

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**XIX. YÜZYIL OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNDE DÖNÜŞÜM: BİR
TANZİMAT PROJESİ OLARAK ÇUKUROVA**

Necmettin DURMUŞ

Doktora Tezi

Ankara, 2023

XIX. YÜZYIL OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNDE DÖNÜŞÜM:
BİR TANZİMAT PROJESİ OLARAK ÇUKUROVA

Necmettin DURMUŞ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Necmettin DURMUŞ tarafından hazırlanan ‘‘XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Dönüşüm: Bir Tanzimat Projesi Olarak Çukurova’’ başlıklı bu çalışma, 14/06/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Başkan)

Prof. Dr. Fatih YEŞİL (Danışman)

Doç. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN (Üye)

Doç. Dr. M. Seven AĞIR (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk DURSUN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜŐEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

14/072023

Necmettin DURMUŞ

¹“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Fatih YEŞİL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Necmettin DURMUŞ

*Bu alışma, erken yaşta kaybettiğim
babam Servettin Durmuş, Muharrem Güneş ve
kardeşim Kemal Serhat'a ithaf edilmiştir.*

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans ve doktora tezimi tamamladığım, on yıldan uzun süre araştırma görevlisi olarak çalıştığım Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne çok şey borçluyum. Her şeyden önce bir araştırma görevlisinin, çalışarak kendisini geliştirebilmesi için her türlü kolaylık ve imkânın sağlandığına bizzat şahitlik ettim. Bu nedenle, görev yaptığım süre boyunca bölüm başkanlığı yapan Prof. Dr. Mehmet Öz ve Prof. Dr. Ramazan Acun'a anlayışları, destekleri ve sağladıkları kolaylık nedeniyle şükramlarımı sunmayı bir borç bilirim. 2018 yılında, bir yıl süreyle arşiv araştırması için gittiğim Londra'ya gidebilmem de yine bölümün gerekli kolaylığı sağlaması nedeniyledir. Fakat, kuşkusuz gerekli maddi imkânı yaratmasaydım yurtdışında araştırma yapma imkânına erişemeyeceğim de bir gerçektir. Sağladığı 2214-A Doktora Sırası Araştırma Bursuyla arşiv araştırmalarımı finanse eden TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümü hocaları, akademik katkılarının yanı sıra keyifli sohbetleriyle yoğun ve sıkıntılı tez yazım sürecinden kopmama vesile oldular. Bu anlamda Dr. Öğr. Üyesi Hulusi Lekesiz, Prof. Dr. Rüya Kılıç, Doç. Dr. Resul Ay, Dr. Öğr. Üyesi Hakan Kaynar, Doç. Dr. Erkin Ekrem, Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü ve Prof. Dr. Mehmet Özden'i tanımaktan son derece mutluluk duyduğumu içtenlikle belirtmem gerekir. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Tarih bölümünde belki de teşekkür edemeyeceğim tek kişi Doç. Dr. Serhat Küçük'tür. Abi gibi sevdiğim, onun da bana olan sevgisini iyi bildiğim Serhat hocamı çok erken kaybettik. Her zaman espirileriyle beni neşelendirirken, gidişiyile içimde kapanmayan bir yara bıraktı. Onu özlüyorum, doktora tezimi bitirebildiğimi görmesini çok isterdim.

En büyük teşekkürlerden birisini hak eden ise kuşkusuz danışmanım Prof. Dr. Fatih Yeşil'dir. İçtenlikle sevdiğim ve aynı zamanda bilim insanı kimliğine sonsuz saygı duyduğum Fatih hocam, her daim yanımda oldu, güvendi ve desteklerini hiçbir zaman esirgemedi. Yüksek lisansımı Anadolu Selçukluları üzerine yapmışken bilmediğim sulara yelken açarak Tanzimat döneminde doktora yapmamın tek nedeni onunla çalışabilmektir. Bugün de "iyi ki" diyorum. Tez jürimde yer alan Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Doç. Dr. Selda Güner Özden, Doç. Dr. M. Seven Ağır ve Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Dursun'a kıymetli katkılarından, yorumlarından ve önerilerinden dolayı sonsuz

teşekkür ederim. Onların önerilerinin ne kadarını gerçekleştirebildim bilmiyorum, fakat önerileri olmasaydı tezimin çok daha kötü olacağına hiçbir şüphem yok.

Kendimi en şanslı hissettiğim konuların başında, varlıklarıyla dahi beni mutlu eden, dostlarım ve arkadaşlarım gelmektedir. Rümeysa Kalem ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Gezer her daim yanımdalardı. Şükran duyduğum şeyleri, benim için yaptıklarını sayacak değilim, fakat maddi manevi her konuda destekleri için minnettarım. Aynı şekilde, Dr. Kadriye Topal Doğan ve Dr. Öğr. Üyesi İrşat Sarıalioğlu destekleri, katkıları ve arkadaşım oldukları için şanslı hissettiğim kişilerdir. Onları gördüğüm zaman içimi mutluluk kaplayan Serpil Doğan Okumuş ve Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Doğan'a bana kattıkları her şey için şükran duymaktayım. Doktora sürecini birlikte geçirdiğim arkadaşlarım Dr. Ece Özçeri, Ömür Şans ve Dr. Kâmil Erdem Güler'e bu süreçte bana eşlik ettikleri için ve son birkaç yıldır hayatımıza girse de kısa süre içerisinde eşim Aysun Güneş ve bana arkadaş ve kardeş olan, bize neşe katan Selin Karaca'ya teşekkür ederim.

Teşekkürün yanında özür dilenmesi gereken kişiler vardır. Bunun başında kuşkusuz ailem gelmektedir. Bu günlere gelebilmemde en büyük paya sahip annem Zeynep Durmuş, abim Kahraman Durmuş ve kardeşim Gülnişan Serhat'a, maddi manevi her türlü destekleri ve anlayışları için sonsuz minnettarım. Fakat, onlara yeterli zamanı ayırmadığım, pek çok zaman ihmal ettiğim için beni affetmelerini diliyorum. Kayınvalidem Sultan Güneş ve abim Ersin Güneş, tahmin dahi edemeyecekleri şekilde bu süreçte destek sundular. Onlar olmadan hayat çok daha zor olurdu. Yakın zamanda ve çok genç yaşta kaybettiğimiz kardeşim Kemal Serhat, başa çıkılması zor bir acıyla bıraktı bizi. Onunla daha fazla zaman geçiremediğim için her zaman pişmanlık duyacağım. Çok erken yaşta babam Servettin Durmuş'u kaybetmişim, onun kaybının ardından yaklaşık 20 yıl sonra tekrar baba diyebildiğim bir insana kavuşmanın mutluluğunu ne yazık ki çok kısa sürede yitirdim. Kayınpederim tertemiz kalpli, İstanbul beyefendisi Muharrem Güneş, seni özlüyoruz. Söylediğin gibi tezimi ilk senin okumanı dilerdim.

Nasıl teşekkür edebileceğimi bilmediğim için en sona bırakmak zorunda kaldığım hayat arkadaşım ve ruh eşim Aysun Güneş kuşkusuz bana en büyük desteği sundu. Gücümü yitirdiğimde güç, inancımı kaybettiğimde inanç, yorulduğumda takatim oldu. Tez yazım

sürecinin bütün stresini benimle birlikte yaşadı. Sevgisi ve varlığı olmasaydı tezi tamamlayabileceğimden emin değilim. Emin olduğum tek şey ise tezi bitirebilmemi sağlayanın o olduğudur. Yoğun çalışmalarım sırasında onu ihmal ettiğim, tezin stresini yaşamasına neden olduğum ve benim için kendinden feda ettikleri için özür diliyorum.

ODTÜ, Temmuz 2023.

ÖZET

DURMUŞ, Necmettin. *XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Dönüşüm: Bir Tanzimat Projesi Olarak Çukurova*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sona erdiren Birinci Dünya Savaşı arifesinde İmparatorluğun tarımsal üretiminin en önemli bölgelerinden birisi konumunda bulunan Çukurova bölgesi, yalnızca yarım yüzyıl önce bataklıklarla kaplı, göçebelerin hakimiyetinde bulunan ve tarımsal üretimin oldukça kısıtlı bir alanda neredeyse geçimlik bir seviyede yapıldığı bir bölge konumundaydı. Yarım yüzyılda kaydedilen bu gelişme kuşkusuz Tanzimat döneminin en önemli başarılarından bir tanesidir. Bu başarıda dünya ekonomisinin, yani Amerikan İç Savaşı'yla birlikte ortaya çıkan pamuk kıtlığı ve artan pamuk talebinin payı olmakla birlikte, en önemli rollerden birisini Çukurova'yı tarımsal üretime açacak ve ovada kolonizasyonu başlatacak Tanzimat bürokrasisi üstlenmiştir. Tanzimat bürokrasisini bölgeyi yeniden tanzime iten iktisadi zihniyet ise Tanzimat dönemi iktisadi zihniyetinden ayrı düşünülemez. Bir başka deyişle Çukurova'nın göçebe unsurlardan tasfiyesi ve bölgenin ticari tarıma açılması Tanzimat dönemi iktisadi zihniyetinin bir ürünü ve en önemli iktisadi projelerinden bir tanesidir. Bu nedenle 1865 yılında Fırka-ı Islahiye'nin göçebelere karşı gerçekleştirmiş olduğu harekât "Tanzimat'ın Çukurova Projesi" olarak adlandırılabilir. Ancak harekâta 1865 yılında başlanmış olmakla birlikte, bölgeye yönelik ilgi Tanzimat'ın ilk yıllarıyla birlikte gelişmeye başlamıştır. Babıali'yi, bu projeyi önce kurgulayıp ardından da gerçekleştirmeye iten motivasyon, iktisadi zihniyetin yanı sıra, Tanzimat sonrası merkezi idareye hâkim olan devlet ve medeniyet zihniyetinin de bir ürünüdür. Dolayısıyla iktisadi, idari ve medeniyet zihniyetlerinin geldiği noktanın göçebeler açısından da sonuçları olacaktır.

Anahtar Sözcükler

Tanzimat, iktisadi zihniyet, ideoloji, Çukurova, pamuk tarımı, Fırka-i Islahiye, öz-kolonizasyon

ABSTRACT

DURMUŞ, Necmettin. *The Transformation of the XIXth Century Ottoman Economic Thought: Çukurova as a Tanzimat Project*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2023.

On the eve of the First World War, which ended the existence of the Ottoman Empire, the Çukurova region, which was one of the most important regions of the Empire's agricultural production, was, only half a century ago, covered with swamps, dominated by nomads and agricultural production was in a very limited area almost at subsistence level. This progress made in half a century is undoubtedly one of the most important achievements of the Tanzimat period. Although the world economy, namely the cotton shortage and the increasing demand for cotton that emerged with the American Civil War, played a role in this success, one of the most important roles was played by the Tanzimat bureaucracy that would open Çukurova to agricultural production and initiate the colonization of the plain. The economic mentality that pushed the Tanzimat bureaucracy to rearrange the region cannot be separated from the economic rationale of the Tanzimat period. In other words, the elimination of Çukurova from nomadic elements and the opening of the region to commercial agriculture is a product of the economic thought of the Tanzimat period and one of the most important economic projects. For this reason, the operation carried out by the Fırka-ı Islahiye against the nomads in 1865 can be called the "Çukurova Project of Tanzimat". However, although the operation started in 1865, interest in the region began to develop in the early years of the Tanzimat. The motivation that led to the Babiali's envisage and then realization was a product of the state and civilization rationale that dominated the central administration after the Tanzimat period, as well as the economic thought. Therefore, the point which economic, administrative and civilizational mentalities have reached will also have consequences for nomads.

Keywords

Tanzimat, economic thought, ideology, Çukurova, cotton farming, Fırka-i Islahiye, self-colonisation

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TANZİMATÇI İDEOLOJİNİN KÖKENLERİ: GERİLEME VE İLERLEME ARASINDA TANZİMATÇININ DÜNYASI	16
1.1. GERİLEME	17
1.2. İLERLEME	46
1.3. SENTEZ	63
2. BÖLÜM: TANZİMATÇI İKTİSADİ ZİHNİYETİN TEZAHÜRÜ	70
2.1. AVRUPA'DA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YOKSULLUK VE NÜFUS MESELESİ	72
2.2. TANZİMATÇILAR, İDEOLOJİ VE İKTİSADİ ZİHNİYET	89
2.2.1. Sultana Nizam Vermek	99
2.2.2. İktisadi Zihniyet Metni Olarak Tanzimat Fermanı	111
2.2.3. Günah Keçisi Olarak Baltalimanı Ticaret Antlaşması	134
3. BÖLÜM: TEORİ VE İDEOLOJİ: TANZİMATÇI İKTİSADİ ZİHNİYETİN ESASLARI	181
3.1. İDEOLOJİK MÜCADELE ALANI OLARAK İKTİSADİ POLİTİKA	182
3.2. BİR KALKINMA METODU OLARAK YABANCI SERMAYE	230

3.3. UYUM, İŞ BİRLİĞİ, GÖNÜLLÜ BAĞIMLILIK: TANZİMATÇILARIN DÜNYA EKONOMİSİYLE BÜTÜNLEŞME ÇABASI.....	260
4. BÖLÜM: İDEOLOJİDEN PRATIĞE: PAMUK ARZI KRİZİ VE TANZİMATÇILARIN PAMUK POLİTİKASI.....	301
4.1. MANCHESTER COTTON SUPPLY ASSOCIATION VE PAMUK ARZI KRİZİ.....	306
4.1.1. MCSA ve Osmanlı Devleti.....	312
4.1.2. MCSA ve Osmanlı Devleti: İlk Temaslar.....	324
4.1.3. Osmanlı İmparatorluğu’nda Pamuk Tarımının İmkanları ve Sınırları.....	327
4.1.4. 1861 Ticaret Antlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Pamuk Tarımı Meselesi.....	341
4.1.5. Tanzimatçılar ve Pamuk Üretimini Teşvik Politikası.....	348
4.1.6. Osmanlı İmparatorluğu’nda Pamuğa Hücum ve Pamuk Üretimini Teşvik Politikasının Sonuçları.....	372
4.2. DÜNYA EKONOMİSİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLERİ KALDIRMAK: ÇUKUROVA VE ÖZ-KOLONİZASYON.....	413
4.2.1. Amerikan İç Savaşı Sırasında Adana Eyaleti’nin Dünya Ekonomisiyle Bağlarının Güçlenmesi.....	413
4.2.2. Tanzimatçının Çukurova Projesi ve Çukurova’da Kahramanlık Çağının Sonu.....	443
SONUÇ.....	473
KAYNAKÇA	480
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	504
EK 2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUHAFİYET FORMU.....	506

KISALTMALAR DİZİNİ

A.}AMD.: Sadaret Amedi Kalemî Evrakı

A.}DVN.MKL.: Sadaret Mukvelenamer

A.MKT.: Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı

A.}MKT.MHM.: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı

A.}MKT.MVL.: Sadaret Meclis-i Vala Evrakı

A.MKT.NZD.: Sadaret ve Devair Evrakı

A.MKT.UM.: Sadaret Umum Vilayat Evrakı

Bkz. Bakınız

BOA. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

C. Cilt

C.İKTS.: Cevdet İktisat

çev. Çevirmen

der. Derleyen

DİA.: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

dn. Dipnot

ed. Editör

FO. Foreign Office

HAT.: Hatt-ı Hümayun

haz. Hazırlayan

HR.İD.: Hariciye Nezareti İrade

HR.MKT.: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî

HR.SFR.: Hariciye Nezareti Sefaret Evrakı

HR.SFR.1.: Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti

HR.SFR.3.: Hariciye Nezareti Londra Sefareti

HR.TO.: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

İ.DH.: İrade Dahiliye

İ.HR.: İrade Hariciye

İ.MMS.: İrade Meclis-i Mahsus

İ.MSM.: İrade Mesail-i Mühimme

İ.MVL.: İrade Meclis-i Vala

Krş. Karşılaştırınız

MCSA.: Manchester Cotton Supply Association

MİL.E.: Milli Emlak

MVL. Meclis-i Vâlâ

No. Numara

PLK.p.: Plan-Proje-Kroki

s.: Sayfa

S.: Sayı

TS.MA.e.: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

vd. Ve diğerleri

YB.: Yabancı Arşivler

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: 1827-1850 Yılları Arasında İngiltere'nin Toplam İhracatı ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı İhracat	142
Tablo 2: 1827-1850 Yılları Arasında İngiltere'nin Toplam İhracatı ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı İhracat (Sterlin).....	143
Tablo 3: Osmanlı Dış Ticareti (Altın, Gümüş Dışında) (Cari Fiyatlarla, Milyon Sterlin)	145
Tablo 4: Avrupa'da Haftalık Pamuk Tüketimi (Balya)	309
Tablo 5: 1859-1861 Yılları Arasında Büyük Britanya'nın İthal Ettiği Pamuk Miktarı (Cwt.) .	312
Tablo 6: 1850-1861 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Pamuk Miktarı (400 librelik balya olarak)	339
Tablo 7: 1862-1867 Yılları Arasında Makedonya'da Ekilen Pamuk Tohumu Cinsi ve Miktarı (Cwt.).....	380
Tablo 8: 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Pamuk Ekilen Arazi (Akre)	380
Tablo 9: 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.).....	381
Tablo 10: 1861-1866 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli, Anadolu ve Suriye-Filistin Bölgelerinden ve Mısır Eyaleti'nden İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.).....	382
Tablo 11: 1862-1869 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Pamuk (400 librelik balya olarak)	382
Tablo 12: 1863-1866 Yılları Arasında İzmir, Mersin ve Selanik Limanlarından Marsilya'ya İhraç Edilen Ham Pamuk (400 librelik balya olarak).....	383
Tablo 13: 1844 Yılında Mersin Limanı'na Giren ve Çıkan Gemiler.....	416
Tablo 14: 1844 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat	417
Tablo 15: 1850 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat	418
Tablo 16: 1851 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat	419
Tablo 17: Adana'da 1862-1864 Yılları Arasında Üretilen Pamuk Miktarı.....	435
Tablo 18: Maraş'ta 1862-1864 Yılları Arasında Üretilen Pamuk Miktarı	435

GİRİŞ

Bugüne kadar pek çok tarihçi ve iktisatçı Tanzimat dönemi iktisadi zihniyetini, dönem boyunca iktisat üzerine yazılan eserlerden yola çıkarak inceledi. Avrupa iktisadi düşüncesine hâkim olan liberal ekonomi anlayışının, Tanzimat bürokratlarının iktisadi görüşlerinde varlığının veya yokluğunun izleri birkaç telif, tercüme kitapta yahut gazete makalesinde sürüldü ve klasik iktisatçıların, Osmanlı XIX. yüzyılında kaleme alınan bu eserlere, dolayısıyla eserlerin yazarlarına, olan etkilerine dair yorumlar kaleme alındı. Benzer şekilde, bu etkilerin hangi vasıtalarla Osmanlı düşünce hayatına sızdığı üzerine kafa yoruldu, fikirler beyan edildi. Bu çalışmalar pek tabii ki ziyadesiyle kıymetli olan ve yapılması gereken çalışmalardı. Fakat çok önemli ve birbiriyle bağlantılı iki noktanın gözden kaçırılması, yapılan çalışmaları eksik kılmıştır. Birincisi, Tanzimat dönemi bürokrati ve düşünürü arasında kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Tanzimat düşünürleri bürokrat, bürokratları ise dönemin düşünürleridir. Bu girift yapı, kuşkusuz, Tanzimat dönemi eğitim sisteminin bir sonucuydu. İkincisi ise, söz konusu bürokrat-düşünür kadroların zihniyetini, yazdıkları veya tercüme ettikleri eserler üzerinden sağlıklı ve bütünlüklü bir şekilde kavramamızın mümkün olmamasıdır. Zira, daha ziyade sözlü bir kültürün ürünü olan Osmanlı insanı, ne yazık ki, hiçbir dönemde yazılı eserler açısından yeterince üretken değildir, fazla eser üretmemiştir. Dahası, iktisadi konulara gelindiğinde üretkenlik daha da azalmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı insanının iktisadi konularda fazla yazılı eser üretmemiş olması, iktisadi zihniyet üzerine çalışma yapılması için elbette engel değildir, nitekim iktisadi zihniyetin zuhur ettiği kaynak yalnızca yazılı eserlerden ibaret değildir. Yazılı eserlerden daha önemli bir nokta vardır ki, Osmanlı iktisat zihniyeti araştırmaları açısından ihmal edilmiş olsa da bu zihniyetin en açık şekilde görülebileceği alan tam da burasıdır: İktisadi politika. Tanzimat dönemi boyunca sunulan çeşitli layihalar, çıkarılan kanunnameler, yayınlanan nizamname ve talimatnameler, devlet içerisinde yapılan iç yazışmalar ve yabancı ülke diplomatlarıyla görüşmeler Tanzimat iktisadi zihniyetinin gerçek eserleridir.

Osmanlı Devleti iktisat politikalarının tarihi incelendiğinde II. Mahmud saltanatı, Tanzimat öncesi dönem ile Tanzimat sonrası dönem arasında bir geçiş devri olarak kabul edilirse bu dönemde, iktisadi zihniyette çok ciddi kırılmaların, dönüşümlerin

olduğu tartışmaya mahal vermeyecek biçimde açıktır. II. Mahmud döneminde yetişen Tanzimat bürokratları ile birlikte, genel olarak iktisat ve özeldede sanayi ve ziraatı algılayış çok farklı bir biçim almıştır. Örneğin ziraat algısı yalnızca kendine yeten, yerel, geçimlik bir iktisadi anlayış olmaktan çıkmış, genel anlamda toplumun refahını sağlayacak, ülke ekonomisini kalkındırma çabalarında öncü rolü üstlenecek ve ziraat malların ihracı aracılığıyla dünya ekonomisine katılım sürecinde daha aktif bir rol alınmasını sağlayabilecek bir anlayışa evrilmiştir. Dolayısıyla, tarımsal üretimin artırılması meselesi, Tanzimat bürokratları için ziyadesiyle önemli bir konu ve meşgale haline gelmiştir. Daha açık bir ifadeyle, Tanzimat bürokratları üretim ve üretimin artırılması meselesiyle doğrudan ilgilenen ve buna yönelik politikalar uygulayan yöneticiler haline gelmişlerdir. Bu doğrultuda, basit bir örnek olarak, Tanzimat döneminde kurulan Ziraat ve Ticaret meclislerinin 1846 yılında birleştirilme gerekçesinin “Ticaret ve Ziraat yekdiğere lâzım ve melzum olmak ve her birisi aharın teferruatından bulunma” olarak ortaya konulmuş olması, ziraatın aynı zamanda ticarete dair bir mesele olarak algılanışını açık şekilde göstermektedir ki, bu da Tanzimat döneminde iktisadi zihniyette ve tarımsal üretime bakışta meydana gelen dönüşümün çok açık bir kanıtıdır.

Bu noktada bir parantez açarak, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de sık sık kullanılacak olan bir terime açıklama getirmek faydalı olacaktır. Tez boyunca, Tanzimat dönemi bürokratların tamamı “Tanzimatçı” bürokrat olarak nitelendirilmemektedir ve Tanzimatçı bürokrat tanımıyla Osmanlı bürokrasisindeki özel bir grup kastedilmektedir. Bu ayrımın yapılmasındaki esas fikir, önce 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuş olan Tanzimat Fermanı ve daha sonra 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nda ortaya atılan ve çerçevesi çizilen fikirlerin taşıyıcıları, uygulayıcıları ve sürdürücüleri olan bürokratları, yani bu fermanlarda ilan edilen fikirlerin tümünün devletin güçlendirilmesi ve İmparatorluğun varlığını sürdürmesi için gerekli olduğuna inanan bürokratlar, Tanzimatçı bürokratlar olarak nitelendirilmektedir. Kuşkusuz Tanzimat dönemi bürokratları içerisinde bu grup sayıca azdı ve fakat sayılarıyla ters orantılı bir politik güce sahipti. Politik güçleri sayesinde, karşılarında bulunan daha kalabalık bir grubun yaptıkları muhalefeti, yavaş da olsa aşarak, Tanzimat ilkelerini hayata geçirmeyi başaramışlardır. İlk neslini temsil eden ve en zorlu mücadeleleri

vermek zorunda kalan Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rifat Paşa gibi Tanzimatçıları, daha sonra Âli ve Fuad Paşalar ile (Kıbrıslı) Mehmed Emin Paşa, (Mütercim) Mehmed Rüşdü Paşa gibi önemli Tanzimatçı figürler takip etmiştir. Bu çalışmanın birinci bölümünde daha ayrıntılı açıklamaya çalışılacağı gibi, söz konusu küçük grubun, bu kadar etkili olabilmesinin temel nedeni kuşkusuz var oldukları dünyanın kendilerine uygun koşullar sunması olmuştur. Her şeyden önce, Tanzimatçılar, Tanzimat ile ilan edilen fikirlerin uygulanmasından yana olan padişahlar tarafından desteklenmişlerdir. Padişahlar tarafından destek bulamadıkları veyahut onlarla uygulanacak politikalar konusunda ters düştükleri dönemlerde ise Fransa ve İngiltere gibi güçlü Avrupa devletleri tarafından destek görmüşlerdir. Fransa ve İngiltere, Tanzimat ile ortaya atılan fikirlerin uygulanmasına destek verdikleri gibi, Tanzimat dönemi boyunca, bu fikirlerin uygulanması konusunda takipçi olmuş ve dönem dönem ilan edilen fikirlerin hayata geçirilmesi konusunda Babıali'ye baskı yapmaktan geri durmamışlardır.

Batılı devletlerin gerek politik konularda gerekse iktisadi meselelerde zaman zaman baskıya varan önerileri ve yönlendirmeleri neticesinde, bazı araştırmacılar tarafından, Tanzimatçılar Batılı devletlerin isteklerinin ve önerilerinin basit bir uygulayıcısı olarak görülmüşlerdir. Özellikle Tanzimatçıların hayata geçirdiği iktisadi politikalar, Batılı devletlerin öneri veya baskıları neticesinde uygulanan politikalar olarak tanımlanmış, veyahut dünya ekonomisinin gidişatı doğrultusunda iradesizce ve adeta rüzgârda savrulan bir yaprak gibi tasvir edilmiştir. Dünya ekonomisi rüzgârı ne yöne eserse, Osmanlı ekonomisi o yöne savrulmuş, olan biten her iktisadi dönüşüm dünya ekonomisi ve onun yerli ve yabancı aktörleri veya aracıları tarafından yönlendirilmiştir. Bu esnada, Osmanlı devleti ve bürokrasisi ise engelleyici değilse bile en azından edilgen, engelleyici olmaya çalıştığı anda ise Batılı devlet temsilcileri tarafından yola getirilen bir aktör olarak sergilenmektedir. Kısacası, esas olan Batı'nın zorlamaları, baskıları ve istekleri ile dünya ekonomisinin ve temsilcilerinin ihtiyaçlarıdır. Bir başka deyişle, İmparatorluğun bölgeleri dünya ekonomisiyle bütünleşirken, Osmanlı bürokrasisinin bu süreçle ve Avrupa devletleriyle bir çatışma veya boyun eğme ilişkisi içerisinde olduğu varsayılmıştır. Dahası, bazı tarihçiler tarafından Avrupa ile var olan eşitsiz ilişkinin tam olarak sömüren-sömürülen karşıtlığı olarak açıklanmaya çalışılması da doğal olarak Osmanlı bürokratlarının uyguladıkları politikalara bu çerçevede anlam yüklenmesine

olan yatkınlığı doğurmuştur. Hem bir eşitsiz ilişki hem de iktisadi çıkar karşıtlığı varsayımı, Tanzimatçı bürokratların uyguladığı politikaların, bazen Avrupalı devletlere karşı duruş veya onların isteklerinin zorunlu kabulü, fakat her durumda bir karşıtlık, isteksizlik ve çaresizlik çerçevesinde anlatılmıştır.

Tarihçiler tarafından, Tanzimatçıların bu denli edilgen tanımlanmasının ardında yatan önemli nedenlerden birisi, tarih yazıcılığının yirminci yüzyılda geçirdiği dönüşüm olabilir. 19. yüzyılda tarih yazımında hâkim olan ve günümüze kadar etkisini sürdürmesine rağmen, 1960'larda zirvesine ulaştıktan sonra yavaş yavaş düşüşe geçen devlet merkezli tarih yazımı, özellikle Annalles okulunun temsilcileri tarafından sosyal, iktisadi ve kültürel çalışmaların ön plana çıkarılmasıyla ilk ciddi meydan okumayla karşılaşmıştır. Özellikle 1980 sonrası post-modern tarih yazıcılığı ve yaygınlaşan kimlik çalışmalarıyla birlikte, devlet merkezli tarih yazımı yoğun bir eleştirinin muhatabı olmuştur. Tarih yazımının geçirdiği dönüşüm, pek tabii ki Osmanlı tarih yazıcılığını da etkilemiş, iktisadi, sosyal, kültürel, yerel ve mikro tarih çalışmalarıyla birlikte devlet merkezli tarih yazımı sorgulanmıştır. Bununla birlikte, söz konusu eleştiriler bir ölçüde sınırı aşmış ve eleştiri sahiplerinin çalışmalarında merkezî devlet neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Böylece, iktisat, tamamen devletin kontrolü dışında işleyen, dünya ekonomisi ve onun uluslararası ve/veya yerel aktörleri tarafından yönlendirilen, sürdürülen ve sürüklenen, kısacası iktisadi aktörler dışındaki aktörlerden neredeyse bağımsız bir yapı sergilemeye başlamıştır. Devletin neredeyse yok sayılması ise bazı problemleri birlikte getirmiştir. Her şeyden önce, daha önce de söylendiği üzere, meydana gelen bütün iktisadi dönüşümler ve ilişkilerin ya devletten bağımsız ya da devlete rağmen gerçekleştirildiği vurgulanmıştır. Bu anlamda devlet ve onun aktörleri neredeyse tamamen edilgen duruma getirilmişlerdir. Örneğin devlet tarafından altına imza koyulan bir ticaret antlaşması dahi, anlaşmanın maddelerinin Osmanlı bürokratlarına, anlaşmanın karşı tarafınca dikte ettirildiği, Osmanlı bürokratlarının ise ya çaresizlikten ya da ön-görüsüzlükten bunları kabul etmek zorunda kaldıkları şeklinde yorumlanarak, devletin uygulamalarıyla iktisat arasındaki bağ koparılmaya çalışılmıştır. İktisadi alanda devlet tarafından uygulanan bir teşvik politikası, Avrupalı diplomatlar veya kapitalistlerin yoğun ikna çabaları veyahut baskıları sonucunda mecburen uygulandığı iddia edilmiştir. Avrupalı kapitalistler tarafından Osmanlı İmparatorluğu

sınırları içerisinde girişilen bir altyapı yatırımı veyahut diğer sermaye aktarımları devlet tarafından zoraki olarak onaylandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Dahası, İmparatorluk içerisinde herhangi bir bölgenin iktisadi gelişimi veya geri kalmışlığı tamamen dünya ekonomisinin o bölgeye ne kadar sokulabildiğiyle ilişkilendirilmiştir. Kısacası dünya ekonomisi ve Batılı kapitalistler, Avrupalı devletlerin desteğiyle, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik sömürgeci çabalarını başarılı bir şekilde uygulamakla birlikte, Osmanlı Devleti karşı çıkacak bir politikayı uygulayacak güçte değildir ve olan biten her şey karşısında neredeyse edilgendir.

Merkezi devleti, dünya ekonomisiyle ilişkisinde bu denli edilgen tasvir etmenin bir diğer nedeni ise merkezi devleti yönetenlerin iktisadi zihniyetlerinin, iktisat tarihi çalışmalarına dahil edilmemiş olması olabilir. Bu nedenle, Tanzimatçı bürokratların iktisadi zihniyetini anlamaya çalışmaktaki temel amaç her şeyden önce yürüttükleri iktisadi politikanın mantığını anlayabilmektir. Bu mantık anlaşıldığı zaman, yürütülen iktisadi politikaların, Tanzimatçıların tamamen isteği dışında ve yalnızca Batı'nın sömürgeci istekleri doğrultusunda yaptığı baskılarla hayata geçirilmek zorunda kalmadığı görülmüş olacaktır. Söz konusu zihniyetin temel ilkelerinin en önemlilerinden bir tanesi dünya ekonomisi ile bütünleşmenin faydasına ve gerekliliğine duyulan inançtır. Kimi zaman kanıtlanmaya çalışıldığı aksine, Tanzimatçı bürokratların uyguladıkları iktisadi politika, dünya ekonomisi karşısında rüzgârda savrulan bir yaprak misali gibi hareket etmiyordu. Dünya ekonomisi ile olan ilişkide Tanzimatçılar, dünya ekonomisi rüzgarına maruz kalsalar da ne bu rüzgârı engellemek için uğraşmışlar ne de rüzgarla birlikte savrulmuşlardır. Bu çabalarında başarılı olsunlar veya olmasınlar, tamamen edilgen değil, etkin bir şekilde dünya ekonomisine dahil olmaya, savrulmak yerine onun itici gücüyle birlikte hareket etmeye ve onunla iş birliği yapmaya çaba göstermişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu özelinde ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyet kurmuş olduğu topraklarda, Osmanlı öncesi ve sonrası devletlerin tamamı için konuşacak olursak, devletin neredeyse tamamen yok sayılabileceği denli edilgen bir yapı sergilemesinin görülmemiş olduğu gibi, bu tarz bir yaklaşımla yapılan çalışmalar da eksik olacaktır. Zira, Osmanlı Devleti, imparatorluk içerisindeki politik gücünün en

zayıf olduğu dönemlerde veyahut coğrafyalarda dahi, yok sayılması mümkün olmayan, yerel güçlerin bir şekilde ilişki kurmak istedikleri, müzakere ettikleri ve etmek zorunda oldukları ciddi bir aktördür. Elbette iktisadi gelişim özelinde devletin rolünün her zaman olumlu olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte, olumlu veya olumsuz olsun, etkili ve hesaba katılması gereken bir faktördür. Dahası, hiçbir iktisadi faaliyetin olumlu veya olumsuz devlet dahli olmadan açıklanması da mümkün değildir. Devlet, iktisadi alana yaptığı müdahalelerle, iktisadi faaliyetleri kolaylaştırabilir ya da zorlaştırabilir. Örneğin, tarımsal üretimin ne oranda yerel ya da dış pazara yöneleceği devletin iktisadi politikaları tarafından tamamen belirlenmese de önemli ölçüde etkilenecektir. Bir başka deyişle, devletin iktisadi faaliyetlerle ne kadar uyumlu hareket ettiği iktisadi gelişiminin ve dünya ekonomisiyle olan bütünleşmesinin hızını ve biçimini etkileyecektir. Devletin üstleneceği görevler, altyapı yatırımları, can ve mal güvenliğinin sağlanması ve kanunilik, güvenilir, hızlı ve öngörülebilir bir hukuk sistemi, bunların tamamı ülkenin iktisadi gidişatına yön verecektir. Osmanlı Devleti için konuşacak olursak, her ne kadar kesin bir tarih vermek tehlikeli olsa dahi, üretim faaliyetlerinin artırılmaya, sınırsız sermaye birikiminin önünün açılmaya başlanmasının tarihi olarak 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nı ortaya atabiliriz. En azından bu yönde davranacağına dair devlet bir taahhütte bulunmuştur. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı öncesi dönemde iktisadi gelişmenin hızını yavaşlatacak kararları almaktan pek de kaçınmayan devletin, 1839 yılından sonra bu tip kısıtlayıcı önlemleri, yavaş da olsa, ortadan kaldırmaya başladığı görülebilmektedir.

Tanzimat dönemine varıncaya kadar, merkezi devletin, iktisadi, maliyeden ve diğer alanlardan ayrı bir alan olarak gördüğünü söylemek mümkün değildir. İktisada dair olan ne varsa, aynı zamanda mali, askeri, politik ve kültürel idi. Daha doğrusu iktisadi meseleler, mali, askeri, politik ve kültürel alanlara içkindi. Zaten Osmanlı tarım sistemi daha baştan, büyük oranda askeri sistemi destekleyecek şekilde düzenlenirken, ithalat da büyük oranda ihtiyaç duyulan lüks malların tedariki olarak var olmuştur. Diğer taraftan lonca şeklinde örgütlenen imalat sektörü ise salt iktisadi olmanın çok ötesindeydi. Bu sayılan özellikler elbette Osmanlı İmparatorluğu'na özgü değildi ve kapitalizm öncesi dünyada yer alan devlet ve topluluklarda da benzer bir yapının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İktisadi, belirgin bir şekilde diğer alanlardan ayırmak için kapitalist

zihniyetin ortaya çıkmasını beklemek gerekecekti. Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkışı tarihi aynı zamanda diğer alanlardan bağımsız bir iktisadın var olduğuna dair zihniyetin hâkim bir konuma gelmesinin de tarihidir. İktisat, elbette diğer alanlarla ilişkisini güçlü bir şekilde sürdürmekle birlikte, ayrı bir analiz konusu olarak kendisini kabul ettirebilmiştir. Bir başka deyişle, kültürel, politik, mali ve askeri alanlardan soyutlanarak kendi başına incelenmeye başlanmıştır.

Tanzimat döneminde dönüşüme uğrayan yalnızca iktisadi zihniyet değildir elbette. Aynı zamanda devlet idaresi, hukuk, ordu gibi pek çok alana dair algılayış da dönüşüme uğramıştır. Devletin, bahsi geçen alanlarda hedeflediği merkezileşme, yalnızca modern öncesi dönemin kadir-i mutlak padişah yönetiminden ibaret bir anlayış değildir. Aksine, 19. yüzyıl Avrupası’nda şekillenen modern anlamda bir merkeziyetçiliktir. Bir başka deyişle merkezin, devlet sınırları dahilinde yer alan bütün beşerî ve tabiî kaynakları ve bunların potansiyelini tanımak, kontrol etmek ve dönüştürmek amacı kapsamında yürüttüğü politikalarla şekillenen bir merkezileşmedir. Tanzimat dönemi merkezileşmesine yön veren modern, merkezi devlet anlayışı çerçevesinde, devlet sınırlarında yer alan beşerî ve tabiî kaynakları tanıma çalışmalarına da hız verilmiştir. Bu kapsamda nüfus, emlak ve arazi sayım çalışmaları yapıldığı gibi gerek taşra ileri gelenlerinden gerekse merkezden gönderilen müfettişler aracılığıyla taşranın iktisadi durumu, sorunları ve potansiyeli hakkında raporlar hazırlanmış ve bu konu üzerine taşra ileri gelenlerinin de dahil edildiği toplantılar yapılmıştır. Benzer şekilde, devlet sınırları içerisinde yer alan kaynakları tanıma ve uygulanacak politikalarda yardımcı olmalarını sağlamak amacıyla bölge ileri gelenleri, karar alma mekanizmasına dahil edilmeye çalışılmıştır. Bir başka deyişle merkezileşme çabaları, yapısal sorunlar, eksiklikler ve engeller nedeniyle taşra ileri gelenlerini de karar alma mekanizmasına dahil etmeye zorlanmıştır. Tanzimat’ın Çukurova projesi de tüm bu süreç ve ilişki ağları sayesinde ortaya çıkan bir konu olmuştur.

Şimdiye kadar tasvire çalışıldığı gibi, eğer Tanzimat dönemi iktisadi zihniyetinin, iktisat konusunda kaleme alınan eserler üzerinden değil, uygulanan iktisadi politikalar üzerinden incelenmesi gerekiyorsa, Tanzimat dönemi iktisadi ve merkezileşme politikalarının en başarılı olduğu alanlardan birisi olan Çukurova bölgesi kuşkusuz

örnek olarak incelemeye değer bir bölgedir. Zira, 1865 yılına kadar, Adana'nın doğusundaki verimli Çukurova, savaşçı göçebe aşiretlerin hâkim olduğu büyük ölçüde tarımsızlaşmış bir ovidan, yalnızca yarım yüzyılda büyük bir dönüşüm geçirerek, İmparatorluk toprakları içerisinde ticari tarımın en yoğun yapıldığı, tarımsal üretimde makinelerin en fazla kullanıldığı ve ticari tarım yapan büyük tarımsal birimlerin bulunduğu bir bölge haline gelmiştir. Her ne kadar bölgenin gelişimi Tanzimat dönemi ile kısıtlı değilse de savaşçı göçebe aşiretlerin 1865 yılında Fırka-i İslahiyye aracılığıyla iskânının önemli ölçüde gerçekleştirilmesi ve daha da önemlisi bölgede var olan siyasal yapının ve savaşçılığın bir daha güçlenmemek üzere ortadan kaldırılması, Çukurova'nın kaderi konusunda çok büyük bir adım olmuştur. Dolayısıyla, Çukurova'nın esas iktisadi gelişiminin Tanzimat dönemi sonrasında hızlanması, Tanzimat'ın Çukurova projesinin ve asıl önemlisi, projenin ardındaki ideolojinin ve zihniyetin öneminden bir şey kaybettirmez. Her ne kadar 1865 yılında göçebelerin bölgeden tasfiyesiyle tarıma açılmış olsa da Çukurova'nın tarımsal potansiyeli, Tanzimat döneminin ilk yıllarından itibaren, bölgeye dair hazırlanan raporlarla birlikte merkezi devlet tarafından bilinmekteydi. 1865 yılına kadar beklenmiş olmasının Osmanlı Devleti'nin malî, bürokratik ve askerî alanlardaki yapısal sınırlılıklarından kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir. Bununla birlikte, Amerikan İç Savaşı'nın 1861 yılında başlamasının ve 1862 yılından itibaren kendisini en şiddetli biçimde hissettiren ham pamuk arzı krizinin ardından, Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü pamuk tarımını yaygınlaştırma politikası ve Adana Eyaleti'nin bu süreçte kaydettiği başarı, Çukurova'daki göçebelerin tasfiye sürecinin ortamını hazırlamıştır. Bu, aynı zamanda Osmanlı iktisadi zihniyetindeki dönüşümün bir başka göstergesidir. Artık, dünyadaki iktisadi dönüşümlere, gelişmelere kayıtsız bir bürokrasiden bahsetmek mümkün değildir. Aksine dünya piyasasının taleplerini takip eden, cevap veren ve iktisadi aktörlerle iş birliği yapan Bâbîâlî'deki Tanzimatçı bürokrat grubuyla karşılaşmaktayız.

Dünya ekonomisiyle istekli entegrasyonun mükemmel bir örneğini, 1861-1865 yılları arasındaki döneme yayılan, Amerikan İç Savaşı sırasında Tanzimatçı bürokratların uyguladığı politikadan görebilmekteyiz. Elbette Amerikan İç Savaşı sırasındaki pamuk tarımını teşvik politikasının Tanzimat dönemi için bir istisna olduğu ve bu politikanın yeterince başarılı olmadığı öne sürülebilir ve bu kısmen doğrudur da. Bununla birlikte,

söz konusu teşvik politikası kadar yoğun bir çabaya hiçbir zaman girilmemiş olsa da tarımsal üretimin artırılması ve uluslararası ticarete konu olması isteği dönem boyunca vurgulanmıştır. Amerikan İç Savaşı ve neden olduğu pamuk kıtlığı, merkezi devlet için kaçırılmayacak bir fırsat sunmuş ve dört yıla yayılan iç savaş boyunca, Osmanlı tarihinde örneğine hiçbir zaman rastlanmamış bir canlılık ve istekle tek bir ürünün ülkede yaygın bir şekilde üretilmesi için inanılmaz bir çaba gösterilmiştir. Elbette bu çabada Manchester’da kurulmuş olan *Manchester Cotton Supply Association*’ın¹ (Manchester Pamuk Tedarik Birliği) teşvikleri ve yol göstericiliği ile Büyük Britanya konsoloslarının iş birliği son derece önemli olmakla birlikte, bahsi geçen dönemde yapılmış bütün pamuk tarımını teşvik çalışmalarında en büyük paya sahip olduklarını iddia etmeyeceğim. Bununla birlikte, Tanzimatçı bürokratların daha önceden görülmemiş bir gayret ve isteklilikle pamuk tarımını imparatorlukta yaygınlaştırmak amacıyla uyguladıkları politikalar ve hevesli işbirlikçilikleriyle MSCA yetkililerini nasıl şaşkına çevirdiklerini de göstermeye çalışacağım. Osmanlı merkezi yönetiminin pamuk tarımını teşvik politikası, kısmen mevcut tarım arazilerinin geçmişe oranla daha büyük bir kısmının pamuk tarımına ayrılmasını teşvik ederken, esas olarak tarım yapılmayan arazilerin pamuk tarıma açılmasının sağlanması üzerinden yürütülmüştür. Bu maksatla bireysel üreticiler tarım dışı arazileri pamuk tarımına açmaya teşvik edildiği gibi, devlet de bu politikaya dahil olarak, tarım yapılmayan bazı bölgelerin tarıma açılmaya uygun hale getirilmesine yönelik politikalar geliştirmiştir. Devletin en önemli projesi ise, yüzyıllardır göçebelerin hakimiyetinde olması nedeniyle tarımsızlaşmış Çukurova’nın tekrar tarıma açılmasıydı. Bu nedenle, Adana, Mersin ve Çukurova’nın gelişimini anlattığı önemli eserinde, Çukurova’yı var edenin Amerikan İç Savaşı olduğunu iddia eden Meltem Toksöz’den² biraz farklılaşarak, Çukurova’yı asıl var edenin, Amerikan İç Savaşı’nın doğurduğu iktisadi fırsatın Çukurova’nın tamamında uygulanmasının önündeki en önemli engel konumunda bulunan göçebelerin bölgedeki varlığına son verilmesini sağlayan, uluslararası ekonomiyle bütünleşmeye istekli ve iş birliği içinde olan bir bürokrasi olduğunu ileri süreceğim. İç Savaşın, pamuk kıtlığının veya yerel ve uluslararası iktisadi aktörlerin devlet müdahalesi olmadan, böyle güçlü bir göçebe siyasi yapısının ortadan kaldırabilmesi mümkün değildir. Bir başka deyişle, bölgede iktisadi yapıyı tamamen değiştirecek olan iktisadi aktörler değil, iktisadi aktörlere böyle bir

¹ Bundan sonra MCSA.

² Toksöz (2010).

alanın açılmasını sağlayacak devlet müdahalesidir. Her ne kadar barışçıl ve “doğal” bir şekilde gelişmiş izlenimi yaratılmaya çalışılsa da ticari tarım, ticari kapitalizm veyahut genel olarak kapitalizm, gelişimini ve varlığını her zaman devlet gücüne borçlu olmuştur. Bu borç, sömürgeci amaçlarla genişlemede olabileceği gibi, köylülerin topraklarından çıkarılmalarının yasal zemine oturtulması, bir grevin veya ayaklanmanın bastırılması, belli üretim dallarının koruma altına alınması veyahut Çukurova’da göçebelerin varlığına son verilmesi gibi yöntemlerle devletin her zaman müdahil olduğu bir süreçtir.

Tanzimat’ın “Çukurova projesi”, bir yandan Tanzimatçıların iktisadi zihniyetinin bir prototipi iken, diğer yandan ise Tanzimat dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi modernleşmesinin önündeki yapısal engellerin pek çoğunun ortaya çıktığı yapısal engellerin bir özetidir. Bir başka deyişle, “Çukurova projesi”, bölge üzerine, uygulamaya konulsun veya konulmasın, yapılan tüm planlarıyla Tanzimatçıların iktisadi zihniyetinin bir izdüşümü ve öte yandan yapılmak istenip de gerçekleştirilemeyen planlarıyla da Osmanlı’nın gelişimi önündeki yapısal engellerin incelenebileceği bir projedir. Farklı bir açıdan incelendiğinde ise, merkez ile taşra ileri gelenleri, tüccarlar ve Batı sermayesi temsilcilerinin pamuk üzerinden kurmaya çalıştıkları iş birliği veya mücadelenin alanıdır. Dahası, kapitalizmin girmeye çalıştığı, girmeye başladığı ve sonuçta ise egemen hale geldiği bir bölgede göçebelere yer olmadığına kanıtıdır. Zira farklı iki üretim tarzının, yani ticari tarım ve savaşçı göçebelerin, aynı sınırlar içerisinde gelişebilmesi mümkün gözükmemekteydi. Bu bağlamda Osmanlı merkezi idaresi, kendileri açısından anlaşılabilir bir şekilde, bölgeyi kapitalizmin gelişimine bıraktı. Elbette bu amaçla göçebelerin bölgeden tasfiyesi rıza yoluyla değil, oldukça şiddetli bir biçimde gerçekleştirildi. Böylelikle, bölgeye kapitalizmin hâkim olması önündeki en büyük ve tek engel olan göçebeler bölgeden çeşitli yollarla tasfiye edildi.

Tanzimat dönemi boyunca göçebelere yönelik politika, aynı kararlılıkta ve aynı araçlarla sürdürülmemiştir. Örneğin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan çoğunluğu Kürt olan göçebe aşiretlere, Çukurova bölgesi göçebelerine uygulanan şiddetli tasfiye sürecinin tatbiki yoluna gidilmemiş, aksine İmparatorluğun son nefesine kadar işbirliğine ve aynı zamanda adem-i merkeziyetçiliğe varan bir

politika benimsenmiştir. İki bölge arasında yapılacak bir göçebe siyaseti karşılaştırmasının, merkezin iki farklı politikaya yönelmesindeki temel nedenin, bölgelerin sahip oldukları farklı koşullar olduğunu göstermesi kuvvetle muhtemeldir. Her şeyden önce Çukurova bölgesi kapitalizmin girmeye başladığı ve bölgeye daha fazla dâhil olmak için de sabırsızlıkla beklediği bir bölgeydi. Dolayısıyla bölgedeki kapitalist gelişimi ve ticari tarımı kısıtlayacak unsurlara bölgede yer yoktu. Öte taraftan Doğu Anadolu, kapitalizmin ve dünya ekonomisinin henüz ulaşmadığı bir bölge durumundadır. Dahası, bölgenin Rusya sınırına yakın olması nedeniyle, göçebelerin bir yandan Ruslara karşı kullanılabilir hazır kıtalar olarak görülmeleri, diğer taraftan ise St. Petersburg'da üretilen siyasetin bir sonucu olarak Ruslar tarafından kullanılabilir potansiyel bir güç olmaları, onlara karşı sert tedbirler almak yerine, görece bir adem-i merkeziyete dayanan işbirliği yoluna gidilmesine neden olmuştur. Kısacası Tanzimat döneminin göçebe politikasını belirlemede bölgesel koşulların önemli bir etkisi olmuştur.

Bu noktada göçebeler ve merkezi devlet arasında çok büyük bir uyumsuzluk olduğunu da eklemek gerekir. Göçebe aşiretler her şeyden önce katı, hiyerarşik siyasi bir yapıya sahiptirler. Aşiret liderleri aynı zamanda siyasi liderlerdir ve aşiret mensupları, aşiret lideri dışında herhangi bir emir mercii tanımazlar, yani merkezi devlete olan bağlılıkları aşiret lideri aracılığıylaadır. Modern-merkezi bir devlet ise, devlet-birey ilişkilerinde araçların bulunmasını elbette tercih etmeyecektir. Aksine, vatandaşlık kavramıyla devlet-birey ilişkilerini kurmayı hedef edinir. Tanzimat dönemi boyunca da Osmanlı vatandaşlığı kavramını oluşturma çabalarını görebilmekteyiz. Göçebe aşiretler hiyerarşik yapılarının yanı sıra, bu otorite ilişkisinin sürmesinde önemli bir faktör olan, hukuki yapıya, yani töreye sahiptir. Diğer taraftan, modern-merkezi devletlerde hukuk devlet-birey arasındaki ilişkiyi sağlayan en önemli araçlardan bir tanesidir. Aynı zamanda hukuk, bir otorite ilişkisini de içermektedir. Dolayısıyla hukuk, devletin birey veya topluluklar üzerinde otorite kurmasının da bir aracıdır. Alternatif hukuk yapıları ise alternatif otorite ilişkilerini doğuracaktır. Bu ise, doğal olarak, modern-merkezi bir devletin kabul edemeyeceği bir durumdur. Benzer şekilde göçebe aşiretler, hareketli topluluklar oldukları için iktisadi açıdan da denetlenmeleri güçtür ve Osmanlı tarihinde sıklıkla görüldüğü üzere, mevsimlik göçleri sırasında tarım arazilerine ve ticaret

yollarına büyük zararlar verebilmektedirler. Son olarak savaşçı göçebe aşiretler, modern-merkezi bir devletin toplum üzerinde kontrolünü sürdürebilmesinin belki de en önemli aracı olan “meşru şiddet tekeli”ni de tehdit etmektedirler. Zira göçebeler çoğunlukla, aynı zamanda askeri birer yapı ve savaşçı topluluklardır. Kısacası devletin tekel iddia ettiği idari, iktisadi, hukuki ve askeri her alanda alternatif yapılara sahip olan göçebeler, merkezileşme ve modernleşme çabasındaki bir devlet için istenmeyen ve bu bağlamda tanzim edilerek medenileştirilmesi gereken topluluklardır.

Bugüne kadar, Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük tarım işletmelerinin gelişme süreci neredeyse tamamen küçük köylü işletmelerinin tasfiye edilip edilmediği, başka bir deyişle, köylülerin mülksüzleştirilip mülksüzleştirilmedikleri üzerinden tartışılmıştır. Söz konusu tartışmalarda ortaya çıkan nihai eğilim Osmanlı merkez idaresinin küçük köylülüğün tasfiyesine şiddetle karşı çıktığı ve büyük tarım işletmelerini ellerinde bulduranların ise emek kıtlığı nedeniyle küçük köylülüğün mülksüzleştirilmesine yönelmekten ziyade kira toplamakla ya da ortakçılık sistemiyle yetindikleri yönündedir. Bununla birlikte gerek Çukurova üzerine yapılan çalışmalar gerekse İmparatorluğun geneli için tartışılan büyük tarım işletmelerinin oluşum sürecindeki tartışmalar, göçebelere yönelik politikadaki mülksüzleştirmeyi ya da üretim ilişkilerindeki dönüşümü görmemiş veyahut görmezden gelmiştir. Örneğin Çukurova’da yaşanan süreç, “mevat arazi”lerin şenlendirilmesinden ibaret bir süreç değildir. Zira mevat arazinin şenlendirilme sürecinde, söz konusu olan üretim yapılmayan arazilerdir. Çukurova ise 1865 yılı öncesinde üretim yapılmayan bir arazi değildir. Aksine Çukurova, imparatorluğun en canlı pastoral üretim tarzının hâkim olduğu bölgelerden birisidir. 1865 yılında başlayan dönem, bölgede hâkim üretim tarzının şiddetli bir şekilde tasfiyesi, göçebelerin temel üretim araçlarından birisi olan meralarından koparılmaları ve hatta bazı örneklerde hayvanlarının devlet tarafından satılması yoluyla mülksüzleştirilerek farklı bir üretim tarzına geçmeye zorlandıkları bir süreci tarif etmektedir. Bu süreç sonunda göçebeler, tarımsal üretim ve kendilerine dağıtılan pamuk tohumu aracılığıyla Tanzimatçıların, dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde üstlenmek istediği hammadde sağlayıcılığı rolüne dâhil edilmek istenmişlerdir.

Tanzimat'ın Çukurova Projesi olarak isimlendirdiğimiz tezimizde, yalnızca dördüncü ve son bölümün, sonuncu alt başlığında Adana Eyaleti'nden ve Çukurova'dan bahsedilmektedir. Bu, bilinçli bir tercihtir, zira asıl kıymet verdiğimiz, “projenin” arkasında yatan zihniyeti ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla tezin ilk üç bölümünde, Tanzimatçı zihniyetin izi sürülecektir. Birinci bölüm temel olarak Tanzimatçıların nasıl bir dünyaya doğduklarını incelemektedir. Dünyaya geldikleri Osmanlı İmparatorluğu'nda ve zihinsel olgunluklarına eriştikleri Avrupa'da, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğine kadarki iktisadi ve düşünsel dönüşümler incelenecek, Tanzimatçıların iktisadi zihniyetlerinin nasıl bir ortam ve düşünce dünyasında şekillendiği sergilenmeye çalışılacaktır. İkinci ve üçüncü bölümlerde, Tanzimatçıların oluşturdukları ideolojileri ve iktisadi zihniyetlerinin temelleri ortaya koyulacaktır. Bu bölümde asıl dikkat çekilmek istenen mesele ise Tanzimatçıların, Avrupa'da hâkim olan liberal iktisat teorisinin temel öğelerinden serbest ticarete ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin toplumsal refahı sağlayacağı etkisine dair güçlü inançlarıdır. Dördüncü ve son bölümde, ideolojik olanın pratikteki yansımalarına örnek olmak üzere anlatılacak, 1861-1865 yılları arasındaki Amerikan İç Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü pamuk tarımını teşvik ve yaygınlaştırma politikası ve bu politika sonucunda gerçekleştiğini iddia ettiğimiz Çukurova ve çevresinde yer alan dağlardaki bağımsız savaşçı siyal topluluklara yönelik “ıslah” hareketidir. Tanzimat dönemi zihniyetinin yalnızca bu dönem boyunca yazılmış çeşitli eserler üzerinden hareketle incelenemeyeceği iddiasından hareketle incelenecek olan Tanzimat'ın “Çukurova projesi” çerçevesinde, aynı zamanda devletin yapısal sınırlılıkları da ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yaklaşık yarım yüzyıllık bir süreçte, bataklıklarla kaplı ve büyük ölçüde tarımsal üretime kapalı olan Çukurova'nın, imparatorluğun en önemli tarımsal üretim alanlarından birine dönüşmesi, kuşkusuz Tanzimat dönemi bürokrasinin en değerli ve belki de en başarılı projelerinden birisidir. Kuşkusuz bu başarı, bölgedeki göçebe üretim tarzının ve kültürünün büyük ölçüde tahrip edilmesi pahasına başarılmıştır.

Son olarak, tez boyunca kullanılacak birkaç kavramı vurgulamanın, okuyucu açısından faydalı olacağı kanısındayız. Uzun yıllar Osmanlı tarih yazımında hâkim bir anlatı haline gelse de artık büyük ölçüde terk edilmeye başlanmış olan Osmanlı Devleti'nin

gerilediği argümanı,³ tez boyunca doğrudan tartışılmasa da “gerileme” kavramının pek çok yerde geçeceği görülecektir. Burada kullanılan anlamıyla “gerileme” fikri tarafımıza ait olmayıp, Osmanlı bürokratları arasında hâkim olan Osmanlı Devleti’nin gerilediği yahut Avrupa devletleri karşısında daha güçsüz bir duruma geldiğine dair kaygıların anlatımından fazlası değildir. Esas önemli husus, Osmanlı bürokratlarında, var olan kaygı ve gerilediğine inanılan devletin, bu gidişattan nasıl kurtarılacağı meselesine fazlasıyla kafa yoruyor olduklarıdır. Geçmişe gelecekte bakmak ve geçmişin geleceğini bilmek gibi bir avantaja sahip olan modern araştırmacılar, ne düşünürse düşünsünler, geçmişin içerisinde yaşayan Osmanlı bürokratları açısından gerileme bir gerçeklikti. Mustafa Âli veyahut Koçi Bey gibi kimileri bu gerilemenin nedenini ve çözümünü devletin klasik kurumlarının bozulması ve tekrar ihya edilmesi düşüncesi üzerinden geliştirirken, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözünü Avrupa’ya daha fazla çeviren Osmanlı bürokratları artık Osmanlı Devleti’nden daha güçlü olduğunu kabul ettikleri Avrupa devletleri kurumlarının örnek alınmasında bulmuşlardır. Yani gerileme kaygısı bir bütün olarak klasik dönemde mükemmel işlediği varsayılan kurumların bozulması şeklinde değil, bir güç mücadelesi içerisinde bulunan Avrupa devletleriyle gerçekleşen karşılaşmalarda rakip karşısında sahip olunan karşılaştırmalı güç yarışında geride kalınmasıdır. Kurumlar gerilesin, sabit kalsın veyahut dönüşsün, karşılaştırılan bir başka güç daha hızlı ilerliyorsa, geride kalınmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hissedilen gerileme kaygısının ortaya çıktığı kaynak da burasıydı: Güç mücadelesinde geride kalındığı gerçektir.

Bu noktada bahsedilmeye değer bir başka kavramlar setiyle karşılaşmaktayız: Modernleşme, Batılılaşma, Çağdaşlaşma. Tez boyunca söz konusu üç kavram birbirinin alternatif ve eşanlamlısı olarak bilinçli bir tercih doğrultusunda kullanılacaktır. Tez boyunca kullanmış olduğumuz modernleşme kavramı Batılılaşma ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Batılılaşmadan kasıt ise Avrupa kurumlarının benimsenmesidir. Seçilen kavramlar, klişeleşmiş kullanımların bilinçsiz bir tercihi değil, bilinçli bir seçimdir. Modern olanın tanımını, çok pratik bir şekilde iki nedenle tercih ettik. Öncelikle, içinde yaşanılan çağ için en verimli ve faydalı olarak görülen kurumların Batı’da bulunmasıdır. İkinci olarak, buradaki seçimi kendi kriterlerimiz doğrultusunda

³ Gerileme üzerine yapılan tartışmalar için bkz. Armağan (2007).

belirlemek yerine, Tanzimatçıların neyin daha verimli ve faydalı olduğuna dair seçimleriyle belirledik. Kısacası Tanzimatçı için modern olan Batı kurumları ve iktisadi yapısıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun batısını kastetmek amacıyla kullandığımız tamamen coğrafi bir tanımlama olan Batı'yı, bir bütün olarak Avrupa'yı tanımlamak için kullanmaktayız. Bunun nedeni Tanzimatçıların, kurumsal örnek alma konusunda, tek bir ülkeye odaklanmak yerine farklı ülkelerin farklı kurumlarını veya düşüncelerini aktarmaları ve örnek almalarıdır.

Metin boyunca kullanılan burjuva tabiri, bir sınıf olmakla birlikte, üretim ilişkilerindeki konumlarıyla değil, sınıf ideolojisi çerçevesinde tanımlanmaktadır. Özellikle altını çizmek gerekir ki, burjuva sınıfına ait olmak, aidiyet düşüncesiyle ilgili olan ideolojik bir benimsemedir, ki söz konusu ideolojik benimseme bir toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıyı oluşturma hedefini içermektedir. Bu kapsamda, bir burjuva, genellikle karıştırıldığı anlamda bir kapitalist olmak zorunda olmadığı gibi, bir kapitalist de zorunlu olarak burjuva sınıfına ait olmayabilir; bununla birlikte burjuva toplum düzeni kapitalistin var olabilmesi açısından en uygun siyasal ve iktisadi yapıyı hedeflemektedir. Benzer şekilde burjuva sınıfı, bir bütün olarak üretim ilişkilerindeki konumla özdeş olmadığı için bürokratları, esnafı ve hatta işçileri de içerebilmektedir. Tekrar etmek gerekirse kullandığımız anlamda burjuva, Tanzimatçının doğduğu dünyada, büyük oranda 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesi tarafından oluşturulmuş düşünsel geleneğin ve siyasal, toplumsal ve iktisadi hedeflerin belirlediği bir sınıfsal oluşumdur.⁴ Bu konuyu son bir örnekle desteklemek gerekirse, salt üretim ilişkilerindeki konumu nedeniyle bir burjuva olarak tanımlamak mümkünken sınıfsal konumlanışı itibariyle işçi sınıfı önderlerinden birisi olan Friedrich Engels, Karl Marx'a yazdığı 7 Ekim 1858 tarihli mektubunda, İngiltere'de işçi hareketinin gittikçe burjuvalaştığından yakınıyordu. Kuşkusuz burjuvalaşma tanımını üretim ilişkilerindeki konumlarının değiştiği anlamında değil politik, kültürel ve ideolojik benimseme anlamında kullanıyordu.⁵

⁴ Benzer bir yaklaşım için bkz. Wood (78; 137-140).

⁵ Engels'in mektubu için bkz. Marx; Engels (1995: 125).

1. BÖLÜM

TANZİMATÇI İDEOLOJİNİN KÖKENLERİ: GERİLEME VE İLERLEME ARASINDA TANZİMATÇININ DÜNYASI

19. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyaya gelen Tanzimatçılar, kendilerini buldukları imparatorlukta, çeşitli şekillerde tartışılabilen “gerileme” fikriyle karşılaştılar. İmparatorluğun gerilediğine yahut nizamının bozulduğuna dair fikir ve kaygılar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı Osmanlı düşünürleri ve bürokratları tarafından kaleme alınan metinlerde tartışılmış ve bu durumu tersine çevirmeye dair çözüm önerileri geliştirilmişti. Tanzimatçı kuşağın ilk temsilcisi ve öncüsü Mustafa Reşit’in doğduğu yıl olan 1800 yılına gelindiğinde, gerileme fikri, yani Osmanlı Devleti’nin çağdaşı devletler karşısında güçsüzleştiği fikri, artık bir yorum veyahut iddia olmaktan çıkmış ve neredeyse herkesin kabul ettiği bir olgu haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nda gerileme fikri tartışılır ve çözüm önerileri geliştirilirken, İmparatorluğun Batı sınırlarının ötesinde, Avrupa’da, bambaşka bir fikir ortaya çıkıp serpilmiş ve yine Mustafa Reşit’in doğduğu yıla (1800) gelindiğinde kemale ermişti. Bu fikir, Avrupalı düşünürlerin, bürokratların, tüccar ve sanayicilerin pek çoğunun coşkuyla selamladıkları “ilerleme”ydi.

Osmanlı düşünürleri arasında, özellikle Avrupa devletleri karşısında alınan askeri yenilgilerle birlikte ortaya çıkmaya başlayan karamsarlığa karşılık Avrupa’da aydınlanma ve ilerleme, devlet yönetiminden iktisada, bilimden askeriyeye pek çok alana yayılmakta ve geleceğe yönelik iyimserliğe yol açan etkisini açıkça göstermekteydi. Asıl önemli nokta ise, dünyanın bu iki farklı coğrafyasında bahsi geçen hâkim fikirler birbirlerinden yalıtılmış, yani siyasal sınırların içerisinde sıkışıp kalmış değillerdi: Özellikle on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı bürokratları ve düşünürleri yalnızca kendi devletlerinin gerilediğini değil, Avrupa’nın ilerlemekte olduğunu keşfetmeye başlarken; aynı dönemlerde Avrupalılar, Osmanlı Devleti’nin eskisi kadar korkulacak bir güç olmadığına farkına varmaya başlamışlardır.

İşte Tanzimatçılar, bu iki farklı coğrafyada ortaya çıkan iki zıt ve olgu haline gelmiş fikrin veya inancın arasına sıkışmış olarak kendilerini buldular: gerileme ve ilerleme,

yani iflah olmaz bir karamsarlık ve fazlasıyla cüretkâr bir iyimserlik. Tanzimatçıları var eden, söz konusu iki farklı fikri tanınmaları, iki farklı durumu deneyimlemeleri ve bu farklılığı ve zıtlığı zihinlerinde birleştirerek, kendilerinden önceki kuşaklardan bambaşka bir zihniyet oluşturabilmeleridir. Dolayısıyla Tanzimatçıların dünyası, zihniyetleri, yapmak istedikleri, başardıkları ve başarısızlıkları, onları var eden gerileme ve ilerleme fikrini ve bu fikrin kaynaklandığı maddi koşulları ortaya çıkarmadan anlaşılabilir. Zira bu ikilemin zihinlerde yansımaya neden olan iki farklı maddi gerçeklik, yani Avrupa devletlerinin kurumsal, iktisadi ve askeri ilerlemesinin karşısında Osmanlıların bu alanlardaki gelişmeyi yeterince hayata geçirememesi, bir taraftan Tanzimatçıların arzularını körükliyor, diğer taraftan yapabileceklerinin sınırlarını belirliyordu. Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, Tanzimatçıların Avrupa’da şahit oldukları maddi gelişme, kendi İmparatorluklarında yapmak istediklerini; kendi İmparatorluklarının mevcut maddi koşulları ise arzularının ne kadarının gerçeğe dönüştürülebileceğini gösteriyordu. Kısacası Tanzimatçılar, belli tarihsel koşullar içerisinde dünyaya gelmişlerdi ve bu tarihsel koşulların ortaya koyduğu imkanları, yol açtığı sorunları ve kısıtlılıkları miras alarak işe başlamak zorunda kalmışlardı. Bundan dolayı, Tanzimatçıların yürüttükleri politikaları anlamlandırabilmek için, hem doğdukları toprakları çevreleyen dünyada şahit oldukları maddi ilerlemenin ve ilerleme ideolojisinin hem de kendi imparatorluklarında hüküm süren maddi koşullar ile gerileme kaygısının ve fikrinin iyi anlaşılması gerekmektedir.

1.1. GERİLEME

Osmanlı Devleti’nin gerilediğine dair kaygı, Tanzimatçıların ilk kuşağına varıncaya kadar temel olarak iki aşamadan geçmiştir. Söz konusu iki aşamanın esasını oluşturan kaygı ve problem aynı olsa da varılan sonuçlar farklılık göstermiştir. İki farklı dönemin fikir dünyasında devletin gerilediğine dair ileri sürülen tezin çıkış noktası karşılaşılan askeri başarısızlıklar – veyahut geçmişin askeri başarılarının tekrar etmiyor oluşu – ile merkezi devletin toplum ve maliye üzerindeki kontrolü kaybediyor oluşuna dair iddiaydı. Bununla birlikte, yaklaşık olarak on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayarak on sekizinci yüzyıla kadar, Osmanlı bürokratları tarafından kaleme alınan metinlerdeki neredeyse hakim düşünce olarak kalan ilk aşamadaki dikkat

çekici husus, gerilemenin nedeninin ve çözümünün devletin kendinde ve geçmişinde bulunduğu dair güçlü inanıştır.⁶ Bu yorumlama tarzına göre eski askeri başarıların kesilmesi,⁷ toplumsal⁸ ve mali kontrolün⁹ kaybedilmesi, başarıların kaynağı olduğuna ve klasik dönemde¹⁰ kemale erdiği gibi kusursuz bir şekilde işlediğine inanılan Osmanlı kurum ve kanunlarından uzaklaşılması veyahut kullanılan genel tabirle klasik dönem kurumlarının bozulması ve âlemin nizâmına ihtilal gelmesi nedeniyledir.¹¹ Bu dönemde nizâm-ı âlemin dört temel sütun üzerinde, yani *erkân-ı erbaa* olarak tanımlanan dört sınıf üzerinde yükseldiği ve dengede durduğu tasavvur edilmekteydi.¹² Dolayısıyla kusursuz işlediğine inanılan nizâmın devam etmesi için erkân-ı erbaayı oluşturan toplumsal sınıflar birbirleriyle denge içerisinde olmalı, bu dengeyi korumak için her bir sınıfın ait olduğu yerde kalması sağlanmalı, dengeyi bozacak sınıflar arası geçişler

⁶ Söz konusu dönemde hâkim olan gerileme edebiyatı hakkında bkz. Öz (2013).

⁷ Bkz. İncalcık (2007:46-57).

⁸ Toplumsal kontrolün kaybedilmesinde, on altıncı yüzyılın ortalarında başlayarak on sekizinci yüzyıla kadar uzanan Celali İsyanlarının büyük bir payı vardır. Bu konuda bkz. Akdağ (2009), Barkey (2011), Griswold (2011), Özel (2013), Özel (2018), White (2013). 16. yüzyılla birlikte doruğa ulaşan nüfus artışı ve devamında ortaya çıkan köylerin terk edilmesi hem tımar sistemini hem de devletin mali kaynaklarını etkiliyordu. Köylerin terk edilmesi ve nüfus azalışıyla ilgili bkz. Akdağ (2009: 423-464), Erdoğan-Özünü (2017), Öz (2004), Özel (2015), White (2013: 280-288), Lewis (1968: 32-33). Söz konusu dönemde köylülükten göçerliğe geçiş için bkz. Barkey (2011: 118-127); Keyder; İslamoğlu (2009: 215). Hem kırsal nüfusta meydana gelen dramatik düşüş hem de göçebelerden kaynaklanan asayiş sorunlarıyla başa çıkmaya çalışan Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda göçebeleri iskân ederek hem asayiş sorununu çözmeye hem de onları iskân edip köylüye dönüştürerek Osmanlı maliyesine dahil etmeye yönelik yoğun gayret sarf edilmiştir. Bkz. Ahmed Refik (1989), Orhonlu (1963), Halaçoğlu (1991), White (2013: 330-336).

⁹ Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bir askeri yapı olmuş ve kurumlarını buna göre örgütlemişti. Dolayısıyla mali yapısı da bu var oluştan bağımsız değildi. On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ithalat ve ihracatın sebep olduğu ticari dengesizlik nedeniyle bir yandan devletin elinde bulunan değerli madenlerin ülke dışına çıkması diğer yandan da Avrupa’da ortaya çıkan askeri taktik ve teknolojiye gelişme ve dönüşümler hem parasal ekonomiyi gerekli kılıyor hem de tımar sistemini mali ve askerî açıdan verimsiz bir hale getiriyordu. Bunun iki temel nedeni bulunmaktaydı: Askeri taktik ve teknolojiye dönüşüm, ateşli silahları ve piyadeyi önemli hale getirirken, aynı zamanda sayısı artan piyade askeri bulundurmaya parasal bir ekonomiyi gerekli kılıyordu. Tımar sistemi hem parasal ekonominin gelişimini engellemekte hem de piyade gerekliliğini karşılamamaktaydı. Tımar sistemi için bkz. Barkan (1980), İncalcık (2012); Mali bunalım ve tımar sisteminin çözülmesi için bkz. Pamuk (2007b: 122-130), Pamuk (2007a: 77-101); Keyder; İslamoğlu (2009: 214-218).

¹⁰ Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik dönemini anlattığı kitabında, bu dönemi 1300-1600 tarihleriyle sınırlanmıştır. İncalcık, klasik çağı neden 1600 yılında bitirdiğini şöyle tanımlıyor: “16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, devlet ve hükümet gelenekleri, maliye politikaları, toprak düzeni ve askeri örgütüyle Ortadoğu imparatorluklarının en gelişmiş örneği idi. Ancak, Avrupa’nın askeri ve ekonomik üstünlüğü, Osmanlılara, Ortadoğu devlet geleneklerinin zamanının geçtiğini, bunların yeni çağa uygun olmadıklarını öğretti.

“Bu noktadan sonra Osmanlı tarihi, eski imparatorluk kurumlarının bozulmuş biçimlerinin tarihçesi, daha doğrusu, bir Ortadoğu devletinin Avrupa’nın ekonomik, politik ve kültürel meydan okuyuşu karşısında kendine çeki düzen verme çabalarının tarihidir.” Bkz. İncalcık (2007: 9).

¹¹ Osmanlı düşünürlerine göre “nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infîâl” gelmişti (Öz 2013: 16). Niyazi Berkes’in tanımlamasına göre Nizam-ı âlem, yani “âlemin düzeni”, “Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. Değişmez ve değiştirilmemelidir. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür” (2014: 30).

¹² Osmanlı düşünürlerinde bu dört sınıf genellikle ulema, asker, tüccar ve çiftçiden oluşmaktadır. Kâtip Çelebi’nin tanımı için bkz. Öz (2013:94).

önlenmeliydi.¹³ Söz konusu dört sınıfın dengede bulunması gerekliliği, aynı zamanda, organik bir biçimde, yani insan vücuduyla özdeşlik kurularak tanımlanmakta ve düzeninin devamlılığına yüklenen anlam ve önem böylelikle daha fazla kuvvetlendirilmekteydi.¹⁴ Tıptan devşirilmiş bir kavram olan *ahlât-ı erbaa* ile tanımlanan organik görüşe göre toplumun temelini oluşturan dört sınıf, insan vücudunda bulunan ve dengeli bulunması halinde insanın sağlıklı olmasını sağlarken, dengenin bozulmasıyla hastalığa neden olan dört sıvıyla özdeşleştirilmekteydi.¹⁵ Bu anlamda bakıldığında, geçmişte mükemmel bir şekilde işlediğine inanılan düzenin devamının sağlanması veyahut bozulması halinde yeniden oluşturulması gerekliliğine kuvvetli inanç her şeyden önce toplumsal dönüşümün ve ilerlemenin olumsuzlanması veya dışlanması nedeniyle muhafazakar bir endişeydi. Berkes'in tanımlamasıyla "...değişme (inkılap) bozulmaya ('ihtilal' haline) yol açar. Dengesi bozulan toplumlara kurtuluş yoktur."¹⁶

Bazı Osmanlı bürokratları tarafından bu tarz muhafazakâr ve idealist kaygıların dile getirilmesi,¹⁷ gerçekte Osmanlı toplumsal ve kurumsal yapılarının mevcut dönüşümüne ve uyum sağlama çabasına gösterilen tepkiden başka bir şey olmadığı gibi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimin, dönüşümün ve uyum sağlama çabasının gerçekliğini göstermektedir. Söz konusu Osmanlı yazarlarının, başta padişah olmak üzere, onun gücünün uygulayıcıları bürokratlardan bekledikleri, bir değişime öncülük etmeleri değil, mevcut yapının, yani nizâm-ı âlemin korunması ve devamlılığının sağlanmasıydı. Zira nizâm-ı âlemin devamlılığı, Tanrı tarafından padişaha verilen bir görevdi.¹⁸ Bununla birlikte, dünya değişmekte ve bu değişim dünyadan yalıtılmamış Osmanlı İmparatorluğu'nu ve kurumlarını da etkilemekte ve

¹³ İncılık (1968: 42-44). Reâyâlıktan askeriliğe geçiş Osmanlı yazarlarının karşı çıkma nedenini İncılık (2007: 75) şöyle tarif eder: "Vergi ödeyicisi ve üretici olan reâyânın vazgeçilmezliği nedeniyle, reâyâlıktan askeriliğe geçmek devletin temel ilkelerini çiğnemek sayılırdı. 17. yüzyıl başlarında Osmanlı yazarları, bu usulden vazgeçilmesini, imparatorluğun başlıca çökme nedeni olarak görürler."

¹⁴ Organik toplum görüşü, aynı zamanda değişimdeki insani boyutu dışlamaktadır (Abou-El-Haj 2000: 79-80). Naîmâ'nın organik toplum görüşü için bkz. Ermiş (2014: 47-58).

¹⁵ Bu sıvılar kan, sarı safra, kara safra ve balgamdır. Tıpta kullanılan ahlât-ı erbaa tanımlaması için bkz. Erdemir (1989: 24). Ayrıca bu tanımlamanın toplumsal uyarlaması ve Osmanlı düşünürlerinin kullanımı için. bkz. Ermiş (2014: 44-59).

¹⁶ Berkes (2014: 31).

¹⁷ Söz konusu eserler için bkz. Kınalı-zâde Ali Çelebi (2014); Kâtip Çelebi (2008); Koçi Bey (2008); Gelibolulu Mustafa Âlî (2015). Ayrıca bkz. Öz (2013); Ermiş (2014).

¹⁸ Berkes (2014: 31).

dönüştürmekteydi. Değişmeye başlayan dünyada aynı kalmaya çalışmak ve mevcut düzeni korumak, eğer böyle bir niyet vardıysa, artık Osmanlı padişahının ve onun iradesinin temsilcilerinin kontrolünün ötesindeydi.¹⁹

Osmanlı düşünürleri tarafından, gerileme hastalığının ilacı olarak kanun-ı kadime dönmenin gerekliliğine dair muhafazakâr görüşle kaleme alınan metinler, esasında on sekizinci yüzyıl başında yavaş da olsa değişmeye başlayarak ikinci aşamaya kapı aralamıştır. Bu aşamada gerilemeye dair sorulan soru değiştiği gibi, doğallıkla aranan cevap da değişmiştir. İlk aşamada sorulan “Gerilemenin sebebi ne?” sorusu yerini “Avrupa’nın gücünün kaynağı ne?” sorusuna bırakmaya başlamıştır. Ortaya çıkmaya başlayan fikrîsel dönüşümün önemli nedenlerinden bir tanesi, artık askeri başarısızlıkların fazlasıyla ve kesin bir şekilde görünür olmaya başlaması ve bunun önüne önceki sorular ve cevaplarla geçilmekte zorlanılmasıydı.²⁰ Bununla birlikte, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar, yalnızca Osmanlı ordusunun taktik ve teknik yetersizliğini değil, aynı zamanda uzun yıllara yayılan savaşlarda orduyu destekleyecek mali ve kurumsal yapının zayıflığını ortaya sermekteydi. Diğer taraftan Osmanlıların, yalnızca savaş meydanlarında gücünün farkına varmaya başladıkları Batı hakkında bütüncül ve kapsamlı bilgiye sahip olduklarını söylemek henüz mümkün değildi.²¹ Dolayısıyla savaş alanlarında gücünün farkına vardıkları çağdaş Avrupa devletlerinin ordularını ciddiyle incelemeye başlayacaklardı.

¹⁹ Kaleme alınan metinlerin aksine, Osmanlı Devleti’nin güncel gereklilikler karşısında bir direnç göstermekten ziyade tüm bu süreç boyunca dönüştüğü ve bunun bir gerileme olarak tanımlanamayacağını artık genel kabul gördüğünü belirtmek gerekir. Bu konuda bkz. Abou-El-Haj (2000); Armağan (2007); Farouqhi (2004). Yakın tarihli, kapsamlı bir tartışma için bkz. Sümer (2023: 43-61). Bu nedenle, kaleme alınan metinlerin aynı zamanda ideolojik ve politik kaygılarla kaleme alındığı hatırlanmalıdır.

²⁰ Öğreten (2014:36); Kaynar (2010: 19). İlber Ortaylı’ya (2014: 49) göre 18. yüzyılın sonunda, Osmanlı Devleti’ndeki reform girişimlerinin tek bir nedeni vardır: “Hıristiyan Avrupa’ya, özellikle Rusya’ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmek.”

²¹ Davison (2005: 14) bu konuda şunları söylüyor: “Avrupa’nın üstünlüğünün belirginleştiği alan savaş alanıydı, ama bu üstünlük, sadece Batı’daki, Osmanlı dominyonlarının katılmadığı ve Osmanlıların uzun süreden beri kavrayamaz oldukları genel entelektüel, ekonomik ve siyasal gelişmelerin dışsal bir sonucuydu.” Ayrıca bkz. Lewis (1968: 32). Ignatius Mouradgea d’Ohsson da Avrupa’ya karşı ilgisizliğin aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin geri kalmasının temel nedeni olduğunu vurguluyordu: “Yaygın önyargılar, daha doğrusu eski adetlere karşı beslenen batıl inançlar, Avrupalılarla temas yokluğu, yabancı dillere karşı düşmanlık, Avrupa eserlerinin çevrilmesinin ihmal edilmesi, ülkelerinin sınırları dışına seyahat etmeye karşı beslenen nefret, Avrupa devletleri nezdinde elçi göndermeme tutumu, Osmanlıların geri kalışlarının başlıca nedenleridir.” Aktaran: Berkes (2014: 126, dn. 2).

Gerilemeye çare arama konusunda 18. yüzyılla birlikte görünmeye başlayan ikinci aşama, Avrupa kurumları ve askeri teknikleri hakkında çeşitli yollardan bilgi edinmiş Osmanlıların, Avrupa’da bahsi geçen alanlardaki gelişmelere dair kısmi de olsa bilgiler içeren yazılarıyla başlamış ve Batı’nın Osmanlı’ya kıyasla özellikle askeri teknik ve taktikte ileriye gittiğine ve gerilemeyi tersine çevirmek için Batı’nın askeri yapısının örnek alınması gerektiğine dair seyahatname, layiha gibi kaynakların çoğalmasıyla devam etmiştir.²² Askeri başarısızlıkların yalnızca Osmanlı’nın geçmiş kurumlarının bozulmasından veyahut Osmanlı’nın kendi güçsüzlüğünden kaynaklanmadığını, aynı zamanda Avrupa’nın gelişiminden de ileri geldiğini fark eden padişahlar ve üst düzey bürokratlar Batı’yı örnek olarak önlerine koymaları gerektiğine ikna olmuşlardır.²³ Ahmet Cevdet Paşa’nın belirttiği gibi, askeri yenilgiler, devlet adamlarının uyanmasına ve ders almasına sebep olmuştur.²⁴ Böylelikle, en azından askeri taktik ve tekniklerin, Avrupa’dan ödünç alınması gerektiği fikri, kanun-ı kadime dönme önerisine güçlü bir rakip olarak ortaya çıkmış ve her geçen gün güçlenmeye devam etmiş, askeri alanda yapılan her bir reform kanun-ı kadime dönme fikrinden uzaklaşmaya destek sunmuştur.²⁵ Bununla birlikte, Avrupa devletleri karşısındaki güçsüzlüğün yalnızca

²² Gücün geçmişte olduğuna dair hâkim yazınsal gelenekte gediği açan öncülerden birisi İbrahim Müteferrika’dır. Önce Sadrazam İbrahim Paşa’ya ardından ise 1731 yılında Sultan I. Mahmud’a layihalar sunmuş olan Müteferrika, Avrupa askeri sistemini inceleyerek, bu yapının örnek alınması gerekliliğini vurgulamıştır (Lewis 1968: 47). İbrahim Müteferrika *Usûlü’l-hikem fi nizâmî’l-ümem* isimli söz konusu eserinde askeri alanda Batı’yı örnek almanın önemini daha dikkat çekici kılmak amacıyla Rusya’nın bu yola girerek nasıl güçlendiğini de vurgulamıştır. Dahası, yalnızca askeri tekniklerin örnek alınmasını önermekle yetinmemiş, aynı zamanda fizik, astronomi ve coğrafya bilgisinin devlet yönetimi için ne denli önemli olduğunu da göstermeye çalışmıştır. Müteferrika’nın eserini ilginç kılan bir diğer öge ise, Avrupa’nın yeni askeri taktik ve stratejilerini anlatırken ilk defa “Nizâm-ı Cedîd” kavramını kullanmasıdır. (Berkes 2014: 53-54). İbrahim Müteferrika’yla benzer şekilde Rusya’nın Avrupa’daki askeri ve bilimsel ilerlemeleri örnek alarak güçlendiği üzerinde daha sonra Vakanüvis Asım Efendi de duracaktır. bkz. Sayar (2013: 57), Lewis (1968: 71).

²³ 1787/88 yılında başlayan Osmanlı-Avusturya-Rus savaşında ordunun ağır bir yenilgiye uğraması sonrası Avrupa savaş tekniklerini uygulamadan askeri bir başarıya ulaşmanın mümkün olamayacağı Yeniçeri Ağası ve diğer subaylar tarafından da kabul edilmişti. Söz konusu savaşın sona ermesinden sonra Sadrazam Koca Yusuf Paşa’ya subaylar şu itirafta bulunmuşlardır: “Biz bu defa 120.000’den fazla ocaklı askeri iken 8.000 Moskof askeri Tuna’yı geçti ve üzerimize gelip sebat gösterdi. Düşmanın böyle düzenli askerine bizim askerimiz yeni savaş sistemini bilmediğinden karşı gelemedi. Bu halimizle biz kıyamete kadar zafer göremeyiz.” Zikreden: Ögreten (2014: 54); Berkes (2014: 91). Ayrıca bkz. Beydilli (1999: 30). Osmanlılar, topçuluk konusunda Avrupa ordularıyla aralarındaki farkın ne kadar açıldığının farkına da yine 1770 yazında, Rus ordusuna karşı alınan mağlubiyetlerle varacaklardı. Rusların küçük kalibreli, hızlı ve son derece isabetli sahra toplarına karşılık, Osmanlıların hantal, büyük kalibre topları savaşın sonucunu belirlemede önemli bir etkendi. Bu nedenle Osmanlıların, topları ve topçu birliklerini modernize etme amacıyla Fransızlara başvurularıyla Baron de Tott resmi olarak görevlendirilmiştir. Bkz. Gezer-Yeşil (2018: 141-142).

²⁴ Berkes (2014: 91); Kaynar (2010: 19).

²⁵ Batı örnek alınarak ciddi anlamda yapılan askeri reform girişimlerinden ilki, 1730 sonrası İstanbul’a gelerek, humbaracı kıtalarını islah etmekle görevlendirilmiş ve aynı zamanda kısa ömürlü olsa da bir

askeri alanla ilgili olduğuna dair sanının uzun bir süre devam etmesi nedeniyle,²⁶ kapsamlı ve programlı bir mali ve kurumsal modernleşmenin ciddi anlamda düşünölmeye ve uygulanmaya başlanması için bir sonraki yüzyılı, yani üçüncü aşamayı beklemek gerekecektir.²⁷

Askeri yenilgilerin başlaması ve Avrupa karşısındaki güçsüzlüğün farkına varılmasının Osmanlılar için bir diğer önemli sonucu diplomasinin keşfi ve önem kazanması olmuştur.²⁸ İslami gaza ideolojisinin büyüyle girilen ve ağır bir askeri yenilgi ve aynı ağırlıkta Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sona eren 1768-1774 Rus Savaşı'nın ardından, artık yalnızca gaza fikrinin heyecanıyla modern ordulara karşı başarı kazanılamayacağını *Hülasatü'l-itibâr* isimli eserinde öne süren Ahmet Resmî Efendi, Avrupa devletleriyle savaşın değil barışın öncelendiğı, Avrupa devletler hukuku çerçevesi içerisinde diplomatik ilişkiler kurulması gerektiğini öne sürmüştür.²⁹ Benzer

Hendesehane açmış olan Comte de Bonneval, sonradan aldığı isimle Humbaracı Ahmet Paşa ile birlikte olmuştur. Berkes (2014: 64-66), Lewis (1968: 47-48), Yeşil (2013: 80-81).

²⁶ Akyıldız (2012: 18).

²⁷ Norman Itzkowitz'e (1977:25) göre 18. yüzyılın ilk yarısında 1711'de Prut'ta Rusya'ya karşı ve 1736-1739 yıllarında Rusya ve Avusturya ordularına karşı kazanılan zaferler ile 1715 yılında Mora'nın yeniden alınması gibi askeri başarılar, Osmanlı'nın reform konusunda dikkatini Avrupa'ya çevirmesini gecikmiştir. Bunu tersine çeviren ise 1774 yılında Ruslar karşısında alınan yenilgi olmuştur. Benzer bir görüş için ayrıca bkz. Berkes (2014:73).

²⁸ Kuran (1968: 11), Akyıldız (2012: 22). Fatih Yeşil'e (2011: 14-15) göre 1606 yılında Habsburglarla Zitvatorok'ta imzalanan anlaşmayla birlikte şartlarını kolaylıkla kabul ettirebilen geleneksel Osmanlı diplomasinde ilk gedik açılmış, 1699 yılında imzalanan Karlofça Barışı ile de Osmanlı açısından savaşın bir diplomasi aracı olmaktadır yetersizliği gözler önüne serilmiştir. Dolayısıyla 18. yüzyıl öncesi İslami dünya görüşüyle oluşturulmuş dış politika algısının temellerinden birisi olan Darü'l-harb ve Darü'l-islam böylelikle anlamını kaybetmeye başlamıştır. Naff (1977: 97). Thomas Naff (1977: 89-90), 18. yüzyıl boyunca görece uzun barış dönemleri olan 1718-1736; 1739-1768; 1774-1787 ve 1792-1798 yıllarında Yeniçerilerin esnaflık ve ticaretle uğraşmalarının artmasıyla askeri yönden zayıfladığını, buna karşılık sivil bürokrasinin Osmanlı'da güçlendiğini ve onların etkisiyle devletin daha az askeri ve daha fazla bürokratik bir hale gelmeye başladığını belirtmektedir. İmparatorluğun sivil bürokrasisi yeni fikirlere ve reformlara askerlerden daha yatkındır.

²⁹ Bkz. Berkes (2014: 86). Ahmet Resmî Efendi, gaza fikrini savunmaya devam edenlere alayla karışık bir öfkeyle karşı durmaktadır: "...diğer dinlerde bulunanları bütün dünyadan kaldırmak veyahut her zaman düşmanın burnunu yere sürtüp haddini bildirmek İslamların üzerine vacip olduğuna inananlar vardır. Bu yadigârlar hareket olmayınca bereket olmaz derler. Bu memleketler kılıç ile alınmıştır; İslâm Padişahının bahtı açık devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir; Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12.000 asker ile Kızıl elma'ya kadar gitmeye ne mâni vardır? diye yuvarlak laflarla cahilliklerini ortaya vurup Hamzaname anlatan yalancı pehlivan gibi atıp tutarlar. Bunlar, Kızıl Elma semtini Buğdan'dan gelen al yanak elma gibi yeni şey zannederler." Aktaran: Karal (2012: 117). Ayrıca bkz. Beydilli (1999: 29). Ahmet Resmî Efendi'nin eleştirdiğı, kendine güven ve kibir arasındaki ince çizgide salınan bu 18. yüzyıl duyguları, 19. yüzyılda, alınan onca askeri yenilgiden sonra dahi, devam etmektedir. Bunun birçok örneğine, 1830'ların sonlarında şahit olan Moltke şaşkınlığını gizleyememektedir: "Denilebilir ki Avrupa Türkiye ile bizzat Türkiye'nin kendisiyle olduğundan daha fazla alakalıydı. Hiç değilse halk tabakasından olan adam, Hünkarın gavur olmak için neden zahmete katlandığını kavrayamamaktadır ve hala, elçilerin kralları için padişaktan bir taç rica etmek üzere burada

şekilde, 1790 yılında Berlin'e, Prusya'yı Rusya'ya karşı savaş açması için ikna etmek amacıyla elçi olarak gönderilen ve orada on bir ay kalan Ahmet Azmî Efendi de,³⁰ Avrupa devletlerinin barışı savaşa tercih ettiklerini anlatmış ve aynı zamanda barışla elde edilebilecek faydaları vurgulamıştır. Aslında Azmî Efendi, bu tip eserlerde sıklıkla şahit olduğu üzere, Avrupa'yı anlatmaktan ziyade Osmanlı yönetimine öneride bulunuyor gibidir: "...Avrupa'da olan düvel-i nasara harbi icab edecek bir illet zuhur etmedikçe mücerred tevsii memleket zımnında birbirleriyle cenk ve harbe ibtidar etmeyüp ticaret ve sair veçhile mümkün olan menafî ve fevaid-i mülkiyelerini teksir ile memleketini mamur ve abadan etmeğe sarf-ı vus'u meknet edüp..."³¹ Azmî Efendi'nin Avrupa hakkındaki yorumları, savaş yerine diplomasinin ve ganimet yerine ticaret ve iktisadi gelişimin önemine dair Osmanlı bürokratları arasında fikrî bir yayılmanın gerçekleşmekte olduğunu göstermekteydi.

Yaklaşık dört yüz yıl boyunca, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve politik gücünü yaymasının ve diplomasiyi sürdürmesinin temel enstrümanı olan savaşın, Osmanlı açısından nüfuz yayma gücünü kaybetmesiyledir ki Osmanlı Devleti nüfuzunu yaymak için değil, varlığını devam ettirebilmek için diplomasiye yönelmek zorunda kalmıştır. Diplomasinin öne çıkışında kuşkusuz devletler arası ilişkilerde artık başarısız ve maliyetli olmaya başlayan savaşın yerine diplomasiyi ön plana çıkarma düşüncesi bulunmasına rağmen, en az onun kadar ve belki de daha fazla etkili düşünce, Avrupa'nın Osmanlı karşısında ispatlanmış gücünün kaynaklarını araştırmaktı. Zira on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya gönderilen Osmanlı elçilerinden beklenen tam olarak buydu. Örneğin, 1720 yılında III. Ahmed tarafından Paris'e elçi olarak gönderilen³² Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in yazdığı sefaretname ile on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gönderilen bazı elçilerin sefaretnameleri arasındaki fark da Avrupa'ya karşı ilginin düzeyi tarafından belirlenmekteydi. Çelebi Mehmed'in

bulduklarına inanarak yaşar. Bir molla Birecik'teki toplantıda: 'Neden hemen bugün on bin Osmanlı atlarına binip Allah'a olan kuvvetli imanları ve keskin kılıçlarıyla ta Moskova'ya kadar gitmesin?' demişti. Oradaki bir Türk subayı 'Evet neden?' diye cevap vermişti. 'Yeter ki pasaportlarını Rus sefarethanesi vize etsin!'. Bu subay Reşit Beydi, tahsilini Avrupa'da yapmıştı; fakat bu sözleri Fransızca söylemişti, böyle kendisini kimse anlamadıktan sonra en cüretli sözleri söyleyebilirdi. Nizip felaketinden sonra halk 'ne zarar' diyordu, 'Padişah ara sıra bir muharebe ve birkaç vilayet kaybetmesinden bir şey çıkmayacak kadar zengindir.' Moltke (1960: 324).

³⁰ Unat (2008: 150-151).

³¹ Ahmed Cevdet Paşa'dan aktaran: Sayar (2013: 174); ayrıca bkz. Findley (2012: 498).

³² Unat (2008: 56).

sefaretnamesi, metnin okur için yarattığı cazibe yanında oldukça yüzeysel ve yalnızca gözün görebildiklerinin tasvirinden ibarettir, zira ondan kapsamlı, Avrupa kurumlarını inceleyen bir eser yazması gibi bir beklenti de bulunmamaktaydı.³³

III. Selim dönemine kadar padişah cüluslarını haber vermek veya Avrupa krallarının taç giyme törenlerine katılmak, yapılan antlaşmaların bir kopyasını götürmek, savaş ve barış ilanını bildirmek gibi çeşitli görevleri yerine getirmek üzere ad hoc diplomasinin gereği olarak muvakkat elçiler gönderilmiştir.³⁴ Bahsi geçen sefirlerin yazdığı sefaretnamelerin çok büyük bir kısmı Avrupa'nın kurumlarından bahsetmekten ziyade, elçilik güzergahı, huzura kabul ediliş ve Avrupa'nın göz ile görülen kısmını kapsayan genellikle yüzeysel yazılardır. Bir başka deyişle kurumların değil, elçilik sırasında görülenlerin ve gerçekleşen olayların anlatımıdır. Fakat, özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan, Avrupa'nın gücünün kaynaklarını araştırmaya dönük merak ve girişimler, Avrupa kurumlarına dair ilk derli toplu fikirlerin Osmanlı Devleti'ne girişine kapı açmıştır. Önce bireysel inisiyatifle, daha sonra bizzat padişahın emriyle Avrupa kurumları, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden geçici ve kalıcı elçilerin eserleri ve raporlarında yer almaya başlamıştır. Bu tarz önemli eserlerden birinin yazarı, 1791 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratib Efendi'nin 112 kişilik elçilik heyetine Avrupa kurumlarını Osmanlı Devleti'ne taşımaya yardımcı olacak “diloğlanları ve ‘pergel ve cetvel’ kullanmayı bilen kişiler” dahil edilmesi tesadüf değildir.³⁵ 1792 yılında alınan bir kararın ardından Avrupa'yla iletişimi sürekli hale

³³ Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in sefaretnamesi Osmanlı 'Batılılaşmasının' başlangıcı olarak kabul eden yaklaşıma karşı bkz. Burçak (2007). Sefaretnameye Osmanlı 'Batılılaşması'nın miladı olarak yaklaşan araştırmalara örnek olarak bkz. Göçek (1987).

³⁴ Kuran (1968: 9), Unat (2008: 17-19), Lewis (1968: 60). 1835 yılına kadar çeşitli ülkelere gönderilen sefirlerin bir listesi için bkz. Unat (2008: 221-236). Kısa süreyle gönderilen bu elçilere “fevkalâde elçi” denilirdi. bkz. Akyıldız (2011: 504).

³⁵ Yeşil (2011: 63). Ebubekir Ratib Efendi, bir Osmanlı olarak yalnızca Avrupa'yı görmemiş, aynı zamanda Avrupa'nın Osmanlı'yı nasıl gördüğüne de şahit olmuştur. Osmanlı'nın güçsüzlüğünün yalnızca askeri modernleştirmeyele tedavi edilemeyeceğinin de göstergesi olarak alınabilecek bir örneği konuştuğu Avusturyalıdan yaptığı şu alıntıyla ortaya koymaktadır: “...ziraat ve harasette olan bolluk ve bereket memleketinizden başka bir devlet ve memlekette yoktur. Hal böyle iken gerek maden hususunda ve gerek zahire işlerinde zahmet ve darlık görülmektedir. İstanbul'dan Edirne'ye kadar olan yolun sağ ve solu ekilmemiş olup bomboştur. Nüfus kalabalıktır. Fakat işsiz güçsüz ve serseri olanlar vardır. Bunların ziraate ve ticarete sevk ve teşvik edilmesi hususunda hiç gayret sarfedilmemesi hayret ve merak vericidir. Siz Avrupa'ya sefaretle gelirken bu kadar arazi ve memleketten geçtiniz, arazimizde ziraatten yoksun bir yer gördünüz mü? Ve memleketimizde işi gücü ve kazancı olmayan bir insan gözünüze ilişti mi?” Ratib Efendi kendisi de daha sonra Avusturya'nın ziraat konusundaki durumu şöyle tasvir etmektedir: “...Bunların ziraat hususunda nizam ve ihtimamları öyledir ki, her köyde bir ferdi işsiz bırakmazlar; eğer tarlası yoksa ona tarla verirler ve tohumu yoksa tohum verirler ve toprağı at ile sürmek âdetleri olmakla,

getirmek üzere, ilki 1793'te Londra'da olmak üzere, Viyana, Berlin ve Paris'te daimi elçilikler açılmıştır.³⁶ Avrupa devletlerinin kurumlarını incelemenin yanı sıra, gönderilen elçilere verilen talimatlardan bir diğeri elçilikteki genç Türk çalışanların dil ve bilimleri öğrenmesinin sağlanmasıydı.³⁷

Şimdiye kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi bu dönem, reformun kaynağının Avrupa'da olduğunun genel kabul görmeye başladığı bir döneme geçiştir. Bununla birlikte, örnek alınacak gücün kaynağı Avrupa olarak belirlenmişse de yalnızca Avrupa askeri sisteminin Osmanlı Devleti tarafından tatbik edilmesiyle bütün sorunların çözüleceğine dair inanç güçlü bir şekilde devam etmiştir. Bu güçlü inanç uygulamaya da yansıyor, neredeyse II. Mahmud'un iktidarının son on yılına kadar, Osmanlı Devleti'ni güçlendirme çabaları yalnızca veyahut neredeyse tamamen askeri ve ona yönelik mali ve kurumsal reformlar odaklı devam edecektir.³⁸

1792 yılında III. Selim, Osmanlı devletini güçlendirmek için neler yapılması gerektiğine dair bazı üst düzey Osmanlı bürokrat ve askerlerin fikirlerine başvurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve yapılacak reformlara dair görüşlerini kaleme almalarını

eğer atları ölmüş ise ona at ve takım ve araçlar verirler veyahut çiftçi tayin edip başkasının tarla ve bağında ve bostanında çiftinde çalıştırırlar.” Zikreden: Karal (2012: 118-119). Bu fikirleri Ebubekir Ratib Efendi'yi, Nizam-ı Cedid döneminde askerlik sahası dışında tesis edilen reform kurumlarından birisinin, Zahir Nezaleti'nin başına getirilmesine yol açacaktır. Bkz. Yeşil (2004: 127).

³⁶ İlk Osmanlı daimi elçileri ve faaliyetleri için bkz. Kuran (1968), Unat (2008: 168-201). Elçilerin görev süreleri üçer yıl olarak belirlenerek, diplomatik amaçların yanı sıra “Avrupa ahvaline yakından vukufu kimseler yetiştirilmesi” amaçlanmıştır. Unat (2008: 168).

³⁷ Lewis (1969: 63), Berkes (2014: 99). Bu dönemde elçiliklerde yabancı dil ve Avrupa kültürünü öğrenen Osmanlıların en iyi örneklerden birisi belki de Mahmud Raif Efendi'dir. 14 Ekim 1793'te, Avrupa'daki ilk Osmanlı ikamet elçisi Yusuf Âgâh Efendi'nin maiyetinde Londra'ya gitmiş ve orada kaldığı süre boyunca Fransızca öğrenmiştir. Aynı zamanda Londra'ya gidişini ve oradaki anılarını içeren Fransızca bir kitap kaleme almıştır. Sultan III. Selim döneminde reisülküttaplığa kadar yükselmiş ve reformları desteklemiştir. Boğazlardaki yamaklara Nizâm-ı Cedîd kıyafeti giydirmek isteyince ayaklanan askerler tarafından öldürülmüştür. bkz. Unat (2008: 178-179), Berkes (2014: 101 ve 125), Kuran (1968: 65).

³⁸ Berkes'e (2014: 49) göre Osmanlı bürokratları 18. yüzyılın ilk yarısında askeri çağdaşlaşma için öncelikle mali ve ekonomik kalkınmanın gerekliliğini yeterince anlayamamışlardı. Bununla birlikte, Fazıl Mustafa Paşa ve Halil Hamid Paşa gibi reformcu bürokratların mali reformlar yapılması konusunda istekli oldukları bilinmektedir. (Beydilli 1999: 25, 26). Aynı zamanda Ebubekir Ratib Efendi, Behiç Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi gibi bürokratlar kurumsal, mali ve iktisadi reformların gerekliliğine inanan ve bu konuyu lâyhalarına taşıyan kişilerdi. Ebubekir Ratib Efendi'nin fikirleri için bkz. Yeşil (2011); Behiç Efendi için bkz. Beydilli (1999); Tatarcık Abdullah Efendi için bkz. Öğreten (2014: 61-65); Kaynar (2010: 8-13).

istemiştir.³⁹ Birçok Osmanlı bürokrati tarafından artık kanun-ı kadiminin bir kurtarıcı olarak görülmediğinin en iyi örneklerinden bazılarını III. Selim'e sunulan layihalarda görebilmek mümkündür.⁴⁰ Fakat söz konusu layihaların bizlere sunduğu önemli bir başka veri ise, 18. yüzyılın sonuna varılmışsa da, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun hâlâ askeri reform merkezli görülmesidir. Bir başka deyişle, ordu Avrupa tarzında modernize edildiği zaman, yaklaşık üç asırdır tekrarlanagelen gerileme kaygısı son bulacaktır. Diğer taraftan hem bazı lâyhalar hem de 18. yüzyılın son on yılındaki başka veriler, üçüncü aşamaya geçiş sürecini göstermektedir. Bunun kanıtlarını en iyi

³⁹ Beydilli (1999: 30); Mardin (1998: 164), Lewis (1968:57), Berkes (2014:91-92). III. Selim'in kendisi de henüz şehzadeligi döneminde hem Avrupa'ya tanımaya ve oradaki gelişmeleri öğrenmeye hem de reform düşüncelerini oluşturmaya başlamıştı. Seleflerine nazaran görece özgür bir şehzadelik dönemi geçiren Sultan Selim, kendisine tahsis edilen Avrupalı hocalardan eğitim almış, Avrupalı uzmanlarca oluşturulmakta olan yeni askeri teşkilatı gözlemleme fırsatı yakalamış, İstanbul'daki Avrupa devletlerinin büyükelçileriyle haberleşebilmiş, yakın çevresinde Avrupa'dan bilgi alabileceği kişiler bulundurmış ve dahası reformla ilgili XVI. Louis ile mektuplaşmıştır. Öğreten (2014: 51, 52), Lewis (1968: 38-39).

⁴⁰ Söz konusu lâyhalar için bkz. Çağman (2010); Öğreten (2014). Örneğin Mustafa Rasih Efendi ve Mustafa Raşid Efendi'nin lâyhaları, kanunların ve kuralların tarihselliğinin vurgulandığı ilginç örneklerdir. Lâyiha yazarlarına göre kadim kanunların bir kısmının o çağın gereklerine göre belirlendiği, üzerinden geçen yüzlerce asırda değişen şartları artık karşılayamadıkları için Yeniçeri ocaklarında zamana uygun yeni kanunlar konulması gerekmektedir. Öğreten (2014: 117, 124). Kanunların tarihselliğinin farkına varılması, kanun-ı kadiminin kutsallaştırılmasına karşı en önemli meydan okumadır. Herhangi bir şeyin tarihsel olduğunun farkına varılması, aynı zamanda, onun değiştirilmesini normalleştirmekte, çağlar-üstü olmaktan çıkarmakta ve hatta laikleştirmektedir. Diğer taraftan, Avrupa'ya karşı önyargının, küçümsemenin veyahut dinsel nefretin ve gururun, III. Selim döneminde ortadan tamamen kalktığını düşünmemek gerekir. Avrupa'ya daimî sefir gönderilmesine karşı çıkan devlet adamları seslerini yükseltmeye devam etmektedir. Ahmet Refik Altınay'ın aktardığı bir anekdot bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Fransa'ya sefir izamı Bâb-ı Âli'de, Meclis-i Vükelâ'da mevzubahis olduğu zaman rical-i devletten biri, bir Müslüman[ın] küffar nezdine gitmesini tecviz etmemiş, diyar-ı küffarda taayyüşün müşkülâtından bahsolunmuştur." Aktaran: Sayar (2013: 172). Benzer şekilde, Paris'e büyükelçi olarak gönderilen Halet Efendi, Avrupa'ya dinsel gurur ve kaygılarla yaklaşıyor ve Avrupa'da örnek almaya değer fazla bir şey bulamıyordu: "Bir gün evvel şu kafiristandan hayır ile halas olmaklığım için dualarınızı niyaz ederim, zira Paris'e kadar geldik halkın nakl ve methettikleri Frengistanı dahi görmedik o tuhaf şeyler ve o akıllı Frenkler kanğı Avrupadadır bilemem." "Devletlû efendim, süphanallah bu nâsın [Fransızlar kastediliyor] akıl ve itikatları bir acaib şey ki, bu kadar müddettenberu methüsenasile kulağımızı doldurdıkları Frengistan hudâ hakkı için söyledikleri gibi olmadığından başka ekser hilâfını bulduk, akıl ve dirayetleri ilim ile şu mertebedir ki, ehli islâmla farkları bizim kayıkçılar ile kâtiplerimizin ne kadar farkı var ise o kadar farkı var. Hileleri ve politikaları gayet kaba, dahi niyet etmezden evvel nereye şüru edecekleri anlanır, bu galebeleri ancak bizdeki gayretsizlikten neş'et ediyor, yoksa ne bizim gibi şeci askerleri var ve ne bizim vükelâmız gibi vükelâsı var, şu bizim topçu çorbacıları anlardan çok söz anlar sermayeleri akvaldan gayri bir şey yok, alimallah öyle zannederim ki bir zuhurattan üç dört senede bir yirmi beş bin kese akçe idhar olsun enfîye ve kâat ve billûr ve çuha ve fağfur için beş kârthane ile lisan ve coğrafya fûnunu için bir mektep yaptırılsa, beş sene mürurunda hiç denecek bir tutunacak şeyleri kalmaz. Cem'i ticaret rayiçlerinde esas bu beş maddeden ibarettir. Allah efendilerimize bir gayret ihsan eyleye âmin. Vallah insanın bu yüreğinin yağını üzüyor, bu akıldaki herifler böyle hayvanatı acibe gibi asker ile bize galip olsalar, Allah efendimizi ikaz eyleye âmin." "Frengistan'ı size ihafe veyahut iğva için, her kim sena ederse sual buyurasız, sen Avrupaya gittin mi deyu, hayır gitmedim, tarihlerden biliyorum der ise iki kısımdan biridir ki şimdi izah olunur, beli gittim ve biraz zaman eğlendim derse, elbette Frenklerin taraftarı ve casusudur, gitmedim derse iki kısımdır, ya eşektir, Frenklerin yazdıklarını dinler yahut gayret-i diniyesinden tamamen Frenkleri metheder ki zımında ehli islâmı çıksın deyu, (...)" Karal (1940: 32-34), Lewis (1968:69). Ebubekir Ratib Efendi ile Halet Efendi'nin bu bakımdan karşılaştırılması için bkz. Yeşil (2011: 110-111).

Ebubekir Ratib Efendi'nin büyük lâyihası, Behiç Efendi'nin *Sevânihu'l-levâiyih*⁴¹ isimli eseri ve Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihası gibi kaynaklardan görebilmekteyiz.⁴² Gerek Ebubekir Ratib Efendi gerekse Behiç ve Tatarcık Abdullah Efendiler, ordu dışındaki diğer kurumların reformunun gerekliliğine vurgu yapmışlar, dahası mali ve iktisadi konular hakkında önerilerde bulunmuşlardır. Bir başka deyişle görece daha bütünlüklü bir ıslahat programı sunmuşlardır.⁴³ Bununla birlikte, askeri alana ağırlık veren Ratib Efendi ve Abdullah Efendi'nin reform önerileri, her ne kadar askeri alanda yapısal dönüşümleri önerse de mali ve iktisadi alanlara dair söyledikleri, yine askeri reform çerçevesi içerisinde tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle mali ve iktisadi alanlar, askeri alanın içerisine dahil edilmekte ve orduya göre kurgulanmaktadır.

Tanzimat öncesi dönemin askeri reformlarında ilginç ve önemli olan bir husus, kara birliklerinde yapısal değişimler gerektiren modernizasyon çabalarında şahit olunan muhalefete, askeri teknoloji konusunda Avrupa tarzının örnek alınmasında rastlanmamasıdır. Zira, karşı çıkılan teknolojik modernizasyon değil, bu modernizasyonun beraberinde getirilmek istenen talim ve disipline dair dönüşümler ile ordunun finansmanına dair mali reformlardır.⁴⁴ İmparatorluk içerisinde karşılaşılan muhalefetin yanı sıra, Avrupa devletlerinin dış politikalarında ortaya çıkan kısa dönemli dönüşümler, yani uluslararası konjonktürdeki değişimler, sık sık Osmanlı reform girişimlerini sekteye uğratmıştır. Özellikle Fransa'dan getirtilen askeri uzmanlar, politika değişiklikleri nedeniyle ülkelerine geri çağrılmakta ve yapmaya giriştikleri modernizasyon çabaları kesintiye uğramaktaydı. Örneğin, topçu birliklerini modernize etmek ve bir sürat topçuları ocağı tesis etmek amacıyla 1770 yılında Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen Baron de Tott,⁴⁵ uluslararası konjonktür nedeniyle 1776 yılında görevli diğer Fransız uzmanlarla birlikte ülkesine çağrılmış, ardından mali durumun olumsuzluğu ve sürat topçuları ocağının masraflarının fazlalığı gerekçesiyle

⁴¹ Çınar (1992).

⁴² Berkes (2014:99). Ebubekir Ratib Efendi'nin layihası üzerine kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Yeşil (2011: 205-365). Tatarcık Abdullah Efendi lâyihası için bkz. Öğreten (2014: 61-65); Kaynar (2010: 8-13). Abdullah Efendi'nin lâyihasının iktisat ve maliyeye dair kısımlar üzerinden bir incelenmesi için bkz. Sayar (2013: 176-177). Behiç Efendi'nin reform önerileri için bkz. Beydilli (1999: 42-53); Çınar (1992).

⁴³ Örneğin Tatarcık Abdullah Efendi, mali alanda gerekli düzenlemeler yapılmadan başarılı bir askeri reform yapılamayacağı üzerinde durmaktadır. Sayar (2013: 176).

⁴⁴ Beydilli (1999: 26).

⁴⁵ Gezer; Yeşil (2018: 144).

bu alandaki girişimler bir müddet kesintiye uğramıştır.⁴⁶ Son olarak, Sultan III. Selim'in canına mal olan *Nizâm-ı Cedîd* ordusu kurma girişimini zikretmek yeterli olacaktır. 1807 yılındaki Yeniçeri ayaklanması sonrası tahttan indirilen padişahın kurduğu yeni ordu dağıtıldığı gibi, reformu destekleyen bazı devlet adamları da öldürülmüştür. Böylelikle, Osmanlı Devleti tarihinin Batılı anlamda ilk kapsamlı askeri reformu kanlı bir şekilde sona erdirilmiştir.⁴⁷

Yapıları etkileyecek ve aynı zamanda Yeniçeriler ve Ulema gibi mali ve politik çıkar gruplarını rahatsız edecek ciddi reformlar yapmak, yalnızca böyle bir niyetle ve hedefle yola çıkılmasının ötesinde hem yurtiçi hem de uluslararası konjonktürün uygunluğunu gerektirmektedir. Söz konusu konjonktür, aynı zamanda, reformlar için uygun zamanın gelip gelmediğinin en önemli gösterevidir. III. Selim'in hayatına mal olan çekingen reform girişimleriyle, görece çok daha başarılı II. Mahmud ve Tanzimat dönemi radikal reform girişimleri arasındaki temel fark da tam olarak konjonktürden kaynaklanmaktaydı. Söz konusu konjonktürün yurtiçindeki en önemli iki vechesinden bir tanesi, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devletin hem taşranın hem de merkezin/İstanbul'un kontrolünü kaybetmesi sonucunda gücünün büyük ölçüde aşınması ve diğeri Batılı reformlara karşı İmparatorluk içerisindeki yerleşik çıkar grupları tarafından sürdürülen güçlü muhalefettir. Devletin, imparatorluğu kontrol etme kapasitesinin olmadığını gösteren güçlü kanıtlardan bir tanesi taşraya ve merkeze dair beşerî, iktisadi, mali ve askeri, güncel bilgiye sahip olmayışıdır. Osmanlı eyaletlerindeki kontrol önemli ölçüde, büyüklü küçüklü taşra güçlerinin eline geçmiş, merkezde ise devlet, merkezi ordunun sayısını tespit edemeyecek duruma gelmiştir.⁴⁸ Merkezi devlet, yönetmek için gereken bilgiye sahip olmadığı gibi, gerekli bilgiyi elde etmesini sağlayacak güçten ve organizasyondan da yoksun haldeydi.

⁴⁶ Gezer; Yeşil (2018: 154); Öğreten (2014: 45).

⁴⁷ Cevdet Paşa, *Tarih*'inde, III. Selim döneminin konjonktürünün orduyu ilgilendiren yapısal reformları gerçekleştirmek için ne kadar uygunsuz olduğunu şu sözlerle anlatır: "Kıyası, herbiri bir devleti yıkmaya yetecek nedenlerin hepsi o zamanki durumda meydana gelmişti. Doğal koşullar altında bunların hiçbirinin çaresi yoktu. Geçmişin devletleri içinde bazı güçlülere uğradığı halde bunları savuşturabilenler bulunduğu, tarihçilerin bilmediği bir şey değildir. Fakat bir devletin aynı zamanda bu kadar tehlikeli, bu kadar çeşitli uçurum kenarlarına geldikten sonra kurtulduğu tarihte görülmemiştir." Aktaran: Berkes (2014: 133-134).

⁴⁸ Örneğin, kâğıt üzerinde, maaş alıyor gözükürken dört yüz bin civarında yeniçeri bulunurken, savaş sırasında yalnızca yirmi beş bin kişi toplanabiliyordu (Öğreten 2014: 24).

Merkezi ordunun kontrolünün tamamen yitirildiği, Sultan III. Selim'e sunulan layihalarda üzerinde çok durulan bir meseledir. Kontrolü tekrar sağlamanın ilk koşulu, yönetmek için gerekli bilginin elde edilmesidir. Lâyiha yazarlarından Mehmed Raşid Efendi ve Mehmed Şerif Efendi⁴⁹, yeniçeri ocağının halihazırına dair doğru bilginin elde edilememesi nedeniyle bizzat bürokrasiyi, yani subaylar ve Yeniçeri Ağasını suçlamaktadır.⁵⁰ Boşalan kadrolara ait esameler, subaylar tarafından kendilerine ayrılmakta ve kâğıt üzerinde asker için ödendiği görünen maaşları bu kişiler almaktadır. Firdevsi Mehmed Emin Efendi, Mustafa Rasih Efendi ve Salihzade Esad Efendi bu konunun üzerinde durarak, boşalan kadroların kayıtlarının düzenli tutulması ve denetlenmesi gerekliliğini önermektedir.⁵¹ Merkezi ordu üzerinde denetimin yitirilmesinin bir diğer göstergesi ise Yeniçerilerin esnaflaşması ve esnafların yeniçerileşmesidir.⁵² Bir başka deyişle Yeniçerilerin önemli bir kısmının, ellerindeki esameler dışında askerlikle herhangi bir ilgileri bulunmamaktaydı. Dolayısıyla var olan düzen hem esnaf hem de yüksek ve düşük rütbeli subaylar için önemli bir mali, siyasi ve sosyal çıkar alanı oluşturmaktaydı. Bu nedenle, mevcut askeri düzende girişilecek yapısal bir dönüşüm mevcut çıkar gruplarının çıkarlarını tehlikeye atacaktı. Kısacası askeri modernleşmeye yönelik muhalefet kültürel olmaktan ziyade çok boyutluydu. Sonuç olarak, Avrupa tarzı, düzenli bir askeri yapının kurulmasının ön koşulu, her şeyden önce, değişimi engelleyen iç konjonktürün değiştirilmesi veya tamamen ortadan kaldırılmasıydı.

Yapısal hedefleri olan reformlar için uygun dış konjonktür Sultan II. Mahmud'un saltanat döneminde oluşmaya başladığı gibi, iç konjonktür de bizzat II. Mahmud tarafından son derece kanlı bir şekilde oluşturulmuştur. Gerileme fikrinin üçüncü aşamasını oluşturan II. Mahmud dönemi, aynı zamanda İmparatorluğun sonuna kadar devam edecek bir dönüşümün başlangıç evresini teşkil etmektedir. III. Selim

⁴⁹ Öğreten (2014: 102, 108).

⁵⁰ Mehmed Raşid Efendi'ye göre, boşalan kadroların saklanması temel nedeni Yeniçeri Ağasının atanması esnasında kendisinden alınan caize, yani atama hediyesi uygulamasıdır (Öğreten 2014: 102). 1778'de Sadrazamlığa atanan Kalafat Mehmed Paşa'nın, azledilmesinin ardından mallarının müsadere edilmesiyle, Paşa'nın elinde 12.700 akçelik, hazinedarında ise 9.000 akçelik günlük gelir getiren esame bulunduğu anlaşılmıştır (Öğreten 2014: 18).

⁵¹ Öğreten (2014: 82, 117-118, 129). Askeri reform için bilginin gerekliliğini bir adım ileriye taşıyan Koca Yusuf Paşa, öncelikle tüm İmparatorluğu kapsayacak bir nüfus sayımı yapılması gerektiğini vurgulamaktadır (Öğreten 2014: 138).

⁵² Öğreten (2014: 21); Berkes (2014: 117-118).

dönemindeki yoğunlaşmayla birlikte, artık neredeyse yüz yılı bulan Avrupa devletleri örneği doğrultusunda yapılan çeşitli reform girişimleri neticesinde, Avrupa kurumlarının örnek alınmasına yönelik ilgisizlik veya önyargı, yavaş ve kısmi bir aşınma yaşasa da bu duygu, hâlâ çok kuvvetliydi⁵³ ve Batı tarzı reformu amaçlayanlar için son derece tehditkâr bir seviyedeydi. Yine de III. Selim döneminde Avrupa kurum ve fikirlerine yönelik ilginin görünür biçimde artmaya başladığını bazı örneklerden görebilmekteyiz.⁵⁴

II. Mahmud, önce III. Selim'in tahttan indirip öldürülmesi, ardından kendisini tahta çıkaran Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan ayaklanmalar neticesinde, tehdidin ne kadar korkunç bir gerçekliğe dönüşebileceğinin farkına varmıştır. Bu nedenle, Batılılaşma karşısında var olan güçlü duvarı bir anda yıkamayacağını anlayan II. Mahmud, bunun yerine zamanı geldiğinde kolayca yıkılmasını sağlayacak şekilde yavaş yavaş aşındırmaya ve yıpratmaya odaklanmıştır. Böylece yapıları hedef alan reformları, engeller tamamen ortadan kalkıncaya ve reform girişimi önünde ciddi muhalefetle karşılaşılacağı bir konjonktür oluşuncaya kadar erteledi.⁵⁵

Batı modelinde bir ordu kurma girişimi karşısındaki en önemli engellerin başında gelen Yeniçeriliğin 1826 yılında kaldırılmasından önce, geleceğin reform düşüncesi üzerinde büyük etkiye sahip ve zamanla Osmanlı bürokratinin gerileme algısını kökten değiştirecek bir reform hayata geçirilmiştir. Bu önemli reform, 1822 yılında *Tercüme Odası*'nın kurulmasıdır.⁵⁶ On sekizinci yüzyılda Osmanlı'nın devletlerarası ilişkilerinde

⁵³ Beydilli (1999: 35; 42).

⁵⁴ Seyyid Mustafa, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar sahip olduğu üstünlüğü kaybetmesini çağdaş bilimlerin takip edilmeyişle açıklar ve bu bilimlerin ancak Avrupa'da öğrenilebileceğini belirtir. (Beydilli 1999: 35). Dönemin vakanüvisi Asım'a göre III. Selim döneminde "Geleneksel kişilik giysisinden soyunmuş yenilik heveslileri Frenk hocalardan yabancı dil öğrenip korkusuzca konuşuyorlardı. Frenk siyasal fikirlerini öğreniyorlardı. İslam ve Osmanlı düzenine ve şeriata inanmıyorlar, Kitap ve sünnetteki yargıların ya insan aklı ile konmuş kurallar ya da İsrailiyat hurafeleri olduğunu söylüyorlardı. Kanun-ı kadimin artık bir eylem ilkesi olma değeri kalmadığını iddia ediyorlardı. Şeriat ve kanun artık ömürlerini yitirmişlerdir iddiasıyla zamanın maslahatı anlamına gelen Frenk politikasını kendilerine eylem ilkesi sayıyorlardı. Devletin başına Tanrısız, Peygambersiz kişileri musallat ederek biriktirmekten başka amacı olmayan büyüklere sömürü kapılarını açmışlardı." Aktaran: Berkes (2014: 118). Ayrıca bkz. Lewis (1968:72).

⁵⁵ Berkes (2014:134-135). Engelhardt (2017: 41, 42), II. Mahmud'un devlet kurumlarına ve orduya yönelik reform girişimlerinin zorluğunu göstermek amacıyla onu Büyük Petro'yla karşılaştırarak, ikincisinin işinin birincisine göre oldukça kolay olduğunu anlatır. Benzer bir görüş için bkz. Moltke (1960: 319-328).

⁵⁶ Tercüme odasının kuruluş süreci için bkz. Balcı (2006: 82-84).

diplomasinin ön plana çıkmaya başlamasıyla birlikte yabancı dil bilgisi önemli hale gelmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte, yabancı dil bilen Osmanlı bürokratu istisna olduğundan, önemli hale gelen bu iş kolunda neredeyse tamamen Rum tercümanlar istihdam edilmiş⁵⁸ ve Tercüme Odası'nın kuruluşuna kadar Divân-ı Hümâyün tercümanları, genellikle Fenerli Rumlar arasından seçilmiştir.⁵⁹ Babıali'nin yanı sıra, 1793 yılından itibaren kurulmaya başlanan daimi elçiliklerde de ihtiyaç duyulan tercümanların neredeyse tamamı Rum tebaadandı.⁶⁰ Bu durumu tersine çeviren gelişme 1821'de Yunan bağımsızlık savaşının başlaması olmuştur.⁶¹ Mora'da Osmanlı yönetimine karşı isyanın başlamasının ardından, isyancılarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle, Divân-ı Hümâyün tercümanı Constantine Mourouzi ve derya tercümanı Hançerlizâde Mihayilaki ile Aleksandr Mavrokordato 16 Nisan 1821 yılında idam edilmiştir.⁶² Bu süreçte, Osmanlı devletinin Müslüman olmayan tercümanlara yönelik şüphesinin bir diğer nedeni ise, Yunan bağımsızlık savaşı boyunca Osmanlı daimi elçiliklerinde görev yapan Rumların, Osmanlı Devleti'ne yanlış bilgi gönderdiğinin düşünülmesiydi.⁶³

Devletin, Müslüman tercüman ihtiyacını karşılamak üzere önce Babıali'de, daha sonra Seraskerlikte ve devletin diğer dairelerinde kurulan Tercüme Odaları,⁶⁴ yalnızca yabancı dil değil, aynı zamanda diplomasiyi bilen ve Avrupa'yı iyi tanıyan kişiler yetiştirecektir.⁶⁵ Fransızca bilgisi, Batı'yla ilişkileri doğrudan ve hızlı bir hale

⁵⁷ Mardin (1998: 233), Akyıldız (2012a: 51).

⁵⁸ Osmanlı bürokrasisinde 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan Rum tercümanların hakimiyeti ve serüveni için bkz. Balcı (2006: 55-67).

⁵⁹ Akyıldız (2011: 504), Lewis (1968: 87).

⁶⁰ Örneğin, Avrupa'nın iki büyük başkentine gönderilen ilk kalıcı büyükelçiler olan Londra büyükelçisi Yusuf Ağâh Efendi (Kuran 1968: 15, dn. 7) ve Paris büyükelçisi Seyyid Ali Efendi'nin beraberinde ikişer Rum tercüman (Kuran 1968:15, dn. 11) bulunmaktaydı. Müslümanların yabancı dil öğrenmelerine dönük ilk çabalardan birisi de elçilik heyetiyle birlikte giden Müslüman görevlilerin, gittikleri ülkelerde yabancı dil öğrenmelerinin istenmesiydi. bkz. Lewis (1969: 63), Berkes (2014: 99).

⁶¹ Lewis (1968: 87); Seyitdanlıoğlu (1999: 24).

⁶² Akyıldız (2011: 504).

⁶³ Kuran (1968: 64), Lewis (1968: 87), Akyıldız (2012a: 52). Tercüme odasında yeterli sayıda kişi yetişene kadar Rumlar tercüme işlerinden tamamen dışlanmamıştır. Bkz. Ahmed Lütfî Efendi (1999 / IV: 832).

⁶⁴ Lewis (1968: 88), Akyıldız (2011: 506).

⁶⁵ Mardin (1998: 235), Akyıldız (2011: 506). Türkler arasında bu eğitim sistemini benimseyenlerin az olduğunu belirten Mordtmann (1999: 94), Tercüme Odasının yöneticiliğini yapmış Redhouse'a referansla, 1840'larda bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca'yı anlayan Türklerin sayısının yirmiyi geçmediğini belirtmiştir. Benzer şekilde 1844'te İstanbul'da bulunan Charles White, bir Batı dilini iyi bilen ve Batıda basılan kitapları okuyabilen ancak bir düzine Türk olduğunu söylemiştir (Lewis 1968: 87). Diğer taraftan, Mordtmann, Tercüme Odası'nın ne kadar önemli bir eğitim birimi olduğunu şu sözlerle anlatmaktan geri kalmamıştır: "Sadaret tercümanlarının yetiştiği bu odadan yine de

getirmekteydi. Avrupa devletlerinin iç politik gelişmeleri aracısız ve gecikmeden takip edilebilmekte, Avrupa devletleri arasında devam eden diplomatik gelişmeler izlenerek buna göre politik pozisyon alınabilmekte, diğer taraftan Batılı devletlerin kurumları, Avrupa’da hakim fikirselsel hareketler konusunda bilgi edinilebilmekte ve her şeyden önemlisi, Batılı devletlerin kurumlarının, mali ve ekonomik yapılarının tarihsel gelişimi Osmanlılar açısından bir sır olmaktan çıkmaya başlamaktaydı.⁶⁶ Bir başka deyişle, yabancı dil bilen Osmanlı bürokrat kuşağıyla birlikte, geçmiş dönemlerin Avrupa’ya ve kurumlarını genellikle biçimsel olarak tasvir eden sefirlerin aksine, Avrupa diplomasisi ve kurumlarını tarihsel süreç içerisinde daha iyi konumlandırabilen, onları daha iyi anlayan ve anlamlandırabilen bir anlayış yerleşmeye başlamaktaydı.

Bu kuşağın Avrupa’ya dair bilgi dağarcığını, biri teorik ve diğeri pratik, iki temel kaynak beslemekteydi. Bunlardan ilki gazete ve kitap gibi yazılı kaynaklar ile İstanbul’da bulunan Avrupalılarla kurulan temaslarla edinilen Avrupa tarihine, kurumlarına, ekonomisine ve fikirlerine dair teorik ve dolaylı bilgilerdi. İkincisi ise Tercüme Odası eğitiminin belirli bir aşamasından sonra görevlendirildikleri Avrupa başkentlerindeki elçiliklerde yaptıkları görevleri sırasında edindikleri, tecrübeye dayalı pratik ve doğrudan bilgiydi.⁶⁷ Bu kişiler, Avrupa’da buldukları süre zarfında, yalnızca diplomatik açıdan kendilerini geliştirmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yandan Fransızca bilgilerini ilerletirken, diğer yandan pek çok Avrupalı devlet, fikir, sanat ve iş

azımsanmayacak sayıda başarılı devlet memuru çıktı; burada çalışan gençler, değişik dillerden akla gelebilecek her konuda tercüme yaptıkları için farkında olmadan o kadar büyük bir bilgi birikimi ediniyorlardı ki, en yüksek devlet kademelerinde çalışabilecek vasıflara sahip oluyorlardı. Merhum Sadrazamlar Fuad ve Âli Paşalar, hayatta olanlardan Ahmed Vefik Paşa (Meclis-i Mebusan Reisi), Münif Efendi (Maarif Nazırı), Aleksandros Karatheodoris (Türkiye eski Roma Sefiri, şimdiki Hariciye Nezareti Müsteşar Yardımcısı), bu odada başkatip veya tercüman olarak devlet hizmetlerinin temel bilgilerini edinmiş olanların sadece birkaçıdır.” Mordtmann (1999: 94-5).

⁶⁶ Roderic Davison (2005:34), Batı fikirlerinden etkilenen Osmanlıları ve bilgi edinme süreçlerini şöyle tanımlıyor: “Bazı efendiler, Batı usullerini başkentin en Avrupalı semti olan Pera Levantenleriyle kurdukları ilişkilerden alıyorlardı. Bazıları Batı’da pratik tecrübe edinmişlerdi. İki durumda da en iyi efendiler yeni fikirleri, karakter ya da yeteneklerini kaybetmeden benimsiyorlardı. Yeni fikirler, Batı edebi beğenilerinden başlayıp yeni iktisadi kalkınma kavramlarına ve padişahın yetkilerini sınırlama düşüncelerine kadar uzanmaktaydı.”

⁶⁷ 1800’lü yılların başlarından 1821 yılında Yunan bağımsızlık savaşı başlayana kadar geçen sürede, Osmanlı Devleti, Avrupa’da maslahatgüzar aracılığıyla temsil etmekteydi. Mora’da Osmanlı yönetimine karşı isyan başladıktan sonra, Rum maslahatgüzarlara devlete yanlış bilgi gönderdiği gerekçesiyle bütün maslahatgüzarlar azledilmiş ve elçilikler tamamen kapatılmıştır (Kuran 1968: 64). Büyükelçilikler, İmparatorluğun savaşlar ve isyanlarla boğuştuğu senelerden sonra, 1834 yılında tekrar açılmıştır. Bkz. Akyıldız (2012a: 52). 1834 yılında açılan büyükelçiliklerde, büyükelçilerin maiyetine tercüme odasından katipler ve tercümanlar verilmekteydi (Akyıldız 2011: 505).

insanıyla tanışma fırsatı buldukları gibi Avrupa şehirlerini ve şehir yaşamını, iktisadi yaşamı, fabrikaları, altyapı yatırımlarını, teknolojiyi, bilimsel gelişmeleri bizzat içerisinde bulunarak deneyimliyorlardı.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı savaş gücünün Avrupa karşısında geride kalmasının, diplomasiyi ve sivil bürokrasiyi, savaş ve askeri bürokrasi karşısında, nasıl önemli hale getirdiğinden daha önce bahsedilmişti. Askeri geriliğin devam etmesi ve II. Mahmud döneminin iç ve dış koşulları, diplomasinin ve sivil bürokrasinin önemini bir kat daha artırmıştır.⁶⁸ Fakat yine de Yeniçeri Ocağı sayesinde, önemli bir muhalif unsur, askeri bürokrasinin gücünü desteklemekteydi. Bu güce, 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla çok büyük bir darbe indirilmiş⁶⁹ ve sivil bürokrasinin ve diplomasinin üstünlüğü artık tartışılmaz bir hale gelmiştir. Bu aşamadan sonra, birkaç istisnâ dönem ve kişi dışında, tarihçiler tarafından Tanzimat döneminin sonu kabul edilen 1876 yılına kadar, sivil bürokrasinin temsilcileri, devletin yönetimine ve kaderine hâkim olmuşlardır.

1826 yılında Yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından, Batı tarzı ordu kurulmasının önündeki güçlü muhalefetin varlığı da sona ermiş ve 1826 yılında *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* adıyla Avrupa askeri sisteminde eğitilmek üzere bir ordu kurulmuştur. Fakat Batı tarzında olması niyet edilerek yeni bir ordunun kurulması sorunun bittiği anlamına gelmemiş, aksine asıl sorun burada başlamıştır: Bu orduyu Avrupa askeri sistemi modelinde kim eğitecekti? İlk etapta, belki de tepki çekme ihtimali düşünülerek, yeni ordunun Avrupalı subaylardan ziyade, Batı askeri sistemine aşina Müslüman subaylar aracılığıyla eğitilmesini arzu eden II. Mahmud'un, bu tarz subay sağlamak amacıyla başvurduğu ilk kaynak, Batı tarzında bir ordu oluşturmuş, müstakbel asi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dır. Sultanın on iki askeri uzman isteğini, ordusundaki Müslüman subayların henüz yeterli eğitime sahip olmadıkları bahanesiyle geri çeviren Mehmet Ali Paşa'nın ardından⁷⁰, Nizâm-ı Cedîd'in talim çavuşları eğitim için

⁶⁸ Ahmed Lütfi Efendi (1999 / IV: 821). 1834 yılında Paris'e orta elçi olarak gönderilen Mustafa Reşid Efendi'nin önemli görevlerinden bir tanesi de Avrupa gazetelerinde Yunanlıların ve Mehmet Ali Paşa destekçilerinin Osmanlı aleyhine yazdıkları yazıların yarattığı Osmanlı aleyhtarlığı fikirleri tersine çevirebilmektir (Ahmed Lütfi Efendi 1999 / IV: 818; Kaynar 2010: 65; Beydilli 2006: 348).

⁶⁹ Akyıldız (2012a: 54).

⁷⁰ Lewis (1968: 81); Uyar; Erickson (2014: 274).

görevlendirilirken,⁷¹ yüksek rütbeli subaylar ise paşaların hane halkları ile eski tarzda yetişmiş ve askeri tecrübesi eksik subaylardan sağlanmak zorunda kalmıştır.⁷² Yeni ordu bu durumdayken önce 1828-29 Rus Savaşı'nda ve ardından Mısır Valisi'nin isyanı sırasında alınan ağır yenilgiler, söz konusu ordunun eğitim ve örgütlenme sorunu ile eğitilmiş komutan eksikliğinin ne kadar acil ve kritik bir mesele olduğunu tekrar kanıtlamıştır.⁷³ Mısır ordusuyla yapılan ve sonunda başkent İstanbul'u korumak için Rusya'nın askeri yardımına başvurulmak zorunda kalınan savaşın 1833 yılında imzalanan Kütahya Antlaşması'yla sona ermesinin üzerinden henüz bir yıl dahi geçmeden, İstanbul'daki Maçka Kışlası tamir edilerek, Avrupa tarzında eğitilmiş subay yetiştirmek amacıyla görevlendirilen Hassa Ordusu Müşiri Ahmed Fevzi Paşa ile Namık Paşa tarafından *Mekteb-i Ulum-ı Harbiye* kurulmuştur. Teori ağırlıklı, teknik eğitimin ön planda olduğu Fransız harp okulu *L'Ecole Spéciale Militaire de Saint-Cyr*'i örnek alınarak kurulan Mekteb-i Harbiye'nin eğitim sistemi ile yalnızca modern askeri tekniklerle subaylar yetiştirmek değil, aynı zamanda Avrupa'yı tanıyan ve anlayan, gerektiğinde devletin ihtiyaç duyduğu her alanda modernizasyona katkı sunabilecek, asker-bürokrat yetiştirmek hedeflenmiştir.⁷⁴

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye hizmet odaklı kurulan bir diğer okul, 1806'da kapanmasının ardından, Seraskerliğe bağlı olarak 1828'de tekrar açılan Tıphane,⁷⁵ gelecekteki adıyla *Mekteb-i Tıbbiye*'dir.⁷⁶ Artık, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne*

⁷¹ Uyar; Erickson (2014: 275).

⁷² Uyar; Erickson (2014: 281); Berkes (2014: 191).

⁷³ Bailey (1942: 140). 1828-29 Rus savaşı ve Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında yaşanan söz konusu sorunlar konusunda bkz. Uyar; Erickson (2014: 282-299). 1834 yılında Mareşal Marmont'un, izlemiş olduğu Osmanlı ordusunun bir manevrasına dair oldukça olumsuz gözlemleri ve yetenekli subay eksikliğine yaptığı vurgu için bkz. Marmont (1839: 61-65). Moltke (1960: 36), Mısır ordusu ile yapılan savaşta alınan yenilgide "haremden yetişme generaller"i sorumlu görmektedir. Benzer bir görüş için bkz. Reid (1840: 69).

⁷⁴ Uyar; Erickson (2014: 304-308); Dönmez (2014: 186); Saydam (2006: 379). Okulun kuruluşundan yaklaşık iki yıl sonra okulu ziyaret eden Mareşal Marmont'un gözlemleri için bkz. (1839: 78, 79). Ayrıca bkz. Berkes (2014: 193, 194).

⁷⁵ Uludağ (1940: 967).

⁷⁶ Ordunun doktor ve cerrah ihtiyacını karşılamak üzere kurulan bu okul, uzun dönemli sonuçları açısından hem askeri hem de tıbbi alanı aşan bir kuruluş olmuştur. Mekteb-i Harbiye gibi, Mekteb-i Tıbbiye'de de Fransızca eğitimi yapılmaktaydı. 1838 yılında Galatasaray'daki Enderun Ağaları Mektebi'ne taşınan Mekteb-i Tıbbiye'ye, 1839 yılında muallim olarak Karl Ambros Bernard'ın Viyana'dan getirilmesiyle, ders programı, onun tarafından, Viyana'daki Josef Akademisi tarzında yeniden düzenlenmiştir. Mekteb-i Tıbbiye için bkz. Ünver (1940); Uludağ (1940); Sarı (2004: 2-5); Berkes (2014: 184-187). 1848 yılında okulu ziyaret eden bir Batılı'nın gözlemleri için bkz. MacFarlane (1850 / II: 162-168). Ambros Bernard, aynı zamanda, tıphanede o güne kadar maketler ve resimler

olarak anılan okulda eğitim dili Fransızcaydı. Eğitim dilinin neden Fransızca olduğu, okulun açılışı sırasında Sultan adına okunan nutukta, Batı'daki tıbbi gelişmelerin takip ve Osmanlı İmparatorluğu'na transfer edilmesi olarak açıklanmıştır.⁷⁷ Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in okulun ihtiyaçlarını cömertçe karşılamaları ve okulda herhangi bir eksik olmamasına son derece özen göstermelerinden anlaşıldığı üzere, sultanlar tarafından Tıbbiye'ye fazlasıyla kıymet vermiştir.⁷⁸

Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye'deki eğitimin Osmanlı modernleşmesi açısından iki önemli sonucu olmuştur. Öncelikle burada eğitim gören öğrencilerin bilgileri askeri ve tıbbi alanlarla sınırlı kalmamış, öğrenciler edindikleri yabancı dil ve okullardaki eğitim sistemi ve geniş kütüphaneler sayesinde,⁷⁹ Tercüme Odaları ve Hariciye'de yetişen akranları gibi, Avrupa'ya dair kapsamlı bilgi birikimine sahip olarak hem Batı kurumlarını ve fikirlerini daha iyi tanımış ve anlamış hem de Osmanlı Devleti'nin, yüzyıllardır devam eden gerileme algısı ve çözüm önerilerinde geçmiş kuşaklardan farklı ve çok daha kapsamlı bir anlayış geliştirmişlerdir. Söz konusu okullardaki

üzerinden işlenen teşrih dersinin, kadavra üzerinden yapılması uygulamasını başlatan kişidir (Uludağ 1940: 969). Abros'un yanı sıra, Viyana'dan onunla birlikte bir diğer hekim olan ve bir yıl sonra Viyana'ya dönen Jakob Neuner ile eczacı Anton Hofman, yanlarında ilaçlar, kitaplar ve çeşitli aletlerle birlikte 3 Aralık 1838 yılında İstanbul'a gelmişlerdir (Eyice 1992: 520).

⁷⁷ Sarı (2004: 3); Eyice (1992: 520); Uludağ (1940: 968); Ünver (1940: 940, 941). Nutkun uzun ve sadeleştirilmiş versiyonu için bkz. Berkes (2014: 186). Tıbbiye'de eğitim 1860'ların sonlarında Türkçeye çevrilmiştir. Derslerin Türkçeye çevrilme serüveni için bkz. Uludağ (1940: 970-977).

⁷⁸ Tıbbiye'ye, fen deneyleri için ihtiyaç duyulabilecek, Paris, Londra ve Viyana'da mevcut olan, dönemin en gelişmiş makine ve aletleri satın alınmış, jeolojik örnekleri içeren bir doğa tarihi müzesi ve botanik bahçesi kurulmuş, öğrencilerin rahat bir şekilde çalışmalarına imkân verecek çalışma alanları ve sınıflar oluşturulmasının yanı sıra, Fransızcada mevcut neredeyse bütün tıp kitaplarını bulunduran bir kütüphane kurulmuştur (MacFarlane 1850 / II: 162-163).

⁷⁹ Mekteb-i Tıbbiye'nin kütüphanesine dair detaylı bilgiyi MacFarlane'nin eserinde bulabilmek mümkündür. Birkaç İngilizce ve Almanca eser dışında tamamen Fransızca kitapların bulunduğunu belirten yazar, Fransız fizyolog ve materyalist filozof Cabanis'nin *Rapport du Physique et du Morale de l'Homme* kitabının rafta çarpıcı bir yer işgal ettiğini söylemektedir. Özellikle kütüphanedeki tıp eserleri dışında, çağdaş Batı felsefesine ait kitaplar konusunda ise "Uzun zamandır böyle bir materyalist kitap koleksiyonu görmemiştim." diyerek şaşkınlığını dışa vurmakta ve devamla "Yaklaşık yirmi yaşında genç bir Türk odanın bir köşesinde bağdaş kurmuş, ateizmin el kitabı '*Systeme de la Nature!*'u okuyordu. Bir başka öğrenci Diderot'nun '*Jacques le Fataliste*', ve dine küfür ve müstehcenlik karışımı '*Le Compere Mathieu*'dan pasajlar okuyarak Fransızca ve felsefedeki yetkinliğini gösterdi." demektedir. Bütün bu gördüklerinin ardından Galatasaray mezunu gençler için neden materyalist ve özgürlükçü denildiğini artık merak etmediğini belirtmektedir (MacFarlane 1850 / II: 167). MacFarlane aynı zamanda Tıbbiye'de okuyan öğrencilerin dinden uzaklaştıklarını, Müslüman öğrencilerin kendi başlarına kadavra kestikleri sırada öğrencilerle arasında geçen bir diyaloga referansla anlatmaktadır. Kadavra kesmek İslam dinine aykırı değil mi diye sorduğunda, "Bayım! Dini bulmak için Galatasaray'a gelmemelisiniz." cevabını almıştır (MacFarlane 1850 / II: 165). Süheyl Ünver de benzer bir rivayeti makalesinde nakletmektedir: "Birgün Kâhyazade Arif Mollaya: 'Efendim Tıbbiyede Allahı inkâr ediyorlarmış' demişler. O da cevabında: 'Ey öyle ise Allahın adını tabiat koymuşlar, çare yok bir Allaha muhtacız' demiştir." (Ünver 1940: 938).

eğitimin ikinci sonucu ise, bu okullardan mezun olanların büyük çoğunluğunun sivil bürokrasiye geçişidir.⁸⁰ Dolayısıyla, uzunca bir süre bu okullarda subay ve doktor yerine, Tanzimat reformlarını yürütecek bürokrat yetişmiştir. Örneğin, Tıbbiye mezunu olup da sivil bürokrasiye geçiş yapan Tanzimatçılardan en önemlisi kuşkusuz müstakbel Hariciye Nazırı ve Sadrazam Fuad Paşa'dır.⁸¹ Askeri amaçlarla kurulmuş okul mezunlarının sivil bürokrasiye geçiş yapabilmeleri, bir yandan bürokrasinin ihtiyaç duyduğu Batılı tarzda eğitim almış, Avrupa'yı tanıyan, yabancı dil ve diplomasıyı bilen memur ihtiyacını karşılarken, diğer yandan ordudaki subay ihtiyacına rağmen askeri okul mezunlarının sivil bürokrasiye yönlendirilmesi, Tanzimat dönemiyle birlikte modernleşmenin artık yalnızca askeri merkezli düşünülmediğini göstermekteydi.⁸²

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kurulan okullarda modern tarzda eğitim almaya başlayan öğrencilerin yanı sıra, Avrupa'ya çeşitli alanlarda eğitim almak üzere gönderilen öğrenciler de döndüklerinde hem önemli bir bilgi birikimini ülkelerine taşımışlar hem de devlette önemli makamlar işgal etmişlerdir. Avrupa'ya öğrenci gönderme konusunda ilk başarılı girişim, dönemin Seraskeri Hüsrev Paşa'dan gelmiştir. Hüsrev Paşa, her ne kadar eski usul yetişmiş bir kişiye de Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra ordunun Batı tarzı model alınarak kurulmasında en fazla gayret gösterenlerin başında gelmiş,⁸³ kendi hanesinden yetişme kölelerini önemli komuta mevkilerine getirmiştir.⁸⁴ Hüsrev Paşa kurduğu karargâhı ve Avrupa'dan getirdiği askeri uzmanlarla bir yandan subay yetiştirme işine soyunurken, diğer yandan

⁸⁰ 1848 yılında sadece on subayla ilk mezunlarını veren Harp okulunun mezunlarının hiçbirisi askeri kıtalara tayin olmamışlardır. Bu mezunlardan pek çoğu sivil görevlere atanmışlardır. (Uyar-Erickson 2004: 310-312). Benzer şekilde tıbbiye mezunları da az maaşlı ve yükselme ihtimali olmadığından tıp alanında istihdam olmak istemiyor, daha iyi maaş alabilecekleri ve yükselme fırsatı sunan sivil bürokrasiye geçiş yapıyorlardı. 1848 yılında okulu ziyaret eden Charles MacFarlane, gerçekten zeki gençlerden okul mezunu olmuş ikiden fazla hekim bulamadığını söylemekte ve eklemektedir: "Bu nedenle Galatasaray [Mekteb-i Tıbbiye] doktor ve cerrah yetiştirmiyor." (Macfarlane 1850 / II: 164).

⁸¹ İnal (1982: 149); Abdurrahman Şeref (2012: 82); Gümüşsoy (2006: 10-11). Fuad Paşa, Abros'un 1838'de İstanbul'a gelerek Tıbbiyenin müfredatını Viyana'daki Josef Akademisi'ne uygun bir şekilde oluşturmasından önce Tıbbiyeden mezun olmuş olsa da Fransızca bilgisinin temelini bu okulda aldığı eğitime borçludur.

⁸² 1860'lı yılların sonuna kadar devam eden bu durum hem Harbiye'nin mezun sayısının artması hem de sivil eğitim kurumlarının oluşturulmaya başlamasıyla değişmeye başlamıştır (Uyar; Erickson 2014: 311-312).

⁸³ Abdurrahman Şeref (2012: 5); Moltke (1960:2 2-23); İnalçık (1999: 42-43); Lewis (1968: 104); (Uyar; Erickson 2014: 301).

⁸⁴ İnal (1982 / II: 601); Uyar; Erickson (2014: 280-281); Türkgeldi (2013: 5).

Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderme işine öncülük etmiştir. 1830'da II. Mahmud'un devlet eliyle "me'mûrîn ve eshâb-ı ma'lûmât yetiştirmek maksadıyla ulûm u funûn-ı cedide ve muâmelât-ı lâzime tahsili için" Avrupa'ya yüz elli öğrenci gönderme isteği gerçekleşmemiş⁸⁵ ve Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler Hüsrev Paşa hanesinde yetişen ve 1830 yılının son aylarında Paris'e gönderilen Abdüllatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem isimli dört kişi olmuştur.⁸⁶ Bu dört öğrenci, uzmanlık eğitimi alacakları okullara gönderilmeden önce, Fransızca ve yükseköğretime geçiş için gerekli dersleri görmek üzere *Institut Barbet* isimli okula yerleştirilmişlerdir.⁸⁷ Paris'e gönderilen ilk dört öğrenciden kısa bir süre sonra yine Hüsrev Paşa tarafından aynı okula Reşid, Hafız Eyüp, Ali ve İbrahim adlarında yeni öğrenciler gönderilmiştir.⁸⁸ *Institut Barbet*'de hazırlık aşamasını tamamlayan ilk öğrenci grubu asıl uzmanlık eğitimlerini alacakları okullara dağıtılmış ve Edhem sivil bir okul olan *Ecole des Mines*'de madencilik eğitimi almak üzere yerleştirilirken diğer üç öğrenci askeri okullara gönderilmişlerdir.⁸⁹ Söz konusu ilk dört öğrenci henüz *Barbet*'de eğitimlerine devam ederlerken, Hüsrev Paşa'nın bu öğrencilere yazdığı mektupta kullandığı ifadeler, Avrupa'ya hangi duygular ve amaçlarla öğrenci gönderildiğini çok net bir biçimde göstermekteydi: "...Sizler, Avrupa'nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş olan bir milletin evlatlarısınız..."⁹⁰ Bu mektupta da dile getirildiği gibi, amaçlanan yalnızca Avrupa'dan

⁸⁵ Anlaşıldığı kadarıyla, halk nazarında bu kadar kalabalık bir grubun Avrupa'ya gönderilmesinin tepki uyandıracağından çekinilmesi nedeniyle girişimden vazgeçilmişti (Dönmez 2014: 184; Erol 2021: 31); Ahmed Lütfî Efendi (1999 / II: 444). Süheyl Ünver, Avrupa'ya gönderilmesi planlanan 150 öğrencinin Tıphane öğrencileri ve Enderunağaları arasından seçilmesinin planlandığını belirtmektedir (Ünver 1940: 943).

⁸⁶ Erol (2021: 32); Dönmez (2014: 184-185); Şişman (2004: 5); Uyar; Erickson (2014: 303).

⁸⁷ İnal (1982 / II: 601-602); Erol (2021: 36); Şişman (2004: 5).

⁸⁸ Erol (2021: 37, dn. 76); Şişman (2004: 6).

⁸⁹ Erol (2021: 39-40); Şişman (2004: 5-6). İlk gönderilen grupta yer alan Edhem, II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında sadrazamlığa kadar yükselmiş olan İbrahim Edhem Paşa'dır. Edhem, 1838 yılında mezun olarak maden mühendisi olmuştur (Erol 2021: 43). Edhem Paşa, birçok bürokratik görevinin yanı sıra, ileriki bölümlerde anlatılacağı gibi, 1861-1865 pamuk kıtlığı döneminde Nafia Nazırlığında bulunmuş ve pamuk tarımının Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaştırılması konusunda önemli çabalar sarf etmiştir.

⁹⁰ Söz konusu önemli mektubun, Salih Erol (2021: 38) tarafından aktarılmış uzun versiyonunu, olduğu gibi aktarmanın faydalı olacağı düşüncesindeyiz: "Evlatlarım! Zannedersem benden haber almaktan ve tavsiyelerime kulak vermekten memnun olursunuz. Fransa'da eğitim gördünüz için sizleri gözlerimin önünde yetiştirdiğim bütün gençlerin arasından seçtiğimde, Müslüman gençliğinin eğitiminin bütün umutlarını sizlere emanet etmiş oldum. Devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa'nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir. Sizler, birer model olacaksınız. Bu zor; ama şerefli bir görevdir. Sizler, Avrupa'nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş bir milletin evlatlarısınız. Onlara (Avrupa'ya) milletimizin ne kadar zeki, yetenekli olduğunu göstererek hakkımızdaki önyargılarını kırmalısınız."

yapılacak basit bir bilgi aktarımı ve örnek almadan ziyade, bilginin kaynağının bir parçası olmak, onu içselleştirmektir.⁹¹

Subay yetiştirmek amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinin faydası konusunda II. Mahmud'a rapor verenlerden birisi de Namık Paşa'dır. 1832 yılında, Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesinde İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla İngiltere'ye elçi olarak gönderilen Namık Paşa,⁹² yol boyunca geçtiği Viyana ve Paris gibi Avrupa'nın büyük başkentlerinde Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın, askeri eğitim almaları amacıyla gönderdiği çok sayıda öğrenciyle karşılaşmıştır. Paris'te bir görüşme yaptığı Mareşal Maisson da Mehmet Ali Paşa'nın askeri alanda başarılı olmasının temel nedenini hem Avrupa'dan Mısır'a askeri uzman götürmesi hem de kendi subaylarını yetiştirmek amacıyla Avrupa'ya çok sayıda öğrenci göndermesi olduğunu belirttikten sonra, Osmanlı ordusunun zayıflığını iyi eğitim almış subaylara ve iyi eğitim verecek askeri okullara sahip olmamasına bağlamıştır. Londra'ya varışının ardından, burada da Mısırlı denizcilik öğrencileriyle karşılaşan Namık Paşa, aynı zamanda Woolwich Kraliyet Akademisi'ne bir inceleme gezisi düzenlemiş ve İstanbul'a dönüşünde Mareşal Maisson'la Paris'te yaptığı görüşmeyi de kapsayan detaylı bir raporu padişaha takdim etmiştir.⁹³ Namık Paşa'nın raporuyla da, Avrupa'ya öğrenci gönderme fikri pekişen II.

⁹¹ Hem Avrupa'ya öğrenci göndermeye dönük ilk başarısız girişimin yapıldığı 1830 teşebbüsünde bahsedilen "...ulûm u fûnûn-ı cedîde..." hem de Hüsrev Paşa'nın yazdığı mektupta bahsettiği "Avrupa'nın teknik ve sanatı"na atfedilen önem, ona duyulan inanç ve sonucundaki getirilere yönelik olan yüksek beklenti, belki de 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından sunulan rapordakinden daha açık bir şekilde anlatılamazdı: "Bütün sanatlar ve hırfetler bilim ile meydana gelir. Dinsel bilgiler insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgiler olduğu halde, fenler insanoğlunun dünyadaki hayatının gelişmesine yarar. Örneğin, astronomi bilimi denizlerdeki gemilerin seferlerini kolaylaştırmaya, ticareti geliştirmeye yarar. Matematik bilimi savaş işlerinin, militer idarenin düzenlenmesini sağlar. Buhar gibi yeni ve yararlı araçların sanat ve hırfetlerin yapımında getirdiği kolaylıklar hep çağdaş bilimlerin ürünüdür. Bütün yenilikler, bilimlerin gelişmesiyle, yayılmasıyla, yeni bilimlerin doğuşuyla olmuştur. Yüz kişinin göreceği işi bir kişiye yaptıran nice araçlar hep bilimler sayesinde meydana gelmiştir. Halkı cahil olan ülkelerde kazanç ve kâr sağlanmaz, pratik olarak meydana getirdikleri sanayi ilerlemez. Cahil insanlar devletin ve yurtseverliğin ne olduğunu da bilmezler. Bir devlette bilimlerin ve ihtisaslaşmanın öteki bütün amaç ve özelemlerin başında geldiğine şüphe yoktur." Aktaran: Berkes (2014: 181). Mazbata sureti için bkz. Mahmud Cevad (2002: 88-92); Somel (2012: 702, 703). Mazbatanın tıpkı basımı için bkz. Somel (2015: 351-356). Meclis-i Umur-ı Nafia'nın bilime verdiği bu önem, Mustafa Sâmî Efendi'nin, 1840 yılında yayınlanmış olan *Avrupa Risalesi* isimli eserinde, Avrupa'nın her alandaki gelişmişlik düzeyine ulaşmasında bilimin temel önemde olduğuna dair yaptığı vurguya oldukça benzemektedir. Bkz. Mustafa Sâmî Efendi (2002).

⁹² Saydam (2006: 379).

⁹³ Namık Paşa'nın Avrupa'daki söz konusu tecrübesine dair bkz. Dönmez (2014: 187-188). Mareşal Maisson'ın yaptığı önerilerle aynı doğrultuda bir başka rapor 1835 yılında David Urquhart tarafından II. Mahmud'a sunulmuş, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve Batılı uzmanların ülkeye davet edilmesinin önemi vurgulanmıştır. Urquhart bu konuda yardım etmek üzere Hassa birliğinde görevli Azim Bey ve

Mahmud, diğer taraftan 1834 yılında Paris'e elçi tayin edilen Mustafa Reşid Efendi'ye Mekteb-i Harbiye'de görevlendirilmek üzere Fransız uzmanlar bulması talimatı vermiştir.⁹⁴ Mustafa Reşid Efendi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda en çok çaba gösterenlerden bir diğerydi. Avrupa'da eğitim görmüş bir kuşağın Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği açısından öneminin farkında olan Mustafa Reşid Efendi, eğitim için Avrupa'ya gönderilmiş öğrenci sayısını az bulmakta ve daha fazla öğrenci gönderilmesinin gerekli olduğunu raporlarında ısrarla vurgulamaktaydı.⁹⁵

Özellikle 1834 yılından itibaren, yukarıda bahsedilen tüm bu tecrübe ve gelişmelerin de katkısıyla, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda önemli bir çabaya girişildiği ve takip eden yıllarda, bizzat devlet tarafından Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısında önemli bir artış olduğu göze çarpmaktadır. 1834-1836 yılları arasında yalnızca askeri eğitim için değil, aynı zamanda devletin askeri mühimmat ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan baruthane, tophane, dökümhane gibi fabrikalarda görevlendirilmek üzere ihtiyaç duyulan mühendislerin veyahut Harp okulunda eğitim verecek hocaların yetiştirilmesi maksadıyla da Londra, Paris, Viyana gibi Avrupa başkentlerine öğrenciler gönderilmiştir.⁹⁶ Aynı dönemde Avrupa'ya gönderilen öğrenci grubu içerisinde önemli bir kısmı, özellikle denizcilik alanında eğitim almaları amacıyla, İngiltere'ye gönderilmiştir.

1830'larda Fransa'da eğitim gören öğrencilerden birisi Tanzimat döneminin önemli figürlerinden ve sadrazamlığa kadar yükselecek olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'dır. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Paris ve Metz'de yedi yıl süren bir askeri eğitim ardından Fransız süvari alayında eğitimini tamamlamıştır.⁹⁷ Eğitimini tamamlamasının ardından kolağası olarak göreve başlamış, ilerleyen yıllarda ise önce görevlendirildiği çeşitli

Ahmed Efendi'yi eğitim almaları için yanında Londra'ya götürebileceğini bildirmiştir. Urquhart'ın teklifinin II. Mahmud tarafından onaylanması üzerine, Urquhart yanında Azim Bey ve Ahmed Efendi olduğu halde Londra'ya yola çıkmıştır (Dönmez 2014: 186-187). *The Times*'da 10 Şubat 1835 yılında yayımlanan bir haberde, İngiliz Dışişleri Bakanı Dük Wellington, genç Osmanlı subaylarına, kış olması nedeniyle Londra'yı gezemedikleri konusunda üzgün olduğunu söylediğinde, genç subaylar Avrupa'nın onlar için sadece okulda görecekları eğitimden ibaret olmadığını kanıtlarcasına "Londra'da her gün ülkelerinde uygulayabilecekleri yeni bir şey görmekten mutlu olduklarını ifade etmişlerdir." (Dönmez 2014: 187, dn. 169).

⁹⁴ Dönmez (2014: 188).

⁹⁵ Dönmez (2014: 196).

⁹⁶ Şişman (2004: 7); Erol (2021: 41); Rodkey (1929: 578).

⁹⁷ Davison (2005: 107); İnal (1982 / I: 83); Şişman (2004: 6-7).

eyaletlerde valilik yaptıktan sonra bir süreliğine Londra büyükelçisi olarak atanmış ve daha sonra sivil bürokrasinin üst kademelerinde görevler almıştır.⁹⁸ Avrupa’da eğitim görmüş Tanzimat dönemi bürokratlarından bir diğeri ise Ahmed Vefik Paşa’dır. 1834 yılında Mustafa Reşid Efendi’nin Paris elçiliğine atandığında, Ahmed Vefik’in babası Mehmed Ruhiddin Efendi elçilik tercümanı olarak görevlendirilmiştir.⁹⁹ Babasıyla birlikte Paris’e giden Ahmed Vefik, 1837 yılında İstanbul’a dönene kadar kaldığı Paris’te, şehrin ünlü liselerinden Saint-Louis’de eğitim almıştır. İstanbul’a dönüşüyle birlikte Babiali Tercüme Odası’nda memur olarak bürokrasi yaşamına atılmıştır. Ardından 1840 yılında Londra büyükelçiliğine tayin edilen Mustafa Şekib Efendi’nin maiyetinde kâtip olarak görevlendirilmiş ve burada kaldığı süre boyunca İngilizce de öğrenmiştir. Ahmed Vefik, yalnızca bürokratik alanda değil, aynı zamanda Avrupa edebiyatından yaptığı çevirilerle kültürel alana da katkı sunmuştur.¹⁰⁰

1839 yılı sonlarında, İngiltere’de eğitim alan öğrenciler, eğitimlerini tamamlayarak İstanbul’da yeni bir dönemin başlangıcına, yani Tanzimat’a, şahit olmak üzere, yerlerini Tanzimat dönemi boyunca gönderilmeye devam edilecek olan yeni öğrencilere bırakarak, İngiltere’den ayrılmışlardır.¹⁰¹ Yurtdışına giden öğrencilerin, okullarda aldıkları eğitimin yanı sıra, Avrupa’ya dair bilgilerini artıran ve bakış açılarını genişleten pek çok tecrübe yaşamış olduğunu akılda tutmak gerekir. Avrupa başkentlerinde yıllarca kalan genç Osmanlı öğrencileri, öğrendikleri yabancı dil vasıtasıyla, Avrupa hakkında artık doğrudan fikir sahibi olma imkanına kavuşmuşlardır. Ülkelerinin Avrupa karşısında gerilediği veyahut Avrupa’nın ülkelerine kıyasla daha ileri bir noktada olduğu genel kabulünün üzerinden geçen yarım asrı aşkın süre sonunda Avrupa’ya eğitim amacıyla gönderilen bu ilk kuşak Osmanlılar arasında, devletlerini güçlendirmek amacıyla askeri alanın dışında Avrupa’dan nelerin alınabileceğine dair

⁹⁸ Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa’nın bürokrasi kariyeri için bkz. İnal (1982 / I: 83-100); Çiçek (2003: 463-464). Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa da subay olmak üzere Avrupa’da eğitim almasına rağmen sivil bürokrasiye dahil edilen pek çok Tanzimat dönemi bürokratından birisidir.

⁹⁹ Şişman (2004: 7); Akün (1989: 144); Baysun (1940: 727); Kaynar (2010: 63); İnal (1982 / II: 651). Mustafa Reşid’in yanındaki bir diğercüman ise M. Cor’dur (Kaynar 2010: 63). M. Cor, aynı zamanda Mustafa Reşid Paşa’nın yapılacak reformlar konusundaki fikirlerini etkilediği söylenen önemli kişilerden bir tanesidir (Dönmez 2014: 276).

¹⁰⁰ Ahmed Vefik hakkında kapsamlı biyografik bilgi için bkz. Akün (1989: 143-157). Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref (2012: 193-203); İnal (1982 / II: 651-738); Layard (1903 / II: 47-52); Senior (1859: 15).

¹⁰¹ Tanzimat dönemi boyunca Avrupa’ya gönderilen Osmanlı öğrenciler için bkz. Şişman (2004).

kafa yoranlar kuşkusuz olmuştur. Kısa süreliğine de olsa Londra’da bulunan Azim Bey ve Ahmed Efendi gibi, Londra’da ülkelerinde uygulayabilecekleri yeni şeyleri her gün görmelerinden duydukları heyecanı gizlemeyen genç Osmanlı subayları,¹⁰² Avrupa’yı yeterince tanımayan geçmiş kuşaklardan daha farklı bir gerileme kavramı ve daha bütüncül bir çözüm anlayışına sahip olacaklardır.

Geçmiş kuşaklarda yer etmiş gerileme ve çözüm algısını değiştiren fikirlere sahip olmak için bizzat Avrupa’da bulunmak da şart değildi. Diplomasinin artan etkisi, dış ticaretin hızla büyümesi, Avrupalılara karşı önyargıların kırılmaya başlaması ve fikirlerin yayılma hızının 19. yüzyılda artması, Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle de başkentte veya İzmir ve Selanik gibi önemli ticaret kentlerinde bulunan Osmanlıların fikirsel dönüşümü üzerinde etkili olmaktaydı. İmparatorluğun büyük kentlerinde bulunan Avrupalı tüccar, gazeteci, gezgin, diplomat, askeri uzman, mühendis veyahut din adamı, geçmişe kıyasla bir Müslümanla daha korkusuzca ilişki, hatta arkadaşlık kurabiliyor, Osmanlı İmparatorluğu’nda geçirdikleri süreye bağlı olarak bir veya iki kereye mahsus Osmanlı bürokratlarının evlerine konuk oluyor yahut evlerinin devamlı ziyaretçileri haline geliyorlardı.¹⁰³

Benzer şekilde, 1829 yılında Osmanlı bürokratlarının, İstanbul’da Avrupalıların düzenlediği bir baloya ilk defa katılmalarının ardından¹⁰⁴ ilerleyen yıllarda bu tarz balolara katılım sıklaşmış ve Müslüman bürokratlar açısından balolara katılmak normalleşmiştir. Balolar, ziyafetler ve ziyaretleri vurgulamamızın nedeni, bu

¹⁰² (Dönmez 2014: 187, dn. 169).

¹⁰³ Örneğin bkz. Layard (1903 / II: 47, 48).

¹⁰⁴ 1829 yılında İngiliz elçisi tarafından Tersâne-i Âmire halicindeki İngiliz gemisinde düzenlenen baloya Osmanlı bürokratları da davet edilmişti. Lütfi Efendi’nin (1999 / II: 443, 4) sözleriyle aktarırsak “O vakte kadar alafranga ziyâfet ve hususiyle balo hey’eti İstanbul’ca görülmüş şey olmadığından görenler ve işitenlerin taaccüblerini mücib olarak türlü sözler tahaddüs etmişdir. Med’uv [davetli] olan zevât yatsı namazını tersâne divânânesinde ba’d-e’l-edâ saat ikide sandallar ile gemiye gitmişlerdir. Sabaha kadar orada envâ-ı lehv ü lu’b ile eğlenmişlerdir. Yâhya Bey Serasker Husrev Paşa’ya ziyâfetden su’âlinde az vakitte çok tekellüf etmişler, biz bir ayda tanzim edemeyiz çâre ne, devletçe bir şey oldu, gidilmezse olmaz, kaşık çatal gibi ba’zı mekruh şeyler var idi deyû münâfikâne davranmış ise de murassa’ çatal kaşığı pâdişâha arz eden ve böyle şeylere alıştıran kendisidir demiş olduğunu Es’ad Efendi kayd etmiştir. Beş on gün sonra Fransa elçisi dahi mükemmel bir balo vermiştir. Buna med’uvvînden ba’zıları gitmemişdir.” Hüsrev Paşa’nın, bir anlamda Batı kültürünü eleştirmek anlamına gelen, çatal kaşığa mekruh demesine rağmen Es’ad Efendi’nin padişahı çatal kaşıkla yemek yemeğe alıştıranın Hüsrev Paşa’nın kendisidir diye karşı çıkmasını destekleyici nitelikte Hüsrev Paşa tasviri için bkz. Moltke (1960: 18; 23).

etkinliklerin yol açtığı kültürel dönüşümden ziyade fikirlerin dolaşımına katkısını önemsememizdir. Fikirlerin dolaşımıyla, Avrupa’da hâkim düşünce akımları, edebiyat, iktisat, devlet sistemleri, kurumlar, diplomatik meseleler, teknolojik ilerlemeler, askeri taktik, teknik ve kurumlar¹⁰⁵ gibi çok çeşitli konular üzerine az veya çok fikir sahibi olabilmek mümkün hale gelmekteydi.¹⁰⁶

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa karşısındaki askeri güçsüzlüğünün doğal bir neticesi olarak, Avrupalı diplomatların söyledikleri, istedikleri, önerdikleri yahut dikte ettikleri artık kolayca göz ardı edilebilir olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, Avrupalı diplomatların söylediklerine daha fazla dikkat gösterilmesinin yalnızca büyük devletlerden duyulan korkudan kaynaklandığı düşünülmemeli, aksine, devleti güçlendirmek amacıyla yapılacak reformlara kafa yorulurken, önerilere daha açık bir hale gelmelerinin etkisi hesaba katılmalıdır. Kuşku yok ki, özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra, Osmanlı Devleti’nin pek çok reform girişiminde, önüne koyduğu örnek Avrupa’dır.¹⁰⁷ Bu nedenden ötürü, herhangi bir reformdan önce Avrupa’da o alanda bulunan örnekler incelenmiş ve o örneklerin temsilcileri olan diplomatlar, askeri

¹⁰⁵ Moltke’nin Serasker Hüsrev Paşa’yı konutunda ziyareti sırasında, Paşa Moltke’ye Prusya redif teşkilatı hakkında merak ettiği bazı sorular sormuş, Prusya askeri sistemini övmüştür. Bunun yanı sıra, Hüsrev Paşa’da da bir tane bulunan harp oyununun kullanımının Moltke’nin kendisine anlatabileceğini öğrendiğinde Paşa çok mutlu olmuştur (Moltke 1960:18).

¹⁰⁶ Örneğin İstanbul’da İngiliz gazeteleri için muhabirlik yapan Longworth, henüz on altı veya on yedi yaşlarında ve Fransızca’yı bir Fransız gibi konuşup yazabilen Ahmed Refik Efendi’nin evinin devamlı bir ziyaretçisiydi. Longworth ve Ahmed Refik düzenli olarak haftanın iki gecesi birbirlerinin evinde kalır ve bu süreyi okuyup çalışarak geçirirlerdi. Daha sonra bir süreliğine bu gruba katılan Henry Layard da İstanbul’da kaldığı süre boyunca haftanın iki gününü Efendi’nin evinde geçirmeye çalışmıştı. Henry Layard’a göre birlikte geçirdikleri süre boyunca aralarında Gibbon, Robertson ve Hume’un da kitaplarının bulunduğu en ünlü İngiliz klasiklerini okumuş ve Adam Smith ve David Ricardo’nun eserleri üzerinden politik ekonomi üzerinde çalışarak ve tartışarak geçirmişlerdi. Henry Layard ateşli bir serbest ticaret savunucusuyken, Longworth korumacılıktan yana olduğu için yaşanan ateşli tartışmalara Ahmed Refik de enerjik bir şekilde katılmaktaydı. Edebiyat konusunda ise Refik Efendi’nin Shakespeare ve Dickens gibi yazarları okumasını sağlamışlardı. Layard’ın (1903 / II: 48, 49) belirttiğine göre Ahmed Refik, Shakespeare’i oldukça iyi anlıyor ve takdir ediyordu. Elbette bu fikir alışverişinin tek taraflı olduğunu düşünmemek gerekiyor. İstanbul’da, bir İngiliz gazetesinin muhabirliğini yapan White, İstanbul ile ilgili yazdığı kitap için Ahmed Refik Efendi’nin çok faydasını görmüştü. Özellikle Müslümanların ev ve harem yaşamlarıyla ilgili kitaptaki bilgiler Ahmed Refik tarafından verilmişti. Layard (1903 / II: 47). Charles White’in kitabı 1845 yılında üç cilt halinde yayınlanan söz konusu kitabın birinci cildi yakın zamanda Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. White (2023).

¹⁰⁷ Osmanlılar için önemli olan yalnızca Avrupa tarzı reformlar yapmak değil, aynı zamanda Avrupa ailesinin bir üyesi olmaktı. Sultan Abdülmecid’in, kendisine Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından gönderilen *Légion d’Honneur* Nişanı’nı kabul ederken yaptığı konuşma bunu açıkça ortaya koymaktadır: “...Bütün tebaamın mutluluğu için aralıksız sürdürdüğüm çabaların başarıyla sonuçlanacağını ve bundan böyle büyük Avrupa Ailesi’nin bir üyesi olan İmparatorluğumun, tüm dünyaya, uygar milletler topluluğu içinde önemli bir yer tutmayı hakkettiğini kanıtlayacağımı umuyorum...” (Şenl 1999: 16-17).

uzmanlar veyahut Avrupalı kapitalistlerin söyledikleri ve önerdikleri bu anlamda önem kazanmıştır. Elbette her söylenenin kabul edildiği anlamına gelmese de söylenenlere en azından kulak veriliyor, dikkate alınıyor olması kuşkusuz önemliydi. Şunu da unutmamak gerekir ki, Tanzimatçının içine doğduğu imparatorlukta, merakla incelediği Avrupa kurumlarını ve teknolojisini¹⁰⁸ hayata geçirebilecek çok az sayıda eğitilmiş insan bulunmaktaydı.¹⁰⁹ İş, maliye ve iktisat alanlarına geldiğinde ise, imparatorluğun ilişkide olduğu Avrupa’da yaşanan iktisadi dönüşümü, yani çağdaş, modern Avrupa’da ortaya çıkan iktisadi ve mali fikirleri anlayabilecek, uygulayabilecek, imparatorluğu bu anlamda dönüştürecek, modernleştirecek, çağdaşlaştıracak yani örnek almaya çalıştıkları Batı tarzında düzenleyecek, maliye ve iktisat formasyonuna sahip hiç kimse yoktu.¹¹⁰ Dolayısıyla Avrupa’daki iktisadi, mali, kurumsal gelişimi, düşünsel, teorik dönüşümü, daha anlaşılabilir kılacak kişilere elbette kulak kabartmaları son derece doğaldı. Bu kulak kabartma söylenenleri uygulamak amacı taşısa da taşımasa da hayranlık içerse de içermese de kesin bir şey vardı ki, çaresizlikle karışık meraktan kaynaklanan bir ilgi bulunmaktaydı. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ilk iki çeyreğinde yaşanan bocalama, Osmanlı bürokrasisinde eğitilmiş insan sayısının artmasıyla, kısmen

¹⁰⁸ II. Mahmud döneminde kurulan askeri fabrikalar için Avrupa’dan modern makineler temin edilmekteydi. Örneğin, İngiltere’de barut yapımı üzerine incelemelerde bulunmak amacıyla 1836 yılında İngiltere’ye oğluyla birlikte gönderilen Barutçubaşı Ohannes, bir yandan İngiliz tarzı barut yapımını öğrenirken diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu’nda barut ve kumaş üretimi için gerekli makineleri temin etmiştir. II. Mahmud, İngiltere’den satın alınan yeni makineleri incelemek için bizzat Baruthaneye gitmiştir (Dönmez 2014: 206-208). Benzer şekilde Tersane ve Tüfekhane’de ihtiyaç duyulan alet ve makine parçalarını üretmek için kurulmasına karar verilen demir fabrikası ve kurulacak çuha fabrikası için gerekli makineler de Avrupa’dan temin edilmiştir (Dönmez 2014: 209-210).

¹⁰⁹ Avrupalı sivil uzman görevlendirme konusunda daha liberal bir politika izlendiği söylenebilir. Özellikle II. Mahmud döneminde başlayan ve Tanzimat’ın ilk yıllarında hızlanan teknoloji transferi, teknik uzman transferini de beraberinde getirmiştir. Askeri amaçlarla kurulan fabrika ve imalathanelerde çok sayıda Avrupalı mühendis, usta ve işçi istihdam edilmiştir. Bkz. Dönmez (2014: 203 vd.); Clark (2012); MacFarlane (1850 / II: 134-143). Darphane’nin ve para basım tekniğinin modernleştirilmesinde ise Avrupa’ya eğitim amacıyla darphanede ustalık yapan Düzoğlu ailesine mensup Diran, Paris ve Londra’ya gönderilmiştir. Londra darphanesinin daha iyi olduğunun fark edilmesi üzerine Londra darphanesinde para basımı konusunda eğitim almıştır (Dönmez 2014: 210-211).

¹¹⁰ Urquhart, Osmanlı modernleşmesi için bu eksikliği fazla önemsemiyor görünmektedir: “Avrupa’da tamamen cahil kabul edilecek bir kişi sadece dürüstlüğü sayesinde Türkiye’de mükemmel ve yetenekli bir yönetici olabilir. (...) Şayet bir Avrupalı, bir Fransız bakan gibi, yönetme sanatını, gümrük fiyatlarını belirlemek ve ‘mamuller için gereken yasakları ticaretin gerektirdiği serbestiyetle örtüştürmek’ olarak anlıyorsa, bu tür bilgiyi çocuksu boş sözler olarak gören Osmanlı’nın yeteneksiz olduğuna karar verecektir. Bazıları ise belki de bu cahilane kanaati sadece kıymetsiz tecrübenin kazandırdığı bilgi uzmanlığına karşı isabetli bir korunma olarak kabul ederler. Hükümetin diğer bütün dairelerinde de aynı şeyi gözlemlemek mümkündür.

“Bir Türk ıslahatçısının sermaye ya da banka tekelleri, iflas kanunları, ferağ muamelesinin sırları ve şirket hakları hakkında bilgilenmeye ihtiyacı yoktur. Tartışılması ya da düzeltilmesi gereken, miras alma usullerini belirleyen kanunlar veya büyük evlat hakkını düzenleyen kurallar mevcut değildir. Aslında hiçbir sistematik bozukluktan bahsedilemez, sadece ıslahatçının maksadına dürüst ve kararlı olması gerekir.” Aktaran: Bailey (1942: 154-155). Türkçe çeviri aynen Bailey (2012: 329-330)’dan alınmıştır.

yoluna girmeye başlamakla birlikte gerek Mordtmann,¹¹¹ gerekse Charles White'in¹¹² gözlemleriyle de sabit olduğu üzere, 1840'ların ortasına gelindiği halde, hâlâ Osmanlı Devleti'nde Batı dili bilen Türk sayısı bir düzineyi geçmemektedir. Bu ise aracı fikir alışverişini engelleyen en büyük sorunlardan birisi olarak varlığını sürdürmektedir.

Dolayısıyla, Tanzimat dönemi reformcularının pek çoğunun Hariciye'den yetişme veya çeşitli şekillerde Batı tarzı eğitim almış ve yabancı dil öğrenmiş kişiler arasından çıkmasında şaşılacak hiçbir taraf yoktur. Avrupa'yı, kurumlarıyla birlikte, daha iyi anlamlandıran söz konusu kuşak, aynı zamanda Osmanlı Devleti ve İmparatorluğu'nu yeni bilgi dağarcığıyla değerlendirmeye, yani daha iyi anladıkları Avrupa'yla karşılaştırmaya başlamışlardı. Bu karşılaştırma sonucu hem Avrupa'yı daha iyi anlamlandıran hem Avrupa kurumlarının tarihsel sürecini bilen Osmanlı bürokratinin, Osmanlı gerilemesine ve gerilemenin nasıl tersine çevrilebileceğine dair fikirleri de geçmiş kuşak Osmanlılardan tamamen farklılaşmıştı.¹¹³

Reform için gözlerini Avrupa'ya çevirmiş önceki kuşak Osmanlı bürokratları gibi Tanzimatçılar da sayıca oldukça azdı. Onları geçmiş kuşak reformcularından daha güçlü kılan esas etkenlerin başında ise iç ve dış konjonktürün tamamen farklı ve reforma elverişli olmasıydı. II. Mahmud, III. Selim'i güçsüz kılan merkez ve taşra muhalefetini büyük oranda tasfiye ederek, merkezi devletin gücünü tahkim etmişti. İlk kuşak Tanzimatçılara karşı bürokrasi içerisinde şiddetli bir muhalefet sergilense de Yeniçeri

¹¹¹ Mordtmann (1999: 94).

¹¹² Lewis (1968: 87).

¹¹³ Moltke (1960: 322-323), Tanzimat Fermanı'nın ilanından yalnızca iki ay önce yazmış olduğu mektubunda, eski kuşak bürokratların zayıflıklarını anlattıktan sonra, Avrupa'da eğitim almış yeni kuşağın başarabilecekleri konusunda gayet ümitli olduğunu belirtmiştir: "Sultan Mahmut, milleti arasında, bu yenileşme hareketinde idare edici veya yardımcı olarak yanına alabileceği aydın bir insan da bulamadı. Avrupalılar için Şarklıların fikir seviyelerini hakikatte olduğu kadar aşağı tasavvur etmek hemen hemen imkansızdır. Okuma yazma bilen bir Türke 'Hafız' yani bilgin denir. Kuran'ın ilk ve son surelerini ezberlemekle tahsilini tamamlar, dört işlemi de pek azı tam olarak bilir. Herkesten fazla münevver diyebileceğim ricalden bir Türk fala ve rüya tabirlerine tamamıyla bağlı idi ve dünyanın küre şeklini tasavvur bile edemiyordu; sadece nezaket icabı ve biz bu nokta üzerinde o kadar inatla durduğumuz için, dünyanın bir tabak gibi düz olduğunu iddiadan vazgeçmişti. Sadece dönmelerden başka herhangi bir Avrupa dili konuşan kimse yoktur. Yüksek memuriyetlerde bulunan birçok Türk kendi dillerinden yazılmış mektupları bile okuturup dinlemek zorundadır. Bir kağıt parçası üzerine kâğıt kalemle boyuna kendi adını yazıp duran Feriki hatırlıyorum, bu sanatı az önce katibinden öğrenmişti. Bu, hiç de mübalağalı olmayan sözlerimden, Avrupa'da tahsil ederek kısmen büyük faydalar sağlamış olan Osmanlıları müstesna tutuyorum. Bu insanlar istikbalde büyük bir ehemmiyet kazanacaklardır. Sultan Mahmut bu tohumları serpmek mazhariyetine erişmişti, fakat meyvelerini henüz derememişti."

ocağının kaldırılması ve ayanların askeri gücünün kırılması, reform konusunda görece rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Üstelik, 1829 yılında küçük bir askeri kuvvetle Balkanları aşarak Osmanlı Devleti'ni Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda bırakan Rusya'dan¹¹⁴ 1833 yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ordusuna karşı başkentini korumak için yardım istemek zorunda kalan Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren, döneminin tartışmasız en büyük iktisadi ve emperyal gücü İngiltere için, devamlılığı iktisadi ve politik çıkarları açısından ne kadar önemli bir İmparatorluk olduğunu kanıtlamıştır.¹¹⁵ İngiltere de dahil olmak üzere Avrupa devletleri, Napolyon savaşlarının (1803-1815) ardından, Avrupa'da barışı korumak konusunda büyük bir gayret sarf etmeye niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığı İngiltere başta olmak üzere, Avrupa devletleri açısından önemli bir konumdaydı.¹¹⁶ Bu nedenle, İngiltere, özellikle Orta Asya'da çıkar çatışmasının belirginleştiği¹¹⁷ ve Hindistan'a yaklaşmaya başlayan Rusya karşısında hem Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak hem de 1833 yılında Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı Rusya'dan yardım istemesi üzerine imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ve İstanbul yakınlarına konuşlanan Rus ordusu ile birlikte bu devletin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun artmasını önlemek üzere Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari açıdan modernleştirilmesi ve iktisadi açıdan geliştirilmesi için Âli Paşa'nın öldüğü yıl olan 1871 yılına kadar her türlü desteği vermeyi iktisadi ve politik çıkarıyla özdeşleştirmiştir.¹¹⁸ Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere Tanzimatçı bürokratları ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla ilân edilen reform hareketlerini desteklemek konusunda son derece katı bir tutum sergilemiştir. İngiltere'nin, iç ve dış politikada vereceği diplomatik desteğe Tanzimatçıların duyduğu ihtiyaç kadar, İngiltere de politik ve iktisadi çıkarları açısından Osmanlı Devleti'nin desteklenmesine ve İmparatorluğun hayatta tutulmasına ihtiyaç duymaktaydı. Dolayısıyla hiçbir dönemde olmadığı kadar İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin bir çıkar ortaklığında birleştiği görülmektedir.

¹¹⁴ Rodkey (1929: 570); Sarılioğlu (2017: 106).

¹¹⁵ Bailey (1940: 451-453); Sarılioğlu (2019: 2369, 2370); Sarılioğlu (2017: 113-115).

¹¹⁶ Sarılioğlu (2017: 52-60).

¹¹⁷ Sarılioğlu (2017: 76-77).

¹¹⁸ İngiltere, 1833 yılında Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen yardıma kadar Mehmed Ali Paşa güçleriyle Osmanlı Devleti arasındaki çatışmalara müdahil olmaktan kaçınmıştır. (Rodkey 1929: 571, 572).

1.2. İLERLEME

Diğer yandan, iki devletin çıkarlarını birbirine bağlayan yalnızca politik kaygılar değil, aynı zamanda iktisadi çıkarlardı. Tanzimatçılar, iktisadi meselelerde Avrupalılarla, geçmiş kuşaktakilere kıyasla çok daha uyumluydular. Ebubekir Ratib, Tatarcık Abdullah ve Behiç Efendi gibi III. Selim dönemi bürokratlarda görülen kısmî merkantil etki, sanayileşme ve Avrupa mallarının tüketimine yönelik kısıtlayıcı tedbirlerin alınmasına dair öneriler, Tanzimatçılarla birlikte, ileride anlatılacağı üzere, özellikle 1840'ların ikinci yarısından itibaren ortadan kalkmıştır. Tanzimatçılar, önceki kuşaktan çok farklı bir dünyaya doğmuş, maddi ve düşünsel değişimin hiç olmadığı kadar hızlandığı bir çağda Avrupa'yı deneyimlemişlerdi.

17. yüzyıldan, 19. yüzyılın ikinci yarısına geçen sürede, Avrupa, düşünsel, politik ve iktisadi devrimlerle devinim halinde ilerlemekteydi. 17. yüzyıl felsefi ve bilimsel birikimi, sonraki yüzyıllar politik felsefesine büyük katkılar sunan yeni veyahut bütüncül fikirler devretmiştir. Galileo Galilei'nin (1564-1642) Aristocu evren algısına indirdiği büyük darbe,¹¹⁹ Francis Bacon'un (1561-1626) tümevarım yöntemi ve deneysel metodu ile insanın doğaya egemen olabileceği iddiası,¹²⁰ René Descartes'in (1596-1650) şüphecilik, akılcılık ve aklın evrenselliğine olan inancı,¹²¹ Grotius'un (1583-1645) temelini insan doğası ve insan aklından alan seküler hukuku,¹²² yine Grotius'da, Hobbes'da (1588-1679) ve John Locke'da (1632-1704) farklı şekillerde yorumlanarak karışımıza çıkan toplumsal sözleşme fikri, 18. yüzyılda Bayle ve Fontenelle'in skeptisizmine, Voltaire ve Diderot'nun deizmine, d'Holbach'ın ateizmine ve Le Mettrie ve Cabanis'nin materyalizmine kadar geniş bir yelpazeye ilham vermiştir. Benzer şekilde, despotizme şiddetle karşı duran ve güçler ayrılığı ilkesini savunan Montesquieu'ye;¹²³ filozoflar tarafından aydınlatılmış tek elden yönetilen mutlak bir yönetimi tercih eden Voltaire, Quesnay ve Turgot'ya; halk egemenliği ve genel istencin

¹¹⁹ Burke (2010: 42); Russ (2011: 138-140).

¹²⁰ Russell (1970: 115); Russ (2011: 141, 142).

¹²¹ Descartes (2010: 49, 50; 98, 99); Russell (1970: 141).

¹²² Russ (2011: 181-183).

¹²³ Beaud (2015: 79, 80); Copleston (1989: 28-30). Montesquieu'nun güçler ayrılığı ilkesi hem Amerikan Devrimi hem de Fransız devrimi üzerinde etkili olmuş önemli fikirlerdendir.

kamu yararını sağlayacak tek doğru yönetim olduğunu savunan Rousseau'ya¹²⁴ kadar birbirinden farklı tavır alan Fransız Aydınlanma filozofları 17. yüzyıl felsefesinin birikiminden yararlanmış ve 18. yüzyıl politikası üzerinde etkili olmuşlardır. Bu yüzyılda pek çok kişinin paylaştığı temel inanç ise ilerlemenin gerçekliği idi.¹²⁵ Amerikan ve Fransız devrimi gibi 18. yüzyıl politik devrimlerinde ve dünyanın çok farklı coğrafyalarındaki 19. yüzyıl yönetimlerinde Fransız aydınlanma filozoflarının seslerini az veya çok duymak, etkilerine şahit olmak mümkün olduğu gibi Osmanlı bürokratları ve düşünürlerini söz konusu etkiden arı varsaymak hayli cüretkâr bir tavır olacaktır.

Henüz, 17. yüzyılda, Londra'da *Royal Society* (1662), Paris'te *Académie des Sciences* (1666) gibi bilim toplulukları bilim adamlarını bir araya getirerek, fikirlerin paylaşılmasında ve yayılmasında önemli bir işlev üstlenmekteydi.¹²⁶ Avrupa'daki pek çok monark, kendi çıkarları veyahut ilgileri gereği bilimsel çalışmalarını desteklemekte, maddi destek sunmakta ve kurumsallaşmasına yardımcı olmaktaydı.¹²⁷ Bu nedenle, Avrupa'da bilimsel ve felsefi bilginin yayılmasıyla, devletlerin güçlerini tahkim etmek için asker ve bürokrat yetiştirmek üzere kurdukları okullar arasındaki ilişkiyi belirtmek gerekmektedir.¹²⁸ Bir yandan gücü ve bilgiyi merkezde toplama çabaları, öte yandan diğer devletlerle yapılan savaşlar, daha büyük ordulara ihtiyacı gerektirdiği gibi, savaşları ve büyüyen orduları finanse edecek daha rasyonel mali ve bürokratik yapıyı zorunlu hale getirmekteydi.¹²⁹ Dahası savaşlar, teknolojideki gelişmelerle birlikte, gittikçe daha "bilimsel" bir hal almaktaydı. Barış döneminde daha büyük orduları finanse etmek, asker toplamak ve eğitmek, orduyu donatmak, savaşmak, istihkam, lojistik gibi orduya dair meseleler kartografya, istatistik, coğrafya, iktisat, maliye, matematik, geometri, tarih, madencilik, fizik ve kimya gibi alanlarda uzmanlaşmayı zorunlu kıldığı gibi, toplumların da bu amaca uygun bir şekilde dönüştürülmesi, gerekli

¹²⁴ Beaud (2015: 80-82); Copleston (1989: 109-115; 129-139).

¹²⁵ Copleston'un (1989: 13) da belirttiği üzere "On sekizinci yüzyıl Fransız filozofları ilerlemeye, eş deyişle, bilimsel bakış açısının fizikten ruhbilime, ahlaka ve insanın toplumsal yaşamına dek genişlemesi sürecine güçlü bir inanç gösteriyorlardı."

¹²⁶ Burke (2010: 46; 49; 52). Fransa'da Académie des Sciences'in kurulmasından iki yıl önce bir bilim dergisi yayınlanmaya başlanmıştı. (Russ: 166, 167).

¹²⁷ Fransa'da 1666'da kurulan Bilim Akademisi, krallığa hizmet edecek çalışmalar yapması beklemekteydi. Burke (2010: 46).

¹²⁸ Devrim öncesi Fransası'nda kurulan okullar için bkz. Dreyfus (2007: 95, 96).

¹²⁹ Pierson (2015: 49, 51; 73-75).

eğitimle disipline edilmesi, verimli hale getirilmesi ve vatandaşlaştırılması gerekmektedir. Böylelikle asker ve bürokrat yetiştirmek amacıyla kurulan okullar her yıl, pek çok farklı bilim dalında donanımlı hale getirilmiş daha fazla kişiyi mezun etmekteydi. Kendi güçlerini bu şekilde tahkim etmek isteyen devletler, kurdukları okullar ve destekledikleri bilimsel çalışmalarla aynı zamanda mevcut düzenden ve çıkar gruplarından rahatsızlık duyan muhalifleri de desteklemiş ve büyütmüş olmaktadır. Bürokrasi ve ordunun genişlemesine rağmen, ya bu okulların mezun arzı talebi aşmakta¹³⁰ ya da Avrupa devletlerinin pek çoğunda ve özellikle de Fransa’da yüksek askeri ve bürokratik mevkiler neredeyse soyluların tekelinde olduğundan, orduda ve bürokraside yükselme imkânları kısıtlanmaktaydı. Dolayısıyla söz konusu iyi eğitilmiş kitle, yüksek bürokratik ve askeri mevkilere ulaşmanın güçlüğü nedeniyle düşük askeri ve bürokratik mevkilere razı olmak veyahut hukuk, öğretmenlik, gazetecilik, ticaret gibi farklı alanlara yönelmek zorunda kalmaktaydı.¹³¹ John Locke’la birlikte son derece iyi formüle edilen, insanların eşit ve özgür olduklarına dair vurgu¹³² ve yine Descartes’le popülerleşen evrensel akla olan inanç, bürokraside yükselme ihtimali kısıtlanan eğitilmiş kitlelerin kendi fikirlerini oluşturma ve hoşnutsuzluklarını dışa vurma konusuna büyük katkı sağlamaktaydı.

17. yüzyıldan devredilen ve 19. yüzyılda Tanzimatçıların çeşitli Avrupa ülkelerini deneyimledikleri sırada oldukça popüler ilkelere kaynaklık eden iki fikir Isaac Newton (1642-1722) ve John Locke tarafından formüle edilmiştir. Newton’un, evrenin doğal kanunları olduğunu ve bu kanunlara göre hareket ettiğine dair fikrini ortaya koyması, felsefi düşüncüyü önemli ölçüde etkilemiş ve felsefi düşünce, Newton’un ortaya attığı, evrenin doğal kanunlar gereğince işlediğine benzer bir şekilde, toplumların da doğal

¹³⁰ Burke (2010: 26).

¹³¹ Poggi (2014: 91); Poggi (2014a: 92); Hobsbawm (2008: 31). Bu kişiler aynı zamanda meşhur Fransız kahvelerinde, salonlarda, derneklerde bir araya gelerek bir yandan felsefe ve bilimsel gelişmeler konusunda fikir paylaşımı yaparken, diğer taraftan politik konularda tartışmalar yürüterek gittikçe radikalleşen bir küçük burjuva topluluğu oluşturmaktaydı (Poggi 2014: 101-103; Burke 2010: 53, 54). 1789 Fransız Devrimi’nden sonra ilan edilen İnsan Hakları Beyannamesi’nde bürokratik mevkilerin “yetenek ve erdemlerinden başka ayırım olmaksızın” tüm Fransızlara açık olduğunu ilan eden maddenin ve 1791 ve 1793 Fransız anayasalarında kamu görevlilerinin atama koşullarıyla ilgili maddelerin neden eklendiği böylelikle daha anlaşılır hale gelmektedir (Dreyfus 2007: 54; 91-93).

¹³² Kalıtsal haklara karşı çıkan John Locke’a göre, insanlar arasındaki farkın kaynağı eğitim ve bilgidir. Yöneticinin görevi ise yalnızca hukuka ve yasalara uygun yönetmek değil, aynı zamanda rasyonel yönetmektir. (Wood; Wood 2008: 178, 179); Copleston (1998: 82-85).

kanunlar çerçevesinde işlediğine yönelik bir düşünce geliştirmiştir.¹³³ Böylece felsefi düşüncede iki önemli açılım gerçekleşmiştir: öncelikle, eğer toplumun da evren gibi belli başlı kurallara göre işlediği kabul edilirse, bu durumda toplumun işleyişi sıradan olmaktan çıkarılabilir, yani insan aklına dayanarak söz konusu doğal yasalar tespit edilebilirdi. İkinci olarak, eğer toplum doğal kanunlar çerçevesinde hareket ediyorsa, doğal kanunlar dışında topluma yapılan müdahaleler, toplumun doğal işleyişini bozmak anlamı taşımaktaydı. Diğer taraftan, insanların var oluşları itibarıyla eşit ve özgür olduklarını iddia eden, Newton'un çağdaşı ve arkadaşı Locke ise doğal haklar ve mülkiyet teorisini başarılı bir şekilde kurgulamıştır. Locke, mülkiyeti, kişinin kendi dışında hiç kimsenin bir hak iddia edemeyeceği kendi kişiliği üzerinde sahip olduğu mülkiyetle başlatmakta ve “Kendi vücudunun emeği ve kendi ellerinin işi, diyebiliriz ki, tümüyle onundur” diyerek genişletmektedir.¹³⁴ Bir başka ifadeyle insan, emeğiyle doğal halini dönüştürdüğü şeylerin maliki olmalıdır. Toprak ürünlerinin yüzde doksan dokuzunun, doğanın lütfundan ziyade insan emeğiyle elde edildiğini belirten John Locke, böylece kıraç arazilerin ıslah edilmesiyle birlikte, bu arazilerde ıslah eden kişinin maliklik hakkı doğduğunu ileri sürmekteydi.¹³⁵ Locke'un, kıraç arazilerin ıslah eden kişiye ait olması gerektiğine dair görüşünde vurgulanması gereken esas husus, kıraç arazi tanımının, katı bir şekilde, üretim faaliyetinin bulunmadığı arazi anlamında kullanmamasıdır. Yorumuna esas aldığı kriter, üretim faaliyetinin ticari olması ve bütün toplumun çıkarına ve refahına hizmet etmesidir. Bu anlamda geçimlik ekonomi, yalnızca toprağı işleyene hizmet ederken, bu toprakları ticarete uygun şekilde kullanan ve verimli hale getirerek toprağın ürünlerini ticaret aracılığıyla tüm toplumun faydasına sunan kişilerin araziler üzerinde mülkiyet hakkı doğmaktadır. Böylelikle Locke,

¹³³ Kazgan (2014: 57); Dreyfus (2007: 169); Beaud (2015: 108). 1725 yılında basılan “Yeni Bilim” isimli eserinde Giambattista Vico da benzer bir yaklaşımda bulunmuştur: “[Toplum,] saldırganlık, açgözlülük ve ihtirastan, insanı yoldan çıkaran bu üç günahattan ulusal savunma, ticaret ve siyaseti üretir; devletlerin güç, zenginlik ve bilgelik edinmesini sağlar; insanı dünya yüzünden silebilecek bu üç büyük günahattan halkın mutluluğu yaratılmış olur. Bu ilke takdiri ilahinin de kanıtıdır: Akıllıca yasaları sayesinde, yalnızca kendi tatminine yönelmiş insanların tutkuları insanların toplumda bir arada yaşamasına olanak sağlayan bir toplumsal düzene dönüşür.” Aktaran: Hirschman (2008: 38).

¹³⁴ Aktaran: Wood; Wood (2008: 192).

¹³⁵ Copleston (1998: 136); Wood (2021: 129). Benzer yaklaşıma Tanzimat bürokratlarında da sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin, Ahmed Cevdet Paşa ülkenin mamuriyetini “halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğinin semeresi” olarak tanımlamaktayken (İzğöer 2014: 107; Sayar 2013: 77), Mehmed Şerif Efendi (1988: 224) de benzer şekilde, “İhtiyâcât-ı cismaniyye ve ruhâniyyemizi dâfi’ olmak üzere, başkalarının yed-i tasarrufunda gördüğümüz şeylerin kâffesi sa’y ve amelle vücûda gelmiş olduğundan, ahz ve istikmâli kezâlik sa’y ve amelle mevkuttur ki, sâlifü’z-zikr nukûd-ı ma’neviyye bundan ibarettir” demekteydi. Bu konuda ayrıca bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988a: 48).

Britanya’da ve İngiltere’nin sömürgelerinde “kıraç” bir halde bulunan arazilere el konularak, ticari üretim faaliyetine açılmasını meşrulaştırmaktaydı.¹³⁶ Locke’un fikirlerini asıl kıymetli kılan ise insanların eşit ve özgür doğduklarına ve var oluşları itibariyle doğal haklara sahip olduklarına dair görüşleriyle sömürge karşıtı hareket olan Amerikan Devrimi’ne ilham kaynağı olabilirken, aynı anda mülkiyet teorisiyle sömürgeciliği meşrulaştırabiliyordu. Dolayısıyla, 18. yüzyıl felsefesi, liberal iktisat teorisi, Fransız ve Amerikan Devrimleri ve hatta Tanzimat Fermanı’nda Locke’un sesini bir şekilde duymak mümkündür.¹³⁷

John Locke da diğer bütün düşünürler gibi çağının insanıydı ve çağında yaşanan dönüşümü yansıtmaktaydı. Her şeyden önce Hobbes’dan Grotius’a ve Locke’a dönemin hemen her düşünürü, 17. yüzyılda dünyanın pek çok bölgesinde görülen isyanlar, savaşlar ve iç-savaşlarla istikrarsız hale gelen toplumlarından istikrarlı bir toplumun nasıl kurulabileceği üzerine fikirlerini geliştirmekteydiler. Dahası, Britanya’da aristokrasinin, bir yandan köylülerin feodal dönemden kalma geleneksel ayrıcalıklarını ortadan kaldırarak köylülerin ortak kullanımındaki topraklarını kendi topraklarına dahil ederek onları mülksüzleştirmelerinin ardından arazilerini girişimci çiftçilere kiralayarak tarımda kapitalist üretime yol verdiği¹³⁸ diğer yandan, İngiliz tüccarlar, görevi mevcut

¹³⁶ Copleston (1998: 137); Wood (2021: 129; 176, 177).

¹³⁷ Hobbes’un aksine Locke, yöneticinin hukuka ve yasalara göre yönetmesi gerektiğini belirterek, varlık nedeninin de bizzatı yasalara ve hukuka uyulmasını garanti altına almak olduğunu belirtmektedir. Meşruiyetinin kaynağı bu olduğu gibi, aksi durum yönetilenlerin direnme hakkını meşrulaştırmaktadır. Kişinin hem kendi hem de emeğinin işi olan mülkiyetinin dokunulmaz olması, yöneticinin kişilerin can ve mülkiyet hakkını korumakla yükümlü kılmaktadır. (Beaud 2015: 48; Wood; Wood 2008: 192). 1789 *İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi*’nde Locke’dan kaynaklı fikirler açıkça görülebilmektedir. Bu beyannameye göre, insanlar eşit ve özgür doğdukları gibi eşit ve özgür yaşama hakkına sahiptir (Madde 1); özel mülkiyet dokunulmaz ve kutsaldır (Madde 2 ve 17); meslekler toplumun bütün kesimine açıktır (Madde 6); hukuk ve yasa her şeyin üstünde ve aynı zamanda sekülerdir; haklar anayasayla güvence altına alınmış ve yasa önünde herkes eşit, egemenliğin kaynağı ise ulustur (Madde 6-12). Beyannamenin tam metni için bkz. Rosen; Wolff (2006: 517-519).

¹³⁸ Çitlemelerin ilk aşamalarında koyun yetiştiriciliğinin ve yün ticaretinin büyük payı vardı. Sığırlarını otlatmak, yakacak odun toplamak, ekip biçmek gibi geleneksel hakları aristokratlar tarafından ellerinden alınan köylülerin kaybettikleri ortak topraklarda koyun yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Aristokratlar için artık insanlara sahip olmak kârlı olmaktan çıkmıştı. Toprak siyasi bir güçten ziyade alınıp satılabilen iktisadi bir nesne yani özel mülkiyet haline gelmeye başlarken, aristokratlar da birer iş adamına dönüşmekteydi (Moore 2003: 32-36; Wood 2021: 126-127). On altınca yüzyılda başlayan ilk büyük çitleme furiasını bir analogiyle betimleyen Thomas More “koyunlar insanları yiyor” diye yazmıştı (Wood 2021: 127). 1549 yılında çitlemeler konusunda John Hales çitlemelerin kırsal alanı nasıl bir dönüşüme soktuğunu şöyle betimliyordu: “İnancım odur ki, bu hayvancılık çalışmaları kötü bir sonuç verecek. Onlar yüzünden tarlalarımıza daha yüksek kira ödüyoruz ve işleyecek toprak bulamıyoruz. Her taraf koyun ve diğer büyükbaş hayvanları yetiştirmek için tutulmuş durumda. Yedi yıllık sürede, etrafımdaki altı bin yarı çıplak bir arazide, ıskartaya çıkmış onlarca saban gördüm ki oralarda kırktan fazla insan yaşıyordu.

kaynakları korumak ve yeni kaynaklar ele geçirmek olması itibariyle aynı zamanda bir iktisadi aparat olan ordunun da desteğiyle genişlettiği sömürge topraklarına ve dünyanın dört bir yanına doğru, ticareti yaydığı ve ülke içerisinde sermaye birikimini büyütme olduğu bir süreçte John Locke mülkiyete dair fikirlerini kaleme almaktaydı. Tüm bu toplumsal ve iktisadi alt üst oluş ve dönüşüm dönemini anlamlandırmaya ve meşrulaştırmaya çalışan Locke, teorisini kapsamlı ve oldukça başarılı bir şekilde formüle edebilmiştir.

18. yüzyıl boyunca bir yandan ticaret ve üretim kapasitesinin artışı, diğer yandan Aydınlanma fikirleriyle birlikte mevcut düzen ve çıkar gruplarına eleştirel yaklaşım, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerdeki düşünürlerin iktisadi faaliyeti engelleyen yapıları da eleştirilerine dahil etmelerinin önünü açmıştır. İngiltere’de parlamentodaki egemenliğinden faydalanan aristokrasi, tarımsal üretimi dış rekabete karşı korumak amacıyla gümrük vergisi ve yasaklar aracılığıyla ülkeye tahılların girişini engellerken, ticarete de büyük ticaret şirketlerinin tekelleri, şirketler dışındaki tüccarların faaliyetlerini kısıtlamaktaydı. Var olan kısıtlamalara yönelik itirazlar, Britanyalı düşünürlerce dile getirilmekte gecikmemiştir. Henüz 1741 yılında, insanların kişisel ihtiraslarının ve açgözlülüklerinin toplumsal faydaya dönüştürülebileceğine inanan David Hume, 1752 yılında *Ekonomi Denemeleri* isimli eserinde korumacılığın değil, serbest ticaretin ülkeleri zengin edeceğini savunmaktaydı.¹³⁹

Fransa’da ise 18. yüzyılın ortalarından itibaren Locke, Petty, Child, Davenant, Tucker, Hume ve Cantillon gibi Britanyalı düşünürlerin iktisat üzerine yazdıklarına yönelik ilgi artmakta,¹⁴⁰ serbest ticarete yönelik fikirler savunulmaktaydı. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda faaliyet gösteren Fransız tüccarlar serbest ticarete yönelik propaganda yapmakta¹⁴¹ ve Montesquieu gibi düşünürler serbest ticaretin faydalarına dair yazılar kaleme almaktaydı.¹⁴² Fakat serbest iktisadi faaliyetin tüm toplumun

Şimdiyse, sadece tek bir adam ve koyun sürüsü var... Felaketimizin asıl nedeni bu koyunlardır. Onlar eskiden bu ülkede bize her türlü hububatı sağlayan tarımı kovdular. Bugün o tarımın yerinde koyunlar, koyunlar sadece koyunlar var.” Aktaran: Beaud (2015: 43); Heilbroner (2013: 30).

¹³⁹ Beaud (2015: 107, 108).

¹⁴⁰ McNally (1990: 95-99).

¹⁴¹ Eldem (2003: 206, 207).

¹⁴² Hirschman (2008: 73; 90).

faydasına olduğuna dair en kapsamlı teori Fransa’da fizyokratlar tarafından oluşturulmuştur. Aristokrasiye karşı merkezileşme yönünde verilen mücadelenin şiddetli olduğu Fransa’da, İngiltere’nin aksine, tüm ülkede tek bir piyasa kurulması mümkün olamamıştır. Fransa’da feodal ayrıcalıklar, üm merkezileşme politikalarına rağmen 18. yüzyılın sonlarına kadar iktisadi, mali ve hukuki birliğin tam anlamıyla sağlanabilmesini engelleyebilmiştir. Montesquieu, Rousseau gibi mutlakiyetçiliğe şiddetle karşı çıkan düşünürler aksine, Fransa’nın feodal ayrıcalıkların yol açtığı söz konusu bölünmüşlüğünden dolayı Voltaire, Quesnay ve Turgot gibi mutlakiyetçiliği savunan düşünürlerin kaygıları da bu nedenden ötürü anlaşılabilir. Özellikle ülke içerisinde iktisadi birliğin ve serbest ticaretin iktisadi gelişim için önemini vurgulayan, tarımsal üretimin gerçek zenginlik kaynağı olduğunu savunan Quesnay ve Turgot gibi fizyokratlar, Fransa’nın 18. yüzyıldaki maddi koşullarına uygun bir iktisadi teori geliştirmişlerdir.¹⁴³

Fizyokratlar, politik ekonomiyi bir toplum bilimi olarak kuran ve en önemli teorik başarıları ekonomiye üretim, değişim, harcama ve tüketime girift bir bütün şeklinde yaklaşan,¹⁴⁴ ilk iktisat okulu olarak tanımlanmakla birlikte, kısa süreli etkilerinin ardından bütünsel bir düşünsel gelenek halinde devam etmemişse de iktisada dair ortaya koydukları pek çok fikir liberal iktisat teorisinin içerisinde varlığını sürdürmüştür. Kurucusu ve en önemli temsilcisi François Quesnay’ın (1694-1774) iktisat teorisindeki asıl büyük etkinin Aydınlanma felsefesinden kaynaklandığı şüphesizdir.¹⁴⁵ Eleştirilerinin hedefindeki iktisadi politika, Fransa’da o dönemde etkisi hala devam eden merkantilizm ve hükümetin tahıl ticaretine yönelik katı kontrolüydü.¹⁴⁶ Quesnay,

¹⁴³ Hobsbawm (2008: 21); McNally (1990: 89, 90). Fransa’da, toplam üretiminin dörtte üçünden fazlası tarımsal üretimden kaynaklanmakla beraber, tarımsal üretim, Hollanda ve İngiltere’ye kıyasla, oldukça ilkel yöntemlerle yürütülmekteydi. Fransız tarihçi Henri Sée’nin 18. yüzyılda Fransa’nın sosyal ve ekonomik durumunu incelediği eserinde de belirttiği gibi “Büyük toprak sahiplerinin ihmali, aşırı vergilerden beli bükülen köylülerin ataleti, haberleşme, özellikle de yolların yetersizliği, hububat ticaretine konmuş engeller ve yetiştirilecek ürünlere ilişkin kısıtlamalar, tarımın yetersiz gelişmesinin başlıca nedenlerinden bazılarıydı. Aktaran: Beaud (2015: 89). Fransız nüfusunun 1851 gibi geç bir tarihte istihdam alanlarına bakıldığında sanayileşmenin görece yavaş hızı daha anlaşılacaktır. 1851 yılında Fransa nüfusunun %64.5’i tarım, ormancılık ve balıkçılıkta, %25’i ise sanayi, ulaşım, ticaret, banka gibi alanlarda istihdam edilmekteydi. Farklı bir şekilde söyleyecek olursak, nüfusun ezici bir çoğunluğunu ve üretimin büyük bir bölümünü kırsal nüfus oluşturmaya devam ediyordu (Beaud 2015: 137).

¹⁴⁴ McNally (1990: 85).

¹⁴⁵ McNally (1990: 99).

¹⁴⁶ Fransa 18. yüzyıl boyunca geleneksel provizyonist politikaları sürdürerek bir isyana neden olabilecek kısıtlara mahal vermemeye çalışmıştır (McNally 1990: 93-94). 1616 yılında yazmış olduğu *Ekonomi*

servetin gerçek kaynağının bir ülkede bulunan altın ve gümüş miktarı olduğuna dair merkantilizmin iddiasını reddederek, paranın ve servetin, insan vücudundaki kan gibi ülke içerisinde dolaşması gerektiğini belirtmekte, Locke'un teorisine benzer biçimde, zenginliğin gerçek kaynağının emek ve üretim olduğunu iddia etmekteydi. Temel üretim ve zenginlik kaynağının tarım olduğunu düşünmekteydi.¹⁴⁷ “Eğer çalışma (emek) gerçek değer ve para sadece bir işaretten ibaretse, en zengin ülke en çok emek harcanan ülke değil midir?”¹⁴⁸ diye soran bir diğer fizyokrat Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781) ise toplumsal iş bölümü, emek, kâr ve sermaye birikimi üzerine, daha sonra klasik iktisatçıların gelecekte yazacaklarını andıran, görüşlerini ortaya koymuştur.¹⁴⁹

Quesnay ve diğer fizyokratların, kendilerinden sonraki liberal iktisat düşünce üzerindeki en büyük etkisi kuşkusuz iktisadi faaliyette tam serbestlikten yana oluşlarıdır. Yaşadıkları dönem ve coğrafya için oldukça radikal bu düşünceye göre, iktisadi faaliyetler tüm devlet müdahalelerinden ve kısıtlamalardan kurtarılmalı, ticaret ve üretim önündeki tüm engeller kaldırılmalıdır.¹⁵⁰ Temelde küçük köylü işletmelerinin üretimine dayanmasına rağmen, feodal ve merkezi vergi yüküyle tarımda sermaye birikiminin, iç gümrük vergileriyle iç ticaretin, çeşitli mallarda farklı nedenlerle uygulanan yüksek ithal ve ihraç gümrük vergileriyle dış ticaretin kısıtlandığı, loncaların hala üretimde etkin olduğu bir ülkede yazdığı düşünülürse, Quesnay ve Turgot'nun

Politik Elkitabı Fransız hükümetince kıymetli bulunarak Baronluk unvanı ile ödüllendirilen Montchrestien, daha sonra Richelieu ve Colbert'in uygulayacağı merkantilist politikalar üzerinde büyük etkiye sahiptir. Montchrestien'in, bir devletin gücünün ticarete ve tüccarın zenginliğine bağlı olduğunu belirterek yaptığı Merkantilizmin tanımı için bkz. Beaud (2015: 53). Ayrıca bkz. Wood; Wood (2008: 78-80). Richelieu ve Colbert'in uyguladığı merkantilist politikalar için bkz. Beaud (2015: 54-58).

¹⁴⁷ Heilbroner (2013: 45). “Biz gayrimenkul zenginiyiz, o halde topraklarımızın verimliliğini artıralım; hububat, şarap, kenevir, yünlülük dokumalarımızı satalım. Ürünler gerçek anlamda zenginliği artıracaktır. Her yıl yenilenerek artan bu ürünler, her türlü imalat ve sanayi üretimini mümkün kılacaktır. Zira bolluk, zanaatların ve lüksün anasıdır.” Aktaran: Beaud (2015: 90, 91).

¹⁴⁸ Aktaran: Beaud (2015: 92).

¹⁴⁹ “Sermayeyi harekete geçirerek ürettiklerini sattıkça ve ilave gelir elde ettikçe yeni alımlara girişip işini büyütecek ve bu akım temelinde fabrikasını büyütecektir. Kâr arttıkça tasarruf ettiğini yeniden üretime sokacaktır. Her seferinde daha çok harcama yapıp daha çok kâr elde etme yoluna girecektir.” Aktaran: Beaud (2015: 92, 93).

¹⁵⁰ Heilbroner (2013: 45); Copleston (1998: 85). İnsanların kendi çıkarlarını başkalarından daha iyi bileceğini belirten Turgot, ekonomi üzerindeki kısıtlamalara karşı çıkmakta ve bırakınız yapsınlar demekteydi: “İnsanlar hiçbir sorumluluk, yükümlülük altına girmeden hep talep eder ve alır durumda mı olmalılar? (...) Herkes kendi çıkarını o çıkara bütünüyle yabancı bir başkasından daha iyi bilir. (...) Öyleyse, kendi başına bırakılmış ticarete, özel çıkarın genel çıkarla rekabete girmesi imkânsızdır.” Aktaran: Beaud (2015: 94).

iktisadi serbestlikten yana olmasına rağmen neden politik düşünce bakımından demokrasiden ziyade monarşiyi tercih ettiği daha anlaşılır olmaktadır. Fizyokratlara göre ancak bir despot, *bizzat kendi çıkarına hizmet ettiği için* doğru iktisadi politikayı yürürlüğe koyabilirdi.¹⁵¹

Fransa'nın maddi, politik ve toplumsal koşullarına uygun ve Aydınlanma felsefesinin etkisiyle şekillenen fizyokrasi, Britanya'da ortaya çıkacak liberal iktisat teorisine önemli katkı sunmuştur. Bununla birlikte, İngiltere'de Fransa'dan çok daha farklı iktisadi, politik ve toplumsal bir yapı bulunmaktaydı. Oldukça erken bir tarihte merkezileşme sağlanmış, aristokrasi ve kral arasında bir denge sağlanabilmişti.¹⁵² Yine erken bir tarihte, İngiltere'deki aristokrasi, kıta Avrupası'ndakilerin tersine, bölgesel politik, askeri ve hukuki haklarını iktisadi çıkarlarıyla değiştirmiş, iktisadi gücünü iktisat dışı güce dayanarak değil, bizzat iktisat aracılığıyla sağlayan iktisadi aktörlere dönüşmüş ve bizzat feodalizmin altını oymuşlardır.¹⁵³ On altıncı ve on yedinci yüzyıllarla birlikte ticaretin gelişmesi, çitlemelerle birlikte mülksüzleştirilen köylülerin kentlere göç etmeye başlaması¹⁵⁴ veyahut tarım işçilerine dönüşmesi, tarımsal ürünlere talebi hiç olmadığı kadar artırarak, tarımsal üretimin daha üretken hale getirilmesine, rekabete dayanan tarımsal bir iç piyasanın oluşmasına ve tarımda kapitalist işletmeciliğe doğru dönüşüme yol açmaktaydı.¹⁵⁵ Öte yandan, kırsal yapıyı dönüştüren tüm bu süreç boyunca, sömürge ticaretiyle zenginleşen İngiliz tüccar sınıfı büyümekteydi. Amerika, Afrika ve Asya arasında kurulan sömürge ticaret ağı aracılığıyla önemli bir büyüme kaydeden İngiliz ticaret şirketleri, Hindistan'dan aldıkları pamuklu tekstil ürünlerini bir

¹⁵¹ Hirschman (2008: 103); McNally (1990: 86). Fizyokratların bu düşüncesi Hobbes'un fikirlerini andırmaktadır. Hobbes da Leviathan'da, kralın kişisel çıkarı nedeniyle toplumsal refahı sağlayacağını savunmaktadır. Bkz. Hirschman (2008: 103).

¹⁵² İngiltere'de böyle bir denge sağlanabilmesi için Kralla parlamento arasında bir iç savaş deneyimi yaşanması gerekecekti. İç savaş sonrasında siyasi istikrarsızlık bir süre devam etmiş, 1688 yılında tahta çıkarılan Oryanlı William ile parlamento arasında bir dengeyi sağlayan yönetim kurulabilmiştir. (Moore 2003: 42-49; Tilly 1995: 175-181; Dreyfus 2007: 27-47).

¹⁵³ Moore (2003: 47, 48); Wood (2021: 116, 117).

¹⁵⁴ 16. yüzyılın ilk çeyreğinde 60.000 civarında olan Londra nüfusu 18. yüzyıla gelindiğinde 575.000 dolaylarına ulaşmıştır. 1850 yılına gelindiğinde İngiltere'de kentli nüfus, toplam nüfusun yaklaşık yüzde 40,8'i olduğu halde Fransa'da bu oran yüzde 14,4, Almanya'da ise yüzde 10,8'di. (Wood; Wood 2008: 31; 151).

¹⁵⁵ Moore (2003: 42; 54, 55); Wood; Wood (32). Locke'un, kıraç arazilerin ıslah edilmesi ve üretken kullanılmasyla, daha az toprak sahibinin daha fazla nüfusu besleyebileceği iddiasına uygun şekilde, 18. yüzyıl İngilteresinde gittikçe daha az kişinin elinde yoğunlaşan araziler, artan kentsel nüfusu besleyebilmekteydi. Aynı dönemde Fransa'da kırsal nüfus daha fazla ve kentsel nüfus daha az olmasına rağmen, İngiltere ile kabaca aynı tarımsal üretim oranları bulunmaktaydı. (Wood; Wood 2008: 31, 32).

yandan dünyaya dağıtırken, diğer yandan Afrika’da bu tekstil ürünlerini kölelerle takas ederek, şeker, tütün gibi sömürge mallarıyla değiştirecekleri Amerika kıtasına yol alıyorlardı. Böylece son derece kârlı bir ticaret düzeniyle gittikçe daha fazla sermaye biriktirme olanağına kavuşuyorlardı.¹⁵⁶ Tarım kapitalizmi ve yaygın ticaret ağları erken bir dönemde İngiltere’de bankacılık sistemi ve kredi ağlarını ortaya çıkardığı gibi,¹⁵⁷ ülke içerisinde geniş bir kara ve nehir taşımacılığına dayanan ulaşım ağını da emtia transferini kolaylaştıracak şekilde genişletmişti.¹⁵⁸ Diğer yandan sömürge ticareti, ülke içerisinde pamuklu kumaş endüstrisinin gelişmesini teşvik etmekteydi. İngiliz pamuklu sanayii üretimi, devletin de desteğiyle birlikte, talebe bağımlı büyümek yerine, kendi pazarını yaratarak büyümeye ve genişlemeye başlamıştı. Fransız Devrimi’nin ardından çeyrek yüzyıla yakın bir dönem sürececek savaşların (1793-1815) yarattığı uygun ortam, İngiltere’yi sömürge coğrafyalarda rakipsiz hale getirerek mutlak üstünlüğe taşınmasıyla, İngiltere’nin en büyük iktisadi güç olarak ortaya çıkmasının önu tamamen açılmıştır.¹⁵⁹

İngiltere’de iplik eğirme ve dokuma alanlarında makineleşmenin hızlı bir şekilde ilerlemesi ve ucuz işgücü sayesinde üretim, ticaret ve sermaye hiç olmadığı bir hızda artmaya devam etmiştir. İngiltere’de sanayi devrimine öncülük eden pamuklu dokuma, aynı zamanda İngiliz sanayisinin büyüme hızını ve dolayısıyla tüm dünyadaki iktisadi gidişatı belirlemekteydi.¹⁶⁰ İngiltere’nin iç ve dış politikasına pamuk sanayiinin etkisi, büyüyen Manchester merkezli pamuklu kumaş üreticilerinin ülke içerisinde toprak

¹⁵⁶ Beckert (2015: 35-37); Hobsbawm (2008: 27, 28). 1756 yılında İngiltere Başbakanı “Yaşlı” William Pitt, ticaretin varlığıyla devletin varlığının nasıl özdeş olduğunu kanıtlar nitelikte şu sözleri söylemekteydi: “Eğer ticaret tehdit altındaysa geri çekilmek mümkün değildir; iki yoldan biri söz konusudur, ya kendinizi savunacaksınız ya da yok olacaksınız.” Aktaran: Beaud (2015: 68).

¹⁵⁷ On sekizinci yüzyılın ortasına geldiğinde İngiltere bütünleşmiş bir para sistemi ve ulusal piyasa ekonomisi kurabilmiştir. (Hobsbawm 1998: 26). İngiltere Bankası ise 1694 yılında kurulmuştur. (Beaud 2015: 99). İngiliz sanayiinin ilk dönemlerinde, ülke içerisinde sermaye ve tasarrufun yüksel olması, faiz oranlarını oldukça düşük seviyelere çekmiştir. (Stearns 2021: 50). Sermaye ve tasarrufun bolluğu 18. yüzyılda İngiltere’de kurulan banka sayısından da kolaylıkla anlaşılabilir. 1725 yılında Londra piyasasında 24 banka varken, 1770’te 42, 1786’da 52 banka bulunmaktaydı. Daha çok küçük sermayeli işlerin kredi ihtiyacına cevap veren taşra bankalarının sayısı ise 1776’da 150’den 1793’te 400’e ulaşmıştır. (Beaud 2015: 99).

¹⁵⁸ Hobsbawm (2008: 40, 41); Beaud (2015: 100, 101); Wood (2021: 116). Fransa’da ise Kardinal Richelieu dönemi (1624-1642) gibi erken bir dönemde ulaşım ağlarını geliştirmeye yönelik politikalar uygulanmaya başlanmış, 1735 yılında ise Köprüler ve Yollar okulu kurulmuştur. (Beaud 2015: 54; 73). Karadan emtia transferinde 20 millik (32,18 km) bir mesafe, emtia fiyatlarını ton başına iki katına çıkartabiliyordu. İngiltere’de ulaşımında kanalların geliştirilmesiyle birlikte ton başına taşıma maliyetleri yüzde seksene yakın düşürülebilmştir. (Hobsbawm 1998: 43).

¹⁵⁹ Hobsbawm (2008: 41, 42). Britanya’nın 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünya ticaretinde üstünlüğü ele geçişi için ayrıca bkz. Beaud (2015: 153).

¹⁶⁰ Hobsbawm (1998: 64); Hobsbawm (2008: 47); Beaud (2015: 106; 135).

sahibi sınıfa karşı güçlenmesinden kaynaklanmaktaydı. Uzun zamandır İngiliz parlamentosunda hâkim durumda bulunan ve sınıfsal çıkarları gereği 1815 ile 1846 yılları arasında İngiltere'ye ithal tahılın girişini “tahıl yasaları” ile engellemeyi başaran büyük toprak sahibi İngiliz aristokrasisi, tahıl fiyatlarının belli bir seviyenin altına düşmesine engel olarak Manchester burjuvazisinin çıkarlarına büyük zarar vermektedir. Bununla birlikte İngiltere’de serbest ticaret ideolojisi her geçen yıl daha fazla güçlenmekte ve yayılmaktaydı. Örneğin tahıl yasaları yürürlükte olmakla birlikte, 1832-1834 yılları arasında iki yüze yakın maddede ithal gümrük vergisi düşürülmüştü.¹⁶¹ Tahıl fiyatlarının, “tahıl yasaları” nedeniyle yüksek seyretmesi toprak sahipleri açısından oldukça kârlıysa da temel yaşam giderlerinin fiyatlarını yüksek bir seviyede tutması nedeniyle, sanayide işçi ücretlerinin ve üretim giderlerinin daha fazla düşürülmesine bir sınır getirmekteydi. Üretimdeki temel giderleri ve kârlarının esas kaynağı işçilerin yarattığı artı değere bağlı olan Manchester merkezli sanayi burjuvazisi, kurdukları “Tahıl Yasası Karşıtları Birliği”nde örgütlenerek serbest ticaret sloganıyla tahıl yasalarına, yani İngiliz aristokrasisinin hakimiyetine karşı siyasal mücadeleye başlamıştır. Serbest ticareti savunmalarında kullandıkları temel argüman, ekonominin serbestçe işleyişine yapılan müdahalelerin yaşam standardını, yani tüm toplumun refahını ve çıkarını olumsuz yönde etkilemesiydi.¹⁶² Ekonominin doğal işleyişine müdahale edilmemeliydi.

Serbest ekonomi sloganı, İngiliz burjuvazisinin 19. yüzyılın başından itibaren en önemli fikrî ve ideolojik ihraç malıydı. Adam Smith tarafından kapsamlı bir şekilde formüle edilen serbest ekonomi fikri, oldukça kısa süre zarfında dünyaya yayılmaya başlamış, pek çok ülkede entelektüeller ve burjuvazi tarafından benimsenmiştir. Yalnızca ülke içerisinde değil, diğer ülkelerle ilişkilerde de İngiliz sanayi burjuvazisinin gelişmesine koşut olarak serbest ticaret politikası da İngiltere’nin önemli bir politik söylemi ve aracı haline gelmiştir. Pek çok Avrupa ülkesi, iç pazarlarında gittikçe artan İngiliz pamuklu dokumalarını önlemek ve kendi üreticilerini korumak amacıyla yüksek gümrük vergisi uygulama yoluna gittiğinden dolayı, serbest ticaret söyleminin İngiliz dış politikasının

¹⁶¹ Dreyfus (2007: 163, 164).

¹⁶² Hobsbawm (2008: 51); Dreyfus (2007: 164).

bir parçası haline gelmesi son derece anlaşılır bir durumdur.¹⁶³ Bununla birlikte, daha önce de bahsedildiği üzere, İngiltere'nin hızlı bir şekilde sömürgeci yayılması ve diğer Avrupa ülkelerini bu yarışta geride bırakması neticesinde, Avrupa ülkelerinin uyguladığı yüksek gümrük vergilerine rağmen, İngilizler pamuklu ürünleri için talep yaratmakta zorlanmıyordu.¹⁶⁴ Avrupa dışında, doğrudan sömürgesi olan coğrafyaları kendi politikaları ve iktisadi çıkarları doğrultusunda şekillendirmekte güçlük çekmezken, bağımsız ülkelerle yaptığı ticaret antlaşmalarıyla ürünlerine yeni pazarlar yaratabiliyor, bunu başaramadığı durumlarda ise askeri güç sermayenin yardımına koşuyordu.¹⁶⁵

İngiltere'nin politik amaçlarıyla iktisadi amaçları örtüşmekte ve devletle iktisadi aktörler arasındaki bütünlük güçlenmekteydi. Bir başka deyişle, politik ve iktisadi amaçlarının sınırları son derece belirsizleşmişti. Bu anlamda, İngiliz diplomatların görevli buldukları ülkelerde yürüttükleri politikalar, aynı zamanda İngiliz iktisadi çıkarlarına göre ülkelerin dönüşümünü de içermekteydi. Kuşkusuz bu konuda en büyük yardımcıları yüzlerce yıllık birikim sonucunda oluşmuş ve Avrupa düşünürleri arasında çok güçlü bir etkiye sahip Aydınlanma felsefesi ve hızlı bir şekilde yayılan liberalizmdi. Aydınlanma felsefesinden temelini alan devrim ideolojisi, özellikle Fransız devrim ordularının Napolyon Savaşları sırasında yayılmasıyla birlikte hızlı bir genişleme imkânı bulabilmiş,¹⁶⁶ liberalizm ise zaten entelektüel çevreler arasında iyi bilinen bir düşünce sistemi haline gelmişti. Özellikle Adam Smith tarafından ilkeleri başarılı bir

¹⁶³ Serbest ticaret, Fransız tüccarları tarafından da uzun süredir savunulan ve daha önce bahsedildiği üzere fizyokratlar tarafından savunulan bir fikirdi. 1688 yılında Rouen ve Marsilyalı tüccarların Colbert'in uyguladığı merkantilist politikalara yönelik eleştirileri için bkz. Beaud (2015: 58). Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Fransız tüccarları da 18. yüzyıldan itibaren ticaretin serbestçe yapılmasına karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemleri eleştirmekte ve serbest ticaretin sağlayacağı faydalar konusunda önerilerde bulunmaktaydı. Bu konuda bkz. Eldem (2003: 206, 207).

¹⁶⁴ Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren, İngiliz malları için en önemli pazar Hindistan ve Uzak Doğu haline gelmiş (Hobsbawm 1998: 54), 1820 ile 1850 yılları arasında bu bölgelere Britanya'dan yapılan pamuklu ithali yüzde 1.500 oranında artmıştır. (Stearns 2021: 46). Ayrıca bkz. Hobsbawm (2008: 44).

¹⁶⁵ Bu tarz zorlamanın en iyi örneğin Çin'le yapılan Afyon Savaşları'dır (1839-1842).

¹⁶⁶ Avrupa'da Fransız ordularının yayılması ve yayıldıkları ülkelerde yol açtıkları dönüşüm için bkz. Hobsbawm (2008: 89-122). Bununla birlikte, Avrupa'nın pek çok ülkesinde Fransız ordularının yayılışından çok öncesinde Aydınlanma felsefesinin yayıldığı ve birden çok monarhinin bu felsefeden etkilenerek ülkelerini kısmî veya yaygın olarak bu düşünce etkisiyle şekillendikleri bilinmektedir. Prusya'da Büyük Friedrich (1740-86), Rusya'da Büyük Katerina (II. Yekaterina, 1762-96) ve Avusturya'da II. Joseph (1780-90) "Aydınlanmış despot" unvanına layık görülmüşlerdir. Büyük Katerina döneminde Rusya için bkz. de Madariaga (2003). Avusturya ve Josephinizm için bkz. Kann (1977).

şekilde formüle edilen iktisadi serbestlik fikri, tercüme yoluyla hızla yayılarak, Avrupa ülkelerinin entelektüelleri, burjuvaları ve kapitalistleri tarafından benimsenen güçlü bir ideoloji yaratmıştı. Bu nedenle, Fransız ordularının Aydınlanma felsefesinin yaygınlaşmasına yardımcı olması gibi, İngiliz iktisadi ve politik çıkarları çerçevesinde yürütülen diplomasi faaliyeti de aynı zamanda serbest ticaret ideolojisinin taşıyıcılığını yapmaktaydı.

Adam Smith, 1776 yılında, Sanayi Devrimi arifesinde yazdığı *Ulusların Zenginliği* isimli kitabında, döneminin dönüşmekte olan İngilteresi'nin bir panoramasını çıkarmıştır. Aydınlanma felsefesinin çok açık bir şekilde etkisinin görüldüğü eserinde temel kaygısı herkesin kendi çıkarı peşinde koştuğu bir toplumda toplumsal yapının devamlılığının ve refahının nasıl sağlanacağıydı. Her ne kadar Adam Smith sanayi devrimi arifesinde yazmışsa da daha önceden de belirtildiği gibi, toprak sahibi aristokrasinin devlet yönetiminde etkisi nedeniyle, yükselmekte olan yeni kapitalist sınıfın çıkarları aleyhine pek çok iktisadi uygulama yürürlükte olduğu gibi, merkantilist zihniyetin ürünü büyük ticaret şirketlerinin tekelleri ve lonca ayrıcalıkları da kısmen devam etmekteydi.¹⁶⁷ Britanya'da, Adam Smith öncesinde, ekonomi üzerine yazılan kimi eserlerde, merkantilist uygulamalar zaten eleştirilmeye ve serbest ticaretin faydaları dillendirilmeye başlanmıştı. Bu anlamda David Hume'un fikirlerinin Adam Smith üzerindeki etkisi çok iyi bilinmektedir. Bunun yanı sıra, François Quesnay gibi Fizyokratların, ekonominin ve üretimin tüm kısıtlamalardan ve müdahalelerden bağımsız olması gerektiği fikri de Smith üzerinde etkisi son derece açıktır.¹⁶⁸

Ulusların Zenginliği'nde belirgin bir tema olan bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri zaten Antik Yunan felsefesinden beri kabul edilmekteydi. 17. yüzyılın önemli felsefecilerinden Hobbes da *Leviathan* isimli kitabını söz konusu iddianın üzerine kurmuştu. Fakat Hobbes, bunun, toplumsal yapıyı bozduğunu ve istikrarsızlığa yol açtığını düşündüğünden dolayı, insanların kendi çıkarlarının peşinde koşarken birbirlerine vermeleri zorunlu olan zararları engellemek üzere tüm yetkilerini tek bir otoriteye devretmelerinin yine bireylerin kendi çıkarları nedeniyle olduğunu

¹⁶⁷ Lonca uygulamalarını düzenleyen Ustalar Tüzüğü, 1813 yılına kadar İngiltere'de yürürlükte kalmıştır. Heilbroner (2013: 34).

¹⁶⁸ Hunt; Lautzenheiser (2019: 77); Heilbroner (2013: 45).

düşünmekteydi.¹⁶⁹ Bununla birlikte, 18. yüzyıl boyunca, insan hırsının olumsuz doğasına dair inanç sorgulanmaya ve bireyin ihtirasının tüm toplumun faydasına yöneltilebileceğine dair fikir de olgunlaşmaya başlamıştı.¹⁷⁰ Locke'taki mülkiyet kavramını benimseyen Adam Smith,¹⁷¹ bir önceki yüzyılın önemli filozofları Hobbes ve Locke gibi insanların kişisel çıkarlarının peşinde koştuklarını ve bireylerin kişisel çıkarlarının çatıştıklarını kabul etmekle birlikte, bunun bireyler ve toplum açısından bozucu etkisi olduğuna inanmamakta ve tıpkı 18. yüzyıl düşünürleri David Hume ve Turgot gibi bunu olumlu olarak görmekteydi.¹⁷² İktisadi düşünce tarihçilerinin, klasik iktisadın¹⁷³ kurucusu olarak gördükleri ve henüz hayatta olduğu dönemde fikirleri dünyada ve özellikle de Avrupa'da hızla yayılan Adam Smith, herkesin kendi çıkarının peşinde koştuğu bir toplumu ayakta tutanın ve toplumsal refahı sağlamanın yolunun ne olduğuna dair arayışının¹⁷⁴ cevabını, Turgot gibi, özgürce işleyen piyasa mekanizmasında, yani *laissez-faire*¹⁷⁵ ve toplumsal iş bölümünde bulmuştu. Bir başka deyişle, piyasanın işleyişi ve iş bölümü, toplumu bir arada tutan ve tüm insanlar için iyiye ulaşılmasını sağlayan doğa kanunlarını oluşturmaktaydı. Piyasa mekanizması yahut Adam Smith'in "görünmez el"i, herkesin kendi çıkarının peşinde koşmasının yol açtığı rekabet "doğal" olarak ürün bolluğunu, toplumsal iyiyi ve refahı sağlayacak

¹⁶⁹ Copleston (1998: 40, 41); Pierson (2015: 30, 31)

¹⁷⁰ Bu konuda bkz. Hirschman (2008).

¹⁷¹ Adam Smith, Locke'un yaptığı gibi, emeği mülkiyetin temelini yerleştirerek "Her insanın emeğine sahip olması, diğer bütün mülkiyetin kaynağıdır; dolayısıyla, en vazgeçilmez Tanrısal hakkıdır" demekteydi. (Kazgan 2014: 78). Bununla birlikte Adam Smith, Locke'un devletin varlığını, bireylerin mülkiyetlerini güvence altına almak istemelerine bağlamasına katılmakla birlikte buna bir ekleme yapmaktadır. Smith'e göre, sivil yönetimin mülkiyeti güvence altına almak için tesis edilmesi aynı zamanda zenginlerin yoksullar, mülkiyet sahibi olanların mülksüzler karşısında korunması anlamına gelmektedir. (Hunt; Lautzenheiser 2019: 84; Beaud 2015: 789, 790).

¹⁷² Kurz (2020: 33, 34). 1791 yılında yayımlanmasının ardından yaklaşık bir milyon adet satan ve Amerika'nın yanı sıra İngiltere'de de çok okunan ve etkili olan Thomas Paine, İnsan Hakları isimli eserinde (Hobsbawm 2008: 91) bireylerin çıkarlarının peşinde koşmasının faydalarını bir adım daha ileri taşıyarak, hükümetleri bile gereksiz kıldığını savunmaktaydı: "Karşılıklı bağımlılık ve çıkar ortaklığı, toplumu bir arada tutan büyük zinciri oluşturur. (...) Çıkarların milyonlarca koldan kesintisiz akışı topluma can verir ve bireyin güvenliği ve refahını en iyi hükümetten bile daha iyi gerçekleştirir." Aktaran: Beaud (2015: 113, 114). Helvétius ve d'Holbach gibi Fransız Aydınlanma düşünürleri de insanların kişisel çıkarları veya Helvétius'un deyişiyle öz-sevgisi doğrultusunda hareket etmelerinin toplumsal iyiyi amaçlamalarını engellemeyeceğini savunmaktaydılar. (Copleston 1989: 58-79).

¹⁷³ Gülten Kazgan'ın (2014: 71) belirttiğine göre, klasik iktisat, Tanzimatçıların Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde görev yapmakta oldukları dönemde "akademik ve politik çevrelerde tartışmasız kabul edilmekteydi."

¹⁷⁴ Hunt; Lautzenheiser (2019: 102). Adam Smith ile birlikte, bütün toplumun refahını sağlamak, iktisadi çalışmaların temel konularından birisi haline gelmiştir. Bu nedenden ötürüdür ki, özellikle David Ricardo ile birlikte üretimin yanı sıra toplumsal sınıflar arasındaki bölüşüm de politik iktisadın tanımlarından birisi haline gelmiştir. (Kaygan 2014: 71).

¹⁷⁵ *Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui-même* (Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler, dünya kendi kendine döner).

mekanizmaydı. Bu nedenden dolayı, piyasanın doğal işleyişine yapılacak müdahale, toplumsal refahı ve ortak iyiye ulaşılmasını engellemektedir.¹⁷⁶ Smith'e göre, piyasanın engelsiz işleyişi, bizzat bireylerin çıkarlarının gereği, sermayenin en verimli alanlara doğru akmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, "savurgan, sorumsuz ve verimsiz" devletin piyasaya müdahaleleri piyasanın doğal işleyişini bozarak, toplumsal iyiye doğru ilerleyişi bozmaktadır.¹⁷⁷

Adam Smith, yoksul veyahut modern iktisatta kullanılan tabirle "azgelişmiş" bir ülkenin sanayi üretiminde, iş bölümünü yerleştirmiş ve endüstriyel anlamda gelişmiş bir ülkeyle asla boy ölçüşmeyeceğini, fakat tarım konusunda bunun aksinin mümkün olduğunu belirtmekteydi. Bir başka deyişle tarımsal üretim konusunda, sanayileşmemiş bir ülke, iş bölümünü imalatta kullanan ülkeye göre daha avantajlı olabilirdi. Zira "çiftçiliğin doğal özelliği, inceden inceye emek bölümüne, bir işin öteki işten büsbütün ayırt edilmesine, sanayide olduğu kadar elverişli değildir."¹⁷⁸ Çiftçi, mevsimsel döngülere göre zamanı geldiğinde tarlayı eken, tırmıklayan, çift süren, ürünü biçen tek bir kişiyken, örneğin, dokuma sanayiinde iplik üretenle kumaş dokuyan ayrı kişilerdir. Sanayileşmiş ülkelerde, sanayileşmemiş olanlara kıyasla, tarımda daha fazla masraf edilerek daha fazla toprak ekime açıldığı için daha fazla tarımsal ürün çıktısı elde etmek mümkün olabilmekle beraber, kullanılan emek miktarı ve üretim maliyetlerinin fazlalığı çoğunlukla üretim miktarının üstünlüğünü bertaraf etmektedir.¹⁷⁹ Adam Smith, doğrudan söylemese de ülkeler arasında yapılacak ticarete, ülkelerin potansiyelleri doğrultusunda uzmanlaşmalarının bu ülkeleri daha rekabet edebilir hale getireceğini ima ediyor gibidir. Sanayileşmiş bir ülkeyle sanayileşmemiş bir ülkenin mamul mal konusunda rekabet edebilmesi mümkün değilken, tarım ürünleri konusunda farklı bir durum söz konusudur. Dolayısıyla henüz sanayileşmemiş bir ülkenin, mamul mallarıyla sanayileşmiş ülkelerle rekabet edebilmesine imkân bulunmuyorsa, mamul mal üretimi yerine rekabet edebileceği ürünlere yönelmesi o ülkenin çıkarına olacaktır. Eğer bir

¹⁷⁶ Hunt; Lautzenheiser (2019: 82); Kurz (2020: 34); Dreyfus (2007: 171, 172).

¹⁷⁷ Heibroner (2013: 61); Kurz (2020: 37-39). Devletin, "iyi yönetimin baş düşmanı" (Smith 2015: 164) tekelleri veya tekel ayrıcalıkları olan loncaları desteklemesi de bu müdahalelerden birisidir ve fiyatlar tekel tarafından belirlenerek, fiyatların doğal fiyatlara doğru meylini bozucu bir etki gösterir. Serbest rekabetten doğan doğal fiyat metayı satın alacak en düşük fiyatken, tekel fiyatı en yüksek fiyattır. (Smith 2015: 67).

¹⁷⁸ Smith (2015: 7-9).

¹⁷⁹ Smith (2015: 8, 9).

ülke, dışarıdan herhangi bir malı kendi üreteceğinden daha ucuza satın alıyorsa, bunu imal etmeye devam etmemelidir.¹⁸⁰ Adam Smith'in bu görüşlerini daha bütüncül bir şekilde formüle edecek olan kişi ise David Ricardo'dur.

Adam Smith sonrası dönemin en önemli klasik iktisat teorisyenlerinden birisi olan David Ricardo (1772-1823), Adam Smith gibi, iktisat teorisini doğal hukuk felsefesine ve Locke'un mülkiyet kavramına dayandırmakta ve emeği değerın temeli olarak görmektedir. Yine tıpkı Adam Smith gibi *laissez-faire* savunusunu teorisinin temeline yerleştirmektedir. Ekonomide her türlü devlet müdahalesinin ve tekelliliğinde karşısında bulunan Ricardo, siyasi yönüyle de bilinen ve Avam Kamarası'nda parlamenter olduğu dönemde tahıl yasasına karşı etkili muhalefet sergilemiş bir iktisatçıdır.¹⁸¹ Ricardo'ya göre tahıl ithalatının kısıtlanması, emek ücretlerini doğal fiyatın üstüne çıkarmakta, emek ücretlerinin artışıise ürün fiyatlarını zorunlu olarak yükseltmeyeceğinden, kârlılığın düşürmektedir. Bu durum piyasanın doğal işleyişini bozarak, topraklarını çiftçilere kiralayarak rant elde eden aristokrasi dışında, toplumun tümüne zarar vermektedir.¹⁸² Oysa kâr güdüsü ve sınırlanmayan sermaye birikimi, tıpkı Adam Smith'te olduğu gibi, sermayenin verimli ve faydalı gördüğü alanlara yönelmesinin ve toplumsal refahı sağlamanın ön koşuludur. Doğal olarak, kâr güdüsünün ve sermaye birikiminin serbest bırakılmaması, son kertede toplumsal refahın gerçekleşmesini engellemektedir.¹⁸³

Benzer şekilde Ricardo, serbest ticaretin tam anlamıyla uygulandığı bir ülkede sermaye ve emeğin kendisi için en faydalı işkollarına yatırılacağını düşünmektedir. Tamamen bireysel çıkar kaygısıyla gerçekleşen bu hareket, bütün toplumların çıkarını sağlayacağı ve her ülkedeki zevkler toplamını artıracığı gibi, evrensel bir uluslar topluluğu da

¹⁸⁰ Kazgan (2014: 106).

¹⁸¹ Heilbroner (2013: 93); Sayar (2013: 47).

¹⁸² Ricardo (2015: 83-100). Adam Smith'in bireylerin çıkarları peşinde koşmasının bütün toplumun faydasına olduğuna dair iyimser bakış Ricardo'da kaybolmuş ve Adam Smith'te görülen toplumsal uyum, Ricardo'da çatışmaya dönüşmüştür. Söz konusu çatışmada, Ricardo'ya göre, kârlı çıkan tek sınıf toprak sahipleridir ve toprak sahiplerinin çıkarı bütün toplumun çıkarlarına aykırıdır. Çıkarları daima toplumun genel refahıyla uyumlu olan sanayiciler çok çalışkan olmalarına rağmen, toprak sahipleri karşısında kaybetmeleri kaçınılmazdır (Heilbroner 2013: 74; 76; 88; 93; Hunt; Lautzenheizer 2019: 183).

¹⁸³ Ricardo (2015: 95).

meydana getirecektir.¹⁸⁴ Böylelikle, bireysel çıkarların ve kâr güdüsünün tüm topluma faydalı olduğu teorisini uluslararası ticarete uyarlayan Ricardo, daha sonra J.S. Mill tarafından *Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi* olarak isimlendirilecek teorisini ortaya atmıştır.¹⁸⁵ Bu teoriye göre Ricardo, karşılıklı ticaret yapan iki ülkeden bir tanesinin her üretim alanında daha etkin, yani daha az emek miktarıyla her ürünü üretebildiği için üretimde mutlak üstünlüğe sahip olsa dahi, iki ülkenin en az emek harcayarak üretebildiği üründe uzmanlaşarak üretim yapmasının her iki ülke açısından da faydalı olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁶

Gerek Adam Smith gerekse David Ricardo'nun, serbest ticaretin faydasına dair inançlarının veyahut iddialarının temelinde yatan güdü ne olursa olsun, yaşadıkları dönemde uluslararası ticaretin özgürce yapılmasında İngiltere'nin ve İngiliz sanayicisinin, diğer uluslara kıyasla çok büyük çıkarı olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Zira İngiltere'nin mamul mal imalatı ve ticaret hacmi 18. yüzyıl boyunca hızla arttığı gibi, Napolyon Savaşları'yla birlikte sömürgeci yayılması rakipsiz bir hale gelmiş, bir başka deyişle bir yandan dünyanın atölyesi duruma gelerek arzı belirleyen güce erişmiş, diğer yandan ürünlerine yönelik dış talebi “görünmez el”in belirlemesine imkân tanımayacak şekilde sömürgeler ve politik güç ele geçirmiştir. Kısacası hem Adam Smith hem de David Ricardo'nun fikirlerini yazıya döktüğü dönemde, yani Tanzimatçıların kendilerini buldukları dünyada, ticarete arzı ve talebi belirleyen, dünya ticaretin mutlak üstünlüğü ele geçirmiş İngiltere'ydı. İngiltere'nin yayılmacılığı ve politik gücü, aynı zamanda ideolojik yayılmayı da içermekteydi. Mevzubahis ideoloji şimdiye kadar anlatılan klasik iktisadi teorinin temellerini oluşturan rekabet, serbest ticaret, özel mülkiyet gibi kapitalizmin en çok ihtiyaç duyduğu fikirlerdi. Kimi zaman

¹⁸⁴ Ricardo (2015: 106, 107). Ricardo'nun çağdaşlarından ve Fransa'da en önemli liberal iktisatçılardan Jean-Baptiste Say da serbest uluslararası ticaretin, korumacılığa kıyasla bir toplum için daha faydalı olduğunu savunmaktadır: “*Bir ürünün ithalata yasaklanıp ülke içi üretime zorlanması iyi bir şey değil mi? Yabancıların elde edeceği zenginliği yerliler kazanmış olacak.* Evet fakat ortaya çıkan bu ürünler hem üretici hem tüketici için gelişmiş bir dış pazarın sunduğu üründen daha pahalı olacak. Sanki toplum bir endüstriyi yaratmak ve ayakta tutmak için gelirinin bir kısmını zorunlu olarak bağışlıyormuş gibi mecbur bırakılacak. Bu etik gözüküyor. İthalat vergilerinin bir ulusun zenginliği üzerinde nasıl etkileri olduğunu gördük. Bir ulus gelirini arttırmaksızın tükettiği nesnelere için daha fazla ödeme yapılmasını istemekte olduğunu kanıtladık. Bu da gelirinin azalmasına eşdeğerdir.” Say (2017: 86).

¹⁸⁵ Satlıgan (2014: 36).

¹⁸⁶ Ricardo'nun teorisini açıklamak amacıyla kullandığı İngiltere ve Portekiz arasındaki varsayımsal şarap ve kumaş anlattığı bölüm için bkz. Ricardo (2015: 107-115). Ayrıca bkz. Satlıgan (2014: 33, 34); Kazgan (2014: 107, 108); Hunt; Lautzenheizer (2019: 188-190); Kurz (2020: 55-57).

zor, kimi zaman ikna veya gönüllü benimseme yoluyla serbest ticaret ve rekabet fikirleri yayıldı, benimsendi veya benimsetildi.

1.3. SENTEZ

Adam Smith ve Ricardo'nun teorilerinin gönüllü benimsenmesinde, dönemin popüler ve hâkim düşünce akımı haline gelen Aydınlanma felsefesiyle son derece uyumlu olmasının etkisi göz ardı edilemeyecek kadar gerçektir.¹⁸⁷ Klasik iktisadi teoriyle son derece uyumlu ve birbirini tamamlayan politik felsefe, tıpkı ilkinin yayılmasını İngiltere'nin diplomatik temsilcilerinin ve donanmasının hızlandırması gibi, bir başka güçlü devletin ordularıyla birlikte Avrupa'nın birçok bölgesine hızlı bir şekilde taşınmaktaydı. Fransız Devrimi sonrasında başlayarak yaklaşık çeyrek yüzyıla yayılan savaşlar sırasında Avrupa'da zaferler kazanan Fransız ordusunun ilerlemesi, yalnızca bir ordunun yürüyüşünden fazlasıydı. Fransız ordusuyla birlikte Fransız Devrimi'nin fikirleri ve devrim sonrasında oluşturulan kurumlar da ilerlemekte ve yayılmaktaydı.¹⁸⁸ Zira Fransız devrimciler yaptıkları devrimin yalnızca Fransa'yı değil, tüm halkları özgürlüğe kavuşturacağına dair güçlü bir inanca sahiptiler.¹⁸⁹ Aydınlanma düşüncesi Avrupa'nın birçok yerinde etkisini 18. yüzyıldan itibaren gösterirken, Fransız ordularının asıl önemi ele geçirdikleri pek çok bölgede Fransız devriminin kurumlarını ve yasalarını uygulamaya koymaları, feodal haklara dayanan ayrıcalıkları ortadan kaldırmalarıydı. Fransa'nın Napolyon Savaşları'nda son ve mutlak yenilgisinin ardından ordular çekilse de ne feodalizmin kalıntıları tekrar toparlanabildi ne de devrim ordusunun beraberinde taşıdığı kurumlar ve fikirler silinebildi. Kısaca belirtmek gerekirse, yayımlar yoluyla veya Fransız ordusuyla birlikte olsun, 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Aydınlanma felsefesiyle, az ya da çok, Avrupa'nın her ülkesinde

¹⁸⁷ Sayar (2013: 169).

¹⁸⁸ Devrim sonrası ve Napolyon iktidarında Fransa'da oluşturulan kurumlar ve yapılan düzenlemeler için bkz. Hobsbawm (2008: 74-95). Fransız Devrimi üzerindeki Aydınlanma felsefesinin etkisi devrim sonrası bir konvansiyon üyesinin yaptığı konuşma ortaya koymaktaydı: "Bizlerden çok önce bilimin ve felsefenin tiranlara karşı savaş verdiğini hiçbir zaman unutmamalıyız. Devrim, onların ısrarlı çabalarının ürünüdür. Özgür ve vefakâr insanlar olarak bilimi ve felsefeyi ebediyen bağrımıza basmamız gerekiyor. Çünkü bizlerin ele geçirdiği özgürlüğü, bilim ve felsefe koruyacaktır." Aktaran: Hobsbawm (2008: 299). Napolyon'un iktidarı süresince uygulamaya koyduğu birçok reform, yalnızca Avrupa devletlerini değil, aynı zamanda Avrupa'yı ve Avrupalı fikirleri örnek alarak onun mevcut gücüne ulaşabileceğini düşünen pek çok Avrupa-dışı devleti de açık bir şekilde etkilemiştir, ki bu devletlerden birisi de ileride zaman zaman değinileceği gibi, Tanzimatçıların önderliğindeki Osmanlı Devleti'dir.

¹⁸⁹ Hobsbawm (2008: 76).

karşılaşmak mümkün hale gelmişti. Yöneticiler, yönetimlerini daha güçlü ve akılcı yapmak veyahut gerçekten faydasına inandıkları için, ülkelerinin şartları ve uygulanabilme kapasiteleri elverdiği ölçüde, Aydınlanma düşüncesini farklı formlarda ve yorumlamalarla hayata geçirmişlerdi.

Napolyon Savaşları sonunda Fransız orduları yenilmiş, ele geçirdiği bölgeleri boşaltmış ve Fransa'da Bourbon hanedanı restore edilmişti. Fakat, yayılmış fikirleri yok etmek belki en zor ve zahmetli olanıydı. Fransız Devrimi'nin oluşturduğu kurumlar ve yasalar devamlılığını sürdürdüğü gibi, Aydınlanma felsefesi de güçlü bir şekilde varlığını korumaktaydı. Bununla birlikte hem Aydınlanma felsefesinin ve devrimin hem de devrim sonrası savaşların hakim sınıflarda yol açtığı korku, 1815 sonrası Avrupa politikasında önemli bir belirleyen olacağı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da kaderini etkileyecekti. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması, Avrupa'yı tekrar bir kaosa ve savaş ortamına sürüklemeye tehlikesini bağrında barındırmaktaydı.

Aydınlanma felsefesi gibi evrensellik iddiası taşıyan düşünce sistemlerinin veya ideolojilerin gerçek hayata uyarlanması, yani felsefeyi gerçekliğin üzerine kurmak basit bir mesele değildir. Hayata geçirilmeye niyet edilmiş fikrin, uygulamaya konulma çabasında, kaynak fikirden tamamen bir savrulmayla sonuçlanabilmesi son derece mümkündür. Savrilmaya neden olan en önemli etken ise, fikrin hayata geçirileceği coğrafyanın ve toplumun bizzat mevcut maddi, düşünsel ve geleneksel koşullarıdır. Bu nedenle aynı kök-kaynaktan yayılan ve beslenen fikirler, farklı coğrafyalar ve kültürlerde tamamen farklı ve niyet edilmemiş sonuçlar ortaya çıkarabileceği gibi, bazen de uygulamalar yoğun bir toplumsal muhalefet sonucu tamamen ortadan kaldırılabılır veya kök-fikirle ortak bir noktası kalmayana kadar uygulandığı topluma göre tercüme edilebilir, yeniden şekillendirilebilir. Aydınlanma felsefesinin pratiğe dökülme çabasının bizlere gösterdiği tam olarak budur.¹⁹⁰ Yine de aydınlanmanın taşıdığı fikirlerin etkisi, bir bütünsellik içerisinde kısa vadede uygulanamamış olmasına

¹⁹⁰ Françoise Dreyfus, 19. yüzyıla gelindiğinde, Locke'tan beslenen liberal fikirlerin her ülkede, devletin kendi deneyimine göre şekillenen bir liberal ideolojiye yol açtığını söylemektedir: "Bireysel özlemlere hak veren ve devleti toplumsal barışın bekçisi rolüyle sınırlandırmayı dert edinen, ortak kaynağı Locke'da bulunabilecek olan ama o dönemde her bir devlete özgü deneyimlere bağlı liberal ideoloji..." (Dreyfus 2007: 162).

rağmen, pek çok ülkede kısmî de olsa belli başlı alanlarda uygulamaya konulabilmiş ve varlığını sürdürebilmiştir.

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı bürokratları tarafından, devletin gücündeki gerilemenin çözümü için çağdaş Avrupa’da çözüm arayışının başlamasıyla, pek çok Osmanlı, Avrupa’nın kurumlarından, teknolojisinden, altyapısından, iktisadi faaliyetlerinden, fikirlerinden, edebiyatından, kültür ve sanatından büyülenmiş yahut daha mütevazı bir sözcük kullanmak gerekirse, “etkilenmiş” gözükmekteydi.¹⁹¹ Devletlerinin gerilemesine çare bulabilmek umuduyla dikkat kesildikleri Avrupa kurumları iyi şekilde örnek alınıp gereken politikalar doğru şekilde uygulanırsa, etkilendikleri Avrupa ülkelerinin, kendi İmparatorluklarının geleceğinin bir yansıması olabileceğini düşünmekteydiler. Bu nedenle Avrupa’da şahit olduklarını anlatırken temel kaygıları, yazılarında anlattıklarının gerilemeyi tersine çevirecek, her türlü soruna çare olacak ve çok kısa bir süre içerisinde büyülendikleri geleceğe ulaşabilmelerini mümkün kılacak formüllerin aktarılmasıydı. Etkilendikleri, önerdikleri ve devleti kurtaracak formülün kapsamı her şeyden önce Avrupa’ya giden Osmanlının kimliğine, hangi dönemde, hangi ülkeye gittiğine, orada geçirdiği süreye ve ne kadar doğrudan iletişim kurabildiğine, yani yabancı dil bilip bilmemesine göre değişebiliyordu. Nitekim, Avrupa ülkelerinin ortak noktaları olsa da birbirleriyle farklı pek çok alan bulunmaktaydı.¹⁹² Fakat yine de hepsi, hatta iflah olmaz muhafazakâr Halet Efendi dahi, Avrupa’da şahit olduklarıyla önerecek bir şeyler bulabiliyordu.¹⁹³

¹⁹¹ Buna karşılık, Osmanlı dünyasında başka örnekler de mevcuttur. Örneğin, 1802’den 1806’ya kadar Paris’te elçilik yürütmüş Halet Efendi, Avrupa’da oldukça uzun bir süre kalmasına rağmen, etkilenecek pek az az şey bulmuş, dahası etkilenecek çok şey bulanlara dair şaşkınlığını saldırgan bir dille ifade etmiştir. bkz. Karal (1940: 32-34); Lewis (1968: 69).

¹⁹² Findley (2012: 294, 295). Şerif Mardin, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı’nın, Batı Avrupa’daki entelektüel gelişmenin ve Aydınlanma süresince Avrupa’da hâkim olan siyasi fikirlerin ürünlerinden mahrum ve dışında kaldığı iddiasında bulunmaktadır. (Mardin 1998: 15).

¹⁹³ Halet Efendi’nin Paris’te dört yıllık ikametinin ardından, Avrupa’ya dair önerebileceği tek şey “beş kârhane ile lisan ve coğrafya fununu” idi. Osmanlı İmparatorluğu’nda bunlar hayata geçirildiği takdirde hiçbir problem kalmayacaktı: “...alimallah öyle zannederim ki bir zuhurattan üç dört senede bir yirmi beş bin kese akçe idhar olsun enfıye ve kâat ve billûr ve çuha ve fağfur için beş kârhane ile lisan ve coğrafya fununu için bir mektep yaptırılrsa, beş sene mürurunda hiç denecek bir tutunacak şeyleri kalmaz. Cem’i ticaret rayiçlerinde esas bu beş maddeden ibarettir. Allah efendilerimize bir gayret ihsan eyleye âmin. Vallah insanın bu yüreğinin yağını üzüyor, bu akılda herifler böyle hayvanatı acibe gibi asker ile bize galip olsalar, Allah efendimizi ikaz eyleye âmin.” (Karal 1940: 32, 33; Lewis 1968: 131).

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, özellikle daimî elçiliklerin tekrar açılmasıyla, diplomatik heyetlerde yer alan genç Osmanlı kâtipleri ve tercümanları, yani geleceğin elçileri ve bürokratları, Avrupa'ya dair daha detaylı bilgi edindikleri gibi, kendi İmparatorluklarını dağılmaktan kurtarmanın formüllerini daha kapsamlı bir şekilde hazırlamışlardır. Çoğu, İstanbul'da doğmuş, yetişmiş ve kendi imparatorluklarının bütün coğrafyasını yeterince tanımayan bu gençler, kısa sürede Avrupa hakkında, kendi imparatorlukları hakkında sahip olduklarından daha fazla bilgiye sahip hale gelmişlerdir. Kendi imparatorluklarıyla, gittikleri ülkeleri karşılaştırabilecek kadar bilgiye sahip olmadıkları da söylenemezdi. En azından İmparatorluklarındaki tarımın, imalat sanayiinin durumunun, altyapı sorunlarının, merkezi idarenin ve eyalet yönetiminin problemlerinin, uygulanmakta olan mali politikadaki yanlışların, vergi toplama biçiminin üreticiler üzerinde yol açtığı zararların, teknolojik geriliğin, mevcut kanunların modern devleti desteklemediğinin, bürokratik ve askeri reformun zorunluluğunun farkında olarak Avrupa'ya ayak basıyorlardı. Bilmedikleri ise kendi imparatorluklarının bütününe dair detaylardı. Örneğin İmparatorluğun coğrafyasına, bölgelerin iktisadi durumuna ve potansiyeline, İmparatorluğun nüfusuna dair bilgileri çok az ve yüzeyseldi. Yine de var olan bilgileriyle dahi pek çok çözüm önerisi sunan raporlar hazırlamışlardır.

Gerileme kaygılarının çeşitli şekillerde yazıya döküldüğü ve farklı çözüm önerileri öne sürüldüğü üç kuşak boyunca, gerilemeye ve çözüm önerilerine dair yorumların ilerleme gösterdiği görülmekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi koşulları ilerleme gösterememişti. Buna karşılık, söz konusu dönem boyunca, Avrupa son derece hızlı bir şekilde iktisadi ve teknolojik alanlarda ilerlemiş, altyapı yatırımlarını genişletmiş ve daha rasyonel ve etkin yönetim politikaları uygulamaya ve geliştirmeye devam etmiştir. Osmanlı'nın gerileme söyleminde üçüncü aşamaya girdiği sırada, Avrupa'daki değişim o güne kadar örneğine rastlanmamış şekilde hız kazanmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse iki farklı coğrafyada gelineyen yeni aşama, yani Osmanlı'da gerileme söylemindeki üçüncü aşama ile Batı Avrupa'da kaydedilen ilerleme, birincisinin ikincisinden etkilenmesi anlamında birbirleriyle ilişkiliydi. Zira Avrupa'nın geldiği aşama, Avrupa'da şahit olduklarını İmparatorluklarında geçerli kılmak isteyen Osmanlıların fikirlerini de dönüştürmekteydi. Her biri, sivil veya asker, devlet görevlisi

olan bu kişilerin yazdıklarına bakıldığında, Avrupa’da “saat gibi işleyen” devlet sistemi, düzenli maliye, gelişen ekonomi, artan altyapı yatırımları, daha muktedir bir devlet, bilimsel ilerleme, gelişmiş sağlık koşulları ve yeni fikirlerle karşılaşmışlardı. Bir başka deyişle, geçmiş kuşaklardan farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa devletleri karşısındaki kabul edilmiş güçsüzlüğünün kaynağının yalnızca askeri gerilik olmadığı konusunda artık şüpheleri kalmamıştı.

Gerileme düşüncesinde üçüncü kuşağı temsil eden Osmanlıların Avrupa’yla tanıştıkları 19. yüzyılın başından Tanzimat’a kadar olan yaklaşık kırk yıllık süreçte Avrupa’da iktisadi, politik ve düşünsel üç devrim devrim halinde sürmekteydi. Bu devrimlerden bir tanesi İngiltere’de tüm hızı ve vahşiliğiyle devam etmekte olan Sanayi Devrimi, diğer Fransa’da 1789 yılında gerçekleşmişse de Fransa ve Avrupa toplum ve politik yapısını eskiye dönmemek üzere dönüştürmüş Fransız Devrimi ve son olarak gelişen, genişleyen, dallanıp budaklanan ve yayılan Aydınlanma felsefesi. Söz konusu üç devrim de Avrupa’da büyük etki yaratmış, coğrafyaları şekillendirmiş, düşünsel, politik ve iktisadi yapılara meydan okumuş, onları dönüştürmüş ve dönüştürmeye devam etmekteydi. Dolayısıyla, hangi ülkeye gitmiş olurlarsa olsunlar, Osmanlılar bu süreçte, söz konusu üç devrimin etkilerini ve yol açtıkları dönüşümleri bizzat gözlemleme fırsatı bulmuş, hâkim fikirlerden haberdar olmuşlardır. Avrupa devletleri artık daha merkezi, daha az kutsal ve daha fazla dünyevi, daha bürokratik, daha verimli, daha kurallı, topluma dair bilgisi daha fazla ve dolayısıyla toplum üstünde kontrol gücü daha yüksek, daha programlı ve verimli mali sisteme sahip bir politik yapı sergilemeye başlamıştı.

Merkezileşmeyi başarabilmenin en önemli koşullarından birisi ise doğrudan merkezin emirlerini, hukukunu ve kanunlarını uygulayacak, ülke çapına yayılmış, hiyerarşik ve geniş fakat ahenkli ve verimli bir bürokratik yapının kurulmasıydı. Gerek 1792 yılında Viyana’ya giden Ebubekir Ratib Efendi, gerekse 1838 yılında Paris’te bulunan Mustafa Sâmi Efendi, aradan geçen yarım asra yakın zamanda iki farklı devletin yönetimi için aynı şeyi söylemekteydi: Saat gibi işleyen yönetim. Burada vurgulanan şey, aslında, 18. yüzyılla birlikte Avrupa devletlerinde gelişmeye başlayan ve Prusya ve Avusturya

örneğinde¹⁹⁴ çok başarılı bir noktaya taşınan, kişilerden bağımsız, merkezin belirlediği kurallar ve emirler çerçevesinde mekanik bir şekilde işleyen bürokratik yapıların varlığıdır.¹⁹⁵ Bundan kasıt, herhangi bir görevi yapan bir bürokratin değişmesinin, yönetsel anlamda dramatik değişime yol açmaması, belli yasalar ve kurallar çerçevesinde işlerin yürütülmesidir. Bunun yanı sıra, yürütülen işler kayıt altına alınmaya ve düzenli arşivleme sistemiyle, devletin hafızası oluşturulmaya başlanmıştı.¹⁹⁶ Söz konusu bürokratik yapıya şahit olmak Osmanlı bürokrati için son derece çarpıcı bir şey olmalıydı. Zira Avrupa ülkelerine kıyasla Osmanlı Devleti'nde bürokrasi ve bürokratik işleyiş büyük ölçüde kişiye bağımlı, daha az programlı ve daha fazla güncel gelişmelere odaklıydı. Önemli bir bürokratin görevden alınması, o kişinin sürdürdüğü iş yapma biçiminin ve yaptıklarının bir anda değişmesine neden olabilmekteydi. Bir başka deyişle, bürokrasinin kişi odaklı yapısı, devlet kurumlarında devamlılığı engellediği gibi önemli bir zaman, enerji ve para kaybına yol açmaktaydı. Dolayısıyla Ratib Efendi, her ne kadar bireysel olarak Avrupa bürokratlarını Osmanlı bürokratları kadar kabiliyetli bulmasa da¹⁹⁷ Avusturya'da bürokratik sistemin saat gibi iyi işlediğinin farkındaydı. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa büyük devletlerinin bürokrasileri büyük ölçüde uzmanlaşmışlardı. Bürokraside çeşitli devlet dairelerine yapılacak tayinlerde, kişilerin görev aldıkları devlet dairelerinin uzmanlık alanları doğrultusunda, bu amaçlarla kurulan okullarda, eğitim almış olmaları beklenmekteydi.

¹⁹⁴ Prusya için bkz. Poggi (2014: 94-97); Avusturya için bkz. Kann (1977). Bir Osmanlı bürokratinin gözünden 18. yüzyılın sonunda Avusturya için bkz. Yeşil (2011). Françoise Dreyfus'a göre 18. yüzyıl itibarıyla "yazılı metinlerde kesin biçimi verilmiş katı ilkelerle işleyen bir devlet 'memurluğu' nu yalnızca Almanya ve Avusturya örgütlemişti." Bürokrasiye dahil olabilmek, uzmanlık gerektiren bir mesele haline gelmiş ve liyakat odaklı işlemeye başlamıştır. Yine aynı yazar, Weber'in ideal tipi üzerinden değerlendirildiğinde ise ona en çok benzeyen örneğin ilk görüldüğü ülke olarak Büyük Britanya'yı işaret etmektedir. (Dreyfus 2007: 19; 26).

¹⁹⁵ Tanzimat dönemi bürokratlarından Ahmed Cevdet Paşa, III. Selim öncesi askeri alanda yapılan ıslahat girişimlerinin başarısızlığa uğramasını, saat metaforuna başvurarak açıklama yoluna gitmiştir: "Lakin Devlet-i Aliyyenin ahvâl-i mülkiyyesi dahî muhtel olub, bir bozuk hey'et ise bir hey'et-i muntazamayı idare edemeyeceğinden tanzim-i askerle beraber umûr-ı mülkiyenin tanzimi dahî lâzime-i hal ve maslahattan idi. Çünkü umûr-ı devlet saat çarkları gibi yekdiğere muttasıl ve merbut ve bu dolabın hüsn-i intizam üzere dönmesi cümlesinin taht-ı nizâm ve rabıtada bulunmasına menûit olduğundan Devlet-i Aliyye her dairesince ıslahat-ı esasiyyeye muhtac idi." Aktaran: Kaynar (2010: 3, 4); Berkes (2014: 133, 134).

¹⁹⁶ Fransa düzenli bir arşivleme sistemini XVI. Louis döneminde (1642-1715) oldukça sistemli hale getirebilmiştir. İktidarının sonuna gelindiğinde bütün devlet dairelerinin kendilerine ait arşivleri bulunmaktaydı. bkz. Burke (2010: 152-154).

¹⁹⁷ Yeşil (2011: 161-164).

Bütün bu anlatılanlardan sonra, Tanzimatçıların neden yasalarla çevrelenmiş, hukuka dayanan mutlak iktidardan yana tavır aldıklarını, 1789 sonrası ortaya çıkan ve kısaca yukarıda bahsedilen siyasal ve toplumsal durumdan yola çıkarak daha iyi anlayabilmekteyiz. Dönemin hâkim sınıflarının düşüncesi, mutlak iktidara dayansa da öngörülebilir, hukukun üstünlüğüne dayanan ve bireylerin doğal haklarını garanti altına alan, yasalar üzerine bina edilmiş, iktisadi gelişimi ve sermaye birikimini destekleyen, rasyonel bir iktidarın tercih edilebilir olduğu yönündeydi. Devrimlerin ve halk yığınlarının harekete geçirildiği bir süreçle birlikte, sonucunun nereye gidebileceğinin öngörülebilmesi, istikrarın daha tercih edilebilir önemli bir alternatif olarak kendini dayatmasına yol açmıştır.¹⁹⁸ Öngörülemeyen devrim yerine, aydınlanmanın hizmetindeki mutlak egemenin öncülüğünde, yavaş bir evrim süreci, aynı zamanda iktisadi gelişimi, sermaye birikimini ve mülkiyet güvencesini garanti altına almaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Avrupa ülkelerinde iki farklı düşünce gittikçe büyüyen bir etkiye sahip olmaya ve geniş kitlelere hitap etmeye başlamıştı. Bu fikirlerin savunusunu yapanlardan ilki, yukarıda bahsedilen, yavaş ilerleyen toplumsal evrimi, sonucu belirsiz devrime tercih edenlerin oluşturduğu, genellikle hâkim sınıflar arasında yaygın olan devrim karşıtı grup, ikincisi ise devrim konusunda çok açık bir şekilde sınıfsal bilinç ve programla büyümekte olan işçi sınıfının teorisyenlerinden oluşan gruptu. Böyle bir fikirsiz atmosferde Avrupa'ya şahit olan Tanzimatçıların ise bürokrasi öncülüğünde yavaş fakat sağlam adımlarla ilerleyen bir evrimi tercih etmeleri son derece doğaldı. Zira onları Avrupa'da şahit oldukları arasında etkileyen şey toplumsal devrimler değil, aydınlanma fikirlerinin etkisindeki merkezi devletlerin gösterdikleri kurumsal ve iktisadi ilerlemeydi. Toplumsal devrimler ise kuşkusuz ilk başta çok dinli ve dilli İmparatorluklarını tehdit etmekteydi.

¹⁹⁸ İngiltere'de Edmund Burke, Almanya'da Kant ve Hegel'in, devrimlerin aldığı biçim ve öngörülemez doğası nedeniyle, devrim konusundaki fikirlerini değiştirmelerine dair bkz. Hobsbawm (2008: 260, 261; 272). Fransız Devrimi'nin İngiltere'deki yansımaları için ayrıca bkz. Dreyfus (2007: 122-124).

2. BÖLÜM

TANZİMATÇI İKTİSADİ ZİHNİYETİN TEZAHÜRÜ

Tanzimatçıların ilk Avrupa tecrübeleri, Aydınlanma felsefesinin, liberal iktisat ve politik teorinin Avrupa'nın hemen her ülkesinde oldukça popüler bir düşünce sistemi olduğu döneme denk gelmektedir.¹⁹⁹ Söz konusu fikirler, bu tarihten itibaren Avrupa'da önemini korumakla kalmamış, yayılmaya ve etkisini artırmaya devam etmiştir. Tanzimatçı kuşağın Avrupa'da okudukları okullar, görüştükları diplomatlar, ilişki kurdukları entelektüel çevreler, takip ettikleri gazeteler, inceledikleri kurumlar bir şekilde bu fikirlerle ilişki içerisindeydi. Örneğın bireylerin sahip oldukları doğal haklar, özel mülkiyetin kutsallığı ve dokunulmazlığı, hukukun üstünlüğü ve hukuk önünde eşitlik, hükümdarların dünyeviliği ve yasalara uygun yönetmesi gerekliliği, devletin ilk ve en önemli görevinin halkın refah ve mutluluğuyla ilgilenmek olduğu, mesleklerin toplumun her kesimine açık olması, bilimin desteklenmesi ve teşvik edilmesi, insanın doğayı bilebileceği, dönüştürebileceği ve hakimiyeti altına alabileceği, devletin iktisadi faaliyetleri destekleyecek altyapı yatırımları yapması gerekliliği artık Avrupa'da genel kabul görmüş fikirlerdi. En muhafazakâr yöneticiler dahi, bu inançları büyük ölçüde taşıyorlardı. Avrupa'ya giden genç yaştaki Tanzimatçıların Avrupa'nın her yanını saran söz konusu fikirlerden kaçabilecekleri herhangi bir yer bulunmamaktaydı. Zaten fikirlerden kaçma arzusu şöyle dursun teknolojisinden, biliminden, kurumlarından, ordusundan, bürokrasisinin “saat gibi işleyişinden”, ekonomisinden, ulaştırma araçlarından, mali yapısından, merkezi yönetiminden etkilendikleri Avrupa'yı daha yakından tanımak ve bunları kendi imparatorluklarına taşımak istiyorlardı.²⁰⁰ Üstelik, Avrupa'ya dair kaleme aldıkları metinlerde, yalnızca kurumlar ve yapılar anlatılmıyor, aynı zamanda kurumların ve yapıların ardındaki mantık ve teori de konu ediliyordu. Şahit olduklarını Osmanlı İmparatorluğu'ndaki okura anlatırken, yazdıkları kuru bir tasvirin çok ötesinde anlam taşıyor, bunların ülkelerinde uygulanmasını arzuluyor ve uygulandığı takdirde Avrupa'da şahit olduklarının kendi İmparatorluklarının da geleceği olacağını düşünüyorlardı.

¹⁹⁹ Lewis (1968: 131-132); Mardin (2012: 152-154); Sayar (2013: 30-33; 198).

²⁰⁰ Akyıldız (2012: 53).

Tanzimatçıların ilk kuşak metinlerinde, yazarın hangi ülkede ne kadar süre kaldığı, yabancı dil bilip bilmediği, bulunduğu ülkedeki politik, iktisadi ve toplumsal durumlardaki farklılıkların fikirlerinde de birtakım değişikliklere yol açtığı görülebiliyordu. Örneğin, bu dönemde sanayi, tarım ve ticarete oldukça ileri bir noktada bulunan ve serbest ticaret fikrinin en önemli ihracatçısı konumundaki İngiltere ile hala tarım ve zanaatın ekonomisinde baskın olduğu Fransa, Avusturya, Prusya gibi ülkelerde bulunan Osmanlıların fikirlerinde birtakım farklılıklar olması gayet tabiidir. Peter Burke'ün de belirttiği üzere “İnsanların ne bildikleri nerede yaşadıklarıyla yakından ilişkiliydi.”²⁰¹ Avrupa devletlerinin maddi koşullarının bulunduğu aşamanın farklı olmasının yanı sıra toplumsal ve politik yapıları da farklılık arz ediyordu. Kuşkusuz İngiltere, diğer üç devlete kıyasla, bu alanlarda da diğerlerinden oldukça farklılaşmıştı.²⁰² İngiltere’de güçlü bir parlamento varken, diğer ülkelerde kralın gücünü bu derece kısıtlayacak politik kurum bulunmamaktaydı. Yine İngiltere köy-kent nüfus oranının, kent lehine dönüşmeye başladığı tek ülke konumundaydı. Aristokrasinin kapitalistleşmiş olması İngiltere’nin bir diğer ayırt edici özelliğiydi. Aydınlanma felsefesi ve iktisadi liberalizm fikirlerinin yaygınlığı konusunda, İngiltere ve Fransa ön plana çıkmakla birlikte, daha önce de belirtildiği üzere doğal haklar, seküler ve üstün hukuk, mesleklerin bütün toplumsal kesimlere açık olması gibi fikirler her ülkede kabul görmeye başlamıştı.

Tanzimatçıların dikkat çekici tarafı, Avrupa’da şahit oldukları iktisadi gelişimin kaynağının daha ziyade fikirlerde ve kurumlarda bulunduğu inancıdır. Örneğin Avrupa’nın kaydettiği iktisadi gelişmeleri açıklayan metinlerde sömürgecilikten, sınıfsal ayrımlardan, İngiltere’de köylülerin 16. yüzyıldan itibaren maruz kaldıkları mülksüzleştirmeden, yine başta İngiltere olmak üzere işçilerin gittikçe kötüleşen yaşam koşullarından örneklere neredeyse hiç rastlamamaktayız.²⁰³

²⁰¹ Burke (2010: 60).

²⁰² Findley (2012: 495).

²⁰³ 1851 Londra’da düzenlenen Uluslararası Sanayi Fuarı için Londra’ya giderek bir seyahatname kaleme almış bir Osmanlı bürokratu, Londra’daki yoksulluk meselesine değinmiş olmasına rağmen, yoksulluğunun temel nedenini, liberal iktisat teoride olduğu biçimde yoksul kişilerin kendilerinde aramaktadır: “İngiltere ağniyâsının rütbe-i gınâları keyfiyeti mesmû’en ve meşhûden mevâd-ı ma’lûmâdan olup dürlü konak ve saraylarda ikâmet ve niçe bin kîselerle envâ’-ı zevk ü safâ ve meserret eyledikleri aksine fukarâ takımından halleri perîşân ve gûşe-i hizlânda sinekler gibi nâlân olarak ac ü bî-ilâc, ve bir paraya muhtâc olanlar hadd ü hesâbı yokdur. Ve bunların ekseri İrlandalılardan bulunup mahallerinde geçinemedikleri cihetle Londra gibi bir şehri-azîm ve makarr-ı krâliyet-i cesimde elbette iş

Metinlerinde, adeta, herkesin mutlu, müreffeh ve sağlıklı yaşadığı birer ütopya anlatıyor gibidirler. Onları cezbeden şahit oldukları bilimsel ve teknolojik ilerleme, iktisadi zenginlik, kurumsal işleyiş, askeri güç, şehirlerin ışıltısı, genel eğitimin kat ettiği mesafe gibi temel meselelerdi. Üzerinde durmadıkları konuların neden yazılarında bulunmadığını bilebilmek elbette mümkün değil, fakat bu bizi çeşitli yorumlarda bulunmaktan alıkoyacak değil.

2.1. AVRUPA'DA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YOKSULLUK VE NÜFUS MESELESİ

Osmanlılar kent yoksulluğundan, özellikle de İstanbul'da yaygınlaşabilecek yoksulluk ve yoksunluk probleminden her dönemde çok çekinmişlerdir. Her şeyden önce tahtın yoksullarla dolu bir şehirde bulunması başlı başına problemdi. Bu nedenden ötürü başta İstanbul olmak üzere, kentlerde temel tüketim ürünlerinin bol ve aynı zamanda ucuz bir şekilde temin edilebilmesine son derece özen göstermişler, temel tüketim mallarının fiyatlarının piyasa tarafından belirlenmesini veyahut piyasa fiyatlarının aşırı şekilde yükselmesini engelleyecek önlemler almışlardır. Temel tüketim mallarının fiyatlarının piyasa tarafından belirlenmesini önlemeye yönelik alınan temel önlem, maddelerin fiyatlarına tavan fiyat uygulayan narh uygulamasıydı. Devlet tarafından alınan bir diğer önlem ise şehirlere tüketim mallarının giriş ve çıkışının bizzat organize edilmesiydi.

Kent yoksulluğundan bu kadar korktuğu iyi bilinen Osmanlı yönetimine mensup Tanzimatçıların Avrupa'ya dair kaleme aldıkları eserlerde kent yoksulluğuna yer

bulup geçiniriz hülyasına zâhiben gelir ve kesret nüfûsdan nâşî açıkda kalup açıklıktan ölürler. İşbu fukarânın hepsi aslen ve zâten fakr-ı hâl üzere olmayup kimi tüccâr ve kimi fabrika ashâbından ehli-i sanâyidirler ki tâ tüccâr-ı iddi'a-yı debdebe ve haşmet ve ehli-i sanâyi bir şey icâd edip kazandığı para ile terakkî-yi nâm ü şöhreti için diğerini icrâ edeyim derken alt tarafı sökmeyerek en sonu bir pûla muhtâc olduğu bid-defe'ât-i su'âl ile rehin-i tahkîkim olmuşdur. Ve bu gûne izdiyâd-i fakrın sebep-i diğeri dahi bir adamın nefsine kifâyetinden ziyâde ancak bir de zevcesini idâreye iktidârı olduğu hâlde evlâd ü ahfâd zuhurunu bilâ-te'emmül tezevvüc ve te'ehhüldür ki en nihâyet üç beş evlâdı olmağla idâreden âciz ve cümlesi muhtâc kalır. Hâsılı bunlar derece derece olup pek ziyâdesi bir yer bulmayup zokaklarda kış günleri donar ve açıklıktan ölür, ve sânisî az daha bir iş görmeye muktedir olabilir. Bir derecesi de gömlek ve yelek ve sâ'ir gûne eski esvâb eline geçirse dikmek ve hidemât-ı süfliyyede bulunmak ile geçinirler. Çünkü bunlarca dilenme mâddesi memnu olduğundan cesâret edeni tard ü te'dib ederler. Londra'da ağniyâ-yı ahâli ve milletin i'ânesiyle pek çok ispitalya ve imâretler ve müte'addid magseller tertibiyle fukarânın varta-i hizlândan vikâyeleri iltizâm olunmuş ise de savuşdurulma ve başa çıkarılma hadd-i imkânda olmadığından başka memleketlerine dağılmaları her çend teklif olunmakda ise de onun dahi kabûl etdirilmesi gayr-i mümkün olmağın sefâlet halleri üzere kalur. Eline beş para geçirebilenler kederlerinden içki ile ibtilâ ve [ömr-i] umrûdunu mahv ü hebâ eder gider. (...)" (Turan 2009: 159-160).

vermiyor olmaları son derece dikkat çekicidir. Avrupa'daki yoksulluktan neden bahsetmedikleri konusunda ilk ihtimal, Avrupa kentlerinde vakitlerinin çoğunu geçirdikleri bölgelerin, yoksulluktan bahsetmemelerinin arkasındaki nedenlerden birisi olabileceğidir. Zira büyük çoğunluğu diplomatik görevli veya öğrenci olan bu kişiler, daha steril ve kısıtlı bir çevrede bulunmaktalardı. Özellikle diplomatların hem iş yükünün fazlalığı hem güvenlik meselesi hem de yaşadıkları çevre bakımından şehir yoksullarıyla çok fazla karşılaşmıyor olmaları ihtimal dahilindedir. İletişimde buldukları çevreler, ziyaret ettikleri kişiler, Tanzimatçıların kaleme aldığı metinlerde kendilerini ne kadar etkilediğini açıkça görebildiğimiz, Avrupa zenginliğinin sahibi olan sınıflardı. Dahası, Avrupa'da 19. yüzyıla gelindiğinde yaklaşık iki yüz yıl gibi uzun bir süredir uygulanmakta ve sürekli geliştirilmekte olan nüfus, toplum, denetim ve disiplin politikalarıyla yoksulların ve işsizlerin toplumsal görünürlüklerinin çeşitli yöntemlerle en aza indirilmesine çalışılmaktaydı.

İngiltere'de 16. yüzyıldan itibaren kırsal bölgelerde çitlemelerin yol açtığı büyük toplumsal alt üst oluş, kontrol edilmesi gereken büyük bir yoksul, işsiz, dilenci ve seyyar nüfus yaratmıştır. Henüz 16. yüzyılın sonları gibi erken bir tarihte, ülkesinde bir gezi yapan Kraliçe Elizabeth karşılaştığı manzarayı Londra'ya döndüğünde “Her yerde yoksullar, dilenciler” diye bağırarak tarif edebilmiştir.²⁰⁴ Elizabeth'i tepki vermeye yönelten muhtemel nedenler arasında “yoksullar ve dilenciler”in yol açacakları bilinmezliğin kraliyette sebep olması muhtemel asayişsizlik, asayişsizliğin hâkim sınıflar açısından dehşetengiz doğası veya Elizabeth'in yoksul halkı için duyduğu şefkat ve acıma duygusuyla ilgili olabilir. Nedeni her ne olursa olsun bu nüfus hareketlerinin bir şekilde kontrol altına alınması için çeşitli politikalar geliştirmek zorunlu bir hale gelmiştir. Atılan ilk adımlardan birisi, nüfusun bölgelerarası akışkanlığını önleyebilmek için, yoksulların ve dilencilerin buldukları bölgelerin dışına çıkışının önünü alacak bir kurum olan *house of correction*ların her kontlukta “serserilerin cezalandırılması ve fakirlerin rahatlatılmaları” söylemiyle 1575 tarihli bir yasayla kurulması oldu.²⁰⁵ İlk örneğini gördüğümüz yoksulların ve işsizlerin kontrolüne yönelik bu girişim ilerleyen dönemlerde daha da gelişerek ve genişletilerek devam etti. 17. yüzyılın ikinci yarısından

²⁰⁴ Heilbroner (2013: 30).

²⁰⁵ Foucault (2006: 97).

itibaren, küçük bir ücret karşılığında yoksulların çalışmak zorunda bırakıldığı çalışma evlerinin sayısı on sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde 126'ya kadar yükselmiştir.²⁰⁶ Fransa'da, yine erken sayılabilecek bir tarih olan, 1656 yılında başkent Paris'te “genel hastane” adıyla kurulan bir kuruma şehrin delileri, hastaları, yoksulları ve eşcinselleri kapatılmıştır.²⁰⁷ Genel hastaneye kapatılan kişilerin ortak özellikleri Paris'in çalışmayan veya çalışmayan kişileri olmalarıydı. “Büyük kapatılma” olarak adlandırılan bu olayda üç yüz bin kişilik şehir nüfusunun yaklaşık altı bini genel hastanede toplanmıştı.²⁰⁸

Tanzimatçıların ilk kuşağının Avrupa'yı deneyimledikleri 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, denetim teknikleri daha da gelişmiş ve mükemmelleşmiş, “genel hastane” tarzı kapatma kurumları akıl hastanesi, hapishane, ıslahevleri gibi daha özelleşmiş,²⁰⁹ yani farklı alanlarda uzmanlaşmış, kapatma ve “tedavi” mekanlarına ayrılmıştır. Dolayısıyla “tehlikeli” olarak tanımlanmış nüfusun, en azından tehlikesiz hale getirilene kadar, toplumsal görünürlüklerinin ve varlıklarının önüne geçilmiştir. İslah edilmiş ve işgücüne katılmaya hazır, kullanışlı bireyler haline getirilebilenler ise salınmışlardır.

Artık toplumla iletişimi kesilmiş, akıl ile arasına sanki her zaman varmışçasına ayrılık konularak psikiyatriyle birlikte “bilimselleştirilmiş” olan deliliğin²¹⁰ kapatıldığı Fransa'daki akıl hastanelerini, 1840 yılında yayınlanan *Avrupa Risalesi* isimli eserine taşıyan Mustafa Sâmî, bu kurumlardan oldukça etkilenmiş görünmektedir. Akıl hastalarının artık tedavi edilebilir kişiler, yani hastalar haline geldiklerini şaşırarak anlatmakta, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zihniyet ve uygulamalarla karşılaştırmakta ve şu sonuca varmaktadır:

“... illet-i cünûna mübtelâ olanlar dahi gerek hekimlerin kemâl ü maharetlerinden ve gerek Avrupa dâr-ı şifâlarının hüsn-i tertîb ü râbıta tahtında bulunmasından serian halâs olurlar. (...) İşte Avrupalılar bu kadar intihâ-yı tebâbete ittîlâ' ile o misillü mübtelâ-yı cünun olanların şifâsını dâimâ hoşça tutulmak kazıyyesinde

²⁰⁶ Heilbroner (2013: 30, 31); Foucault (2006: 98).

²⁰⁷ Foucault (2006: 91-93). Almanya'da ıslahanelerin ilkinin kuruluşu Fransa'dan daha eskidir. *Zuchtauser*lerin sayıları özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında artmaya başlamıştır (Foucault 2006: 97).

²⁰⁸ On sekizinci yüzyıl boyunca kapatma uygulaması Avrupa'nın pek çok ülkesine yayılmıştır. (Foucault 2006: 99).

²⁰⁹ Foucault (2011: 105, 106).

²¹⁰ Foucault (2011: 21, 22); Keskin (2011: 16, 17).

olduğuna karar verdiklerine nazaran *diyârımızda 'Deli kötek ile uslanır' denilmesi lâ-ya'kalâne bir sohbet imiş.*²¹¹

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren iktidar ile bilgi arasındaki bağı iyice kuvvetlenmeye başladığı bir döneme girilmiştir. Sosyal ve iktisadi bilimlerin gelişmesi, iktidarın toplumsal kontrolü sağlama çabasına, bir başka deyişle, toplumu yani nüfusu kontrol etme çabasına çok şey borçludur. Yönetenler, bilgiye sahip olmadıkları takdirde yönetemeyeceklerini oldukça iyi anlamışlardır.²¹² Özellikle iktisadi gelişmenin son derece hız kazandığı, yoksul nüfusun hareketli ve aynı zamanda hâkim sınıflar için tehlikeli hale geldiği bir çağda yalnızca bilginin değil, aynı zamanda güncel, kapsamlı ve güvenilir bilginin önemi kendisini dayatmaktaydı. Üstelik, İngiltere gibi yükselen kapitalist sınıfın gücünün artmakta olduğu ülkelerde, bu sınıfların devletten beklentilerini de karşılamak gerekmektedir. Zira, İngiltere'deki üretim tarzı değişikliği ve sanayi devriminin ardından önemli bir problem kendisini göstermeye başlamıştır: Kapitalistlerin sermayesini korumak. Liberal iktisat teorisi, sermayenin büyümesi ile bütün toplumun refahı ve devletin zenginliği arasındaki bağı ikna edici bir şekilde oluşturmuştu. Dolayısıyla, büyük kısmını fabrikalar, makineler ve hammaddelerin oluşturduğu kapitalistin sermayesinin korunması,²¹³ toplumsal refahın ve devletin varlığının devamlılığıyla eşdeğer olarak görülmeye başlanmıştır.²¹⁴

Adam Smith ve onu takip eden liberal iktisatçılar, devletin görevlerini ve dolayısıyla sınırlarını, üç temel işlev üzerinden tanımlamışlardır: ülkeyi dış saldırılara karşı korumak, bireylerin yapamadığı veya yapmak istemeyeceği kamu için faydalı

²¹¹ Mustafa Sâmî Efendi (2002: 48-49). Metindeki vurgular tarafımıza aittir. Avrupa'da delillerle ilgilenmek üzere kurulan hastahanelere ve onlara yönelik tedavi yöntemlerine Tanzimat dönemi diğer Osmanlı seyahatnamelerinde de yer verilmektedir. Örneğin bkz. Turan (2009: 174).

²¹² Foucault (2011: 130). Yönetmek amacıyla devletlerin bilgi toplama çabaları için ayrıca bkz. Burke (2010: 127-162).

²¹³ Foucault (2011: 134; 218-225).

²¹⁴ Fransız liberal Alexandre-François Auguste Vivien de Goubert'in (1799-1854), polisten bahsederken kullandığı cümleler, toplumsal refah ile başlayan polis tanımının vardığı son nokta olarak sanayi ve ticarete düzeni sağlamaya özen göstermenin delilidir: "Polis sözcüğü eğer partilerin dilinin verdiği dar ve çoğu zaman sövgülü anlam içine hapsedilmezse, topluma öncülük eden düzenin ta kendisidir... Daha kısıtlı bir anlamda polis, doğal huzur, güvenlik ve – şu kelimeyi kullanmaya cüret edebilirsek – halkın *konforu* için önem taşıyan her şeyi kapsamaktadır. Kapsamının ne kadar geniş olduğu ve ne kadar geniş ilgi alanlarını kapsadığı anlaşılır. Polisi tüm kapsamıyla incelemek istersek, tüm idareyi gözden geçirmek gerekecektir. (...) Polis sanayi ve ticarete de müdahale eder; özel faaliyetin bu iki alanının idareyle alâkası yoktur, ama bu alanlarda devletin düzen sağlamaya özen göstermesi ve genel bir hamilik uygulaması gerekir." Aktaran: Dreyfus (2007: 168-169). Modern anlamda polis teşkilatının kurulması Fransa'da 1798, İngiltere'de ise 1829 tarihlerinde gerçekleşmiştir (Hobsbawm 2008: 211).

yatırımları üstlenmek ve adil, hukuk ve yasalarla çerçevelenmiş bir yönetimi sağlamak. Kapitalistler açısından adil yönetim kriterlerinin en önemlilerinden bir tanesi kuşkusuz sermayelerinin saldırılara karşı korunmasıdır. Henüz 17. yüzyılda John Locke, devletin varlık nedeninin, kişinin kendi üzerindeki mülkiyeti başta olmak üzere, bütün mülkiyetlerin korunması olduğunu iddia ederken,²¹⁵ Adam Smith ise devletin mülkiyet hakkını korumasını zenginlerin yoksullara karşı korunması olarak tanımlamaktaydı²¹⁶. Böylece sanayileşmeyle birlikte radikal bir biçimde artan şehirlerin nüfusunu kontrol etmek, asayişi sağlamak ve aynı zamanda emtianın yanı sıra “toplumsal refahın” da üreticisi olan fabrikaları saldırılardan korumak için hem polis gücünü daha etkin ve güçlü kılmak hem de toplumsal kontrolü sağlamanın daha incelikli ve verimli yollarını keşfetmek,²¹⁷ işçilerin herhangi bir şekilde örgütlenmesinin önüne geçmek, toplum için “tehlikeli” görülenlerin yapabileceklerini engellemek, engellemenin mümkün olmadığı durumlarda ise hapishanelerde “islah” etmek ve aynı zamanda sürekli güncel tutulması gereken bir kayıt sistemi geliştirmek gerekiyordu.²¹⁸

1830’ların Viyanasında geçirdiği elçilik sürecinde şehirlerin güvenliği, insanların refahı, mutluluğu, toplumsal sınıflar arasındaki uyum, sokaklarda fakir, dilenci ve deli bulunmayışı, hastanelerin muntazamlığı gibi konulardan oldukça etkilenen Sadık Rifat Paşa, bir bakıma 19. yüzyılda Avrupa’da yaygınlaşmakta ve gelişmekte olan iktidar tekniklerinden bahsetmektedir:

“... Ve her halde asâyiş-i hâl-i ahâlî ve tebaa be-gâyet mu'tena şey olduğundan harekât ve sekenât ve sâ'ir muamelâtta bir gûne hasar ve tazyîk muameleleri vâki' olmayub usûl ü nizâm üzere herkes edebîyle mukayyed olarak gece ve gündüz vakitli ve vakitsiz arabalı ve arabasız gezerler ve mekel ve mesken ve sâ'ir şeylerde icrâ-yı mizâc itmesi her şahsın kendi kudret ve maliyyesine menût olub gerek devlet tarafından ve gerek âher mahallden bir gûne mûmâna'at ve tabiat-ı insâniyyenin şöyle ile böyle itsün gibi hükûmet-i tahkiriyye icrâ olunamaz ve *ekser ahâlîsi seyr ü 'ayşa mâ'il olduklarından* eyyâm-ı sayfa köylerde ve mesîrelerde mızıkâ ve sâ'ir eğlenceler ve geceleri tiyatrolar ve hemgâm-ı şitâda balo ve suvare cem'iyetleri ve ziyâfetler ile imrâr-ı evkat idüb *zevk ü şevkden bir gûne fesadât düşünmeğe vakitleri olamaz* ve mâmâfih bu rûtbe müsâade ile yine bir gûne nizamsızlık olmayub ve münâza'a ve cidâl vukû' bulmayub ve *âl'a ve ednâ elhasıl kimse kimseye el kalduramayub* bi'l-farz bir gûne münâza'a vukû' bulsa veyahud

²¹⁵ Russ (2011: 186,187).

²¹⁶ Smith (2015: 789-790. Ayrıca bkz. Hunt; Lautzenheiser (2019: 84); Beaud (2015: 113).

²¹⁷ Dreyfus (2007: 173).

²¹⁸ Foucault (2011: 235-236).

bir cünha dahi vaki' olsa derhâl polis t'abîr olunan zâbitân tarafından ahz ve te'dîb ve kavânîn-i mer'iyeye üzere ba'zan tecrîm bile olunur. (...) Cesîm bîmâr ve tîmarhâneler olarak, mahsus hizmetçileri olduğundan fukaradan mahallât arasında hasta hasta 'alîl ve sokaklarda serseri ve meczûb bulunmayub o makuleleri bîmârhânelerde tîmar iderler ve ekser fukarâları 'alîl olmadığı halde fabrikalarda 'amele sûretiyle istihdâm olunduğundan sokaklarda gedâ makulesi kesret üzere görülmez."²¹⁹

Avrupa'da kimi sanayi şehirleri ise yoksulluğun yol açtığı "çirkin" ve son derece can sıkıcı görüntünün gizlenmesi üzerine kurgulanabiliyordu. Örneğin İngiltere'de sanayi devriminin ve pamuklu tekstil üretiminin en önemli merkezi olan Manchester bu tarz kurguya sahip kentlerden birisidir. Şehirlerin yerleşim örüntülerinin sınıfsal ayrımlara göre belirlendiği ve yoksulların kentlerin çeperlerine doğru itildikleri, zenginlerin yaşadığı bölgelerden çeşitli şekillerde dışlandıkları gerçek ve Manchester'da da durum böyle olmakla birlikte, bu kent aynı zamanda kesişen bölgelerde yoksulluğun görünmesini de farklı bir şekilde perdeliyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında, nüfusunun büyük bir kısmını işçi sınıfının ve kapitalistlerin oluşturduğu, yoksullukla varıllığın iç içe geçtiği bir şehir olması nedeniyle, yerleşim örüntüsüne dair 19. yüzyılda çok uzun bir süre burada yaşamış birisinin kaleminden aşağıdaki alıntıyı okumak faydalı olacaktır:

"Kent, öyle garip kurulmuştur ki, kişi kendini işi ve eğlence gezintileriyle sınırlarsa, bu kentte yıllarca yaşasa da, her gün sokağa çıksa da emekçi mahalleleriyle hatta işçilerle bile karşı karşıya gelmeyebilir. (...) düzenlemenin en incelikli yanı odur ki, bu para aristokrasisinin mensupları, kendi işyerlerine, bütün o emekçi mahallelerinin ortasında kısa yoldan, sağda-solda gizlenmiş iç karartıcı sefaletin ortasında olduklarını görmeksizin geçerek gidebilirler. Çünkü borsadan başlayarak tüm yönleri doğru kent dışına uzanan ana yolların iki yakasında da hemen hemen hiç kesintisiz mağazalar vardır; bunlar, kendi çıkarı için bu mağazaları nezih ve temiz tutan ve buna özen gösterebilecek olan orta ve alt-burjuvazinin elindedir. Doğru, bu mağazaların, hemen arkalarındaki mahallelerle bir ilişkisi vardır; ticaret ve rezidans merkezindekiler iç karartıcı işçi konutlarını gözden saklayan bu mağazalardan daha zarif ve hoşturlar; ama bunlar gene de midesi güçlü, sınırları zayıf olan zengin erkek ve kadınların gözünden, onların zenginliğini oluşturan sefaleti ve kırı gizlemeye yeter. (...)"²²⁰

Düşük bir ihtimal olsa dahi, Avrupa'da hem şehirlerin yerleşim örüntüleri hem de iktidar pratikleri aracılığıyla yoksulluğun yoğun biçimde görünmesini engellemeye

²¹⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 11-12); Seyitdanlıoğlu (1996: 123-124). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

²²⁰ Engels (2010: 91-92).

yönelik çabalar ile Tanzimatçıların kendilerini sınırladıkları çevre, kapitalizmle birlikte ortaya çıkan yoksulluğu ve yoksunluğu görememiş olmalarına yol açmış olabilir. Nitekim, hatırlanacağı üzere Sadık Rifat, Viyana sokaklarında yoksulların fazla görülmediğini söylemişti.²²¹ Böylece bizzat şahit olmadıkları yoksulluğa dair yazma ihtiyacı hissetmeden, Avrupa'nın iktisadi gelişmesinden, zenginliğinden, şehirlerin ışıltısından, ulaşım olanaklarının mükemmelliğinden bahsetmiş olabilirler.

Yoksulluğun, Tanzimatçıların metinlerinde görünür olmamasının muhtemel ikinci nedeni, görüştükları kişiler ve –eğer okuyorlarsa– okudukları metinlerle ilgili olabilir. Yukarıda birden çok yerde anlatılmaya çalışıldığı gibi, Tanzimatçıların Avrupa'yı deneyimledikleri dönemde liberal iktisat teorisine Avrupa'da önemli bir etkiye sahipti. İktisatçıların ve politik felsefecilerin yazdıkları teorik metinler, politikacılar üzerinde sanıldığından daha güçlü etkiye sahip olabilir. Politikacıların uyguladıkları politikalar, zorunlu olarak atıfta bulunmasalar da teorik metinlerin politikalarındaki etkisini ortaya çıkarabilmek imkân dahilindedir. 20. yüzyılın önemli iktisatçılarından birisi ve iktisat teorisi ikinci dünya savaşının ardından pek çok ülkede uygulanmış olan John Maynard Keynes (1883-1946), teorik metinlerin, politikacıların pratik uygulamaları üzerindeki etkisinin bilincinde olarak “İktisatçıların ve siyaset felsefecilerinin düşünceleri, doğru oldukları zaman da, yanlış oldukları zaman da, sanıldığından daha güçlüdür. Aslında, dünya da büyük ölçüde bu düşüncelerin etkisinde yönetilir. Bütün entelektüel etkilerden tamamen uzak olduklarını sanan uygulayıcılar, yani hükümet yetkilileri bile, en azından hayatta olmayan bazı iktisatçıların kölesidir adeta. Gaipten sesler duyan otorite budalaları da çılgınlıklarını birkaç yıl öncesinin akademik karalamalarından damıtır. Fikirlerin yavaş yavaş baştan çıkarılmasıyla karşılaştırıldığında, kazanılmış hakların gücünün fazlaca abartıldığından hiç kuşku yok”²²² diye yazmaktaydı.

Bu bağlamda asıl mesele, Tanzimatçıların uygulayacakları politikaların temelini oluşturan iktisadi fikirleri, doğrudan teorik metinlerden edinip edinmedikleri değildir. İktisadi zihniyet, pratik uygulamaların incelenmesi, kendilerine yapılan önerilerin

²²¹ 1830'ların başlarında Avrupa'nın sanayileşmiş kentlerindeki yedek emek miktarı, yani işsiz sayısı, şöyle tahmin edilmekteydi: İngiltere'de toplam nüfusun altıda biri, Fransa ve Almanya'da yirmide biri, Avusturya ve İtalya'da yirmi beşte biri (Hobsbawm 2008: 167).

²²² Aktaran: Heilbroner (2013: 14).

önemsenmesi ya da belli iktisadi düşünce akımlarının normalleştiği çevrelerde bulunması gibi dolaylı yollarla da edinilebilir veyahut “bulaşabilir”. Fikir, zihniyet veya ideolojilere dolaylı olarak maruz kalınması, doğrudan edinilen bilginin yol açtığı etkinin ortaya çıkmasına neden olabilir. Nitekim Avrupa’da hâkim sınıflar arasında Aydınlanma felsefesinin ve liberal iktisat teorisinin etkisinin oldukça güçlü olması nedeniyle Avusturya’da Metternich’le, İstanbul’da İngiltere büyükelçisi Stratford Canning ve diğer diplomatlarla görüşen Sadık Rifat Paşa; Palmerston, Canning, Urquhart veyahut herhangi bir Avrupalı tüccarla görüşen Mustafa Reşid Paşa, bu kişilerin yaptıkları önerilerle birlikte iktisadi ve felsefi fikirlere de maruz kalmaktaydılar. Unutmamak gerekir ki Tanzimatçılar açısından İngiliz, Fransız veya Avusturyalı yöneticilerden gelen tavsiyeler, yalnızca zorunluluk veyahut nezaket nedeniyle kulak kabartılan söz öbekleri değildi, aynı zamanda çok yönlü olarak etkilendikleri ve kendi devletlerinin ulaşmasını arzuladıkları iktisadi güce, kurumsal yapılara ve teknolojik üstünlüğe sahip olan devletlerin temsilcilerinin önerileriydi.

Avusturya başkenti Viyana’da elçi olarak geçirdiği vakit ve edindiği tecrübenin fikirlerinin gelişimi üzerinde büyük etki yarattığı Sadık Rifat Paşa’yı bu açıdan ele alırsak, sıklıkla görüşülen kişilerin fikirlerin oluşumu üzerinde nasıl bir etkide bulunduğunu anlayabilmek mümkün olur. Ali Fuat Türkgeldi’nin ifadesiyle Viyana’da kaldığı süre Paşa için “mekteb-i siyaset”²²³ olmuş, Avrupa politikası, kurumları, ekonomisi ve fikirlerine dair edindiği bilgi birikimi sonucunda yazılarını kaleme almıştır. Önceki kuşak Osmanlılardan farklı olarak Sadık Rifat Paşa, yalnızca görüneni tasvir etmekle yetinmemiş, görüneni var eden sürecin arkasındaki fikirleri de anlamaya ve anlatmaya çalışmıştır.²²⁴ Sadık Rifat’ın Avusturya’daki “mekteb-i siyaset”te ilişkide olduğu en önemli hocaların başında kuşkusuz Metternich gelmekteydi.²²⁵ Abdurrahman Şeref, Metternich’in Rifat Paşa üzerindeki etkisini ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşlerini şöyle özetler:

“... Avusturya başvekili meşhur Prens Metternich ile sık sık mülakat ve ülfeti ve hatta daire-i mahremiyetine kadar duhulü ve Avrupa ahvalinin müşahadesi zihnine

²²³ Türkgeldi (2013: 171).

²²⁴ Tanpınar (2015: 129).

²²⁵ Mardin (1998: 201); Sayar (2013: 210-211).

bir inkişaf-ı külli vermiş ve siyaset-ı âlem ve mesail-i hayatiye-i düvel ve milel hakkında İstanbul'da hâsıl ettiği nazariyatı ahkâm-ı cedide-i müessire ile takviye ve ıslah eylemiştir. Prens Metternich Devlet-i Aliyye'ye öteden beri idare-i dahiliyesini tanzim ve asayiş-i memleketi ve tebaanın hukuk ve istirahat ve refahiyetini temin etmeyi tavsiyeden hâli kalmayıp siyaset-i dahiliyesine rabıta veremeyen bir devletin gavail-i mütenevviadan azade ve şan ve satveti hakiki daimi olamayacağını ve haricen dahi itibar ve haysiyeti ve binaenaleyh politikası kesb-i revnak edemeyeceğini biddefaat söylemiş ve yazmış olmakla mir-i müşarünileyh Devlet-i Aliyye'ce Islahat ve Tanzimat-ı Cedide'nin vücubunu tamamen takdir eylemiş ve keyfiyyet ve suver-i tatbikiyesi hakkında zihninde birtakım tasavvurlar uyanmış idi.”²²⁶

Prens Metternich'le görüşmelerinde bir yandan Avrupa'nın durumu hakkında bilgi edinirken diğer yandan Prens'in Osmanlı Devleti'nin yapması gereken reformlar konusunda önerilerini dinleyen Sadık Rifat Paşa, reformların hayata geçirilmesi konusunda Mustafa Reşid Paşa'ya kıyasla her zaman çok daha itidalli bir tavır sergilemiştir. Bunda Sadık Rifat Paşa'nın kişiliğinin etkisi olabileceği gibi,²²⁷ Metternich gibi muhafazakâr bir politikacının zaman zaman hocalık ettiği “mektebi siyaset”te daha temkinli hareket etmenin faydalı olduğunu öğrenmiş de olabilir. Örneğin, fikir hürriyeti ve yayınlanan kitapların denetimden geçirilmesi konusunda çok daha liberal bir politika izleyen Fransa ve İngiltere'den ziyade Avusturya'ya yakındır:

“...ve işbu [kitap] basma maddesi Fransa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkında dürlü şeyler tab' itdürüb bu mâdde fi'l-hakıka ezhân-ı nâsı ifsâd idecek şey olduğundan muzırr ise de düvel-i sâ'irede böyle serbest olmayub basılacak şeylere evvel emirde nâzırları tarafından bakulub âyîn ü mezheb ve usûl-i devletlerine mugayyir ve muhall şey yok ise tab'ına ruhsat virilür.”²²⁸

İleride anlatılacağı gibi, Rifat Paşa'nın, en azından erken dönem yazılarında, diğer Tanzimatçılardan ayrıldığı ekonomiye dair önemli bir görüşü vardı ki, Avusturya'nın iktisadi politikası ile liberal iktisat teorisinin önerdiği serbest ticaret arasından,

²²⁶ Abdurrahman Şeref (2012: 100-101). Ayrıca bkz. Türkgeldi (2013: 170).

²²⁷ “Paşa-yı müşarünileyh idare memuru olmaktan ziyade diplomattır. Zekâ ve fetaneti ve umur-ı siyasiyede vukuf ve basireti müsellemlerle beraber şiddet-i rey sahibi değildi. Bundan dolayı müzakere meclislerinde bir mesele hakkında birkaç türlü suret-i tesviye gösterir, fakat maslahata muvafık olanı kendisi kestiremediği gibi meclise dâhil olan azayı da ekseriya şaşırır idi. Hatta günün birinde azadan biri: ‘Paşa Hazretleri siz hanenizde iyice düşünüp karar-ı kati verdikten sonra buraya gelseniz iyi olur. Muhtelif beyanatınızla zihnimizi darmadağınk ediyorsunuz.’ diye kendisine sitem etmişti. İşte Reşid Paşa ile olan farkları bu nokta-ı mühimmedir. Çünkü Reşid Paşa'da bir maslahat hakkında tedabir-i adide irae ederse de müreccah olanı bi-muhaba iltizam eyler idi.” (Abdurrahman Şeref 2012: 102-104).

²²⁸ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 8); Seyitdanlıoğlu (1996: 122).

Avusturya'nın etkisinde kaldığını yahut tercihini Avusturya'dan yana kullandığını göstermektedir:

“...yekdiğerin memleketinden gelen emtia ve sâ'ir bu makule eşyadan külliyetlü resm alurlar ve devlet ve milletin akçası âher mülke çıkmamak için imkânı mertebe ekser eşyâ-yı ma'mûle-i ecnebilerin birbirlerinin memâlikine duhulü memnû' olarak ihrâcâtın ziyâde olması tedâbirine dikkat iderler ve derûn-ı mülklerinde i'mâl olunan emtiaya kemâliyle i'tibâr idüb tebaaları dahî anı isti'mâl ider ve bu cihetle hıref ve sanayi'in günbegün ilerülemesine i'tinâ ve erbâb-ı hüner ve ma'rifete i'tibâr eylediklerinden....”²²⁹

Sadık Rifat'ın Avusturya'da bulunduğu sırada kaleme aldığı metinde Avrupa devletlerinin yüksek gümrük vergisi aracılığıyla yerli sanayilerini koruma gayretine dair verdiği örneğe karşılık, liberal iktisat teorisi, devletin yüksek gümrük vergisi veya herhangi başka bir araçla ekonomiye müdahalesine, ekonominin işleyiş kurallarını ve doğasını bozmasıyla toplumsal refahın gerçekleşmesini engellediği gerekçesiyle karşı çıkmaktaydı. Dahası gerek Adam Smith ve gerek David Ricardo ülkeler arası ticarete korumacılığa karşı çıktıkları gibi, bir ülkenin her ürünü üretmeye çalışmak yerine, belli ürünlerde uzmanlaşmaya gitmesinin ve üretmediklerini başka ülkelerden temin etmesinin daha verimli bir iktisadi politika olacağını ileri sürüyorlardı. Liberal iktisat teorisinin bu önerileri pek çok devlet tarafından henüz uygulanmıyor gibi görünmekle beraber, Sadık Rifat'ın o sırada bulunduğu Avusturya, iktisat politikasında açıkça korumacı uygulamaları sürdürüyordu. Dahası ithalatta yüksek gümrük vergisi ve ihracatta tam serbestlik, o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulanmayan bir iktisadi metottur. Geleneksel Osmanlı ticaret politikasının belirgin özelliği, ithalat vergilerinin düşük, ihracat vergilerinin ise yüksek tutulduğu bir anlayışla hareket etmekteydi.²³⁰ Bu anlamda bakıldığında Sadık Rifat, hem liberal iktisadi teorisiyle hem de geleneksel Osmanlı ticaret politikasıyla tamamen ayrılıyordu. Kısacası, Avrupa'da buldukları ülkeler, görüştükleri kişiler, maruz kaldıkları fikirler, Tanzimatçıların zihniyetlerinin oluşumunda etkili olabiliyordu.

Tanzimatçıların Avrupa'nın yoksulluk gibi önemli bir problemini görmeyerek, kusursuz bir tablo çizmelerindeki bir diğer ihtimal ise liberal iktisat teorisini, bilinçli veyahut

²²⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 9); Seyitdanlıoğlu (1996: 122).

²³⁰ Genç (2009a); (2009b); (2009c).

bilinçsiz bir şekilde, ideolojik olarak benimsemeleri olabilir. Zira, liberal iktisatçılar yoksulluğun varlığının yoksulların kendilerinden kaynaklandığı görüşündeydiler. Bu konuda, yani yoksulluğun ortadan kaldırılmasında, devletlerin veyahut ekonominin yapabileceği pek bir şey yoktur. Devletin yapabileceği tek şey yoksullara gerekli ahlaki eğitimi vermektir. Yoksulları ekonomik olarak rahatlatacak yardım politikaları, durumu daha kötü hale getirmekten başka bir şeye yaramayacaktır. Adam Smith gelecek konusunda iyimser bir iktisatçıydı, özgürce işleyen iktisadi faaliyetin en sonunda toplumsal refahı sağlayacağına veya onu sağlamaya en yakın noktaya doğru ilerleneceğine inanıyordu. Fakat, pek çok konuda ayrı düşünmelerine rağmen iki yakın arkadaş, Thomas R. Malthus (1766-1834) ve David Ricardo (1772-1823) gibi iktisatçılar gelecek konusunda karamsardılar.²³¹ David Ricardo serbest bir ekonomide sermaye birikiminin iktisadi büyümeye, iktisadi büyümenin de toplumsal refahı getireceğine inanıyordu, ancak nüfus artışının yol açacağı artan gıda talebinin, sonunda toplumda yalnızca toprak sahiplerinin kazanacağı ve kapitalistlerin kaybedeceği bir süreçle sonlanacağını düşünüyordu. Nüfus artışının yol açacağı yıkımdan endişelenen Malthus ise tarımsal üretim artışının nüfusun artış hızına yetişemeyeceğini iddia ediyordu.²³²

İki arkadaş, iktisada ve topluma dair pek çok konuda ayrı düşünmekle birlikte yoksulluğu azaltma ve yoksullara yardım politikalarının faydalı sonuç vermeyeceği konusunda hemfikirdir.²³³ Örneğin Malthus, yoksulluğun dini anlamda bir kader olmasa da doğa yasalarının bir sonucu olduğunu²³⁴ ve yoksullara yapılan yardımın yoksulluğu kalıcı olarak çözmesinin mümkün olmadığını düşünmekteydi.²³⁵

²³¹ İki iktisatçının kişisel ilişkileri ve iktisat teorileri için bkz. Heilbroner (2013:68-93).

²³² Beaud (2015: 121-122). Malthus'a göre nüfus geometrik olarak yükselirken, ekilebilir toprak aritmetik olarak genişlemekteydi (Heilbroner 2013: 81).

²³³ Ricardo, Malthus'un nüfus teorisi üzerine yazdığı metninden etkilenmiş gözükmektedir. Zira, Malthus'un rant teorisini eleştirmeye geçmeden önce David Ricardo, aynı zamanda Malthus'un nüfus teorisine hayranlığını belirtmiştir: "Bay Malthus'un *On Population/Nüfus Üzerine* adlı yapıtına hayranlığımı dile getirme fırsatı bulduğum için çok mutluyum. Bu yapıta yönelik saldırılar, onun gücünü daha da kanıtlamaktan başka bir işe yaramadı; ben de şuna kaniyim ki, iktisat bilimi geliştikçe, bu bilimin en nadide taşını temsil eden böyle bir yapıtın haklı itibarı da herkesçe kabul görecektir." Ricardo (2015: 359).

²³⁴ Beaud (2015: 122).

²³⁵ Hunt; Lautzenheiser (2019: 126); Beaud (2015: 122-123).

Klasik iktisat teorisi, emek gücünü meta olarak gördüğünden dolayı, diğer emtiada olduğu gibi emeğin fiyatının belirleyeni olarak arz ve talep dengesi üzerinde durmaktaydı. Buna göre, emeğe yönelik talep arttıkça emek ücretleri yükselir, talep azaldıkça ücretler düşer. Dolayısıyla talebi etkileyen en önemli faktörlerden birisi emek arzının mevcut seviyesidir. Klasik liberal iktisatçılara göre emeğe yönelik talebin artarak ücretleri yukarıya doğru çekmesi, işçilerin yaşam standartlarını yükselterek nüfusun artışının hızlanmasına yol açmaktadır. Burada mesele yaşam standartlarının yükselmesi nedeniyle işçilerin daha fazla çocuk yapıyor olması değildir, aksine doğurganlık oranı zaten oldukça yüksektir. Nüfus artışını kısıtlayan asıl faktör kötü yaşam ve beslenme koşulları nedeniyle çocuk ölümlerinin çok yüksek seviyede olmasıdır. Bu nedenden ötürü, ücret artışları işçi ailelerinin daha iyi beslenmesine ve sağlık koşullarının iyileşmesine yol açmakta, çocuk ölüm oranlarını düşürerek nüfusun artışını beraberinde getirmektedir. İşçi ailelerinin daha fazla kalabalıklaşması ise bir süre sonra emek arzını arttıracığından yavaş yavaş ücretleri aşağı seviyelere çekerek işçilerin yaşam koşullarının tekrar kötüleşmesine ve yoksullaşmalarına yol açacaktır. Dolayısıyla toplumdaki işsizliğin ve yoksulluğun temel nedeni yoksulların çok fazla üreyerek arzın artmasına neden olmalarıdır. Yoksullara yönelik, yoksulluğu azaltmaya dönük politikalar onları üreme huyundan vazgeçirmek şöyle dursun, durumu daha da kötüleştirecektir.²³⁶

Avrupa'da liberal iktisatçıları kaygılandıran yoksulluk ve nüfus problemine karşılık, Tanzimatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'nda ne nüfus artışının yol açacağı yıkımdan ne de tehdit edici dereceye varacak işsizlikten kaynaklı yoksulluğa dair bir endişeleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla David Ricardo, Malthus ve Senior gibi iktisatçıların fikirleri Tanzimatçıları için benimsenebilir olmaktan çok uzak olmalıdır. Zira Tanzimatçıların Osmanlı İmparatorluğu'nda olası bir nüfus artışından endişelenmek şöyle dursun, İmparatorluk, nüfus artışının şiddetle arzulanmasına neden olacak derecede düşük bir nüfus oranına sahipti. Dahası ordusunu dayandırdığı Müslüman nüfus, bilinçli doğum

²³⁶ Hunt; Lautzenheiser (2019: 125-133). Bu konudaki fikirleri aynı zamanda İngiltere'de 1834 tarihli yoksulluk yasasına dönüşen iktisatçı Nassau Senior (1790-1864) ve uygulamaya konulan politika için bkz. Hunt-Lautzenheiser (2019: 215- 218); Dreyfus (2007: 165); Hobsbawm (1998: 82); Engels (2010: 348-350).

kontrol yöntemlerinin de kullanılmasıyla birlikte,²³⁷ istikrarlı bir düşüş eğilimindeydi ve Tanzimat boyunca uygulanan nüfus politikaları nüfusun artışıyla sağlamaya yönelikti. Sadık Rifat Paşa, Tanzimat öncesinde yazdığı bir lâyhada, Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun artırılmasının önemini Avrupa “sivilizasyonu”ndan verdiği örnekle belirtiyordu:

“Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu ya’ni usûl-i me’nûsiyyet ve medeniyyeti iktizasınca menâfi-i mülkiyye-i lâzîmelerinin ilerülemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet ve i’âmâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyîş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icrâ ve istihsâl itmekde ve bu misüllü menfaat-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerine halen ve i’tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler.”²³⁸

Osmanlıların 19. yüzyılda nüfus konusundaki endişeleri, şehirlerin nüfuslarından ziyade, kırsal alanlarda, zaten az olan nüfusun, düşüş eğilimine girmesiydi.²³⁹ Fakat kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla nüfus düşüşü çok büyük oranda Türkler arasında gözleniyordu.²⁴⁰ Anadolu’daki Türkler, nüfuslarındaki düşüşün farkında olarak, varlıklarının ve hükümlerlerinin sona ereceğinden endişelenmeye başlamışlardı. İngiliz Konsolos yardımcısı Henry James Ross, Çorum’da konuk olarak kaldığı evin

²³⁷ Osmanlı İmparatorluğu’nda kürtaj uygulamaları için bkz. Demirci; Somel (2008).

²³⁸ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 4); Seyitdanlıoğlu (1996: 119).

²³⁹ McGowan (2004: 803); Güran (2014b: 60-61). Henüz 18. yüzyılın sonunda, Viyana’ya elçi olarak gönderilmiş Ratib Efendi, bir Avusturyalı tarafından, bir yandan zahire konusunda sıkıntı çekilirken diğer yandan işsiz güçsüz nüfus çokken, İstanbul ve Edirne arasındaki tarımsal arazilerin ekilmemiş olarak durduğuna ve tarımsal üretimi geliştirmek için gayret sarf edilmiyor olmasına şaşırıldığını belirtmiştir. Ratib Efendi ise, Viyana dönüşünde bu toprakları tekrar gördüğünde ağladığını söylemektedir (Kartal 2012: 118-119). Kırsal nüfusun seyrekliğine ek olarak, savaşlar ve hastalıklar nedeniyle özellikle Rumeli’de nüfus azalışı hızla devam etmekteydi. Hem sürmekte olan veba salgınının hem de 1829 yılında sona eren Rus savaşının yol açtığı yıkımın ve nüfusun düşüşüne etkisinin 1830’ların sonunda hala görünür olduğunu belirten Moltke durumu şöyle anlatmaktadır: “... Köylerde kaldığımız yerler tarif edilemeyecek kadar sefil; dördüncü gün Umur Fakih’e vardık, burası haritada büyük harflerle yazılıydı ama aslında gayet sefil bir köyden başka bir şey değildi. Evlerin üçte ikisi boştu, çünkü sakinleri ya vebadan ölmüş veya vebadan kaçmışlardı; (...) Balkan’ın kuzeyi daha iyi halde idi, buralarda hastalık sönmüş gibiydi. Fakat burada da harp hemen hemen veba kadar korkunç izler bırakmıştı. Veba ile harp gibi iki belanın bir memleketi zalimce tahrip edeceği tabiidir. Fakat sekiz barış yılından sonra böyle izlerin kalışı memleket idaresini bütün acılığı ile itham etmektedir. İnsana sanki Ruslar dün çekilmiş gibi geliyor; şehirler kelimenin tam manasıyla taş yığınlarıdır; sadece enkazdan yapılmış tek tük kulübelerde bura halkı yaşamaktadır. Her tarafta, yerle bir edilmiş binaların yerlerinde hala birbiri yanı sıra lağım çukurları, sanki daha dün patlatılmış gibi duruyor. Köstence liman şehrinde kırk kişi yaşıyor. Misirvi’de halkın üçte ikisi Ruslarla birlikte çekilmiş, geri kalanlarını da veba kırıp geçirmiş. (...) Benim için yeni ve enteresan bir saha da Dobruca, yani Karadeniz’le Tuna ağzı arasındaki memleketti. (...) Denizle gemi seferlerine müsait nehir arasındaki bütün bu 200 mil karelik kadar memleket insanın tasavvur edebileceği kadar ıssız bir sahadır (...) Vaktiyle bu topraklarda oturan kazaklar Rusların tarafına geçmişler ve geride sadece Tatarlar, Ulahlar, Moldvanlar, Bulgarlar ve az sayıda Türklerden mürekkep seyrek ve karışık bir nüfus kalmıştır.” (Moltke 1960: 122-127).

²⁴⁰ FO 78/686, No 293, Lord Cowley’den Lord Palmerston’a, 2 Eylül 1847; FO 78/853, No. 47, Stratford Canning’den Lord Palmerston’a, 19 Şubat 1851; Senior (1859: 120); Quataert (2004: 913, 914).

sahibi olan bir Türk'ün kendisine, şehrin buldukları bölgesinde altmış üç tane evlilik çağına gelen kız olmasına rağmen, evlenebilecekleri yaşta erkek kalmadığını söylemiştir.²⁴¹ 1847-1848 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde dolaşarak detaylı bir kitap kaleme alan Charles McFarlane, özellikle Müslüman nüfustaki azalmayı, hem yerlilerle konuşarak hem de boşalmış Müslüman mahalle ve köylerin harabe haline şahit olarak, bizzat gözlemlene fırsatı bulmuştur.²⁴² McFarlane, yerlilerle yaptığı görüşmeler sonucunda, bazı bölgelerde kırsal nüfustaki azalmanın yüksek vergilerden kaçmak amacıyla şehirlere göç nedeniyle olurken, bazı bölgelerde ise bilinçli olarak çocuk yapmaktan kaçınıldığı veya kürtaj gibi doğum kontrol yöntemlerine başvurulduğunu aktarmaktadır. Örneğin Bursa / Yenigöl'de şahit olduğu ilginç bir görüntüyü aktaran McFarlane, Hıristiyan bölgesi çocukla doluyken Müslüman mahallesinde yalnızca birkaç tane çocuk görebildiğini belirtmektedir. Yoksul Rum ve Ermeni aileler kalabalıkken, yoksul Türk ailelerin birden fazla çocuğa sahip olmaları oldukça nadir şahit olunabilen bir durum haline gelmiştir. Seyyah, nadiren yoksul bir Türk ailenin iki çocuk sahibi olduğunu görebildiğini, üç çocuğa sahip aile görmenin ise tamamen olağanüstü bir durum olduğunu vurgulamıştır. Konuştuğu pek çok Türk çekinmeden, çocuk yetiştirmeye iktisadi güçlerinin elvermediğini, kız çocukları kendileri için ekstra bir yükken, erkek çocuklarının devletin asker ihtiyacını karşılamak için kendilerinden koparılıp alındığını belirtmişlerdir. Kürtajın oldukça yaygın bir uygulama olduğunu belirten yazar, bu işi ülkeyi dolaşıp birkaç kuruluş karşılığında yapan ebelerin, yanlış uygulamalar nedeniyle yalnızca mevcut hamileliği değil, aynı zamanda

²⁴¹ FO 78/1186, No. 1047, Henry James Ross'tan Stratford de Redcliffe'e, 14 Temmuz 1856.

²⁴² Bursa ve çevresi için McFarlane (1850 / I: 231-232; 235-237; 244-245; 260). 1836 yılında Mudanya'dan Bursa'ya seyahat eden William J. Hamilton'un benzer görüşü için bkz. Hamilton (2013: 67). Kütahya ve çevresi için McFarlane (1850/I: 312; 316-317). Bursa'ya bağlı köy ve kazalarındaki nüfus seyrekliği İmar Meclisi raporlarına da yansımıştır (Bilirli 2016: 146-160). Bilecik için McFarlane (1850 / I: 342-345). İznik için McFarlane (1850/I: 349-350); Bilirli (2016: 155). 1834 yılından bir gözlem için bkz. de Marmont (1839: 92). Batı Anadolu'da kırsal çiftçi nüfusun azalmasına paralel olarak göçebe nüfus daha görünür hale gelmiştir (Senior 1859: 191, 192). Nassau W. Senior'un görüştüğü Adolphus Slade, Türklerin Anadolu'da yavaş yavaş, fakat Rumeli tarafında hızlı bir şekilde nüfusunun azalarak yok olmakta olduğunu söylemektedir (Senior 1859: 121). Mordtmann ise nüfus azalışını kabul etmekle birlikte bunun nedeni hakkında ilginç bir yorumda bulunmaktadır: "Çok eşlilik, Türkiye nüfusunun hızla azalmasının da başlıca nedenidir. Bu tespit ilk bakışta ne kadar mantık dışı görünüyorsa, yakından incelenince o kadar doğrudur. (...) Sonuçta karısının üstüne başka bir kadın daha alan çok eşli erkek, evlenebilecek yaşta olan herhangi başka bir erkeğe eş olabilecek kadını almış olur. (...) Nikahlı bir eş veya nikahsız bir cariye Türkiye'de o kadar pahalı bir eşyadır ki, bir tanesinin geçimi bile halkın belli kesimlerinden olan bir erkeğin maddi gücünü aşar; Türk erkeklerinin önemli bir bölümü bu yüzden bekar kalır. (...)" (Mordtmann 1999: 133). 19. yüzyılın sonunda yayınlanan bir seyahatnamede dahi, Türk nüfusun azalmaya devam ettiğine vurgu yapılmaktadır (Ramsay 2015: 849).

gelecekte çocuk sahibi olabilme imkanını, hatta bazen hamile kadının hayatını da sonlandırdığını belirtmiştir.²⁴³

İngiltere kent ve kırlarındaki endişe verici işsiz nüfusun büyüklüğüyle kıyaslanamasa da Osmanlı İmparatorluğu'nda da kentlere, özellikle de başkente yönelik, ortaya çıkan veya çıkması muhtemel asayiş problemleri konusunda yöneticileri endişelendiren daimî bir nüfus akışı bulunmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı merkezi idaresi bir yandan şehirdeki işsiz nüfusun kontrolden çıkmasını önlemek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunurken,²⁴⁴ diğer taraftan Tanzimat döneminde ciddiyetle üzerinde durulmak üzere, özellikle kırsal alandaki Müslüman nüfusta şahit olunan düşüşü tersine çevirmek üzere politikalar uygulamaya çalışıyordu.²⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal alanlardan şehirlere yönelen göç hareketinin temel nedenlerinden bir tanesi kırsal yoksulluk olarak gözükmektedir. Charles McFarlane, 1847 yılında bir gece konakladığı Bilecik yakınlarındaki Türk köyü Kükürt'te kırsal yoksulluk ve mutsuzluğun örneğine şahit olmuştur. Kükürt Köyü ahalisi onları yoksulluğa sürükleyen iki nedenden dert yanmışlardır: Ödeyebileceklerinin çok üstünde alınan vergiler ve borçluluk. Köylüler, mültezimlerin kendilerine rahat yüzü göstermediği gibi Ermeni sarraflardan yüzde 40 ilâ 50 faizle aldıkları borçların, sürekli ödemelerine rağmen, azalmak yerine artmakta olduğundan şikâyetçilerdi. Eğer köylülerin anlattıklarına inanmak gerekirse, diyor McFarlane, 1845 kıtlığından etkilenen bu köye Padişah tarafından ücretsiz tohum verilmesi ya da tohum almaları için karşılıksız para dağıtılması emredilmesine rağmen, Ağa ve Kütahya'daki Ermeni sarraflar aracılığıyla dağıtılan söz konusu tohum ve para nedeniyle köylüler yüzde 25

²⁴³ McFarlane (1850 / I: 235-237). Kürtağın yaygınlaşması ve bu amaçla kullanılan ilaçların ilaç satan ispençiyar dükkanlarında kolaylıkla bulunması ve doktor ve ebelerin de kürtağ yapmakta oldukları gibi, sırf kürtağ işiyle uğraşan kadınların sayısının artması nedeniyle Hicri 1254 (M. 1838-1839) yılında, kürtağın yasak olduğuna ve bunu yapanların ve yaptırınların cezalandırılacağına dair sert bir emirname yayınlanmıştır. Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / V: 940, 941).

²⁴⁴ 17. yüzyıldan itibaren devam eden benzer uygulamalar, II. Mahmud döneminde, kentlere kontrolsüz göçlerin önüne geçmek ve kırsal alanda güvenliğin sağlanması amacıyla mürur tezkiresi, yani yolculuk için izin belgesi zorunluluğu getirilmiştir. Söz konusu tezkire, II. Mahmud döneminde gittikçe önem kazanmıştır. Mürur tezkiresi için bkz. Kütükoğlu (2006); Çadırcı (1991: 69-71). II. Mahmud döneminde, ilk defa 1829 yılında İstanbul'da, devamında ise 1833-1836 yılları arasında başkent dışındaki yerleşim yerlerinde kurulan muhtarlık kurumunun önemli görevlerinden bir tanesi şehirlere yönelik kontrolsüz göçü engellemedir. Muhtarlık kurumunun kuruluşu ve işlevi için bkz. Çadırcı (1991: 38-40); Çadırcı (2007); Akyıldız (2006).

²⁴⁵ Tanzimat döneminde uygulanan nüfus politikaları için bkz. Dursun (2001).

veya 30 faiz ödemeye zorlanmışlar ve bu borçları ödemeye devam etmekteymiş. McFarlane, bütün bu yükleri kaldıracak gücü kalmayan köylülerin kendisine ya sefillik içinde öleceklerini ya da daha önce iki komşu köyün örneği izleyerek köylerini terk edeceklerini söylediklerini aktarmış ve her yıl bazı köylerin terk edildiğini ve İstanbul, İzmir ya da diğer büyük kentlere yönelik göçün artarak devam ettiğini sözlerine eklemiştir.²⁴⁶

Özetlemek gerekirse, klasik liberal iktisat teorisyenlerinin aksine, Tanzimatçıların nüfus artışından kaynaklı yoksulluk sorunundan çekinmedikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusla ilgili tam tersi kaygının hüküm sürdüğü görülebilmektedir. Tanzimatçılar, nüfusun azalmasının hem toplumsal refah hem de devletin vergi gelirleri üzerinde olumsuz etkide bulunacağından endişelenmekteydi. Sadık Rifat Paşa'da da görüldüğü üzere, nüfus artışının yoksullaşmaya değil, zenginliğe yol açacağı düşünülüyordu.²⁴⁷ Bununla birlikte, Sadık Rifat Paşa bu görüşünün Avrupa için de geçerli olduğunu düşünmekteydi.²⁴⁸ Rifat Paşa'nın liberal iktisatçıların dile getirdiği kaygıyı görmüyor oluşu, söz konusu iktisatçıların teorik metinlerinden ve kaygılarından ziyade Avrupa devletlerinin uyguladığı somut nüfus politikalarından etkilendiğini düşündürmektedir.²⁴⁹ Bu nedenle Tanzimatçılar Avrupa'daki yoksulluğu bilinçli olarak görmezden gelmiş olabilirler, çünkü onların metinlerine dahil ettikleri temel olarak pratik sorunlara aranan cevapları içermekteydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus artışından kaynaklı yoksulluğun ortaya çıkabileceğini imkân dahilinde görmüyorlardı.

Tanzimatçıların Avrupa'daki yoksulluğa metinlerinde neden değinmedikleri konusunda bize daha yakın gelen ihtimal ise, Osmanlı Devleti'ni güçlendirecek reformlarda Avrupa'yı örnek almaları gerektiğine yönelik mutlak inançları nedeniyle Avrupa'nın

²⁴⁶ McFarlane (1850 / I: 259, 260); Ayrıca Bursa Mihaliç'ten başkente yaşanan göçler için bkz. McFarlane (1850 / I: 424). Ahmet Cevdet Paşa da mültezimlerin belirlenenin üstünde aldıkları vergiler yüzünden kırsal nüfusun azaldığını belirtmektedir: "Mültezimler ise verdiklerini çıkardıktan başka kesbi menafî zımında aceze-i raiyete tahammüllerinden birün zulüm ve cevri günagün etmelerile taşra ahalisinden niceleri terk-i vatan etmeğe mecbur oldu". Aktaran: İnalçık (2012b: 38).

²⁴⁷ "... Mamuriyet-i mülk ve memleket kesret-i nüfus ve ziraat ve san'at ve sermaye ve ticaret ve ahalice say ü gayret ile hâsıl olur." (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1988: 48; Sayar 2013: 213).

²⁴⁸ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 4); Seyitdanlıoğlu (1996: 119).

²⁴⁹ Ahmet Güner Sayar, Tanzimatçıların teorik iktisattan ziyade somut iktisadi politikaya önem verdikleri görüşündedir ve Sadık Rifat Paşa için şunları söylemektedir: "... her halükârda, Sadık Rifat Paşa'nın da iktisadî meselelerin göze görünen dünyasından sıyrılmadığını iddia edebiliriz." (Sayar 2013: 211).

kusurlarını gizliyor olabilecekleridir. Tanzimatçıların önde gelen figürlerinden birisi olmamakla birlikte günümüze kadar gelmiş bir metin kaleme alan Mustafa Sâmî Efendi, 1840 yılında yayınlanan *Avrupa Risalesi*'nde ütöpic ögeler içeren, güçlü ve müreffeh Batı anlatısında, bilimi, Avrupa'nın bütün alanlarda kaydettiği gelişmenin ardındaki sihirli formül olarak göstererek, aslında güçlü olmanın formülünü Osmanlı okurlara göstermek istiyordu. Sâmî Efendi'ye göre, Osmanlı Devleti bu anlamda Batı'yı örnek alarak, Batı'nın çok uzun bir sürede kaydettiği gelişmeleri çok kısa bir sürede başarabilir ve hatta Batı'dan daha güçlü bir hale gelebilirdi:

“...Avrupa vilâyetlerinin bu veçhile muntazam olması ve onlarda her türlü emtia ve tuhafânın husûle gelmesi Frengistân'ın havası i'tidâl üzere olup da arâzisinin münbit ve mahsûldâr olmasından icâb etmeyip bu Avrupa kıt'asında İtalya ülkesinden başkasının ne havasında letâfet ve ne hâkinde bereket olup yalnız fûnûn u ma'rifet kuvvetiyle meydan almış olmalarıyla, şimdi bu beyân olunan yani ibtidâyı zuhuru cânib-i İslâmiyân'dan olmasıyla irs-i sahihimiz olan ilm ü kemâl eğer kemâfi's-sâbık memâlik-i İslâmiyye ahâlisine ta'mîm olsa (...) Habîb-i Ekrem'i hürmetine hava ve hâkimize ihsân buyurduğu feyz ü bereket cihetiyle bi'l-cümle arâzimiz münbit ve mahsûldâr ve ahâlî ve halkımız zâten ve fitraten erbâb-ı zekâ ve ferâsetden bulunduğu nümûdâr olmağla bu sûretde Avrupalıların katı çok zaman ve emek ile vücuda getirdikleri her dürlü nizâm ve sanâyi' pek az vakit içinde milletimize dahi münteşir olup ol vakit her yüzden fâide-mend olacağımızdan başka ez-cümle ecnebi milletler ülkesinde hâsıl olan emtia ve erzaka ihtiyâcımız kalmayacağı ve bu emtia ve erzâk için onlara verdiğimiz akçeler bütün bütün kendi memleketimizde kalarak gün be gün vilâyet ve halkımız ma'mûr ve Avrupalılardan ziyâde her nizâm ve tertîbâtımız ve ilm ü kemâlimiz her bir iklimde velhâsıl nâmımız ilâ-kıyâmi's-sâ'ah meşhur olacağı (...) ebnâ-yı cins ü milletimizden fakîr ü bîkes ve ihtiyâr düşenlere esvâk u bâzârda züll-i suâl ile el avuç açdırmak cümlelerin hamiyetine girân görünmeğe başlayıp bu misillü kâbil-i san'at olmayan nâçârlara mesken ve hastahâne ve ulemâ ve dervîşâna medâris ve tekkeler inşâsı ve çünkü kuvve-i mâliyye mutlaka kuvve-i ilmiyye ile hâsıl olageldiğinden ol vakit milleitimizde ağniyâ dahi çoğalıp müşrif-i harâb olan cevâmi' ü mesâcid-i şerîfe ve cisr ü çeşmelerin ihyâsı misillü hayrât u meberrâta muvaffakiyyetle âhiretimizi dahi ma'mûr etmiş olacağımız bî-iştibâhdı bî-iştibâhdır.”²⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin Batı'yı örnek alarak, Batı'dan daha güçlü olabileceği iddiasını ortaya koyarken, Batı'da ciddi boyutlara ulaşmış yoksulluğu anlatması, bir bakıma, göstermek istediğinin reddi olacaktı. Zira, Avrupa'nın örnek alınmasıyla Osmanlı İmparatorluğu “ma'mûr”, halkı müreffeh bir hale geleceği gibi yoksulluğun, dilencililiğin, deliliğin ve hiçbir ayrımın bulunmadığı bir toplum yaratılabilecekti.

²⁵⁰ Mustafa Sâmî Efendi (2002: 52-53).

Nitekim, Avrupa’da din özgürlüğü bulunduğu gibi, devlet memurluklarına atanmada tek kriterin liyakat olduğu ve din farkı gözetmeksizin, “hatta Yehûd tâifesi” dahil olmak üzere, toplumun her kesimine açık bulunduğu adil bir sistem bulunmaktadır.²⁵¹ Mustafa Sâmî Efendi’nin Avrupa için çizdiği kusursuz toplum tablosunu içeren Avrupa Risalesi’nin bir seyahatname olmasından ziyade ideolojik ve ütöpik bir metin olduğunu iddia etmek aşırı bir yorum olmayacaktır.²⁵²

Mustafa Sâmî için söylenenler, Sadık Rifat Paşa için de önemli ölçüde geçerlidir. Rifat Paşa da Osmanlı Devleti tarafından yapılmasını arzuladığı reform önerilerini ortaya koyduğu yazılarında, aynı zamanda, ideolojik bir konumlanış içerisinde. İdeolojik bir tavır olarak, yani okuyucuya neyin doğru olduğunu anlatan metinler kaleme alarak bu konuda onları ikna etme gayretine girildiğinde, gerçekliğin bazı olumsuz taraflarının elenerek yok edilmesi, olumlu öğelerin çok daha fazla vurgulanması anlaşılır bir tutumdur. Bir başka deyişle, güçlenmek için güçlüyü örnek almak yolunda inanışla hareket edilmesinin doğru olduğu savunusuna girildiğinde, güçlünün zayıf ve olumsuz yanlarının gizlenmeye çalışılması hem akla daha yatkın hem de pratik olarak son derece tutarlı bir davranıştır. Bu nedenle Tanzimatçıların Avrupa’daki yoksulluktan ziyade zenginliği sergilemek konusunda bilinçli bir tercih yapmış olma ihtimalini hesaba katmak gerekir.

2.2. TANZİMATÇILAR, İDEOLOJİ VE İKTİSADİ ZİHNİYET

Tanzimatçıların iktisadi zihniyeti, Avrupa’da yaygın ve hâkim olan birbirleriyle tamamen ilişkili ve sarmal halde bulunan çeşitli fikir ve kavramların bir toplamından ibarettir.²⁵³ Avrupa’daki söz konusu fikirler ve kavramlar, 17. yüzyıl felsefesi ile şekillenmeye başlamış ve Aydınlanma felsefesiyle birlikte kemale ermişlerdir. Aynı

²⁵¹ Mustafa Sâmî Efendi (2002: 46-47).

²⁵² Mustafa Sâmî’nin kendisi de Avrupa adetlerine olan hayranlığını sürekli dile getirerek onları övdüğü ve Osmanlı halkının adetlerini aşağıladığı bahanesiyle Nisan 1841 yılında Takvimhâne nazırlığı görevinden azledilmiştir. (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VII:1101). Her ne kadar Avrupa adetlerini övüp Osmanlı’daki adetleri aşağılıyor oluşu azledilmesine bahane olarak gösterilmişse de, Mustafa Reşid Paşa’nın çevresinden olduğu anlaşılan Mustafa Sami’nin, Paşa’nın hariciye nazırlığından Nisan 1841 yılında azledilmesinin üzerinden bir ay geçmeden görevinden alınması anlamlıdır. Yaklaşık dört yıllık bir aranın ardından tekrar iktidara dönen Mustafa Reşid Paşa tarafından Viyana elçiliği de aralarında olmak üzere çeşitli görevlere atanmıştır.

²⁵³ Tanzimatçıların Avrupa’daki iktisadi düşünce akımlarından tamamen bihaber olduklarına dair bir yorum için bkz. Önsoy (1988: 32-33).

zamanda Tanzimatçılar, Avrupa’da uzun zamana yayılan ikâmetleri nedeniyle, teorik fikirlerin Avrupa devletleri tarafından pratiğe dökülüşüne de şahit olabilmişlerdir. Üstelik, bu fikir, kavram ve politikaların Avrupa’da güçlü ve oldukça yaygın bir şekilde benimsenmiş oluşu, bunlara sürekli maruz kalmalarına yol açmıştır. Dahası, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa felsefesinde ortaya çıkan kozmopolitanizm, insan aklını da kapsamış ve insan aklının evrensel olduğuna dönük inanç genel kabul görmeye başlamıştır. Bu, son derece basit bir anlama gelmekteydi: aklını doğru biçimde kullanan insanlar benzer çıktılar ve sonuçlar elde edebilirlerdi.²⁵⁴ Avrupa’nın gücüne, zenginliğine, kurumlarına imrendikleri, kaleme aldıkları metinlerden açıkça belli olan Tanzimatçılar, ülkelerinin Avrupa’da şahit oldukları seviyeye ulaşmasının, orada uygulananların örnek alınmasıyla mümkün olduğuna inanmaktaydılar. Üstelik, en azından ilk dönem metinlerde, hedefe ulaşmanın sanılandan çok daha kısa bir sürede gerçekleşebileceğine dair son derece iyimserce inanç beslemekteydiler.

Tanzimatçıların iktisadi ve politik zihniyetinde göze çarpan unsurların başında, 17. yüzyıl Avrupa felsefesinde ve iktisadi zihniyetinde görülmeye başlanan, tamamen seküler, yani bu dünyaya ait toplumsal mutluluk ve refahın sağlanmasının amaç edilmesi ve bu amaca ulaşmanın yollarının aranmasıdır.²⁵⁵ Bu amaç, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa’da politik, toplumsal ve iktisadi düşüncenin temel argümanlarından ve meşrulaştırma kavramlarından bir tanesi haline gelmiştir. Hatta, bir şekilde halkın refahını ve mutluluğunu hedeflemeyen veyahut söylemde bundan bahsetmeyen bir siyasal hareket anlamsızlaşmıştır. Bütün Tanzimat dönemi belgelerine yansıyan toplumun refahı ve mutluluğunun temel politik hedef olduğuna dair vurgu, bürokraside ve dolayısıyla belgelerde değişen ve hâkim olmaya başlayan dilin de göstergesidir. Bir örnek vermek gerekirse, Tanzîmât Meclisi’nin teşkiline dair yayınlanan 14 Zilhicce 1279 (28 Ağustos 1854) tarihli Hatt-ı Hümayûn, Tanzimat-ı Hayriyye’nin tesisinin her şeyden önce toplumun refah ve mutluluğunu gerçekleştirmeye dönük olduğuna yapılan vurguyla başlamaktadır:

²⁵⁴ Modern Felsefenin kurucusu sayılan René Descartes’in (1596-1650) aklın evrenselliğine dair genel kabulün Avrupa düşün dünyasında yayılmasında büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bkz. Russell (1970: 141); Russ (2011: 146). Descartes’in, Avrupa felsefesinde Aristo’nun yerini aldığı, 18. yüzyılın ilk yarısında bazı Osmanlılar tarafından fark edilmiştir. Bu konuda, 1732’de Fransa’ya elçi olarak gönderilen Mehmed Efendi’nin sekreteri olarak görev yapan Nedim Hoca’nın yazdığı mektup için bkz. Sayar (2013: 104).

²⁵⁵ Russ (2011: 191).

“...Memâlik-i Devlet-i Aliyye'mizin ma'mûriyeti ve kâffe-i teba'amızın refâh ve sa'âdeti kazâyâsının nuhbe-i âmâlîmiz olduğu muhtâc-ı beyân değildir ve Tanzîmât-ı Hayriyye'nin te'sîsi dahi ancak bu niyyet-i hâlîseye mübtenîdir.”²⁵⁶

Aydınlanma felsefesi gibi, dönemin iktisadi teorisinin de önüne koyduğu amaç, toplumların refahını sağlamaktır. Adam Smith'le birlikte başlayan liberal iktisat kuramının dayandığı en önemli iddialardan bir tanesi, ekonomi-dışı müdahalelerden arındırılmış, serbest şekilde işleyen ekonominin tüm toplumun refahını sağlayabilecek araç olduğudur. Elbette Tanzimatçılar birer iktisatçı değillerdi, iktisada dair yazdıkları veya iktisadi düzenlemelerle amaçladıkları, son kertede, devleti güçlendirme çabalarının bir parçasını oluşturmaktaydı. Fakat Tanzimatçıları önceki kuşak Osmanlı bürokratlarından ayıran özellikleri de gözden kaçırmamak gerekir.

Klasik dönemden Tanzimat dönemine gelinceye değin hem Osmanlı Devleti'nin politik söylemlerinde hem de çeşitli bürokratlar tarafından kaleme alınan teorik metinlerde karşımıza çıkan belirgin düşüncelerden bir tanesi tebaanın korunması gerekliliğine yapılan vurgudur. Söz konusu vurgu, bir tanesi seküler, diğeri dini iki belirgin neden ve söylemle birlikte gerekçelendirilmektedir. Tebaanın korunmasına dair seküler nedenin betimlendiği *Daire-i adliye* olarak isimlendirilen formülasyon, Antik Yunan kaynaklı İslam politik felsefesinden devşirilmiş bir betimlemedir. Buna göre, hükümdarın iktidarını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu mali kaynağın temelini tebaa oluşturmaktadır ve bu kaynağın sürekliliğini temin etmenin yolu adil bir toplumsal düzen kurmaktır. Osmanlı politik düşüncesinde Kınalızade'de en mükemmel tasvire ulaşan adalet dairesi şöyledir:

“Adldür mûcib-i salâh-ı cihân,
Cihân bir bâğdur dîvârı devlet,
Devletün nâzımı şerî'atdûr,
Şerî'ate olamaz hiç hâris, illâ mülk,
Mülk zabt eylemez, illâ leşker,
Leşkeri cem' idemez, illâ mâl,
Mâlı cem' eyleyen ra'îyyetdûr,
Ra'îyyeti kul ider pâdişâh-ı âleme adl.”²⁵⁷

²⁵⁶ Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 104-220). 13 Ocak 1841 tarihli daha erken bir örnek için bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291b: 2); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1084); Kaynar (2010: 262).

Seküler gerekçelendirmenin tersine, dini öğelerle bezenmiş olan tebaanın korunması gerekliliği, tebaayı Tanrının emaneti olarak tanımlamaktadır. Hükümdara, Tanrı tarafından verilen yönetme yetkisi bir emanet niteliği taşımakta ve bu emanet gereğince hükümdar tebaanın korunması ve mevcut düzenin devam ettirilmesi ile yükümlü bulunmaktadır. Bu bağlamda hem seküler hem de dini olarak meşrulaştırılmış haliyle hükümdarın elinde bulundurduğu yetkinin ve sorumluluğun temel amacı, vergi veren sınıfların vergi vermesinin devamlılığının sağlanması, yani onların üretim faaliyetlerini sürdürebilmesi için her türlü önlemin alınmasıdır. Söz konusu önlemlerin kapsamı kabaca, tebaanın üretici faaliyetlerinin devamlılığı ve toplumsal düzenin sağlanması, devletin sorumluluğunda bulunan vergilerin belirlenmesi ve toplanmasında aşırıya kaçılmasını önlemek ve tebaanın muhtemel saldırılara karşı güvenliğini garanti altına almaktan müteşekkildir. Fakat burada dikkat çekici unsur, tebaanın ve bir bütün olarak toplumsal düzenin korunması ile kastedilenin mevcut olanın, olduğu şekilde muhafaza edilmesi, yani, mevcut üretim tarzını, toplumsal ve politik düzeni tehdit edebilecek dönüşümlerin önüne geçmektir. Osmanlı politik metinlerinde ve pratik politikalarında, coğrafi ve iktisadi anlamda, toplumsal hareketliliğin arzu edilen bir pratik olmadığı açıkça görülebilmektedir. Vergi ödeyen üretici sınıfın coğrafi olarak buldukları yerde kalmaları ve iktisadi olarak üretim faaliyetlerini sürdürmeleri istendiği ve sağlanmaya çalışıldığı gibi, toplumsal ve politik yapıya bir tehdit olarak görülen, tebaa arasında fazla zenginleşme ve aşırı yoksullaşmanın önüne geçilmesine dikkat edilmekteydi. Tam da bu nedenle, toplumsal ve siyasi yapının devamlılığında, adalet, yani itidale fazlasıyla önem verilmiştir. Adil bir yönetim, ancak adil bir şekilde kurulmuş toplumsal yapının üzerinde yükselebilirdi.

Adalet ve itidalin, yani ölçülü olmanın, eş anlamda kullanılıyor olması ve bunun toplum üzerine dayatılmaya çalışılmasının, her şeyden önce iktisadi gelişimi engelleyen bir etkisi olacaktır. Adil düzen, piyasa düzeninin karşıtı olması nedeniyle, sermaye birikimini anlamsız kılacağı gibi, daha fazla üretmeye yönelik arzuyu, üretimi ve kârlılığı artırmaya dönük yenilikleri gereksizleştircektir. Nitekim adil düzenin dayanağı olan geleneksellik ve hedeflenen süreklilik her şeyden önce bir hayatta kalma

²⁵⁷ Aktaran: Unan (2004: 60). Ayrıca bkz. Keskintaş (2017: 152). Hükümdarın adaletle yönetmesi üzerine Osmanlı öncesi İslam felsefesini de kapsayan genel bir değerlendirme için bkz. Türk (2012: 115-143).

mücadelesinin ürünüydü. Bu toplumda politik iktidarın amacı her şeyden önce toplumsal ve politik yapının hayatta kalmasını ve devamlılığını sağlamaktı. Toplumsal üretim düzeyinin mevcut aşaması göz önüne alındığında, kapitalizm öncesi toplumlarda, toplumsal hareketliliğin korkutucu etkisi son derece anlaşılır olmaktadır. Böylelikle din, gelenek ve siyaset, iktisadi yapıyı kuşatmış olduğu gibi, ideoloji de mevcut yapıyı koruma, sürdürme, olumlama ve meşrulaştırma kaygısı ile değişim ve değişime neden olabilecek hareketliliklere açık bir karşı durma eğilim ve anlayışı üzerine kurulmuştur.

İtidal ideolojisi diyebileceğimiz bu ideoloji çerçevesinde, itidalli olmadığı sürece, iktisadi faaliyetteki kâr elde etme amacı, bu maksatla fiyatları özgürce belirleme olanağı, her alanda toplumsal yapının istikrarına yönelik bir tehdit gibi algılanmaktadır. Diğer taraftan, itidal ideolojisince methedilen vasıflar itidalli yaşam, paylaşım, cömertlik ve dindarlık gibi toplumun kalıcılığına hizmet ettiği düşünülen niteliklerdir. Zira gerçek anlamda iyi yaşam ve mutluluk maddi dünyaya değil, başka bir dünyaya aittir. Kentlerde lonca sistemi, kırdada ise farklı zamanlarda farklı şekiller almış geçimlik üretim sistemi, var olan politik ve toplumsal yapıyı sürdürmeyi ve üretim sistemini korumayı hedeflemektedir.²⁵⁸ Bu nedenle lonca sisteminde üretim faaliyeti, üretici sayısı ve fiyat düzeyini belirleme şeklinin dayanağı ve son amacı, politik ve geleneksel sistemin devamlılığının sağlanmasıdır.²⁵⁹ Benzer şekilde, kırsal üretime ve üretici köylülerin hareketlilik özgürlüğüne pek çok kısıtlama getirmeye yönelik çabalar sergilenmiştir. Köylü, üreteceği ürünü özgürce belirleyemediği gibi, nerede üreteceğine de karar verememekte, yani toprağından ayrılması elden geldiğince engellenmektedir. Kısacası, teoride veyahut siyasetname benzeri ideolojik metinlerde, temelini adaletin oluşturduğu varsayılan düzenin özü, kapitalizmin veyahut piyasa düzeninin temel öğelerinden olan rekabetin, sınırsız sermaye birikiminin, üretimi artırmaya dönük yenilikçi girişimlerin, emeğin hareketliliğinin ve “özgürlüğünün”, emek ve emtia ücretlerinin piyasa koşullarında rekabet tarafından belirlenmesinin önünü alacak şekilde düzenlenmesinin gerekliliği vurgulandığı gibi, madalyonun diğer tarafında ise piyasa düzeninin bulunmadığı bir üretim tarzında ve temelini adaletin, yani itidalin,

²⁵⁸ Keyder; İslamoğlu (2009: 202); Keyder (2009: 232-233); Pamuk (2007b: 86-87; 94-95).

²⁵⁹ Eldem (2003: 181); Genç (2009f: 299-304); Pamuk (2007b: 62; 94-95); Keyder; İslamoğlu (2009: 203); Keyder (2009: 232-233).

oluşturduğu politik sistemde, üretim artışına ve sermaye birikimine dönük bir dürtünün de gelişmemesi son derece doğaldır.

Bazı çalışmalarda, Tanzimatçıların kaleme aldıkları metinlerde geçen adalet kavramı ile klasik dönem daire-i adliye tanımlaması arasında bir devamlılık olduğu varsayılmıştır.²⁶⁰ Elbette Tanzimatçıların, yetiştikleri kültür itibariyle klasik devrin kavramlarından veyahut tanımlama tarzlarından yararlanmaları gayet doğal karşılanmalıdır. Örneğin Tanzimat Fermanı'nda²⁶¹ vergi konusunda yapılacağı vaat edilen düzenlemeye dair bölüm, “Ve ta'yîn-i vergi mâddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâlîki için elbette asker ve leşkere vesâ'ir masârîf-i muktaziyyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahî tebaanın vergisiyle hasıl olacağı...”²⁶² sözleriyle klasik daire-i adliye tanımına benzer bir şekilde kurgulanması gibi Sadık Rifat Paşa da devletin varlığının devamını, gücünü ve güçsüzlüğünü, klasik daire-i adliye tasvirini hatırlatır biçimde adalet ve zulüm karşıtlığı temelinde ifade etmiştir:

“...Her devletin medar-ı kuvvet ve hayatı ve devam ve sebatı adalettir ve madde-i muzır-ı inhitat ve zevali zulüm ve sitemdir. Adalet esas-ı devlettir. Bu esas üzere müesses olmayan ve şer' ve akıl ve insaf ve hakkaniyete mugayir olan hükümetin müstakırr ve payidar olması mümkün olamaz. Adl ve hakkaniyet üzere müesses olan devletin bünyan-ı şevketi kavi ve üstüvar olur. Devletlerin bais-i zeval ve izmihlali ahali hakkında zulüm ve teaddi muamelesi olmakla tebaa-i mevcudenin nefret-i umumiyesini ve mülk ve milletin harabını mucip olmamak için teaddiyattan ziyadesiyle mücanebet eylemek hükümetlere elzemdir...”²⁶³

Gerçekten de adalet ve zulüm, yani itidal ile aşırıya kaçma arasındaki karşıtlık üzerinden kurgulanan ve klasik Osmanlı politik teorisine oldukça benzeyen bu cümleler, devamında gelen cümlelerle birlikte klasik ve Doğulu anlamından kurtularak

²⁶⁰ Örneğin Halil İncık (1968: 43), daire-i adliye söyleminin, 11. yüzyıldaki Kutadgu Bilig'den Tanzimat Fermanı'na kadar tekrarlandığını vurgulamaktadır. Ayrıca bkz. Ermiş (2014: 124-126).

²⁶¹ Tanzimat Fermanının Latin harfleriyle yayımlanmış tam metni için bkz. İncık-Seyitdanlıoğlu (2012: 13-16). Kitabın ek kısmında fermanın tıpkı baskısı da bulunmaktadır. Ferman için ayrıca bkz. Düstûr, (1289 / I: 4-7); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1027-1029). Ferman'ın okunuşuna tanıklık etmiş John Reid, büyükelçilere dağıtılan fermanın Fransızca kopyasını İngilizceye tercüme ederek 1840 tarihli kitabında yayımlamıştır. bkz. Reid (1840: 56-61). Büyükelçilere dağıtılan Fransızca kopya ve İngilizce çeviri için ayrıca bkz. FO 78/360, No 301, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 5 Kasım 1839.

²⁶² İncık-Seyitdanlıoğlu (2012: 14); Düstûr (1289 / I: 5); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1027).

²⁶³ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 35); Şeref (2012: 107).

modernleşmekte ve Batılılaşmaktadır.²⁶⁴ “Her bir hükümetin vaz’ı” demektedir Rifat Paşa “tebaa-i mevcudesinin tesviye-i maslahat ve ihkak-ı hukukları içindir. Hükümetler halk için mevzu olup yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir.”²⁶⁵

Görüldüğü üzere Tanzimatçılar tarafından kullanılan adalet kavramı biçim ve fonetik olarak klasik Osmanlı politik metinlerindeki tanımlamalara benziyor olsa da öz ve anlam bakımından Aydınlanma felsefesinin ve liberal ideolojinin çok açık bir şekilde etkisini yansıtmaktadır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, kullanılan sözcükler Doğulu ve klasik olmakla birlikte, sözcüklere yüklenmiş anlamlar Batılı ve modernidir.²⁶⁶ Devlet ve adalet arasında kurulan ilişki, hukukun üstünlüğü çerçevesinde düşünülürken, meşrulaştırma yöntemlerinde kullanılan sözcükler *biçimsel olarak* Locke’dan ziyade Kınalızade’ye yaklaşması, sözcüklere yüklenen anlamların özünü ve bu özün oluşumunda Aydınlanma felsefesinin etkili olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Zira, Tanzimatçıların kullandıkları anlamda adalet kavramı, tam da klasik dönemin adalet temelli politik sistemine, yani sermaye birikimine, emeğin hareketsizliğine ve üretimin olduğu şekilde korunmaya çalışılmasına karşıt anlayışla oluşturulmuş bir kavramdır. Yeni içeriğiyle birlikte adalet kavramı, ileride detaylı şekilde tartışılmaya çalışılacağı üzere, hükümdarın mutlak egemenliğini hukuk ve yasalarla kısıtlayan, doğal hakları garanti altına alan, öngörülebilir hukuka ve yasalara dayanan, sınırsız sermaye birikiminin ve üretim artışına yol açacak yeniliklerin

²⁶⁴ İnalçık (2012b: 106); Mardin (1998: 203).

²⁶⁵ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 35); Şeref (2012: 108). Tanzimat Fermanı’nın ilânından sonra eyaletlere gönderilen Tanzimat’ın uygulanmasına dair, metni bizzat Sadık Rifat Paşa tarafından kaleme alınan fermana yine bu tarz bir vurguya rastlamaktayız: “Bi-lütfihi Teâlâ Memâlik-i Mahrûsa-i pâdişânemde sâkin ve mutavattın olan kâffe-i ahâlî ve tebaa ve reâyâ ve acezenin sâye-i ma’delet-vâye-i cihândârânemde ez-her cihet refâh-ı hâl ü emniyyet ve huzur-ı bâlları vesâilinin istikmâli şerâit-i memdûha-i hilâfet ve şîme-i makbule-i insâf u ma’delet iktizasınca zâten ve hakikaten akdem-i efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânem olduğuna mebni te’diyesi müterettib-i zimmet-i ahâlî ve tebaa olan mürettebât-ı mahsusa (...)” (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1291b: 2; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1084; Kaynar 2010: 227).

²⁶⁶ Abdurrahman Şeref, Tanzimat Fermanı’nı benzer şekilde yorumlamaktadır: “Vakta muharririn kalemi mesavi-i kadîmeyi şiddetle red ve telin ve ıslahat-ı cedideyi hararetle temhid ve tebyin hususunda büyük iktidar göstermiş ve Avrupa prensiplerini tamamıyla hazmetmiş bir zekânın vasi’ ve metin ve kat’i tasavvuratının emri altında meşy ve ihtizaz eylemiştir. (...) Fakat bir taraftan sadrazamın ve uzema-yı hükümetin ıslahata taraftar olmaması ve diğer taraftan Nizip Vakası’yla tekrar canlanan Mısır Meselesi’nin Avrupa mahafilinde peyda edeceği aks-i tesiratın serian izalesi endişeleri Reşid Paşa’yı isticale mecbur eylediği gibi paşa-yı müşarünileyh zat-ı Şahane’yi ikna eyleyince tavını kaçırmamak için Tanzimat-ı Hayriye’nin bir mâniaya uğramadan alelacele tesvit ve ilanını ve halkın zihnine çarpmak için sade tedbirler ve basit nazariyeler istimalini münasip görmüştür.” (Abdurrahman Şeref 2012: 50; Kaynar 2010: 184-185).

önündeki engelleri kaldıran ve teşvik eden bir içerik kazanmaya başlamıştır. Dahası, yüklenen yeni anlamıyla adalet kavramı ekonomiyi kuşatmayı değil, ekonomi üzerindeki kuşatmayı gevşetmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla, iktisatta itidalli olanı savunmak ve korumak temel amaç olmaktan çıkmış, itidal dışı davranışların, adalet tarafından koruma altında olduğu taahhüt edilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse hem fonetik benzerliğe sahip hem de devleti, toplumu ve iktisadi kapsıyor olmasına karşın, klasik ve modern adalet kavramları çok farklı ve hatta karşıt içeriklere sahiplerdir.

Klasik ve modern adalet kavramları arasında, zorunlu bir benzerlik kurulması gerekirse, bu benzerliğin aranması gereken en mantıklı alan, doğrudan biçimsel olarak kavramın kendisi değil, kavramın yöneldiği yer, yani son kertede devlet yönelimli olmasıdır. Osmanlı klasik yazınında, daire-i adliye kavramına en çok, genellikle hükümdarın ülkesini daha iyi yönetmesi amacıyla hükümdarlara sunulan önerileri içeren eserlerde, yani siyasetnamelerde, rastlanmaktadır. Yani daire-i adliye ortaya çıkış itibarıyla devlet odaklı veya hedeflidir. Burada hükümdar için son derece basit bir önermede bulunmaktadır: güçlü olmak için hazineye, hazine için ise reayanın vergisine muhtaçsın. Tanzimatçılar da sahip oldukları fikirler hangi kaynaktan beslenirse beslensin, sonuç olarak birer bürokrattı ve fikirleri devlet odaklı oluşturulmuştur. Doğrusu, devletin devamlılığı hem gerçeklik hem de kavramsal olarak, bizzat kendileri açısından varoluşsal bir meseleydi: Devletin varlığı nedeniyle bürokratları. Bir başka deyişle, devletin devamlılığı onlar açısından basit bir felsefi yaklaşımdan ibaret değildir. Dolayısıyla etkilendikleri felsefi akımları devletin varlığını sürdürme çerçevesinde değerlendirmeleri son derece anlamlı ve makuldür. Bununla birlikte, onların bürokrat olmaları ve devlet odaklı düşünmeleri, bütün politikalarının *arkhesinin* devlet olmasını gerektirmez. Elbette son bulmasından korkulan ve güçlendirilmeye çalışılan bir devlet vardı, herşey bununla başlamıştı. Fakat, Tanzimatçıların devlete yükledikleri anlam, devleti güçlendirmek için yapılması gerekenlere dair düşünceleri, devletin ve toplumun ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine dair anlayışları ve son olarak devlet ile toplum arasındaki ilişkiye dair tasavvurları devletin varlığını sürdürme yollarını çeşitlendirdiği gibi, politikalarını devleti önceleyerek değil; iktisadi, politik, toplumsal reformların son kertede zaten devlete faydalı olacağı düşüncesinden yola çıkarak oluşturmuşlardır. İki politika biçimi aynı gibi görünüyor olmasına rağmen, “Ben”in her şey olduğunu

söyleyen Fichte ile, her şeyin “Ben” olduğunu söyleyen Schelling idealizmleri arasındaki fark kadar ayrı yaklaşımlardır. Tanzimat dönemi öncesinde, her kaynağı tüketen ve her kaynakla birlikte kendi gücünü de yiyip bitiren bir devlet görünümü bulunurken, Tanzimatçılar bunu tersine çevirerek, ancak her şeyin canlılığa kavuşmasıyla birlikte devletin var olabileceğini düşünmüşlerdir. Söz konusu tersine çevirme, Osmanlı bürokrasisinde yaşanan *düşünsel* dönüşüm anlamında muazzamdır ve yalnızca birkaç on yılda bu muazzam dönüşümün özü Tanzimat Fermanı’yla herkese ilan edilmiştir. Tanzimat döneminin son on yılına girilirken, Tanzimat döneminin en başarılı ve Tanzimat ideolojisinin kâmil valisi Midhat Paşa, 27 Mart 1866 günü, Tuna Vilayeti’nin ilk umumi meclis toplantısında yaptığı konuşmada, bahsettiğimiz muazzam fikrî dönüşümdeki devlet-toplum ilişkisinin en mükemmel tanımlarından bir tanesini yapmıştır:

“Malumunuzdur ki evvelki asırlarda devletin menfaatleri başka ve halkın menfaatleri başka olduğundan, devlete faydalı bir işin halka zararlı olduğu veya tam tersi, halkın hayır ve menfaatine olan bazı işlerin devlete zararı dokunduğu kabul edilirdi. Ancak şu zamanda halkın menfaat ve faydası aynıyla ve tamamıyla devletin faydası ve yine devletin menfaatleri aynıyla halkın ve tebaanın hayır ve menfaati olduğundan şu iki halin, başka başka görünseler bile, sonuçta aynı hüküm ve manada olduğu âşikardır. Bunu ispat için delil göstermeye gerek yoksa da, hazinenin gelirlerini vergiler ve mevcut varlıklardan elde ettiğini dikkate alarak, şu kadarını beyan edebiliriz ki örneğin, bir kişi 100 kuruşluk malından 10 kuruş âşar ve 1.000 kuruşluk mal ve gelirinden de dört kuruş gelir vergisi verirse ve bu paranın da hazineye gittiği düşünülürse, halkın mal ve serveti ne kadar çok olursa, hazine ve dolayısıyla devlet o oranda kazançlı çıkar, gelir ve varlıklar az olursa da doğal olarak bu durum devlete zarar olarak yansır, bundan dolayı halkın emniyet, servet ve mamuriyetinin artması yine devlete fayda sağlar.”²⁶⁷

Tanzimatçıların birer bürokrat olduğu belirtilmişti, fakat Tanzimatçıların bürokrat kimlikleri dolayısıyla, onları modern veyahut Max Weber’in tanımladığı anlamda ideal tipteki modern bürokrat çerçevesi içerisine sığdırmaya çabalamak doğru ve mümkün değildir. Bürokrat, sınırları belirlenmiş çerçevede hareket eden bir uygulayıcıdır. Tanzimatçı ise sınırları belirlenmiş çerçevede hareket eden bir uygulayıcının çok ötesinde, bizzat sınırları belirleyen bir idarecidir. Tanzimatçı yalnızca, ülkeyi yasalara ve hukuk kurallarına uygun yöneten kişi değil, yasaları ve hukuk kurallarını yeniden oluşturan kişidir. Tanzimatçı yalnızca ve yalnızca devlet çıkarları doğrultusunda hareket

²⁶⁷ Aktaran: Koç (2021: 257-258).

eden bir bürokrat değil, var olduğu toplumu dönüştürmeyi ve yeniden kurgulamayı arzulayan bir siyasetçidir. Son olarak Tanzimatçı, kurguladığı toplumsal düzenin Morevari bir ütopya yazarından ziyade, devasa bir coğrafyaya yayılmış, çok sayıda farklı dini, dili, etnik grubu, nüfus yoğunluğunu, coğrafi koşulları ve üretim tarzını kapsayan bölgeleri içeren hantal bir İmparatorluğun tarih sahnesinden silinmesini önlemek amacıyla kurguladıkları ve ulaşılabileceğine inandıkları ütopyayı hayata geçirmeye çabalayan, David Livingstone veyahut Robert Owen gibi, 19. yüzyıl ütopya deneycileri veya zanaatkârlarıdır.²⁶⁸

Tanzimatçıyı var eden bütün farklı özellikleri yok sayarak, yalnızca bürokrat kimliğine odaklanan çalışmalar, doğallıkla, Tanzimatçının uygulamaya koyduğu veyahut koymaya çalıştığı bütün politikaları, salt devlet yönelimli olarak yorumlama yoluna gitmiştir. Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, Tanzimatçıların uyguladıkları politikalar, neredeyse tamamen, devleti merkezileştirmeye ve kuvvetlendirmeye veyahut devlet kasasını doldurmaya dönük çabalar olarak tanımlanmıştır. Pek tabiidir ki, Tanzimatçılar devleti merkezileştirmeyi, maliyeyi güçlendirmeyi her daim hedeflemişlerdir. Fakat, her hareket, tek bir amaçtan kaynaklanmayacağı gibi, tek bir sonuca ulaşmak maksatlı yapılmak zorunda da değildir. Hareketin beraberinde taşıyacağı sonuçlar veyahut hareketle birlikte ulaşılması hesaplanan amaçlar ne kadar fazla sayıda olursa olsun, harekete geçiren dürtüye neden olan ilksel ve birincil amaç, harekete geçen kimliğiyle ve zihniyetiyle ilgili çok fazla şey ortaya koyar. Tanzimatçının uyguladığı politikalar üzerinde yapılan çalışmalarda, Osmanlı devletinin ve kurumlarının geleceğine dair tasavvuru ne olursa olsun, devletin toplumla ve ekonomiyle olan ilişkisine dair ideolojisinin dikkate alınması en azından araştırmacının bakış açısını genişletecektir. Unutmamak gerekir ki, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz veya Fransız liberalleri ve muhafazakarlarının güçlü, zengin, merkezi, öngörülebilir ve hukukla sınırlandırılmış devleti oluşturma konusunda kolaylıkla ortak noktada buluşmaları mümkündür. Fakat her iki farklı grubun da aynı toplumsal amaçlara, tasavvurlara veyahut ideolojilere sahip olduklarını iddia etmek mümkün değildir. Aynı

²⁶⁸ Burada ütopyacılarla kurulan benzerlik, ortaya koydukları toplumsal hedeflerin benzer olmasına dayandırılmamakta, herhangi bir ütopyacının kurmak istediği toplumsal düzen övülmek istenmemektedir. Fakat temel benzerlik, hedeflenen bir toplumsal ütopyayı hayata geçirmek amacıyla gerçek hayatın içerisinde veyahut kıyısında çok büyük çabalar sarf etmiş olmalarıdır.

şekilde, örneğin İngiltere’de iktidara gelen liberallerin veya muhafazakarların, uyguladıkları iktisadi veyahut sosyal politikaların arkasındaki birincil amacın devleti merkezileştirmek ve güçlendirmek olduğu iddia edilebilir mi? Benzer bir sorgulamadan yola çıkılarak ilerleyen bölümlerde, pek çok araştırmacı tarafından, Tanzimatçıların mali veya politik merkezileşme olarak yorumlanan pek çok politikadaki *birincil* amacının, ideolojilerinin ve iktisadi zihniyetlerinin birer yansıması olduğunu göstermeye çalışacağız.

2.2.1. Sultana Nizam Vermek

Avrupa’da Aydınlanma felsefesiyle birlikte ortaya çıkan en radikal fikirler halkın onayıyla seçilmemiş bir hükümdarın varlığının gerekliliğini tartışmaya açmıştı. Burjuvazinin radikal kanadında kendine önemli sayıda destekçi bulan cumhuriyetçi düşünce, Fransız devrimi sonrasında, kısa bir süre için bile olsa, bir monark olmadan yönetmenin olanaklılığını ortaya koymuştu. Diğer taraftan, Avrupa fikirlerinden ve tecrübesinden önemli ölçüde etkilenmiş olan özellikle ilk kuşak Tanzimatçılarda hükümdarın varlığını sorgulamaya dönük düşünsel bir yaklaşımın izine rastlamak mümkün değildir. Ancak, hükümdarın varlığının yadsınmamış olması, klasik anlamıyla hükümdar kavramının sorgulanmadığı anlamına gelmemektedir. Tanzimatçılar, hükümdarın yetkilerini, devletle ve tebaayla ilişkisini yeni baştan tanımlamışlardır. Tanzimatçının sultan ve devlet fikrinin, artık kutsallıktan arındırılmış, dünyevileştirilmiş ve birbirinden ayrıştırılmış iktidar alanları haline geldiğine şahit olmaktadır. Yeni anlamlandırmaya göre hükümdar artık, İmparatorluğun ve tüm tebaanın sahibi olmaktan çıkarak, yetkileri tanımlanmış, sınırlandırılmış ve yeniden nizam verilmiş bir devlet başkanına dönüşme yoluna girmiştir.²⁶⁹

²⁶⁹ Tanzimatçının hükümdarı yetkileri tanımlanmış ve sınırlandırılmış bir devlet başkanı olarak tanımlıyor olması, bunun tam anlamıyla gerçekleştirildiği veyahut tüm toplum ve bürokrasi tarafından benimsendiği anlamına gelmemektedir. Bu tamamen Tanzimatçının hükümdarın ne olması gerektiğine dair düşüncesi ve ulaşmaya çalıştığı amacıdır. Bu düşüncenin ve amacın ne kadar gerçekleştirilebildiği ise ayrı bir tartışma konusudur.

Tanzimat döneminin başından itibaren müsaderenin tamamen ortadan kaldırılmış olması²⁷⁰ ve bir daha uygulanmaması, aynı zamanda hükümdar kimliğinin ve devletin yetkilerinin yeniden tanımlanıyor oluşunun kayda ve bahsedilmeye değer örneklerinden bir tanesidir. Müsadere, görevinden azledilen bir bürokratin, yaptığı göreve karşılık aldığı ödeneğin kesilmesiyle sınırlı değildir. Bu uygulama vasıtasıyla, tahsis edilen ödeneğin yanı sıra, görev süresince elde edilen bütün maddi birikim devlete geri dönmektedir. Uygulamayı meşrulaştıran ideolojik savunu tamamen hükümdarın ve devletin nasıl tanımlandığıyla ilgilidir. Müsaderenin anlamı, padişahın kulu olan bürokratların, padişahın lütfu sayesinde getirildikleri makamlarda edindikleri servetin, tekrar padişaha, bir başka deyişle devletin vücut bulmuş haline geri dönmesini temsil etmekteydi. Burada modern anlamda bir devlet tanımı bulunmadığı gibi, bürokrasi anlayışı da bulunmamaktaydı. Bir Osmanlı bürokratinin görevi süresince kazandıkları, yaptığı görev karşılığı aldığı maaş olarak değerlendirilmemekte, azledilmesiyle birlikte servetine de el konulabilmekteydi. Servet edinme ve müsadere tamamen düzensiz, yani keyfi işleyen bir sistemdi. Padişahın istediğine ihsanda bulunması ve istediğinin servetine el koyması önünde pratikte herhangi bir engel bulunmamaktaydı. Üstelik bu durum, yalnızca bürokratlar ve genel anlamıyla askeri sınıf ile sınırlı değildi, aynı zamanda zengin bir imalatçı, tüccar yahut sarrafın da serveti bu anlamda güvende değildi.²⁷¹ Özellikle mali sıkıntıların had safhaya ulaştığı 18. yüzyıl sonundan itibaren, müsaderelerin artışına ve alanının genişlediğine şahit olunmaktadır.²⁷² Örneğin 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı döneminde ölen sanayicilerin servetlerinin yaklaşık yüzde

²⁷⁰ Müsadere, Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, bizzat II. Mahmud tarafından ilga edildiği ilan edilmiş olmakla birlikte, sonraki süreçte kendisi buna uymamış hem sarrafların hem de bürokratların mallarını müsadere etmeye devam etmiştir (Engelhardt 2017: 37-38).

²⁷¹ Pamuk (2007b: 83); Ögün (2006: 67).

²⁷² Tam da müsaderelerin iyice arttığı 18. yüzyılın ikinci yarısında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratib Efendi, Avrupa devletlerindeki mülkiyet güvencesine vurgu yapmaktaydı: "...Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taslayamaz ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaş isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışamaz ve evlerine, dükkanlarına, bineklerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez." Aktaran: Karal (2012: 119).

altmışı devlet tarafından müsadere edilmiştir. II. Mahmud döneminde ise varlıklı pek çok kimsenin ölümünün ardından mallarına devlet adına el konulmuştur.²⁷³

Müsadereyi yanı sıra, yine benzer nedenlerle, kişilerin hayat hakkı da sultana aitti. Bu meselede de tıpkı müsadere olduğu gibi, esasta bürokratlar söz konusu olmakla birlikte, *pratikte* bütün tebaanın yaşam hakkı üzerinde sultanın mutlak yetkisinin önünde herhangi bir engel bulunmuyordu. Bir bürokratin sultan tarafından el konulan serveti ve yaşamı, yalnızca onunla sınırlı kalmadığı, o bürokratla ilişki içerisindeki bürokrat olmayan servet sahiplerinin de benzer şekilde yaşamlarına ve servetlerine el konulduğuna dair pek çok örnek bulunmaktadır.²⁷⁴ Kısacası hükümdar, imparatorluğunda yaşayan tüm tebaanın yaşam hakkı ve serveti üzerinde *pratikte* mutlak bir yetkiye sahiptir. Mustafa Reşid Paşa, son Londra elçiliği sırasında İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston’la yaptığı görüşmelerde ve Tanzimat Fermanı’nın ilânından birkaç ay önce Lord’a sunduğu bir memorandumda,²⁷⁵ sultanın mutlak gücünün kısıtlanması ve devleti kurumsallaştıracak reformlarla birlikte Osmanlı Devleti’nin kısa bir süre içerisinde güçlenebileceğini savunuyordu. Zira, ona göre, sorunların temelinde yatan en büyük neden, İmparatorluk tebaası için dayanılmaz hale gelen, keyfi yönetim ve despotluktur.²⁷⁶ Kuşkusuz II. Mahmud, kendinden önceki 17.

²⁷³ Öğün (2006: 67). II. Mahmud’un ölümünün ardından, Avusturya’nın İstanbul’daki elçisi Baron Stürmer 6 Kasım 1839 tarihinde, Metternich’e gönderdiği bir yazıda, ölen sultanın müsadere konusunda ne kadar ileri gittiğini belirtmektedir: “Keyfi idare böyle bir aşırılığa hiçbir zaman merhum sultanın saltanatı sırasındaki kadar gitmedi. Mülkiyet konusunda ise, sıkılmadan, saygısızca, birilerinin menfaatine olmak üzere birilerinin mallarını ellerinden alarak mala mülke sahip oluyordu. Elde edilen şeylerin muhafazasından daha az emin olunması nisbetinde devlet memurlarının ihtilatları daha fazla oluyordu; çünkü olaylar karşısında emniyette olmak ve kaderin darbelerine karşı kendini güvenceye almak için herkes, en azından, gizlice yaptığı tasarruflarını kurtarma yollarını arıyordu.” Aktaran: Mardin (1998: 178, dipnot 88).

²⁷⁴ Bkz. Eldem (2003: 186-194); Jamgoçyan (2017: 86-100). Şevket Pamuk, uygulanan müsaderelerin uzun dönemli önemini devlete sağladığı gelirlerden ziyade, servet ve sermaye birikiminin önüne geçmiş olduğunu belirtmektedir (Pamuk 2007b: 168). Benzer bir yorum için bkz. Genç (2022: 57).

²⁷⁵ Memorandum için bkz. Bailey (1942: 271-276); Rodkey (1930a). Memorandumun Türkçe çevirisi için bkz. Dönmez (2011).

²⁷⁶ Bailey (1942: 271). Engelhardt (2017: 49) da II. Mahmud dönemine dair Mustafa Reşid’in memorandumuyla benzer vurguları yapmaktadır: “Her bir kuvvette kendi şahsına karşı bir tehlike gördüğü için kanunların hüküm ve nüfuzu yerine kendi arzusunun ikame etti. Bütün mühim mes’elelerin müzakere edildiği yer olan, umûmî emir ve ta’limatları veren, taşralardaki memurların işâret ve teklif ettikleri şeyleri alan ve tedkik eden, bunların hareket ve icraatını teftiş altında bulundurup bir noktaya rapt eden Babîâlî’nin, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük meclisi addedilen Dîvan’ın hüküm ve nüfuzu o andan itibaren sırf lafızdan ibaret kaldı. Her büyük memur kendi dairesine ait işler hakkında doğrudan doğruya malumat vermeğe, bizzat padişahın veyahut bugün nazarda olup yarın teveccüh-i şahaneyi kaybeden nedimlerden emirler almağa mecbur idi. Yekdiğeriyle artık istişare etmeyen vükela bu suretle ciddi ve etkili bir teftiş ve nezaret altında bulunmaktan kurtulmuşlardı. İşte bu hal, bütün devlet

ve 18. yüzyıl Osmanlı sultanlarının pek çoğuna göre çok daha mutlak bir yetkiye ve güce sahipti. Fakat burada söz konusu mesele, sultanın kişi olarak yetkilerini bizzat kullanıp kullanmaması veyahut ne kadar güçlü olduğu değildir. Asıl önemli olan konu, birey olan sultanın gücünden ziyade, kurum olan sultanın yetkilerinin kapsamı ve genişliğidir. Kurum olan sultanın yetkilerinin sağladığı meşruiyete dayanan pek çok üst düzey bürokrat, rakiplerini kolayca saf dışı edebilmiş, mallarını müsadere ederken hayatlarına son verebilmişlerdir.²⁷⁷ Dahası, Mustafa Reşid Paşa'nın kaleme alarak Palmerston'a sunduğu memorandumda despotluğundan yakındığı II. Mahmud'un iktidarının son yıllarında, halihazırda pek çok yetkisini kurduğu çeşitli nazırlıklar ve meclisler arasında dağıtan düzenlemeleri hayata geçirmiştir.²⁷⁸ Dolayısıyla, Mustafa Reşid Paşa'nın memorandumunda rahatsızlık duyduğu ve despotluk olarak tanımladığı "kurum olarak sultan"ın yetkileri olsa gerekir. Zira, muhtemelen o da memorandumda bahsetmiş olduğu idamların, bürokratlar arasındaki güç savaşının sonucunda, sultanlık kurumundan alınan meşruiyetle gerçekleştiğini iyi biliyor olmalıdır.²⁷⁹

Tanzimat dönemiyle birlikte, hükümdarın resmî olarak, imparatorluğun, devletin ve tebaanın sahibi olmaktan çıkartılarak, devletin baş idarecisi durumuna geldiğine şahit olmaktadır. Hükümdarın şahsında toplanan ve onun adıyla kullanılan yetkiler, hükümdarın şahsına ait olmaktan çıkarak, kurumsallaştırılmış ve çeşitli devlet organları arasında paylaştırılmıştır. Bürokratlar ve tebaanın padişahla ilişkisi tamamen değişmiş, bürokratlar devlet görevlisi,²⁸⁰ tebaa ise haklara sahip vatandaş olarak tasavvur

işlerinin keyfi bir surette, müstebidane idare edilmesine sebep olmakta idi. Sultan Mahmud yıktığı, ortadan kaldırdığı şeylerin yerine diğerlerini koyacak kadar zeki ve malumat sahibi olmadığı için keyfi muamelelerinin meydana getirdiği zararlar bir kat daha şiddetle hissolunuyordu. Kör körüne tatbik olunan istibdad idarenin neticesi olarak memlekette müthiş bir intizamsızlık, karışıklık baş gösterdi; ve bu usulü tatbik eden dahi-i nakısın bir gün gelip vukua gelmiş olan tahribatın enkazı arasında mahv olup gideceği şüphesiz idi." Niyazi Berkes (2014: 172), II. Mahmud'un böyle bir kişiliğe sahip olduğu için reform dönemini başlatabildiği fikrindedir. Sadık Rifat Paşa'nın, keyfi yönetim konusunda II. Mahmud'a yönelik eleştirisi Mustafa Reşid Paşa'nın yaklaşımıyla son derece benzerdir (Mardin 1998: 207).

²⁷⁷ Rifa'at Ali Abou-el-Haj (2000: 89) müsaderelerle iktidardaki bürokrat grubu arasındaki ilişkiyi "Mevcut kanıtların ortaya koyduğu kadarıyla bunun, o sırada yönetici elit içinde hangi hizip baskın ise onların takdirine kalmış bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır." diyerek yorumlamaktadır.

²⁷⁸ Örneğin bkz. Engelhardt (2017: 45); Berkes (2014: 173-178).

²⁷⁹ Memorandumda idam edilmiş olması nedeniyle ismi geçen bürokratlardan bir tanesi Mustafa Reşid Paşa'nın hamisi olan Pertev Paşa'dır (Bailey 1942: 272-273). Pertev Paşa'nın idamı konusunda rakibi olan Akif Paşa'nın büyük payı bulunduğu pek çok araştırmacı tarafından üzerinde hemfikir olunan bir konudur (Kaynar 2010: 30-36; Şeref 2012: 10-11; Tanpınar 2015: 126-128; Türkgeldi 2013: 42-72).

²⁸⁰ 1853 yılında Fuad Efendi'nin hariciye nazırlığı makamından istifa etmesi, oluşan yeni zihniyetin son derece simgesel bir gösterenidir (İnal 1982 / II: 156; Şeref 2012: 83). Zira, Osmanlı bürokratları yüzyıllarca edindikleri makamı sultanın ihsanı sayesinde edindiği gibi, görevlerini de ancak onun istemesi

edilmiştir. Bu dönüşüme eşlik eden asıl ayırt edici özellik, hükümdarın ve devletin mutlak gücünü kısıtlamayı amaç edinen, Aydınlanma felsefesiyle birlikte tartışılmaz hale gelmiş, temelini doğal haklardan²⁸¹ alan hukukun üstünlüğüne olan inançtır.²⁸² Bu inanç doğrultusunda ilk adım Tanzimat fermanı ile birlikte atılarak, dönem boyunca devam eden kanunlaştırma hareketleriyle genişleyerek devam etmiştir. Artık dini ve ahlaki bir yapı olmaktan uzaklaştırılmaya başlanan devlet, hukuk reformlarının hayata geçirilmesinin ve hukukun işleminin gözeticisi, koruyucusu ve garantörü olarak kendini göstermeye başlamıştır. Aynı zamanda devlet, vatandaş haline getirilmeye çalışılan tebaanın, doğal haklarının koruyucusu, hukuki tüzel bir yapı haline gelmiştir. Bu konuda Ahmed Cevdet Paşa'nın 1861 yılında Niş'te köylülerle arasında geçen diyalog, bizzat devlet görevlilerinin, Osmanlı tebaası veya vatandaşlarındaki kutsal veyahut korkunç bir *Leviathan* algısını kırmaya, devleti ahlaki bir varlık olmaktan çıkarmaya ve tüzel bir kişilik olarak kabul ettirmeye yönelik çabalarını ortaya koymaktadır:

“... Bâbîâlî'den mukaddem ve mu'ahhar irsâl buyrulmuş olan tahrîrâtı te'kiden Mâliye nezâret-i celîlesinden irsâl kılınan tahrîrât üzerine mezkûr on sekiz kıt'a çiftlikâtın hasm ü fasl-ı münâz'âtı zımında ma'iyet-i sadâret-penâhîde bulunan me'mûrlardan bir komisyon teşkîl olunarak meclis-i kebîr-i eyâlet âzâsı dahi hâzir

durumunda bırakabilirlerdi. Bir başka deyişle ne Locke'un bahsettiği anlamda kişinin kendi üzerinde mülkiyet hakkı vardı, ne de Kant'ın Aydınlanma Nedir? isimli metninde yazmış olduğu gibi kendi aklını kullanma cesareti bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu ergin olmama durumunda, bürokratlar istifa edemez, ancak ve ancak Sultan arzu ederse görevlerinden affedilebilirlerdi. İstifa mekanizmasının bir Tanzimatçı tarafından uygulamaya konulmuş olması, Sultan'ın mutlak idaresinin kısıtlandığının güzel bir örneğidir.

²⁸¹ Doğal hakların neler olduğunun tanımı, ülkelerin politik ve kültürel koşullarına göre değişebilmektedir. Örneğin, özünde sömürgecilik karşıtı bir hareket olan ve amaçlarını 1776 tarihli “Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi”nde açıklayan Amerikalılara göre yaratılışları itibariyle eşit olan insanların vazgeçilmez hakları “yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme hakkı” iken Fransız devrimi sonrası ilan edilen 1789 tarihli “İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi”nde ise “özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir” (Rosen; Wolff 2006: 513). Tanzimat Fermanı'nda doğal haklar “emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz ve namus ve mal” şeklini almıştır (İnalçık; Seyitdanlıoğlu 2012: 13; Düstûr 1289 / I: 5; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1027).

²⁸² Karal (2012: 128-129). Sadık Rifat Paşa'da yansımasını “Kâffe-i nizamat-ı lâzîmenin *üssü'l-esası* her sınıf tebaanın tabi olduğu devletten can ve mal ve itibar cihetiyle emniyet-i kâmile sine mevkuf olduğundan kısas-ı şer'î icap etmedikçe a'lâ ve ednadan hiçbir zat ve şahıs hafî ve celi katilen ve temimen cüzi ve külli cünha ile idam olunmaya...” (Şeref 2012: 108) şeklinde bulan doğal haklar temelli hukukun üstünlüğü fikri, Mustafa Reşid Paşa tarafından Tanzimat Fermanı'na benzer şekilde yazılmıştır: “Ve'l-hâsil bu kavânîn-i nizâmîyye hâsil olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve m'amûriyyet ve âsâiyş ve İstirahat mümkün olmayup cümlesinin esâsı dahî mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fi-mabâd eshâb-ı cünhânın dâvâları kavânîn-i şer'îyye iktizâsınca alenen ber-veç-i tedkîk görölüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hâfî ve celi i'dâm ve tesmîm mu'amelesi icrâsı câ'iz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve nâmûsuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyyetle mâlik ve mutasarrîf olarak ânâ bir taraftan müdâhale olunmamak ...” (İnalçık-Seyitdanlıoğlu 2012: 15; Düstûr 1289 / I: 6; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1028).

oldukları hâlde işbu on sekiz kıt'a çiftlik ile Niş kazâsı dâhilinde hayli vakitten beri sürüncemede kalmış olan bu çiftlik da'vâlarının rü'yetine başlandı. Defter-i hâkanî icmâlleriyle defter-hânedan dahi ma'iyetinde me'mûr bulunmağla kanunen ve kayden tedkîkat-ı kâmile icrâ edildi. (...) Hisse-i mahlûle için dahi cânib-i mîrîden bir vekil çıkıp da çiftçiler ile murâfa'a olunmak lâzım geldi. İrâde-i sadr-ı âzami ile Muhâsebeci Efendi tevkîl edildi ve meclise getirildi. Tarafımızdan çiftçilere '*İbtidâ devlet ile muhâkeme olunacaksınız*' denildi. '*Hâşâ biz hükûmet ile muhâkemeyi kabûl etmeyiz*' demelerine cevâben '*Hükûmet dahi bir şahıs gibidir ve mahkeme ikisinin hukukunu bir raddede tutar*' dedik yine hükûmet ile muhakemeden ictinâb ettilerse de '*Çâre yok hükûmet ile muhâkemeniz lâzımdır*' diyerek muhâkemeye girişildi (...)"²⁸³

Hükümdarın ve devletin sınırsız güç ve yetkiye sahip olmaması, hukukla çerçevelenmesi gerekliliği, yukarıda da söylendiği üzere, Tanzimatçıların ilk kuşağından itibaren dile getirilen ve hedeflenen bir amaçtır.²⁸⁴ Her ne kadar Yeni Osmanlılar ve onların yazdıklarının etkisinde kalan bazı sosyal bilimciler, Tanzimatçıların, hükümdarın sınırsız yetkilerinin hukukla sınırlandırılması ve doğal hakların hukuki güvence altında olması gerektiğine yönelik düşüncelerini, bürokratların kendi servetleri ve yaşamlarını korumak amacıyla uygulamaya koydukları yönünde yorumlamalarına karşın,²⁸⁵ bunun arkasında yatan temel kaygının yalnızca kendi çıkarları olmadığını vurgulamak gerekmektedir.²⁸⁶ Kaldı ki kendi çıkarlarından

²⁸³ Ahmed Cevdet Paşa (1960: 108).

²⁸⁴ Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce, Sadık Rifat Paşa, bu konudaki görüşlerini "Avrupa'nın Ahvalinin" arkasına gizlemek suretiyle anlatmaya başlamıştı: "...idare-i emr-i hükümetde hukuk-ı millet ve kanûn-ı devlet üzere hareket idüb (...) ekser umûr ve usulleri kavânin-i müessise tahtında olduğundan hiçbir hükümdar ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer'îye mugayir kavî-i hodu ve celb-i nef'i ve def'-i zararı zımnında bir güne hükm ve irâde idemez..." (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1291a: 5; Seyitdanlıoğlu 1996: 120).

²⁸⁵ Şerif Mardin, Fermana dahil edilen doğal hakları bu yönde yorumlamaktadır: "...Gülhane Parkı'nda okunan ve içinde 'can, namus ve mal'a riayet vâadinin o kadar önemli yer tuttuğu ferman, gerçekte, birçok Avrupalının hüsnü kuruntu ettiği gibi, ferdi hürriyetlerinin köklü bir ifadesi değildi. Hatt, ancak bundan böyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümet keyfi yönetimi bertaraf eden ilkelere dayandırıldığı ölçüde Avrupalı bir anayasal belgenin eşdeğeri olacaktı ve bir 'insan hakları beyanamesi' olması sadece rastlantısalı. (...) Gülhane fermanı esas olarak Osmanlı devletinin işleyişini daha etkin hale getirmek ve denetimsiz hükümdar kararının savurganlığını, devlet mekanizması aşamalı olarak modernize edilirken, gitgide vazgeçilmez hale gelen Osmanlı kalemîyesine, Bâb-ı Âli bürokratlarına, şimdiye kadar kullanmış olduklarından daha geniş yetkiler vermeyi hedeflemiş olmasıydı. Hattın bu yönü, 'can, mal ve namus'un korunmasıyla neyin korunmak istendiğinin, (...) Reşid Paşa'nın niyetlerinin en önemli kısmı, Osmanlı devlet memurlarını, sultanın bizzat uymayı garanti ettiği yapısal kanunların korumasından faydalandırmak idi. Bizzat kendi sözleriyle, 'değişmez bir şekilde yerleşmiş bir sistemin' (*une systême immuablement établi*) avantajlarından faydalanmak istemekteydi. (...) Fermanın ilanının arka planını oluşturan hadiseler, onun imparatorluğa yeni bir canlılık kazandırmak (ihya etmek) ve 'bütün' teb'anın haklarını korumakla ilgili olmasına rağmen, özel olarak Bâb-ı Âli memurlarını serbestleştirmeyi hedeflemiş olduğuna dair tartışmayı desteklemektedir." (Mardin 1998: 176-179). Benzer yorumlar için ayrıca bkz. Yerasimos (2007: 35). Mardin'in bu görüşlerini krş. Mardin (2012).

²⁸⁶ Doğrusunu söylemek gerekirse, ilk kuşak Tanzimatçıların, hukukun üstünlüğüne dayalı bir yönetimin kurulmasıyla çok kısa süre içerisinde devletin güçleneceğine dönük oldukça iyimser sayılabilecek

hareketle başlattıkları bir girişim olarak düşünülmüş olsa dahi, bu son derece meşru ve anlaşılabilir gözükmektedir. Zira bürokratların can güvenliğinin hukuki bir güvenceden yoksun ve keyfiliğe teslim olması, onların yönetebilme kapasitesini son derece kısıtlayan sürekli bir tehditle yaşamalarını gerektirmektedir. Dahası, yine kendi çıkarları doğrultusunda bu tarz reformlara girişmiş olmaları, tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak şekilde genişletilmesini engellemiştir.²⁸⁷ Bir başka deyişle kişilerin doğal hakları olduğuna dair vurgu ve bu temel üzerinden şekillenen hukuki reformlar, yalnızca bürokrasiyle kısıtlanmamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın, daha önce bahsedilen, Niş'teki tecrübesinin de gösterdiği üzere, devlet hukuki anlamda giderek daha fazla sorumlu yapıya kavuşturulmak istenmiştir.

Hukukun üstünlüğünün sağlanarak doğal hakların güvence altına alınmasının gerekliliğine vurgu, yalnızca böyle olması gerektiğine olan ideolojik ve kuramsal düşüncenin sonucu olmadığını belirtmek gerekir. Tanzimatçıların hukukun üstünlüğü vurgusunda devletin ancak bu yolla güçleneceğine olan inanç bulunmaktaydı elbette, fakat ikisi arasında doğrudan bir bağ değil, dolaylı bir ilişki bulunmaktaydı. Devlet, hukukun üstünlüğünün temin edilmesi, doğal hakların güvence altına alınmasının bireyler üzerinde yaratacağı güven duygusu ile birlikte ortaya çıkacak iktisadi gelişim sonucunda güçlenecektir. Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa'da gözlemlediği üzere, hukukun üstünlüğüne riayet eden devletlerin bazı ortak özellikleri ve görevleri bulunmaktaydı. Avrupa devletlerinin güçlerinin kaynağını, sorumluluklarını yerine getirmelerinde bulan Paşa'nın değindiği söz konusu görevler, ilginç bir şekilde Adam Smith tarafından devlete yüklenen ve görevleri onlarla sınırlanması gerektiğini düşündüğü üç göreve oldukça benzemektedir. Adam Smith, devletin temel görevlerini ülke savunması, hukuka dayalı adil bir yönetimin sağlanması ve bireysel yatırımcıların üstlenmesi açısından kârsız fakat toplumsal faydaya hizmet edecek kamu yatırımlarının yapılmasıdır.²⁸⁸ Sadık Rifat Paşa, klasik Osmanlı politik düşüncesi kavramlarıyla,

inançları bulunmaktaydı. Reşid Paşa'nın bu konudaki düşüncesi için bkz. Bailey (1942: 271); Tanzimat Fermanı'ndaki bu yöndeki inancın dile getirilmesi için bkz. İnalçık-Seyitdanlıoğlu (2012: 13); Düstür (1289 / I: 4); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1027).

²⁸⁷ "... tebaayı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmûs ve mal mâddelerinden hükûm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlîk-i mahrûsamız âhâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş..." (İnalçık; Seyitdanlıoğlu 2012: 15; Düstür 1289 / I: 6; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1028).

²⁸⁸ Smith (2015: 767-914).

dolaylı da olsa açıkladığı devletin/hükümdarın görevlerinin halkın güvenliğini sağlamak, ülkenin kalkınmasına/imarına nezaret etmek ve hukukun üstünlüğünü sağlayacak bir sistem kurmak olduğunu belirtmektedir:

“... bunca hükümdârân-ı cihan ancak *hıfz-ı ibâd* ve *i'mâr-ı bilâda hâmi ve nâzır* olmak üzere *nâ'il-i lutf-ı yezdân* olduklarından, idare-i emr-i hükümetde *hukuk-ı millet ve kânun-ı devlet üzere hareket idüb* bir güne bi-vech-i gadr ü cebr muamelesi vuku' bulmaz.”²⁸⁹

Hükümdarın ve devletin yasalar ve hukuk tarafından kısıtlanması gerekliliği Aydınlanma felsefecilerinin en çok üzerinde durdukları ve önem attıkları konuların başında gelmektedir. Aynı zamanda, ilk iktisat okulu olarak kabul edilen, fizyokratların önde gelen teorisyeni Quesnay da hukukun üstünlüğünün sağlanması ile iktisadi gelişim arasında sıkı bir bağ olduğunu ve bu bağın kurulmaması durumunda iktisadi gelişimin duracağını ve hatta gerileyeceğini vurgulamıştır:

“...hükümdarların ve adamlarının baskıcı yönetimi, yasaların yetersizliği ve dengesizliği, yönetimin tutarsız aşırılıkları, mülkiyet konusunda belirsizlikler, savaşlar, vergi konusunda birbiriyle çelişen kararlar hem insanları hem de hükümdarın servetini yok eder.”²⁹⁰

Dolayısıyla Quesnay'ın da vurguladığı üzere, fizyokratlar, hukukun üstün olduğu, kanunların belirli ve öngörülebilir olduğu, halkın ise kendisini güvende hissettiği bir toplumu iktisadi gelişim açısından gerekli görmekteydi. Daha önce de belirtildiği üzere, Fizyokratlar demokrasi taraftarı olmadıkları gibi, bir despot tarafından yönetilmenin en iyi yönetim şekli olduğuna inanmaktaydılar. Bununla birlikte onların arzu ettikleri despot, keyfi değil fakat “yasal despot”tur. Quesnay'dan yapılan alıntıda görüldüğü üzere, fizyokratlar, hükümdarın baskıcı ve tutarsız aşırılıklarına, yasaların yetersiz ve dengesiz olmasına, öngörülemez yönetime karşı çıkıyorlardı. Bir yasal despotun

²⁸⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 5); Seyitdanlıoğlu (1996: 120). Metindeki vurgu tarafımıza aittir. Şerif Mardin (2009b: 31) Tanzimatçıların ilham kaynaklarını Batı aydın despotizminin ‘en liberal’ örneklerinden aldıklarını söylemekte, buna gerekçe olarak da tebaanın üretici hale getirilmesi, üretimi geliştirecek eğitim, altyapı ve idari alanlarda gerekli düzenleme ve yatırımları yapmanın devletin ana görevini oluşturduğunu işaret etmektedir. Fakat devlete yüklenen bu görevlerle, Adam Smith tarafından devlete biçilen görevlerin arasında nasıl bir fark bulunduğu belirsizdir. Bir başka deyişle, Şerif Mardin’in aydın-despotizmine biçtiği görevle, liberal-iktisat teorinin devlete biçtiği görev arasında esasta bir fark bulunmamaktadır.

²⁹⁰ Aktaran: Hirschman (2008: 102). Sadık Rifat Paşa da benzer şekilde “Bir hükümette ki fazilet ve adalet yoktur onda hürriyet ve refah bulunmak muhaldir.” demektedir (Şeref 2012: 115).

yönetiminde, despotun da kendi çıkarına olması nedeniyle, doğal düzene aykırı olmayacak şekilde adil ve hukuki bir düzenin sağlanabileceğine inanıyorlardı. Aynı zamanda, yasal despotluk ile birlikte, iktisadi açıdan öngörülemez bir durum yaratan adem-i merkezi yönetimler de ortadan kalkacaktır. Aydınlanma felsefesinin aklını ve ruhunu sağlamış olduğu Fransız devrimi sonrası kaleme alınan İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi'ne göre de toplumların bütün sorunlarının kaynağında, doğal hakların temelini oluşturduğu bir hukuk sisteminin bulunmayışı yatmaktadır:

“...toplumların uğradıkları felaketlerin ve yönetimlerin bozulmasının yegâne nedeninin, insan haklarının bilinmemesi, unutulmuş olması ya da hor görülüp kâle alınmamasına bağlı olduğu görüşünden hareketle; insanın doğal, devredilemez ve kutsal haklarının resmi bir bildiri içinde açıklamaya karar vermişlerdir...”²⁹¹

“Liberal nazır”²⁹² Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınarak²⁹³ 3 Kasım 1839 tarihinde okunan Tanzimat Fermanı'nın giriş kısmına bakıldığı zaman, Aydınlanma felsefesinin ilham kaynağı olduğu İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi'nin etkisi

²⁹¹ Rosen; Wolff (2006: 517).

²⁹² Avrupalı diplomatlar ve diğer kaynaklar, Mustafa Reşid Paşa'dan bahsederken sıklıkla onu “liberal nazır” olarak tanımlamışlardır. Örneğin bkz. Novıçev (2012: 358); FO 78/427, No 64, Lord Palmerston'dan Lord Ponsonby'ye, 1 Nisan 1841; FO 78/593, No. 120, Lord Aberdeen'den Stratford Canning'e, 5 Aralık 1845.

²⁹³ Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1026); Engelhardt (2017: 54). 1838 yılında, Mustafa Reşid Paşa Hariciye Nazırı olarak Londra'dan İstanbul'a döndükten sonra, vükelânın bir toplantı yaparak gereken ıslahatın yapılmasına dair ortak karara vardıkları ve bu ıslahatın ilk olarak Gelibolu ve Bursa sancaklarında uygulamaya konulacağına dair Takvim-i Vekayi'nin 169. ve 174. sayılarında haberler çıkmıştır. Yapılması kararlaştırılan ıslahatların içeriği ile Tanzimat fermanında ilan edilecek ıslahatlar örtüşmektedir. Buna göre can ve mal emniyeti, müsadere ve angaryanın kaldırılması, vergilerin daha düzenli ve adil bir şekilde toplanması gibi hususlara karar verilmiştir (Baysun 1940: 731; Çadircı 1991: 169-170). Hatta yapılması planlanan bu ıslahatlarla birlikte ilk defa olarak *Tanzimat-ı Hayriye* tabiri kullanılmıştır (Çadircı 1991: 170). Bununla birlikte, kararlaştırıldığı söylenen ve Takvim-i Vekayi'de ilân edilen ıslahat programı uygulamaya konmadığı gibi, Mustafa Reşid Paşa da Londra'ya elçilikle gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır (Bailey 1942: 183). ıslahat programının, Meclis-i Âli'nin kararıyla (Baysun 1940: 732), uygulanmaktan vazgeçilmesi ve Mustafa Reşid'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasının da gösterdiği gibi, ıslahat programının Mustafa Reşid Paşa'nın girişimi ve nüfuzuyla hazırlanmış fakat buna karşı önemli bir muhalefet sergilenmiştir. Âkif Paşa'nın ıslahat programının uygulamaya konulmamasındaki rolü için bkz. Şeref (2012: 37); Kaynar (2010: 111). Tüm bu nedenlerden dolayı, Mustafa Reşid Tanzimat fermanını ilan etmeden önce Akif Paşa başta olmak üzere, muhalefet edebilecek kişiler, valilik veya diplomatik görevlerle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Ponsonby'nin belirttiğine göre, Halil Paşa, Ahmed Fethi Paşa, Mustafa Reşid Paşa ile, “Reşid Paşa'nın sistemi doğrultusunda hareket etmek üzere” geçici de olsa bir ittifak kurmuşlar ve İstanbul'da bu Paşaların karşısında duracak bir güç kalmamıştı (FO 78/358, No. 257, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 22 Eylül 1839). Tüm bu gelişmelere rağmen, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Reşid Paşa fermanı okuyacağı gün hayatından endişe etmekteydi (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1029; Şeref 2012: 63; Baysun 1940: 734).

açıkça görülebilmektedir.²⁹⁴ Fakat son derece anlaşılabilir nedenlerle, Mustafa Reşid Paşa, Aydınlanma dilini, Osmanlı ve doğu diline tercüme ederek birtakım değişikliklerle birlikte Osmanlılar açısından daha anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir metin ortaya koymaya özen göstermiştir:

“...yüz elli sene vardır ki, gavâ'il-i müteâkibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd ü imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis zaaf ve fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzihâtından bulunmuş olup...”²⁹⁵

Görüldüğü üzere Tanzimat Fermanı hukuka uygun idare edilmeyen devletlerin hem politik hem de iktisadi olarak gerilediğini, Osmanlı'ya ait sözcük ve kavramlarla tarif etmektedir. İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi'nde hukukun üstünlüğünün, insanların doğal haklarına yapılan vurguyla başlamasına rağmen Tanzimat Fermanı'nın, hukuka, yani şer'-i şerîfe vurguyla başlaması, yukarıda da belirtildiği üzere Aydınlanma felsefesinin Osmanlı anlam dünyasına tercüme edilmesinin bir örneğidir. Her ne kadar Osmanlı anlam diline tercüme edilerek yumuşatılmaya çalışılsa da, Sultanın mutlak yetkilerini kısıtlamaya yönelik girişimin bir fermanla taahhüt ediliyor olmasının son derece radikal ve zor bir adım olduğu unutulmamalıdır. Örneğin 1838 yılında Tanzimat Fermanı'nın içerdiğine benzer ıslahatların yürürlüğe konulması gündeme gelmiş olsa da, Âkif Paşa Sultan II. Mahmud'u, “Hukuk-ı şâhâneniz tahdid olunacak” diyerek yapılması planlanan ıslahatlardan vazgeçirmiştir.²⁹⁶ Bir bakıma Âkif Paşa, II. Mahmud'u uyardığı husus hakkında son derece doğru bir tespitte bulunmuştur, zira Tanzimat Fermanı, padişahın sınırsız ve öngörülemez yetkilerini kısıtlamayı amaç

²⁹⁴ Karal (2012: 128, 129). Mustafa Reşid Paşa üzerine önemli bir eser kaleme alan Reşat Kaynar, doğal haklara yapılan vurgunun, devlet adamlarının zihniyetindeki toplumsal ve politik düzeni oluşturma çabasından ziyade şöyle yorumlamaktadır: “Avrupa camiasına girerek her türlü düşman darbelerinden kendisini korumak isteyen bir devletin beka bulmasında başlıca şart, tabii haklara saygı göstermesi, koruması keyfiyetidir.” (Kaynar 2010: 30). Ayrıca bkz. Kaynar (2010: 36-37). Diğer taraftan, John Reid, Mustafa Reşid'in Tanzimat fermanında ortaya koyduğu fikirleri Fransa'da edindiği politik fikirlerle oluşturduğu iddiasındadır. Dahası, Reid'e göre, büyükelçilere dağıtılan Fransızca kopya orijinalken, okunan Türkçe ferman Fransızca aslının tercümesidir, zira Reşid Paşa fermanı Fransızca olarak kaleme almıştır (Reid 1840: 72-73; Dönmez 2014: 265). Namık Kemal ise Reid'in aksine, Tanzimat Fermanı'nı “şartnâme-i hakikimiz olan şer'i şerifin ba'zı kavaidini te'yid ile beraber Avrupanın fikrine muvafık birkaç tedabir-i idareyi müeyyed bir beyanneme...” olarak tanımlamaktadır. Aktaran: Kaynar (2010: 196).

²⁹⁵ İnalçık; Seyitdanlıoğlu (2012: 13); Düstûr (1289 / I: 4); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1027).

²⁹⁶ Şeref (2012: 37); Kaynar (2010: 111).

edinmiş bir bürokratin attığı ilk adımdır.²⁹⁷ Her ne kadar fermanla yazılı olan hususlardan yola çıkılarak, Osmanlı Devleti'nde hukukun üstünlüğü prensibinin benimsendiği gibi aşırı bir yorumdan kaçınmak gerekse de, bizzat fermanla birlikte Osmanlı tebaasına çeşitli haklar verildiği ve bu hakların güvence altına alındığı taahhüt edilmiş ve hepsinden önemlisi ise fermanla yer alan bir ibareyle, halka karşı taahhüt edilen hakların verilmesine ve reformların uygulanmasına şahit olmaya davet edilen yabancı ülke diplomatları vasıtasıyla, ilân edilen maddeler koruma altına alınmıştır.²⁹⁸ Zira, yabancı ülkeler dahil edilerek verilen bir taahhüdün geri alınabilmesi için, bu ülkelerin yapacakları muhalefeti ve gösterecekleri tepkiye de göze almak gerekmektedir. Tarihin akışının gösterdiği üzere, hem ferman padişahın sınırsız yetkilerini kısıtlamaya dönük ilk adım olmuş, hem de yabancı diplomatlar tarafından fermanla vaat edilen hakların uygulanıp uygulanmadığı sürekli denetlenerek Mustafa Reşid Paşa'nın verdiği garantör rolü başarıyla üstlenilmiştir.

²⁹⁷ Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud'un sınırsız yetkilerinden son derece rahatsızdı ve ülkedeki birçok sorunun kaynağını burada görmekteydi (Bailey 1942: 171; 271-276). Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı yayımlanmadan birkaç ay önce İngilizlere verdiği memorandumda sultanın sınırsız yetkilerini İmparatorluğun pek çok sorununun kaynağı olarak nitelmesi ile Tanzimat Fermanı'nda sorunların kaynağında 150 yıldır hukuka riayet edilmemesine değinilmesi, hukukun üstünlüğünün gerekliliğine bir gönderme olarak yorumlanabilir. Zira aynı memorandumda Mustafa Reşid, yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından Sultanın gücünü dizginleyecek hiçbir gücün kalmadığı belirtmektedir. Dahası, Mısırda yaşanan savaşların temelinde Sultan ile Vali arasındaki kişisel nefret nedeniyle gerçekleştiği ve sultanın keyfi kararlarıyla bürokratların idam edildiği gibi konulara değinmektedir (Bailey 1942: 271). Yeni kanunları yapacağı işaret edilen Meclis-i Vâlâ gerçekten de kanunların yapıldığı ana merkez olmuş ve yaptığı kanun taslaklarının tamamına yakını padişah tarafından onaylanmıştır (Seyitdanlıoğlu 1999: 129; Şener 2012: 746). Meclis-i Vâlâ üzerine kapsamlı bir inceleme için bkz. Seyitdanlıoğlu (1999).

²⁹⁸ "...düvel-i mütehabbe dahî bu usûlün inşallah-ı Teâlâ ile'l-ebed bekaâsına şahit olmak üzere Dersâadetimizde mukîm bi'l-cümle süferâyâ dahî resmen bildirilsin." (İnalçık-Seyitdanlıoğlu 2012: 16; Düstür 1289/I: 7; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1028). Mustafa Reşid Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce İngilizlere verdiği memorandumda da Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların yapılabilmesi ve sürekli kılınması için Avrupa devletlerinin desteğinin gerekliliği üzerinde ısrarla durduğu görülmektedir (Bailey 1942: 272-275). Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa devletlerinin yardımını ve desteğini aramasını eleştiren aşırı bir yorum için bkz. Yerasimos (2007: 40-43). Namık Kemal, Tanzimat Fermanı'nın Avrupa kefaleti altına konulması meselesine oldukça anlayışlı bir şekilde yaklaşmaktaydı: "... Tanzîmatı o zaman efkâr-ı umumiyye himayesine vermek, cellad eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı? Efkâr-ı umumiyyeden başka dahilî ne kuvvet bulunabilirdi ki, tanzimat anın kefaletine tevdi olunabilsin? Şeriat mı denilecek? O, zaten mer'î olsaydı Tanzimatı neşre hacet kalmazdı. Ulemâ mı denilecek? Ulemâ eğer şeriat-ı islâmiyyeyi muhafaza etse idi, zaten şunun bunun bilâ muhakeme katline fetva vererek Avrupa himayesi altında bir varakpâre ile binâullah olan hayat-ı beşerin te'minine ihtiyaç bırakılmazdı. Bu hallerden anlaşıldı ki, Reşid Paşa meselâ esbab-ı tahaffuzunu istihsal için tebdil-i cellad beslemeğe mecbur olan kavimler gibi zarurî hilâf-ı tabiat bir kudrete müracaat etmeğe ihtiyaç gördü. Müracaat etti. Müracaatının semeresini de istihsal eyledi. Zira Tanzîmat i'lân olunmamış olsa idi, ne Mısır meselesini tesviye edebilirdik, ne memleketeyn ve Karadağ ve Sırbistan gürültülerini birkaç kereler def'e muktedir olurduk; ne Kırım muharebesinden galibane kurtulabilirdik, ne de Cidde ve Suriye, Girid belyyelerine karşı hayatımızı muhafazaya imkân bulurduk..." Aktaran: Kaynar (2010: 196, 197). Namık Kemal'le aynı doğrultuda bir başka yorum için bkz. Şeref (2012: 47).

Hukukun üstünlüğünün gerekliliğine vurgu yapılarak başlayan Tanzimat Fermanı, bu vurgunun devamında doğal haklara geçiş yaparak, İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi'yle arasındaki farkı kapatmıştır. Fermandan anlaşıldığı üzere, hukuka riayet edilmemesinden kaynaklanan gerilemenin, doğal hakları temel alan yeni kanunların hayata geçirilmesi ile çok kısa bir sürede tersine çevrilebileceğine yönelik Tanzimatçılarda güçlü bir inanç bulunmaktadır.²⁹⁹ 1837 yılında kaleme aldığı *Avrupa Ahvaline Dair Risale*'de Sadık Rifat Paşa da Avrupa devletlerine referansla doğal hakları temel alan hukuka dayalı yönetimin önemini vurgulamaktaydı.³⁰⁰

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston'a sunduğu memorandumda, yalnızca kişisel nefret veya intikam nedeniyle, bir kişinin canını ve malını almayı, hiçbir Avrupa devletinin kabul edemeyeceği bir suç olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla tamamen insani olan böyle bir meselede hiçbir ulus veya devletin, bu yönde yapılacak reformlarda, Osmanlı Devleti'ne destek ve yardımı geri çevirmesi uygun olmayacağını söyleyerek yapmayı planladığı reformlarla ilgili aydınlanma söylemine ve Avrupa'da hakim olan hukuka referansla Avrupa devletlerinin desteğini aramaktadır.³⁰¹ Dahası Mustafa Reşid Paşa

²⁹⁹ "...esbab-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihî Teâlâ sûver-i matluba hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyeti hazret-i bâriye 'itimat ve imdâd-ı ruhâniyyet-i cenâb-ı peygamberiye tevessül ve istinat-birle bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idaresi zımnında b'azı kavânîn-i cedide vaz' ve tesisi lazım ve mühimm görünerek işbu kavânîn-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahî emniyyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz ve namûs ve mal..." (İnalçık; Seyitdanlıoğlu 2012: 13; Düstür 1289 / I: 5; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1027).

³⁰⁰ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 4); Seyitdanlıoğlu (1996: 119-120).

³⁰¹ Bailey (1942: 275). Söz konusu memorandumunu eserinde inceleyen Stefanos Yerasimos, ilginç bir şekilde, memorandumda bizim bahsettiğimiz hukukun üstünlüğü ve doğal hakların sağlanması konusunun geçtiği yerleri tamamen atlayarak, yalnızca Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa devletlerinin reform konusunda Osmanlı devletini yönlendirmeleri isteğini incelemiş ve "yabancı güçlere ülkenin iç işlerine bütün müdahale imkanlarını nasıl kendi eliyle sunduğu..." sonucuna varmıştır (Yerasimos 2007: 40-42). Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat dönemi boyunca yapacağı reformlar konusunda başta İngiltere olmak üzere, yabancı devletlerin dahil olmaları konusunda onları yönlendirmeye devam etmiştir. Bu noktada, Namık Kemal'in eleştirmek amacıyla alıntılıdığı Fuad Paşa'nın bir sözünü aktarmakta fayda bulunmaktadır: "Fuad Paşa 'Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeğe ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmağa muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir' der idi." Aktaran: Kaynar (2010: 197). Fuad Paşa'nın Avrupa devletleri için kullandığı "pabuççu muştası" benzetmesi oldukça yerinde bir benzetmedir. Tanzimatçılar gerçekten de Avrupa sefaretlerini politikalarını sürdürmek konusunda bir muştâ gibi kullanmaktalardı ve bu politikayı en ustalıkla kullananların başında Mustafa Reşid Paşa gelmekteydi. Polonya asıllı Mehmet Sadık Paşa, Mustafa Reşid'in bu politikadaki maharetini, biraz abartılı bir dille de olsa "O, inatçı İngiliz'e [İngiliz büyükelçisi Stratford Canning] üçüncü şahıslar aracılığıyla kendi fikirleri ve isteklerini telkin ediyordu. O da bunu kendi fikirleri sanarak aktif şekilde desteklemeye başlıyordu. O zaman Reşid Paşa, Kont Radcliffe'in fikirlerine karşı çıkıyor gibi yapıyordu, o da inatla baskı yapıyordu. Türk nazır yavaş yavaş

memorandumunda, Osmanlı eyaletlerindeki geri kalmışlığın yanı sıra, Eflak-Boğdan'ın ve Sırbistan'ın özerkleşmesi ve Yunanistan'ın bağımsızlaşmasının temel nedenini de can ve mal güvenliğinin hukuki güvence altında bulunmamasına ve II. Mahmud'un zorba yönetime bağlamaktadır.³⁰² Kısacası, yapacağı reformlar konusunda Avrupa'nın desteğini ve yardımını talep eden Mustafa Reşid Paşa, İmparatorluğun içinde bulunduğu iktisadi ve politik bütün sorunların temelinde can ve mal güvenliğini garanti altına alan, üstün bir hukukun bulunmayışı olduğunu düşünmekteydi. İnsanların doğal haklarının garanti altına alındığı, hukukun üstünlüğünün sağlandığı takdirde Osmanlı Devleti'nin çok kısa bir süre içerisinde güçlenebilmesi mümkün olacaktır. Görüldüğü üzere hem Palmerston'a sunduğu memorandumda hem de Lord Ponsonby ile yaptığı görüşmelerde hukukun üstünlüğünün nasıl tesis edileceğine, can ve mal güvenliğinin nasıl güvence altına alınacağına ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini bu reformun nasıl sağlayacağına dair ayrıntılara değinmeyen Mustafa Reşid Paşa, bu konulara Tanzimat Fermanı'nda açıklık getirmektedir.

2.2.2. İktisadi Zihniyet Metni Olarak Tanzimat Fermanı

3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, bu bölüme kadar hukuka yaptığı vurgu üzerinden tartışıldı. Gerçekten de fermanının ruhunu oluşturan iki temel konudan birisi hukuktur. Diğer taraftan, fermanın detaylarına inildiği zaman, hukukun üstünlüğünün sağlanmasıyla ulaşılmaya çalışılan en belirgin amaç ve elde edileceğine inanılan sonuç iktisadi kalkınmanın önündeki engelleri kaldırmak ve kalkınmanın sağlanmasına uygun koşulları hazırlamak gibi gözükmektedir. Bu bağlamda ele alındığında görülecektir ki fermanın temeli, iktisadi gelişmeyi sağlamak amacıyla dayanmakta, yani fermanın özünü

yumuşuyor gibi yaparak sonunda tamamıyla kabul ediyordu. İnatçı İngiliz kendi istediği oldu diye çocuk gibi seviniyordu, gerçekte ise Reşid Paşa akıllı bakıcının şımarık çocuğu terbiye ettiği gibi onu yönetiyordu. Her ikisi de memnundu. Her şey Reşid Paşa'nın istediği gibi oluyordu, ancak o Rıza Paşa'ya İngiliz elçisini nasıl oyuna getirdiğini izah edemiyordu..." sözleriyle anlatmıştır (Mehmet Sadık Paşa 2016: 127). Ahmed Cevdet Paşa da Âli Paşa tarafından, Sultan'ı ikna veyahut idare etmek amacıyla sefaretlerin kullanıldığından bahsetmektedir (Ahmed Cevdet Paşa 1960: 150-151).

³⁰² Bailey (1942: 276). Moltke (1960: 321), bu konuda II. Mahmud'a Mustafa Reşid Paşa'dan daha yumuşak yaklaşmaktadır: "Sultan Mahmud'un saltanat devri, yüzyıllardan beri Türk hakimiyeti altında ezilmiş olan Hıristiyan milletlerin uyanış ve benliklerini anlayışlarına rastlar. Dedelerinin ettiği haksızlıkların cezasını Osman'ın yirmi dokuzuncu torunu çekti. Sırbistan'da Eflak ve Buğdan'da, Hellas'taki reaya silaha sarıldılar (...)"

ve ruhunu iktisat oluşturmaktadır.³⁰³ Ferman, aynı zamanda, içerdiği maddelerin ve konuların yürürlüğe konulması amacıyla,³⁰⁴ Tanzimatçıların doğrudan veya dolaylı katkısıyla, Tanzimat dönemi öncesinde kaleme alınan iki önemli iktisadi düşünce metninden birisidir.³⁰⁵

Mustafa Reşid Paşa'nın İngilizlere sunduğu ve bir önceki başlıkta bahsi geçen memorandumun başlangıcında vurguladığına benzer şekilde, Tanzimat Fermanı'nda da doğal hakların garanti altına alınması ve yönetimde hukuka riayet edilmesi halinde, İmparatorluğun coğrafyasının avantajlı konumu, topraklarının verimli ve halkın da kabiliyetli olması nedeniyle “beş on sene zarfında” istenilen sonuçların elde edebileceğine yönelik güçlü inanç tekrarlanmaktaydı.³⁰⁶ Burada çok açık bir şekilde iktisada yapılan bir atıf mevcuttur, zira İmparatorluğun topraklarının verimliliğine yapılan vurgu ile tarımsal üretim kapasitesi belirtilmekteyken, coğrafyaya yapılan gönderme ise ticari faaliyetler açısından İmparatorluğun avantajlı konumunu nitelemektedir.³⁰⁷ Bir başka deyişle, doğa, çok açık bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na cömert davranmıştır. Bununla birlikte, doğanın cömertçe sundukları, yalnızca, yüksek bir potansiyelden ibarettir. Bu yüksek potansiyeli gerçekliğe dönüştürmek için ise insan emeğine duyulan ihtiyaç devreye girmektedir.³⁰⁸ Fermana

³⁰³ İlber Ortaylı, Tanzimat Fermanı üzerine şunları söylemektedir: “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu öncekilerden ayıran başlıca özelliklerden biri Babiâli bürokratlarının düşünüşünü ve tasarılarını yansıtması, daha doğrusu onlar tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu görüş ve tasarılar, liberal bir iktisadi anlayışın ve ona yönelik yeni bir yönetim modelinin gerçekleştirilmesi istemine dayanmaktaydı.” (Ortaylı 2014: 113). Krş. Kasaba (1993: 47).

³⁰⁴ Burada asıl vurgulanmak istenen, bu metinlerin yalnızca teorik veyahut öneriler içeren metinler olmaması, aynı zamanda uygulanmak amacıyla devlet tarafından ilan edilen politik metinler olmasıdır.

³⁰⁵ Tanzimat Fermanı dışında, Tanzimatçıların doğrudan yazmamakla beraber, yazan iki taraftan birisi oldukları ve içerdikleri maddeler itibarıyla aynı zamanda onların iktisadi düşüncelerini yansıtan 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması ikinci metindir ki, bu antlaşmaya dair detaylar ve Tanzimatçıların iktisadi zihniyetini nasıl yansıttığı, bir sonraki alt başlıkta tartışılacaktır.

³⁰⁶ “...memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin mevki’-i coğrâfisine ve arazi’-i münbitesine ve halkın kabiliyyet ve istidatlarına nazâran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihî Teâlâ sûver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla...” (İnalcık; Seyitdanlıoğlu 2012: 13; Düstür 1289 / I: 4; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1027).

³⁰⁷ Mustafa Reşid Paşa, İngilizlere sunduğu memorandumda, İmparatorluğun avantajlı konumunun ticaret için avantaj sağladığını özellikle ve açıkça vurgulamaktadır: “Sa position géographique des plus heureuses, est surtout favorable au commerce.” (Bailey 1942: 271).

³⁰⁸ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988a: 48); Mehmed Şerif (1988). Aydınlanma düşüncesinde, özellikle Locke’tan itibaren oldukça sık vurgulanan iki görüşten birisi insan aklı, diğeri ise insan emeğidir. İnsanın, akıl ve emekle doğayı hakimiyeti altına alabileceğine olan yüksek inanç ilerleme fikrinin en önemli temellerindedir. Örneğin Locke, insan emeği olmadan doğanın sunduklarının fazla bir şey ifade etmediğini şu sözlerle belirtmektedir: “Zannedirim insan yaşamına yararı olan yeryüzü ürünlerinin 9/10’unun emeğin sonucu olduğunu söylemek, sadece, oldukça ılımlı bir hesaplama olacaktır. (...) Bunun

göre, Osmanlı insanı kabiliyetlidir, ki bunu da doğanın sağlamış olduğunu varsaymak sanırım yanlış olmayacaktır. Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal üretimin artırılması ve ticaret hacminin büyümesi önünde hiçbir “doğal” engel bulunmamasına rağmen, iktisadi canlanmanın gelişimi mümkün olmamıştır. İşte tam bu noktada, doğanın sunduğu yüksek potansiyelin gerçekliğe dönüştürülememesinin nedeni ortaya çıkmaktadır: Doğal olana, doğa-dışı müdahale. Böylece yapılması gerekenler, yani “esbâb-ı lâzime” son derece açıktır, her şeyden önce doğal olana, doğa-dışı müdahale imkânını ortadan kaldırmak amacıyla doğal hakları temel alan hukuk sisteminin kurulması ve emeğin üretkenliğini olumsuz olarak etkileyen diğer doğa-dışı koşulları kabul edilebilir ve düzenli şekle sokmaktır, ki bunlar vergi toplama ve askere alma meseleleridir.

Fermanda, aydınlanma ve liberal ideolojiden açık bir etkilenmenin yansıması şeklinde, doğal olanı doğa-dışı müdahalelerle bozmak yerine buna ayak uyduracak yeni kanunlar yapılacağı ilan edilmiştir. Doğal olana uygun şekilde yapılacak kanunların “mevâdd-ı esâsiyyesi”nin, yani temel maddelerinin başında doğal haklar olan can, mal ve namus güvenliği sayılmıştır. Bir başka deyişle, çıkarılacak kanunlar, her şeyden önce doğal haklarla uyumlu bir şekilde yapılacaktır. Sadık Rifat Paşa da, Tanzimat fermanının ilanından yaklaşık iki yıl önce yazmış olduğu bir risalede, fermanla benzer şekilde, doğal haklarla uyumlu bir yönetimin gerekliliğini vurgulamış ve Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin “üss-i esâsî”ni halkın can, mal, ırz ve itibarının güvenceye alınmış olmasında görmüştür.³⁰⁹ Zaten Mustafa Reşid Paşa da can ve mal güvenliğinin

99/100'ünün doğadan çok, emeğe atfedilmesi gerektiğini söylemek daha doğru olacaktır.” Aktaran: Wood; Wood (2008: 203).

³⁰⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 4); Seyitdanlıoğlu (1996: 119). Ayrıca bkz. Şeref (2012: 108). Avrupa devletlerinin zenginliğinin kaynağını burjuva ideolojisiyle açıklayan görüşler yalnızca başkentte veyahut Avrupa'ya giden Osmanlı bürokratları tarafından öğrenilmemiştir. İlginç bir örnekte, bu fikre sahip bir Avrupalı, İmparatorluğun doğu sınırlarında küçük bir bölgenin, İspir'in, Voyvodasına İngiltere'nin zenginliğinin kaynağında mal güvencesi olduğunu anlatmaktadır: “Bir tabak kirazı atıştırken fırsattan istifade elbisemin farklı objelerini ima ederek İngiltere ve ürünlerini övdü ve alışkanlıkları Frenklerle karşılaştırılmaya razı olmayan Türklerin birer aylak ve cahil olduğunu düşündüğünü ifade etti. Ayrıca İngilizlerin çok zengin ve Türklerin fakir olduğunu da ekledi. Bir sebebinin, İngiltere’de biri endüstrisi veya emekleri ile zengin olduğunda yasanın mülkünü muhafaza etmeye ve ölümünden sonra ailesine bırakmasına müsaade ettiğini ve de devletin bir kısmına veya tamamına keyfi olarak müdahale edip kaçırmadığını söyleyerek yanıt verdim. O an kafasını anlamlı bir biçimde salladı, vakur bir bakış attı.” (Hamilton 2013: 177).

Avrupa’da kutsal olarak görüldüğünün bilincinde olduğu gibi Osmanlı devletinin de Avrupa devletlerinin yönetildiği kanunlarla yönetilmesi gerektiğini belirtmekteydi.³¹⁰

Daha önce de belirtildiği üzere, Mustafa Reşid Paşa’nın Palmerston’a sunduğu memorandumunda, doğal haklara riayet eden hukuk sistemiyle yönetilmediğinden dolayı, İmparatorluğun dağılmaya yüz tuttuğunu ifade ediyor ve devlet böylesine güçsüz bir durumdayken bu hatalı yönetimin devam etmesinin dağılma sürecini hızlandıracağından endişe ediyordu.³¹¹ Dolayısıyla, ancak doğal hukukun temelini oluşturduğu hukuka riayet eden bir yönetimle birlikte halkın refahı ve mutluluğunu sağlayabilmek mümkün olacaktır. Burada Reşid Paşa’nın ikili düşünce sistemine şahit olmaktadır. Bir yandan devleti yok olmaktan kurtarmak amacıyla ne yapılması gerektiğine dair çözüm yolları arayan bir Osmanlı bürokrati, diğer taraftan ise Avrupa’da aydınlanma fikirlerinden ve burjuva ideolojisinden etkilenmiş ve onu benimsemiş olan bir Osmanlıdır. Veyahut Şerif Mardin’in deyişiyle “Reşid Paşa’nın tutumu ... Avrupa’da 18’inci ve 19’uncu asırlarda yayılan liberalizm cereyanının arkasında yatan ideoloji ve dünya görüşüne tamamiyle uymaktadır.”³¹² Burjuva ideolojisine sahip olan Osmanlı bürokratinin devleti yıkımdan kurtarmak için önerdiği yöntem ise, her şeyi kendisine çeken, yalnızca kendi mali ve politik çıkarları doğrultusunda hareket eden bir devlet mekanizmasından ziyade, iktisadi gelişmenin önünü açarak, bunun sonucunda ortaya çıkacak olan toplumsal refah ve mutluluktan kendi payını alacak, zenginleşip güçlenecek devlet yönetimini inşa etmektir.³¹³ Bu anlayış, yine Avrupa’da Aydınlanma düşüncesiyle birlikte yaygınlık kazanarak burjuva ideolojisinin temellerinden biri haline gelen, devletin, toplumsal mutluluğa ve refaha ulaşılmasını kolaylaştırmakla görevli olduğuna dair anlayışın yansımasıdır,³¹⁴ ki Sadık

³¹⁰ Mustafa Reşid Paşa, aynı zamanda, can ve mal güvenliğinin Kuran tarafından da emredildiği görüşündedir (Bailey 1942: 273). Sadık Rifat Paşa da Avrupa’da doğal haklar temelli olan yönetimi anlattıktan sonra, Osmanlı devletinin, Avrupalı devletlerin yönetildiği gibi yönetilmesi gerektiği belirtmekteydi: “Keyfiyat-ı maruza Avrupa düvel-i mütemeddinesi indinde siyaset-i esasiyenin elifbası mesabesinde olup Devlet-i Aliyye’ce dahi istihsali esbabına kemal-i azm ve şiddet ile ihtimam olunmak vacibat-ı umurdandır.” (Şeref 2012: 109).

³¹¹ Bailey (1942: 276).

³¹² Mardin (2012: 152). Ayrıca bkz. Yerasimos (2007: 46-47); Mardin (1998: 197-198).

³¹³ İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby, dışişleri bakanına Tanzimat Fermanı’nın ilânının müjdesini verirken çok önemli bir noktaya değinmektedir. Elçi, fermanı, her şeyden önce, “halkın toplumsal koşullarını geliştirmeye yönelik planın ilk adımı” olarak görmektedir. FO 78/360, No 301, Lord Ponsonby’dan Lord Palmerston’a, 5 Kasım 1839.

³¹⁴ Abadan (2012: 80-83).

Rifat Paşa'nın "... Her bir hükümetin vaz'ı tebaa-i mevcudesinin tesviye-i maslahat ve ihkak-ı hukukları içindir. Hükümetler halk için mevzu olup yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir"³¹⁵ ifadesinde yine bu zihniyetin izlerini görmekteyiz.

Gerek Tanzimat Fermanı'nda gerekse Sadık Rifat Paşa'nın ve Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat öncesi yazılarında, can, mal ve namus güvencesinin hukuk tarafından sağlanması halinde kişilerin hem itaatkâr olacağı hem de bütün toplumun kalkınmasına faydalı olacak şekilde üretim faaliyetlerini artıracaklarına dair bir inanç mevcuttur. Aksi durumda ise can, mal ve namus kaygısına düşen insanların devlete ve topluma faydalı olmayacağı gibi devlete karşı hareketlere de girişebileceklerinin şüphe götürmez olduğu belirtilmektedir. Daha önceden Mustafa Reşid Paşa'nın memorandumunda Yunanistan'ın bağımsızlığını ve Sırbistan, Eflak ve Boğdan'ın özerkliğini hukuka riayet etmeyen, zorba yönetime bağladığını belirtmiştik.³¹⁶ Sadık Rifat Paşa da hukuka dayanmayan devletlerin en çok kendi halkından korkması gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır:

"...Devletlerin bais-i zeval ve izmihlali ahali hakkında zulüm ve teaddi muamelesi olmakla tebaa-i mevcudenin nefret-i umumiyesini ve mülk ve milletin harabını mucip olmamak için teaddiyattan ziyadesiyle mücanebet eylemek hükümetlere elzemdir. Fesat-ı zamir-i halkı mucib olan esbabın eşeddi cevrdir. İdare-i gaddarane üzere hareket eden hükümet husamasından ziyade tebaa-i mevcudesinden ihtiraz etmelidir."³¹⁷

Yani, Tanzimatçılara göre, doğal hakların güvence altına alınması hem bireyleri topluma bağlayan hem bütün toplumun refahına katkı sunan hem de devletin gücünü sağlayan kaynak ve araçları üreten sihirli bir formüldür:

³¹⁵ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 35); Şeref (2012: 108).

³¹⁶ Kimi modern dönem araştırmacıların aksine, Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrılıkçı hareketlerin başlıca nedeninin yabancı devletlerin kışkırtması olduğunu düşünmemektedir. Bu tip faaliyetleri kabul etmekle birlikte, esas nedenin Osmanlı devletinin zorba yönetimi olduğunu belirtmektedir (Bailey 1942: 276). Benzer bir yaklaşımı ileriki kuşak Tanzimatçılarda da görebilmekteyiz. Önü bir türlü alınmayan Bulgarlar arasındaki huzursuzluğu bir çözüme kavuşturmak amacıyla önce Niş eyaletine daha sonra ise Niş eyaletini de kapsayacak şekilde kurulan Tuna vilayetine vali olarak atanan Midhat Paşa, eyalette iktisadi gelişmeyi ve can ve mal güvenliğini temin edecek bir idari sistem kurabilmiştir. Bunun sonucunda, Midhat Paşa'nın söylediğine göre halkın mutluluğu sağlandığı zaman kışkırtmaların tesiri de ortadan kalkmaktaydı. (Ali Haydar Midhat 1997: 63).

³¹⁷ Şeref (2012: 108). Bir başka yerde ise "Kâffe-i hukuk-ı tabiiyyede milel-i muhtelifeyi müsavi tutmak mukteza-yı adalettir. Tebaayı hoşnut edeceği yerde ihafe ve kahr tahrikine sülük eden hükümet kulub-ı ahaliye tohum-ı adaveti eker; isyan ve tuğyan dahi onu biçer" demektedir (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1988: 39; Şeref 2012: 116).

“...dünyada candan ve ırz u namustan eazz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibiliyyet-i fitrîyyesinde hiyânete meyil olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmûsu için elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahî devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellemler olduğu misillü bi'lakis can ve nâmûsundan emîn olduğu halde dahî sıdk u istikâmetden ayrılmıyacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahî bedihi ve zâhîdir ve emniyyet-i mal kaziyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne ‘imâr-ı mülke bakmayıp dâ’imâ endişe ve ıztırdan hâlî olmadığı misüllü aksi takdîrinde yani emvâl ve emlakinden emniyyet-i kâmile olduğu halde dahî hemen kendü işi ile ve tevsî-i dâ’ire-i taayyüşüyle uğraşmış ve kendüsünde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ânâ göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir.”³¹⁸

Sadık Rifat ve Mustafa Reşid Paşaların ortaya koydukları fikirlerden anlaşıldığı üzere, Tanzimatçılar, toplumun devlete değil, devletin topluma göre hareket etmesi, toplumu öncelmesi gerektiği görüşündedirler. Bir başka deyişle devletin asıl kaygı ve hedefi toplumu hoşnut etmek, onun refahını sağlamak olmalıdır. Yalnızca bu koşullar yerine getirildiği takdirde devlet güçlenebilir, fakat, aksi taktirde devleti güçlendirmek kaygısıyla bütün toplumun zararına olan girişimler, aynı zamanda devletin de varlığını tehlikeye düşürecek koşulları ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle, asıl maksat devletin varlığını sürdürmesini sağlamak ve onu güçlendirmek olsa dahi, bunu gerçekleştirme amacıyla kullanılan yöntemler, halkın refahını artıracak önlemlerle birleştirilerek planlanmalıdır. Onların zihniyetinde devleti kurtaracak biricik ve doğru yöntem de budur. Örneğin, Avrupa devletlerinin gücünün kaynağında ne olduğunu göstermek amacıyla bu devletlerin uyguladıkları politikaları “...teksîr-i efrâd-ı millet ve i’âmâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyiş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icrâ ve istihsâl itmekde ve bu misüllü menfaat-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerinde halen ve i’tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler”³¹⁹ diyerek sıralayan Sadık Rifat Paşa, aynı layihasının ilerleyen sayfalarında ise “tabiat-ı munise-i insâniyenin firifte olacağı emniyyet-i kalbiyye ve i’tibârât-ı zâtiyye-i mütemâdiyye ve ıstirahât-ı tabiyye misüllü celb-i kulûb-ı tebaa ve nâsı mûcib olan tedâbîr-i rıfkıyye riâyet-i hukuk-ı insâniyyeye dahî menût ve merbut olduğundan işbu hikmete mebnî ekser düvel-i Avrupa hükümetlerinde bu misüllü usûl-i hikmet-şumûle dahî i’tinâ olunmakda bu kaziyye-i maraziyye-i

³¹⁸ İnalçık; Seyitdanhoğlu (2012: 14); Düstûr (1289 / I: 5); Ahmed Lûtfi Efendi (1999 / VI: 1027). Sadık Rifat Paşa (1988: 39) da “Bir hükümette fazilet ve adalet yoktur onda hürriyet ve refah bulunmak muhaldir” diyerek, hukuk ile refah arasında ilişki kurmaktadır.

³¹⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 4); Seyitdanhoğlu (1996: 119).

m'akule dahî devletlere küllî kuvve-i mâneviyye virmektedir"³²⁰ demekle toplumu hedefleyen devlet anlayışının farklı bir yöntemini tanıtmaktadır. Rifat Paşa bir başka layihasında ise devletin politikalarının toplumun ihtiyaçlarına ve faydasına yönelik olarak uygulanması gerektiğini son derece açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Nizam ve kanun tevzii adalete ve mülkün umur-ı idaresini tanzime hadim ve *ihhtiyacat-ı ammeyi dâfi*' olmalıdır. Vazında veya tadilinde *umumun fevaidi* ve hükm-i zamanının icabat-ı tabiiyyesi mülâhaza olunup faide-i hususiyeye bakılmaz."³²¹

Tanzimatçıların toplumun mutluluğunu ve refahını önceleyen zihniyetleri, aynı zamanda iktisadi zihniyetleriyle de doğrudan ilişkilidir. Osmanlı bürokrasisinde, belki de ilk defa Tanzimatçılarla birlikte, ekonominin, devlet, yani maliye odaklı olarak düşünülmesine son verilmiştir. Tanzimatçılar, ekonominin maliyeden bağımsız bir alan olduğunun, bütün bir iktisadi üretim sürecinin yalnızca devletin ihtiyaçlarını karşılamak ve politik düzenin devamlığını sağlamak amacıyla gerçekleşmediği gibi, iktisadın toplumsal yönü bulunduğunun bilincine varmıştır. Dahası, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinden daha güçlü hale gelmesindeki nedenlerin başında, bu anlayışı yerleştirmiş olmalarının bulunduğunu itiraf etmişlerdir. Bir başka deyişle, Avrupa devletlerinin güçlü olmalarının ön koşulunu devletin gücünden yola çıkarak değil, toplumdaki yola çıkarak açıklamaya başlamışlardır.³²² Tanzimatçıların şahit oldukları 19. yüzyıl Avrupası'nda devletin birincil amacın toplumun mutluluğunu ve refahını sağlamak olduğuna dair anlayış artık genel kabul görmekteydi. Hatta bu hedef doğrultusunda hareket etmeyen hükümetler ağır eleştirilere maruz kalmaya başlamışlardı. Örneğin devrimin ertesinde Fransa ulusal meclisinde anayasa

³²⁰ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 5); Seyitdanlıoğlu (1996: 120).

³²¹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 37); Şeref (2012: 114). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

³²² Tanzimatçılardan önceki kuşaklardaki Osmanlı bürokratlarında bu anlayışın tam olarak yerleştiği söylenemez. Döneminin bürokratlarından zihinsel olarak oldukça farklı bir zihniyette olan ve Tanzimatçıların zihniyetine en çok yaklaşan Ebubekir Ratib Efendi'de bile topluma ve ekonomiye tamamen devlet odaklı bakış devam etmekteydi. Avusturya'da kameralizmin hala etkisini devam ettirdiği bir dönemde Viyana'ya gitmiş olan Ratib Efendi, Avusturya'daki kameral ve ekonomik politikalara dair bazı bilgiler vermesine rağmen, bunları tamamen devlet ve hatta askeri modernleşme merkezli yorumlamıştır. Bununla birlikte, kameralizmin de devletten yola çıktığı akılda tutulmalıdır. Ratib Efendi'nin Viyana seyahati ve fikirleri için bkz. Yeşil (2011). Ratib Efendi gibi Viyana'da bulunmuş olan Sadık Rifat Paşa'nın ise kameralizmin Avusturya'daki etkisinin artık yok olmaya yüz tuttuğu bir dönemde Viyana'ya gitmiş olduğunu yeri gelmişken belirtelim. Dolayısıyla Rifat Paşa'nın fikirlerinin devletten değil toplumdaki yola çıkarak kurgulanmış olmasında, Avusturya'daki kameralizmin gerilemesi ve liberal fikirlerin yayılmaya başlamasının da payı olmalıdır. Bu konuda bkz. Sönmez (2017). Krş. Sayar (2013: 210).

komisyonunda yer alan Jean Joseph Mounier, anayasa üzerine yaptığı bir konuşmada, toplumun mutluluğunu hedeflemeyen hükümetlere ağır eleştiriler yöneltiyordu:

“...tüm toplumların hedefi genel mutluluk olduğundan, bu hedeften uzaklaşan ya da bu hedefe aykırı davranan bir hükümet esasen ahlaksız ve yozlaşmış demektir. Bir anayasanın iyi olması için insan hakları üzerinde temellenmesi ve elbette ki bunları koruması gerekir.”³²³

Aslına bakılırsa, 19. yüzyılın başında monarşistlerden liberallere ve ütöpik sosyalistlere kadar bütün politik çevreler, ideolojilerinin haklılığını tam da bu mesele üzerinden meşrulaştırmaktaydılar. Bir başka deyişle, genel mutluluğu sağlamanın en iyi yolunun, kendi ideolojileri doğrultusunda kurulacak politik, ekonomik ve sosyal düzen olduğunu savunmaktaydılar. Yükselen kapitalist sınıf ise, onca sefalete yol açmalarına rağmen, Adam Smith’in ardından, tüm toplumun refahını nasıl sağladıklarına herkesi ikna etmek amacıyla aradıkları düşünce sistemine sonunda kavuşmuşlardı. İşin doğrusu, kâr etme hırsı en azından bir önceki yüzyıldan beri artık Avrupa’da normalleşmeye başlamıştı.³²⁴ Dahası, John Locke tarafından bireysel kazanma hırsının tüm toplumun refahına hizmet ettiğine dair son derece başarılı bir şekilde formüle edilmiş olan fikir, 18. yüzyıldan beri Avrupa’da iyi bilinmekteydi. Fakat yine de kapitalistler açısından, Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* kitabında ortaya koyduğu teori, doğrudan kapitalist çağa seslendiği ve artık yeni çağa ait olmayan engellerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte engelsiz işleyecek, yeni işbölümüne dayalı olan iktisadi faaliyetin, yani kapitalizmin bütün toplumların refahını, zenginliğini ve mutluluğunu sağlayacağını söylemesi nedeniyle kutsal bir metin haline gelmiştir.³²⁵ Pek tabii ki, daha önce de belirtildiği üzere, Adam Smith’in teorisindeki Aydınlanma felsefesine ait temeller, Avrupa’daki kapitalistler gibi burjuvazinin de, engelsiz işleyen bir ekonominin tüm toplumun refahına hizmet ettiğine dair inançlarına büyük katkısı olduğu belirtilmelidir. Kısacası, Hobsbawm’ın belirttiği gibi, bu dönem Avrupası’nda “...toplumsal amaçlar, bireysel amaçların bir toplamından

³²³ Aktaran: Dreyfus (2007: 53). Hobsbawm (1998: 73), 19. yüzyılın ilk yarısında, Britanya’da fikirleri oldukça etkili olan Jeremy Bentham’ın başarılı devlet kriterini şu şekilde anlatmaktadır: “Jeremy Bentham ile izleyicilerine göre ahlak ve siyaset bile bu basit hesaplamaların içine giriyordu. Siyasetin amacı mutluluğu sağlamaktı. Her insanın hem hazzı hem de ıstırabı (hiç değilse kuramsal bir şekilde) miktar olarak ifade edilebilirdi. Hazdan ıstırabı düşüğünüz zaman, aradaki fark o insanın mutluluğunu gösterirdi. Tüm insanların hazlarını toplayıp ıstıraplarını bundan düşüğünüzde bu ikisi arasındaki fark bir ölçüt olabilir ve en fazla sayıdaki insan için en fazla mutluluğu sağlayan devlet en iyi devlet sayılabilirdi.”

³²⁴ Bu konuda bkz. Hirschman (2008).

³²⁵ Hobsbawm (2008: 258).

oluşmaktaydı. Tanımlamaya çalışanlara neredeyse mutluluklarını arayanlar kadar sorun çıkartan Mutluluk, her bireyin yüce hedefiydi; en fazla sayıda insanın en fazla mutluluğu, toplumun amacıydı.”³²⁶

Avrupa’da buldukları dönemde bu kadar yaygınlaşmış olan, kendi kuralları doğrultusunda, müdahalesiz işleyen ekonomi ile toplumsal refah ve mutluluk arasındaki ilişkiye dair bu fikirlerden etkilenen Tanzimatçılar, bu zihinsel dönüşümü Tanzimat Fermanı’yla ortaya koymuşlardır. Daha önce de değinildiği üzere, Tanzimat Fermanı’nın temelini oluşturan en önemli hususlardan birisi tarımsal üretimin artırılmasının önündeki engellerin kaldırılmasıydı. Zira tarımsal üretim, Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin temelini oluşturmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti’nin vergi gelirlerinin de en büyük kısmını meydana getiriyordu.³²⁷ Dahası nüfusun neredeyse yüzde sekseninin kırsal alanda yaşadığının tahmin edildiği hesaba katılırsa,³²⁸ yapılacak vaat edilen vergi düzenlemesi yalnızca ekonomik ve mali değil, aynı zamanda, önemli bir toplumsal reform anlamına gelmekteydi. Nihayetinde fermana da bu doğrultudaki niyet ve kaygılar vurgulanmaktaydı.³²⁹ Buradan hareketle, ilk olarak tarımsal üretimin artırılmasının önündeki en önemli engellerden bir tanesi olarak görülen vergi toplanma biçiminin değiştirileceği ve toplumsal koşullar dikkate alınarak yeniden düzenleneceği vaat edilmiştir. Daire-i adliyyeyi andırır şekilde vergi meselesine dair olan bahisle başlanan fermana, ülkenin korunması için devletin askere ihtiyacı olduğu ve bunu karşılamak için gereken paranın ise tebaadan toplanan vergilerle elde

³²⁶ Hobsbawm (2008: 256). Daha önce belirtildiği üzere toplumsal mutluluğa vurgu Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’ne de yansımıştır. Bildirgeye göre “yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme hakkı” insanların vazgeçilmez haklarıdır. (Rosen; Wolff 2006: 513).

³²⁷ du Velay (1978: 10; 13; 104-106; 114); FO 78/1862, No. 35, Lord Lyons’tan Lord Russell’a, 22 Kasım 1865’e lef I; *Levant Herald*, No. 42, 15 Kasım 1865: *The New Treasury Council*.

³²⁸ Pamuk (2005: 128-129); Quataert (2013: 15).

³²⁹ Ma’oz (1968: 22). “...cülûs-ı hümayûnumuz rûz-ı firûzundan beru efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahî mücerret ‘imâr-ı memâlik ve enhâ ve terfih-i ahâlî ve fukara kazıyye-i nâ-fi’asına münhasır...” (İnalçık; Seyitdanlıoğlu 2012: 14; *Düstûr* 1289 / I: 4; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1027).

edileceğinin belirtilmesinin ardından,³³⁰ mevcut vergi toplama usulü olan iltizam sistemi ağır bir eleştiriye tabi tutulmaktadır.³³¹

Devletin yönetim kapasitesinin düşük ve para dolaşımının kısıtlı olduğu modern öncesi devletler açısından olduğu kadar Osmanlı Devleti için de son derece pratik, kolay ve hızlı bir şekilde nakit ihtiyacını karşılamının yolu olan iltizam sistemi, bu açılarından bakıldığında devlet açısından faydalı bir sistemdir.³³² Bununla birlikte, yine devletin yönetim kapasitesinin düşük olması nedeniyle yolsuzluk ve usulsüzlükler için muazzam imkanlar sunan, yozlaşmaya açık bir sistemdir. 17. yüzyılın ortalarıyla birlikte, Osmanlı bürokratlarının tekelleştirdiği iltizamlar, genellikle bir veya daha fazla alt mültezime devredilerek toplanma yoluna gidiliyordu. Alt-mültezim sayısının çoğalması, özellikle tarımda, üretici üzerine binen vergi yükünü artırırken, merkeze ulaşan vergi miktarının toplanan toplam vergi miktarına oranını düşürmekteydi. Bir başka deyişle, toplanan toplam vergi miktarı artarken, merkeze ulaşan vergi miktarı düşme eğilimindeydi. Vergi miktarının artışı ise ekonomi üzerinde son derece yıkıcı bir etkiye yol açmaktaydı.

III. Selim'in saltanatında iltizam usulünde biçimsel bir değişikliğe gidilerek devletin toplanan vergilerden aldığı pay artırılabilmişse de sistemin, ekonomiye zararlı özünde değişim olmamıştır. Tanzimat dönemine kadar devam edecek çeşitli biçimsel değişiklikler, aracılardan sayısını azaltmanın ve devletin gelirlerinin artırılmasının

³³⁰ “Ve t’ayîn-i vergi mâddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâliki için elbette asker ve leşkere vesâ’ir masârif-i muktaziyeye muhtâc olarak bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahî tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binaen...” (İnalçık; Seyitdanlıoğlu 2012: 14; Düstür 1289 / I: 5; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1027).

³³¹ Devlet tarafından, belirlenen bir bedel karşılığında özel şahıslara verilen vergi toplama hakkı anlamına gelen iltizam, yalnızca Osmanlı Devleti’ne özgü olmayıp, paranın kıt ve devletin yönetim mekanizmasının gelişmemiş olduğu modern dönem öncesi devletlerde, nakit ihtiyacını karşılamının en kolay ve maliyetsiz yolu olarak oldukça yaygın bir vergi toplama uygulamasıdır. Avrupa’nın en güçlü iki ülkesi olan İngiltere ve Fransa’da da görülen bu sistem, özellikle 17. yüzyılla birlikte en yaygın haline ulaşmış ve bu yüzyıldan sonra uygulanması yavaşça azalmakla birlikte, örneğin Fransa’da 19.yüzyıla kadar devam etmiştir. İngiltere ve Fransa karşılaştırması üzerinden iltizam sistemi üzerine yapılan bir inceleme için bkz. Johnson-Koyama (2014). Osmanlı Devleti tarihi boyunca çok farklı biçimlerde uygulanmış olan iltizam sisteminin tarihini incelemek bu çalışmanın sınırlarını aştığından dolayı sistemin tarihsel sürecine, yaşadığı dönüşümlere ve detaylarına girilmeyecektir. Bu konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Genç (2000).

³³² İltizam sisteminin öne çıkmasının nedenlerinden en önemlisi, askeri teknolojinin ve savaş biçiminin değişmesiyle birlikte ateşli silah kullanan piyadelere duyulan ihtiyaçtaki artıştır. Bu nedenden ötürü, 1527 yılından 1669’a kadar olan dönemde yeniçeri sayısının artışı beraberinde ödenen maaşlarda reel olarak 7 katlık bir artışı beraberinde getirmiştir (Eldem 2003: 195; Pamuk 2007b: 119-120; İnalçık 2012b: 37).

dışında, ekonomiye verdiği zararı azaltacak bir etki yaratmamıştır.³³³ Sistemin özünü oluşturan yaklaşım, iktisat ile maliye arasındaki farka dair algının yerleşmemiş olduğu bir zihniyetin ürünüdür. Tarımsal üretim ele alınacak olursa, Osmanlı devletinin kuruluş dönemlerinden itibaren temel olarak tek bir amaca hizmet etmek üzere kurgulanmıştır: Devleti ve askeri yapıyı desteklemek. Miri arazi olarak isimlendirilen, mülkiyet hakkı devlete ait toprakların önemli bölümü, köylü ailelere, hayatta kalmaları, tımarlı sipahileri beslemeleri ve devletin diğer vergi taleplerini karşılamalarına yetecek büyüklükte parçalar şeklinde tasarruf etmeleri için dağıtılmıştır.³³⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyıla varıncaya kadar pek çok yeni kurum tesis edilmiş, ortadan kalkmış veyahut özsel veya biçimsel olarak dönüşerek, ortaya çıkış biçimi ve amacıyla tamamen farklı bir yapıya bürünmüş olsa da, Tanzimat arifesine gelindiğinde, kök haliyle biçim ve öz olarak en çok benzerlik gösteren ve doğrudan ekonomiye ilgilendiren iki dayanıklı yapı bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, tarımsal üretim yapılan toprakların çok büyük bir kısmının, küçük arazilerde üretim yapmakta olan köylü aileler tarafından işgal ediliyor oluşudur. Bir başka ifadeyle Osmanlı tarımsal üretimini dayanağını küçük köylü işletmeleri oluşturmaktaydı.³³⁵ İkincisi ise güçlü bir şekilde devam etmekte olan, ekonomiye bakışın devlet merkezli doğasıdır. İktisadi faaliyet, devlete olan faydası ve zararı doğrultusunda değerlendirilmekte ve ekonominin her şeyden önce devletin gereksinimlerini destekleyecek şekilde sürdürülmesinin yolları aranmaktaydı.

Devlet açısından fayda ve zarar doğrultusunda değerlendirilen ekonomide, mali kaygılar en önemli güdü olmakla birlikte, bunun biricik saik olduğu düşünülmemelidir. Sıklıkla mali kaygıların diğer etkenleri baskıladığı ve öncelediği doğru olmakla birlikte, politik düzenin ve istikrarın merkezi yönetimi tehdit eder derecede bozulmaması da yine devletin fayda ve zarar hesabı üzerinden değerlendirilebilir. Bu açıdan yorumlandığı

³³³ Berkes (2014: 106-108); Çadırcı (1991: 23-24). Vergi toplamının daha fazla merkezileştirilmesi yönünde benzer girişimler II. Mahmud tarafından da hayata geçirilmeye çalışılmışsa da yine başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Bailey 1942: 150-151; Shaw; Shaw 2006: 70-71; Çadırcı 1991: 24-25).

³³⁴ Pamuk (2007b: 32-40; 42-44). Bu tarımsal yapıyı "çift-hane" olarak isimlendiren Halil İnalçık'a göre, dağıtılan toprakların büyüklüğü, toprağın verimliliğine göre, genellikle 60 ila 150 dönüm arasındadır. bkz. İnalçık (2008).

³³⁵ McGowan (2004: 804); Pamuk (2005: 98; 162). Tevfik Güran'ın (2014b: 61-62) verdiği rakamlara göre 1840'larda Anadolu'da ekili toprakların %82'sini 60 dönümden daha küçük tarım işletmeleri oluşturmaktaydı. Rumeli topraklarında da benzer büyüklükteki tarım arazileri hakim konumdaydı.

takdirde şu sonuca varmak anlamlı olacaktır: Ekonomik faaliyetin anlamı, hazine gelirlerinin maksimuma çıkarılması ve politik tehdidin maksimuma varmasını önlemek açısından değerlendirilmekteydi.³³⁶ Dolayısıyla politik tehdit maksimum seviyeye varmadığı, yani ciddi bir ayaklanmaya dönüşmediği sürece, maliyenin çıkarlarının maksimuma çıkarılması amacıyla uygulanan yöntemlerin toplumsal rahatsızlıklara yol açmasına göz yumulabilirdi. Maliye ve politika bağlamında fayda ve zararın maliyetinin hesaplanması, uzun vadeli bir plan doğrultusunda yapılmaktan ziyade, kısa vadeli, güncel şartlar, sorunlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleşmekteydi. Bir başka deyişle, uzun vadeli iktisadi çıkarlar, kısa vadeli mali ve politik çıkarlara feda edilmekteydi. Ekonomi ile toplumsal refah ilişkisine dair zihniyet gelişmediği için, üretim, toplumsal ve politik yapının devamlılığı bağlamında yorumlanmakta, toplumsal refahın artırılması değil, toplumsal yapının sürdürülmesine odaklanılmaktaydı.³³⁷ Bu nedenle asıl olan iktisadi, toplumsal ve politik yeniden üretimin devamlılığını sağlayabilmektir ve yeniden üretimin devamlılığı dışında, iktisadi üretim artışının herhangi bir anlamı bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, II. Mahmud'un saltanatının son yılına kadar, Osmanlı tarihinde modernleşmenin bütün tarihi, devletin sivil kurumlarının

³³⁶ Tanzimatçı kuşak öncesi dönemde Osmanlı iktisadi politikası ve zihniyetinde önemli bir yer tutan işçilik politikasının önemli bir yönü, politik tehdidin ortaya çıkmamasını, yani başta başkent olmak üzere, şehirlerde bir ayaklanmaya meydan vermemeyi amaçlamasıydı. İşçilik için bkz. Genç (2009a; 2009b; 2009c). İşçilik politikasının başarısı tamamen devletin gücüyle sınırlıydı ve her zaman başarı gösterebildiğini söylemek mümkün değildir (Eldem 2003: 158-159; Pamuk 2007b: 90-91). Bununla birlikte, iktisadi amacın dışında, iktisadi alana yapılan bu gibi devlet müdahaleleri, başarılı olduğu takdirde ekonomiye büyük zarar verirken, başarılı olmadığı halde ise kaçakçılığa yönelen ticaret nedeniyle devleti vergi gelirlerinden mahrum bırakabiliyordu. İzmir, ikinci ihtimalin en önemli örneği olmasının yanı sıra, iktisadi gelişmenin de devlet müdahalesinden en başarılı kaçış örneklerinin başında gelmektedir. Başkent İstanbul'un meyve ve hububat ihtiyacını karşılamak amacıyla, devlet tarafından bu ürünlerin ihracının yasaklanmaya çalışılmasına karşın, kaçak yollarla da olsa devam eden dış-ticaret sayesinde ve devlete rağmen, İzmir'in iktisadi önemi artmaya devam etmiş, 17. yüzyıl ortalarından itibaren ise devlet ticarileşen İzmir'deki durumu kabullenerek uyum sağlama ve gelişen ticareti kontrol ederek mali kaynak devşirme yoluna gitmiştir. Goffman'a göre bu uyum sağlamada, Babiâli'nin "merkeziyetçi kurgularını dayatabilme kapasitesi"nin düşmesinin büyük etkisi vardır (Goffman 2003: 96-99; 103, 104; 109-111; 117-119). Ayrıca bkz. Kasaba (1993: 21). Babiâli'nin yönetme kapasitesinin düşmesinin yanı sıra, 18. yüzyılın başlarından 1760'lara kadar, Osmanlı tarımı ve zanaatlarında görülen canlanmanın da büyük payı olduğunu düşünmek gerekir. Zira 17. yüzyılda sık sık yasaklandığına şahit olduğumuz hammaddelerin ihracı 18. yüzyılda serbest bırakılmıştır (Genç 2009d: 213-217; Pamuk 2007b: 179).

³³⁷ Keyder (2009a: 56). Daniel Goffman'ın (2003: 110-111) verdiği bir örnek Osmanlı'nın iktisat-dışı zihniyetine çok iyi bir örnek sunmaktadır. Buna göre, 17. yüzyılın başlarında, hammadde fiyatlarındaki yükselişten kaynaklanan Avrupalı tüccarların hammadde teminine yönelik rekabetine karşı koyamayan Selanik tekstil üretiminin gerilemesi nedeniyle, Yahudi tekstil üreticileri, söz konusu üretimi yapmak için daha uygun şartlara sahip olarak gördükleri İzmir'e göç etmelerine karşılık, merkezi devlet tekstil üreticilerinin geldikleri yere gönderilmelerine dair emir göndermiştir. Yedi yıl sonra, Manisa'dan İzmir'e göç eden Yahudilerin engellenmesine dair, aynı kaygılardan kaynaklanan bir başka emirin daha gönderildiğine şahit olunmaktadır.

ve ordunun modernleştirilme çabalarıyla sınırlı kaldığını söylemek akla yatkın görünmektedir. Yani, üretkenlik ve verimlilik anlamında üretim artışının hedeflendiği alanlar, politik ve askerî alanlar olmuştur. Tanzimat Fermanı, vergi konusunda söyledikleriyle, bu anlayıştan bir kopuşa yönelik kuvvetli niyeti beyan etmekteydi. Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, Tanzimat Fermanı'yla birlikte, ekonomiyi, mali öncelikli görme politikasından vazgeçildiği, artık mali önceliklerle iktisadi faaliyete ve tarımsal üretime zarar veren uygulamalara son verileceği beyan edilmekteydi.

Fermanda, iltizamın kaldırılacağına dair vaat yalnız başına yer alıyor olsaydı, bunun daha düzenli bir mali sistem kurmaya dönük bir amaçtan ibaret olduğu düşünülebilirdi. Mültezimlerin aradan çıkarılmasıyla birlikte, devlet, bu araçların vergi gelirlerinin önemli bir kısmına el koymasının önüne geçerek, vergi gelirleri üzerindeki tek hak sahibi olarak kendisini ortaya koyma amacı taşıdığına kanaat getirilebilirdi. Hiç kuşkusuz, taşradan merkeze taşınana kadar vergilerin araçlarca büyük bir kısmına el konulmasını önlemek ve merkezi, sistemli ve verimli bir mali sistem kurmanın Tanzimatçıların en önemli amaçlarından bir tanesi olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, mali sisteme yönelik reformda uygulanacak yöntem, yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi, ekonomiyi ön plana alan, mali gelişmeyi ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak gören anlayışla birlikte düşünülmektedir. Tanzimatçının iltizamı kaldırmaktaki amacı, yalnızca var olan kaynaklar üzerinden daha fazla payı merkeze çekmek değil, var olan kaynakların gelişimini engelleyen koşulların ortadan kaldırılmasıyla birlikte gelişen iktisadi kaynaklardan aracısız bir şekilde pay almaktır.³³⁸ Tanzimatçılar öncesi dönemde de, iltizam sisteminin köylüler ve tarımsal üretim üzerindeki yıkıcı potansiyeli pek çok defa vurgulanmış ve zararlarını ortadan kaldırmak üzere pek çok girişimde bulunulmuştu.³³⁹ Bununla birlikte fermandaki reform vaadinin, ekonomiye mali odaklı bakışın terk edilmesiyle öncekilerden kendisini ayırdığını ve önemli kıldığını düşünmemize neden olan, iltizamın verdiği zararların bir başka mali uygulamaya yapılan referansla kuvvetlendirilmiş olmasıdır.

³³⁸ Ma'oz (1968: 149, 150).

³³⁹ Bkz. Genç (2000).

Tanzimat Fermanı'nda, iltizamın iktisadi faaliyet üzerinde yol açtığı zararlara yönelik vurguyu güçlendirmek amacıyla değinilen söz konusu mali uygulama, fermana bir bela olarak nitelendirilen, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen pek çok malın ticaretine devlet tarafından uygulanan tekel, yani “yed-i vâhid”dir.³⁴⁰ Fermana, yed-i vâhid “beliyyesinden”, yani belasından, kısa süre önce “memalik-i mahrûsamız ahâlîsi” kurtulmuş diye belirtilerek,³⁴¹ iltizamlarla birlikte bu usulün de aynı şekilde değerlendiriliyor olması üzerinde durulmayı hak eden bir meseledir. Zira iki usul de merkezi hazinenin acil nakit ihtiyaçlarına cevap olması amacıyla uygulamaya konulmuş mali önlemler olmakla birlikte, iktisadi faaliyetler açısından son derece olumsuz sonuçları bulunmaktaydı. Farklı bir deyişle, kısa vadeli mali sorunları çözmek amacıyla uygulamaya konulan önlemler, uzun dönemde iktisadi kaynakları yavaş yavaş kurutmaktaydı. Hem yed-i vâhid usulü hem de iltizam sistemi üreticilerin üretimi artırmaya yönelik arzuları yok edildiği gibi, kırsal nüfusun azalmasında da büyük paya sahiplerdi. Fermana da belirtildiği üzere iltizam usulü “bir memleketin mesâlîh-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir âdemin yed-i ihtiyârına ve belki, pençe-i cebr ü kahrına teslîm demek olarak o dahî eğer zaten bir iyice âdem değilse hemen kendi çıkarına bakıp cem'-i harekât ve sekenâtı gadir ve zulümden ibâret olmasıyle” hem devlet tarafından belirlenen oranların üzerinde vergi toplanması hem de toplanan miktarın çok az bir kısmının merkezi hazineye ulaşmasıyla sonuçlanıyordu.³⁴² Dönem

³⁴⁰ Yed-i vahit için bkz. Genç (2013). Yed-i vâhidin tanımı bir Osmanlı belgesinde şöyle yapılır: “Yed-i vâhid denilen şey, bir mahsulün devlet tarafından mübâyaa ve iştira olunup, ba'dehû yine devlet tarafından bey' u furuht olunması demek”tir.” Aktaran: Kütükoğlu (2013: 82, dn. 25).

³⁴¹ Burada atıfta bulunulan 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır. Bir sonraki alt-başlıkta bu konu inceleneceği için, burada detaylara girilmemiştir.

³⁴² Toplanan vergi miktarıyla merkeze ulaşan arasında ne kadar fark olduğunu kesin olarak bilebilmenin olanağı bulunmamaktadır. Zira mültezimlerin topladıkları toplam vergi miktarının tespit edilebilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte dönem kaynaklarından ve belgelerden mültezimlerin belirlenen vergi miktarının çok üzerinde vergi topladığı bilinmektedir. Şevket Pamuk, toplanan verginin yarıdan fazlasının merkeze ulaşmıyor olabileceği tahmininde bulunmaktadır (Pamuk 2005: 62). Fuad Paşa'nın Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti'nde kişi başına düşen vergi miktarını karşılaştırmasını da içeren bir takirde, aslında resmî olarak Osmanlı Devleti'nin talep ettiği kişi başına düşen vergi miktarının ne kadar düşük olduğu görülmektedir: “Memalik-i Şahanelerinde umum vergi şahsa nisbet olundukta takriben 45 kuruş düşer. İngiltere'de 300, Fransa'da 250 kuruştan ziyade düşüyor.” Aktaran: Şener (1990: 201, dn. 32). Fuad Paşa'nın sunduğu verilerdeki ülkeler arasındaki büyük farklılık iktisadi gelişmişlik düzeyiyle doğrudan ilgili olmakla birlikte, Osmanlı Devleti verilen resmi vergi miktarını toplayabiliyor olsaydı bile, kişi başına yıllık 45 kuruşun büyük bir miktar olduğunu söyleyebilmek elbette mümkün değildi. Fakat, bu rakam, muhtemelen, resmî olarak verilmiş iltizam miktarını, dolayısıyla, merkeze ulaşan vergi miktarını esas almaktadır. Osmanlı Devleti'nin 1844 yılında kişi başına bütçe gelirleri 17 kuruş iken, 1881-1893 yılları arasındaki ortalama yaklaşık 62 kuruşa ulaşmıştır (Özbek 2015: 23). Çağdaş Avrupalı gözlemciler de Osmanlı Devleti'nin uyguladığı verginin Avrupa devletlerine kıyasla çok daha hafif olduğunu söylemekle birlikte, iltizam sisteminden kaynaklı yolsuzluklar nedeniyle vergi yükümlülerinin yükü fazlasıyla artmaktadır (Farley 1862: 18-19).

kaynaklarının da gösterdiği üzere iltizam usulü gerçekten de, fermana belirtildiği üzere, “âlât-ı tahrîbiyyeden”dir.³⁴³ Söz konusu “tahrîbiyyeden” en çok etkilenen pek tabii ki tarımsal üretimdi ve Tanzimat’ın erken dönemlerine bakıldığında iltizam sisteminin tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkilerini görebilmek mümkündür.³⁴⁴ Moltke, Tanzimat Fermanı’nın ilân edilmesine aylar kala, 15 Haziran 1838 tarihinde yazdığı bir mektupta Osmanlı’da vergi toplama sisteminin Osmanlı ekonomisine verdiği zarara uzunca bir bahis ayırmıştır ve bu bahis Sadık Rifat ve Mustafa Reşid Paşaların kaygılarıyla son derece örtüşmektedir:

“...Şikâyetin hakiki sebebi vergilerin ağır oluşu değil, keyfi oluşudur. Ben, vergiler muayyen bir para olarak tespit edilsin demiyorum. Ama bunlar gelirin veya servetin muayyen bir miktarı olarak tespit edilmelidir. Eğer Devlet bugün bir dönüm yerin mahsulünü kendi ihtiyaçları için isterse çiftçi bundan sonra on dönüm yerine on bir dönüm ekecektir, çünkü işlenmeyen verimli topraklar kâfi miktarda mevcuttur ve iş, bizim birçok yerlerimizde olduğu gibi, bütün kuvvetlerin artık daha fazlasına imkân olmayacak kadar çalıştırılması haline gelmekten henüz çok uzaktır. Fakat ya şimdi ilkbaharda bir misli fazla toprağı ekerse ne olur? Sonbaharda ona iki misli vergi yükleyeceklerdir. Bu yüzden herkes, kimde çok varsa ondan çok alınacağını bildiği için, kollarını kavuşturup oturuyor ve geçimi için zaruri olan kadarını yetiştirmekle yetiniyor. (...) İşte ekilmeyen toprakların ta büyük şehirlerin surları dibinde gözleri incitmesi bundan, memleket sermayelerinin tebaanın sandıklarında işsiz durması ve Türkiye’nin bütün ticaretinin, kendi memleketlerinin kanunlarının himayesi altında yaşayıp bu devletin içinde bir sürü devlet meydana getiren yabancıların elinde olması bundan. (...) Fakat vergilerin hakkaniyete uygun bir şekilde tevzii ve tespiti de, bugünkü vergi toplama sistemi devam ettikçe, imkansız. İltizam yani, vergi icarının kötülükleri, müsellimlerin keyfi hakimiyetleri, angarya, sehim yani vergilerin peşin olarak alınışı, hükümet tarafından tespit edilen fiyatlarla zorla satın almalar ve bunun gibi haller hakkında boş yere söz söyleyecek değilim. Bunların zararları herkes tarafından öyle hissedilmiştir ki, *hatta Babıali bile artık bunu anlamıştır.*”³⁴⁵

Mustafa Reşid, 1836 yılından beri elçilik göreviyle bulunduğu Londra’dan, 1837 yılında Hariciye Nazırı olarak tayin edilmesinin ardından³⁴⁶ döndüğü İstanbul’da, Avrupa’da geçirdiği süreç ve Avrupa devletlerinin dış politikalarına dair düşüncelerini de kapsamak üzere, çeşitli reform önerilerini içeren uzunca bir layiha kaleme almıştı.³⁴⁷ Londra’da, dışişleri bakanı Lord Palmerston’la yaptığı görüşmede, Lord’un, Rusya ile

³⁴³ İnalcık; Seyitdanlıoğlu (2012: 14); Düstûr (1289 / I: 5); Ahmed Lûtfi Efendi (1999 / VI: 1027).

³⁴⁴ Örneğin bkz. de Marmont (1839: 92; 136-137; 189-190); McFarlane (1850 / I: 156-159; 241-245; 258-161; vd.).

³⁴⁵ Moltke (1960: 219-220). Metindeki vurgu tarafımıza aittir.

³⁴⁶ Ahmed Lûtfi Efendi (1999 / V: 910).

³⁴⁷ Bkz. Kaynar (2010: 84-93).

ilgili görüşlerini belirtirken, aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ruhunu da oluşturacak bir öneride bulunduğu görülmektedir: 'Devlet-i aliyye'ye göre o tarafın [Rusya'nın] iğfalat ve ihâfelerine bakmadan ale'd-devam istikmâl-i nizâmât-ı askeriyyeye ve terviç-i ziraat ve ticaret ile imâr-ı memalik madde-i hayriyyesine sarf-ı himmet buyurmak iktiza eder."³⁴⁸ Aynı layihada Mustafa Reşid, iltizamın kaldırılması konusunda bütün Avrupalıların hemfikir olduğunu belirterek, bunun yerine daha iyi bir usulün uygulamaya konulmasının hem imparatorluğun kalkınmasına hizmet edeceğini hem de hangi "millet"ten olursa olsun bütün İmparatorluk halkını mutlu ve memnun edeceğini ve böylelikle onları devlete itaatkar ve bağlı kılacağını belirtmekteydi. Aynı zamanda halkın memnun olmasının Mısır meselesinde de Osmanlı lehine sonuçlar vereceğini, özellikle Mısırlıların elinde tuttuğu Beriyyetü'ş-Şam gibi eyaletlerde Osmanlı lehine duygular uyandıracağını iddia etmekteydi.³⁴⁹ İltizamın kaldırılmasını, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya vereceği zarar üzerinden anlatıyor olması çok açık bir şekilde, iltizamın kaldırılması konusuna padişahı ikna etmenin bir yoludur. Bununla birlikte, İmparatorluğun varlığını sürdürebilmesinin, tebaanın mutluluğuna ve refahına bağlı olduğuna dair Tanzimatçıların inancıyla da son derece uyumludur.

İltizamın kaldırılmasıyla birlikte, devletin bizzat toplayacağı vergilerin miktarı yapılacak emlak sayımının ardından belirlenecektir: "bâdezîn âhâli-i memalikten her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi-i münâsib t'âyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması (...) icâb-ı haldendir."³⁵⁰ Sadık Rifat Paşa, benzer biçimde, vergi konusuna fazlasıyla önem vermekteydi. Tanzimat Fermanı'nda vergi üzerine söylenenlerle paralel

³⁴⁸ Kaynar (2010: 84).

³⁴⁹ Kaynar (2010: 91-92). Reşid Paşa'nın önerisi, Moltke'nin önerisiyle son derece örtüşmektedir. Moltke (1960: 272), Mısır ordusuyla yaklaşan savaşta, iltizamın da kaldırılacağı iyi bir idari sistemin kurulacağına dair bir beyanname yayınlanmasının Suriyeliler üzerinde etkili olacağını belirtmekteydi: "...iyi bir idare Suriye'ye hakimiyeti 40.000 askerden daha mükemmel sağlayacaktır. Eğer bu kadar zengin bir memlekette vergiler her bucağın ihtiyarları tarafından toplanıp doğruca devlet kasasına yatırılrsa, eğer sadece ferdi olan bugünkü idare yerine iş ve elbirliği ile çalışan devlet daireleri geçse, eğer memurlar devletten ve mümkün olduğu kadar bol maaş alsalar, sıkı bir kontrol altında tutulsalar, Suriyelilerin böyle bir durumu bugünkü eşi görülmedik tazyike tercih etmeleri için çok düşüncesiz olmaları lazımdır. Bir harbe karar verildiği şu an bana Babıali'nin nazırlarının dikkatini bu noktaya çekmek için en uygun gibi görünüyor. Padişahın böyle bir idareyi, mal emniyetini, orduda tam disiplini ve teslim olacıklara affı vaat eden bir beyannameyi, sanırım ki bir harbin başladığı sırada çok müsait bir tesir yapacaktır." Moltke'nin ve Mustafa Reşid Paşa'nın öngörüsünün doğru çıktığı ve Tanzimat Fermanı'nın ilânının Suriye'de olumlu tesir yaratarak, Suriye'nin Mısır ordusundan alınmasında etkili olduğu Ahmed Cevdet Paşa ve Lûtfî Efendi tarafından da belirtilmektedir (Ahmed Cevdet Paşa 1953: 7; Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / VI: 1071). Ayrıca bkz. Fatma Âliye (2018: 45).

³⁵⁰ İnalçık; Seyitdanlıoğlu (2012: 14, 5); Düstûr (1289 / I: 5-6); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1028).

önerilerini Avrupa devletlerinden verdiği örneklerle güçlendirmekteydi: “Ve mürettebât-ı mîriyye için ahâlî ve tebaaya me’mûrîn ve sâ’ire taraflarından zulüm ve taaddî vuku’ bulmayarak her bir esbâb-ı emlâkın mülk ve arazîsine göre nizâmları vechiyle maktû’ât alınur. Bunlar dahî usûl-i mevzû’ası üzere vakt-i zamanıyla tahsîl olunub bu maddelerden ve sâ’ir cihetlerden dolayı mezâlîm ve taaddiyât bi’t-tabii olamaz.” diyen Sadık Rifat’ın, devamında kullandığı cümle çok daha çarpıcıdır: “Ve ekser arazîleri ziraat ve hırâset üzere ma’mûr ve kazançları kendülerinde kalmak hasebiyle ahâlînin dahî sa’y ü gayretleri mevfürdur.”³⁵¹ Böylece Rifat Paşa, düzenli, öngörülebilir ve baskının olmadığı bir vergi sistemiyle, kazançları kendilerinde bırakılan ahalinin, üretimi artırmaya dönük arzu ve çabalarının tetiklendiğini ve bunun da kalkınmayı sağladığını belirtmektedir. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla, Tanzimatçılar vergi sistemi ile üretim artışının birbiriyle olan ilişkisinin farkında oldukları gibi, iyi işlemeyen bir vergi sisteminin daha fazla üretmeye dönük arzuyu engelleyeceğini ima etmekteydi. Sadık Rifat Paşa bir başka layihasında, devletin, halkın sermaye birikimini engellemeye dönük politikalar yürütmesi bir yana, sermaye birikimini destekleyici tedbirler alması gerektiğini, zira toplumsal zenginliğin doğal olarak devleti güçlü kılacağını belirtmektedir. Bir başka deyişle, uygulanan vergi politikaları mali kaygılar ön planda tutularak değil, iktisadi ve toplumsal amaçlarla yürütülmelidir:

“Her devlette kâffe-i icraat akçeye dayanır. Hazine-i devletin kudreti ahalinin serveti ile mütenasiben artar veya eksilir. Hazine-i maliye indinde ahali sağmal koyun mesabesinde olup koyuna iyi bakıldığı hâlde sütü mebzul ve beslenmediği takdirde sütü fena ve az olur. Binaen alâ-zâlik tebaanın kesb-i refah ve yesar etmesine göz dikmek şöyle dursun devlet ve hükümetçe elden geldiği mertebe yardım edilmelidir.”³⁵²

³⁵¹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 9); Seyitdanlıoğlu (1996: 122).

³⁵² Şeref (2012: 112); Sayar (2013: 219). Bir başka yerde ise Rifat Paşa şöyle demektedir: “Ehl-i servet emniyyet bulamayıp da sermayelerinden müstefid olamayarak yalnız hıfz ve iddihar ederler ise, faide-i umumiyye hasil olamaz ve belki öyle mahallerde mamuriyyet-i mülkiyye bile husule gelemmez.” (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1988: 37; Sayar 2013: 213, dn. 192). Sadık Rifat Paşa’nın bu sözleri, Avrupa’da merkantilizm eleştirisinin temel argümanlarından bir tanesini de andırmaktadır. Bu argümana göre sermaye dolaşmadığı takdirde tüm toplumun refahına hizmet etmez. Örneğin fizyokratların bu konudaki fikirleri için bkz. Beaud (2015: 90- 93); McNALLY (1990: 102-103). Ahmed Cevdet Paşa’da da benzer bir yaklaşıma tanık olmaktadır: “...Bir mülkün imar ve serveti akçanın kesretiyle husûle gelmeyip belki mevcut olan akçenin taaddüt ve tekessürî devriyle vücuda gelir.” Aktaran: Sayar (2013: 77). Aynı zamanda Ahmed Cevdet Paşa’nın, fizyokratların önde gelenlerinden Turgot’un Maliye Bakanlığı döneminde Fransa’da uyguladığı politikalarından da haberdar olduğunu eklemek gerekir (İzğöer 2014: 59).

Sadık Rifat Paşa'nın, üreticilerin sermaye birikiminin arzulandığı, yani "kazançları kendülerinde" kalmasına izin verilen bir sistemde üretim artışının olduğunu Avrupa'dan verdiği örnekle anlatmasına karşılık, bir İngiliz olan Charles McFarlane ise sermaye birikiminin önüne geçen bir vergi sisteminin üretimi artırmaya dönük isteği nasıl körelttiğini Osmanlı İmparatorluğu üzerinden örneklemektedir. McFarlane'in gözlemediği ve görüştüğü Osmanlı köylüleri, üretimi biraz olsun artırdıklarında mültezimlerin daha fazla baskısına maruz kaldıklarından şikâyet etmektedirler. Örneğin, elde edilen ürünlerin ederinden daha fazlasının vergi olarak talep edilmesi nedeniyle Mudanya çevresindeki köylüler meyve ağaçlarını kesmekteydi.³⁵³ Diğerlerine kıyasla daha fazla refah içerisinde olan bazı köyler ise, McFarlane'in belirttiğine göre, çeşitli nedenlerle mültezim baskısına uğramayan köylerdir: Örneğin Bursa'ya bağlı Dudaklı köyünün ileri gelenlerinden İbrahim'in İngiliz konsolosu ve diğer Avrupalılarla olan iyi ilişkileri nedeniyle köyleri mültezimlerin aşırılıklarına maruz kalmıyordu; Filedar isimli Rum köyü ise iyi bir Ağa tarafından yönetilmekte ve verginin onun tarafından toplanması nedeniyle mültezimlerin sömürsünden azadedir.³⁵⁴

Tanzimat Fermanı'nı açıklayıcı mahiyette, metnini Sadık Rifat Paşa'nın kaleme aldığı, 20 Zilkade 1256 (13 Ocak 1841) tarihli fermada iltizamın tahripkârlığı Tanzimat Fermanı'na kıyasla daha açık bir şekilde belirtilmekteydi:

“... işbu vergi maddesinin yolsuzluğuna ve ahâlî ve tebaanın rahatsızlığına asıl sebep veren şey memâlik-i mahrûsa-i şâhânemde elyevm cârî olan iltizâmât usûl-i muzırrası olub yâ'ni mürettebât-ı muayyene-i Devlet-i Aliyyemde ve masârifât-ı sâire-i memleketden zâid ahâlî-i bilâd ve aceze-i ibâddan pek çok akçe çıkıp

³⁵³ McFarlane (1850 / I: 241-245 ve 1850 / II: 61), ayrıca bkz. de Marmont (1839: 136-137; 189-190). Yine bir başka Avrupalının tanıklık ettiği üzere daha fazla üretmeye dönük korkuyla benzer biçimde daha fazla tüketmeye yönelik çekince de aynı kaynaktan besleniyordu: “Abdülmeçid'in tahta çıkışına kadar yetkililerin kıskançlığını üzerine çekme ve pantolonlarıyla birlikte canlarını da kaybetme korkusundan ne Ermeni tüccarlar, ne de Türk paşaları evlerine cam pencere takmaya cesaret edebilirlerdi.” Aktaran: Davison (2005: 51-52). 1838 yılında kaleme aldığı mektuplarında Moltke, ileri gelenlerden birinin yanına giden zengin reayaların “yırtık pırtık elbise tedarik” ederek giyindiklerini belirtmektedir (Moltke 1960: 241).

³⁵⁴ McFarlane (1850 / I: 162-163 ve 225). McFarlane'in verdiği bu örnek, aslında devletin belirlediği vergi oranıyla, mültezimler tarafından toplanan arasındaki farkı göstermektedir. Mültezimler, devletin belirlediği vergi oranından daha fazla vergiyi köylülerden toplamasına rağmen, verginin büyük bir kısmı merkeze ulaşmamaktaydı. Buna şahit olan Moltke (1960: 271) “Şimdiki vergi toplama tarzında tahsilatın beşte, belki de onda biri devlet kasasına girer.” demektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda toplanan toplam vergi ile hazinenin kasasına giren arasındaki fark için bkz. Pamuk (2007b: 151, 152). 18. yüzyılda Baron de Tott, devlet adına toplanan vergilerin yalnızca dörtte birinden azının merkezi hazineye ulaştığını belirtmektedir (McGowan 2004: 837). Benzer bir örnek için bkz. Yerasimos (2007: 13).

halbuki bu makule zâid olarak ahz u tahsîl olunan mebâliğ ise ne hazâin-i celîle-i şâhâne ve ne bir gûne esbâb-ı ma'mûriyyet-i Memâlik-i Mahrûsa-i pâdişâhâneme menfaat ve fâidesi olamayarak hemen mültezim gürûhu ellerine geçerek telef olmakda ve sene-be-sene bu madde-i reddiyye-i zulmiyye ve tahrîbiyye artmakda olduğundan ibtidâ-yı emirde buna bir çâre bulunarak sûret-i haseneye tahvil olunmadıkça lâyıkiyla himâyet-i ahâlî ve tebaa kazıyye-i hayriyyesi hâsıl ve esbâb-ı matlûbe-i ma'mûriyyet-i mülkiyye mertebe-i kemâle vâsıl olamayacağı anlaşılmiş olduğuna binâen...³⁵⁵

Tanzimat Fermanı'nın son vaadi olan "asâkîr-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı" meselesi de yine devlet merkezli politikalardan, ekonomiyi önceleyen bir anlayışa geçilmek istendiğine dair zihniyetin göstergesidir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Tanzimat dönemine kadar, reformlar ordu merkezli tasarlanmış ve maliye başta olmak üzere, diğer alanlar bu çerçevede doğrultusunda kurgulanmıştır. İktisat, maliyeden ibaret, maliye ise ordu amaçlı olduğu için, ordu reformunun iktisat üzerinde tahrîpkâr bir ağır yüke dönüşmesi son derece doğaldır. Unutulmamalıdır ki Tanzimat öncesinde Osmanlı iktisadi yapısı orta çağa aittir. Orta çağa ait bir iktisadi yapının üzerine inşa edilmeye çalışılan modern askeri ve bürokratik yapı, her şeyden önce temelleri son derece zayıf, üzerine yüklenen ağır yük nedeniyle sürdürülmesi olanaklı olmayan bir yapıdır.³⁵⁶ Doğrusunu söylemek gerekirse, üstteki yapının sağlamlığı ve kalıcılığı, tamamen temelin ne kadar yük taşıyabileceği ile ilgilidir. Dahası, modern askeri ve bürokratik yapı inşa edildikten sonra, daimî bir surette, temelin mevcut gücünü yavaş yavaş tüketme eğilimindedir. Zira, askeri ve bürokratik yapı sabit olmaktan ziyade, asker ve bürokrat sayıları her geçen yıl artma eğiliminde olduğu gibi, bu alanlara aktarılmak amacıyla ihtiyaç duyulan kaynaklar da tabii olarak artma eğilimindedir. Orta çağa ait bir iktisadi yapı üzerinde inşa edilmek üzere kurgulanan söz konusu modern yapı, üretim tarzının geriliği, üretimdeki verimliliğin sınırları ve kaynakların görece sabitliği göz önünde bulundurulduğunda, ancak mevcut kaynakların daha fazlasının merkeze çekilmesi, yani daha merkezi bir mali sistemin kurulması yoluyla kısmen yaratılabilirdi.³⁵⁷

³⁵⁵ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291b: 3); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1084-1085); Kaynar (2010: 227-228).

³⁵⁶ Reid (1840: 69).

³⁵⁷ Moltke (1960: 39), 7 Nisan 1836 tarihli mektubunda, Osmanlı maliyesinin mevcut durumunun, kurmuş olduğu 70.000 kişilik orduyu bile daimî olarak besleyebileceğinden şüphelidir. İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston da 1834 yılından itibaren aynı mesele konusunda sık sık uyarılarda bulunmuş ve

Hem asker sayısı artırılmak istenmekte, yani ordu için hedeflenmiş belirli asker sayısına ulaşılmaya çalışılmakta, hem de mevcut asker sayısını düşüren firar ve hastalıktan ölümler gibi etkenler nedeniyle insan kaynağına olan ihtiyaç sürekli bir şekilde artmaktaydı. Dolayısıyla, ordu için planlanan asker sayısına ulaşılmak amacıyla her yıl belirli, yani devletin eğitime ve besleme kapasitesiyle sınırlı sayıda asker istihdam edilirken, diğer taraftan sağlık koşulları nedeniyle bir hayli yüksek olan ölümlerin³⁵⁸ ve yine oldukça yüksek olan firarlardan kaynaklı kayıpların yerinin doldurulması gerekmektedir.³⁵⁹ Bununla beraber, Tanzimat dönemi üzerine yazılan hemen her eserde tekrarlandığı üzere, 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı nüfusu bir hayli düşük olduğu gibi, aynı zamanda daimi bir şekilde düşme eğilimindeydi.³⁶⁰ Üstelik, yeni kurulan düzenli kara birlikleri yalnızca Müslüman nüfustan oluşturulduğu için, nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan bu insan havuzu üzerinde, nüfusu yavaş yavaş kemiren, ağır bir mesuliyet yüklenmekteydi. Teoride nüfusun yarısına dönük olan bu talep, pratikte çok daha az bir nüfus kesimiyle sınırlıdır. Bu nüfus kesimini oluşturan ana öge Anadolu ve Rumeli'deki Türkçe ve Kürtçe konuşan Müslüman, bir kısmı kentli fakat çok daha fazlası çiftçi kırsal nüfustur. Nüfusun bu kesimine yönelik talep, tercihten değil, zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Nitekim devletin kontrol edebilme ve yönetebilme gücü yalnızca söz konusu nüfustan asker alabilmelerine olanak vermektedir. Anadolu'da ve Suriye'de kalabalık bir şekilde bulunan göçebe Türk nüfustan düzenli askeri birliklere asker devşirmek şöyle dursun, devlet, egemenliğini dahi kabul ettirmekte zorlanmaktaydı. Keza, aynı nedenlerden ötürü, bedeviler ve yerleşik Araplar,

maliyenin reformunun ordunun reformundan daha az önemli olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte, Palmerston yalnızca mali reformun yeterli olmadığını bilincindeydi ve bütün kurumsal reformlardan daha fazla önem verilmesi gerekenin, imparatorluğun iktisadi kaynaklarının geliştirilmesi olduğunu düşünüyordu, çünkü ancak bu sayede İmparatorluğun varlığının kalıcı olması sağlanabilecektir (Bailey 1942: 149-150).

³⁵⁸ Mısır ordusuna karşı gönderilen ve Harput'ta uzun bir süre kalan Hafız Paşa'nın idaresindeki Osmanlı ordusunda ölüm oranları oldukça yüksek bir hale gelmiş, bazı alaylardaki ölüm oranı, asker sayısının yarısına varmıştır: "Eğer bir sulh yılı içinde kuvvetimizin üçte birini gömdüğümüzü söyleyecek olursam muhakkak ki yine hakikatten geri kalmışımıdır" diyordu Moltke (1960: 274; 299).

³⁵⁹ Firarların temel nedeninin uzun askerlik süresi olduğunu vurgulayan ve askerlik süresinin daha kısa tutulmasıyla firarların önlenebileceği görüşünde olan Moltke, askerlik müddetinin beş yıllı sınırlandırılacağına dair bir iradenin çıkmış olduğuna dair duyular aldığını belirtmektedir. Kasım 1838'de yazdığı bir mektubunda, yakalanıp getirilen her firari asker için Hafız Paşa'nın 250 kuruş ödül koyduğunu ve Ekim ayından beri dağıtılan ödülün 100.000 kuruşu bulunduğunu Paşa'nın kendisi söylemiştir. Moltke'nin ordudan firarlarla ilgili verdiği bilgiler için bkz. Moltke (1960: 221-222; 242; 263-264; 299).

³⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu, Batı'da ve özellikle Doğu Avrupa'da 18. yüzyılda şahit olunan tarzda bir nüfus artışı yaşamadığı gibi, nüfus azalma eğilimi bu yüzyılda başlamıştır. Bkz. McGowan (2004: 769). 19. yüzyılda Osmanlı nüfusu üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. Karpat (2003).

göçebe ve dağlarda yerleşik Kürtler, Boşnaklar, Dürziler gibi nüfusun önemli bir kesimini oluşturan farklı Müslüman etnik grupları, düzenli birliklere dahil etmek amacıyla ya hiç çaba harcanmıyor ya da bu yöndeki girişimler isyanlarla sonuçlanıyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı, Balkanlarda ve Anadolu’da Türk ve Kürt kentli ve köylü nüfusa yönelik yoğun talep, nüfusta yavaş fakat istikrarlı bir düşüşe neden olmaktadır.³⁶¹ Nüfusun yavaş yavaş düşüşüne neden olan yalnızca askere alımlar ve bu nedenle ortaya çıkan ölümler değil, aynı zamanda bizzat askere alınma ihtimalinin ortaya çıkardığı nüfus artışındaki yavaşlamadır. Askere alınmamak amacıyla, medresede öğrenci olmak, dağlara ve kentlere kaçmak gibi kırsal nüfusun azalmasına neden olan, çok farklı yöntemlere başvurulduğu bilinmektedir.³⁶² Bu yöntemler kırsal nüfusu azaltmakla birlikte, toplam nüfusun azalmasına doğrudan bir etki yapmamaktadır. Diğer taraftan, doğacak erkek çocukların askere alınacağına bilinmesi, 19. yüzyılda oldukça yaygınlaşmış olan, bilinçli hamileliği sonlandırma gerekçelerinden bir tanesini oluşturmaktaydı.³⁶³

Askere alınma korkusunun önemli nedenlerinden birisini oluşturduğu hem kırsal hem de toplam nüfusun azalması, ekonomisi ve dolayısıyla maliyesi çok büyük oranda

³⁶¹ Moltke Siirt’te bizzat şahit olduğu, kısa bir süre içerisinde nüfusun askere alım nedeniyle azalışını aktarmaktadır: “Reşit Paşa tarafından zaptından hemen sonraki sayım bu şehirde 600 müslüman ve 200 reaya ailesi bulunduğunu göstermiştir. Bunlardan birincilerinden ilk defa 200 asker, yani %5 ila 6’sı birden, silah altına alınmıştır; üç sene zarfından Müslüman halk 400 haneye kadar inmiştir. Tam bu kasabayı gördüğüm bu sıralarda askere yeniden 200 kişi istenmektedir. Bu talep üzerine bütün erkek nüfus dağlara kaçmıştır ve sokaklarda sadece çocuklarla ihtiyarlar görülmektedir. Buradaki hata da yükün müsavatsız şekilde taksimi ve uzun askerlik süresidir. On beş yıl askerlik müddeti sadece müebbetin başka türlü ifadesidir.” Benzer şekilde, askere almanın var olduğu şekliyle devam edilmesi halinde “...istikbalde, esasen çok seyrek olan Müslüman nüfusunun zaruri olarak azalması, milli servetin tükenmesi ve onların geldiği pınarların da tamamıyla kuruması...”na yol açacağı konusunda uyardı (Moltke 1960: 221 ve 274).

³⁶² Çocuklarını askere vermemek amacıyla köylülerin geliştirdiği akıllıca taktiklerden bir tanesinin örneğini, 19. yüzyılın sonlarında Anadolu’da seyahat eden Agnes Dick Ramsay (2015: 84) vermektedir: “Birkaç yıl önce erkek doğumlarının kızlarınkine nazaran daha az olduğu belli bölgelerde, erkekleri korumaya yönelik oldukça komik bir teşebbüse girişilmişti. Uzun bir dönemde kaydedilen doğumların tümü kızdı. Birkaç yıl sonra bunun normal bir durum olmadığı korkusuyla resmi bir soruşturma açıldı. Aslında doğan erkek çocuk sayısı kızlardan fazlaydı. Sadece ebeveynleri askere gitmesinler diye onları kütüğe kız olarak kaydettirmişlerdi. Çünkü tüm erkekler belli bir yaştan sonra askerlikle yükümlüydü.”

³⁶³ Mustafa Nuri Paşa, halkın askere alınmayla ilgili düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “...alınan neferlerin hizmetleri gayr-i muayyen olduğundan halk, askere giden evlatlarına ölmüş nazarıyla bakardı. Bu yüzden askerlikten kemal-i merteye nefret gösterirdi.” Aktaran: Berkes (2014: 191). Moltke (1960: 221) de benzer tarzda müebbet olarak nitelediği askerlik süresinin kısaltılması gerektiğini belirtirken, nizamiye kıtaları kurulduğundan beri hiçbir askerin terhis edilmediğini, İstanbul’da askerlik süresinin beş yıla sınırlandırılacağına dair irade çıktığını bilmesine rağmen, köylülerin askerlerin terhis olup döndüğüne bizzat şahit olmadıkları sürece, askere alınmayla ilgili olumsuz düşüncelerini değiştirmeyeceklerine inanmaktadır.

tarımsal üretime dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarını tüketmekteydi. Bu bakımdan askere alımların daha planlı bir şekilde yapılmasının yanı sıra askerlik süresinin de daha insani bir seviyeye çekilmesi³⁶⁴ her şeyden önce ekonomiyi ilgilendiren bir meseleydi.³⁶⁵ Ekonominin, devletin olumsuz müdahalesinden, yani maliyenin baskısından kurtarılmadan, devletin de var olamayacağını anlamış olan Tanzimatçıların, Tanzimat Fermanı'nda askere alım meselesini, diğer birkaç madde gibi, dahil etmeleri gayet tutarlı ve olağandır. Fermanda asker celbi konusu, geçmiş uygulamaların yarattığı sorunlarla birlikte değerlendirilerek yer almaktadır:

“... Devlet-i Aliyyemizin berren ve bahren masârîf-i askerîyye vesâ'iresi dahî kavânîn-i icâbîyye ile tahdit ve tebyîn olunup ânâ göre icrâ olunması lâzimedendir ve asker mâddesi dahî ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi, muhâfaza-i vatan için asker vermek âhâlînin farîze-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfusu mevcûdesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâat ve ticâret mevâdd-ı nâfi'asının ihlâlîni mücib olduğu misüllü askerliğe gelenlerin ilâ-nihayetü'l-ömür istihdâmları dahî füturu ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasıyle her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferât-ı askerîyye için bazı usûl-i hâsene ve dört veyâhûd beş sene müddet istihdâm zımnında dahî bir tarik-i münâvebe vaz' ve t'esîs olunması icâb-ı haldendir.”³⁶⁶

Açıkça görüldüğü üzere, kişilerin “ömür boyu” askere alınmaları ve asker celbinde bir planlama olmaksızın yalnızca asker alınması mümkün olan bölge nüfusuna yükleniliyor olması, nüfusun azalmasına neden olduğu gibi tarım ve ticarete de zarar verdiği fermana belirtilmekteydi. Tersinden okunacak olursa, asker celbinin daha planlı bir şekilde yapılması ve askerlik süresinin dört-beş yıllık süreyle sınırlı tutulması durumunda nüfus azalmasının önüne geçilebilecek ve o güne kadar uygulanan yöntemin ekonomiye verdiği zararı sona erdirmek mümkün olacaktır. Tanzimat Fermanı'nın vergi meselesinde ileri sürdüğü kaygılarla aynı doğrultuda, ekonomiye zarar vermek pahasına

³⁶⁴ 1826 yılında kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye için hazırlanan nizamnameye göre askerlik süresi 12 yıl olarak belirlenmiştir (Lewis 1968: 81). Moltke bu süreyi 15 yıl olarak belirtmektedir (Moltke 1960: 221).

³⁶⁵ Nüfus düşüşünün ve tarımsal üretimin azalışının farkına II. Mahmud döneminde varılarak, 8 Temmuz 1834 yılında Redif teşkilatı kanunnamesinin ardından (Özcan 2007: 524), 10 Ocak 1834 tarihli resmî gazetede redif teşkilatının kuruluş gerekçeleri arasında nüfus düşüşünün ve tarımsal üretimin azalışına yer verilmiştir (Bailey 1942: 142-143). Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa'ya karşı seferber edilen kuvvetler nedeniyle tarımsal üretim ve nüfusun azalışı konusunda herhangi bir fayda sağlanamamış görünmektedir.

³⁶⁶ İncalcık; Seyitdanlıoğlu (2012: 14, 15); Düstûr (1289 / I: 6); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1028).

devlete öncelik verme politikasının, asker celbi konusunda da sonuna gelindiği herkese bildiriliyordu.

Böylelikle, Tanzimat Fermanı'nın şimdiye kadar anlatılan başlıklar temelinde yapılacak olan yeni kanunlar yürürlüğe konulmadan ne devletin güçlenebileceği ne toplumsal refaha kavuşulabileceği ne de kalkınmanın sağlanabileceği belirtilmektedir.³⁶⁷ Sultan ise bu fermana yer alan ilkelerin “din ve devlet ve milleti ihyâ” etmek amacını taşıdığı için aksine bir politika yürütmeyeceğine dair ulemâ ve vükelâ önünde yemin edeceğini belirtmekle beraber, ulemâ ve vükelânın da fermana uyacaklarına yemin edeceklerini bildirmektedir. Edilecek bu yeminler doğrultusunda, kanunlara karşı gelecek olanlar “hiç rütbeye ve hâtır gönüle bakılmayarak” yargılanacakları konusunda uyarılmaktadırlar. Bu cümlelerden de anlaşıldığı üzere, artık doğal haklara uyulmaması ve hatta iddia edilebilir ki, yalnızca maliyenin ve devletin çıkarı için iktisadi gelişimi engellemek suç olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla fermanın da belirttiği üzere “keyfiyât-ı meşrûha usûl-i atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdît demek olacağından” yeni bir zihniyetin iktidara gelişi müjdelenmektedir. Fakat, fermanın kalıcılığını sağlayacak, ulemâ ve vükelânın yeminlerinden ziyade “ile'l-ebed bekasına şâhit olmak üzere” fermanın resmen bildirildiği yabancı ülkelerin diplomatik temsilcileri olacaktır.

Doğal haklar temelli hukuk sisteminin Tanzimat Fermanı'nda yer almasının sonucu ise suçun ve cezanın şahsiliği ilkesinin kabulünün ifadesiyle birlikte, hukukun ve devletin artık doğrudan bireyi muhatap alacağını ortaya koymasındır. Gelecekte başarılıp başarısız olduğu ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, devletin bireyleri muhatap olarak görmeye başlaması, aynı zamanda o güne kadar tebaayla aşiret lideri, cemaat lideri veyahut dini liderler ve yerel ileri gelenler aracılığıyla ilişki kurmuş olan devletin, hukuki olarak doğrudan bireylerle ilişki kurmak istediğini ve aynı zamanda merkezi hukuka alternatif olan hukuk uygulamalarını ortadan kaldırmak istediğinin bir ifadesi şeklinde yorumlanabilir. Aslında burada yapılmak istenen, Avrupa'da ortaya çıkmaya

³⁶⁷ “Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmîyye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve m'amûriyyet ve âsâyiş ve istirahat mümkün olmayup cümlesinin esâsı dahî mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan...” İnalçık; Seyitdanlıoğlu (2012: 15); Düstûr (1289 / I: 6); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1028). II. Mahmud döneminde yapılan reformları eleştirmek için kullanılan *En Turquie on a commencé la réforme par la queue* [Türkiye'de inkılabı kuyruğundan başlandı] tabirini Tanzimatçılar böylece tersine çevirmek istemişlerdir (Moltke 1960: 327).

başlayan modern devletlerin sağlamış oldukları merkezileşmenin bir yansımasıdır. Hukuk ve kanunlar tek bir merkezden, standartlaştırılmış bir ceza sistemiyle idare edilmek istenmektedir. Ferman sonrası çıkarılan pek çok kanunname ve nizamnamenin de gösterdiği üzere, bunlar bölgesel nitelikten ziyade geneli kapsayacak bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır.

Anlatılmaya çalışıldığı gibi, Tanzimat Fermanı'nda ulaşılması planlanan iktisadi amaç, İmparatorluğun tarımsal gelişiminin ve İmparatorluktaki sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırmaktır. Bu amaç, aynı zamanda, Tanzimatçıların iktisadi politikalarının temel odağını oluşturan, tarımsal üretim öncülüğünde iktisadi kalkınma programının iki temel sütunundan birincisidir. Bununla birlikte, Tanzimatçılar iktisadi kalkınmayı sağlayacak esas üretim faaliyeti olarak tarımı görüyor olmalarına rağmen, tek başına tarımsal üretim, sanayi üretiminin düşük kapasitesi, ulaştırma ağlarının ilkel durumu ve yarım asrı aşan istikrarlı bir gerileme içerisinde olan nüfusun düşük yoğunluğunun neden olacağı kısıtlı talep nedeniyle sınırlı büyüme olanağına sahip olacaktır. Dolayısıyla, tarımsal üretim temelli kalkınma, ancak pazarların genişletilebilmesiyle mümkün olacaktır, ki mevcut şartlar itibariyle bunu sağlayabilmenin yegâne olanağı tarımsal üretimin İmparatorluk dışına açılmasıdır. Bu nedenle Tanzimatçıların iktisadi politikalarının ve zihniyetinin ikinci temel sütunu olarak serbest ticaret, tarımsal üretim artış hedefinin yanı başında bulunmaktadır.

2.2.3. Günah Keçisi Olarak Baltalimanı Ticaret Antlaşması

16 Ağustos 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın³⁶⁸ Osmanlı tarihindeki en dikkat çekici ve özgün yanı, yeni bir iktisadi zihniyetin ortaya çıkmakta olduğunun habercisi olmasıdır. Antlaşmaya bakıldığı zaman, antlaşmanın içerdiği maddelerden belki de en az önemli olanı gümrük vergisi oranlarının yüzde üç olarak belirlenmiş olmasıdır ki bu, Avrupalı devletlere geçmiş

³⁶⁸ Ticaret Antlaşmasının maddelerine dair inceleme için bkz. Kütükoğlu (2013: 138-143) ve (1992). İngiliz tarafının görüşleri için bkz. FO 78/332, No. 190, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 25 Temmuz 1838'e melfufen: Henry L. Bulwer'den Lord Ponsonby'ye, 19 Ağustos 1838. İngiliz tüccarların görüşleri için bkz. FO 78/332, No. 217, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 11 Ekim 1838'e ek. Antlaşmanın tam metni için bkz. FO 78/332, No. 190, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 25 Temmuz 1838'e ek.

yüzyıllarda verilmiş olan imtiyazlarla belirlenmiş oranlardan farklı değildir. İngiliz tüccarlar limana indirdikleri ithal ürünlerin ve limandan ihraç etmek maksadıyla gemilere yükledikleri Osmanlı ürünleri için kıymetleri üzerinden yüzde üç vergi dışında herhangi bir şey ödemeyeceklerdir. Bununla birlikte, yine bu antlaşmayla kaldırılmış olan iç gümrük vergileri yerine geçmek üzere, limanda indirildikten sonra, limanda veya iç kesimdeki bir kentte satılması durumunda ürünler yüzde iki oranında bir vergiye daha tabi tutulacaktır. Benzer şekilde, ihraç edilmek maksadıyla üretim bölgesinde satın alınan Osmanlı ürünleri limana getirildiğinde, malın kıymeti üzerinden yüzde dokuzluk bir vergi, iç gümrüklerin yerine geçmek üzere ödenecektir. Ürünlerin limanda satın alınması durumunda yüzde dokuzluk vergi satıcıdan tahsil edilerek, yalnızca yüzde üçlük gümrük vergisinin ödenmesinin ardından mallar gemiye yüklenerek ihraç edilebilecektir. Böylece tüccarlar, son derece karmaşık ve çok sayıdaki iç gümrük yerine ithalatta yüzde iki, ihracatta ise yüzde dokuz oranında verginin ödenmesinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde malı istedikleri yere taşıyarak satabilecek ve kendilerinden başka herhangi bir vergi talep edilmeyecektir. O güne kadar iç gümrükleri ödemek konusunda zorluk çıkaran ve kapitülasyonlara yaptıkları atıfla bunları ödemeyen İngiliz tüccarlar,³⁶⁹ bu antlaşmayla birlikte sadeleştirilmiş ve kesinleştirilmiş bir vergiyi ödemeyi kabul etmiştir. Gümrük vergisiyle ilgili son madde ise transit vergisinin yüzde üç olarak belirlenmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, farklı bir ülkeye götürülmek üzere Osmanlı İmparatorluğu sınırlarından geçen emtiadan kıymeti üzerinden yüzde üçlük bir vergi dışında başka bir talepte bulunulmayacaktır.

Baltalimanı Antlaşmasını özel kılan ve tam bir serbest ticaret antlaşması yapan husus, Osmanlı Devleti'nin o güne kadar sıklıkla başvurduğu ihraç yasaklarının kaldırılması ve tüccarların Osmanlı İmparatorluğu ürünlerinden dilediğini almakta ve ihraç etmekte serbest hale gelmesidir. Bu anlamda, antlaşmada yer alan, belki de en önemli madde, II. Mahmud dönemi mali politikasına damga vuran yed-i vâhidin, yani bazı malların ticaretinde devlet tekeli uygulamasının kaldırılmış olmasıdır. Maddeleri incelenmeden önce, bu antlaşmayla ilgili belirtilmesi gereken son mesele ise, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın İngiltere'yle imzalanmasının ardından, hızlı bir şekilde diğer Avrupa

³⁶⁹ Kütükoğlu (2013: 107; 111; 139) ve (1996: 264).

devletleri ile de imzalanarak,³⁷⁰ yalnızca bir İngiliz-Osmanlı antlaşması olmaktan çıkmasıdır. Böyle olunca, antlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından ihlaline yönelik ortaya çıkabilecek herhangi bir girişime karşı, aynı anda birden çok Avrupa devletinin itirazı ve müdahalesiyle karşılaşılacak olmasıdır.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin akıbetinin ne olduğunu bilen modern tarihçilerin pek çoğu tarafından bir günah keçisi olarak seçilmiştir. Eğer ortada bilinen bir gelecek varsa, yani Osmanlı Devleti'nin sonu biliniyorsa, ister istemez bunun nedenlerinin ne olduğuna dair bir arayışa girilmektedir. Bu arayışlarda, 1838 yılında imzalanan ticaret antlaşması genellikle Osmanlı tarihi açısından bir kırılma anı olarak görülmekte ve ayrıcalıklı bir muameleye mazhar olmaktadır. Örneğin, bu antlaşmayla birlikte yerli “sanayi”nin çöktüğü en sık tekrarlanan iddiaların belki de başında gelmektedir.³⁷¹ İddiaya göre, antlaşmada yer alan gümrük vergisi oranları, Osmanlı sanayisini koruyacak bir düzeyde belirlenmediği için, bu antlaşma sonrasında Avrupa mamul malları Osmanlı pazarını istila ederek hem yerli sanayinin çökmesine neden olmuş hem de dış ticaret açığı giderek kapanmayacak boyutlara ulaşmıştır. Kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nda bir sanayi devriminin ve kapitalizme geçişin yolu

³⁷⁰ Baltalimanı Antlaşması'yla aynı yıl içerisinde 25 Kasım 1838 yılında Fransa ile, ardından 18 Mayıs 1839'da Hansa şehirleri, 2 Eylül 1839'da Sardinya, 31 Ocak 1840'ta İsveç ve Norveç, 2 Mart 1840'ta İspanya, 14 Mart 1840'ta Hollanda, 30 Nisan 1840'ta Belçika, 22 Ekim 1840'ta Zollverein hükümetleri ile antlaşmalar imzalanmıştır. Takip eden yılda ise 1 Mayıs tarihinde Danimarka ve 20 Mart 1841'de Portekiz ile aynı içerikte ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. Rusya ile ticaret antlaşmasının imzalanması ise 30 Nisan 1846 tarihindedir (Kütükoğlu 1992: 40; 2013: 145-147).

³⁷¹ 1838 antlaşmasının Osmanlı sanayisinin çökmesine neden olduğuna dair ilk yorumlardan birisinin sahibi dönemin vakanüvisi olan Lûtfî Efendi'dir (1999 / V: 924): “O muahede ile yed-i vâhid usulü kalktı ise de yerine ecnebi inhisarı geldiği memalik-i mahrusede her şeye ecnebiler iştirak eyledi. Tebayı Devlet-i Aliyyenin edeceği esnafılığı ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayi-i dahiliyye bütün bütün mahv ve muattal oldu ve emtiayı efrençkiye revaç olarak nukud-ı mevcudemiz Avrupa'ya çekilip gitmeye başladı.” Yeni Osmanlıların önemli temsilcileri de bu antlaşmanın yerel sanayiye çöküşe götürdüğü konusunda hem-fikirdi. Örneğin Namık Kemal, teorik olarak serbest ticarete inansa da antlaşmanın yanlış bir dönemde imzalandığını ve bunun zaten gerilemekte olan yerli sanayiye büyük zarar verdiğini belirtmektedir: “... biz ziraatte olduğu gibi san'atte dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi otuz sene onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki mahut muahedat ile Avrupalılara verilen hürriyet-i ticarettir. Fenn-i servet müelliflerinin kâffesi ‘bırak geçsin, bırak yapısın’ meselini ki manay-i lâzımîsi ticaret ve san'atin hürriyet-i mutlakası demektir şiar ittihaz eylediler. Vakıâ her ne işte olursa olsun menfaat, hürriyettir. Çünkü muktazay-ı tabiat hürriyettir. Lâkin bazı arzularla bu hürriyet-i ticaret Osmanlılar için aynı mazarrat oldu. (...) Devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde san'at ve marifet tamamiyle inkıraz halinde idi. O yolda haiz-i kemal olan Avrupa halkı, vatanımıza yığıldı. Mamulâtının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı san'at harap oldu.” Aktaran: Sungu (1940: 826). Ziya Paşa'nın bu konudaki görüşleri için bkz. Sungu (1940: 787).

kapanarak, iktisadi gelişiminin önü kesilmiştir.³⁷² Yine bu çalışmalara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi gelişimi açısından pek çok olumsuz madde barındıran böyle bir antlaşmanın imzalanmış olması, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile olan savaşta İngiltere başta olmak üzere, Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak amacıyla verilen büyük bir ödün olarak görülmüştür. Bir başka deyişle, bu antlaşmanın imzalanmasının Osmanlı Devleti açısından önde gelen amacı, asi valisine karşı, İngiltere'nin politik ve askeri yardımını temin edebilmektir. Dönemin vakanüvisi Ahmed Lûtfî Efendi bu görüşün yerleşmesinde kuşkusuz en büyük katkılardan birine sahiptir. Nitekim o, vekayinamesinde, “Bu mu'âhedeyi icbâr eden şey Mısır meselesinin hallinde İngiltere devletinin Devlet-i Aliyye'ye gösterdiği mu'âvenete mukabeledir. Asıl sebab-i ledünnî budur”³⁷³ tespitini yapmaktadır. Aynı zamanda, yed-i vâhid usulünü kaldıran bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır'da da uygulanarak, Mehmed Ali Paşa'nın Batı tarzında kurduğu ordunun idamesinde en önemli mali kaynağı teşkil eden tekel usulünün ilgasını beraberinde getirecektir.³⁷⁴ Dolayısıyla, Mehmed Ali Paşa'nın en önemli mali kaynağını kurutan bu antlaşmayla birlikte, gelecekte tekrar Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek bir orduyu yeniden kurma imkanı da elinden alınmış olacaktır.³⁷⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, sırf Mısır'a zarar verecek diye böyle bir anlaşmaya razı olunmasını eleştirmektedir, çünkü bu anlaşma yalnızca Mısır'a değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne de zarar vermiştir: “...Yoksa Mısır'ca mazarratı mûcib olacak usûl sâir memâlik-i Devlet-i Aliyye'de dahi ya'nî merkez-i hükûmet-i seniyyeye dahi mazarratı mûcib olacağı anlaşılıyor. Bu demek oluyor ki varsın Mısır'a muzır olsun da bize de olsun zararı yok bu fikri kangı âkil kabul eder. Diğerinin mazarratını ihtiyârda mazarraca iştirâk kabul olunur mu?”

Ahmed Lûtfî Efendi, Osmanlı Devleti'ne de zarar vereceği son derece açık olan bu anlaşmanın neden imzalandığı konusuna böylelikle açıklama getirmektedir. Yukarıda yapılan iki alıntı Ahmed Lûtfî'nin tarihinde birbirinin devamı olup, esasen vakanüvisin kendi yorumlarıdır. Kurduğu mantık, aynı zamanda pek çok modern araştırmacının

³⁷² Shaw-Shaw (2006: 159).

³⁷³ Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / V: 924).

³⁷⁴ Tengirşenk (1940: 305, 306).

³⁷⁵ Vakanüvis Lûtfî Efendi yed-i vâhidin 1838 ticaret antlaşmasıyla kaldırılmasında, bu antlaşmanın Mısır'da da uygulanacak olmasının etkili olduğunu bazı evrakta gördüğünü belirtmektedir. Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / V: 924).

yorumlarına da etkide bulunmuş görünmektedir. Osmanlı Devleti'ne bu kadar zarar vereceği aşikâr olan bir antlaşma, ancak ve ancak, zorunluluk nedeniyle imzalanmıştır, o zorunluluk ise Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya bulunduğu Mısır tehlikesidir. Dolayısıyla, İngiltere'ye verilecek olan iktisadi ödün karşılığında politik ve askeri yardım sağlanmak istenmiştir.³⁷⁶

1838 ticaret antlaşması üzerine, Lûtfî Efendi'yle başlayan, yukarıdaki yorumlama tarzı kısmen doğru olmakla birlikte, kısmi doğruluk gerçeğinin tamamını etkilememektedir. Doğru olan kısmı şudur ki Sultan II. Mahmud'u bu anlaşmayı imzalamaya iten esas dürtü, Henry L. Bulwer'in deyişiyle, tekellerin kaldırılmasının Avrupalılarla Mehmet Ali Paşa'yı karşı karşıya getirecek olmasıydı.³⁷⁷ Anlaşmaya muhalif olan pek çok Osmanlı bürokrati da çok uğraşmalarına rağmen, anlaşmanın imzalanmasına bu nedenle engel olamamışlardır. Diğer taraftan, konunun yalnızca bu tarafını ele almak, bu anlaşmanın imzalanmasında Mustafa Reşid Paşa'nın oynadığı rolün göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Bu noktada iki temel iddia öne sürmek istiyoruz: Birincisi, yerli sanayinin çöküşü ile 1838 ticaret antlaşması arasında, doğrudan doğruya bir neden sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. İkincisi, tıpkı Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması da Tanzimatçılar açısından, İngiltere'ye verilen bir ödün değil, iktisadi zihniyetlerini ortaya koyan bir metindir. Bu antlaşmanın imzalanmasında en önemli rolü üstlenmiş kişilerin başında gelen hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa bu antlaşmayı bir zorunluluk nedeniyle değil, uygulamak istediği iktisadi politikanın bir parçası olarak desteklemiş ve imzalanmasına en büyük katkıyı sağlamıştır. Yaşanmakta olan politik kriz ise, anlaşmaya karşı muhalefet engelini ortadan kaldırmak ve Sultan'ı ikna etmek konusunda son derece uygun bir ortam sunarak, Reşid Paşa'nın ve İngilizlerin işini kolaylaştırmıştır.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması üzerine yapılan yorumlarda, oldukça sık bir şekilde, bu antlaşmanın Osmanlı yıkılış tarihi açısından bir kırılma anı olduğu veyahut kırılma

³⁷⁶ Tengirşenk (1940: 304); Önsoy (1988: 13-16); Akşin (2012: 142); Geyikdağı (2008: 53).

³⁷⁷ Bulwer (1871: 230); Tengirşenk (1940: 309).

anının başlangıcını oluşturduğu iddialarında bulunmaktadır. 1838 antlaşmasının doğrudan sonuçları olduğu iddia edilen meseleler üzerinde fazlasıyla durulurken, bu anlaşmaya kadar olan iktisadi ve politik süreç fazlasıyla göz ardı edilmekte, aynı zamanda imzalandığı dönemin şartları da yalnızca politik açıdan tartışılmaktadır. Örneğin Stefanos Yerasimos (2007: 34-35), Osmanlı ekonomisi için bir “ölüm fermanı” olarak nitelediği, yani ölümcül bir kırılma anı olarak değerlendirdiği anlaşmayla ilgili³⁷⁸ şu yorumda bulunmaktadır:

“1838 Ticaret Antlaşması işte bu öncü kadronun sırabası olan Mustafa Reşit Paşa'nın yöneticiliği altında imzalandı. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı demek olan bu antlaşma sadece bir kategorinin yani bürokratlar zümresinin işine yaradı. İç gümrük resimlerinin kaldırılması, bunlardan yararlanan mültezimleri, valileri ve eşrafi adamakıllı güç duruma sokarken, bunu karşılamak üzere ithal mallarının tutarı üzerinden gümrük vergilerinde yapılan %2'lik arttırmadan (böylece bu vergiler toplam olarak %3'den %5'e çıkarılmıştı) tek yararlanan merkezi idarenin elindeki Devlet Hazinesi oluyordu. İngiliz baskıları yüzünden bu %5'i daha da artırmanın imkansızlığı karşısında, bu kere de ihracata %12'lik bir resim kondu. Bir yandan üreticiye, öte yandan Türkiye'den ihraç edilen hammaddelerin dış pazarlardaki rekabet gücüne zararı dokunan bu uygulama da Hazineye ek bir gelir sağladı. Bütün bu olaylar aynı zamanda, bürokrasi nalıncı keseri gibi hep kendine yontmayı becerirken, kanunların her zaman pek de lehine işlemediği büyük arazi sahiplerinin siyasal nüfuz eksikliğini gösterir.”³⁷⁹

Baltalimanı Ticaret Antlaşması iktisadi açıdan ne bir kırılma anı ne de bir ölüm fermanıdır, yalnızca, tarihsel sürecin bir aşamasıdır.³⁸⁰ Bize göre burada kafa karıştırıcı

³⁷⁸ Niyazi Berkes (2014: 207) de bu antlaşmayla İngiliz sanayisine kapıların açıldığını düşünmektedir: “...daha önemlisi, modern çağ ekonomileriyle uzlaşmaz olan eski iç gümrük, tekel ve gedikler, narh, iltizam ve haraç vergisi gibi uygulamaların kaldırılmasını kabul eden 1838 Ticaret Antlaşması'yla o zamanki Alman devletlerinin bile kendilerini koruma zorunluluğu duydukları sınaî bir güce kapılarını açmıştır.” Rifat Önsoy (1988: 5), benzer şekilde “Osmanlı ticaretindeki devlet kontrolü 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'yla kısmen kaldırıldı. Serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu anlaşmayla ülkemiz açık bir pazar haline getirildi. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu hammadde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artınca, Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılayamayınca yerli sanayi hammadde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı.” demektedir.

³⁷⁹ Yerasimos, Baltalimanı Antlaşmasını ölüm fermanı olarak nitelemesine rağmen, aynı çalışmasında Trabzon ticareti üzerine verdiği rakamlar, Baltalimanı Antlaşmasından çok daha önce başlayan bir süreci gözler önüne sermektedir: “İran sınırına komşu Trabzon 1830'larda İstanbul'la bu şehir arasında bir deniz seyrüseferinin kurulmasıyla uluslararası ticarete açık bir şehir haline gelir. 1830'la 1834 arasında bu şehrin ticaret hacmi dört katına çıkar. 1835 yılında Trabzon 1.020.532 İngiliz liralık mal ithal eder ve buna karşılık ihracatı 690.920 İngiliz lirasıdır. Bir sonraki yıl bu rakamlar aynı sırayla, 1.451.793 İngiliz lirası ve 859.373 İngiliz lirası olur. Sadece bu rakamlar Karadeniz'deki serbest deniz seyrüseferinin İngiltere için önemini ve Kırım savaşını doğuracak olan çıkar kavgasını anlatmaya yeter.” (2007: 50).

³⁸⁰ Söz konusu antlaşma üzerine detaylı bir eser yazan Mübahat Kütükoğlu da bu sonuca varmıştır. Kütükoğlu (2013: 274).

olan dört temel konu bulunmaktadır. Öncelikle Osmanlı Devleti ve maliyesiyle, İmparatorluğun ekonomisi birbirine karıştırılmaktadır. Dahası, Osmanlı ekonomisi, tarihin her döneminde temel olarak tarımsal üretime dayanmakla birlikte, mesele Baltalimanı Ticaret Antlaşması'na geldiğinde, değerlendirme yalnızca “sanayi” olarak tanımlanan loncalar üzerine odaklanmakta, tarım göz ardı edildiği gibi, aynı şekilde lonca dışı imalat da yok sayılmaktadır.³⁸¹ Üstelik bu, özellikle dokuma loncalarının gerilemesi ile uluslararası pazarlardaki gelişmelere ve dönüşümlere çok az dikkat gösterilerek yapılmaktadır. Donald Quataert'ın (2013: 163-166) göstermiş olduğu gibi, ihracatla birlikte gelişmiş pek çok lonca, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan çok önce, Avrupa'daki pazarlarını kaybettikleri zaman zaten büyük bir darbe almışlardır. Farklı bir şekilde söyleyecek olursak, loncaların gerilemesine neden olan rekabet yalnızca Osmanlı İmparatorluğu topraklarıyla sınırlı değildir, uluslararası pazarlarda ortaya çıkan rekabet de loncaların gerilemesine neden olmuştur. Üstelik bu gerileme için 1838 antlaşmasını dahi beklemek gerekmeyecektir. Uluslararası pazarlardaki talep artışları ve arz sıkıntıları, Osmanlı ekonomisi üzerinde, tarihin her döneminde, önemli etkide bulunmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı ihracatında zaman zaman şahit olunan uzun ve kısa dönemli büyüme veya daralmayı daha anlaşılır kılmak için, dış pazarlardaki hareketleri de incelemeye dahil etmek gerekmektedir. İkincisi, ekonominin canlılığına dair yorumlarda verilen istatistikler neredeyse tamamen dış ticaret üzerine odaklanmakta, iç ticarete yeterince değinilmemektedir. Oysa iç ticaretin son derece canlı ve dış ticaretle karşılaştırılamayacak oranda büyük bir hacme sahip olduğuna ve özellikle kıyı bölgelerinden uzak, iç kesimlerdeki kentlerin dünya ekonomisinin dönüştürücü etkisine daha az maruz kaldığına dair ikna edici veriler bulunmaktadır.³⁸²

³⁸¹ Osmanlı imalatını yalnızca loncalar üzerinden değerlendiren araştırmaların eleştirisi için bkz. Quataert (2013), özellikle giriş kısmı.

³⁸² 19. yüzyılda iç ticaretin canlılığına dair veriler için bkz. Quataert (2004: 952-955 ve 2005: 128-129); 18. yüzyıl için bkz. McGowan (2004: 853-854). 16. ve 17. yüzyıl Halep'inin refahında iç ticaretin önemi için bkz. Masters (2003: 39-42). Tanzimat dönemi boyunca iç ticaretin oldukça önemli olduğu ve dünya ekonomisinin iktisadi yapısını dönüştüremediği kentlerden birisi olan Musul için bkz. Shields (1991). Önemli tütün üreticisi bölgelerinden birisi olan Kavala, ürettiği tütünün en önemli kısmını iç pazarlara göndermekteydi. 1848 yılında toplam 8.213.000 libre olan üretimin 6.500.000 libresi İmparatorluk içerisinde tüketilirken, geri kalan kısmı ihraç edilmekteydi. 1859 yılında ise 18.667.676 librelik üretimin 14.100.000 librelik kısmı İmparatorluk içerisinde tüketilmekteydi (Farley 1862: 42).

Gözden kaçırılan bir diğer mesele, Osmanlı İmparatorluğu'nu, hammadde ihracatçısı, mamul mal ithalatçısı yapan sürecin 18. yüzyılda büyük ölçüde şekillenmiş olmasıdır.³⁸³ Son olarak ise, 18. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de başlayan önemli bir iktisadi sürecin, 1830'lardan sonra hız kazanmış olmasına yeterince önem verilmemektedir. Söz konusu tarihsel süreç sanayi devrimidir. Özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinin ardından o güne kadar dünya tarihinde görülmemiş bir üretim artışına şahit olunmuştur. Buna öncülük eden İngiltere sanayisi, birinci bölümde anlatıldığı üzere, makineleşme ve gittikçe ucuzlayan işgücü sayesinde çok daha fazla ürünü çok daha ucuza üretebilme kapasitesine ulaşmıştır.³⁸⁴ Üretimin her geçen on yılda daha fazla artışıyla birlikte uluslararası ticaret hacminde de çok büyük artışlar meydana gelmiştir.³⁸⁵ Üretimde şahit olunan artış, ulaştırma alanında tetiklenen teknolojik gelişmeyle birlikte, 1830'lardan itibaren dünya ticaret hacmini hızlı bir şekilde büyütüştür. Dolayısıyla 1840'lardan sonra İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki artan ticaret rakamları, 1838

³⁸³ 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'yla yapılan ticarete Osmanlı ihracatının büyük kısmını hububat, pamuk, ham ipek, deri gibi hammaddeler oluştururken, mamul mal ihracatı oldukça sınırlı kalmaktaydı. (Pamuk 2007b: 163-164; Quataert 2004: 943-945). 18. yüzyılın başından 1760'lara kadar zanaatlarda ve tarımda görülen canlanmayla birlikte, söz konusu yıllar arasında Avrupa'ya ihracatta yalnızca tarımsal ürünlerde değil, pamuklu kumaş gibi mamul mallarda da bir artış ortaya çıkmakla birlikte, 1760'larda, başta Osmanlı devletinin ekonomiye müdahaleleri olmak üzere iç nedenler ve Habsburg İmparatorluğu'nda uygulanmaya başlanan merkantilist politikalar nedeniyle dış nedenler sonucunda, ekonomideki bu kısa canlanma tersine dönmüş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hammadde ihracatçısı konumu pekişmiştir. Bu konuda bkz. McGowan (2004: 819); Genç (2009d); (2009e); (2009f). Bruce McGowan (2004: 848) 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ithalatın arttığı ve "imalatçılığın tökezlediği" iddiasındadır.

³⁸⁴ Gayer-Rostow-Shwartz indeksine göre İngiltere'de mamul malının üretim fiyatları 1813'te 168,9'dan 1835'te 84,5'e düşmüştür. Bir diğer indeks olan Silberling'e göre ise aynı yıllarda üretim fiyatları 187'den 99 düzeyine gerilemiştir. Bkz. Kurmuş (2012: 85, dipnot 2). Ayrıca bkz. Pamuk (2005: 52).

³⁸⁵ Donald Quataert (2012: 731, 732) "Tanzimat döneminin, Napolyon Savaşları sonunda tamamen serbest hale gelen İngiliz mamul mal ihracının ilk büyük dalgası ile aynı zamana" rastlamış olduğunu belirterek söz konusu tarihsel sürece vurgu yapmaktadır. Ayrıca bkz. Ortaylı (2014: 120-122); Pamuk (2007b: 208); (2005: 20 21); Quataert (2004: 944). 1838 Ticaret Antlaşmasını doğrudan eleştiren Namık Kemal dahi, serbest ticareti eleştirmekten ziyade, bu antlaşmanın yanlış bir dönemde imzalandığını belirtmektedir. Bu yanlış dönemi ise Osmanlı sanayisinin gerileme dönemi içerisinde olması olarak açıklamaktadır: "Devlet, hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde san'at ve marifet tamamıyla inkıraz halinde idi..." Aktaran: Sayar (2013: 338). Namık Kemal'in söylediklerini doğrular şekilde, bazı bölgelerde yerli imalatların 19. yüzyılın ilk çeyreğinde gerileme içerisine girmişken, İngiltere'den yapılan ithalatın arttığı görülmektedir. Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun (2012: 716) vermiş olduğu veriler bu süreci açıkça göstermektedir: "1812'de İşkodra'da 200, Tırnova'da 2000 tezgâh çalışmaktayken 19 yıl gibi kısa bir süre içerisinde, yani 1831'de tezgâh sayısı İşkodra'da 40'a, Tırnova'da ise 200'e düşmüştür. Ankara'daki kumaş üretimi ve ihracatı da azalmıştı. Buna karşılık İngiltere'den yapılan pamuklu dokuma ithalatı 1828'de 10.834 İngiliz lirasından yalnızca üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde 1831'de 105.615 İngiliz lirası gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştı." 1801 yılında, Teselya'daki önemli bir pamuklu iplik üreticisi olan Ambelakia'da, İngilizlerin daha ucuz olan ipliklerinin rekabetinin etkileri hissedilmeye başlamıştı (McGowan 2004: 865). 1838 Antlaşması'ndan önce Osmanlı yerli sanayiinin gerilemesine dair kanıtlar Urquhart'ın eserinde de yer almaktadır. Bu konuda örneğin bkz. İnalçık (2004: 380-381).

antlaşmasının doğrudan bir sonucunu göstermemektedir.³⁸⁶ Dünya ticaretinin 19. yüzyılın ilk çeyreğine kıyasla 1840'lerden sonraki hızlı büyümesi de bu fikri desteklemektedir. 1800-1830 yılları arasında dünya ticaret hacmi 300 milyon sterlinden 400 milyon sterline çıkarken, 1840'lar ile 1870'ler arasında toplam hacim 2,8 milyar sterlini geçmiştir.³⁸⁷ Benzer şekilde, aşağıdaki tablodan anlaşılacağı gibi, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret dengesi 1838 yılıyla birlikte dönüşüme uğrayan veyahut kırılma yaşayan değil, istikrarlı artış arz eden bir süreçtir:

Tablo 1: 1827-1850 Yılları Arasında İngiltere'nin Toplam İhracatı ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı İhracat³⁸⁸

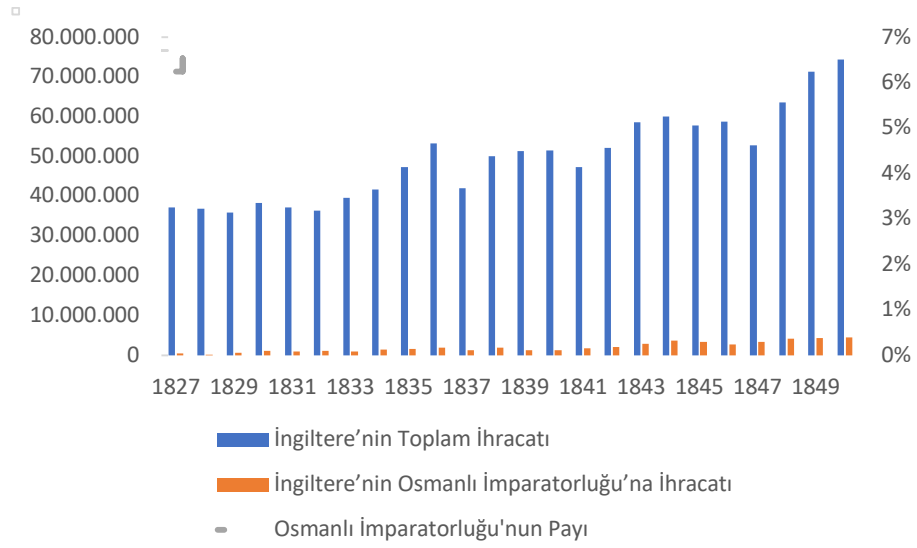
Yıl	İngiltere'nin Toplam İhracatı	İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı	İngiltere'nin Toplam İhracatı İçerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Payı
1827	£37.181.335	£535.452	%1
1828	£36.812.756	£192.382	%1
1829	£35.842.628	£593.616	%2
1830	£38.271.597	£1.205.942	%3
1831	£37.164.372	£932.481	%3
1832	£36.450.594	£1.150.794	%3
1833	£39.667.347	£1.000.349	%3
1834	£41.649.191	£1.396.463	%3
1835	£47.372.270	£1.575.939	%3
1836	£53.368.572	£1.899.878	%4
1837	£42.070.744	£1.233.749	%3
1838	£50.061.737	£1.999.539	%4
1839	£51.308.740	£1.371.257	%3
1840	£51.545.116	£1.353.576	%3
1841	£47.284.988	£1.721.635	%4
1842	£52.206.447	£2.100.649	%4
1843	£58.534.705	£2.925.856	%5
1844	£60.111.082	£3.752.660	%6
1845	£57.786.876	£3.455.565	%6
1846	£58.842.377	£2.797.588	%5
1847	£52.849.445	£3.332.845	%6
1848	£63.596.025	£4.157.150	%7
1849	£71.367.885	£4.356.507	%6
1850	£74.448.722	£4.511.438	%6

³⁸⁶ Benzer bir yorum için bkz. Keyder (2009a: 52); Quataert (2004: 943-945).

³⁸⁷ Kasaba (1993: 42).

³⁸⁸ Kurmuş (2012: 96).

Tablo 2: 1827-1850 Yılları Arasında İngiltere'nin Toplam İhracatı ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı İhracat (Sterlin)

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, dünya ticaretindeki hakimiyetini hızla artırmaya başlayan İngiltere,³⁸⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda da Fransa ve İsviçre gibi kumaşlı mal ihracatı konusundaki rakiplerinin aleyhine her geçen yıl büyürken, 1827 yılından 1833 yılına kadar geçen altı yıllık sürede Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracat halihazırda yüzde yüz oranından biraz daha fazla artış göstererek iki katını geçmişti. Aynı dönemde İngiltere'nin toplam ihracat rakamı ise yaklaşık olarak iki milyon beş yüz bin sterlinlik bir artış göstermiştir. Söz konusu rakamın yaklaşık olarak yüzde yirmisini Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ihracat oluşturmaktadır. 1838 yılına gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ihracat iki milyon sterline ulaşmıştır. Bu ise 1827 rakamlarıyla karşılaştırıldığında üç buçuk katın üzerinde bir artışa tekabül etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'nin toplam ihracatındaki payı ise, 1838'e gelindiğinde 1827'deki rakama kıyasla, dört katlık bir artış göstererek yüzde birden yüzde dörde yükselmiştir. 1838 yılından sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yapmış olduğu ihracat oranları, önceki dönemle karşılaştırıldığı zaman, bir kırılmadan ziyade istikrarlı bir yükseliş olduğu açıkça görülebilmektedir. 1838'de yüzde dört olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam İngiltere ihracatındaki payı, 1850 yılında yüzde altıya ulaşmıştır. 1827-1850 yılları arasında Osmanlı

³⁸⁹ 1780 yılında İngiltere'nin dünya ticaretindeki payı yüzde on iki iken 1840'a gelindiğinde bu oran yüzde yirmi beşe ulaşmıştır. Fransa ise 1780'de yüzde on iki olan payını koruyamayarak 1840 yılında yüzde on birlik bir paya razı olmuştur. (Beaud 2015: 153).

İmparatorluğu'nun toplam ihracattaki payının ortalaması ise yüzde dördttür. Bu rakam aynı zamanda 1838 yılında ulaşılan rakama denk bir orandır.

İngiliz ihracatı içerisinde pamuklu dokumanın payı bir hayli baskındır. 1827 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na 407.223 sterlinlik pamuklu dokuma ihraç edilmişken, bu rakam 1838 yılında 1.011.159 sterline, 1850 yılında ise 3.344.949 sterline ulaşmıştır.³⁹⁰ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun, İngiltere'den 1827 yılından 1838'e kadar yaptığı toplam ithalatın ortalama yüzde 80'lik kısmını pamuklu dokuma, yani mamul mallar oluşturmaktaydı.³⁹¹ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da büyümekte olan pamuklu dokumacılığın artan hammadde ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini de artırmıştır.³⁹² Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nu hammadde

³⁹⁰ Kurmuş (2012: 96). Krş. Pamuk (2005: 29).

³⁹¹ İngiltere'den yapılan bütün ithalatın yüzde seksenlik kısmını pamuklu dokuma, geriye kalan yüzde yirmilik kısımda ise en büyük payı demir-çelik, şeker, kalay ve yünlü dokuma oluşturmaya (Kurmuş 2012: 96) ve bu ithal ürünlerin dışında kalan alanlarda, örneğin Osmanlıların başarılı sayılabilecekleri deri mamulleri imalatında, ciddi bir ithal ürün baskısı altına hiçbir dönemde girilmemesine rağmen, neden sanayileşmenin gerçekleşmediği haklı, önemli ve cevaplanması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı deri işlemlerinin Avrupa'daki işlenmiş derilerden üstünlüğüne dair bir Avrupalının gözlemleri için bkz. Collas (2005: 191). Dokuma dışındaki Osmanlı imalatının gelişmemesine dair benzer sorular soran çağdaş bir Avrupalı gözlemci için bkz. Mordtmann (1999: 376-381). Ayrıca bkz. Ubcini (II: 355-356). Günümüzde genellikle dış etkilerde aranan Osmanlı sanayisinin gelişemeyişinin nedenini, önemli bir Tanzimatçı olan Münif Paşa, önce kendi ülkesinin ve loncaların durumunda aramaktaydı: "Alelumum zannolunduğu misillü ilim ve san'at ayrı şeyler olmayıp, hakikatte beyinlerinde şiddet-i irtibât ve ittihad vardır. Ulûmun sanâyi'e ziyade medhal ve mu'âveneti olup, meselâ dülgelik, duvarcılık ve boyacılık ve hattâ en sâde görünen fırıncılık ve aşçılık san'atları kavâ'id-i ilmiyeye mebnidir. Eğerci pek çok erbâb-ı sanâyi, kendilerine lâzım olan fûnûndan bi-behre oldukları halde icrâ-yı san'at ederler ise de, bu makûleler, papağan ve diğer bazı mukallid hayvanların tekellüm ve raks ve harekât-ı sâire ta'allüm eylemesi kabilinden olarak, yaptıkları şeylerin esas ve hikmetini bilmezler ve hemen ustalarından gördüklerini yapıp, sanatlarının islahına dest-res olmak şöyle dursun, bu makûle terakkinin imkânı hayal-hâne-i hâtırlarına dahi gelmez. İşte bizim taraflarda hıref ve sanâyi'in ileri gitmemesine dahi sebep bu olup, ekser sanâyi'ce lâbüd olan ilm-i kimya ve hikmet-i tabi'iyeye ve resim ve hendese ve cerr-i eşkâl gibi ulûmun mevadd-ı esasyeleri ta'allüm olunmadıkça, memâlikimizde sanâyi'in dûçâr olduğu hâl-i vukûftan tahlisi mümkün olamaz. Hem-civarımız olan Avrupalılar sanâyi ve ma'ârifte bir derece-i a'lâyâ varmış iken bizim ilimsiz şu hâl-i vukufta bile kalmamız kâbil olmayıp gittikçe gerileyeceğimiz derkârdır. Çünkü Avrupalılar ulûm ve fûnûn sâyesinde icad ve isti'mâline zafer-yâb oldukları âlât ve edevât vasıtasıyla masnû'atlarını eshel suret ve ehven baha ile çıkararak bu tarafâ nakl ve fûruht eylediklerinden, bizim ehl-i sanâyi'in usul-i kadîmeleri üzere yalnız el ile i'mâl eyledikleri emti'a, bittabi' pahalı geleceğinden Avrupa masnû'âtına mukavemet edemeyerek, şu halin şimdiye kadar sû-i tesirâtı pek çok görüldüğü misillü, nihayetü'l-emr, Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne'de sanâyi'in hemen bil-küllüye inkrâzını müeddi olacağı emr-i aşikârdır." (Münif Paşa 1988: 178-179).

³⁹² İzmir limanının Avrupa'ya pamuk ve diğer hammaddeleri sağlamaktaki başarısıyla 18. yüzyılda artan önemi için bkz. Frangakis-Syrett (2016: 27-44); Pamuk (2007b: 163, 164); McGowan (2004: 858-860). 19. yüzyılın ortalarına kadar İzmir limanının önemi artmaya devam etmiştir. Orhan Kurmuş'a (2012: 89) göre "1840 ve 1845 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye ile olan ticaretinde kullanılan gemilerin %64'ü ve toplam tonajın %54.2'si İzmir ile İngiliz limanları arasında sefer yapıyorlardı. (...) 1840 ve 1846 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye ile olan dış ticaretinin yarısından çoğu İzmir kanalı ile yapılmıştı."

ihracatçısı, Avrupa'yı mamul mal ihracatçısı yapan süreç yine bu dönemlerde tamamiyle şekillenmiştir.³⁹³

Şevket Pamuk'un Osmanlı dış ticaretine dair cari fiyatlarla verdiği rakamlar ele alındığı zaman da Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın bir kırılma yaratmadığı görülebilmektedir.

Tablo 3: Osmanlı Dış Ticareti (Altın, Gümüş Dışında) (Cari Fiyatlarla, Milyon Sterlin)³⁹⁴

Yıl	İhracat	İthalat	Yıl	İhracat	İthalat
1830	3,7	5,3	1840	4,7	5,2
1831	3,6	4,6	1841	5,3	5,8
1832	4,2	4,9	1842	5,5	6,0
1833	4,1	4,4	1843	5,7	6,2
1834	3,9	4,5	1844	5,7	7,5
1835	4,4	5,2	1845	6,2	7,4
1836	4,4	5,7	1846	6,2	6,5
1837	4,5	4,5	1847	7,8	8,4
1838	4,4	6,2	1848	5,8	7,8
1839	4,8	5,4	1849	6,6	8,1
1830-1839	4,2	5,1	1840-1849	6,0	6,9
1850	7,8	8,9	1860	11,1	13,7
1851	8,8	8,7	1861	12,2	12,0
1852	9,8	10,8	1862	13,7	13,1
1853	9,8	11,3	1863	15,8	17,5
1854	9,3	10,7	1864	16,7	19,9
1855	9,7	19,2	1865	15,6	19,4
1856	12,5	18,4	1866	15,5	20,4
1857	10,0	12,0	1867	14,9	19,8
1858	9,8	11,9	1868	19,7	22,8
1859	10,4	10,6	1869	18,9	24,0
1850-1859	9,8	12,3	1860-1869	15,4	18,3

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı kadarıyla, 1830 ile 1839 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ortalama ihracat rakamı 4.2 milyon sterlinken, ithalat rakamı ortalama 5.1 milyon sterlin olmuş ve yıllık ortalama dış ticaret açığı, bu rakamlara göre, 9 yüz bin sterlin civarında seyretmiştir. Aynı doğrultuda, 1840-1849 yılları arasında yıllık ticaret açığı ortalama olarak 9 yüz bin sterlin olarak gerçekleşmiştir. 1850'li

³⁹³ 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti için bkz. McGowan (2004: 857-865); Kasaba (1993: 23-26). İnalçık'a (2004: 374) göre, 17. yüzyılda Osmanlı gümüşünün doğuya akışına neden olan önde gelen ithal malı Hint kumaşlarıdır.

³⁹⁴ Pamuk (2005: 166).

yıllarda dış ticaret açığının, yıllık ortalama olarak 2,3 milyon sterline yükselmesine karşın, bu rakamların Kırım Savaşı döneminde radikal bir şekilde gerçekleşen ithalat artışı nedeniyle oluştuğu görülmektedir. Zira dış ticaret açığı 1855 yılında 9,5 milyon sterlini, 1856 yılında ise 5,9 milyon sterlini bulmuştur. Bu rakamlara ek olarak, Şevket Pamuk'un Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile olan ticaret rakamları üzerinden yaptığı değerlendirmeye göre, 1838 ticaret antlaşması öncesi İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracat yılda ortalama yüzde 6'nın üzerinde bir büyümeyi gösterirken, 1838-1854 yılları arasında büyüme hızı yıllık ortalama 3,4 civarında seyretmiştir. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye yaptığı ihracat 1820 ile 1838 yılları arasında yılda ortalama yüzde 5 artış gösterirken, yıllık artış hızı 1838-1854 arasında yüzde 6,8'e yükselmiştir.³⁹⁵

Dolayısıyla, 1861-1862 yıllarında Avrupa devletleriyle yapılan ticaret antlaşmalarıyla geçerliliği ortadan kalkan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, yukarıdaki rakamlardan da anlaşıldığı üzere, tarihsel süreç içerisinde herhangi radikal bir dönüşümü veyahut kopuşu simgelememekte, aksine, devam etmekte olan tarihsel sürecin bir aşaması olarak gözükmektedir. Daha ilginç olanı ise, 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretindeki dengesizliğin ve bu dengesizliğin görünür kısmını oluşturan İmparatorluktaki değerli maden eksikliğinin önüne geçmek amacıyla çeşitli öneriler içeren çok sayıda eser kaleme alınmış olmasıdır. Hatta bu durum yalnızca Osmanlılar tarafından bilinen değil, Avrupalılar tarafından da farkında olunan bir durumdur. Örneğin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde bir Avrupalı, Osmanlı İmparatorluğunun yaşamış olduğu ticaret açığının önüne geçmek amacıyla bir çözüm önerisi kaleme almıştır.³⁹⁶

³⁹⁵ Pamuk (2005: 29-30); Quataert (2004: 946-947). 29 Mayıs 1863 tarihinde İngiliz avam kamarasında hükümet adına konuşan M. Layard, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaretin seyrini göstermek amacıyla şu rakamları vermiştir: "1831'de, İngiltere'nin Türkiye'den yaptığı dışalım 888.684 İngiliz lirasıydı; 1839'da 1.430.224 sterline; 1848'de 3.116.365 sterline ve 1860'ta 5.639.898 sterline yükseldi. Dışsatımdaki gelişme de daha az hızlı değildi: 1840'ta 1.387.416 sterlinken, 1856'da 3.202.558 sterline, 1860'ta 5.505.492 sterline yükseldi (Tuna eyaletleri dahil). Dolayısıyla, İngiltere ile ticaret yirmi dört yılda %635 arttı." Aktaran: Collas (2005: 145). Bernard C. Collas (2005: 294), 1836'dan 1864'e kadar, toplam Osmanlı ihracatının 1'e 8,2 oranında artış kaydettiğini belirtmektedir.

³⁹⁶ Dış ticaret açığının en önemli nedeni bizzat İstanbul'un varlığıdır. Örneğin, Edhem Eldem'in (2003: 182-183) verdiği rakamlara göre 18. yüzyılda "Fransa ve Batı'dan yapılan ithalat, her durumda çoğunlukla Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'dan toplanan ve Batı'ya ihraç edilmeden önce sadece İstanbul

Fransa kaynaklı söz konusu tasarının sahibi bir *Huguenot*³⁹⁷ olan ve 1717 yılında İstanbul'a gelen Rochefort'dur. Rochefort'un sunduğu öneri temelde Osmanlı'da bir fen kıtası kurulmasına dairdir. Bizi bu tasarının içeriğinde asıl ilgilendiren nokta ise Rochefort'un Osmanlı maliyesinin problemlerine dair yaptığı yorumlardır. Rochefort'a göre, Osmanlı maliyesindeki zayıflık iktisadi alandaki güçsüzlükten ileri gelmekteydi. Fransa'da, Colbert döneminde uygulanan, lonca-dışı sanayileşme politikası temelli merkantilist politikalarda önemli rol üstlenmiş olan Huguenot'ların bir temsilcisi olan Rochefort'un Osmanlı ekonomisine dair önerileri de merkantilist karakterliydi. Mali sorunların temelini Avrupa ile olan ticarete gören Rochefort, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı hammaddeleri işleyerek, işlenmiş ürünleri Osmanlı pazarına sattığını belirtmekteydi.³⁹⁸ Bu ise değerli metallerin İmparatorluk dışına çıkmasına neden olarak enflasyona yol açmaktaydı. Bunun önüne geçmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Huguenot yerleşimine izin verilmesi ve onların teknik bilgileri sayesinde sanayileşme yoluna gidilmesini önermekteydi. Yerel hammaddelerin işlenmesiyle geliştirilecek bu sanayi sayesinde Avrupa ile olan ticaretteki mevcut durum tersine çevrilebilirdi.³⁹⁹ Colbert dönemi Fransası'nda uygulanan, lonca-dışı sanayileşme politikalarında, aynı zamanda Katolik kültürün hakim olduğu loncalardan dışlanmış Protestan Huguenot'ların Colbert tarafından desteklendikleri ve onun ekonomi politikalarının önemli parçası haline geldikleri düşünüldüğünde, Rochefort'un

üzerinden geçen ihracatın yaklaşık dört katı fazlaydı." İstanbul'da kentin kalabalık nüfusunun (yaklaşık 300.000) doğal olarak yarattığı yüksek talep kadar, üst düzey bürokratlar ve sarayın lüks mallara olan bitmek bilmez arzusu da mühim bir role sahiptir. 17. yüzyılda İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'yla yaptığı ticari faaliyetteki ihraç ve ithal malların, mamul mal-hammadde içeriği, 19. yüzyıldakiyle son derece benzerdir. Söz konusu emtia hareketleri için bkz. Kütükoğlu (2013: 24-26).

³⁹⁷ Huguenot'lar, Fransız Protestanlarıdır. Protestan haklarına yönelik 17. yüzyılın son çeyreğinde tekrar başlayan kısıtlamalar nedeniyle 18. yüzyılda Huguenot'ların Fransa'dan yoğun göçüne şahit olunmuştur. Huguenot'lar iki yönleriyle dikkat çekmekteydi. Öncelikle, Fransa'da lonca dışı zanaat ve sanayide önemli sayıda yer alıyorlardı. Yoğunlaştıkları diğer alanı ise Fransız donanması oluşturmuyordu (Berkes 2014: 46).

³⁹⁸ Osmanlı kumaş dokuyucularının, Avrupa'nın daha ucuz ve kaliteli dokumalarıyla rekabet edemeyerek, dokuma imalatında gerilemenin görülmesi, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde 17. yüzyıla kadar geri gitmektedir (Goffman 2003: 110-111). Burada rekabeti güçleştiren asıl unsur, dokumada kullanılan hammaddelerdeki fiyat artışlarıdır. Daha 16. yüzyıldan itibaren tarımsal ürün ve diğer hammadde fiyatlarındaki artışlar ve Avrupalı tüccarların bu maddelere yönelik yoğun talepleri, Osmanlı loncalarını oldukça güç duruma sokmaktaydı (Pamuk 2007b: 126-127; Keyder-İslamoğlu 2009: 208-209).

³⁹⁹ Berkes (2014: 47).

merkantilist önerilerde bulunması ve başarılı olacağını düşünmesi son derece doğaldır.⁴⁰⁰

Benzer öneriler 1838 antlaşması imzalanana kadar belirli aralıklarla farklı Osmanlılar tarafından ileri sürülmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, bu önerilerin çok azında, yerli “sanayi”nin korunması amacıyla ithalat vergilerinin yükseltilmesine dair bir teklif sunulmuştur. Tasarıların pek çoğu yabancı malların kullanılmasının önüne geçilmesine dair çeşitli teklifler içermektedir. Bunların en dikkat çekicilerinden bir tanesi Süleyman Penah Efendi’ye aittir. *Mora İhtilali* isimli eserin yazarı olan Süleyman Penah Efendi (1722-1786), eserinde bütünüyle merkantilist denilemeye de güçlü merkantilist öğeler taşıyan fikirleriyle ticaret açığını, yani dönemin tanımlamasıyla, akçenin harice gitmesini önlemeye yönelik önerilerde bulunur. Penah Efendi, merkantilist düşünce tarzıyla tam olarak örtüşen bir şekilde, zenginliğin kaynağını ülkede bulunan değerli metal miktarıyla ölçmektedir,⁴⁰¹ dolayısıyla sunduğu öneriler de İmparatorluktaki değerli metallerin yüksek bir seviyede bulunması üzerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte Penah Efendi, ticaret dengesini sağlamanın yolunu ithalat vergisini artırmakta değil, yabancı malların tüketiminin yasaklanmasında görür. Ebubekir Ratib Efendi’de de benzer şekilde, gümrük vergilerinin yükseltilmesi yönünde bir öneriden ziyade, tüketimin kısıtlanması üzerinden çözüm önerileri getirilmektedir.⁴⁰² Diğer taraftan Ratib

⁴⁰⁰ Colbert’in Protestan Huguenot’ları koruması ve onların önemli bir rol oynadığı sanayileşme politikası sürdürmesi, hem Katolik kimliğin önemli bir rol oynadığı loncaların hem de son derece güçlü olan Katolik kilisesinin büyük tepkilerine neden olmuş ve 1598 yılında Protestanların resmen tanınarak ve onlara azınlık hakları veren Nantes Fermanı, 1685 yılında kaldırılmıştır. Bu sürecin sonucu büyük Felemenk ve Prusya topraklarına doğru Huguenot göçünün yaşanması ve Colbert’in iktisadi politikalarının darbe alması olmuştur. Bu, aynı zamanda loncanın, lonca dışı sanayinin gelişimine karşı önemli bir zaferini göstermektedir. Colbert’in iktisadi politikası, Huguenot’ların bu politikada rolü ve Nantes Fermanının iptaline dair bkz. Thompson (1908).

⁴⁰¹ Süleyman Penah Efendi (2017: 152).

⁴⁰² Ağır (2017: 61-62). Ratib Efendi’nin dış-ticaret dengesini sağlamaya ve yerli imalatı geliştirmeye dönük önerilerinden bir tanesi bütün ileri gelenlerin yerli kumaşlara yönelmeleri ve İstanbul’daki herkese yabancı kumaş kullanımının yasaklanmasıdır: “iptida şevketlû, azemetlû ve kerametlû padişah-ı âlempenah hazretleri ve badehu sadrazam ve sair vüzera-i fiham ve erkân-ı saltanat ve rical-i devlet Hind kumaşı yerine Halep sevayilerine ve Şam ve Bursa ve İstanbul kumaşlarına itibar ve Asitanede herkese yasak ve tembihe iptidar buyurursalar...” Aktaran: Unat (2008: 159). Azmî Efendi’de de büyükleri taklit eden avam tabakanın cezalandırılmasına dair vurgusu, tüketimin kısıtlanmasına yönelik bir önlem gibi gözükmektedir. Azmî Efendi’nin önerileri için bkz. Unat (2008: 153). Tatarcık Abdullah Efendi’nin benzer tavsiyesi için bkz. Sayar (2013: 178-179). Gerçekten de Ratib Efendi, Azmî Efendi ve Tatarcık Abdullah Efendi’nin bu önerilerine benzer kısıtlamalar, III. Selim tarafından uygulamaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, ithal lüks mallarının sıradan insanlar tarafından tüketiminin yasaklanmasına yönelik bu tarz uygulamalar, III. Selim’in saltanatından önce de defalarca uygulanmaya

Efendi ve Ahmed Azmî Efendi'nin yazılarında, Avusturya ve Prusya'da ithalata uygulanan yüksek gümrüklerin mevcudiyeti ve bu sayede söz konusu ülke ekonomilerinin geliştiğine dair ilk kapsamlı bilgiler yer almaktadır.⁴⁰³ Fakat Ratib Efendi ve Azmî Efendilerin tipik birer örnek olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Konumuz açısından hepsinden önemlisi ise, Naima Efendi,⁴⁰⁴ Rochefort, Süleyman Penah, Tatarcık Abdullah Efendi, Azmî ve Ratib Efendilerin tamamı 18. yüzyılın başından sonuna kadar farklı dönemlerde yazmış olsalar dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun dış-ticaret açığının ortadan kaldırılmasına dair çözüm önerilerinde bulunmalarıdır.⁴⁰⁵ Görüldüğü üzere, 19. yüzyıla gelinceye kadar, dış ticaret açığı Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi bir sorun olarak görülmekle birlikte, koruyucu gümrük vergilerinin uygulanmasına dair ciddi öneride bulunan, bir iki istisna dışında, Osmanlı bürokrati veyahut bu yönde sürdürülen dış ticaret politikası ortaya çıkmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin, dış ticarete düşük vergi politikasının en eski devirlerinden beri sadık bir uygulayıcısı olduğunu belirten Ubcini, 1832 yılının Eylül ayında, yani Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan altı yıl önce, Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi *Moniteur Ottoman*'da yayımlandığını belirttiği aşağıdaki yazıyı alıntılanmaktadır:

“İyi niyet, hoşgörü, misafirperverlik Osmanlı İmparatorluğunda çoktan beri gerçekleştirilmişlerdir. Sultanların tahtı İstanbul'a yerleşileli beri, ticari yasaklar bilinmez olmuştur; sultanlar imparatorluklarının bütün limanlarını Batı'nın veya daha doğrusu bütün cihanın ticaretine, mamul maddelerine, toprak mahsullerine açmışlardır. Ticaret hürriyeti hayal edilebilecek kadar sınırsız, geniş ve yaygın bir şekilde hüküm sürmüştür. Hiçbir zaman, divan, herhangi bir milli menfaat bahanesi altında veya mukabeleyi bilmisil olarak bile, bu geniş imparatorluğun tüketimine katkıda bulunmak ve arazisinin mahsullerinden paylarını almak isteyen bütün milletler tarafından, en sınırsız bir yolla, yürütülmüş ve bugün dahi yürütülmekte olan bu yetkiyi kısıtlamayı düşünmemiştir. Bu ülkede, her ticaret eşyası kabul edilir ve gümrükler idaresine ödenen çok cüzi bir vergiden gayri hiçbir engelle karşılaşmaksızın sürüm yapılabilir. Ticaretin dengesi kuruntusu, satmakta, satın

çalışılmıştır. Lüks kıyafet yasaklarının politik ve iktisadi boyutları üzerine detaylı bir inceleme için bkz. Yeşil (2015).

⁴⁰³ Yeşil (2010: 341-345); Ağır (2017: 61); Ermiş (2014: 144-147). Ratib Efendi ile aynı zamanda Berlin'e gönderilen Ahmed Azmî Efendi, Prusyalıların yalnızca kendi ülkelerinde üretilmeyen ürünleri ithal ettiğini, kendi ülkelerinde üretildikleri ürünlerin ülkeye girişine ise yüzde otuzluk gümrük vergisi ödemek şartıyla izin verdiklerini belirtir. Azmî Efendi, Prusyalıların üretebilecekleri ürünleri üretmek amacıyla fabrikalar kurarak paralarını ülke içerisinde tutmak için çaba gösterdiklerini vurgular. Uyguladıkları bu politika sayesinde devlet geliri 20.000 keseden 60.000 keseye kadar çıkarılabilmektedir (Findley 2012: 497). Ayrıca bkz. Yeşil (2015: 453).

⁴⁰⁴ Naîmâ'nın ticaret açıklarına dair yorum ve önerileri için bkz. Ermiş (2014: 149, 150).

⁴⁰⁵ 18. yüzyılda ticaret dengesinin sağlanmasına yönelik öneriler için bkz. Ermiş (2014: 140-150).

almaktan daha fazla kar olup olmadığını hiçbir zaman düşünmeyecek kadar mantıklı zihinlere asla girmemiştir. Bunun için, bütün memleketler tarafından mal sürülen Türkiye pazarları ticari kafanın piyasaya sürebildiği hiçbir ürünü geri çevirmezler; mahsulleri getiren gemilerden hiçbir resim almazlar; bu pazarlar, bazen fiyatları aşırı bir şekilde artıran ve ticareti devamlı alarmlar ve tehlikelerin bir çeşit mesleği ve meydanı haline getiren, şu veya bu maddenin ansızın azalışından fırsat bulup azan, bu tür hareketlerin, ancak binde bir veya daha doğrusu hiçbir zaman, sahası seviyesine düşmezler.”⁴⁰⁶

Ubicini'nin alıntıladığı yukarıdaki satırlar, ithalat söz konusu olduğunda kuşkusuz büyük bir doğruluk payına sahiptir. Yine, yukarıda alıntılanan metnin devamında, “Türkler yabancılara, kendi milletlerinden seçilen memurların tatbikine bırakılan, kendi kanunlarını muhafaza etmelerini garanti etmişlerdir. Yararlı neticeleri bakımından oldukça önemli olan bu imtiyazda, asil ve gerçek misafirperverlik ruhu görünmektedir”⁴⁰⁷ denilerek, 1832 yılında Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesinde, ticari imtiyazların yanı sıra hukuki imtiyazları da içeren kapitülasyonlar, memnun bir ifadeyle bahis konusu edilmektedir.

Öyleyse, 1838 ticaret antlaşmasını tarihsel sürecin parçası olarak kabul ettiğimiz taktirde, bu antlaşmanın o güne kadar Osmanlı Devleti tarafından sürdürülen ithal gümrük politikası üzerinde herhangi radikal değişiklik ortaya çıkarıp çıkarmadığına bakmak faydalı olacaktır. Bir başka ifadeyle, söz konusu antlaşma, iddia edildiği gibi Osmanlı sanayisini yıkıma götürecek farklı bir gümrük politikasına geçişe neden olmakta mıdır? Bu soruya da olumsuz yanıt vermek zorundayız. Zira, 1838 ticaret antlaşması öncesinde Avrupa devletleriyle yapılan ticaret antlaşmaları ve Avrupalı tüccarlara verilen imtiyazlar, halihazırda bu şartların oluşmasına yeterince ortam hazırlamıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Ubicini (II: 383, 384).

⁴⁰⁷ Ubicini (II: 385).

⁴⁰⁸ Ortaylı (2014: 121-122); Ubicini (II: 388-389). İngiliz tüccarlar için gümrük vergisi 17. yüzyılın başında %5'ten %3'e indirilmiştir. Avusturya ile yapılan 19 Mayıs 1650 tarihli ticaret antlaşmasıyla %5 olan gümrük vergisi %3 olarak değiştirilirken, Fransızlar ise tüccarları için gümrük vergisini %5'ten %3'e düşürmeyi 1673 Ahidnâmesiyle başarmışlardır (Kütükoğlu 2013: 30; 62-63 ve 1996: 264; Şener 1990: 150). Her ne kadar Şevket Pamuk 1838 Ticaret Antlaşması'nın sonucu olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ithalat gümrük oranlarının çok düşük seviyelerde kalmasına neden olduğunu belirtmiş olsa da (Pamuk 2005: 130) halihazırda kapitülasyonlar bu düşük seviyeleri 1838 ticaret antlaşmasından bağımsız olarak dayatmaktaydı ve 1838'de bir antlaşma yapılmamış olsa dahi kapitülasyonlarda yer alan yüzde üçlük ithal gümrüğü oranının Osmanlı Devleti tarafından değiştirilebileceği şüphelidir (Temperley

Kapitülasyonlar karşılıklılık ilkesine dayanan ticaret antlaşmaları olmaktan ziyade, tek taraflı olarak verilen imtiyazlardır.⁴⁰⁹ Bu imtiyazların verilmesinde yalnızca mali kaygılar değil, aynı zamanda politik kaygılar⁴¹⁰ ile Osmanlı sarayı ve bürokratlarının lüks mal talebini arz eden yabancı tüccarlara gerekli kolaylığın sağlanması amacı bulunmaktaydı.⁴¹¹ Tek taraflı verilmiş olsalar dahi, verilen imtiyazların tek taraflı değiştirilmesi yahut iptal edilmesi, özellikle 19. yüzyılın politik dengeleri hesaba katıldığında, Osmanlı Devleti açısından mümkün değildir.⁴¹²

1740 tarihinde Fransa ile yapılan kapitülasyon anlaşması hem geçmişte verilen imtiyazların onaylanması hem de yeni imtiyazlar verilmesi itibarıyla bahsetmek için uygun bir örnektir.⁴¹³ I. Selim döneminde Fransızlara verilen ilk imtiyazla birlikte serbest hale getirilen pamuk, pamuk ipliği ve pamuklular ile balmumu, deri ve meyve gibi ürünlerin yanı sıra Kıbrıs adasından tuzun Fransız tüccarlar tarafından satın alınması hususundaki serbestliğin devam edeceği 2., 56. ve 62. maddeler ile onaylanmıştır. Ayrıca, 64. madde ile Fransız tüccarların Fransa'dan beraberinde

2018: 166). Benzer şekilde Şevket Pamuk, bu antlaşmalarla birlikte iç gümrük ödenmesi koşulunun getirildiğini belirtmekteyse de bu antlaşmayla ilgili bir mesele olmaktan ziyade Osmanlı mali politikasının bir sonucudur ve antlaşmalarla dayatılan ve değiştirilmesine Avrupa devletlerinin karşı çıkacağı bir düzenleme olmayacaktır.

⁴⁰⁹ İmtiyaz antlaşmalarından ayrı olarak, yabancı tüccarlar, bazı özel durumlar ve mallar için de imtiyazlar elde edebiliyorlardı. Bu imtiyazları elde etmenin önemli bir yolu, üst düzey bürokratlara verilen yüksek meblağlı "hediyeler"di. Elde edilen bu tarz kısıtlı imtiyazlar için bkz. Eldem (2003: 212-213).

⁴¹⁰ 1781 yılında Reisülküttab Süleyman Fevzi Efendi'nin İspanya elçisine söylediği gibi "...Devlet-i Âliyye fevaid-i ticaretin vücûd-ı ademini müsavi addeder ve asıl mülkçe faide arar"dı. Ahmet Cevdet Paşa'dan Aktaran: Sayar (2013: 118). Osmanlı devletinin ticari imtiyazlar konusunda karşılıklılığa olan ilgisizliği oldukça ilginç bir konudur. Örneğin, 18. yüzyılda Marsilya Ticaret Odası'nın Osmanlı tüccarlara getirdiği yasağa Osmanlı Devleti tarafından herhangi bir tepki gösterilmemiştir (McGowan 2004: 852).

⁴¹¹ Pamuk (2007b: 164-165). Herkesin alabileceği ürünlerin Osmanlı İmparatorluğu ithalatının büyük bir bölümünü oluşturması Sanayi devriminin ardından gerçekleşmiştir (Pamuk 2007b: 73).

⁴¹² Genç (2013: 379). Yalnızca iktisadi imtiyazlar değil, hukuki imtiyazlar için de bu durum geçerlidir. Moltke (1960: 325) buna vurgu yapmaktadır: "Türkiye'de yabancıların nüfuzu o kadar kuvvetli ki, bir Frenk bahis konusu olduğu zaman Padişah payitahtına sahip değildir, çünkü bu Frenk memleketin kanunlarına tabi değildir, aksine, kendi sefirinin himayesi altındadır. Hatta en ağır suçlarda bile suçlu sadece tevkif edilebilir, fakat cezalandırılmaz, ilk talep üzerine elçiliğine teslim edilmesi lazımdır; aksi halde hükümet siyasi münasebetlerin kesilmesi, filolar ve bombardımanlarla tehdit edilir..."

⁴¹³ 1740 tarihli imtiyaz anlaşmasının tam metni için bkz. Collas (2005: 314-339). Edhem Eldem (2003: 214), bu antlaşmayı önceki kapitülasyonlardan ayrı değerlendirmektedir: "1740 ahidnamesi daha öncekilerden çok daha kapsamlıydı ve Fransız ticari faaliyetini tüm imparatorlukta 'modernleştirme' amaçlı çok sayıda madde içeriyordu. Bir başka önemli dönüm noktası, Osmanlı devletinin 1740 ahidnamesini bahsetmemesi veya 'alıcınaplıkla teklif' etmemesi durumuydu. Tersine, siyasi açıdan etkili bir Fransız krallığı onları talep ediyor ve Avrupa karşısındaki zayıflığının farkına giderek daha fazla varan bir imparatorluğa kesin bir biçimde dayatıyordu." Ayrıca bkz. Kasaba (1993: 33); İnalçık (2000: 249).

getirdikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan göttürdükleri altın ve gümüş paralar için vergi alınmamasına karar verilmiştir. 37. ve 56. maddeler gümrük vergilerine ilişkindir. Bu maddelere göre, ithal ve ihraç gümrük vergileri yüzde üç olarak kabul edilmiş ve anlaşma tarihinden itibaren bu oranın üzerinde vergi talep edilmeyeceği taahhüt edilmiştir. Dahası, Fransız tüccarların ödeyecekleri gümrük vergilerinin hesaplanmasında tedavüldeki Osmanlı parasının değerinin esas alınacağı, dolayısıyla Fransızların, paranın değerindeki değişimlerden zarar görmeyecekleri ifade edilmiştir. Fransa uyruğundakilerin hukuki haklarını belirten ve güvence altına alan maddelere göre, Fransız büyükelçilerinin hizmetindeki çevirmenler vergilerden muaf tutulmuş (13.madde), Fransızlar arasındaki cinayet ve diğer davalar konusunda Fransa büyükelçileri ve konsolosları yetkili kılınmış (15. madde), Fransa konsoloslarına karşı bir dava açılması durumunda hapse atılamayacakları, evlerinin mühürlenmeyeceği ve davalarının İstanbul'da görüleceği belirtilmiş (16. madde), Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Fransızlardan cizye alınmayacağı taahhüt edilmiş (24. ve 67. maddeler), Fransızlara tanınan ayrıcalıklar, büyükelçilerin hizmetindeki çevirmenler için de sağlanmış (43. madde), büyükelçiler ve konsolosların istedikleri çevirmeni işe alabileceği ve istediği yeniçeriye koruma olarak hizmetinde kullanabileceği ifade edilmiş (45. madde), büyükelçilik konutunda hizmet veren Osmanlı tebaasından 15 kişinin imtiyazlardan yararlanabileceği vurgulanmış (47. madde), cinayet veya herhangi başka bir suça karışan bir Fransız'ın ya da Fransa himayesindeki kişinin davasının büyükelçi ya da konsolosların önünde görüleceği kararlaştırılmış (65. madde), Osmanlı Devleti'ne bağlı kolluk güçlerinin bir Fransız'ın evine zorla giremeyeceği, girilmesinin zorunlu olduğu durumlarda ise yalnızca büyükelçi ya da konsolosa haber verilerek ve onlar tarafından belirlenmiş kişiler huzurunda girilebileceği onaylanmıştır (70. madde). Görüldüğü üzere 1740 tarihli anlaşmayla birlikte, geçmişte verilmiş pek çok ticari ve adli muafiyet tekrar onaylanmakla kalmamış, genişletilmiş, o güne kadar verilen imtiyazlar kemale erdirilmiştir.

Fransa ile yapılan ve tam bir karşılıklılık hüviyeti taşıyan 25 Haziran 1802 tarihli barış antlaşması ile Fransa'ya geçmişte verilen imtiyazların tekrar onaylandığı belirtilmekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızlara sağlanan imtiyazların, Fransa Cumhuriyeti'nde de Osmanlı uyrukları ve bandırasına sağlanacağı kabul edilmiştir (2.

madde). Dahası, iki devlet de diğeri en müsaadeye mazhar devlet olarak kabul ettiğini belirterek, diğeri devletlerle yapılan anlaşmalarla sağlanacak bütün imtiyazların, yeni bir anlaşma imzalanmasına gerek duyulmaksızın, birbirlerinin uyruklarına da sağlanacağına 9. madde ile taahhüt etmişlerdir.⁴¹⁴ Burada asıl önemli olan, karşılıklılık ilkesine dayanan bir antlaşmayla birlikte o güne kadar tanınmış ticari ve hukuki imtiyazlar onaylanmış, Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki politik ve askeri gücü düşünüldüğünde, antlaşma şartlarında İstanbul tarafından yapılacak değişiklikler yahut antlaşmanın iptali neredeyse imkânsızlaşmıştır. Aynı zamanda, pek çok imtiyaz anlaşması ile karşılıklılık ilkesine dayanan bu anlaşmada, karşı tarafa en müsaadeye mazhar devlet payesi verildiğinden ötürü, herhangi bir devletle yapılan bütün anlaşmalar, pek çok devleti aynı anda ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Dolayısıyla verilen imtiyazların geri alınabilmesi ya pek çok devlet aynı anda ikna edilerek yeni bir antlaşmalar bütünüyle gerçekleştirilebilir yahut bir diplomatik kriz ve krizin getirecekleri göze alınarak tek taraflı olarak iptal edilebilirdi.

Dahası, 1838 antlaşmasından önce, Osmanlıların imzaladığı ticaret anlaşmalarına bakılırsa, yed-i vâhid usulünde kısmi gevşemelerin başladığı görülebilir. Örneğin, 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasıyla Rus tüccarı yed-i vâhiden muaf tutulmuştur.⁴¹⁵ Bu antlaşmanın yedinci maddesi ile Ruslar, “serbestiyet-i ticarete bir vechile hâlel gelmeye ve bir gûna suûbet veyahut inhisar ile ve gerek idare-i dahiliyye ve sair nizamat ve kavanin-i örfiyye iktizasıyla bir halde bir gûna bahane ile tasvib”⁴¹⁶ olunmaması hakkını kendi tüccarları için garanti altına alıyorlardı. Bu ise, diğeri devlet tüccarları karşısında Rus tüccarlarını oldukça avantajlı konuma getirmekteydi. Aynı zamanda, Rusya'nın Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla aynı içerikte bir antlaşma yapmak konusundaki isteksizlikleri,⁴¹⁷ zaten halihazırda daha avantajlı antlaşmalarının bulunduğunu göstermektedir. İngilizler ve Fransızlar da 1838'i takip eden yıllarda, Rus ve Avusturyalı tüccarların kendi tüccarlarından daha avantajlı konumda bulunduğunu belirterek Rusya'nın ve Avusturya'nın kendileriyle aynı maddeleri içeren bir antlaşma yapmamalarına tepki göstermişlerdir. Zira Rus tüccarlar emtiayı, Osmanlı

⁴¹⁴ 1802 tarihli barış antlaşmasının tam metni için bkz. Collas (2005: 353-355).

⁴¹⁵ Önsoy (1988: 28); Sayar (2013: 47); Şener (1990: 150-151).

⁴¹⁶ Aktaran: Sayar (2013: 188).

⁴¹⁷ Tengirşenk (1940: 311).

İmparatorluğu'nun iç kesimlerinden kendileri satın almaları ve satmaları durumunda yüzde 9 ve yüzde 2 tutarındaki vergileri ödemeyerek yalnızca %3 ihraç ve ithal vergisi ödüyor olması dolayısıyla, Avrupalı bazı tüccarların bu avantajdan yararlanmak için Rus himayesinde ticaret yürütmeye başladığı görülmekteydi.⁴¹⁸ Dahası bazı İngiliz tüccarlar Baltalimanı Ticaret Antlaşması'na, eskiden kendilerinin de sahip oldukları hakları kullanmaya devam eden Ruslara kıyasla dezavantajlı duruma düştükleri için tepki göstermeye başlamışlardır.⁴¹⁹

Osmanlı Devleti açısından mevcut dış ticaret açığını tersine çevirebilecek tek usul belki de korumacı gümrük politikalarının uygulanmasıydı. Bununla birlikte, iki temel nedenden dolayı bunu mümkün olarak görmemekteyiz. Öncelikle, Osmanlı Devleti'nin mevcut askeri, politik ve mali gücü böyle iddialı girişimde bulunmasına olanak vermemektedir. Açıkça söylemek gerekirse, tek taraflı bir gümrük vergisi dikte ettirebilmek tamamen uluslararası alanda sahip olunan politik güçle ilgilidir. Osmanlı Devleti ise bu dönemde, başkentini bir valisinin askerî tehdidinden koruyabilmek amacıyla tarihsel düşmanı olan Rusya'dan askeri yardım almak zorunda kalacak kadar güçlüydü. Dahası, 1829 yılında, Rus tüccarların yed-i vâhidden muaf tutulmaları, yine iktisadi politikanın bir sonucundan ziyade, politik güçsüzlüğün sonucuydu. Dolayısıyla, istese dahi, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda ithal gümrük vergilerini tek taraflı yükseltmesi ihtimali, dönemin şartları açısından gerçek dışıdır. İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston'un açık şekilde söylediği gibi, İngilizler tüccar halkı ve ticari çıkarlarına zarar verilmesine izin vermezlerdi.⁴²⁰ Dolayısıyla bu yöndeki bir ısrarın İngiltere ile siyasi ilişkilerin kesilmesi riskini taşıdığı unutulmamalıdır. 1858 yılında Britanyalı iktisatçı Nassau William Senior ile yaptığı görüşmede Ahmet Vefik Efendi (Paşa) bu durumu son derece açık bir şekilde özetliyordu:

“... Fakat anlaşmaya kendi yorumlarınızı katıyorsunuz; ülkeler arasında yargıç yok; siz güçlüsünüz ve biz buna razı olmak zorundayız. Belki haklı olarak cezalandırılıyoruzdur. Bugünün güçlü devletleriyle [geçmişte] işlerimizi görürken

⁴¹⁸ McFarlane (1850 / I: 454-457).

⁴¹⁹ Kütükoğlu (2013: 202-218).

⁴²⁰ Kütükoğlu (2013: 110; 117).

mağrur ve insafsızdık. Şimdi bizim güçsüz durumumuzda, siz bizi ayaklarınızın altında çiğniyorsunuz.”⁴²¹

İkinci olarak, Osmanlı Devleti’nde korumacı gümrük vergisinin uygulanmasına dair güçlü bir iktisadi düşünce geleneğinin bulunduğu şüphe götürmektedir. Gerek muhafazakâr bürokratlarda gerekse Tanzimatçılarda böyle güçlü bir zihniyet söz konusu değildir. Baltalimanı Ticaret Antlaşması öncesinde, gümrük tarifelerini yenileme görüşmeleri sırasında, Osmanlı tarafının ithalat vergilerini değil, ihracat vergilerini yükseltmeye çalıştığı görülmektedir. Yed-i vâhidin kaldırılmasına karşılık, iç gümrük vergilerinin yerine geçmek üzere tek ve yüksek bir ihracat vergisi İngilizlere kabul ettirilmeye çalışılmıştır.⁴²²

Dolayısıyla, tarihsel süreç ve bağlam içerisinde bakıldığında, yani Osmanlı’nın geleceğinden geçmişe bakmak yerine, geçmişin içerisinde kalarak değerlendirme yapıldığında, 1838 ticaret antlaşmasında gerçekleşen gümrük düzenlemelerinin Osmanlı ekonomisi açısından herhangi kırılma veya kopuş anını temsil etmediği görülebilmektedir. Söz konusu antlaşmanın bir kopuşu temsil etmediğini vurgulayan tarihçilerden İlber Ortaylı, bu konu üzerinde ilginç bir tespitte bulunmaktadır:

“...1838 Antlaşması kaçak yapılan ticaretin belgelenmesinden ve kontrol altına alınmasından başka bir şey değildir. Osmanlı ülkesi çoktan beri Avrupa ticaretinin ve ekonomisinin etkinlik alanı içine girmişti. Anlaşma yapılmışsa hazineye vergi giriyordu, yapılmamışsa kaçak ticaret devam ediyordu. Osmanlı devlet adamları ne 1838’de İngiltere ile yapılan sözleşmede ne de ardından diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan benzeri ticaret anlaşmalarında fazla pazarlık gücüne sahipti. Bilgisizliklerinden değil imkansızlıktan. Anlaşmalar ticari mal akışına (hammadde ihracı, mamul girişi) yol açıyor olmaktan çok, mevcut kaçak ticaret legalize ediyor ve gümrük gelirini kontrol imkânı doğuyordu.”⁴²³

1838 ticaret antlaşması imzalandığı sırada tahtta bulunan II. Mahmud döneminin maliye politikasını ordu merkezli kurumsal modernleşme şekillendirmiştir.⁴²⁴ Ordunun Batı

⁴²¹ Senior (1859: 136).

⁴²² Kütükoğlu (2013: 111).

⁴²³ Ortaylı (2014: 120-121).

⁴²⁴ III. Selim döneminde de benzer kaygılarla uygulanan mali politikalar için bkz. Berkes (2014: 103-114); Çadircı (1991: 53-56); Yeşil (2015: 354-356). Ahmet Cevdet Paşa, yeni ordunun giderlerini karşılamak için III. Selim’in başvurduğu mali önlemleri şöyle sıralamaktadır: “...eski ocakların masarifi bâkî olmağla evvel-i emirde bu te’sîsâtın icrâsı için hazinenin muhassenât-ı kadîmesinden fazla olarak senevî yirmi bin kese vâridât-ı cedîde bulmağa ihtiyaç görüldüğünden bir ‘îrâd-ı cedîd hazinesi’ teşkil ile

tarzında modernizasyonu için gittikçe artmakta olan mali kaynağa duyulan ihtiyacı karşılamak üzere uygulanan mali politika, devlet hazinesine daha fazla kaynak aktarabilmek amacıyla iktisadi alana, yani piyasaya devlet tarafından daha fazla müdahale edilmesi yoluyla kendini göstermekteydi. Bu dönemde uygulanmaya başlanan mali politikalar birkaç basit gelir artırma yönteminden ibarettir.⁴²⁵ Her şeyden önce, yukarıda da bahsi geçtiği üzere, merkezi hazine için kaynak yaratma ve aktarma aracı olarak müsaderelerin dramatik şekilde arttığına şahit olunmaktadır. Müsadereler, yalnızca azledilen bürokratlar kapsamını aşarak, aynı zamanda zengin tüccarlar, toprak sahipleri, ayanlar ve sarraflara kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır.⁴²⁶ Müsaderenin yanı sıra, mali kaynak yaratmanın bir başka yolu, II. Mahmud döneminde dikkat çekici boyutlara varan tağşiş, yani paranın içerdiği değerli madenlerin azaltılması yoluyla daha fazla para basılmasıdır.⁴²⁷ Yapılan tağşişler sonucu, bu dönemde, Osmanlı parasının değer kaybının yüzde yetmiş gibi oldukça yüksek bir orana vardığı tahmin edilmektedir.⁴²⁸ Yeni vergiler yaratılması veya mevcut vergi oranlarının yükseltilmesi,

bazı rüsumat ihdas olunarak ve bazı mukataât ve timarât bu hazineye alınarak az vakit zarfında haylice vâridât-ı cedide bulundu.” Aktaran: Kaynar (2010: 19). II. Mahmud’un uyguladığı pek çok mali politika III. Selim mali politikalarının devamı yahut daha genişletilmiş hali gibi gözükmektedir.

⁴²⁵ Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı Devleti’nin mali kaynak yaratma yöntemleri üzerine genel bir değerlendirme için bkz. Sayar (2013: 71-86).

⁴²⁶ II. Mahmud, yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından müsaderenin kaldırıldığını belirtmiş olmasına rağmen, bir müddet sonra müsaderelere devam edilmiştir. Engelhardt (2017: 37-38) bu konuda şunları söylemektedir: “Mamafih Sultan Mahmud Yeniçerilerin hezimetini gününde âlicenaplıklara meyletmişti. Reis efendiye: ‘Bundan böyle saltanat tahtının millet için bir korku ve dehşet sebebi değil, bir istinadgâh olmasını isterim; haciz ve müsâdereyi ilgâ ediyorum. Âsilerin evlâdına babalarından kalan malların intikal etmesini bile arzu ederim.’ demişti. (...) Bazı müverrihler bu medh-ü-senâya değer eminnameden bahsederken, millî âdâb ve âdetlerin gereklerinden sayılabilen ve lağvedildiği tarihe kadar itirazsız kullanılan ‘malların müsâderesi’ vahşiyane muamelesinden kendiliğinden feragat eden Hünkâr’ın ulûv-i cenâbını pek ziyâde abartıyorlar. Lakin bu müverrihler adı geçen kanunun yayınlanıp ilan edilmesinden on beş gün sonra Sultan Mahmud’un Çapçı namındaki musevî sarrafının emvâlîni haciz ve aradan bir sene geçer geçmez sâbık reisülküttap Seydâ Efendi’nin bütün servetini gasp ettiğini yazmamışlar; daha doğrusu bundan haberdar olmamışlardır.”

⁴²⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, tağşişi, enflasyona yol açtığı ve maliyeye uzun vadede büyük zarar verdiği için şiddetli biçimde eleştirmektedir. Buna rağmen, belirttiğine göre, yapılan tağşiş yoluyla kırk bin kese akçelik yeni para yaratılmasının vükela arasında sevinçle karşılandığını belirtir (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / I: 207). Para tağşişinin yanı sıra, ahalinin evlerinde ve terekelerde bulunan gümüş eşyaların eritilip sikke kesilmek üzere, *mirî fiyatla* Darphane’ye teslim edilmesi istenmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / I: 419-420). Metindeki vurgu tarafımıza aittir.

⁴²⁸ Moltke (1960: 38, 39), Osmanlı parasının değer kaybı ile ilgili 7 Nisan 1836 tarihli mektubunda şu satırlara yer vermiştir: “Paranın ayarının bozulması artık son haddine gelmiştir. Daha on iki sene önce bir İspanyol Taler’i 7 kuruştur, şimdi 21 kuruşa alınıyor. O zamanlar 100.000 Taler serveti olan bugün ancak 33.000 taleri olduğunu görmektedir.” Moltke’nin mektubunu 1836 yılında yazdığı düşünülürse, 12 yıl önce diyerek işaret ettiği tarih Yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1826’dır. Gerçekten de II. Mahmud, para tağşişleri önündeki en korkutucu muhalefeti oluşturan bu askeri birliğin kaldırılmasından iki yıl sonra Osmanlı tarihinin en büyük tağşişini yapmış ve kuruşun gümüş içeriğini dört yılda yüzde 79 oranında düşürmüştür (Pamuk 2007b: 174; 181-182). Şevket Pamuk’un (2005: 63) verdiği bilgiye göre, 1814 yılında bir İngiliz sterlini 23 kuruş değerindeyken, 1839’da 104 kuruşa yükselmiştir.

başvurulan bir diğer mali önlemdir. Rûsum-ı sitte adı verilen, damga, alkollü içki, balıkçılık, tuz, tütün ve ipek vergileri orduda yapılan reformları desteklemek amacıyla kullanılmış,⁴²⁹ ihtisap rûsumu, iane-i cihadiye gibi yeni vergiler konulmuş ve avarız ve nüzul vergileri iki katına çıkarılmıştır.⁴³⁰ Dahası, aynı süreçte, memuriyetlerin satışının arttığına ve bunun azımsanmayacak bir mali kaynak haline dönüştüğüne dair gözlemler bulunmaktadır.⁴³¹ Hepsinden önemlisi ise, III. Selim döneminde ihdas edilen Zahire Nezareti'nin çok daha genişletilmiş bir biçimi olan yed-i vâhid uygulamasıyla birlikte, devlet bizzat ticarete dahil olarak ve gittikçe artan sayıda emtia, bizzat devletin görevlendirdiği kişilerce, üreticilerden belirlenen fiyatlarla satın alınarak, belirli bir kârın alış fiyatına dahil edilmesinin ardından, genellikle, yabancı tüccarlara satılmaktaydı. 1826 ile 1838 yılları arasında devam eden ticarete devlet tekeli sisteminin, II. Mahmud dönemi ekonomisini şekillendirdiği ve mali politikasının özünü oluşturduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.⁴³²

Yed-i vâhid, doğrudan ekonomiyi ilgilendirmekle birlikte, özünde iktisadi değil tamamıyla malî ve politik amaç taşıyan bir uygulamadır. Tarımsal üretime ve tarım üreticisinin akıbetine dair herhangi bir kaygı bulunmayan bu politikanın temel amacını modernleştirilmeye çalışılan ordunun ihtiyaç duyduğu mali kaynakların sağlanması⁴³³ ve başta İstanbul olmak üzere, kent halkı ve loncaların ihtiyaç duyduğu tüketim malları ile hammaddelerin ucuz bir şekilde arzı oluşturmaktaydı. Bu usulün ekonomiye olan

⁴²⁹ Shaw; Shaw (2006: 125).

⁴³⁰ Çadırcı (1991: 132; 144-146).

⁴³¹ Memuriyetlerin satışı ekonomiye anlamlı zarar veren bir diğer mali odaklı politikadır. Memuriyeti satın almak için bürokratlar sarraflardan yüksek faizle aldıkları borçların geri ödemesini, gittikleri taşra görevlerinde, henüz maaş uygulaması da olmadığından dolayı, ek vergi olarak ahalinin sırtına yüklemektedirler (Moltke 1960: 38; Çadırcı 1991: 18-19; Berkes 2014: 108-109). Osmanlı devletinde Hicri 1253 (M. 1838) senesine kadar memurlara maaş ödemesi yapılmamaktaydı (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / V: 938). III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde taşra görevinde bulunan valiler, vergi gelirleri üzerinde önemli bir kontrol sahibiydiler. Zira, yetki bölgelerindeki iltizam ve mukataanın dağıtılması, toplanması ve merkeze gönderilmesinden valiler sorumlu bulunmaktaydı (Çadırcı 1991: 17-18). 1833 yılında halktan çeşitli adlarla, merkezin izni ve bilgisi dışında, vali, mütesellim ve voyvoda gibi görevlilerin fazladan vergi topladığına, buna son verilmesine ve devam etmesi durumunda bu kişilerin cezalandırılacağına dair II. Mahmud tarafından bir ferman Anadolu'nun her tarafına gönderilmiştir. Bununla birlikte 1838 yılında benzer içerikli bir başka ferman gönderilmesinden anlaşıldığı üzere, bu meselenin önüne geçilme konusunda başarılı olunamamıştır (Çadırcı 1991: 168-169).

⁴³² Yed-i Vâhid sistemi için bkz. Genç (2013).

⁴³³ Engelhardt (2017: 446). İpeğe konulan yed-i vâhid hükmünde "...Asâkir-i Mansûre masârıf-ı lâ-yuhsâsına bir nevi medâr olmak üzere" denilmektedir. Zikreden: Kütükoğlu (2013: 87). Mansure Ordusu'na sarf edilecek mali kaynaklar değil, aynı zamanda ordu için üretim yapan fabrikaların ihtiyaç duyduğu hammaddenin temini için de yed-i vâhid usulü etkin şekilde kullanılmıştır (Genç 2013: 383).

olumsuz etkisi ise tüm ağırlığıyla tarımsal üretimin ve üreticinin üzerine binmekte olduğu gibi, ülke içerisinde rekabeti engelliyor oluşu, üretimin artırılmasına yönelik arzuyu da köreltmekteydi. Hem hammadde üreticileri ürünlerini çok düşük fiyatlarla satmak zorunda kaldıkları hem de lonca sisteminde örgütlenmiş imalathaneler hammadde alış fiyatları, mamul mal satış fiyatları ve üretim kaliteleri belirlenerek rekabetin önüne geçilmeye çalışıldığı için üreticiler, üretimi artıracak veya daha verimli kılacak teknik yeniliklere dönük ilgi göstermiyorlardı.⁴³⁴

Anadolu'da yed-i vâhid kapsamına dahil edilen ürünlerin⁴³⁵ ticaretini kontrol altında tutmak amacıyla İzmir İhtisap Nazırına önemli sorumluluklar yüklenmiş ve söz konusu ürünlerin alım ve satımının İzmir İhtisap Nazırından yetki belgesi alan kişilerce yapılmasına karar verilmiştir.⁴³⁶ Yetkilendirilen kişiler, kâğıt üzerinde ürünleri üreticiden rayiç, yani piyasa fiyatından satın almaktalardı. Fakat teorinin pratikte karşılığının olmadığı, yed-i vâhide dahil edilmiş ürünlerin ticaretinde artan kaçakçılıktan, üretimde ise şahit olunan düşüşten görülebilmektedir. Bu kapsamda bir örnek olmak üzere, Tanzimat öncesi iktisadi zihniyetin önemli örneklerinden bir tanesi olan afyonun yed-i vâhid macerasından bahsetmek aydınlatıcı olacaktır.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde afyona yönelik talebin başta Çin olmak üzere Avrupa ve İngiltere'de artması, Osmanlı İmparatorluğu'nda afyon ekiminde kayda değer üretim artışına neden olmuştur. Bununla birlikte, yurtdışında artan talep, Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim artışının karşılayabileceğinin çok ötesinde olması neticesinde hem afyon fiyatlarında ciddi artış meydana gelmiş hem de İstanbul başta olmak üzere pek çok Osmanlı kentine yönelik afyon arzı düşmüştür. Bunun üzerine, Temmuz 1829'da afyon ticareti yed-i vâhide dahil edilerek, alım satımının İzmir İhtisap Nazırından tezkire alan kişilerce yapılmasına karar verilmiştir.⁴³⁷ Devlet, tam da afyon üretiminin canlandığı ve Osmanlı afyon üreticileri açısından kârlı ve cazip hale geldiği anda, üreticileri desteklemek yerine, maliye ve kentli tüketiciler lehine müdahalede

⁴³⁴ Çadırcı (1991: 8-9; 124-125); McGowan (2004: 820-821); Pamuk (2007b: 56-65).

⁴³⁵ Palamut, zeytinyağı, mum, yapağı, tiftik, Ankara ipliği, kökboya, mazi, kuru incir, üzüm, yün, balmumu, gön, sahtiyan, ham deri, tavşan derisi, afyon yed-i vâhid kapsamına alınan ürünlerdendir (Çadırcı 1991: 117-118; Genç 2013: 380).

⁴³⁶ Çadırcı (1991: 117).

⁴³⁷ Çadırcı (1991: 117); Kütükoğlu (2013: 84) ve (1987: 503); Poroy (1981: 198).

bulunarak iktisadi canlanmayı tersine döndürmeyi başarabilmiştir. Nitekim, afyonun yed-i vâhide dahil edilmesinden çok kısa bir süre sonra, 1833 yılında, İngiltere'nin İzmir konsolosu Brant, afyon ticaretinde ortaya çıkan kârlı fırsatın devleti körleştirdiğine ve yed-i vâhid uygulamasının ülke için tahripkâr doğasına vurgu yapmaktaydı.⁴³⁸

1829 yılında afyon ticaretinin yed-i vâhide dahil edilerek devlet müdahalesinin gerçekleşmesine gerekçe olarak ticaretin temel mantığı gösterilmiştir: Tefecilerin afyonu üreticiden düşük fiyatla satın alarak, yabancı tüccarlara çok pahalıya satması.⁴³⁹ Öte yandan yed-i vâhide dahil edildiği ilk yıl, afyonun çekisi üreticiden 45 kuruşa alınarak kalitesine göre 82,5 ila 90 kuruşa satılmıştır.⁴⁴⁰ Mübahat Kütükoğlu, devletin bu uygulamasından üreticilerin memnun olduğunu ve afyon üretimini artırma yoluna gittiklerini iddia etse de ilerleyen yıllarda gelişen olaylar aksini göstermektedir. Üreticilerin yed-i vâhid usulünden memnun olmadıklarının en belirgin göstergesi kuşkusuz kaçak ticaretin artışıdır.⁴⁴¹ Nitekim üreticilerin ürünlerine devlet tarafından belirlenen fiyatlardan memnun olmaları kaçakçılığa yönelmelerini gerektirmezdi. Görünen o ki, devlet, Avrupalı tüccarların afyon üreticilerine teklif ettiği yüksek fiyatlarla rekabet edememekte, dolayısıyla üreticiler ürünlerini kaçak yollarla söz konusu tüccarlara satmaktadırlar. Bu, aynı zamanda, devletin afyonu yed-i vâhid usulüne dahil etmesindeki iddiasının tersine dönüşü demektir. Zira, anlaşıldığı kadarıyla, artık afyonu üreticilerden piyasa fiyatının çok altında alan devlet, yüksek fiyat teklif eden tüccarlara satarak, üreticilerin daha fazla kazanmasını engellemektedir.⁴⁴² Dolayısıyla üretici açısından, ürünlerine olan yüksek talep sonucu

⁴³⁸ Poroy (1981: 202).

⁴³⁹ Çadırcı (1991: 117). İlginç bir şekilde, devletin yed-i vâhid uygulamasındaki meşrulaştırma amacıyla öne sürdüğü gerekçeyi haklı bulan Rifat Önsoy (1988: 14): "...üreticinin mahsulünü ucuza satarak aldatılmasını önlemek de bulunmaktaydı. Gerçekten bazı tüccarlar üreticiden ucuza aldığı malı yüksek fiyata satarak büyük kazanç sağlıyorlardı. Hatta bunlar üreticiye hasat mevsiminden önce verdikleri kredilerle onların malını istedikleri, çoğu defa rayicin altındaki bir fiyatla satın alarak üreticiyi mağdur ediyorlardı. İşte bütün bunları önlemek amacıyla devlet bazı maddelerin alım ve satımını üzerine inhisar koydu." demektedir. Benzer yorumlar için bkz. Kütükoğlu (2013: 83-84) ve (1987: 519); Poroy (1981: 198).

⁴⁴⁰ Kütükoğlu (2013: 85); Genç (2013: 381-382).

⁴⁴¹ Henüz afyon yed-i vâhidinin üzerinden birkaç yıl geçmeden söz konusu ticaretin yaklaşık üçte biri tezkiresiz tüccarlarca, yani kaçak olarak yapılmaktaydı (Poroy 1981: 199).

⁴⁴² Devlet 1839'da 45 kuruşla başladığı alış fiyatını, 1836 yılında 55 kuruşa kadar yükseltmiş, buna karşılık ortalama ihraç fiyatları sırasıyla 66 kuruş ve 122,5 kuruş olmuştur (Genç 2013: 382).

oluşacak rekabetin ve fiyat artışının devlet tarafından engellenmesiyle, daha fazla üretmeye teşvik edecek neden ortadan kalkmaktadır.⁴⁴³

Devlet, kaçak ticaretin önüne geçebilmek amacıyla 1833, 1834 ve 1836 yıllarında, afyon alım fiyatını artırma yoluna gittiği gibi, kaçak ticareti ihbar eden kişilere daha önceden verilmekte olan 500 kuruşluk ödülü 2.000 kuruşa kadar yükseltmiştir.⁴⁴⁴ Bununla birlikte, devlet tarafından afyon alımı için belirlenen yeni fiyatlar enflasyon artışının oldukça altında seyretmiştir. 1830 ile 1835 yılları arasında afyon için belirlenen alım ücreti yüzde yirmi artış göstermişken, enflasyon aynı yıllar arasında yüzde altmış oranında artmıştır.⁴⁴⁵ Afyonun ticaretine getirilen devlet tekelinin yanı sıra, üretim de devlet müdahalesinden kurtulamamıştır. Her bölge kadısı ve yöneticilerine gönderilen bir emirname ile devletin belirlediği üretim miktarının üstünde afyon üretimi yapılmasının önüne geçilmesi istenmiştir.⁴⁴⁶ Böyle bir yola gidilmesi muhtemelen kaçakçılığın önüne geçebilme veya fiyatları belirli bir seviyede tutabilme çabasının ürünü olsa gerek. Sonuç olarak, yed-i vâhidin tarımsal üretim açısından zararını afyon üretiminin bu usule dahil edilmeden önceki ve sonraki seviyelerine bakarak anlayabilmek mümkündür. Afyon ticaretinin yed-i vâhid usulüne ithal edilmesinden bir yıl önce 250.000 çeki üretilmekteyken, 1835 yılına gelindiğinde bu miktar 70 ila 80.000 çekiye kadar gerilemiştir.⁴⁴⁷

Hiç kuşkusuz belirli ürünlerde devlet tekelinin olması, üreticiyi ve tüketiciyi olumsuz yönde etkilemek zorunda değildir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı şekliyle yed-i vâhid ve benzeri uygulamalar temelde iktisadi değil, fakat mali ve politik kaygılar taşıdığı için uzun dönemli iktisadi sonuçları hesaplanmak yerine, kısa dönemli mali kaygıların giderilmesi amaçlanmıştır.⁴⁴⁸ Bir başka deyişle, devletin burada uyguladığı politika üretimin artırılması yönünde üreticiyi teşvik edecek hiçbir kaygı

⁴⁴³ Güran (2014b: 64); Kütükoğlu (2013: 90).

⁴⁴⁴ Kütükoğlu (2013: 86).

⁴⁴⁵ Genç (2013: 382).

⁴⁴⁶ Çadircı (1991: 117-118).

⁴⁴⁷ Yed-i vâhidin kaldırılmasının ardından afyon ekimi hızlı bir şekilde toparlanarak hem ekilen alan hem de üretim miktarı artmıştır. Bu ise yed-i vâhidin faydası ve zararı hakkında son derece açık bir veri sunmaktadır. 1837'de 70.099 libre (1 lb. = 454 gr.) olan afyon ihracatı 1839 yılında 177.651 libreye yükselmiştir (Kütükoğlu 2013: 115; 170; 173).

⁴⁴⁸ Osmanlı hükümetinin yed-i vâhid uygulamasındaki temel amacı yeni kurulmuş olan Asâkir-i Mansûre'ye gereken mali kaynağın yaratılmasıdır (Kütükoğlu 2013: 85; Poroy 1981: 199).

taşınamaktadır.⁴⁴⁹ Osmanlı Devleti, tıpkı kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara verdiği teşvikler ve imtiyazları yerli tüccarlara vermemesi sonucunda, yerli tüccarlarını yabancı devletlerin koruması altına girmeye teşvik ettiği gibi, burada da tarım üreticilerinin üretimi artırmalarına dönük arzularına ket vurmuştur. Kısacası, yed-i vâhid iddia edildiği gibi ne tarımsal üreticiyi korumak ne yerli üretimi teşvik etmek ne de kaçakçılığı kontrol altına almak amaçlı bir girişimdir. Sonuçları itibariyle yed-i vâhid, tarımsal üretimi ve sermaye birikimini kısıtlayan, yerli imalatın gelişimine hiçbir katkı sunmayan ve kaçakçılığı teşvik eden bir politikadır. Zira kaçak ticaret, yani üreticilerin ürünlerini, devletin görevlendirdiği tüccarlar yerine yabancı tüccarlara satması, yed-i vâhidin uygulandığı dönemde azalmamış, aksine artış göstermiştir.

Yed-i vâhid usulünün Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bütün olarak iktisadi faaliyete ve bilhassa tarım üreticilerine verdiği zarara dair fazlasıyla veri bulunmasına rağmen, bazı modern araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı yed-i vâhid ile Avrupa devletlerinin kendi üreticilerini dış rekabete karşı korumak amacıyla yürüttükleri korumacı gümrük politikasını birbirine karıştırmış ve Batılı diplomatların, Osmanlı Devleti'nin yed-i vâhid usulünü kaldırmasına yönelik taleplerini ikiyüzlülük olarak görmüşlerdir:

“... Yed-i vahidin kaldırılmasını isteyenler sadece İngilizler değildi. Bir Fransız maslahatgüzar 1837'de Fransız Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir mektupta, Fransız tacirlerin de Osmanlı ülkesinden yapılan ihracattaki tekel ve yasakların kaldırılmasını istediklerini belirtmişti. Yed-i vahidin kaldırılmasından çok sonra, 1838 Anlaşması'nın getirdiklerinden övgü ile bahseden Du Velay 'iğrenç ve haksız olan bu tekellerin kaldırılmasıyla, artık ticaretin önündeki o eski uğraştırıcı engellerin' kalktığını yazıyordu. İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu tekellerin kaldırılması için çok büyük çabalar sarf ettikleri halde, kendi ülkelerinde endüstriyi korumak için 17. ve 18. yüzyıllarda hammadde (yün, deri, madenler ve başka işlenmemiş ürünler) ihracatını yasaklayan devlet tekeline gitmişler...”⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Güran (2014a: 64); Ortaylı (2014: 122). Zeytinyağında uygulanan yed-i vâhid, üreticilerin yoğun tepkisi sonucu 1834 yılında uygulamadan kaldırılmak zorunda kalmıştır (Genç 2013: 383). Meşe palamodu üreticilerinin yed-i vâhide gösterdiği tepki ise devletin belirlediği fiyattan satmak yerine meşe korularının yakılması şeklinde olmuştur (Kütükoğlu 2013: 215).

⁴⁵⁰ Geyikdağı (2008: 55-56). Yed-i vâhidin bir nevi himaye sistemi olduğuna dair benzer bir görüş için bkz. Önsoy (1988: 14); Kütükoğlu (2013: 83; 100). Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen çeşitli ürünlere yüksek iç gümrük vergisi ve tekel uygulanması, yalnızca tarım üreticilerini değil, aynı zamanda, korunmaya çalışıldığı iddia edilen, yerli imalatçıları da olumsuz yönde etkiliyordu. Örneğin, yüksek vergiler nedeniyle, 1802 yılında Diyarbakır'daki dokumacılar ayaklanmışlar, birkaç yıl sonra da

Yazarın da yukarıda belirttiği gibi “İngilizler ... kendi ülkelerinde endüstriyi korumak için ... hammadde ihracatını yasaklayan devlet tekeline gitmişler”di. Diğer taraftan, çeşitli Avrupa devletlerinin farklı dönemlerde uyguladıkları yüksek gümrük vergilerinin temel hedefi ülkelerinde sanayiyi veya tarım üreticilerini dış rekabete karşı koruyarak, üretimin gelişmesini teşvik amacını taşımaktaydı ve bu politika, örneğin Sadık Rifat Paşa tarafından beğenilmekteydi.⁴⁵¹ Bununla birlikte, Sadık Rifat, üreticiye zarar verecek girişimlerden kaçınılması konusunda da “tebaanın kesb-i refah ve yesar etmesine göz dikmek şöyle dursun devlet ve hükümetçe elden geldiği merteye yardım edilmelidir”⁴⁵² diyerek uyarıda bulunmaktan geri durmamıştır.

Yed-i vâhid usulü II. Mahmud döneminin mali politikası olarak karakteristik olsa dahi, ondan önceki dönemlerde, devletin mali ve askeri ihtiyaçları doğrultusunda üreticilerden piyasa fiyatının altında ürün toplama yoluna gidilmesine sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin, Nizam-ı Cedid devrinin ilk senelerinde Viyana’ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratib Efendi, yaşadığı dönemde yed-i vâhid uygulaması bulunmasa da, üreticiler üzerinde benzer etkiye yol açan mubayaa usulünün Avusturya’da bulunmadığından dolayı üreticiler tarafından kaçakçılık ve istifçilik gibi yollara başvurulmadığının ve üreticilerin piyasa fiyatıyla ürünlerini satabildiklerinin altını çizer. Ratib Efendi mubayaa usulünün olmadığı Avusturya’da kaçakçılık ve istifçilik bulunmadığını belirtirken, aslında mubayaanın Osmanlı İmparatorluğu’nda kaçakçılığa ve istifçiliğe yol açtığını söylemek istiyor gibidir.⁴⁵³ 18. yüzyıl boyunca özellikle İstanbul’un iâşesini sağlamak için uygulanan mubayaa usulünde, piyasa fiyatı olarak tanımlanabilecek rayiç mubayaa ve devletin satın almak için belirlediği fiyat olan

Edirne’de benzer nedenlerle bir ayaklanma meydana gelmiştir. III. Selim döneminde orduyu desteklemek amacıyla vergilerin yükseltilmesinin Osmanlı üreticisine verdiği zarar için bkz. Yeşil (2015: 354-355).

⁴⁵¹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 9); Seyitdanlıoğlu (1996: 122). Benzer bir görüşü, Sadık Rifat Paşa’dan kırk yıldan fazla bir süre önce Viyana’da bulunmuş olan Ebubekir Ratib Efendi de ileri sürmektedir. bkz. Yeşil (2010: 341-345).

⁴⁵² Şeref (2012: 112).

⁴⁵³ Ağır (2017: 60). Mubayaadan kaçınmak için özellikle zengin çiftlik sahipleri ve mültezimler kaçakçılığa yönelerek yabancılara mubayaa fiyatlarının çok üzerinde fiyatlarla zahire satmaktalardı (Güran 2014a: 10-11); Keyder 2009: 234). Ebubekir Ratib Efendi’nin başına getirildiği, 1793 yılında kurulan Zahire Nezareti ile devlet zahire ticaretine doğrudan katılmaya başlamıştır (Yeşil 2004: 129). Ratib Efendi’nin, Avusturya tecrübesinden de yola çıkarak, eleştirdiği istifçilik ve kaçakçılığa yol açmaması için mubayaanın daha ziyade piyasa fiyatlarıyla yapılmasına gayret gösterdiği akla yatkın gözükmektedir. Aksi görüş için krş. Sayar (2013: 185-186). Tefvik Güran’a (2014a: 8-9) göre Nizam-ı Cedid’in sona ermesinin ardından rayiç mubayaadan yeniden mirî mubayaaya dönülmüştür.

miri mubayaa usullerine aynı anda başvurulmaktaydı.⁴⁵⁴ Teorik olarak mirî mubayaanın fiyatı her yıl belirlense de gerçekte bir vergi gibi addedildiğinden belirlenen fiyatlar 18. yüzyıl boyunca neredeyse değişmeden kalmıştır.⁴⁵⁵ Dahası, piyasa fiyatının altında belirlenen zahire fiyatlarına, mubayaacıların yaptıkları yolsuzluklar da eklenince üreticiler bir kat daha zarara uğramaktaydılar.⁴⁵⁶ Böylelikle mubayaa bir yandan üreticiye zarar verirken, diğer yandan kaçakçılığa yol açması sebebiyle maliyeye, istifçiliğe yöneltmesi nedeniyle de tüketiciye zarar vermekteydi. III. Selim döneminde, İstanbul'un iaşesini karşılamak amacıyla, 1793 yılında Zahire Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte⁴⁵⁷ daha ziyade piyasa fiyatından zahire alınmasına özen gösterilmişse de⁴⁵⁸ Nizam-ı Cedit'in sona ermesiyle birlikte yeniden mirî mubayaa ön plana çıkmaya başlamıştır.⁴⁵⁹

Görüldüğü üzere hiçbir şekilde Avrupa'da uygulanan koruyucu gümrük politikalarına benzemeyen yed-i vâhid, 1838 ticaret antlaşmasıyla kaldırılırken, mirî mubayaa usulü ise kısa süre sonra Tanzimat'la birlikte ortadan kaldırılmış ve İstanbul'un iaşesi

⁴⁵⁴ Yeşil (2004: 117); Güran (2014a: 9).

⁴⁵⁵ Yeşil (2004: 118); Güran (2014a: 7). Söz konusu İstanbul'un iaşesi olduğunda, kente ucuz tüketim maddeleri sağlamak amacıyla mubayaa fiyatları özellikle düşük tutulmaktadır. Fakat bu durum bazı tüketim maddelerinin temininde kolaylıktan ziyade zorluk çıkarıyordu. Örneğin düşük mubayaa fiyatları nedeniyle İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasında yaşanan güçlükler için bkz. Pamuk (2007b: 92-93). Mirî mubayaa yalnızca tarımsal üretim üzerinde değil, aynı zamanda zanaatçılar üzerinde de yıkıcı etkide bulunabiliyordu. Özellikle savaş dönemlerinde devletin ihtiyaç duyduğu mallar, üreticilerden rayiç fiyatın çok altına alınarak, üreticilerin büyük zararlarına yol açabiliyordu. Mehmet Genç'e göre, 18. yüzyılda 1760'lara kadar görünen iktisadi canlanma döneminin, özellikle bu tarihlerden sonra başlayan savaşlarla birlikte, son bulmasında devletin iktisadi alana fazlasıyla yüklenmesiyle ilgilidir. Bu konuda bkz. Genç (2009d); (2009e).

⁴⁵⁶ Yeşil (2004: 119-120); Güran (2014a: 12-13).

⁴⁵⁷ Yeşil (2004: 129). Zahire Nezareti İstanbul'un iaşesi için kurulmuş olmakla birlikte, zahire ticaretinden elde edilen gelirler kurulan yeni ordunun finansmanında kullanılmaktaydı (Yeşil 2004: 135-137).

⁴⁵⁸ Devletin rayiç fiyata yönelmesi bir bakıma zorunluluk nedeniyle ortaya çıkmış gibi gözükmektedir. Zira, piyasa fiyatı ile devletin belirlediği fiyat arasındaki büyük fark, üreticileri mubayaacılara satmamak için kaçakçılık ve istifçilik gibi çeşitli yollara başvurmaya sevk ediyordu (Yeşil 2004: 138). Kaçakçılık ve stokçuluk yalnızca bu döneme özgü bir koşul olmaktan ziyade, duruma özgü, yani devletin yasaklama ve fiyat dayatmasına karşı direnişin bir sonucuydu. Bir başka deyişle devletin serbest ticareti üreticilerin aleyhine olarak engellediği durumlarda sıklıkla ortaya çıkmaktaydı. Devletin fiyat belirlemede ısrarlarının sonucunda yaygınlaşan stokçuluk, özellikle kıtlık dönemlerini daha fazla ağırlaştırmaktaydı. Zira tüccarlar ürünleri, devletin belirlediği düşük fiyatlarla kıtlık yaşanan kentlere göndermek yerine, piyasada belirlenen fiyatlarla Avrupalı tüccarlara satmayı tercih etmekteydi. Bkz. Pamuk (2007b: 63-66; 110-111); Keyder-İslamoğlu (2009: 205; 208-209).

⁴⁵⁹ Güran (2014a: 8-9). Zahire Nezareti, Tanzimat'ın ilânı ile birlikte kaldırılmıştır (Yeşil 2004: 141).

meselesi serbest piyasaya terk edilmiştir.⁴⁶⁰ 1838 ticaret antlaşmasından sonra, 1839 yılında kurulan Ticaret Nezareti'nin kuruluşuna dair Takvîm-i Vekâyi'de çıkan yazı, Tanzimatçıların yed-i vâhid ve mubayaa usulünü kaldırış gerekçesinin, söz konusu usullerin tarım üreticilerine verdiği zarar ve tarımsal gelişimi engellemesi olduğu tartışmaya yer bırakmayacak biçimde göstermektedir. Resmî gazetede bahsi geçen yazı Ahmed Lûtfî Efendi tarafından tafsîlen eserine alınmıştır:

“...yirmi otuz seneden beri birbiri ardınca zuhur eden mesâ’îl-i harbiyye ve ihtilâliyye ile Memâlik-i Mahrûsa ahâlîsi ziyâdesiyle zedelenmiş ve i’râd ve ıslâh-ı ahvâl-i ahâlî ve memlekete bakılmaya vakit olamayıp *öteden beri mu’tâd olan ba’zı usûl-i muzırranın bekası bir kat dahi ahâlîyi ducâr-ı fakr u meskenet eylemiş idi*. Devletce mültezim olan vâridât ahâlî ve tebaanın huzur ve âsâyışı ile hâsıl ve bunun ta’dîl ü terki ileride görülecek mazarrâtın def’ini mücib olacağı mütâlaasıyla ilerisinin saâdet-i hâlini kazanmak üzere icrâat-ı adliyyeye bakılarak celb-i kulûb-i ibâd edilmesi ferâiz-i hâliyyeden bulunduğu mecâlis-i müteaddidede beyne’l-havâs mevzu’-i bahs olarak ol bâbda Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’de ber-tafsîl kaleme alınıp huzûr-ı hümâyûna arz olunan müzekkerenin hulâsa-i meâlinde zikr olunan mübâyaât ve *yed-i vahid ki hasr-i ticâret usûl-i muzırrasının Memâlik-i Mahrûsa ahâlîsi üzerlerinden kaldırılması menâfi’ ve fevâid-i maddiyye ve ma’nevîyyeyi mücib olacağı gösterilmiş* ve mücibince icrâsı bâ-hatt-ı hümâyûn emr ü irâde buyurulmuş olduğundan ibtidâ-i emirde işbu mübâyaât usûlünün ve Tanzîmât-ı hayriyyeye nümûne olmak üzere ihtisâb rûsûmâtının ilgasıyla neşr-i adâlet olunmak ve Dersa’âdet’de dahi ba’zı rûsûmât-ı hasise ve cüz’iyye ilga olunarak sekene-i dârü’s-saltanati’s-seniyye dahi bu lûtfiyyâtdan hisse-mend olmak ve *fukarâ hakkında muzır ne kadar inhisâr-ı ticâret var ise külliyyen keff-i yed olunmak* üzere bi’l-cümle me’mûrüne tenbîhât-ı ekîde icrâ ve bu sebeble zahîre nezâreti ilga kılındı.

Ol vakit asâkir-i şâhânenin nân-ı azîzleri bu mübâyaât zahâiriyle idâre olunurdu. Bundan inde’l-hesâb zahîre hazinesine senevî yirmi otuz bin kîse kadar vâridât husûle gelir idi. Lağv olunan şeylerden dahi mâliyye hazînesinin epeyce zararı oldu. Askerin ekmeçlerini ekmeççilerden para ile almaya ihtiyâc göründü. Bu dakikalar Zirâat Meclisi’nde dermiyân olundukda birdenbire tekabül edemez ise de ileride zirâatin tekessürüyle ma’-ziyâdetin fâidesi görüleceği mütâlaasıyla terk olunan vâridâta bedel İstanbul’a dâhil olacak zahâirin beher kîlesinden ruhsatiyye resmi nâmıyla kırkar yâhûd altmışar para alınmasına karar verilmiş ve bu tedbîr ile cebr-i mâfât çâresi düşünölmüş olduğu ba’zı evrâkda görölmüşdür.”⁴⁶¹

Yukarıdaki alıntının ikinci paragrafında Ahmed Lûtfî Efendi çok önemli bir meseleyi açık etmektedir. Tanzimatçılarla birlikte, iktisada, maliye ve devlet merkezli yaklaşımdan toplum ve iktisat öncelikli zihniyete geçiş anlatılmaktadır. Lûtfî Efendi’nin

⁴⁶⁰ Güran (2014a: 13); Çadırcı (1991: 105); Akyıldız (2018: 153). “..Takil-i zirââtı ve zürrâ’ın hasâr u mazarratını mucib” olan mubayaa usulünün kaldırılarak serbest piyasaya terk edilmesinin ardından ekmeğin fiyatının düştüğüne dair bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1033).

⁴⁶¹ Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1078). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

bazı evrakta görmüş olduğunu söylediği ve Ziraat Meclisi'nde görüşülerek karar verilen mesele, ordunun iaşesinin temin edilme usulüdür. Yeni anlayışa göre, ordu ihtiyaçlarının mubayaa usulü yerine piyasadan temin edilmesi hazine için yük getiriyor olsa dahi, bu sayede ziraatın gelişimiyle birlikte daha fazla yarar sağlanacaktır. Kısa vadeli maliyenin çıkarları için uzun vadede ekonomiye zarar veren anlayış yerine, uzun vadede iktisadî gelişim için kısa vadede maliye açısından gelir kaybının göze alınmasının daha faydalı olacağı düşünülmeye başlanmıştır.

Yed-i vâhidin Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği zarara dair diğer kıymetli örneği ise bir Tanzimat dönemi bürokratu olan Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'te vermektedir. Cevdet Paşa, III. Selim döneminde ciddi boyutlara ulaşmış olan ticaret açığının önüne geçilebilmek amacıyla, padişah tarafından, yüksek bürokratlara birer ticaret gemisi almaları yönünde verdiği emrin detaylarını anlatırken, aynı zamanda yed-i vâhid usulünün Osmanlı açısından ticaretteki olumsuz etkisine de değinmektedir. Böylelikle Cevdet Paşa, bir yandan hal-i hazırda Baltalimanı Antlaşması'ndan önce Osmanlı ticaret dengesinin bozulduğunu anlatırken, diğer yandan, Mustafa Reşid Paşa'ya yakın bir Tanzimat dönemi bürokratının yed-i vâhid usulünün zararlarına dair ne düşündüğünü tüm açıklığıyla göstermektedir:

“...Bâlâda beyan ettiğimiz veçhile bir memlekette nukûdun tezâyüd ve tenakusu mîzan-ı ticarete göre olup *bir müddetten beru ise Memâlik-i Devlet-i Aliyyenin ticareti ecnebiler eline geçmekle* bu evânda vükelây-ı devleti müstağrak-ı bahr-i efkâr eden mevâddan biri dahi Memâlik-i mahrûsa ticaretinin yine Devlet-i Aliyye tebaası yedine girmesi zımında bir suret-i hasene mütaleası idi. Ticaretin en büyük mecrası derya olduğundan bu maksadın husûlü tüccar sefâininin teksirine mevkufl olmasıyla anâ bir çâre bulunmak husûsu mevzu-ı bahs ile müzâkere idi.

“...bir milletin millet-i bahriyyesi olması ticaret-i bahriyyesinin terakkî bulması ile meşrut ve devlet kuvve-i bahriyyesinin devam ve bekası dahî âna menûttur. Zirâ asâkir-i bahriyye kolay yetişmediğinden devletin tebaası içinde deryaya me'lûf ve sefîne isti'malini bilür kimesneler kesret üzere olmadığı halde lede'l-îcab neferât-ı bahriyyesinin ikmâl-i noksanı müşkil olur. Amma tüccar sefâini kesret üzere olduğu takdirce lede'l-iktizâ istediği kadar neferât-ı bahriyye tedarikiyle noksanını ikmâl ve belki eyyam-ı seferde îcabına göre tüccar sefâinini dahî isti'mal edebilir. Vaktiyle Devlet-i Aliyyenin kuvve-i bahriyyesi bi'l-cümle Avrupanın kuvve-i bahriyyelerine tefevvuk etmiş iken sonraları bu kuvvetin pâyidâr olamaması dahi bu dakikadan nâşîdir.

“*Ve eğerçi mecrây-ı ticaretin tevsi ile sefâin-i ticariyyenin teksiri maksadına şah-râh-ı vusul serbestî-i ticaret kaidesi olduğu müselleme-i erbâb-ı ukûl olması ile yakın vakitlere dek cârî olan yed-i vâhid usulü olvakit ilga olunub Devlet-i Aliyye tüccarına gümrükçe dahi ba'zı imtiyazât verilmiş olsa mîzan-ı ticaretin Devlet-i*

*Aliyye tüccarı yedine nakli kabil idi; ancak ol zaman Devlet-i Aliyye İstanbulda erzakın ucuz fiat ile satılmasını mütekeffil ve vükelây-ı devlet daima İstanbul ehalisinin me'kûlât ve meşrûbâtını tehyie ve tedarik ile müştegil olmağın herkes mahsûlâtını fiat-ı tabiyyesi ile istediğine satsın diyerek serbestî-i ticaret kapısını küşâd etse İstanbul halkının azîm güft ü gû edecekleri derkâr olmasıyla fitne ve fesad tahaddüs edebilmek mülâhazasına mebni bu tarik-i sahiha gidilmediğinden sefâin-i ticariyyesinin teksiri ile ticaretin tevessüüne medâr olmak üzere ricâl-i devletin uzmâsı ve hademe-i saltanat ağniyası birer sefine işтира ve ahvâl-i sefineye âşına birer kimesne ile akd-i şirket etmeleri için irade-i seniyye ısdar olunmağla me'mur olan zevât bu esnada olvechile birer sefine işтира ve tedarik etmekte bulunmuşlardır.*⁴⁶²

Bazı tarihçiler tarafından, ısrarla yed-i vâhidin yabancı tüccarlara verdiği zarar ön plana çıkarılmaya çalışılıyor olmakla birlikte, bu usul yalnızca yabancı tüccarlara zorluk çıkarmıyor, aynı zamanda Osmanlı üreticisini de zor durumda bırakıyordu. Bu konuda tek avantajlı taraf Osmanlı maliyesi ile yed-i vahide ortak edilen sermaye sahipleri ve tüccarlardı, fakat üretken ekonomi uzun vadede olumsuz etkilenmekteydi. 1838 ticaret antlaşmasının ardından kaldırılan yed-i vâhidle birlikte Osmanlı üreticileri mallarını daha yüksek fiyatla satma imkânına erişmişlerdir. Örneğin, İngiltere'nin İzmir konsolosu R. W. Brant, 29 Haziran 1840 tarihinde yazdığı raporda, yed-i vâhid kaldırılmadan önce ve kaldırıldıktan sonraki üreticilerin satış fiyatlarını bazı ürünler üzerinden karşılaştırmaktadır. Konsolosun verdiği bilgilere göre yed-i vâhidin kaldırılmasıyla ortaya çıkan rekabetle birlikte fiyatlar yükselmiş ve üreticiler, yed-i vâhid kaldırılmadan önce tezkireli tüccara 7 ilâ 10 kuruşa satmak zorunda kaldıkları meşe palamudunun yüz kilogramını 20 ilâ 40 kuruşa; tezkireli tüccar tarafından 80-90 kuruş civarında satın alınan yünün yüz kilogramını ise 170-180 kuruşa satabilmektedirler.⁴⁶³ Üreticinin ürünlerini oldukça yüksek fiyattan satma imkânı kazanmasına rağmen, Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Roussin'e göre tüccarlar yine de yed-i vâhidin kaldırılmasından önceye kıyasla ürünleri çok daha ucuza satın alabilmekteydi. Roussin, Bâbîâli'nin, bu antlaşmayla hiçbir zaman yapmadığı bir fedakarlıkta bulunduğunu belirttiikten sonra "tüccarlarımız inhisarların azalması ve şiddetlerinin zayıflaması, yerlerine bir tek resim konmak suretiyle dahili birçok tekâliften kurtulmak gibi birçok kolaylıklara nail olmak ümidini elde ettiler... Birçok maddelerde, meselâ donyağında, şimdiki resim evvelkinin onda biridir. Bu hal, bir ticari

⁴⁶² Aktaran: Kaynar (2010: 17-18). Yed-i vâhidin Osmanlı ticaretine zarar verdiğiine dair bir başka görüş için bkz. Engelhardt (2017: 446). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

⁴⁶³ FO 78/431, No. 48, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 20 Şubat 1841'e melfufen: Konsolos Brant'ten Lord Ponsonby'ye, 29 Haziran 1840.

inkılâptan başka bir şey değildir”⁴⁶⁴ diye ekleyerek aslında Osmanlı üreticilerinin ürünleri için daha kolaylıkla alıcı bulacağını belirtmektedir.⁴⁶⁵ Gerçekten de yed-i vâhidin kaldırılmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun hammadde ihracının artmaya başladığına şahit olunmaktadır.⁴⁶⁶ Dolayısıyla yed-i vâhidin kaldırılmasından eğer bir zarar gören varsa, Osmanlı ekonomisi değil, maliyesidir. Osmanlı üreticilerinin ürünleri üzerindeki yüksek vergiler kaldırıldığı gibi, aynı zamanda ürünlerini piyasa fiyatının çok altında satmaktan da kurtulmuş oluyorlardı. Örneğin zahirenin kilesine devlet 9 kuruş önerirken, yabancı tüccarlar 14-15 kuruşla satın almaktaydı.⁴⁶⁷ Yüksek vergiler ile yed-i vâhid usulüyle belirlenen piyasa altındaki fiyatlar birleştiğinde ise Osmanlı malları yabancı tüccarlar için yeterince cazip olmaktan çıkarak uluslararası piyasada rekabet şansını da kaybetmekteydi.

II. Mahmud’un uyguladığı mali politikaların sonlarına yaklaşmakta olduğu ve Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nın imzalanmasına kısa bir süre kala, Prusyalı Helmut von Moltke, 7 Nisan 1836 tarihinde kaleme aldığı mektubunda, Osmanlı ekonomisinin mevcut durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“... Avrupa’nın medeni memleketlerinde servet, kıymetli metaların herhangi hakiki bir istihsalinden doğar, serveti bu suretle elde eden adam aynı zamanda devletin servetini de artırır, para ise sadece onun sahip olduğu mallar için bir ifade vasıtasından ibarettir. Türkiye’de para malın kendisidir, servet de esasen mevcut olan para miktarının tesadüfi olarak şu veya bu fertte toplanmasından ibarettir. ... İşin ve sanatın gelişmesi için gerekli unsurların bulunmadığı bir memlekette ticaretin de en büyük kısmı, sadece yabancı mamullerin yerli ham maddelerle mübadelesinden ibaret kalır. Türk de ham maddesini kendi vatanının yetiştirdiği bir okka işlenmiş kumaşa mukabil on okka ham ipeğini vermektedir. Ziraatın durumu bundan da kötüdür. İstanbul’da çok defa, yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından beri, sanki Allah İslamlığın bu savaşçılarını yok edenlerden intikam alıyormuş gibi, zaruri ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının dört misli arttığından şikâyet edilmektedir. Fiyat artması doğrudur. Fakat bunun sebebi eskiden mahsullerin yarısını Boğaziçi’ne getirmek zorunda olan Buğdan, Eflak ve Mısır’ın Başşehrin bu büyük zahire ambarlarının o zamandan beri kapanmış olmasıdır. Memleketin içinde kimse büyük mikyasta hububat ziraatıyla uğraşmak istemiyor, çünkü hükümet, mubayaalarını kendi kendine tayin ettiği fiyatlarla

⁴⁶⁴ Aktaran: Tengirşenk (1940: 310-311).

⁴⁶⁵ Ticaret Antlaşması öncesi bazı ihraç ürünlerinde, kıymetinin yüzde ellisine varan iç gümrük vergisi ödendiğine dair benzer yorumları için bkz. Engelhardt (2017: 446-447); FO 78/332, No. 174, Lord Ponsonby’den Lord Palmerston’a, 25 Temmuz 1838’e melfufen: “On the State of Commercial Question”, Henry Bulwer’den Lord Ponsonby’ye, 18 Temmuz 1838.

⁴⁶⁶ Pamuk (2005: 29-30) ve (2007a: 206).

⁴⁶⁷ Kütükoğlu (2013: 137).

yapmaktadır. Hükümetin cebri satın alımları bu memleket için yangın ve vebanın ikisi birden olduğundan daha büyük bir beladır. Bu sadece refahı yok etmekle kalmıyor, aynı zamanda refahın kaynaklarını da kurutuyor. Böylelikle hükümet, 800.000 nüfuslu bir şehrin kapılarında bir saatlik yerde uçsuz bucaksız verimli topraklar ekilmeden dururken, buğdayı Odessa'dan satın almak zorunda kalıyor.⁴⁶⁸

Yed-i vâhid başta olmak üzere, II. Mahmud'un uyguladığı mali politikalar, modernize edilmeye çalışılan ordunun harcamalarını karşılamaya ve savaş gibi nakit paraya duyulan gereksinimin had safhaya vardığı dönemlerde, belki bir nebze olsun, ihtiyaçlara cevap verebilmiştir.⁴⁶⁹ Fakat yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere, aynı mali politikalar Osmanlı ekonomisini uzun dönemde, kaldırması mümkün olmayan bir yükün altına sokmuştur. Moltke'nin deyişiyle mali politikalar sadece refahı yok etmekle kalmamış, aynı zamanda refahın kaynaklarını da kurutmuştur.⁴⁷⁰ Prusyalı genç subayın 1836 yılında yazdıklarıyla, Sadık Rifat Paşa'nın 1837 yılında kaleme aldığı Avrupa Risalesi ve Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nda üzerine durduğu sorunlar önemli ölçüde örtüşmektedir. Tanzimatçı genç bürokratlar, modern tarihçilerin aksine, İmparatorluğun yed-i vâhid usulüyle, ekonomi pahasına uygulanan mali politikalarla, içeriden çökmekte olduğunu anlamışlardı.⁴⁷¹ Sığınakları ise güçlü Avrupa devletlerinin gücünün dayanağını oluşturduğunu düşündükleri, aydınlanma düşüncesi ve liberal iktisat politikasıdır. Söz konusu zihniyetin doğruluğuna olan inançları, yalnızca ilân edilen Tanzimat Fermanı'nda veya Sadık Rifat Paşa'nın kaleme aldığı metinlerde değil, Avrupalı diplomatlarla yaptıkları görüşmelerde ve dahası Tanzimat döneminde

⁴⁶⁸ Moltke (1960: 38-40).

⁴⁶⁹ David Ross, 1836 yılında yayımladığı *Opinions of the European Press on the Eastern Question* isimli kitabında, II. Mahmud'un uyguladığı mali politikalar sayesinde, Yunanistan, Arnavutluk, Eflak, Boğdan, Mısır, Suriye, Kandiye, Bağdat, Erzurum ve Kars gibi bölgelerden gelen katkıların kesilmesine rağmen, yeni sistemi karşılayabilecek mali kaynağı yaratabildiğini belirtmektedir. Aktaran: Bailey (1942: 173).

⁴⁷⁰ Moltke (1960: 39-40). Lord Ponsonby, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olarak atandıktan sonra, 12 Mayıs 1833 tarihli raporunda Osmanlı İmparatorluğu'na dair ilk gözlemlerinde, uygulanan mali politikalar hakkında şöyle demektedir: "Sultan, zorla alım yoluyla ve paranın dolaşımına engel olarak halkın zenginliğini tahrip etti." Elçi, 14 Mayıs 1833 tarihinde, II. Mahmud politikalarını delilik ve zalimlik olarak gördüğünü belirtiyordu: "O, reformları güvenli bir şekilde yapabiliirdi. Nerede duracağını bilerek, ordusunu canlandırma ve yenileme işini sağduyulu bir şekilde gerçekleştirebilirdi. Oysa o, dine, geleneklere, kıyafetlere ve insanların ceplerine saldırdı. Özellikle sonuncusu delilik ve zalimliğe eşdeğer bir tarzda yapıldı. Yakınındakiler dışında herkes onun karşısında yer alıyor..." Aktaran: Dönmez (2014: 98).

⁴⁷¹ Osmanlı ekonomisinin durumunu genişçe anlattıktan sonra Moltke (1960: 40) de aynı uyarıda bulunmaktadır: "Fakat Avrupa'nın huzurunu tehdit eden şey, yabancı bir devlet tarafından Türkiye'nin zaptı olmaktan ziyade bu imparatorluğun son derece büyük zaafı ve kendi içinden çökmesidir." Yaklaşık aynı dönemlerde Kont Orlof "Türkleri tedkik ettikçe birkaç sene sonra kendi iktidarsızlıklarının bâr-ı sikleti altında yıkılıp ezilecekleri hakkında kanaatim kuvvet kazanıyor" demektedir. Aktaran: Engelhardt (2017: 42).

uyguladıkları iktisadi politikaların ardındaki zihniyeti ve beklentileri yansıtan belgelerde görülebilmektedir.

İmparatorluktaki hâkim üretim ve ihracat kaynağı olan tarımın, politik ve mali amaçlar çerçevesinde kuşatılarak baskılanması, her şeyden önce bir bütün olarak Osmanlı ekonomisinin ve maliyesinin büyümesi üzerinde olumsuz etkide bulunmaktaydı. İngilizlerin, ihracata uygulanan devlet kısıtlamalarının kaldırılmasına yönelik Osmanlı Devleti'ne başvurularında öne sürdükleri argümanların esasını, ancak devletin ekonomiye müdahalelerinin ortadan kalkmasıyla Osmanlı ekonomisinin ve maliyesinin büyüyebileceği oluşturmaktaydı. Ekonomik faaliyete yönelik mali kaygılarla uygulamaya konulan çeşitli engellerin, devlet müdahalelerinin ve yüksek vergilerin, sanıldığı aksine, maliyeye daha fazla zarar verdiği Osmanlı hükümetini iknâ etmek için İngiliz diplomatlar büyük çaba harcamaktaydı. Zira, ancak serbest bir iktisat ve ticaret politikasıyla birlikte, iktisadi üretim ve ticari faaliyetlerin artması olanaklı olabilir ve bu canlanmayla birlikte, iktisadi faaliyetlerden vergi alan devlet de zenginleşebilirdi. Lord Palmerston 1833 yılında tam da bu doğrultuda bir yorumda bulunarak "...Ticarette yıkıma sebep olan tekelleri kabul etmek yerine, insanların serbestçe ticaret yapmalarına izin verseler ve zorla vergi toplamaktan vazgeçseler, gelirlerinin büyük oranda artmış olduğunu görecekler" demektedir.⁴⁷² Palmerston'un yukarıdaki yorumunun üzerinden dört yıl geçmiş ve 1837 yılının Mart ayına gelinmiş olmasına rağmen, Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin yoğun çabaları karşısında, kısıtlayıcı ticaret politikasında değişiklik yapmak konusunda ayak diremekte, yalnızca gümrük tarifelerinin güncellenmesini istemektedir.⁴⁷³ Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nin maliyeyi merkeze koyan iktisadi politikasından rahatsız olan ve bunun değiştirilmesini arzulayan yalnızca İngilizler değildi. Söz konusu politikaların Osmanlı ekonomisine verdiği zararın farkında olan Mustafa Reşid Paşa, ekonomi üzerindeki kısıtlamaların kalıcı olarak kaldırılmasının en uygun yolunun, bunların uluslararası antlaşmaya dahil edilmesiyle gerçekleştirilebileceği konusunda İngilizlerle hemfikir olmuş ve yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanabilmesi konusunda Sultan'ı ikna etmek için büyük gayret sarf etmiştir.

⁴⁷² Aktaran: Dönmez (2014: 223).

⁴⁷³ Kütükoğlu (2013: 124).

Gümrük tarifelerinin yenilenmesine dair yapılan görüşmelerin uzamasıyla bir sonuca varılamadığı noktada Mustafa Reşid'in Hariciye Nazırı olduğunun duyulması İngilizleri oldukça sevindirmiştir. Mustafa Reşid'in atanmasına sevinilmesinin başında gelen neden yeni bir ticaret antlaşması yapılabileceğine olan inancın güçlenmesidir. Aşağıda anlatılacağı gibi, Reşid Paşa'nın iktisadi zihniyeti serbest ticaret antlaşması yapmak isteyen İngiliz tarafıyla oldukça uyumluydu. Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı olmasının ardından İngiltere elçisi Lord Ponsonby ile yaptığı görüşmelerde yeni bir ticaret antlaşması konusuna çok kısa bir sürede ikna olmasının yanı sıra, diğer bürokratları da ikna etmek üzere çalışmalarına başlayacağı belirtilmekteydi.⁴⁷⁴

1838 ticaret antlaşmasıyla ilgili sıklıkla vurgulanması gereken en önemli mesele, bu antlaşmanın içeriğinin her şeyden önce bir ticaret antlaşması olduğu, bir başka deyişle ekonomiye dair bir antlaşma olduğudur. Bununla birlikte, bu antlaşma üzerine yorumda bulunan çalışmalarda, antlaşmanın iktisadi içeriği yalnızca İngiltere tarafından göz önüne alınmakta, bir bütün olarak Osmanlı tarafı içinse, tamamıyla politik bir anlam ifade ettiği öne sürülmektedir. Bu anlayışa göre, İngiltere tamamıyla iktisadi devlet iken Osmanlı ise saf politik imparatorluktur.⁴⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin saf politik olduğuna dair yorumlama tarzı ve anlayışı, yalnızca Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla sınırlı bir düşünce sistemi değildir. Örneğin Tanzimatçıların uyguladığı nerdeyse bütün reform girişimleri, bu girişim saf bir iktisadi amaçla gerçekleştirilse dahi, politik olana referansla yorumlanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Osmanlı reformunun ardındaki saf politik zihniyet, 19. yüzyıl boyunca yürüttüğü bütün reform girişimlerinin ardında yer almakta ve bu zihniyet ya devleti merkezileştirmek veyahut maliyeyi güçlendirmek için çabalamaktadır. Üstelik bu yorumlama tarzı, bir yandan maliyeyle ekonomiyi birbirine

⁴⁷⁴ Kütükoğlu (2013: 127-130).

⁴⁷⁵ Namık Kemal de Baltalimanı Antlaşması'nda Mustafa Reşid Paşa'nın saf politik aklını ön plana çıkarmaktadır: "Reşid Paşa Avrupalılara Memâlik-i Osmaniyyede ticaret-i dahiliyye ruhsatını Avrupanın buralara menâfi'ini bir kat daha rabt etmek için vermişdi." Aktaran: Kaynar (2010: 128). Benzer şekilde Mehmed Salahaddin Bey, Reşid Paşa'nın saf politik aklının başarısını vurgulamaktadır: "Vezir Reşid'in icrâât-ı müstahsene-i siyâsiyyesinden biri de düvel-i muazzama ile ticâret muâhedeleri akd ve tanzimini tasavvur ve icrâ eylesesidir ki o vakit ba'zı küteh-bînler Paşanın bu hareketini muâheze ve tenkîd eylesişlerdi. Vâkıan Reşid Paşa düvel-i garbiyye ile akd ettiği muâhedât-ı ticâriyyede şerâit-i müsâadeyi kabul eylesmişti. Lâkin bundan maksad Avrupa efkâr-ı umumiyyesini celb ile politikaca istifade eylemek idi. Bu mütâlâa-ı dür-endişânenin seme-i musîbesi Kırım meselesinde iktitâf edildi." (Kaynar 2010: 128-129); Salahaddin 2021: 46).

karıştırırken, diğer yandan orta çağa ait ve kapitalizmin rekabetçi dünyasında yok olmaya mahkûm lonca sisteminin giderek zayıflıyor olmasına kederlenmektedir.

1838 ticaret antlaşmasına dönecek olursak, Yusuf Kemal Tengirşenk'in 1940 yılında yazmış olduğu aşağıda alıntılanan metin, bugün dahi benzer görüşler ileri sürüldüğü için, mükemmel bir örnek olarak güncelliğini korumaktadır:

“Bahis mevzuu olan ticaret muahedesinin herkesçe pek malûm olmıyan bir neticesini daha burada zikretmek muvafık olur. O zamana kadar kendisi için mühim bir kaynak olan ithalât ve ihracat munzam resimlerinin tahdit edilmesi üzerine, Osmanlı Devleti muharebe gibi müstesna hallerde bu kaynaktan yeni munzam gelirler almaktan mahrum oldu. Bu sebepten dolayı, Kırım muharebesinin malî tarihinin gösterdiği veçhile, Osmanlı Devleti hariçten para istikraz eder bir devlet oldu ve bu suretle ecnebi devletlere bu cihetten de tâbi ve muhtaç bir hale düştü.

Osmanlı Hükûmeti, birkaç millet tarafından temin edilmiş olan birinci 1854 ecnebi istikrazından başlayarak yavaş yavaş malî perişanlığa gark oldu ve nihayet Düyunu Umumiye idaresi devlet içinde devlet olarak müstakillen varidat cibayet eder oldu. Ecnebilere vergi ve resim almak salâhiyetinin bu suretle hiçe indirilmesi siyâsî mukavemetini adeta yoketti. Mehmet Ali'nin hakkı varmış; Osmanlı Devleti – İngiltere ticaret mukavelesi zaman müruriyle Mısırdan ziyade Osmanlı memleketine zararlar iras etti. (...)

16 Ağustos 1838 tarihli ticaret muahedesini hem Mehmet Ali'nin, inhisarlarının varidatından mahrum olarak, zayıf düşmesine, hem de Osmanlı Devletinin sınaî, ticarî ve malî cihetlerden harap olmasına sebep oluyor: ne İkinci Mahmut için ne de Reşit Paşa ve arkadaşları için bu neticeleri bilerek ve görerek bu muahedeyi imza ettiler denilemez, muaheden Mehmet Ali'nin ordu ve donanmaca zayıflıyacağını bekliyorlardı, fakat bu muahedenin neticede memleketin sanayiini belini doğrultamaz bir hale getireceğini, devletin başına Düyunu Umumiye İdaresi gibi bir belâ musallat edeceğini elbette keşfedemiyorlardı.”⁴⁷⁶

Tengirşenk'in yukarıdaki alıntıda “O zamana kadar mühim bir kaynak olan ithalât ve ihracat munzam resimlerinin tahdit edilmesi” olarak bahsetmiş olduğu konu yed-i vâhid usulünün 1838 ticaret antlaşmasıyla kaldırılmasıdır. Dahası, ilginç bir şekilde, yed-i vâhid uygulamasının kaldırılmasıyla, Kırım Savaşı'nda dış borçlanmaya gidilmesi arasında doğrudan bir bağ kurmaya gayret göstermektedir. Kuşkusuz yed-i vâhid ve benzeri uygulamalar Osmanlı hazinesine önemli miktarda bir meblağın girmesine neden olmaktadır, fakat şimdiye kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi, Osmanlı ekonomisi

⁴⁷⁶ Tengirşenk (1940: 318-319). Bu alıntıda Tengirşenk'in son cümleleri son derece kıymetlidir. Zira, gerçekten de Mustafa Reşid Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin veya maliyesinin hangi süreçler geçireceğini bilmesine imkân yoktu. Fakat tarihçiler, ne yazık ki, Osmanlı Devleti'nin akıbetini bilerek tarihini yorumlamaktadırlar.

üzerinde bozucu etki yaratmaktaydı. Unutmamak gerekir ki, Kırım Savaşı sırasında ilk dış borç alınmasına rağmen, eğer Hollanda Osmanlı maliyesinin ve idaresinin bozukluğu nedeniyle borç başvurusunu geri çevirmeseydi, 1788 yılında Hollanda'dan alınacaktı.⁴⁷⁷ Üstelik dış borç alın(a)mamış olması Osmanlı Devleti'nin borçsuz olduğu anlamına gelmemektedir. Dış borçtan bağımsız olarak Osmanlı hazinesinin devamlı bir şekilde iç borca başvurduğu bilinmektedir. Bütün bu problemlerin ve sürekli tekrarlarak devleti ek mali kaynak arayışlarına iten krizlerin temelinde güçlü bir maliyeyi oluşturacak ekonomik yapının bulunmayışı yatmaktaydı. Nitekim bu nedenden dolayı, Mustafa Reşid Paşa, kaleme aldığı Tanzimat Fermanı'nda yed-i vâhidi, bir "beliyye" yani bela olarak nitelemekte, bu sistemi uygulayanları "vâridât zann olunmuş" diyerek üstü kapalı bir biçimde eleştirmekte ve "le-hülhamd [Allah'a hamdolsun] memâlîk-i mahrûsamız ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş" diye Tanrı'ya şükretmektedir.⁴⁷⁸ Farklı bir şekilde söyleyecek olursak, Mustafa Reşid Paşa'ya göre yed-i vâhid, kaldırılmış olması nedeniyle Tanrı'ya şükredilmesi gereken, maliyenin ihtiyaç duyduğu geliri sağlasa da üreticiler, yani ekonomi açısından zararlı bir uygulamadır. Bunu destekler şekilde, Reşat Kaynar'ın, Mustafa Reşid Paşa'nın *Confidence sur la Turquie* adlı kitaba cevap olarak yazdığını belirttiği müsveddeden, 1838 ticaret antlaşmasından Reşid Paşa'nın yalnızca politik bir amaç gütmeyeceği anlaşılmaktadır:

"... Yed-i vâhid usulünü vaktiyle ba'zı adamlar hazine-i devlete menfaatli zannedüb bazıları dahî bundan zaten istifadeye alışmış oldukları cihetle ol (usul-ı muzırranın) beka ve muhafazasına bütün eshab-ı nüfuz sa'y etmekde iken bu takım adamlarla uğraşarak devr-i Mahmud Hanîde İngiltere Devleti ile tanzim olunan ticaret muahedesini imza eden dahî bu âcizdir ve yed-i vâhid usulünün esasını hedm eden ancak bu muahede olub ibtida husema kazanmağa başladığım tarih dahî bu muahedenin imzası günüdür; elhasıl mukataât-ı mîriyyeden olan memlehaler ve sülük saydiyyesinden mâada şeylerde hükûmet yed-i vâhid usûl-i kerîhesinden tamamile beriyyü'z-zimme olub ba'zı erbab-ı ihtikâr hilekârâne tarikle ve hususiyle şu vakt-i buhrandan istifade ederek kendulerine hasr-ı ticaret etmekte iseler bunda benim bir gûna medhal ve menfaatım olmadığını her veçhile ısbata

⁴⁷⁷ Hollanda'nın 1788 yılındaki borç isteğini reddetmesinin ardından 1789 yılında tekrar bir başvuru daha yapılmış ve Hollanda'nın, borç isteğine tekrar olumsuz cevap vermesi üzerine, İspanya'ya bir defa ve ilki 1789 ikincisi 1799'da olmak üzere İngiltere'ye iki defa borç talebi götürülmesine rağmen, onlar da borç vermeyi kabul etmemiştir (Berkes 2014: 102; Kütükoğlu 2013: 272-273).

⁴⁷⁸ Engelhardt, Mustafa Reşid Paşa'nın bir bela olarak tanımlamasına benzer şekilde, İstanbul halkının da yed-i vâhid konusunda benzer hislere sahip olduğunu iddia etmektedir: "[Mısır meselesinde İstanbul'a yardım etmek üzere 1833'te donanması Boğaz'a geldiğinde] ... Rusya, o zaman ahvâlin müsâit oluşundan faydalanarak, inhisarların, gıda maddelerinden tahsil olunan vergilerin lağvını talep etmiş olsa idi, sefâletin aşırılığı yüzünden ancak maddî menfaatlerini düşünebilecek bir meskenet hâlinde bulunan ahâlî tarafından alkışlanmış olacağına hiç şüphe yoktur." (Engelhardt 2017: 45).

muktedir olduğumu ve o makule gaddarları la'net ile yâd eylediğimi i'lân ederim."⁴⁷⁹

1838 ticaret antlaşmasının henüz görüşüldüğü aşamada, Mustafa Reşid Paşa'nın tavrı da yalnızca politik amaçla hareket etmediğini göstermektedir. 1838 ticaret antlaşmasına II. Mahmud'u ikna etmek amacıyla Mısır tehdidini başarılı bir şekilde kullananlar yalnızca İngilizler değil, aynı zamanda Mustafa Reşid Paşa'ydı. İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, İstanbul'daki büyükelçi Lord Ponsonby'ye tekellerin kaldırılmasının en çok Mısır'a zarar vereceği argümanını kullanarak Babiâli'yi yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanmasına ikna etmeye çalışmasını istemişti.⁴⁸⁰ Lord Ponsonby, 16 Nisan 1838 tarihli raporunda, antlaşmanın, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın gücü üzerindeki politik etkilerine dair yorumlarla birlikte Sultan'ın önüne gitmesini başardığını söylemiştir. Bununla birlikte büyükelçiyi asıl düşündüren mesele Osmanlı Devleti içerisinde yed-i vâhidin devamından çıkarı olan ve bunun kaldırılmasına muhalif güçlü bir zümrenin bulunmasıydı.⁴⁸¹ Bu güçlü gruba karşı sürdürülecek politika konusunda büyükelçi, Lord Palmerston'a bir öneride bulunmuştur. Kapitülasyonlar ve anlaşmalarla İngiltere'ye sağlanmış olan imtiyazların, yıllardır Osmanlı devleti tarafından ihlal edildiğini ve bu sayede Osmanlı hazinesine çok büyük miktarda gelir aktarıldığını belirten Ponsonby, Palmerston'un Osmanlı Devleti'nin Londra'daki büyükelçisi Sarım Efendi'ye, ticari ilişkiler konusunda uzlaşmak için yaptıkları tekliflerin kabul edilmemesi durumunda, mevcut ticari düzenlemelere ve kapitülasyonlara Osmanlı Devleti'nin uyması konusunda İngiltere'nin çok titiz davranacağını ifade etmesini istemektedir. Sarım Efendi muhtemelen, Palmerston'un neyi kastettiğini anlamayacaktır, fakat belki Osmanlı elçisinin, İngiltere hükümetinin kapitülasyonların ihlalden kaynaklı geçmişe yönelik haklarını iddia ettiğini ve bu hak iddiasının Türk hazinesinin gelirlerinde büyük bir düşüşe neden olacağını düşündürtebilir. Bununla da kalmayan Ponsonby, Osmanlı bürokratlarının diplomatlarla yaptıkları çok önemli görüşmeleri ve hatta kendi elçilerinden gelen yazıları genellikle Sultan'dan gizledikleri konusunda Palmerston'u uyararak, Sarım Efendi'ye söylediklerini ayrıca Lord

⁴⁷⁹ Aktaran: Kaynar (2010: 129).

⁴⁸⁰ Dönmez (2014: 225).

⁴⁸¹ Mustafa Reşid Paşa, *Confidence sur la Turquie* adlı kitaba cevap olarak yazdığı yukarıda alıntılanan metinde, aynı nedenden dolayı, yani yed-i vâhidin kaldırılması nedeniyle düşman kazandığını belirtmesi, Ponsonby'nin kaygılarının yersiz olmadığını göstermektedir.

Ponsonby'ye de bir talimat ile birlikte gönderdiğini Osmanlı büyükelçisine özellikle bildirmesini istemektedir.⁴⁸² Anlaşıldığı kadarıyla Ponsonby yed-i vâhidin kaldırılmasına karşı olan güçlü hizbin savunmasını, bir yandan Mehmet Ali Paşa kozunu kullanarak diğer yandan ise kapitülasyonların son derece titizlikle uygulanacağı konusunda tehditte bulunarak aşmaya çalışmaktadır.

İngiltere'nin, yeni bir ticaret antlaşması yapılması konusunda en büyük umudu Mustafa Reşid Paşa'nın varlığıydı. Lord Ponsonby, 16 Nisan tarihli raporundan kısa bir süre sonra, elçilik tercümanı Pisani'yi, ticaret antlaşması hakkında görüşmek üzere Mustafa Reşid Paşa'ya göndermiştir. Pisani'nin Mustafa Reşid Paşa ile yaptığı görüşmeye dair kaleme aldığı rapora göre, Mustafa Reşid Paşa yed-i vâhidin kaldırılması hususunda son derece isteklidir, fakat bu konuda bürokrasi içerisinde kendi görüşüyle uyumlu kimse bulunmadığından diğer bürokratları ikna etmek için zamana ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan, Lord Ponsonby yazdığı 21 Nisan 1838 tarihli raporda Palmerston'a, Sultan'ı iknâ etmek için havuç ve sopa yöntemini kullandığını belirtiyordu. Kullandığı sopa, 16 Nisan tarihinde Palmerston'a yazdığı gibi, eğer önerileri kabul edilmezse, o güne kadar kapitülasyonlara aykırı olarak İngiliz tüccarlardan yüzde üçün üzerinde alınan her bir verginin peşine düşülerek tespit ve iadesini talep edecekleri ve bu tarihten sonra da böyle bir şeyin yapılmasına asla izin vermeyecekleriydi. Böylelikle, o sırada Osmanlı Devleti tarafından uygulanmakta olan ticaret politikasının etkisiyle iç ve dış ticaretin her geçen gün daha fazla düşüşü de eklendiğinde, Osmanlı hazinesi büyük bir gelir kaybına uğrayacaktı. Ponsonby'nin kullandığı havuç ise, önerilen yeni ticaret antlaşmasının iktisadi faaliyette yol açacağı canlanmayla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin ve gümrük gelirlerinin çok hızlı şekilde artış göstereceğiydi.⁴⁸³

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby arasında ticaret antlaşması öncesinde yapılan en ilginç ve önemli görüşme, 10 Mayıs 1838 günü gerçekleşmiş ve yaklaşık dört saat sürmüştür. Görüşmenin başında Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumu üzerine genişçe bir fikir alışverişi yapılmış, ardından

⁴⁸² FO 78/330, No. 96, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 16 Nisan 1838.

⁴⁸³ FO 78/330, No. 101, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 21 Nisan 1838.

Mustafa Reşid Paşa, İmparatorlukta gerçekleştirmeyi arzuladığı reformları anlatmıştır. Reşid Paşa'nın muhtemelen gelecekte hayata geçireceği Tanzimat reformlarına dair paylaştığı fikirleri Lord Ponsonby oldukça makul bulmuştur. Daha sonra söz tekellerin kaldırılması meselesine geldiğinde ise Mustafa Reşid Paşa, Ponsonby'ye, yed-i vâhid konusuna dair düşüncelerini öğrenmek istediğini belirtmiş, Ponsonby'nin görüşlerini dikkatlice dinledikten sonra, yed-i vâhidin kaldırılması konusunda İngiltere'nin neden bu kadar istekli olduğunu sormuştur. Ponsonby, birisi iktisadi ikincisi politik iki gerekçeleri olduğunu belirtmiştir. Ticareti tekellerin zararlı etkilerinden kurtarmak konusundaki gerekçelerine, İngilizlerin tüccar bir ulus olmasından dolayı, müşterilerinin zenginleşmesinin bizzat İngiltere'nin çıkarına olduğunu ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginleşmesini istediklerini belirterek sözlerine başlamıştır. Bu konuda ısrarcı olmalarının politik gerekçeleri şöyleydi: Türkiye'nin tekeller ve suiistimaller sonucunda nüfusunun azalmakta olduğu, sefil ve zayıf bir duruma düştüğü, hayatta kalmak için büyük devletlere bağımlı hale geldiği; insanların emeklerinin ürünlerinden yararlanabilecekleri beklentisi olmazsa gayret gösterip çalışmayacakları; sefaletin nüfus artışını önlediği ve İmparatorluğun neredeyse ıssız bir yere dönüştüğü; insanın icat edebileceği herhangi bir şeyden daha büyük bir kötülük olan tekellerin, emekçileri emeklerinin meyvelerinin makul bir payını dahi almasından alıkoyduğu; Sultanın hükümeti için aç olan halktan daha büyük bir tehlike olmadığı; başkentte tüketim mallarının özgürce satışını engelleyen tekellerin ve tekellerden çıkar sağlayanların olabildiğince daha fazla kâr için fiyatları yükseltmesi nedeniyle yaşam masraflarının Edirne'den altı kat daha pahalı olduğu; Sultanın tekel hakkını verdiği kişilerin, halkın yoksulluk ve sefaletle düşmeleri pahasına elde ettikleri kârın tamamının aslında Sultanın kaybı olduğu, tekellerin kaldırılmasıyla, devletin tekel gelirlerinden kaybettiklerini halkı zenginleştirerek fazlasıyla telafi edeceği ve devletin zengin bir halktan, fakir bir halka göre çok daha fazla gelir elde edebileceği; Sultanın, adil yönetiminden faydalanan insanlarla daha güçlü olabileceği ve son olarak yed-i vâhid gibi zararlı uygulamalar ortadan kaldırılırsa Osmanlı Devleti güçlenerek, Rusya'nın ona müdahale etmeye cesaret edemeyeceğiydi. Ponsonby, İngilizlerin tekellerin kaldırılmasından çıkarları bulunduğunu kabul etmiş, fakat bu çıkarların Türkiye'nin kendi çıkarları ve refahıyla özdeş olduğunu vurgulamıştır. Politik gerekçeleri güncel bir mesele olan Mısır meselesiyle de ilişkilendirerek, Sultanın, tüm imparatorlukta

tekellerin kaldırıldığını açıklamasıyla birlikte Fransa, Avusturya ve İngiltere'nin, Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kaynağı olan tekelleri ortadan kaldırmasını sağlamak hususunda her türlü yardımı yapacağını eklemiştir.

Bu görüşmede buraya kadar konuşulanlar İngiltere tarafının başından beri öne sürdüğü bakış açısının tekrarından ve liberal iktisat teorisinin savunusundan başka bir şey değildir. Palmerston'un verdiği talimat doğrultusunda Ponsonby, Mehmet Ali Paşa kozunu da ortaya sürerek fikirlerini aktarmayı tamamlamıştır. Bizim açımızdan görüşmenin asıl önemli kısmı ise, söz Mustafa Reşid Paşa'ya geldiğinde başlamaktadır. Ne yazık ki Ponsonby raporunda Mustafa Reşid Paşa'nın söylediklerini detaylı bir şekilde aktarmamıştır. Fakat bunun önemli bir nedeni vardır: Mustafa Reşid Paşa'nın söyledikleri, Ponsonby'nin liberal iktisat teorisinin savunusundan ibaret olan fikirleri ile örtüşmektedir. Bir başka deyişle, Ponsonby, kendi söyledikleriyle aynı içerikte olduğu için Mustafa Reşid'in fikirlerini genişçe aktarmaya gerek duymadığını söylemektedir. Dolayısıyla Mustafa Reşid de yed-i vâhid kaldırılmadan, ticaret serbestleştirilmeden Osmanlı üreticilerinin zenginleşemeyeceği, nüfusun düşmeye devam edeceği, devletin güçlenemeyeceği, İstanbul'daki hayat pahalılığının devam edeceği ve insanların emeklerinin ürünlerinin bir kısmına sahip olmadıkları sürece gayret göstermeyeceği gibi fikirleri paylaşmaktaydı.⁴⁸⁴ Doğrusunu söylemek gerekirse, burada sıralanan görüşler, Tanzimatçıların kaleme aldıkları çeşitli metinlerden son derece aşina olduğumuz fikirlerdir. Örneğin bu görüşmeden yaklaşık bir yıl sonra okunacak Tanzimat Fermanı'nda Mustafa Reşid Paşa, yukarıdaki görüşleri mal güvencesiyle birleştirerek şöyle yazmıştır:

“...emniyet-i mal kaziyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne ‘imâr-ı mülke bakmayıp dâ’imâ endişe ve ıztıraptan hâlî olmadığı misüllü aksi takdîrinde yani emvâl ve emlakinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahî hemen kendü işi ile ve tevsî-i dâ’ire-i taayyüşüyle uğraşıp ve kendüsünde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ânâ göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir.”⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ FO 78/331, No. 119 (Gizli), Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 10 Mayıs 1838.

⁴⁸⁵ İncalcık; Seyitdanlıoğlu (2012: 14); Düstûr (1289 / I: 5); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VI: 1027).

Sadık Rifat Paşa da aynı doğrultuda “Her devlette kâffe-i icraat akçeye dayanır. Hazine-i devletin kudreti ahalinin serveti ile mütenasiben artar veya eksilir. (...) Binaen alâ-zâlik tebaanın kesb-i refah ve yesar etmesine göz dikmek şöyle dursun devlet ve hükümetçe elden geldiği mertebe yardım edilmelidir.”⁴⁸⁶ demektedir. Dolayısıyla İngilizlerin yed-i vâhidin kaldırılması yönünde öne sürdüğü görüşler Tanzimatçılar tarafından bilinmiyor veya benimsenmiyor değildi. Zira 10 Mayıs tarihli görüşmede Mustafa Reşid Paşa yed-i vâhidin kaldırılması konusunda uzun zamandır istekli olduğunu ve bu konu üzerine düşündüğünü tekrarlamaktaydı. Fakat yed-i vâhidin kaldırılmasından çıkarları zarar görecektir güçlü bürokrat grubunun muhalefetine rağmen böyle bir girişimi hayata geçirebilmenin yolunu bir türlü bulamamaktaydı. Bu nedenle Lord Ponsonby’nin fikrine başvuran Mustafa Reşid Paşa, “Sultanın çıkarları bizim tarafımızda” demesinin ardından, yed-i vâhidin fayda sağlayan çıkar gruplarının muhalefetine takılmadan yed-i vâhidin kaldırılmasının “en uygun yolunun ne olması gerektiğini bulamıyorum. Sizin bir öneriniz var mı?” sorusunu büyükelçiye yöneltmiştir. Ponsonby, Mustafa Reşid’e, yed-i vâhidin bir daha uygulamaya konmamak üzere kaldırılmasının “en kolay ve güvenli yolunun”, bir ticaret antlaşmasına dahil edilmesi olduğunu, çünkü Sultan ve İngiltere Kraliçesi arasında imzalanacak bir antlaşmanın Mısır da dahil İmparatorluğun her tarafında geçerli olacağı, İngiltere’nin antlaşmanın maddelerine uyulması konusunda yetkili hale geleceği ve Sultan’ın da bürokratlarına bu anlaşmaya uygun hareket etmeleri konusunda emir vereceğini söylemiştir. Ponsonby, bu antlaşmada Türkiye’nin aleyhine hiçbir şey olmamasının yanı sıra, İngiltere’nin çıkarlarının da Türkiye gibi bir ticaret ortağının zenginleşmesiyle artacağını tekrarlamıştır.⁴⁸⁷ Bununla birlikte, Ponsonby yine de,

⁴⁸⁶ Şeref (2012: 112). Bir başka yerde ise şöyle demektedir: “Erbâb-ı servetin emniyet-i tâmmе bularak nukûd ve sermayelerini kullanmaları mülk ve milletin kesb-i mâmûriyet etmesine sebeptir. Ehl-i servet emniyet bulamayıp da sermayelerinden müstefid olamıyarak yalnız hıfz ve iddihâr ederler ise, fâide-i umumiye hâsıl olamaz ve belki öyle mahallerde mâmûriyet-i mülkiye bile husule gelemez.” (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1988: 37).

⁴⁸⁷ Her ne kadar Mübahat Kütükoğlu (2013: 121; 125) ve başka tarihçiler tarafından, yed-i vâhidin kaldırılmasının Osmanlı Devleti’ne sağlayacağı faydalara dair İngilizlerin kullandığı argümanlar samimiysiz olarak görülmüş olsa da argümanlarının gerçekliğine dair şüphe etmek için herhangi bir veriye sahip değiliz. Aksine, İngiltere’nin Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı Devleti’nin güçlendirilmesini politika olarak benimsemiş olması, liberal iktisat teorisinin ekonominin serbestçe işleyişine yapılan müdahalelerin ortadan kaldırılmasının ve serbest ticaretin ulusların zenginliğine yol açacağına dair iddialarının bu dönemde oldukça popüler ve güçlü olması, ayrıca İngilizlerin yaptıkları iç yazışmalar söylemlerinin gerçekliğine samimi olarak inandıklarına dair düşünceleri kuvvetlendirmektedir. İngilizlerin iç yazışmalarından bazıları için bkz. FO 78/328, No. 21, Lord Palmerston’dan Lord Ponsonby’ye, 6 Şubat 1838; FO 78/332, No. 174, Lord Ponsonby’dan Lord Palmerston’a, 25 Temmuz

Mustafa Reşid Paşa'ya, önerdiği ticaret antlaşması metninin maddelerine bakmasını ve eğer ülkesi için sakıncalı bir şey bulursa, İngiltere hükümetinin bunu değiştirebileceğini veya neden öyle bir madde koyduğunun nedenlerini detaylı şekilde açıklayacağını söyleyerek Mustafa Reşid Paşa'nın sorusunu cevaplamıştır.⁴⁸⁸ 10 Mayıs'ta ticaret antlaşmasının esasları konusunda gerçekleşen bu verimli toplantının⁴⁸⁹ üzerinden henüz fazla bir zaman geçmemişken, Lord Ponsonby, Reşid Paşa'ya söylediklerinin onun tarafından Sultan'a iletildiği ve Paşa'nın aktardığına göre, Sultan'ın yeni bir ticaret antlaşmasına sıcak bakmaya başladığına dair dışişleri bakanına iletmek üzere kısa bir bilgi notu kaleme almıştır.⁴⁹⁰ Haziran sonlarına doğru yed-i vâhidin kaldırılması başta olmak üzere temel maddeler konusunda Hariciye Nazırı ve İngiltere büyükelçisi uzlaşmaya varmışlardı.⁴⁹¹

Yed-i vâhidin kaldırılmasını da içeren yeni bir ticaret tarifesi belirleme görüşmelerini yürütmek amacıyla Osmanlı tarafından atanan kişiler Nuri Efendi ve Sisam Beyi İstefenaki Bey⁴⁹² gibi hem Mustafa Reşid'e yakın hem de yed-i vâhidin kaldırılması ile ilgili Mustafa Reşid gibi düşünen kişilerdi. Dolayısıyla yed-i vâhidin, ihraç yasaklarının ve ticarete tezkire usulünün kaldırılması gibi o zamana kadar sürüncemede kalmış pek çok madde üzerinde İngiliz tarafıyla Osmanlı tarafı arasında fikir birliği çok çabuk bir şekilde sağlanmıştır. Gümrük oranlarının tespiti konusundaki görüşmeler devam edecek olmasına rağmen, İngiliz tarafını temsil eden Henry L. Bulwer, Osmanlı Devleti gibi, bir nazırın değişmesiyle bir günde bütün politikasını değiştirebilen bir devletle antlaşma görüşmelerinin yapılıyor olması nedeniyle, anlaşmanın tamamlanabileceği konusunda rahat değildi. Dolayısıyla henüz Reşid Paşa gibi "diğer konularda olduğu gibi ticaret konusunda da liberal fikirlere sahip" birisi iktidarda iken bir an önce antlaşmanın

1838'e melfufen: "On the State of Commercial Question", Henry Bulwer'den Lord Ponsonby'ye, 18 Temmuz 1838; FO 78/332, No. 217, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 11 Ekim 1838'e lef; FO 78/333, No. 257, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 11 Aralık 1838'e ek.; vd. Ayrıca bkz. Sayar (2013: 201, 202).

⁴⁸⁸ FO 78/331, No. 119, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 10 Mayıs 1838.

⁴⁸⁹ Dönmez (2014: 227).

⁴⁹⁰ FO 78/331, No. 123, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 21 Mayıs 1838; Dönmez (2014: 227, 228).

⁴⁹¹ FO 78/331, No. 156, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 24 Haziran 1838.

⁴⁹² Sisam Beyi veya prensi İstefanaki Bey, aynı zamanda, İngiltere elçisi Lord Ponsonby ile Mustafa Reşid Paşa arasında, ticaret antlaşmasının Sultan'a kabul ettirilebilmesine dair planın yapıldığı 10 Mayıs 1838 tarihinde gerçekleşen önemli görüşmede bulunan üçüncü kişiydi. Bkz. FO 78/331, No. 119, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 10 Mayıs 1838.

imzalanması gerektiğini düşünmekteydi.⁴⁹³ Ancak Henry L. Bulwer'in korktuğu gerçekleşmemiş ve antlaşma Mustafa Reşid Paşa'nın çabalarıyla sonuca vardırılabilmiştir.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Lord Ponsonby açık bir şekilde, Osmanlı hükümetinin ruhu⁴⁹⁴ dediği Mustafa Reşid Paşa'nın varlığı sayesinde bu antlaşmanın sonuçlandırılabilirdiğini belirtmiştir: “Bu anlaşmanın başarıyla sonuçlandırılması, Sultanı hariç tutarsak, herhangi başka bir kişiden daha fazla Mustafa Reşid Paşa sayesinde.”⁴⁹⁵ Aynı yönde bir başka yorum *The Times* gazetesinin 26 Eylül 1838 tarihli nüshasında yer almıştır. Bu gazeteye göre de antlaşmanın gerçekleştirilebilmesi Reşid Paşa'nın nüfuzu sayesinde.⁴⁹⁶ Biz bir adım daha atarak şunu iddia ediyoruz ki, serbest ticaret ideolojisini benimsememiş bir Mustafa Reşid Paşa olmadan bu antlaşmanın imzalanması çok daha zor olabilirdi. Reşid Paşa, Lord Ponsonby ile yaptıkları plan ve aldıkları karar doğrultusunda, Mısır meselesini hem bir teşvik hem de bir korku unsuru olarak kullanarak antlaşmayı padişaha kabul ettirecek ve antlaşmanın imzalanmasına muhalif bürokratları atlayabileceklerdi. Bir başka deyişle, Padişahın nefret ettiği Mehmet Ali Paşa tehdidini kullanan yalnızca İngilizler değil, aynı zamanda bu anlaşmanın imzalanmasını arzulayan Mustafa Reşid Paşa'ydı. Elbette Reşid Paşa padişaha Mehmet Ali Paşa ile ilgili olan kısmı aktarırken İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne duyduğu ihtiyacın farkındaydı, fakat bu antlaşma yapılmazsa İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklemeyebileceği konusunda Sultan'ı korkutmaktaydı. Anlaşmanın imzalanmasında Mustafa Reşid Paşa'nın iktisadi zihniyetinin payını vurgulayan ender araştırmacılardan birisi Ahmet Güner Sayar olmuştur ve “Mustafa Reşid Paşa ve birkaç Osmanlı devlet adamında – mesela Sadık Rifat Paşa – bu yeni odak değişikliğine göre ekonominin normatif boyutunun ve bu arada, Osmanlı insanının davranışsal çerçevesinin yeniden inşasını bekleyiş ve inançları vardı.” diyen Sayar “Reşid Paşa'nın liberalizme temayülü ise, Osmanlı'nın kuruluşu için yeni bir ilmiydi. Nitekim, ‘müsadere’nin ve ‘iltizam’ın kaldırılması, Baltalimanı

⁴⁹³ FO 78/332, No. 174, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 25 Temmuz 1838'e melfufen: “On the State of Commercial Question”, Henry Bulwer'den Lord Ponsonby'ye, 18 Temmuz 1838.

⁴⁹⁴ FO 78/331, No. 119, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 10 Mayıs 1838.

⁴⁹⁵ FO 78/332, No. 190, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 19 Ağustos 1838; Dönmez (2014: 229).

⁴⁹⁶ Dönmez (2014: 229).

ticaret antlaşması, Tanzimat Fermanı, ticaret, tarım ve sanayinin inkişafını temin için bir meclis teşkili hep Reşid Paşa'nın atılımlarıyla şekillenmiştir” diye eklemektedir.⁴⁹⁷

Böylelikle hem Reşid Paşa'nın hem de İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi geleceği açısından faydalı olduğunu düşündüğü bir iktisadi değişiklik doğrultusunda önemli bir adım, iki tarafın da uzlaşmasıyla, Mısır meselesi gibi politik bir mesele sultanı ikna etmek ve antlaşmaya yapılan muhalefetin üstesinden gelmek için bahane olarak kullanılarak gerçekleştirilebilmiştir.

⁴⁹⁷ Sayar (2013: 206). Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla Mustafa Reşid Paşa'nın iktisadi zihniyeti arasında bağ kuran bir başka eser için bkz. Dönmez (2014: 231).

3. BÖLÜM

TEORİ VE İDEOLOJİ: TANZİMATÇI İKTİSADİ ZİHNİYETİN ESASLARI

Önce 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, ardından Tanzimat Fermanı ile birlikte Tanzimatçılar iktisadi zihniyetlerini ortaya koymuş ve uygulamaya niyetli oldukları ekonomi politikanın ana hatlarını çizmişlerdir. 1838 antlaşmasıyla serbest ticaretin önündeki engeller, Tanzimat Fermanı ile birlikte, teorik anlamda da olsa, tarımsal üretimin, özel mülkiyetin ve sınırsız sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırıldığı ilân edilmiştir. Böylelikle, serbest ticarete dayanan tarımsal üretim, İmparatorluğun kalkınmasında temel iktisadi unsur olarak belirlendiği gibi, ekonomiyi önceleyen maliye anlayışı, maliyeyi önceleyen ekonomi anlayışının yerini almıştır. Bir başka deyişle, ekonominin, siyaset ve gelenekten ayrı bir alan olarak kabul edileceği beyan edilmiştir.⁴⁹⁸ Tanzimatçılar tarafından iktisadi zihniyetlerinin çerçevesinin çizilerek ilân edilmiş olması, bunun pürüzsüz ve tavizsiz şekilde hayata geçirilebileceği anlamına gelmemesinin yanı sıra, Tanzimatçıların söz konusu iktisadi zihniyeti ilan etmiş olmasının, bu zihniyetin Osmanlı bürokrasisinin tamamı tarafından kabul gördüğünü iddia edebilmek de pek mümkün gözükmemektedir. Nitekim, Tanzimatçıların uygulamaya koymak istedikleri iktisadi programa muhalifler tarafından verilen ilk cevap oldukça sert olmuştur.

1841 yılında, Alfonse Boyer'in, Fransız Ticaret Kanunu'nu örnek alarak hazırladığı ticaret kanununu uygulamaya koymaya çalışan Mustafa Reşid Paşa, ulema tarafından kendisine, "Bu kanun şeriata uygun mu?" diye sorulduğunda şeriatın bu konuyla bir ilgisi yoktur demesinden kısa bir süre sonra Hariciye Nazırlığından azledilerek⁴⁹⁹ önce Edirne'ye vali tayin edilmiş, görevlendirmeyi kabul etmemesi üzerine Reşid Paşa,

⁴⁹⁸ Ahmet Güner Sayar (2013: 204) "1838 Ticaret anlaşması, Osmanlı ekonomisinde yapısal bir değişikliğe gidişin tescilli olan Tanzimat ile ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin bir başlangıcıdır" demekle bu iki girişimin önemini vurgulamaktadır.

⁴⁹⁹ Mustafa Reşid Paşa'yı destekleyen Ahmed Fethi Paşa da aynı akıbete uğramıştır (Temperley 2018: 163; Lewis 1968: 110; Ma'oz 1968: 173-174). Ayrıca bkz. FO 78/433, no 128, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 7 Nisan 1841. Krş. Ahmed Cevdet Paşa (1953: 8); Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / VII: 1160); Fatma Âliye (2018: 46).

elçilikle Paris'e gönderilmiştir.⁵⁰⁰ Mustafa Reşid'in 1838 ve 1839 yıllarında Osmanlı bürokrasisinde reformun önderi olarak kazandığı nüfuz, Osmanlı İmparatorluğu topraklarından yaklaşık dört yıllık süreyle uzaklaştırılmasıyla sona ermiştir. Görevinden azlinin sebebi oldukça anlamlıdır. Mustafa Reşid Paşa, İmparatorluğu kapitalist ekonomiyle bütünleştirmekten yana politika izleyeceğini 1838 yılında İngiltere ile yaptığı anlaşmayla ticaretin önündeki engelleri kaldırarak ve 1839 yılında kaleme alıp okuduğu Tanzimat Fermanı'yla dünya ekonomisine tarımsal üretim ihracıyla dahil olunacağını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, o tarihten itibaren herkesin mal güvencesinin ve sınırsız sermaye birikim hakkının devlet tarafından teminat altına alındığını ilân etmişti. İmparatorluğu, kapitalist dünyayla bütünleştirmeye istekli oluşu yalnızca ticaret ve sermaye birikimi önündeki engelleri ortadan kaldırarak değil, aynı zamanda yeni iktisadi politikaya uygun kanunlar yapılarak gerçekleştirilecekti. Bir başka deyişle iktisadi alan, geleneğin ve siyasetin güdümünden azat edilerek, piyasanın kurallarına ve ticaret kanunlarının yetki alanına terk edilmek istenmişti. Mustafa Reşid Paşa'nın azline neden olan, bunun şeriatla bir ilgisi yoktur deyişi, tam da iktisadi, gelenekten kurtarma kaygısını ortaya koyma çabasıydı: İktisat ve ona dair kanunlar ayrı bir alandı ve gerçekten de şeriatla ilgisi yoktu...

3.1. İDEOLOJİK MÜCADELE ALANI OLARAK İKTİSADİ POLİTİKA

Şerif Mardin kaleme aldığı bir eserinde, dolaylı olarak, Tanzimatçı bürokratların bir ideolojileri olmadığını belirtmiştir. Mardin'e (1988: 285-286) göre, Yeni Osmanlıları Babıali reformcularından farklı kılan "teklif ettikleri bir ideolojilerinin bulunması" idi. Bununla birlikte, bize göre, ideoloji, toplumun, devletin ve iktisadın ne olduğu ve bu üçü arasındaki ilişki biçiminin nasıl olması gerektiğine dair fikri bulunan herkesin sahip olduğu bir tasavvurdur. Bu anlamda yalnızca Babıali reformcularının değil, reformcu olmayan bürokratların da bir ideolojiye sahip oldukları görülebilmektedir. Benzer şekilde, herhangi bir ideolojiye sahip olan insanın, iktisadi bir zihniyetinin bulunmadığı da iddia edilemez. Asıl mesele devlet, toplum ve iktisat üçlüsünün her birine ayrı ayrı nasıl bir anlam yüklendiği ve üçünün birlikteliğiyle nasıl bir düzen yaratılmak istendiği

⁵⁰⁰ Kaynar (2010: 388; 392-393); Ahmed Cevdet Paşa (1953: 8); Fatma Âliye (2018: 46).

olgusudur. Devlet, toplum ve iktisada öncelenebilir. Yine, devlet, toplum ve iktisada tabi kılınabilir. Toplum içerisindeki bazı sınıflar, diğerlerini hükmü altına alabilir veyahut sınıflar tümünden ortadan kaldırılmak istenebilir. Toplum, din veya etnisiteye göre sınıflandırılarak, bir din veya etnisite (veyahut her ikisi birlikte) diğerlerini buyruğu altına almak isteyebilir. Bir başka ideoloji, din veya etnisiteye dayanan bütün ayrımların ortadan kaldırıldığı bir toplum tasavvuruna sahip olabileceği gibi iktisadi sınıf tahakkümlerini normal olarak tanımlayabilir ve devletin konum ve yetkilerini bu tanımlamaya göre kurgulayabilir. Kısacası, devlet, toplum ve iktisat üzerinden sayısız tasavvur kurgulanabilir ve bunların tamamını ideoloji olarak tanımlamamak için herhangi bir dayanak bulunmamaktır. İdeolojinin tanımını devlet, toplum ve iktisat ilişkisi üzerinden kurgulanan bir toplumsal tasavvur olarak koyduktan sonra, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile Tanzimat ve Islahat Fermanlarının hepsini birer ideolojik metin olarak kabul etmek zorundayız. Böylece, Tanzimatçılarla onlardan önceki ve onlarla çağdaş olan Osmanlı bürokratlarının tek bir ideolojiye sahip olmadığını belirtmek anlamsız hale geldiği gibi, Tanzimatçıların da bir bütün olarak ideoloji konusunda mutlak birlikteliğe sahip oldukları iddia edilemez.⁵⁰¹

Tanzimatçılarla, kendilerinden önceki kuşakların yapmış olduğu reformlardaki ortak nokta, devletin devamlılığını sağlama ve onu güçlendirme çabasıydı. Diğer taraftan, iki grubun ayrıldıkları esas nokta, tasavvurlarındaki devletin ne olduğu ve tasavvurlarına ulaşmak için nasıl bir yol izleneceğiydi. Daha önce de belirtildiği üzere, Tanzimatçılarla birlikte devlet, toplumsal refahın sağlanması konusunda bir aracıydı, yani Sadık Rifat Paşa'nın da belirttiği üzere, devletin bizatihi varlık amacı toplumun varlığıydı.⁵⁰² Varoluş amacı toplum yönelimli olan devletin, var kalmasının ve güçlenmesinin önkoşulu ise toplumsal refah ve mutluluğu sağlamak konusunda ne kadar başarılı

⁵⁰¹ İlber Ortaylı (2014: 111-112), Tanzimat bürokratları için şunları söylemektedir: “Evela Tanzimat paşaları bir partinin üyeleri gibi aynı ideali ve politikayı benimsemiş değillerdi. (...) Osmanlı reformlarında liberal düşünce kadar tutuculuk, Avrupa politikasına yakınlık kadar dış devletlerin etkisi ve etkileme çabalarına gösterilen tepki iç içedir.”

⁵⁰² “Her bir hükümetin vaz’ı tebaa-i mevcûdesinin tesviye-i maslahat ve ihkak-ı hukukları içindir. Hükümetler halk için mevzu’ olup, yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir. Akdem-i şerâit-i hükümet, devletin rûkn-i rekîni olan adalet ve mesuliyet ve ahkâm-ı nizamâta mütemadiyen riayet etmekten ibarettir.” (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1988: 35; Şeref 2012: 108). 1854 yılında Tanzimât Meclisi'nin kuruluşuna dair Hatt'ta ise şöyle denilmekteydi: “Memâlik-i Devlet-i Aliyye'mizin ma'mûriyyeti ve kâffe-i teba'amızın refâh ve sa'âdeti kazâyâsının nuhbe-i âmâlimiz olduğu muhtâc-ı beyân değildir.” (Ahmed Lûtfî Efendi 1984: 220).

olduğuydu. Bu, her şeyden önce toplumsal bir olgu olan iktisat çerçevesinde kurgulanıp, uygulanacak politikalar ile gerçekleştirilebilecek bir meseledir.⁵⁰³ İktisat odaklı planlanan politikalar, doğrudan topluma müdahaleyi beraberinde getireceği için, aynı zamanda bu, toplumsal yapıyı dönüştürme ve yeniden kurmayı hedefleyen ideolojinin yansımasıdır. İdeoloji ise, her şeyden önce topluma dair bir tasarı ve tasavvur olması itibariyle yalnızca müsveddeden ibarettir. Tasavvur, bir hayli geniş sınırlara sahip olmakla birlikte, müsveddenin ne kadarının hayata geçirilebileceğinin sınırlarını maddi koşullar çizecektir. Elbette maddi koşullar mutlak bir belirleyen olmamakla birlikte, devletlerin, toplumların veya bireylerin, belirli maddi koşullar içerisinde eylemlerini sürdürmekte oldukları da gerçektir. Kuşkusuz maddi koşulların çizdiği sınırlar katı değil, aksine oldukça akışkan ve hareketlidir; bunlar politik, toplumsal ve hatta bireysel eylemlerle genişletilebilir veya daraltılabilir. Bu nedenle, çizilmiş sınırların eylemlerle yeniden çizilmesi zamanla maddi koşullarda dönüşüme neden olabilmektedir. Maddi koşullar, eylemler ve eylemlerin yapıldığı alanları çevreleyen sınırlara kıyasla daha az hareketli ve yavaş hareket etmesi nedeniyle, dönüşümü izleyebilmek tarihe daha uzun süreli bir bakışı gerektirmektedir. Nitekim kısa zaman kesitine odaklanmak, bir hayli yavaş seyreden dönüşümün gözden kaçırılma riskini beraberinde getirme riski taşımaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bütün ideolojiler gerçekliğe dönüşmek amacıyla kurgulanmış ve hepsinin gerçekliğe dönüşebilme olasılığı bulunsa da gerçekleşmesi daha olanaklı olanlar, gerçeklikle olan bağı daha yakın olanlardır.

Tanzimatçı ideoloji, kısa ve uzun sürelerle sahip iki hedefi esas almıştır. Bunlardan birincisi ve görece daha kısa bir sürede başarılabilir ve etki gösterecek olan devletin kurumsal olarak modernleştirilmesidir. Söz konusu modernleştirme hedefi, devletin mali, askeri, hukuki ve idari kurumlarını kapsamaktaydı. Devletin kurumlarını oluşturan bu alanlar, geçmişte çeşitli şekillerde ve düzeylerde reformlara ve dönüşümlere maruz

⁵⁰³ Örneğin 1866 tarihli bir belgede "...mülkün ma'mûriyyeti halkın servetine ve servet-i ahâli dahi zirâ'at ve harâsetin kesretine vâ-beste idüğüne binâen..." denilmekteydi. BOA., MVL., 729/86, 14 Şaban 1283 (22 Aralık 1866). Sadık Rifat Paşa (1988: 36) ise devletin gücü ile ülkenin bayındırlığını ve ikincisi ile halkın zenginliğini doğrudan ilişkili görmekteydi: "...bir devletin kudret ve mekneti mutasarrıf olduğu arazinin vüs'atı ile kıyas olunmayıp, mülkünün mamûriyeti ve tebaa-i mevcûdesinin kesret ve vefreti ile itibar olunur. Bir mülkte kesreer üze ahali mevcut olmadıkça matlub veçhile mamur olamaz. Kesret-i nüfus mahsulâtın tekessürü ve derûn-ı memâlikte ecnebilerin şurût-ı lâzime ile istimplâk ve tavattun etmelerine ruhsat itaası ile hâsıl olur. Serbestî-yi tasarruf-ı emlâk ve emvâl ve muhafaza-ı hukuk maddelerine riayet ve dikkat olunması dahi, tezâyüd-i nüfusa ve mamûriyet-i beldeye bâdidir." Ayrıca bkz. Şeref (2012: 109).

kalarak Tanzimatçıların iktidarına kadar ulaşmışlardır. Bununla birlikte, Tanzimatçıların iktidara geldikleri dönemde, Osmanlı Devleti'nin hiçbir kurumsal alanı, 19. yüzyıl dünyasında bir devletin devamlılığını sağlayabilecek düzeyde değildi. Dolayısıyla gerek Sadık Rifat gerekse Mustafa Reşid gibi ilk kuşak Tanzimatçıların temel hedeflerinden birincisi bu alanların çağdaş koşullara uygun düzeye getirilmesiydi. Tanzimatçıların dışında kalan 19. yüzyıl bürokratları da bu alanların reforma tabi tutulmasını düşünmekle birlikte, Tanzimatçıların ayrı noktalara düşmelerinin nedeni, öncelikle kurumsal reformun kaynağını nereden ve hangi düzeyde alacağı, ikincisi ise ulaşılmak istenen toplumsal yapının biçiminin ne olacağıdır.

Tanzimatçıların hem yazdıklarına hem de uyguladıkları politikalara bakıldığı zaman açıkça görüldüğü üzere, kurumsal reformun kaynağı salt bir şekilde Avrupa'dır. Tanzimatçıların yazılarında, Avrupa'nın kurumsal yapısından örneklerle neyin doğru politika olduğunu açıklamaya çalışmış ve yapacakları reformları meşrulaştırırken, kurumsal yeniliklerde Avrupa kurumlarından, kanunlarından ve uygulamalarından örnek alma ve aktarmalarla reformlarını uygulamaya koymuşlardır. Burada belirtmekte fayda var ki, özellikle askeri reform konusunda Tanzimat dönemi Osmanlı bürokratları bir bütün olarak Batı tarzının aktarılması konusunda fikir birliği içerisinde olmalarına rağmen, mali ve hukuki alanlarda Batı tarzının uygulanması konusunda farklı düşünmektedirler.

Tanzimatçı ideolojinin ikinci hedefi ise, mevcut maddi koşulların ve toplumsal yapının dönüştürülmesidir. Daha uzun sürecek ve dönüştürülmesi meşakkatli olan ikinci hedefin gerçekleştirilmesi, aynı zamanda, birinci hedefin başarılabilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Zira, kurumsal modernleşme, maddi koşulların dönüşümünü sağlayacak olan ortamı ve araçları oluşturduğu gibi, maddi dönüşümün önündeki engelleri de kaldırmayı hedeflemektedir. Diğer taraftan ise maddi koşullar kurumsal reformların devamlılığını sağlayacak ve uzun vadede onları destekleyecek temeli oluşturacaktır. Farklı bir şekilde söyleyebiliriz, maddi koşullar geliştirilmeden de kurumsal yapı modernleştirilebilir, fakat kurumsal yapının devamlılığı sağlanamaz. Sonuç olarak, Tanzimatçının ideolojisi, maddi koşullar geliştirilmediği sürece kurumsal

modernleşmenin sürdürülmesinin olanaksızlığı üzerine kuruludur.⁵⁰⁴ Bu nedenle, ideolojilerinin, tarihçiler tarafından çok çalışılan ilk hedefi olan kurumsal yapının modernizasyonu bahsini, gerektiği zamanlarda değinmek üzere burada bırakarak, maddi koşulların dönüşümünü hedefleyen iktisadi zihniyetlerini tartışmaya odaklanabiliriz.

Tanzimatçıların ideolojik tasavvurları, doğal hakları sağlanmış ve hukukla güvence altına alınmış bütün bir Osmanlı toplumunun, tarımsal üretimi artırarak, artırdıkları tarımsal üretimin belirlenen bir kısmını vergi olarak ödedikten sonra, serbestçe, geçmişteki çeşitli kısıtlamalara maruz kalmaksızın ürünlerini satmalarıyla birlikte zenginleşeceği, onlar zenginleştikçe de imparatorluğun bir bütün olarak kalkınacağı üzerine kuruludur. Bir başka deyişle, Tanzimatçılar için kalkınma, her şeyden önce tarım ve ticaret olmak üzere, iki temellidir. Fizyokratlar gibi, Tanzimatçıların da tarım ve ticaret üzerinden kalkınmanın formülünü kurmuş olmaları son derece anlaşılır bir keyfiyettir. Zira fizyokratların yaşadıkları toplumun maddi koşulları ile Tanzimatçıların yaşadığı İmparatorluğun maddi koşulları son derece benzemektedir. İkisinin de temel iktisadi faaliyeti küçük köylülüğün üretimde ağırlığını korumaya devam ettiği tarımsal üretime dayanmaktadır.⁵⁰⁵ Dolayısıyla tarımsal üretimin ve tarımsal ürünlerin ihracının önündeki engellerin kaldırılarak toplumsal refahın sağlanabileceği, gerçeklikten

⁵⁰⁴ Roderic Davison (2005: 5), benzer şekilde şöyle demektedir: “Avrupa’nın meydan okumasına karşı koymak için ilerleme kaydedilmesi gerekliliği, en belirgin biçimiyle askeri güç alanında kendini göstermekteydi. Ama bu konudaki ilerlemenin dayanacağı temel olarak da ekonomik ilerlemenin sağlanması gerekiyordu; aynı şekilde, eğitim sisteminde, adaletin sağlanmasında, hukukun modern hayatın ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yenileştirilmesinde ve kamu yönetiminin örgütlenmesiyle etkinliğinin sağlanmasında da ilerleme kaydedilmesi gerekiyordu. Değişim gereklilikleri örtüşmüştü; hepsi bir diğerini etkiliyordu. Dolayısıyla, reform ihtiyacı duyulan alanlardan herhangi bir tanesi ilerlemenin biricik anahtarı olarak diğerlerinden ayrılmaz ve diğer alanlardaki bütün gelişmelerin ona bağlı olduğu söylenemez.” Yeri geldiğinde daha detaylıca tartışmak üzere, burada yalnızca şu konuda Davison’la farklı düşündüğümüzü belirtmeliyiz: Bütün kurumsal ilerlemelerin hayata geçirilmesi ekonomik yapıdan bağımsız şekilde olabile de sürdürülebilir ilerlemenin biricik alanı, onu destekleyecek olan temelin, yani ekonomik yapının gelişmişliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla, Tanzimat dönemi boyunca da görüldüğü üzere, ekonomik yapının, kurumsal alanlarda yapılan reformları destekleyememesi durumu, mali çöküşle sonuçlanmaktadır. Bir başka deyişle, kurumsal modernleşme, orta çağa ait bir iktisadi yapı üzerinde kurulabilirse de sürdürülemez.

⁵⁰⁵ Moore (2003: 71-77); Hobsbawm (2008: 66). Klasik liberal iktisadi kuramın ortaya çıktığı İngiltere ile fizyokratların ortaya çıktığı Fransa arasındaki farkı sergilemek açısından kır ve kent nüfus oranları arasındaki farklılığa bakmak aydınlatıcı olacaktır. Biraz daha geç bir tarih olmakla birlikte 1851 yılındaki verilere göre İngiltere’de nüfusun %48’i kırsal, %52’si kentsel alanda yaşarken, Fransa’da bu oranlar, aynı sırayla, %75 ve %25’tir. Diğer ülkelerde de kırsal nüfusun çok ciddi bir oranda baskın olduğu görülmektedir. Rusya’da bu oranlar, aynı sırayla, %93 ve %7, ABD’de ise %87 ve %13’tür. İngiltere’nin kentleşme oranına hiçbir ülke yetişememiştir. Almanya’nın 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaptığı büyük sanayi atılımına rağmen, 1871’e gelindiğinde kentsel nüfus ancak %36’ya yükselebilmişken, kırsal nüfus %64 gibi yüksek bir orandadır (Beaud 2015: 139).

türetilmiş bir tasavvurdur. Osmanlı iktisat tarihi de uluslararası pazarlardan gelen taleplerle tarımsal üretimde ciddi oranlara varan artışların ortaya çıkabileceğini göstermekteydi. Özellikle 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde pamuk ve tahıl başta olmak üzere birincil ürünlere yönelik Avrupa’da yükselen talep karşısında, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı merkezi yönetiminin artan engelleme çabalarına karşın, önemli bir tarımsal üretim artışının varlığını gösteren ticari faaliyete şahit olunmaktadır.⁵⁰⁶ Dolayısıyla Tanzimatçıların tarımsal üretim ile ticareti iktisadi zihniyetlerinin iki temel sütunu yapmış olmaları, tarihsel olarak rasyoneldir.

19. yüzyılın ilk yarısında, başta İngiltere olmak üzere, Batı iktisat düşüncesinde, liberal iktisat teorisinin büyük ağırlığı bulunmaktaydı. Çok çeşitli kanallarla Avrupa’yla daimî bir ilişki içerisindeki Tanzimatçılar üzerinde de liberal iktisat teorisi önemli bir etki yaratmıştı. İngiltere’nin, bir devlet politikası olarak, Tanzimatçıları, en azından Âlî Paşa’nın ölümüne (1871) kadar, uyguladıkları reform politikalarında açık bir şekilde desteklemeleri ve Tanzimatçıların da reformları içerisindeki muhaliflere kabul ettirebilmek için bu desteğe duydukları ihtiyaç, kulaklarını daha fazla liberal iktisat teoriye açmalarına neden olmuştur. Nitekim, İngiltere aynı zamanda, yürüttüğü dış politikayla, liberal iktisat teorisinin en önemli ihracatçısı konumunda bulunmaktaydı. Liberal iktisat teorisinin ilk temsilcilerinden olan Britanya’da Adam Smith, David Ricardo, Nassau William Senior, Fransa’da Jean-Baptiste Say gibi iktisatçılar, bir yandan serbest ticaret fikrini savunurken, diğer yandan, birinci bölümde işaret edildiği üzere, üretimde ülkeler arasındaki iş bölümünün ticaret yapan bütün ülkeler için yararlı olduğu görüşündedirler. Bununla birlikte, liberal iktisadın ticaret teorisi, Tanzimatçılardan çok daha önce, 18. yüzyılın sonlarında, Avrupalı tüccarlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu’na taşınmaya başlamıştı. 1790’lardan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu’nda yer alan Fransız büyükelçi ve tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun imalat sanayi yerine, zenginliğinin kaynağını oluşturan tarımsal üretimi geliştirme üzerine yoğunlaşması ve tarımsal ürünlerin ihracının serbest bırakmasının, yalnızca Fransa’nın değil, aynı zamanda Osmanlı’nın da faydasına olduğunu belirttikleri raporlara rastlanmaya başlamıştı.⁵⁰⁷ Kuşkusuz bu, Fransa’nın Osmanlı ticaretine dair politikasıyla da uyumludur ve kapitülasyonların

⁵⁰⁶ Genç (2004); Goffman (2003); İnalçık (2010: 34); Frangakis-Syrett (2010) ve (2016); Pamuk (2007b: 163-164); Kurmuş (2004: 161-162); McGowan (2004: 858-860); Tabak (2010).

⁵⁰⁷ Eldem (2003: 206-207).

özünü de nitekim serbest ticaret fikri oluşturmaktaydı. Avrupa’da hammadde ve gıda ürünlerine talebin arttığı 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti’nin tarımsal ihracatın önündeki engelleri kaldırmasına dair istekler ile tarımın Osmanlı İmparatorluğu’nun zenginliğinin esas kaynağı olduğuna ve ihracının serbest bırakılmasının Osmanlı’nın da yararına olduğuna dair düşünce ve öneriler aynı zamanda içerisinde iktisadi zihniyetin aktarımını barındırmaktaydı.

Diğer taraftan, Aydınlanma felsefesinin etkisi ticarete dair algıyı değiştirmeye katkı sunmaktaydı. Merkantilist dönemin, ticareti yalnızca bir tarafın çıkarına hizmet eden çatışmacı bir faaliyet gören anlayışı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda hem iktisadi hem de felsefi ve politik alanlarda eleştirilmeye başlanmıştı.⁵⁰⁸ Fransa’da Montesquieu ticaret üzerine yazdıklarıyla, ticaretin “olumlu” politik ve kültürel taraflarını ön plana çıkarma konusunda oldukça çaba harcamaktaydı. Bir başka deyişle, katılan bütün taraflar için olumlu bir faaliyet olarak ticaret, yalnızca iktisadi ilişki kurmanın çok ötesindeydi. Ticaret için “her gün tanık olduğumuz gibi barbarca tavırların kabasını alır ve yumuşatır” diyen Montesquieu, “ticaretin doğal sonucu barışa yol açmaktır. Birbirleriyle alışveriş yapan iki ulus birbirlerine bağımlı duruma gelirler: Eğer birisinin çıkarı satın almakta yatıyorsa, diğerininki satmakta yatar ve tüm birliktelikler ortak ihtiyaçlardan kaynaklanırlar.” tanımını yaparak ticaretin “medeniyet” taşıyıcı rolü ile uluslar arasında barışı sağlayan ve ortaya çıkan zenginliği tüm taraflara dağıtan yönüne dikkat çekmekteydi.⁵⁰⁹

Tanzimatçıların, liberal teorinin hızla yayılmakta olduğu bir dönemde Avrupa’da bulunmaları nedeniyle liberal düşünceyi tanımış olmaları son derece muhtemeldir. Bununla birlikte, bir Osmanlı açısından liberal düşünceye maruz kalmak için Avrupa’da bulunmak zorunluluk değildi. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupalı devletlerin diplomatik temsilcileri, tüccarları ve gazetecilerinin istek, öneri ve teşvikleri aynı zamanda liberal iktisat düşüncesini içermekteydi. Özellikle İngilizler ve daha sonra Fransızlar, farklı kaygılarla da olsa, samimi bir şekilde Osmanlı Devleti’nin devamlılığı konusunda gayret göstermekteydiler. Zira kendi ulusal çıkarlarını doğrudan Osmanlı

⁵⁰⁸ Hirschman (2008: 66).

⁵⁰⁹ Hirschman (2008: 73; 90).

Devleti'nin var oluşu üzerinden kurgulamışlar veyahut reel-politik onları bu yöne savurmuştur. Avrupa'yı Napolyon Savaşları benzeri uzun ve geniş çaplı bir savaş dönemine sokma ihtimali olan her türlü harekete karşı durmak başta İngiltere olmak üzere pek çok devletin çıkarıydı. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin belki de en büyük talihi coğrafi konumuydu.⁵¹⁰ Birçok Avrupa devleti ile çevrelenmiş bir İmparatorluğun dağılmasının Avrupa'yı sürükleyeceği belirsiz kader, söz konusu devletler açısından oldukça ürkütücüydü. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğunu yok olmaktan korumak amacıyla sundukları reform önerilerinin faydasına olan inançlarına dair şüphe duymak için herhangi bir neden bulunmamaktadır. Bu nedenle diplomatların Osmanlı Devleti'nin, tarım ve ticaret önündeki engelleri kaldırması önerisinin arkasında yatan yalnızca iktisadi çıkarları değil, aynı zamanda politik kaygılarıydı. Zira ayakta kalmasını istedikleri Osmanlı Devleti'nin ancak güçlü bir mali yapıyla varlığını devam ettirebileceği ve güçlü maliyenin, engellerden arındırılmış canlı ekonominin sonucunda gerçekleştirilebileceğini tekraren söylüyorlardı. Özellikle yed-i vâhidin kaldırılmasına yönelik girişimlerin yoğunlaştığı 1830'ların ikinci yarısında, doğal olarak, bu konu üzerinde daha fazla durulmaya başlanmıştı. Örneğin 1835 yılında, Londra'da bulunan Namık Paşa ile Paris'te bulunan Mustafa Reşid Bey'e yed-i vâhidin kaldırılmasının devlet maliyesine yararları anlatılıyordu. Burada yed-i vâhid uygulanmakta olan afyonun, üretim hacmindeki düşüştür örnek verilerek, yed-i vâhidin kaldırılmasının üretimi artıracığı ve düşük vergi politikasıyla devletin daha fazla gelir elde edebileceği anlatılmaya çalışılıyordu.⁵¹¹ Çeşitli nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan liberal çevreler de yazdıkları kitaplar ve çıkardıkları gazetelerle, bürokratlarla

⁵¹⁰ Örneğin M. de Lamartine yazdığı Osmanlı Tarihi'nin önsözünde Avrupa'nın özgürlüğünü bir Rus istilası tehlikesinden koruyanın Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı olduğunu belirtmektedir (Collas 2005: 21-22).

⁵¹¹ Kütükoğlu (2013: 115). Ahmed Vefik Efendi (Paşa) 1858 yılında yed-i vâhidin kaldırılması ile diğer Reşid Paşa reformlarının, İngilizlerin söylediği gibi, maliyeye de katkı sunduğunu kabul ediyordu: "Reşid Paşa'nın reformları, kendi zamanından önce iltizama verilen emlak vergisinin doğrudan toplanması ile tekeller, iç gümrükler ve oktruva resminin kaldırılması tarıma önemli bir itki verdi; bunun en güçlü kanıtı gelir üzerindeki etkisidir. Reformlara başladığı zaman gelir yaklaşık beş milyon sterline. Bu miktar derhal iki buçuk milyon sterline düştü, fakat bir sonraki yıl altı milyon sterline, daha sonra yedi milyon sterline yükseldi; şu anda sekiz ilâ dokuz milyon sterlin arasında." (Senior 1859: 134-135).

kurdukları ilişkilerde serbest ticaretin pek çok yaraya deva olacağına dair samimi ve samimi olduğu kadar naif inançlarını aktarmaktan geri durmuyorlardı.⁵¹²

Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve Tanzimat Fermanı ile birlikte iktisadi gelişim ve sermaye birikiminin, mali odaklı politikanın kısılcısından önemli ölçüde arındırılmasına dair niyet beyanının ardından, sıra nasıl bir iktisadi politika uygulanacağı meselesine gelmekteydi. II. Mahmud'un saltanatının son yıllarından başlayarak, Abdülmecid döneminin ilk yıllarına yayılan dönemde, devlet tarafından sanayinin geliştirilmesi konusuna ciddi biçimde odaklanıldığı ve bu amacı gerçekleştirebilmek gayesiyle önemli miktarda sermaye aktarıldığına şahit olunmaktadır. Tanzimatçıların ilk kuşak temsilcileri Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa ve reform konusunda uzun süre onlarla birlikte hareket eden Ahmed Fethi Paşa gibi bürokratların, bu dönemde sanayileşme konusuna olumlu yaklaşıtlarına şahit olunmaktadır. Örneğin Mustafa Reşid Paşa, Hariciye Nazırı olmasının ardından, bir yandan İngiltere'de fabrikaları gezip incelemelerde bulunurken⁵¹³ diğer yandan İstanbul'a varışının ardından kaleme aldığı bir lâyhada sanayileşmenin ve Avrupa'dan ithal edilmekte olan ürünlerin İmparatorluk içerisinde üretilmesinin önemini vurgulamaktaydı:

“...Avrupadan celb olunmakta olan bunca eşyanın bu tarafda fabrikalar inşasıyle ve Avrupadan üstadlar celbiyle i'mâli madde-i mühimmesine bakılmak dahî ehem u muktazîdir. (...) hâricden eşya mubayaası nasıl muzır şey olduğu mevadd-ı bedîhiyyeden olmasıyla bunun dahî sâye-i müceddediyyet-vâye-i hazret-i şâhâned e önü kesdirilerek bi'l-aks Memâlik-i mahrûsadan mahsûlât-ı külliyyenin ecnebilere fûruhtu husûsuna çalışmak ma'mûriyyetin esas-ı a'zamıdır.”⁵¹⁴

Avrupa'dan verdiği örneklerle sanayileşmenin önemine değinen Sadık Rifat Paşa ise Avrupa'da uygulanmakta olan korumacı gümrük usulleri üzerinde durmaktadır. Paşa'ya göre ithal ürünlere uygulanan yüksek vergi ve ithal yasaklarıyla, ülkeler kendi sanayilerini koruyarak geliştirme konusunda bir iktisat politikası uygulamaktadırlar. Sadık Rifat Paşa, Avrupa'ya dair risalesinde sanayileşme konusunda devletin korumacı,

⁵¹² II. Mahmud döneminin son on yıllarında etkin olan bu tarz kişilerden David Urquhart, Alexandre Blacque, William Churchill gibi Avrupalıların faaliyetlerine birçok kitapta yeterince değinilmiştir. Örneğin bkz. Bailey (1942); Berkes (2014); Dönmez (2014); Sayar (2013); Quataert (2012).

⁵¹³ Baysun (1940: 730); Kaynar (2010: 95).

⁵¹⁴ Kaynar (2010: 92). Mustafa Reşid Paşa ile aynı doğrultuda Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri için bkz. Sayar (2013: 216).

teşvik edici politikalarından bahsetmekle birlikte, özel teşebbüsün rolüne daha fazla vurgu yapmaktadır. Geniş kapsamlı ulaşım ve fabrika yatırımları konusunda devletin müdahil olmadığını, bu gibi girişimlerin kurulan şirketler aracılığıyla gerçekleştirildiğinden bahsederek Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz ortaya çıkmamış bir yatırım tarzına dikkati çekmekteydi.⁵¹⁵

Ahmed Fethi Paşa ise bir İngiliz'le yaptığı sohbette Osmanlı İmparatorluğu'nu zenginleştirecek temel iktisadi faaliyetin yalnızca sanayi olduğunu belirtmiştir. İngiliz yazar, kendisinin de çeşitli imalathanelere sahip olduğunu belirttiği Fethi Paşa hakkında olumlu olmayan yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre Paşa hiçbir konu hakkında olmadığı gibi tarım konusunda da bilgisiz ve yeteneksiz olmasının yanı sıra, fikirleri oldukça klişe bazı yorumları tekrarlamaktan ibarettir.⁵¹⁶

Önde gelen üç paşanın da önerdiği sanayileşme meselesinde dikkati çeken bir husus kapsamlı bir korumacı vergi politikasına yönelik bir öneride bulunmuyor oluşlarıdır. Her ne kadar Sadık Rifat Paşa Avrupa devletleri arasında bu yönde bir politika uygulanmakta olduğunu aktarmaktaysa da Osmanlı Devleti'nin bu yönde bir politika uygulaması konusunda herhangi bir öneride bulunmamaktadır. Bunun nedenini kesin olarak belirleyebilmek mümkün değilse de birkaç olasılık üzerinde durmak faydalı olacaktır. Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin politik, askeri ve mali gücü itibarıyla, dış ticaret vergi oranlarını belirleyen ve Avrupa devletlerinin rızası olmadan değiştirmesi mümkün olmayan kapitülasyonların varlığı, paşaların bu konu üzerine öneride bulunma ihtimalini bir seçenek olmaktan çıkarmış olabilir. Zira Avrupa devletlerinin, yüzde üç ihraç ve ithal gümrük oranlarından vazgeçmeleri için herhangi bir neden olmadığını, Avrupa'da elçilik yapmış üç paşanın da bilincinde olduklarını varsaymak mümkündür. İkinci ihtimal ise vergi oranlarının sanayileşme çabasını olumsuz yönde etkilemeyeceğini, yani düşük ithal gümrük vergisi uygulansa da bu durumun sanayileşme çabasına sekte vurmeyeceğini düşünmüş olabilirler. Fakat kesin olan bir şey, paşaların, liberal iktisat kuramın ticarete iş bölümünün ve uzmanlaşmanın, ticarete dahil olan her ulusun faydasına olduğuna dair önermesini, bu konulara

⁵¹⁵ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 10); Seyitdanlıoğlu (1996: 122).

⁵¹⁶ McFarlane (1850 / II: 104-106).

değindikleri erken tarihlerde henüz benimsememiş olduklarıdır. Yine de sanayileşmeye yönelik istekleri, tarım ve ticaretin ön plana alınmasına engel olmamıştır. Gerek Mustafa Reşid Paşa'nın Lord Palmerston'a sunduğu memorandum ve kaleme aldığı Tanzimat Fermanı'nda ve gerekse Sadık Rifat Paşa'nın çeşitli metinlerinde tarımsal gelişmeye daha fazla kıymet verdikleri görülmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın II. Mahmud'un saltanatının son yılı ve kendisinin ilk hariciye nazırlığına denk gelen, Babıali'de etkin olduğu dönemde hızlanan reform girişimleri sırasında kurulmuş ve onun nezaretine verilmiş olan Ziraat ve Ticaret Meclisi'nin kuruluş gerekçesi, Tanzimatçıların ilk kuşağının bu dönemdeki iktisadi zihniyetlerini göstermektedir: “Ma'mûriyyet-i mülkiyenin en esâslı şeylerinden olan ziraat ve ticaret ve sınaatin Memâlik-i Mahrûsa'da te'sîs ü icrâsı esbabının müzâkeresi...”⁵¹⁷

Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın ilânının ardından kısa bir süre sonra, 1841 yılında, iktidardan düşmesiyle, Rıza Paşa Babıali'de oldukça etkin bir konuma gelmiştir. Reşid Paşa'nın tekrar iktidara gelişine kadar geçen yaklaşık dört yıllık dönemde iktisadi politikada önemli değişiklikler olmuş ve bu dönem boyunca iki temel iktisadi politika döneme damgasını vurmuştur. Söz konusu politikardan ilki, II. Mahmud döneminde başlatılan devlet eliyle sanayileşmenin hızlanmasıdır.⁵¹⁸ Sanayileşme politikasının yürütülmesinde etkili olan aktörler, 1843 yılında Serasker olacak Rıza Paşa ile Dadian ailesi mensuplarıydı.⁵¹⁹ Sanayileşme politikasının temel

⁵¹⁷ Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / V: 936).

⁵¹⁸ II. Mahmud orduya üniforma üretimi için İstanbul ve İzmir'de iplik ve kumaş fabrikaları, 1835'te bir fes imalathanesi, 1836'da İslimiye'de yün iplik ve dokuma fabrikası, Tophane yakınlarında kereste ve bakır-levha fabrikası inşa ettirmesinin yanı sıra, Beykoz'daki ayakkabı fabrikası ve top döküm fabrikası, baruthane ile tüfek fabrikasını modernleştirmiştir. Ahmed Lûtfî Efendi (1999 / I: 190); (1999 / V: 884); (1999 / V: 928); Clark (2012: 758-759); Çadırcı (1991: 349); Önsoy (1988: 49-52); Shaw; Shaw (2006: 74, 75); Quataert (2004: 1011).

⁵¹⁹ Barut üretim imtiyazını uzun yıllar boyunca ellerinde tutabilmiş bir aile olan Dadianlar, açılan yeni fabrikaların ve fabrikaların ihtiyaç duyduğu hammaddeleri elde etmek için kurulan çeşitli tesislerin tamamının yönetimini üstlenmişlerdi (Clark 2012: 764). II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında Avrupa'ya barut imali konusunda incelemelerde bulunmak için gönderilen Ohannes Dadian dönüşünde Baruthane'nin modern teçhizatla donatılarak modernleştirilmesine büyük katkı sunmuştur. Bunun yanı sıra, Avrupa'dan dönüşünün ardından Avrupa'dan getirilecek makinelerle ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir çuha fabrikası kurulması durumunda çuha ithalatının azalmasıyla birlikte elli altmış bin keselik bir miktarın “derûn-ı memleketde” kalabileceğine dair bir layiha sunmuş ve eğer devlet eliyle bu gerçekleştirilmezse kendisine imtiyaz verilmesini istemiştir. Serasker ve Kaptan-ı derya ile müzakere edilmesinin ardından çuha fabrikasının kurulması için irade çıkmıştır (Ahmed Lûtfî Efendi 1999 / V: 928). Ohannes Dadian'ın önerdiği ve kurulması için irade çıkan çuha fabrikası 1843 yılında İzmit Hereke'de kurulmuş ve Tanzimat'ın bu döneminde kurulan fabrikalar arasında en başarılı ve uzun ömürlü olan fabrika bu olmuştur (Clark 2012: 759; Seyitdanlıoğlu 2012: 723; Önsoy 1988: 51-52). Tanzimat

amacı, başta ordu olmak üzere, devletin ve sarayın ihtiyaç duyduğu ürünlerin imparatorluk içerisinde üretilerek, söz konusu malların ithalinin neden olduğu veya olacağı ticaret açıklarını en aza indirmektir.⁵²⁰ Sanayileşmenin amaçlarına bakıldığı zaman, bu politikanın aynı zamanda güçlü bir fiskal mantığın da ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Doğrusu, devlet tarafından yaptırılacak modern fabrikalarla, devletin harcamaları uzun vadede düşürülmek istenmiştir.⁵²¹ Kurulan fabrikaların yanı sıra fabrikaların ihtiyaç duyduğu hammaddelerin ucuz bir şekilde üretilmesini sağlamak amacıyla bazı adımların atıldığı görülebilmektedir. Örneğin kaliteli yün sağlamak amacıyla Yanbolu, Karınabad, Filibe, Hayrabolu ve Bursa gibi bölgelerde İspanyol cinsi koyun yetiştirmek amacıyla çiftlikler teşkil edilmiştir.⁵²² Bursa yakınlarında kurulan çiftlikte Merinos koyunu üretilmesi amacıyla yaklaşık 15.000 kadar koyun Kırım'daki Kont Woronzow'un çiftliğinden ithal edilmiştir. 1847 yılında söz konusu çiftliği ziyaret eden Charles McFarlane bu çiftliğin kurulmasının Rıza Paşa'nın fikri olduğunu ve çiftliğin başarılı olması için çok çaba ve mesai harcadığını belirtmektedir.⁵²³ Diğer yandan maden yataklarının keşfi için İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde araştırmalar yapılması amacıyla Avrupa'dan maden mühendisleri ve jeologlar getirtilmiştir.⁵²⁴

döneminin ilk yıllarında kurulan fabrikalar ve bu politikadaki Dadian ailesinin rolü için ayrıca bkz. McFarlane (1850 / I: 57-58; 60); (1850 / II: 134-143); Seyitdanlıoğlu (2012: 723); Clark (2012: 764-766); Önsoy (1988: 54-55).

⁵²⁰ Avrupa'dan getirilen modern makineler, mühendis ve işçilerle birlikte Tanzimat'ın erken dönemlerinde kurulan fabrikalar için bkz. McFarlane (1850 / I: 57-58; 66); McFarlane (1850/II: 134-143; 260-279); Clark (2012); Seyitdanlıoğlu (2012); Önsoy (1988: 51-57). Son derece sınırlı ve sürekli bir duruma dönüşmemiş de olsa, Hereke'de üretilen ipeklili kumaşlar ile Feshane'de üretilen feslerin bir kısmının piyasada satıldığı olmuştur (Clark 2012: 768; McFarlane 1850 / II: 278-279).

⁵²¹ Sultan Abdülmecid de sanayileşmeye önem verdiğini hem İstanbul'daki hem de İstanbul dışındaki fabrikalara yaptığı ziyaretlerle göstermekteydi. bkz. FO 78/559, No. 152, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844; FO 78/596, No. 97, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Nisan 1845; FO 78/821, No. 209, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 5 Temmuz 1850; McFarlane (1850 / II: 258); Çadircı (1991: 352); Şener (1990: 207-208).

⁵²² Önsoy (1988: 53).

⁵²³ McFarlane'in bu çiftlik hakkındaki gözlemleri için bkz. (1850 / I: 511-517). Ayrıca bkz. Clark (2012: 762).

⁵²⁴ Clark (2012: 761); Önsoy (1988: 53). Söz konusu mühendislerden bazılarını tanıma fırsatını bulan McFarlane, mühendislerin oldukça uzun zamandır hiçbir işle görevlendirilmeden yüksek maaşlarını almaya devam ettiklerini belirtmiştir. Bu mühendislerden bir tanesi olan Sang'in söylediklerini aktaran McFarlane (1850/II: 140-141), mühendisin beş yıl önce yol yapmak ve bataklıkları kurutmak için Osmanlı İmparatorluğu hizmetinde oldukça yüksek maaş ile istihdam edildiğini fakat tüm bu süre boyunca tek bir faydalı iş için görevlendirilmediğinden yakındığını belirtmektedir.

1843 yılında Serasker olan Rıza Paşa'nın ordu odaklı sanayileşme politikasında etkin olma nedeni son derece anlaşılır bir durumdur.⁵²⁵ Rıza Paşa, Tanzimatçılardan politik olarak ayrı düşmüş olsa da Osmanlı ordusunun modernizasyonu konusunda Tanzimat döneminin en önemli figürlerden birisidir.⁵²⁶ Reşid Paşa'nın Bâb-ı Âli'den uzaklaştırıldığı dört yıllık süreç boyunca sanayileşme ve ordunun modernizasyonu merkezli politika benimsenerek, devlet gelirlerinin büyük kısmı bu alana ayrılmıştır. Rıza Paşa'nın Bâb-ı Âli'de hâkim olduğu bahsi geçen dönemde en önemli müttefikleri ise, bizzat kendi çabalarıyla makamına atanmasını sağladığı Maliye Nazırı Musa Saffeti Paşa'dır.⁵²⁷ Dolayısıyla askeri modernleşmenin hedef alındığı, serasker ile maliye nazırının ittifakıyla sürdürülen iktidarın mali odaklı politikalara yönelmesi, bir başka deyişle maliyeyi ekonominin önünde gören anlayışın hâkim olmasında şaşılacak durum olmasa gerektir. Tanzimatçılarla Rıza Paşa ve müttefikleri arasındaki ideolojik farklılaşma tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İki grup veya hizip de kuşkusuz devletin güçlendirilmesi amacını taşımaktalardı, fakat görüldüğü üzere bu süreçte neyi öncelikledikleri, sonuca ulaşma yolunda hangi politikalarla ilerlemek gerektiği konusunda ayrılıyorlardı. Rıza Paşa grubu, askeri modernleşmeyi önceleyen, mali kaynak sağlamak amacıyla iktisadi faaliyete sıklıkla müdahaleyle maliyeyi öncelikli gören bir politik tutum sergilemişlerdir.⁵²⁸ Bu amaçla maliyede bir yandan sıkı bir tasarruf politikasına

⁵²⁵ Örneğin İngiliz büyükelçi Stratford Canning, Rıza Paşa'nın İngiltere'den getirttiği imalatçı ve mühendisler yardımıyla Hereke'deki dokuma fabrikasını kurdurduğunu belirtir. Bkz. FO 78/596, No. 97, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Nisan 1845. Charles McFarlane, Hereke'deki fabrikadan bahsederken, Rıza Paşa'nın içerisinde bulunduğu planlar, diğer projelere kıyasla daha hatasızdır demektedir. Önce pamuklu dokuma amacıyla kurulan ve ardından ipekli dokumaya dönüştürülen Hereke'deki fabrika üzerine detaylı bir anlatım için bkz. McFarlane (1850/II: 275-279).

⁵²⁶ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1061); Lewis (1968: 111).

⁵²⁷ FO 78/519, No. 119, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Haziran 1843. Musa Saffeti Paşa'nın Maliye Nazırlığı'na getirilmesinde Rıza Paşa'nın etkisi için bkz. Pakalın (1939/I: 54, 55). Ayrıca Stratford Canning, Sadrazam Rauf Paşa ve Hariciye Nazırı Sadık Rifat Paşa'nın, yalnızca Rıza Paşa'nın sözcüleri durumunda olduğunu iddia etmektedir. FO 78/523, No. 260, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 13 Aralık 1843; FO 78/561, No. 189, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Eylül 1844. Rıza Paşa'nın Bâb-ı Âli'deki nüfuzu hakkında ayrıca bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1061) ve Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1198).

⁵²⁸ FO 78/561, No. 189, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Eylül 1844; FO 78/563, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Kasım 1844. Stratford Canning'e göre Kasım 1844'te görevinden azledilen Meclis-i Vâlâ Reisi Ahmed Fethi Paşa'nın azlinin asıl sebebi, Rıza Paşa ve Musa Saffeti Paşa'nın yürüttüğü ordu ve maliye merkezli politikalarla karşı oluşudur. FO 78/563, No. 264, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Kasım 1844; FO 78/564, No. 272, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 3 Aralık 1844. Dönemin Hariciye Nazırı Sadık Rifat Paşa'nın Musa Saffeti ve Rıza paşaların politikalarının İmparatorluğu hızlı bir şekilde kargaşaya ve yıkıma götürdüğü konusunda İngiltere büyükelçisi Stratford Canning'e yakınmaları ve Canning'in maliyeyi ve orduyu önceleyen politikaların ekonomiye verdiği zarar ve toplumda yarattığı huzursuzluğa dair eleştirisi için bkz. FO 78/562, No. 223, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 11 Ekim 1844. İngiliz dışişleri bakanı Aberdeen, Avusturya'nın

gidilirken, diğer yandan İngilizlerin eleştirilerine neden olan bir tarzda Avrupa’da genel kabul gören iktisadi politikalarından uzaklaşmaya başlamışlardır.⁵²⁹ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1199) de Rıza Paşa’nın uyguladığı politikanın hem maliyeye hem de ekonomiye zarar verdiğine dair eleştirilere hedef olduğundan bahsetmektedir:

“Müşârüniylehin tensîkat-ı askeriyye hususunda mesâ-i meşhûdesi memdûhiyyetini mûcib olmasıyla beraber bu misillû icrâât ve inkılâbât-ı mühimmenin tensîk ve icrâsında göze aldırılması ehem olan fedâkârlığın mütâlaasına karşı orduların tertîbinden dolayı hazîne-i devleti muzayakaya dũçâr ve efrâd-ı müslimeyi bilâ-mûcib vatan ve zirâât ve ticâretlerinden dũr ve mahrûm etdi deyû ol vakit ba’zı taraflardan Rızâ Paşa dũçâr-ı seng-i ta’rîz olmuş idi.”

Yaklaşık beş yıla yayılan hızlı fabrikalaşma politikası sonunda, iktidarın değişmesinin de etkisiyle, bu politikanın zamanla terk edildiğine şahit olunmaktadır. Dadianlara 1849’un sonunda fabrikalar yönetiminden el çektirilmiş⁵³⁰ Bursa’daki koyun çiftliği âtıl hale gelmiştir. Bu dönemde kurulan fabrikaların bir kısmı kapatılmış olsa da bazıları başarılı bir şekilde üretime uzun süre devam etmişlerdir. Sanayileşme politikasının terk edilmesinden bahsederken, fabrikaların tamamının kapatıldığını kastetmesek de bu dönemin ardından kapsamlı, tutarlı, düzenli, devamlı ve mali kaynakların önemli bir kısmını bu maksatla seferber edecek şekilde devlet eliyle bir sanayileşme politikasının

Londra’daki elçisiyle yaptığı görüşmede, Avusturya’nın Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerde mevcut olan gümrük tarifelerinin, Avrupalı devletlerin ayakta kalması için uğraştıkları Osmanlı İmparatorluğu’na büyük zarar verdiğini ve yabancı tüccarlara adil olmayan bir avantaj sunduğunu belirterek, Osmanlı İmparatorluğu’nu bu elverişsiz durumdan kurtarmak amacıyla birlikte hareket etme önerisi sunduğunu belirtmiştir. Fakat hem Avusturya hem de İngiltere mevcut Osmanlı kabinesinin böyle bir girişimi kabul edeceği konusunda şüphelidir. Zira Avusturyalılara göre Türk nazırlar için ticaret antlaşmaları ve tarifeler devletin hazinesine para sağlayan mali bir meseleden başka bir şey değildir. Bu nedenle ön-görüşmelerin Türk nazırlarla başlatılmayıp, Avrupa devletlerinin kendi aralarında başlatmalarının daha doğru olduğu görüşündedir. İngiliz dışişleri bakanının İstanbul’daki elçisine verdiği talimata göre, İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun devamlılığındaki gerçek ve daimî çıkarı nedeniyle kısa vadede İngiliz üreticiler açısından fedakârlık gerektirse de Avusturya’nın önerisi doğrultusunda Osmanlı nazırlarını imparatorluklarının refahı için bakış açılarını genişletmeleri konusunda diğer büyükelçilerle işbirliği yapması konusunda talimat vermiştir. FO 78/553, No. 158, Lord Aberdeen’den Stratford Canning’e, 7 Ekim 1844.

⁵²⁹ FO 78/519, No. 119, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 1 Haziran 1843. Stratford Canning Avrupa’da hâkim olan iktisadi politikaların ne olduğuna açıklık getirmese de İngiltere’nin genel politikası dikkate alındığında bunların liberal iktisat politika olduğu akla yatkın görünmektedir.

⁵³⁰ Clark (2012: 768). Fabrikalaşmanın en önemli tanığı ve anlatıcısı olan Charles McFarlane, görüştüğü bütün Avrupalıların fabrikalaşma politikasının başarısızlığı konusunda Dadian’ları suçladıklarını görmüştür. McFarlane de Dadian’ların Sultan’ı Manchester, Birmingham gibi sanayi merkezi yaratacakları konusunda kandırdıklarını iddia etmektedir (McFarlane 1850/I: 66; McFarlane 1850/II: 134-143; 269; 277-279).

Tanzimatçılar tarafından sürdürülmediği bir gerçektir.⁵³¹ Tanzimatçıların sanayiye yaklaşımı konusunda bütüncül bir tanım ortaya koymak gerekirse, bunun temel karakteristiği, devlet eliyle sanayileşmeye mesafeli yaklaşım, sanayiye korumaya yönelik bir amaçtan ziyade gelişimini teşvik etmek ve bu konuda yol gösterici bir rol üstlenmektir. Sanayiye teşvik konusunda ise özel teşebbüsü bir araya getirecek olan şirketlerin faydası üzerinde önemle durulmaktadır. Dolayısıyla şirket vasıtasıyla veyahut bireysel teşebbüsle olsun, sanayileşmeye yönelik yatırımların güvenle yapılması ve sermaye birikiminin devlet tarafından güvence altında olduğu bir iktisadi alan açmaya gayret edilmiştir. Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna valilikleri sırasında en çok üzerinde durduğu konulardan birisi iktisadi faaliyetin çeşitli alanlarında şirketlerin kurulmasını teşvik etmek amacıyla, şirketler kurarak öncülük yapmak ve halka örnek olmaya çalışmaktır.⁵³² Benzer şekilde, Sadık Rifat Paşa şirketlerin önemi konusuna kaleme aldığı birçok lâyhada değindiği gibi,⁵³³ İmparatorlukta basılmakta olan çeşitli gazete ve dergilerde de bu konudan bahseden pek çok makale bulunmaktaydı.⁵³⁴

⁵³¹ Elbette ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Tanzimatçılar döneminde hiçbir fabrikanın kurulmadığı anlamına gelmemektedir bu. Örneğin 1865 yılında Fuad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İslimiye'de bir dokuma fabrikası kurulması için emir verildiği, *Levant Herald*'in 11 Ocak 1865 tarihli sayısında haberleştirilmiştir. Bir diğer örnek ise yine Fuad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde kurulan zaptiye hapishanesindeki imalathanedir. Osmanlı hizmetine girmiş Macar mültecilerden birisi olan Attar Bey'in yönetimindeki hapishanede yer alan imalathanede, zaptiyenin ihtiyaç duyduğu dokumalar, ayakkabılar ve eyerler üretilmekteydi. İşgücünü zaptiye hapishanesindeki mahkûmlar oluşturmaktaydı (Kennedy 1864: 103). Bunun yanı sıra, Tanzimatçılar döneminde kurulan iktisatla ilgili bazı meclislerin görevleri arasında sanayiye geliştirme ile ilgili araştırmalar ve tartışmalar yapmak da bulunmaktaydı. Örneğin Nafia Meclisi'nin görevleri arasında ziraî kalkınma, ormanların korunması ve yenilerinin yetiştirilmesi, inşaat ve imar faaliyetlerinin yanı sıra, sanayiye geliştirmede alınacak önlemlerle ilgili meseleler de bulunmaktaydı (Akyıldız 2018: 169).

⁵³² Midhat Paşa, valilikleri esnasında Avrupa tarzında kurduğu araba şirketleri ile ilgili şu sözleri sarf etmektedir: "...Avrupa memleketlerinde olduğu gibi yolcu ve yük taşıyan arabaların kullanımında da olması ve bunun için çeşitli şirketler ve kumpanyalar kurulması gerekirse de bizim memleketlerde halk bu gibi şirketlerin kurulması fikrine henüz alışmamış olduğundan, yavaş yavaş buna da bir yol açılmak ve bu konuda herkese teşvik edici bir örnek olmak için önce Niş'te daha sonra Rusçuk'ta birer araba şirketi faaliyete geçirilmiş ve daha sonra hepsi birleştirilerek vilayet geneline yaygınlaştırılmıştır." Aktaran: Koç (2021: 262-263). Midhat Paşa aynı zamanda, araba şirketinin kuruluşunda belirttiği üzere, halkın şirketleşme konusuna yabancı olması nedeniyle, onları şirketler aracılığıyla sanayi tesisleri kurmalarını teşvik etmek amacıyla, ıslahhanelere bağlı bir çuha fabrikası kurduğunu ve bazı yerlerde buhar gücüyle çalışan değirmenler kurduğunu söylemektedir (Koç 2021: 280). Ayrıca bkz. Ali Haydar Midhat (1997: 52-53).

⁵³³ Sadık Rifat Paşa, Avrupa'da şahit olduğu şirketlerden olumlu bir şekilde bahsetmekte (Mehmed Sadık Rifat Paşa 1291a: 10; Seyitdanlıoğlu 1996: 122) ve önemli miktarda mali kaynak gerektiren yolların yapımı gibi yatırımlarda şirketleşmeyi bir seçenek olarak bazı lâyhalarında sunmaktaydı. Örneğin, bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 17-19); (1292: 20-21). Zeyl-i Risale-i Ahlâk'ta (1988a: 48) ise Rifat Paşa şirketlerin önemiyle ilgili şunları söylemektedir: "...kumpanyalar marifetiyle külliyyetli sermayeler konularak, bunca fabrikalar ve nâ-kabil-i ta'dâd nice şeyler ve enva'-ı hüner ve san'atlar yapılmakta bulunmuştur."

⁵³⁴ Bu makalelerin en etraflılarından bir tanesi Vahan Efendi tarafından 1862 yılında Mecmua-ı Fünûn'da yayınlanan "Fevâid-i Şirket" isimli makedir. Vahan Efendi, "Nev'-i insanın refâh ve saadet-i hâlinin

Tanzimatçıların en kapsamlı ve önemli sanayi girişimlerinden birisi sayılabilecek Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluş amacı ve uygulamalarına bakıldığı zaman da görülebilecektir ki, Tanzimatçılar sanayileşmeyi özel teşebbüse bırakma ve bu konuda şirketleşmeyi teşvik etmeyi iktisadi zihniyetlerine ve politikalarına daha uyumlu görmekteydiler.⁵³⁵

Anlaşılan o ki, 1842-1846 yılları arasında yoğunlaşan, devlet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sanayileşme politikasında harcanan yüksek meblağ kadar, kurulan fabrikalarda üretilen ürünler de ithal ürünlere kıyasla daha pahalıya imal edilmiştir. Nitekim, kapsamlı bir sanayileşme politikasını destekleyebilecek, üretim açısından gerekli hammaddelerin fabrikalara ulaşımını sağlamaya uygun yaygın ulaştırma olanakları bulunmadığı gibi, İmparatorluk içerisinde kaliteli hammadde temini de mühim bir problem olarak kendisini dayatmaktaydı.⁵³⁶ Üretim araçlarının geriliği ve ulaşım olanaklarının ilkelliği, hammadde fiyatlarını ve üretim maliyetlerini yükselten en büyük nedenlerdendi. Dahası buna, fabrikalarda çalışmak üzere Avrupa'dan getirilmiş uzman personel ve işçilere Avrupa'daki ücretlere kıyasla ödenen yüksek maaşlar da eklendiğinde,⁵³⁷ sanayileşerek üretmek, aynı ürünleri ithal etmekten daha maliyetli hale gelmişti.⁵³⁸ Bu nedenden dolayı Avrupalılar, Osmanlı Devleti'nin neden ulaşım olanaklarını, tarımı, hayvancılığı ve madenciliği geliştirmek yerine sanayileşmeye çalıştığını anlamlandırmakta zorlanıyorlardı.⁵³⁹ Örneğin Bakırköy'deki Baruthane'de sürmekte olan buharlı gemi inşaatının başındaki İngilizli Phillips, gemi

husûl ve bekâsına medar olan esbâbın ehemmi, madde-i şirket olup” cümlesiyle başladığı makalesinde özellikle ticaret şirketlerinin ne denli önemli olduğu üzerinde durmaktadır (Vahan Efendi 1988).

⁵³⁵ Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun en önemli faaliyetlerinden bir tanesi kuşkusuz loncaların şirketler şeklinde örgütlenmesini sağlama çabasıdır. Islah-ı Sanayi Komisyonu ve faaliyetlerine dair bkz. Önsoy (1988: 95-114); Ortaylı (2014a).

⁵³⁶ Clark (2012: 768); Seyitdanlıoğlu (2012: 727-728).

⁵³⁷ Edward Clark (2012: 768) Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan getirilen uzman ve işçiler için Avrupa'daki cari ücretlerin üç mislinden fazla ödeme yaptığı iddiasındadır.

⁵³⁸ Ubcini (II: 358-359); Önsoy (1988: 55-56). 1861 yılına gelindiğinde Hereke'deki ipekli dokuma fabrikasının kendi masraflarını dahi karşılayamadığına dair haberler gazetelere yansımaktaydı. *Levant Herald*, Sayı 137, 30 Ekim 1861. Üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla vasıfsız işçi olarak kullanılan Osmanlı tebaası oldukça düşük ücretlerle çalıştırılmakla beraber ücretlerini uzun süre alamamaları da sık rastlanan bir durumdur (McFarlane (1850/II: 269). Gereken işgücünü karşılamak amacıyla bazen Doğu Eyaletlerinden zorla getirilen Ermenilerle çözüm üretilmeye çalışıldığı görülmekteydi. FO 78/598, No. 155, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 21 Haziran 1845. Devletin fabrikalardaki işgücünü karşılamak üzere başvurduğu önlemler hakkında ayrıca bkz. Quataert (2004: 1012-1013).

⁵³⁹ Ubcini (II: 357-359). İzmit'teki yünlü dokuma fabrikasında istihdam edilen Fransız ve Almanların bu yönde görüşleri için bkz. McFarlane (1850/II: 270, 271).

tamamlandığında harcanmış olan toplam meblağın, İngiltere’den iyi bir buharlı gemi satın almak için gereken maliyetin beş-altı katını bulacağını tahmin etmekteydi. Bu kadar pahalıya mal olmasının nedeni gemi için gereken demirin ve diğer gereçlerin tamamının İngiltere’den ithal edilmiş olmasıdır.⁵⁴⁰ İzmit’teki yünlü dokuma fabrikasında istihdam edilen bir Belçikalı, üretim sürecinde ithalata olan yüksek bağımlılığı benzer örneklerle belirtmekteydi:

“İngiltere ve Fransa’nın en iyi makinelerine sahiptik. Gerekli olan yünün en iyisi Trieste yolu ile Saksonya’dan ve en iyi yün üreten ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen ise biz Fransız ve Belçikalılardık. Bütün bunları görüp de eğer ara sıra en zarif kumaş parçasını çıkaramazsak pek garip olurdu. Siz buna Türk kumaşı diyemezsiniz; bu, Avrupa makinesiyle, Avrupa malzemesi kullanılarak becerikli Avrupalı elleriyle sadece Türkiye’de yapılmış bir kumaştır.”⁵⁴¹

Daha önce de söylendiği gibi, bu dönemde sanayileşme konusunda gösterilen çabanın temel hedefi ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bir bakıma bu girişimler, iktisadi anlamda üretimi, yani pazar için üretimi hedeflemekten ziyade, devletin giderlerini azaltmaya dönük olması hasebiyle fiskal kaygılar taşımaktaydı. Bununla birlikte, kuruluş amacı gibi vazgeçilmez nedenlerinin en önemlilerinden bir tanesi yine fiskal kaygıları işaret etmektedir. Kurulan fabrikaların pek çoğu, ithal malların sunduğu fiyat avantajıyla başa çıkamamıştır. Dolayısıyla fiskal kaygı ucuza ithal etmeyi daha avantajlı görmüştür. Burada iktidarın el değiştirmesinin önemini de atlamamak gerekir. Mustafa Reşid Paşa’nın iktidara ikinci defa gelişinin ardından, yavaş yavaş devlet eliyle geniş çaplı sanayileşmeye dönük ilgi kaybedilmiş ve özellikle Tanzimatçıların ikinci kuşağıyla birlikte, İmparatorluğun iktisadi kalkınmasının öncülüğü tamamen hammadde ve gıda maddelerinin üretim ve ihracatına terk edilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat dönemi boyunca, devlet aracılığıyla sanayileşmeye dönük kapsamlı ve tutarlı bir politikanın Tanzimat’ın ilk beş yıllık süreci dışında görülmediğini söylemek mümkündür. Tanzimatçıların hammadde üretimine odaklanarak mamul mal ihracatçısı konumunu kabul etmeleri bir bakıma, Adam Smith’in uluslararası iş bölümünün ve ticaretin faydasına dair vurgusu yahut David Ricardo’nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

⁵⁴⁰ McFarlane’e (1850/II: 138-139) göre “Zavallı Sultan’ın” demirin ithal edildiğinden haberi yoktu ve hammaddenin Osmanlı madenlerinden temin edildiğini zannetmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından inşa edilen gemilerin çok pahalıya mal olmasını sorgulayan ileri tarihli bir haber için bkz. *Levant Herald*, No. 142, 4 Aralık 1861.

⁵⁴¹ Clark (2012: 770-771); McFarlane (1850/II: 270).

doğrultusunda atılan bir adım olarak da yorumlamak makul görünmektedir. Zira, Osmanlı'nın sanayileşmeden önce tarımsal ve altyapısal kalkınmasını tamamlaması gerektiğine dair çeşitli yazılar gittikçe çoğalmaktaydı. Bu yazılardan bir kısmı devletin yarı resmi yayın organı gibi faaliyet gösteren ve devlet tarafından mali olarak desteklenen, William Churchill isimli İngiliz'in yönetimindeki Ceride-i Havadis'in sütunlarında yer almaktaydı. Örneğin henüz 18 Eylül 1840 tarihinde çıkan bir yazıda Osmanlı'nın sanayileşmesi için iktisadi politika yürütülmesine dair öneride bulunanlar eleştirilmekteydi:

“...Bazı vatan gayretinde olan kimseler ile imar-ı memlekete dair muhavere ve mübahase esnasında Memalik-i devlet-i aliyyede dahi fabrikalar yani emtia kârhaneleri peyda olunup dışarıdan gelecek bez ve çuha ve cam ve şeker ve saire elzem olan türlü türlü emtia ve eşyayı kendi diyarımızda hasıl eylediğimiz halde hem halkımız her nevi sanata alıştırmış olarak başı boş kimesne kalmaz ve hem de bu eşya için şimdiye kadar sarf olunan akçeler kendi memleketimizde kalırdı denilerek bazı mertebe sohbet güzerân edüp vakıa bu mülahaza pek yolunda olup lâkin elhaletühazihi memaliki mahrusede katı çok tarlalar boşu boşuna durmakta ve ekseri mekulatımız dahi hariçten alınmakta olmasıyla Devlet-i Aliyye teb'asına göre bu fabrikalardan evvel yapacak sanat ekinciliktir ve fabrika maddesi son iştir. Çünkü bir şahıs her bir umuru kendisi görüp ahara gördürmemiş olsa bu kadar hırfet ve sanat meydana çıkmaz idi... Eğer bir devlet hiçbir metaı kendi ülkesinde peyda hasrederse mümkün olmaz. Devlet-i Aliyye ülkesinde dahi zehair ve sair mahsulâtı harasiyenin teksirine ihtimam olunarak filvaki bunlar küsur emtia ile değişilür ise ol vakit emtia-ı merkume behemahal ucuz düşer ve bu usulde ahâr millet ile dahi alışveriş edüp öylece imâl etseler de Amerika ve Hindistan ve Memâlik-i Osmaniye ve sair diyarlardan getirtirmeselerdi bu kadar bezzaz malı çoğalıp ucuz düşmez idi. Zira Amerika'dan Avrupa'ya gayetle çok pamuk gider ve onun bedelinde yine pamuktan işlenmez bezzaz malı verilüp Amerika'ya gider... Asıl tedbir, kişi melûf olduğu sanatı ne külliyyen terk ve ne yeni bir iş icadından ittihaz etmelidir. Devlet-i Aliyye kendi ülke ve memleketlerinde çuha ve bez her türlü emtia ve eşyayı meydana çıkarmağı tasmim etmektedir. Eğerçi memalik-i Devlet-i Aliyye'de pamuk ve yemiş ve ipek ve sair mahsulât güzel biter, bunları Avrupalılar alır. Bedelinde bez ve çuha ve hırdavat ve sair eşya ve emtia ita ederler ve ol emtia ve eşya ucuz düşerse de bir taraftan ekincilik ve bir taraftan fabrikalar icadında kati çok faide derkardır.

...Velhasıl memalik-i Devlet-i Aliyye ülkesi hem haraset ve ziraat ve hem fabrikalar icatlarıyla her türlü sanata elverir ülkeyi vesi olup bilutfutealâ Tanzimat-ı Hayriyye berakatiyle tez elden ziraat ve harasetin ilerleyip imaratı lâyık kesbile vakit vakit fabrikalar ve emtia kârhaneleri icat ve tanzim olunması münasip olur.”⁵⁴²

⁵⁴² Aktaran: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 107-111); Sayar (2013: 270-271); Mardin (2007: 72-74); Kurdakul (1997: 91-92).

Ceride-i Havadis'te çıkan yukarıdaki yazı istisna değildir; bu gazetede benzer içerikli yazılar çıkmaya devam ettiği gibi,⁵⁴³ Tanzimatçıların ilişkide olduğu Avrupalılardan da benzer öneriler gelmeye devam etmiştir. Bu Avrupalılardan bir tanesi olan ve Mustafa Reşid Paşa'nın danışmanlığını yaptığı söylenen M. Cor, iktisadi politika konusunda Ceride-i Havadis yazarlarıyla aynı düşünmekteydi. Cor'a göre Osmanlı Devleti önce ulaşım ve tarım alanında yatırımlar yapmalıydı.⁵⁴⁴ Bu konuda Mustafa Reşid Paşa'yı ne kadar etkilediğini bilebilmek olanaklı olmasa da konuyla ilgili fikirlerini ilettiğini varsaymamak için de herhangi bir neden bulunmamaktadır. Bir diğer Avrupalı olan Ubcini ise sanayileşme çabasıyla pek çok paranın heba edilmesini eleştirerek, bu paraların tarıma ve altyapıya harcanmasıyla elde edilebilecek faydayı okurlarına anlatmaktaydı:

“...ticaret dengesini ayakta tutabilecek bir şekilde bütün gayretlerini tarıma yöneltecek yerde, Türkiye, kendi ihtiyaçları için zaruri bütün şeyleri bizzat kendileri yapmak isteyen yeni doğmuş veya yenileşmekte olan milletlerde görülen bu genel hatadan kendisini kurtarmasını bilemedi. Gördüğümüz gibi aslında ziraat bakımından büyük bir kuvvet olan Türkiye toprağının mahsullerini ve işleyişini mümkün olduğu kadar yüksek seviyeye çıkarmak ve hammaddelerini kendisine yapılmış olarak gönderen yabancılara satmak yerine, kendisini sanayi bakımından kuvvetli bir devlet olarak göstermeye kalkışmakla hata etti çünkü sanayinin baştan başa kurulması gerekiyordu ve bu yüzden de bu yolda ancak el yordamı ile yürüyebilirdi. (...)

...birçok senelerden beri bu felaket çukurunda gömülüp giden 100 milyon kuruştan daha fazla bir meblağı düşünmek yerinde olacaktır. Bu yüz milyon ulaşım yollarında ve tarımı teşvik konularında kullanılmış olsaydı, öşürlerin ve gümrüklerin gelirlerini en az iki misline o anda çıkarmış olurlardı!

Bütün bu hadiselerden Türkiye için şu ders çıkmaktadır ki: Türkiye endüstri konusunda şimdiye kadar büyük imalat maddeleri bakımından Avrupa'ya karşı sürdürdüğü rekabet anlayışından vazgeçmeli ve gerek kendi toprak mahsulleriyle olsun ve gerekse halılar, maroken deriler, altın işlemeler, eyercilik, silahlar, sabunlar vs. gibi, dahili ticareti besleyen yerli endüstrinin çeşitli kollarıyla olsun işletmeciliğe büyük bir önem vermekle yetinmelidir. (...) Ayrıca, şayet yabancıların kendisinden satın aldıklarından daha fazla miktarda kendisinin dışarıdan ithalat yapmak suretiyle fakirleşmekten korkuyorsa, tekrar ediyorum ki Türkiye kendi toprağının zenginliklerini kullanıp yararlanmak suretiyle muvazeneyi temin etmeye muktedirdir. Diğer tarım kollarından hiç söz etmesek bile, tek başına hububat senede 100 milyon frangı aşan bir değerdeki geliri rahatça temin edebilirler. Bu meblağ ile de, kentallarca demir, varillerce şeker, metrelerce yünlü kumaş, yardalarca pamuklu bez ve muslin ödenebilir.”⁵⁴⁵

⁵⁴³ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 111-119); Sayar (2013: 270-272); Mardin (2007: 72-74).

⁵⁴⁴ Mardin (2007: 71-72); Önsoy (1988: 56).

⁵⁴⁵ Ubcini (II: 357-360).

Ceride-i Havadis'te çıkan makale ve Ubcini tarafından yazılan, yukarıda alıntılanmış, iki yazı arasında yaklaşık on yıllık süre bulunmaktadır. İlki yoğun sanayileşme politikası henüz başlamadan, ikincisi ise sanayileşmenin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından kaleme alınmış bu iki metnin Tanzimatçılar üzerinde ne kadar etkide bulunup bulunmadığını tespit etmek zor olmakla birlikte, en azından, Tanzimatçıların liberal iktisat kuramı doğrultusunda yapılmış bu tartışmalardan haberdar olduklarını varsayabiliriz. Daha önce bahsedildiği üzere Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat arifesinde ve ilk hariciye nazırlığı döneminde Avrupa'dan uzman personel ve teknoloji transferiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin geliştirilebileceğine ve geliştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Bununla birlikte ikinci hariciye nazırlığı için İstanbul'a dönen Reşid Paşa artık farklı bir zihniyetteydi. Belki yaklaşık dört yıl kaldığı Avrupa'da liberal iktisat kurama daha fazla maruz kalmış veyahut kendisi Avrupa'dayken, Osmanlı Devleti tarafından yürütülen sanayileşme politikasının başarısızlığını görerek liberal iktisat kuramın önerdiklerine kani olmuştur. Bunu tam olarak belirleyebilmek mümkün olmasa da, İstanbul'a hariciye nazırı olarak dönmesinin ardından girişilen sanayileşme politikasını eleştirmeye başladığı görülmektedir.⁵⁴⁶ Fransa hükümeti tarafından kendisine tahsis edilen buharlı bir gemi ile 11 Aralık 1845 tarihinde İstanbul'a ulaşan yeni hariciye nazırı, birkaç gün dinlenmenin ardından kendi evinde gayrı-resmi bir şekilde İngiltere büyükelçisi Stratford Canning ile yaptığı görüşmede, sanayileşme politikasının da bir parçasını oluşturduğu, ordu odaklı modernleşmenin boyutlarından rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Canning'e göre Reşid Paşa, Tanzimat'la birlikte ilan ettiği prensipleri uygulamaya koyma konusunda oldukça kararlı gözükmekteydi.⁵⁴⁷

Stratford Canning, Babıali'de iktisadi zihniyet ve politika konusunda değişim belirtilerinin ortaya çıktığını Ekim ayının sonunda, Reşid Paşa'nın hariciye nazırı olmasından kısa bir süre sonra kaleme aldığı raporda belirtecektir. Serbest ticaretin Reşid Paşa'nın politikasının yapı taşı olduğunu belirten Canning, devamında Babıali'de yabancı sermayenin girişine, madenlerin işletilmesi ile yolların inşasında yabancı istihdamının teşvikine yönelik yatkınlığın ortaya çıkmaya başladığından bahsetmiştir.

⁵⁴⁶ Charles McFarlane'in (1850/II: 230) belirttiğine göre, Reşid Paşa'nın Paris'teki son elçiliği sırasında, İmparatorluğu kalkındırmanın en iyi yolunun tarım olduğuna dair kendisine yapılan önerilere ikna olmuştur.

⁵⁴⁷ FO 78/603, no 286, Stratford Canning'den Earl Aberdeen'e, 17 Aralık 1845.

Dahası Babıali’de, nehir ağzlarının ve limanların temizlenmesi ve genel olarak tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi için Avrupalı Hıristiyan yerleşimler kurma konusu üzerine düşünüldüğünü sözlerine eklemiştir.⁵⁴⁸ Açıkça görüldüğü üzere iktisadi politika konusunda önemli bir sapmanın ortaya çıktığı meydandadır. Artık askeri odaklı sanayileşmenin yerini, tarım ve altyapı gelişimini önceleyen bir anlayışa geçilmektedir.

Tanzimatçıların ikinci kuşağının en önemli figürlerinden birisi olan Âli Efendi (Paşa) de sanayileşmek amacıyla devlet tarafından yüksek meblağlar harcanmış olmasını üzüntüyle karşılayanlardandı. Âli Efendi, İmparatorluğu kalkındırmanın yolunun tarımsal üretimde yattığını düşünmesine rağmen, limanlardan iç kesimlere ulaşacak yollar olmadığı sürece, bu bölgelerde tarımsal gelişimin gerçekleştirilemeyeceğinin de farkındaydı. Bu nedenle, israf olarak gördüğü sanayileşme maksadıyla harcanan milyonlarca kuruşun yol yapımı gibi altyapı çalışmalarına ve tarımsal gelişimi sağlamaya sarf edilmemiş olması konusunda oldukça üzgün hissetmekteydi. Zira, İngiltere’de tanık olduğu demiryollarının yarattığı mucize onu bir hayli etkilemişti. Yine de Âli Paşa, yakın zamanda kurulmuş olan Ziraat Nezareti ile birlikte kısa süre içerisinde tarımsal gelişimin sağlanabileceği konusunda oldukça ümitli ve iyimserdi.⁵⁴⁹

Tanzimatçıların tarımsal gelişme üzerinden iktisadi kalkınma politikası geliştirmeye yönelik istek ve çabaları hem Osmanlı İmparatorluğu’nun maddi koşulları hem de Avrupa’da hâkim iktisadi düşünceyle son derece uyumluydu. Osmanlı İmparatorluğu’nun maddi koşulları bir yana, Tanzimatçıların tarımsal gelişim üzerinden kurguladıkları iktisadi zihniyet ve politikanın Malthus’un Avrupa’da yaydığı korkunun gölgesinde geliştiği vurgulanmalıdır. Burada önemli olan Tanzimatçıların Malthus’un *An Essay on the Principal of Population* isimli eserini okuyup okumadıkları değildir. Gerçek olan, 19. yüzyılda hem Malthus’un etkisiyle hem de ondan bağımsız olarak

⁵⁴⁸ FO 78/602, No. 248, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 30 Ekim 1845.

⁵⁴⁹ McFarlane (1850/II: 95). Stratford Canning’in belirttiğine göre, taşımacılığa uygun yolların olmayışı nedeniyle, İstanbul’un yalnızca elli mil yakınlarında bulunan sahildeki verimli arazilerin akresi (4 dönüm) iki şilin gibi düşük bir fiyata ancak alıcı bulurken, yabancı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu’na Rusya’dan ithal ettikleri tahıllarla yüksek kârlar elde edebiliyorlardı. FO 78/476, No. 67, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 27 Mart 1847’ye melfufen: “Memorandum on the present policy of the Turkish administration”.

nüfusun artış hızına dair kaygılar, toplumsal refaha ulaşılabileceğine dair Adam Smith'in yarattığı iyimserlik ve David Ricardo'nun ileri sürdüğü karamsarlık ve şüphe, Avrupa'da bilinen ve tartışılan meselelerdi.⁵⁵⁰ Benzer şekilde, Malthus'un nüfus artış hızı ile tarımsal gelişme arasında var olduğunu iddia ettiği dengesizliğin bir gıda krizine yol açacağı iddiası⁵⁵¹ ile Adam Smith'in uluslararası ticarete iş bölümünü olumlaması ve Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi bir bütün olarak ele alındığında, Avrupa'daki iktisat üzerine tartışmalardan çıkan sonuç, Osmanlı İmparatorluğu gibi hammadde üretimine dayanan bir ekonominin, sanayi gibi zaten Avrupa'da gelişmiş ve her geçen gün gelişmeye devam eden bir alana yönelmesinin gereksizliği ve hammadde üretimine odaklanmasının hem kendi hem de bütün ulusların çıkarına olduğuydu. Bunu destekleyecek şekilde, Avrupa'da nüfusun ve sanayi üretiminin hızlı bir şekilde artışı, birincil maddelere yönelik talebi artırmakta⁵⁵² ve ticaret hadleri 19. yüzyılın başından itibaren istikrarlı bir şekilde birincil mallar lehine artmaktaydı, bir başka deyişle mamul malların üretim maliyetleri ve fiyatları gerilerken, hammadde ve gıda maddeleri, talebin artışına paralel olarak, mamul malların fiyatına kıyasla yükselmekteydi.⁵⁵³

Ordu odaklı modernleşme politikasından vazgeçiş, yalnızca kapsamlı sanayileşmenin askıya alınmasına neden olmamış, aynı zamanda fabrikalara hammadde üretmek amacıyla kurulan bazı tesislerin de önemini yitirmesine neden olmuştur. Bu tesislerden bir tanesi, Rıza Paşa'nın girişimiyle kaliteli yün üretmek için yaklaşık on beş bin Merinos koyunu ithal edilmesiyle Bursa yakınlarında kurulan koyun çiftliğidir. Birkaç

⁵⁵⁰ Avrupa'da nüfusun yükselmekte olduğu ve bunun yarattığı kaygılardan bahseden bir makale Ceride-i Havadis'in 7 Eylül 1842 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Makale yazarının belirttiğine göre, "... bu derdin devâsını çoktan çok düşünülmüş ve bir takım hükemâ dahi ol bâbda müte'addid kitaplar telif etmiş ise de" henüz nüfus artışı sorununun önüne geçilebilecek bir çare bulunamamıştır. bkz. *Dünyada Nüfus Artışı ve Neticeleri* (1842/1988).

⁵⁵¹ Barber (2021: 66).

⁵⁵² İngiliz diplomatlar da her buldukları fırsatta Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamaktaydılar. Örneğin 14 Nisan 1847 yılında, Sultan'ın huzuruna, yeni doğan şehzade için İngiltere Kraliçesi'nin tebrik mektubunu sunmak amacıyla çıkan İngiltere'nin vekil büyükelçisi Henry Wellesley, aynı zamanda Sultan'ın İrlanda kıtlığı nedeniyle yaptığı yardım için de teşekkür etmiştir. Bu konuyu bir fırsat olarak değerlendiren Wellesley, Avrupa'nın diğer bölgelerinin maruz kaldığı kıtlıktan nasıl fayda sağlayabileceğini Sultan'a anlatmış ve Sultan'ın ve aydınlanmış bürokratlarının Osmanlı Devleti'nin bütün tebaasına muazzam zenginlik ve refah sağlayacak tarım gibi önemli bir ticaret kaynağını geliştirmek için bütün güçleriyle çalışacağını umduğunu belirtmiştir. FO 78/680, No. 133, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 15 Nisan 1847.

⁵⁵³ 19. yüzyıl ticaret hadleri ve ticaret hadlerindeki değişim için bkz. Williamson (2008). 19. yüzyıl ticaret hadlerini Osmanlı İmparatorluğu üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. Pamuk; Williamson (2009). Ayrıca bkz. Pamuk (2005: 153-159).

yıl önce şahit olduğu, “iki tane şapkalı Frenk”in yönettiği ve birçok çalışanın hizmet ettiği son derece iyi durumdaki çiftliğin, 1847 yılındaki harap halini gören Samsunlu tütün üreticisi bir Rum şaşkınlığını gizleyememiştir. Çiftliği yöneten Frenklerden bir tanesi yakın zamanda ölmüş, diğeri işi bırakarak gitmişse de Charles McFarlane çiftliğin bu hale gelmesinin esas nedenini yakın zamanda gerçekleşen iktidar değişikliğine bağlamaktadır. Rıza Paşa’nın iktidardan düşmesi ve Reşid Paşa’nın iktidara gelişiyle kaderine terk edilen çiftlikte, çiftlik kadar harap durumda iki yüz koyun ve iki Bulgar çobandan başka bir şey kalmamıştır. Bir iki defa çiftliği görmek için bizzat gelecek kadar Merinos koyunu yetiştirme projesine değer veren Rıza Paşa, iktidardan düşüşünün ardından, koyunların Kırım’dan ithal edilmesi için rüşvet aldığı ve “sarı saçlı gavur”un dostu olduğu gibi suçlamalara maruz kalmaktan kurtulamamıştır.⁵⁵⁴

Mustafa Reşid Paşa’nın en fazla önem verdiği reformlardan bir tanesi iltizam sisteminin tümüyle ortadan kaldırılmasıydı ve 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile birlikte iltizamın kaldırılacağı ilan edilmesinin ardından, gerçekten de kısa bir süre içerisinde, “muzır-ı zalimane” olarak tabir edilen iltizamın kaldırılması kararlaştırılarak,⁵⁵⁵ verginin, merkez tarafından eyaletlere gönderilecek muhassıl denilen memurlar aracılığıyla toplanacağı ilan edilmiştir.⁵⁵⁶ Reşid Paşa’nın, iltizamın kaldırılması hususunda yapılan toplantılarda bir an önce bu reformun hayata geçirilmesi konusunda ısrarlı bir tutum sergilediği görülmektedir. Tarımsal gelişimin önünde büyük bir engel olarak görülen usulün⁵⁵⁷ ilgası, mevcut iltizam antlaşmalarının feshedilmesi ve herkesin geliri oranında vergi vermesi prensibi doğrultusunda nüfus ve emlak sayımı yapılacak olması nedeniyle ilk etapta devlet gelirlerinde muhtemel bir düşüş olasılığı bulunmaktaydı. Reşid Paşa, hazine açısından ortaya çıkacak gelir kaybı sorununun üstesinden gelmek için dış borç

⁵⁵⁴ McFarlane (1850/II: 511-517). İmar Meclislerinin gittikleri bölgelerde, halkı İspanyol koyunu yetiştirmek konusunda teşvik etmeleri, yine bu dönemde uygulanan iktisadi politikayla son derece uyumludur. İmar Meclislerinin İspanyol koyunu yetiştirmeye yönelik teşvikleri ile ilgili çabalar hakkında bkz. Bilirli (2016).

⁵⁵⁵ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1032); Efe (2002: 5). İltizamın kaldırılması amacıyla yapılan toplantılar için bkz. Efe (2002: 5-7).

⁵⁵⁶ Lord Ponsonby, Reşid Paşa ile yaptığı görüşme sonrasında, 31 Aralık 1839 tarihinde dışişleri bakanı Lord Palmerston’a, iltizamın “sonsuz kademeye kadar” kaldırıldığı müjdesini verirken belki de sevinmek konusunda biraz erken davranmıştı. FO 78/360, No. 346, Lord Palmerston’dan Lord Ponsonby’ye, 31 Aralık 1839. Muhassıllık teşkilatı için bkz. Efe (2002); Çadırcı (1991: 209-215); Şener (2007: 76-80).

⁵⁵⁷ “...ibtidâ-yı emirde buna bir çâre bulunarak suret-i haseneye tahvil olunmadıkça lâyıkiyle himâyet-i ahâlî ve tebaa kaziyeye-i hayriyyesi hâsil ve esbâb-ı matlûbe-i ma’ûriyyet-i mülkiyye mertebe-i kemâle vâsıl olamayacağı anlaşılmiş olduğuna binâen...” Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291b: 3); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1085); Kaynar (2010: 228).

alma yoluna gitmeyi en mantıklı çıkış noktası olarak görmekteydi. Her ne kadar dış borç konusuna sıcak bakmayan bürokratlar itirazlarını dile getirmişlerse de Reşid Paşa önemli olanın “mültezim çetesi”nden bir an önce kurtulmak olduğunu vurgulayarak ısrarını sürdürmüştür. Dahası dış borca karşılık teminat gösterilebilecek bir madenin hem borcun taksitlerini karşılayabileceğini hem de bu sayede madenin işletmeye açılması gibi bir faydaya vesile olacağını düşünmekteydi.⁵⁵⁸

Dış borç konusu 18 Aralık'ta yapılan toplantıda görüşülmesine rağmen, Reşid Paşa halihazırda girişimlerini diğer bürokratlara haber vermeksizin başlatmıştı. 17 Aralık'ta İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Lord Ponsonby'ye başvuran Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat reformlarını başlatmak için ihtiyaç duyulacak mali kaynağın temini amacıyla, hükümetinin 2 milyon sterlinlik tutarında dış borç almak niyetinde olduğunu ve bu konuda İngiltere'nin desteğini ve garantisini talep ettiğini, borca karşılık güvence olarak bakır madenlerinin gösterileceğini belirtmiştir. Lord Ponsonby, dışişleri bakanı Lord Palmerston'a, bürokratların artık hazineden maaş alacaklarını, yed-i vahidin ve iltizam sisteminin kaldırılması dolayısıyla bir süre hazinenin gelir kaybına uğrayacağını, fakat bu durumun geçici olduğunu ve iki yıl içerisinde hazinenin düzenli ve öngörülebilir hale gelebileceğini belirterek Osmanlı'nın borç talebine olumlu yaklaştığının işaretini vermiştir. Son olarak, Mustafa Reşid'in borç konusunun tamamen gizli tutulmasını istediğine dair bilgi notunu raporunun sonuna eklemiştir.⁵⁵⁹

Görüldüğü üzere Mustafa Reşid Paşa ve toplantı yaptığı bürokratlar, iltizamın ilgası ve diğer reformlardan kaynaklı hazine gelirlerinde önemli bir azalma meydana geleceğini öngörmekteydiler. 29 Aralık 1839 günü yapılan toplantının ardından iltizamın kaldırılmasına ve gerekmesi durumunda dış borç alınmasına oy birliği ile karar verilmiştir.⁵⁶⁰ İltizamın kaldırılmasının ardından, öngörüldüğü üzere vergi gelirlerinde

⁵⁵⁸ Efe (2002: 5).

⁵⁵⁹ FO 78/360, No. 336, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 18 Aralık 1839; Rodkey (1930: 219-221). Dış borçlanma çabası konusunda ayrıca bkz. Kaynar (2010: 284; 287; 289-292).

⁵⁶⁰ Efe (2002: 7). Bu konuda, Sadık Rifat Paşa tarafından kaleme alınarak vilayetlere gönderilen 13 Ocak 1841 tarihli ferman için bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291b); Ahmed Lûtfi Efendi (1999/VI: 1084-1087); Kaynar (2010: 227-234). Vergi toplama konusunda yaşanan sorunlara dış borçlanmanın gecikmesi de eklenince Osmanlı tarihinde ilk defa olarak, daha ziyade devlet tahviline benzeyen, yüzde sekiz faizli “kaime” denilen kâğıt para usulüne başvurulmuştur (İnalçık 2012d: 184; Kaynar 2010: 283-284; 287; 289-290; Şener 2007: 97-98).

düşüş meydana gelmiştir. Fakat kısa süre içerisinde Mustafa Reşid Paşa'nın azledilmesi, dış borç meselesini tamamen ortadan kaldırdığı gibi iltizam sistemine çok hızlı bir şekilde geri dönülmesine yol açmıştır.⁵⁶¹ Kuşkusuz bu geri dönüşte Rıza Paşa ve Musa Saffeti Efendi (Paşa) ikilisinin iktidara gelmesinin büyük payı vardı.⁵⁶² O dönem Mukataat Hazinesi defterdarı makamında bulunan Musa Saffeti Efendi, iltizamın kaldırılmasıyla ilgili yapılan toplantılarda hazinenin vergi gelirlerinin azalacağı gerekçesiyle muhalefet edenlerin başında gelmekteydi.⁵⁶³ Üstelik bu dönemde, ordu ve donanmanın nitelik ve niceliksel kapasitesini artırmaya yönelik reformlar planlanmaktaydı.⁵⁶⁴ Dolayısıyla iltizam sisteminin kaldırılmasıyla birlikte, belirli bir süre için dahi olsa, ortaya çıkacak gelir kaybına tahammül göstermek yerine, iltizam sisteminin tekrar uygulamaya konulması hızlı bir şekilde gelir elde etme açısından uygun görülmüş olmalıdır.⁵⁶⁵

Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndan azli ve Paris'e elçilikle gönderilmesinin ardından, 1844 yılında Paris'te isimsiz bir broşür yayılmaya başlamıştır. *Moussa Saffeti Pacha Ministre Des Finances Son Associe surnomme le Petit-Mallie, Et les Finances de l'empire Ottoman* başlığını taşıyan broşür doğrudan Maliye Nazırı Musa Saffeti Paşa'ya ve onunla işbirliği içerisinde bulunduğu iddia edilen, broşürde "Petit Mallie" olarak lakaplandırılan Avusturya vatandaşı tüccar ve sarraf Theodor Baltazzi'yi hedef almakta ve onlar hakkındaki yolsuzluk iddialarını sıralamaktaydı.⁵⁶⁶ Anonim olmakla birlikte

⁵⁶¹ Reşid Paşa'ya karşı yapılan muhalefetin önemli argümanlarından bir tanesi de hazine gelirlerini düşürmesidir. Stratford Canning'e göre hazine gelirlerinin azalması, iltizam sistemine dönüş için bir bahane olarak kullanılmıştır. Bkz. FO 78/477, No. 83, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 23 Nisan 1842. Bununla birlikte gelirlerin azalmasında emlak sayımının tamamlanamaması, muhassılların yetersizlikleri ve yaptıkları yolsuzluklar ile taşra ileri gelenlerinin çıkarlarının zarar görmesi nedeniyle muhassıllara direnişinin de payı azımsanmayacak yer tutmaktaydı. Üstelik, muhassıllar topladıkları aynı vergileri, ulaşım olanaklarının ilkelliği nedeniyle sevk etmede başarısız olarak, ürünler depolarda çürümüştür. FO 78/475, No. 21, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 16 Şubat 1842; FO 78/433, No. 159, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 11 Mayıs 1841; FO 78/476, No. 67, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 27 Mart 1847'ye mefufen: "Memorandum on the present policy of the Turkish administration"; Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1118-1119); Çadırcı (1991: 209-211); Efe (2002: 110); İnalçık (2012c: 186, dn. 44); Ortaylı (2011: 40); Pamuk (2007b: 201).

⁵⁶² Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1119); Efe (2002: 110); İnalçık (1968: 61); Ortaylı (2011: 42-43).

⁵⁶³ Efe (2002: 7).

⁵⁶⁴ FO 78/518, No. 92, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843; FO 78/519, No. 119, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Haziran 1843; FO 78/554, No. 22, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Şubat 1844.

⁵⁶⁵ İnalçık (1968: 61); FO 78/476, No. 67, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁵⁶⁶ Avrupa'da yayılmasının ardından Türkçeye de tercümesi yapılan broşür, Stratford Canning'in iddiasına göre Bâb-ı Âli bürokratları arasında da konuşulur olmuştur. İngiliz büyükelçi, broşürde iddia edilen

Mustafa Reşid Paşa tarafından yazdırıldığı tahmin edilen broşüre göre, Reşid Paşa'nın azlinin arkasındaki isim Musa Saffeti Paşa'ydı ve onu iktidardan düşürmesinin temel nedeni Reşid Paşa'nın mali politikalarına karşı olmasıydı. Reşid Paşa'nın mali politikasının temelinde, "halkın ve hazinenin yağmalanmasının temel aracı olan iltizamın kaldırılması" bulunmaktadır. Her ne olursa olsun, Mustafa Reşid Paşa'nın azlinin ardından ortaya çıkan tek bir gerçek vardı ki, bu dönemde askeri modernleşmeyi önceleyen mali politikaya tekrar dönülmüş ve iltizam usulü yeniden uygulamaya konulmuştur.⁵⁶⁷

Kısa bir süre içerisinde ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devlet eliyle sanayileşme politikası başlatılması ve ordunun modernizasyonuna oldukça yüksek meblağlar ayrılmasının bedeli, 1838 yılından 1841 yılına değin Tanzimatçıların önderliğinde sürdürülen bazı iktisat odaklı mali politikalarından sapmayı beraberinde getirmiştir. Tanzimatçıların, halkın vergi yükünü daha fazla artırmadan hazine gelirlerini artırmak gerektiğine dair iktisadi söylemlerinden pratikte sapma görülmüştür. Kısa sürede konsolos raporlarında, halktan talep edilen vergilerde artışa dair bilgiler gelmeye başlamıştır. Vergilerdeki artış bir yandan yeni vergilerin uygulamaya konulması biçiminde gerçekleşirken, diğer yandan iltizam sisteminin tekrar

yolsuzlukların detayları konusunda bazı abartılı yorumlarda bulunulduğunu belirtse de genelinin doğru olduğu kanaatini taşıdığı dışişleri bakanı Aberdeen'e yazdığı raporla belirtmektedir. Broşürün Fransızca kopyası için bkz. FO 78/559, Np. 153, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844'e ek. Theodor Baltazzi broşürdeki iddialara bir başka broşürle yanıt vermiştir. bkz. FO 78/594, No. 19, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 2 Şubat 1845'e ek. Aynı belgenin içerisinde, Stratford Canning tarafından kaleme alınan ve Baltazzi'nin savunmalarını çürüten bazı notlar bulunmaktadır.

⁵⁶⁷ FO 78/475, No. 23, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 18 Şubat 1842; Ortaylı (2011: 43). İltizamın kaldırılmasıyla birlikte cizyenin toplanması da Hıristiyan cemaatlere bırakılmıştı. Cemaat önderleri belirlenen miktarda cizyeyi toplayarak teslim etmekle görevlendirilmişti. Kaynar (2010: 245); FO 78/392, No. 15, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 16 Ocak 1840. İltizam usulüne tekrar dönülmesinin ardından cizyenin cemaatler tarafından toplanmasına da son verilmiştir. Engelhardt (2017: 64); FO 78/475, No. 13, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 11 Şubat 1842; FO 78/478, No. 21, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 16 Şubat 1842; FO 78/475, No. 40, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 26 Şubat 1842. İltizamın tekrar uygulamaya konulmasıyla, vergi toplama işlemlerini kolaylaştırmak amacıyla sarraflar tarafından iki şirket kurulmuş ve bir şirket Rumeli gelirlerini toplamayı üstlenirken diğeri Asya kıtasından sorumlu olmuştur. FO 78/477, No. 83, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 23 Nisan 1842. Kurulan şirket Lütfi Efendi tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Anadolu ve Rumeli kumpanyaları nâmıyla sarrâfân-ı mu'teberândan mürekkeb iki heyet-i mu'temene teşkil olundu. Memâlik-i Mahrûsa vâridâtı bu kumpanya taraflarından nakden ve poliçe vechile ahz u istîfâ olunup her cins vâridâtın vakitleri mürurunda Dersa'âdet'de bu kumpanyalar tarafından hazîne-i celîleye ve hazinenin havâle ettiği mahallere teslîm olunması usûl ittihâz kılındı..." Ahmed Lütfi Efendi (1999/VII: 1121).

uygulanmaya başlamasıyla birlikte, mültezimlerin köylüler üzerinden daha fazla gelir elde etmek amacıyla belirlenenden daha fazla vergi almaları şeklinde olmaktadır.⁵⁶⁸

Yine bu dönem boyunca, 1838 ticaret antlaşmasının ihlaline dair şikayetler artmaya başlamıştır.⁵⁶⁹ Örneğin İngiltere büyükelçisi Stratford Canning'e eyaletlerden ulaşan raporlar, Osmanlı Devleti'nin bazı mallarda tekel uygulamalarına geri döndüğünü⁵⁷⁰ ve İngiliz tüccarların 1838 ticaret antlaşmasıyla belirlenenler dışında vergilere tabi tutulduğunu göstermekteydi.⁵⁷¹ Özellikle, derbend denilen dağ geçitlerinde İngiliz

⁵⁶⁸ Rıza ve Saffeti paşalar iktidarının hemen ardından ve Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlığının başlarında Anadolu'yu dolaşan Charles McFarlane (1850) bu dönemde köylülerin vergi toplayıcılarından yakınmalarının çok fazla sayıda örneğini eserine taşımıştır. Mustafa Reşid'in iktidardan düşüşünün ardından, onun çok değer verdiği bir başka uygulamadan daha geri adım atıldığı görülmektedir. 18 Eylül 1841'de alınan bir kararla naibler ile diğer mahkeme görevlilerine maaş verme usulü kaldırılarak, eskiden olduğu gibi, çeşitli şer'i resimler ve mahkeme harçlarından pay almalarına izin verilmiştir. Benzer şekilde, Mustafa Reşid Paşa tarafından uygulamaya konulmuş olan taşra meclislerindeki üyelere maaş verilmesi usulü kaldırılarak, meclis üyeliklerinin fahri olarak yapılması yoluna gidilmiştir (Şener 1990: 68-69; Efe 2002: 74).

⁵⁶⁹ FO 78/561, No. 189, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Eylül 1844.

⁵⁷⁰ 1842 yılının Mart ayı gibi oldukça erken bir tarihte Stratford Canning, Osmanlı hükümetinin tekellere Mısır eyaletinde göz yumduğuna ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde bunları teşvik ettiğine dair delilleri olduğundan bahsetmektedir. FO 78/476, No. 67, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 27 Mart 1842. İlerleyen tarihlerde tekellerin geri getirildiği konusunda İngiltere'nin başlıca şikâyet konusunu oluşturan mallar şap, tuz, tütün, enfiye, barut, kurşun gibi ürünlerdi. Tarsus'ta satışı yasaklanan bu ürünlerin bulunduğu İngilizlere ait depolardaki mallara el konulmuştur. İngiltere büyükelçisinin bu konudaki şikayetlerini dile getirmek amacıyla Osmanlı Hariciye Nazırlığına yazdığı memorandum için bkz. FO 78/519, No. 138, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Haziran 1843'e melfufen: Stratford Canning'den Mümtaz Efendi'ye, 20 Haziran 1843. Ayrıca bkz. FO 78/523, No. 252, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Aralık 1843. Yapılan itirazlar sonucu İngiliz tüccarların kayıplarının tazmin edilmesine dair irade için bkz. FO 78/597, No. 127, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Mayıs 1845'e melfufen: Stratford Canning'den Henry Suter'e, 5 Mart 1845. Kayseri'de ordunun ihtiyaç duyduğu miktarda derinin temin edilmesine kadar tüccarların deri almasının yasaklandığına dair bkz. FO 195/205, No. 4, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Şubat 1844; İki İngiliz tüccarın satın aldığı koyun derilerine ve yünlere el konulduğuna dair şikayet için bkz. FO 78/557, No. 108, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Mayıs 1844; FO 78/598, No. 137, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 2 Haziran 1845'e lef II ve lef III. Debbağ esnafına koyun derilerinde yed-i vâhid hakkı verildiğine dair Stratford Canning'in Babıali'ye yaptığı şikayet için bkz. BOA., İ.HR., 35/1616, lef 2, 15 Nisan 1846; BOA., HR.TO., 209/55, 15 Nisan 1846.

⁵⁷¹ Osmanlı devletinin bazı tekel uygulamalarıyla ilgili yaptığı savunma, 14 Nisan 1844 tarihinde Hariciye Nazırı Sadık Rifat Paşa tarafından Stratford Canning'e yazılmış cevabi yazıda bulunmaktadır. Buna göre, uygulanmakta olan baş vergisi ticari bir vergi olmadığı, derbendlerin güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili olduğu için ticaret antlaşmalarına aykırı bir durum söz konusu değildir. Tekel olarak tanımlanan şap ve tuz, maden ürünleri olduğu ve madenlerin kişilere ait değil, devlete ait olması nedeniyle satışıyla ilgili kısıtlamalara gitme hakkı bulunduğu; tütünde de benzer bir savunma yapılarak, tütünlerin Osmanlı Devleti'nin fabrikalarına aidiyeti nedeniyle, devletin arzu ettiği yönde tasarrufta bulunma hakkı olduğu söylenmiştir. Rifat Paşa, barut ve kurşun gibi ürünlerin ise devlet güvenliğini ilgilendirmesi nedeniyle satışına yasaklar koyma veya düzenlemeler getirme hakkı olduğu yönündeydi. Son olarak, İngiliz tüccarlara ait mallara el konulması ile ilgili konu perakende satışı nedeniyle meydana gelmiştir. 1838 ticaret antlaşması ticareti düzenlemesine rağmen, yabancı uyruklu tüccarlara perakende satış, yani esnaflık yapma hakkı tanımamaktadır. bkz. FO 78/556, No. 67, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Nisan 1844'e lef II. Benzer bir örnek ise İstanbul'da enfiye satan loncaların, Galata ve Pera'da

tüccarlara “baç” vergisinin uygulanmasına yönelik şikayetler arttığı gibi bunların tazmini de yoğun çabalar sonucunda gerçekleşmekteydi.⁵⁷² Büyükelçilerin ve konsolosların itirazları sonucu, uzun bir mesai harcanarak, söz konusu vergiler tüccarlara iade edilse de Reşid Paşa’nın 1845’te Hariciye Nazırı, 1846 yılında ise Sadrazam atanmasına kadar problemde kalıcı çözüm sağlanamaması ve şikayetlerin devam etmesi, üzerinde düşünölmeye değer bir konudur.⁵⁷³ Zira Reşid Paşa’nın iktidara gelişiyle birlikte bu tarz vergilerin uygulanmasına yönelik şikayetlerde çok hızlı bir azalma meydana gelmiştir.⁵⁷⁴

açtıkları dükkanlarda perakende enfiye satışı yapan İngiliz tüccarları şikâyeti nedeniyle meydana gelmiştir. Söz konusu dükkanlar nedeniyle gelirleri düşen lonca esnafı, devlete olan vergi yükümlülüğünü yerine getiremeyeceğini belirtmiştir. Sadık Rifat Paşa’nın Stratford Canning’e gönderdiği memorandum, İngiliz tüccarların açtığı dükkanlarla hem lonca düzenlemelerini hem de devletin vergi gelirlerini ihlal ettiğini belirtmektedir. FO 78/560, No. 166, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 2 Ağustos 1844’e lef II: Rifat Paşa’dan Stratford Canning’e, 14 Receb 1260 (31 Temmuz 1844). Bazı durumlarda ise devlet, herhangi bir bölgede doğal veya yapay olarak kıtlık riskine karşı tahıl ihracını yasaklamaktaydı. Örneğin Tuna sahilinde yabancı tüccarın zahire için yüksek fiyat ödemesiyle çiftçilerin yemeklik ve tohumluk zahirelerine varıncaya kadar satmaları nedeniyle geçici olarak zahire ihracı yasaklanmıştır. BOA., C.İKTS., 22/1062, 12.05.1260 (30 Mayıs 1844). Beykoz tabakhanesi için ihtiyaç duyulan meşe palamutlarını sağlamak amacıyla devletin yabancı tüccarların Çanakkale civarından meşe palamudu almasına yönelik kısıtlaması için bkz. FO 78/563, No. 267, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 30 Kasım 1844; FO 78/564, No. 291, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 23 Aralık 1844; FO 78/563, Stratford Canning’den Earl Aberdeen’e, 4 Kasım 1844. Şikayetler sonucunda kısıtlamanın kaldırıldığına dair bkz. FO 78/598, No. 149, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 17 Haziran 1845.

⁵⁷² Stratford Canning’e göre, bu tarz vergilerin 1838 ticaret antlaşmasından önce de İngiliz tüccarlara uygulansa da konsolosların itirazları sonucunda tüccarlara geri ödenmekteydi. FO 78/519, No. 118, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 1 Haziran 1843. Gülek boğazında uygulanan baç vergisi için bkz. FO 195/205, No. 4, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 29 Şubat 1844; Rumeli’den benzer örnekler için bkz. FO 78/561, No. 193, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 1 Eylül 1844’e lef I ve II. Büyükelçinin ve konsolosların girişimleri sonucu Adana’daki tüccarların kayıplarının tazmin edildiğine dair belge için bkz. FO 195/253, No. 20, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 11 Nisan 1845; FO 195/253, No. 21, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 16 Nisan 1845’e melfufen: “Extract of a letter from Mr. Vice Consul Clapperton, 5 Nisan 1845”. Gülek Boğazı’nda Baç vergisinin İngiliz tüccarlara uygulanmasının kaldırıldığına dair belge için bkz. FO 195/253, No. 28, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 19 Mayıs 1845. Kayseri’de 1838 antlaşmasına aykırı biçimde, her at yükü için 3 kuruş alınan “Yoklama resmi” için bkz. FO 195/253, No. 43, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 17 Temmuz 1845.

⁵⁷³ Stratford Canning de bu konuyu iktidardaki nazırlarla açıklamaktadır. FO 78/561, No. 212, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 30 Eylül 1844. Reşid Paşa’nın önce hariciye nazırı ardından da sadrazam atanmasıyla birlikte, itirazlara neden olan, İngiliz tüccarların ihraç etmek üzere aldığı Osmanlı mallarına uygulanan ihtisap vergisinin ve koyun derilerinde debbağlar esnafı lehine uygulanan yed-i vâhidin kaldırıldığına dair bkz. FO 78/638, No. 44, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 18 Mart 1846; FO 195/280, No. 19, Henry Suter’den Henry Wellesley’e, 15 Mayıs 1847; FO 78/641, No. 119, Stratford Canning’den Lord Aberdeen’e, 4 Temmuz 1846; BOA., İ.H., 35/1616, 29 Cemaziyelahir 1262 (24 Haziran 1846).

⁵⁷⁴ Örneğin, İngiltere’nin Kayseri konsolosunun belirttiğine göre, sorumlu bulunduğu konsolosluk bölgesinde, 1847 yılı boyunca, ticaret antlaşmasına aykırı hiçbir durum meydana gelmemiştir. FO 195/280, No. 4, Henry Suter’den Lord Cowley’e, 29 Şubat 1848. İhtisap vergisi yabancı tüccarlara uygulanmasa da yerli tüccarlar bu vergiyi ödemeye devam etmekteydiler. Bu konuyu, İngiltere’nin Kayseri’deki konsolosundan İstanbul’a bildirmesini isteyen yerli tüccarlardan bir grup, Reşid Paşa’nın bu

1841 ile 1845 yılları arasında sürdürülen maliye merkezli iktisadi politikayı gösteren çok önemli simgesel bir örnek ise, 1838 yılında Hariciye Nezareti denetiminde kurulan Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin Maliye Nezareti idaresine verilmiş olmasıdır. Bu hamleyi iktisadın maliye denetimine tekrar alındığı ve iktisada her şeyden önce vergi odaklı anlayışla bakıldığı şeklinde okumak sanıyoruz ki aşırı bir yorum olmayacaktır. 1838 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığı döneminde kurulan meclis, doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi gelişimi sağlamayı amaç edinmiş ve bu yıllarda Tanzimatçıların sanayiye geliştirme düşüncelerinin devam ediyor oluşuyla uyumlu bir şekilde, İmparatorlukta ziraat ve sanayinin gelişimi ve ticaretin genişletilmesi için gerekli araştırmaları ve tartışmaları yapmak üzere görevlendirilmiştir. Meclisçe yapılacak tartışmalar ve araştırmalar aynı zamanda yabancı uzmanlarla istişare halinde bulunmayı ve gerekli görüldüğü zaman, meclisçe görüşlerine başvurmayı da içermekteydi.⁵⁷⁵ Bu amaçla ilk adım olarak uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden Sims isimli tüccar, ziraat üzerine yapılacak görüşmelerde çağırılmak üzere, meclise bin kuruş maaş ile dahil edilmiştir.

Kısa bir süre sonra, söz konusu meclisin görev kapsamının “fevaid-i mülkiye ve menafii-i umumiyyeye dair” olduğu gerekçesiyle adı “Meclis-i Umur-ı Nafia” olarak değiştirilmiştir.⁵⁷⁶ Meclisin amacının daha en başından ziraatı, sanayiye ve ticareti geliştirmek olarak belirlenmesi, Tanzimatçıların geçmiş dönemlerin iktisadi zihniyetinden kopuşunu simgelemekteydi. Zira artık İmparatorlukta iktisadi faaliyetler, ticaretle, yani dünya ekonomisiyle birlikte anılmaya başlamıştır. Mustafa Reşid Paşa, 1838 ticaret antlaşması ile birlikte halihazırda bu yöndeki niyetini açıkça belirtmişse de gerekli kurumsal yapılanmaya başlaması, kararlılığını da ortaya

verginin uygulandığından haberi olmadığına ve ticarete zarar veren böyle bir verginin varlığından haberdar edilirse vergiyi kaldıracığına inanmaktaydılar. FO 195/280, Özel, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Eylül 1848. 1850 yılında Adana'ya Mustafa Paşa'nın vali atanmasının ardından, yabancı tüccarlardan Gülek Boğazı'nda Baç vergisinin tekrar alınmaya başladığına dair birkaç şikâyet gelmiştir. FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851; FO 195/338, No. 24, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 24 Temmuz 1851'e lef: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 23 Mayıs 1851; FO 195/338, No. 1, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 4 Ocak 1852'ye lef: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 23 Aralık 1851.

⁵⁷⁵ Meclisin üyelerinden bir tanesi ziraat ve ticaret konusunda bilgili olduğu için atanan Fransız Mösyö Cor'dur. Üyelerin listesi için bkz. Atam (2020: 93-94). Muhtemelen bu kişi, Mustafa Reşid Paşa'nın mali konularda danışmanlığını yapan Cor ile aynı kişidir. Cor için bkz. Kaynar (2010: 187); Mardin (2007: 71-72).

⁵⁷⁶ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 76-77); Kaynar (2010: 99); Atam (2020: 86); Çakır (2000: 143); Güran (2012: 775); Önsoy (1988: 39); Tekdemir (2010: 90-91).

koymaktaydı. Daha önce de söylendiği üzere, ticareti genişletmek ve serbest hale getirmek Reşid Paşa'nın politikasının yapı taşlarından bir tanesiydi.⁵⁷⁷ Buna uygun bir şekilde, Nafia Meclisi'nin de önerisi doğrultusunda, ticaret, tarım ve sanayiye geliştirmek amacıyla Avrupa devletlerinde olduğu gibi, 1839 yılında Ticaret Nezareti'nin kurulmasına karar verilmiştir. “Meclis-i Umur-ı Nafia”, çalışmalarını “ticaret”in nezareti altında sürdürmesi amacıyla üye sayısı artırılarak, nazırlığına Halil Rıfat Paşa'nın atanmış olduğu Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır.⁵⁷⁸ Ticaret Nezareti'nin kuruluş amacı ekonomiyi, maliyenin kısılcısından kurtararak, ziraat ve ticaretin serbestleştirilmek istediğinin ifadesiydi. Nitekim, daha önceden İstanbul'un zahire ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuş ve mubayaa usulüne dayanan Zahire Nezareti'nin ziraat üretimine zarar verdiği belirtilerek, Ticaret Nezareti'nin, isteyenlerin ürünlerini İstanbul'a getirerek serbestçe satmalarına olanak sağlamak amacıyla kurulduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁹ Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılmasının ardından, Ticaret Nezareti'nin varlığı gerekli görülmeyerek, işleri İstanbul Gümrük Emaneti'ne devredilmiş,⁵⁸⁰ bir başka deyişle, kısa bir süre ayrı alan olarak kabul edilen ticaret, tekrar maliyenin hakimiyetine terk edilmiştir.

Ziraat, ticaret ve sanayiye, yani ekonomiye, maliye odaklı yaklaşımın dönmesi, bu dönem boyunca tarım ve ticaretin geliştirilmesine yönelik hiçbir politika uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin 1843 yılında, “teksir ve tevfir-i ziraat ve mahsulat ve istihsal-i esbab-ı tekabül-i ihracat ve idhalata dair” meselenin müzakere edilmesi amacıyla Meclis-i Ziraat namıyla bir meclis kurularak, üyelerinin “maliye nezaret-i

⁵⁷⁷ FO 78/602, No. 248, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁵⁷⁸ Çakır (2000: 143-144); Akyıldız (2012a: 70); Akyıldız (2018: 154); Tekdemir (2010: 16-17; 23; 92-93); FO 78/356, No. 123, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 23 Mayıs 1839. Ticaret Nezareti'nin kuruluş kararı ve gerekçesine dair belge için bkz. Çakır (2000: 161-163). Benzer şekilde Karantina Meclisi de 23 Ağustos 1839 tarihinde benzer görevleri haiz oldukları gerekçesiyle Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır (Akyıldız 2018: 160). II. Mahmud döneminde Karantina'nın uygulanmaya konmasında büyük paya sahip olan Mustafa Reşid Paşa, bu usul ile iktisadi gelişim arasındaki ilişkiyi vurgulamakta ve II. Mahmud'a sunduğu bir lâyhada şöyle demektedir: “Ve karantine usulü dahi tevfir-i ahali ve i'mâr-ı memleket ve teshil-i ticaret ve seyahat maddesinin en ehemmi olmağla (...) Zira Avrupa kıt'asının her bir mahalli yapılan karantineler sâyesinde masun olub fakat Memâlik-i Mahrûsa öylece kalmış olduğundan ticaret ve seyahatın suûbetlerinden dolayı bütün Fransızlar şikâyet itmekde (...)” (Kaynar 2010: 92).

⁵⁷⁹ Çakır (2000: 161); Güran (2012: 775); Akyıldız (2012a: 57-58); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1004); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 78).

⁵⁸⁰ Akyıldız (2012a: 58); Atam (2020: 86); Çakır (2000: 148); Tekdemir (2010: 29-30). Ticaret Nezareti'nin ilgasına dair kararı içeren belge için bkz. Çakır (2000: 164-165). Ticaret Nezareti'nin işlerinin gümrük emanetine devretmesinin yanı sıra Meclis-i Umur-ı Nafia da lağvedilmiştir (Akyıldız 2012a: 70; Tekdemir 2010: 98).

celilesi” tarafından seçileceği bildirilmiştir. Maliye Nazırı Musa Saffeti Paşa'nın “mensuplarından” birisi olduğu söylenen⁵⁸¹ İzmit kaymakamı Mustafa Efendi meclisin başkanlığına getirilmiştir.⁵⁸² Ticaret gibi ziraatın da maliye odaklı görüldüğüne dair simgesel bir delil olarak Ziraat Meclisi, Maliye Nezareti'ne bağlı görev yapacaktır.⁵⁸³

Kurulan yeni Ziraat Meclisi'nin yaptığı ilk ve çok kıymetli icraat, devletin, imparatorluğu tanıma çabası ile ilgilidir. Tanzimat döneminde sıklıkla karşılaşacağımız ve reformların, özellikle de iktisadi reformların önündeki büyük engellerden bir tanesi devletin, imparatorluğa, yani yönettiği coğrafyaya dair bilgisinin sınırlılığıydı. Bunu aşmaya dönük pek çok girişimin, iktisadi kapsamda ilki ve en önemlilerinden bir tanesi olan bu “coğrafi keşif” girişimine 1843 yılının yazında başlanmıştır. Ziraat Meclisi bu kapsamda, eyaletlere bir anket göndererek, bölgelerin iktisadi potansiyelini öğrenmeyi ve bir bütün olarak coğrafyayı keşfetmeyi amaçlamıştır:

“Anadolu ve Rumelinin herbir mahallinde enva-i zehair ve hububat ve kaffe-i mezruat ve eşcarı saireden ne makule mahsul husulü memul ve ahalisi ne ile meluftur ve felahat ve sanayie teşvik olundukları halde alat ve edevat ve saireden nasıl eşyaya ve ne suretle ianeye muhtaçtırlar ve su basmış ve ahaz mahzure mebni terkolunmuş ve bila sebep mezruattan hali kalmış mahallerin imar ve ıslahına ve arız olan mehazirin def'ine dair mütalaaları nedir ve herbir kaza ve nahiyenin ziyade yakın iskelesi hangisi ve kaç saat mesafededir ve kesbi ticaretleri ne makule şeylerden ibarettir ve sevhale tenzil olunan eşya ne ile naklolunur ve sabülmürur olan mahaller turuk-ı meabirinin tesviyesi ve bazı dere ve nehirler olup da beyhude ve bî-hasil cereyan etmekden ise mahalline göre bunların birbirine ve bilahare cesimine icrasile mesalik ve mecrasının tathir ve sığ olan hafri lazım gelen mahallerin ve tamik ve tevsi ve bazı cetveller küşat olunarak ve icabı vechile set ve bentler yapılarak o makule sular vasitasile ve sal ve kelek veyahut ahaz şeylerle sevhale zehayir, hatap, kereste, eşya-yı saire nakli, bağ, bahçe ve tarla sakıy

⁵⁸¹ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1139). Musa Saffeti Paşa ve Rıza Paşa gerek merkez ve gerekse taşra yönetim ve bürokrasi kademelerinde kendi mensuplarını yerleştirerek, maliye ve ordu bürokrasisini büyük ölçüde kontrol altına alabilmişlerdir. Örneğin bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1190); FO 78/595, No. 171, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 20 Mart 1845.

⁵⁸² BOA., İ.DH., 72/3596, 4 Muharrem 1259 (4 Şubat 1843), Ief II. Meclise seçilen üyelere verilecek maaşlar için bkz. BOA., C.İKTS., 6/282, 27 Muharrem 1259 (27 Şubat 1843) ve BOA., İ.DH., 73/3601, 2 Safer 1259 (4 Mart 1843); ayrıca bkz. Tekdemir (2010: 102). Ziraat Meclisi'ne dair ayrıca bkz. Akyıldız (2012a: 70-71); Efe (2012: 112-113); Güran (2012: 775-778); Önsoy (1988: 40); Tekdemir (2010: 101-106). Stratford Canning, Ziraat Meclisi'nin kuruluşu hakkında ilginç bir gözlemde bulunmaktadır. 1843 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın Paris elçiliğinden İstanbul'a dönmekte olduğunu haber alan büyükelçi, Reşid Paşa'ya görev verilse de verilmese de sadece İstanbul'daki varlığının bile reformlar için yeterli olduğunu düşünüyordu. Buna kanıt olarak ise bizzat Sultan'ın da bulunduğu mecliste birçok reform projesinin sunulduğunu ve bunlardan birisinin de Ziraat Meclisi'nin kurulması olduğunu belirtmektedir. FO 78/517, No. 48, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 2 Mart 1843.

⁵⁸³ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1139); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 81).

berveçhi tedriç ne suretle teshil ve tesviye olunabilir. Ekser mahallerde imal olunmakta olan kilim, alaca, bez vesair gûna emtia ve eşyanın lieclitterviç heyeti matlubaya vaz'ı ve kesret üzere imalinde zuhur eden mevaniin def'i neye mütevakkıf[dır]".⁵⁸⁴

Ziraat Meclisi'nin imparatorluğun iktisadi potansiyelini, yani "usûl-ı ziraât ve sanat ve ticaretin memâlik-i mahrûse-i hazret-i mülûkânede teksir ve teşhiriyle mâmûriyet-i bilâd ve refâh-ı hâl-i sekene ve âbad kaziiyesinin istikmâli"ni öğrenmek amacıyla gönderdiği sorulara eyaletlerden gelen cevaplar söz konusu meclisce incelenerek müzakere edilmiştir.⁵⁸⁵ Ancak, daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu coğrafi açıdan çok büyük, devlet ise yönetebilme kapasitesi açısından bir hayli küçüktü. Devletin, 19. yüzyıldaki standartlara göre modern anlamda yönetebilme kapasitesini kısıtlayan başlıca unsur gelişmemiş bürokratik yapının İmparatorluğa dair bilgi eksikliğiydi; bir başka deyişle modern devletin gerekliliklerinden yoksun oluşuydu. Dolayısıyla İmparatorluğun tüm bölgelerine dair bilgiyi elde etmek, elde edilen bilgiyi çözümlenmek ve çözümlenen bilgi doğrultusunda politika belirlemek ve uygulamak, Tanzimat dönemi başlarındaki Osmanlı Devleti açısından son derece zor ve altından kalkılması pek mümkün olmayan bir meseleydi. Bu nedenle devlet, bir yandan İmparatorluğa dair bilgi edinmek, diğer yandan elde edilen bilgi doğrultusunda politika hayata geçirmek için devlet dışı unsurları, yani sivil halkı devlet yönetimine dahil etmek zorunluluğu duymuştur.⁵⁸⁶

Merkezi devletin, İmparatorluğun coğrafyasını keşfetmek ve elde edilen bilgi doğrultusunda iktisadi politikaları hayata geçirmek amacıyla başvurduğu veya başvurmak zorunda kaldığı önemli adımlardan bir diğeri eyaletlere birer Ziraat Müdürü ve eyaletlerin taşrasına ise ziraat müdür vekilleri atanmasıdır. Bu amaçla 29 Temmuz 1844 tarihinde bir tebligat yayınlanarak uygulanacak esas ve usullere dair çerçeve çizilmiştir.⁵⁸⁷ Ziraat müdürü olarak atanacak kişide aranan özellikler, bir bakıma devletin muhatap görmek ve iş birliği yapmak istediği kişilerin büyük toprak sahibi sınıf olduğunu göstermektedir. Her şeyden önce ziraat müdürü seçilecek kişinin yapacağı

⁵⁸⁴ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 82); Güran (2014b: 51-52); Önsöy (1988: 40).

⁵⁸⁵ Örneğin bkz. BOA., C.İKTS., 28/1390, 25 Safer 1260 (16 Mart 1844); BOA., C.İKTS., 38/1856, 24 Safer 1260 (15 Mart 1844).

⁵⁸⁶ Güran (2012: 776).

⁵⁸⁷ Ziraat müdürleri talimnamesi için bkz. BOA.,YB.021.,28/59, 13 Receb 1260 (29 Temmuz 1844); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1174-1176); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 83, 84).

görevi maaşlı değil, gönüllü yapacak mali güce sahip olması, bölgenin yerlilerinden ve atandığı bölgeyi çok iyi tanıyan ve “imar-ı vatan kaziyesine ez-dil ü can gayret eder kesândan” birisinin seçilmesi istenmektedir. Ziraat müdürleri ve vekillerinin bölgelerinin “vücut ve hânedân”ı arasından seçimlerinin ardından,⁵⁸⁸ bölgelerini çok iyi tanıyan bu kişilerin, ziraat, imalat ve ticareti canlandırarak bölgeyi mamur edecek ve halkı zenginleştirecek her türlü öneriyi kaleme alarak ziraat müdürleri vasıtasıyla Meclis-i Ziraat’a ulaştırmaları istenmektedir. Benzer şekilde İstanbul’dan gönderilen emirler de ziraat müdürleri tarafından ziraat vekillerine iletilecektir. Ziraat müdürleri atanmasıyla ulaşılmak istenen diğer amaç ise düşük faizle, çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak,⁵⁸⁹ İmparatorluğun ulaşım olanaklarını geliştirmek ve bölgelerin özelliklerine göre ticari tarım ürünlerinin üretilmesini teşvik etmek ve yaygınlaştırmaktır:

“Çünkü bu makulelerin ihtiyaçları tahakkuk ederek teselsülen tekeffül ve kavî senede rabt olunduğu hâlde taraf-ı eşref-i Devlet-i Aliyye’den icâbına göre ehven faiz ile akça i’tâ ve tesviye-i turuk ve sâir gûne teshîlât-ı mukteziyye ve mümkin icrâ olunacağı ve istihsâl edecekleri menâfi’ cümleten kendilerine âid olarak bu sırada hazinece kimseden bir gûne temettu’ tarafı aranmayacağı cihetle artık bundan böyle her bir tarafda sâkin ve mutavattın olan ahâlî ve tebaa sûret-i betaleet ve kesâleti şer’an ve aklen memdûh ve mergub olan kâr-âzmâyî ve reviiyyete tebdîl ü tahvil ederek buldukları mahâl zahâir ve sâireden her ne makule eşyâ yetiştirmeye kabil ve kendileri tab’an ne suretle sanayi’ ve ticâretin icrâsına mâil iseler mahallerinde olan zirâat müdürleri ve vekilleri ma’rifet ve ittifakıyla sûret-i icrâ ve ifâsına mübâderet olunması

Herkesi bu vechile zirâate teşvîk yalnız hinta ve şâir zer’i demek olmayıp icâbına göre envâ’-i hubûbât ve erz ve alacehr ve kökboya ve harîr ve penbe ve gürümden her ne hâsıl olur ve kangı cinsinden ziyâde menfaat görülür ise onların sûret-i zer’ine ve envâ’-i emtiadan revâc u iştihâr olanların i’ mâline ve hayvânât ve ağnâm yetiştirilmesine ve yapağısı ziyâde kıymetli olmasıyla İspanya ağnâmı tedârik ve iksârı suretine bakılması velhâsıl işbu ta’lîmnâme umûmî olmak üzere tanzîm olumuş olduğundan her bir mahallin mevki’i iktizâsınca isti’ mâl olunması

⁵⁸⁸ Anadolu’da 20 Rumeli’de ise 10 Ziraat Müdürü seçilmiştir. Bkz. Güran (2012: 776); Güran (2014b: 49); Önsoy (1988: 41).

⁵⁸⁹ Çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1843-1846 yılları arasında 12.5 milyon kuruş tutarında bir kredi dağıtılmış ve dağıtılan kredilerden elde edilen gelir, 1846 yılında Nâfia Hazinesi’nde toplanarak yol ve köprü yapımı ile çiftçiye düzenli kredi sağlayacak bir kurum oluşturulmaya çalışılmıştır (Güran 2012: 776). Ayrıca bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1210-1211; 1242). Âlî Paşa’nın 1846 yılının Kasım ayında belirttiğine göre bu hazinede 18 ilâ 20 milyon kuruşluk bir meblağ birikmiş ve bu meblağ artmaya devam edeceği beklenmektedir. Bkz. FO 78/645, No. 145, Henry Wellesley’den Lord Palmerston’a, 29 Kasım 1846.

îcâbından bulunduğuna mebnî mevkî'leri îcâbınca harekete müdür ve vekîl-i mûmâileyhüm taraflarından dikkat kılınması.”⁵⁹⁰

Yoksul köylülere uygun faiz oranlarıyla kredi verileceğine dair söylenti örneğin Kayseri’de heyecan yaratmışsa da⁵⁹¹ uzun zaman geçmesine rağmen bu konuda bir gelişme yaşanmayacaktır. İngiltere’nin Kayseri konsolosluk bölgesine bağlı Tarsus’ta görev yapan yardımcı konsolos John Clapperton’un bu konuda verdiği bilgiler zikredilmeye değer niteliktedir. Clapperton, özellikle yoksul çiftçilere verilmesi planlanan düşük faizli kredi ile ilgili herhangi bir olumlu beklentisi bulunmadığını belirtmektedir. Bunun temel nedeni, bizzat bu reform girişimde devletin muhatap aldığı ve yardımına başvurduğu büyük toprak sahiplerinin iktisadi çıkarlarıdır. Yardımcı konsolosun belirttiğine göre, devletin vermeyi planladığı kredilerin yıllık faiz oranları yüzde yirmi olacaktır; fakat halihazırda çiftçilere kredi veren ve büyük toprak sahipleri ile iş birliği içindeki murabahacılar, aylık yüzde ikiden yüzde beşe kadar değişen oranlarla kredi vermektedirler. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını işleten ortakçıların, kendileri ve aileleri için ihtiyaç duyduğu sabun, kahve ve sair zorunlu tüketim maddeleri, murabahacılar tarafından onlara fahiş fiyatlardan hesaplanarak, hasat zamanı ödenmek üzere, borç olarak verilmektedir. Borç olarak verilen tüketim maddelerinin fiyatlarının, piyasa fiyatının çok üzerinde belirlenmesine karşılık, hasat zamanı ödemeye esas miktar, toprak sahibinin payı çıkarıldıktan sonra ortakçıya kalan mahsulden ödenmek üzere, piyasa fiyatının oldukça altında belirlenmektedir. Murabahacının bu işlemde elde ettiği yüksek kâr, toprak sahibi ile arasında bölüşülmektedir. Büyük toprak sahiplerinin içinde olduğu, bir hayli yüksek kâr elde edilen bu borç ilişkisinin kolaylıkla terk edilmeyeceği aşıkardır. Dahası, büyük toprak sahiplerinin mahalli meclislerde doğrudan veya dolaylı sahip oldukları güç nedeniyle, yaptırım gücüne de sahiplerdir. Dolayısıyla John Clapperton, merkezi devletin iyi niyetli ve başarılması durumunda tarımsal gelişim açısından son derece faydalı olabileceğini düşündüğü, yoksul çiftçilere ucuz kredi sağlanması girişiminin, büyük toprak sahipleri ve mevcut durumdan kâr sağlayan diğer güçlü sınıflar tarafından

⁵⁹⁰ BOA.,YB.021.,28/59, 13 Receb 1260 (29 Temmuz 1844); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1175-1176); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 83-84).

⁵⁹¹ FO 195/205, No. 48, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 30 Aralık 1844.

engelleneceği görüşündedir.⁵⁹² John Clapperton, yaklaşık bir yıl sonra yazdığı bir başka raporda, ümitsiz öngörüsünün gerçekleştiğini bildirmektedir. Yardımcı konsolosa göre, yoksul çiftçilere yönelik kredi verme girişimi, Adana ve Tarsus'ta uygulamaya konulamamıştır. Zira, hayata geçirilmek için başkentte planlanan diğer birçok faydalı uygulama gibi, bu uygulama da yoksulların yaşamları üzerinden beslenen zengin toprak sahiplerinin etkisiyle engellenmiştir.⁵⁹³

Mustafa Reşid Paşa'nın elçilik göreviyle imparatorluktan uzaklaştırılmasından ardından geçen yaklaşık dört yıllık süreçte bir yandan ordu ve devletin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük sanayileşme hamlesi, diğer yandan tarımsal gelişmeyi sağlamaya yönelik girişimler, görünen o ki, Sultan Abdülmecid'i tatmin etmemiştir. Padişah, son birkaç yıldır kaydedile(meye)n ilerlemeden duyduğu memnuniyetsizliği, 13 Ocak 1845 tarihinde, Meclis-i Vâlâ'nın yıllık açılış töreninde okunan eleştiri ve sitem içeren nutkuyla ortaya koymuştur. Bir bakıma, Rıza Paşa'nın önderliğinde, büyük ölçüde ordu merkezli yürütülen reformları eleştiren Sultan, İmparatorluğu kalkındıracak ve halkı refaha kavuşturacak alanlarda yeterli yatırımın yapılmamış olmasından duyduğu rahatsızlık ve hayal kırıklığını dile getirmekteydi:

“...hayriyet-i nihâd-ı mülûkanemizin istihsâl-i esbâb-ı lâzimesine her ne türlü teşebbüs ve mübâşeret olunmuş ise hiç birisi esaslı ve etraflı tutulmadığından mıdır nedir şimdiye kadar emâl-i mütenevvi'a-i şâhânemizden yalnız bir tensikât-ı askeriyemizden mâ'dası bir hüsn-i neticeye îsâl olunamamış ve eğer ki tensikât-ı askerimiz dahi Allaha hamdü'l-mena an be an kesb-i te'sîs etmekte ise de ilerisinin devam ve bekâsı mutlaka ma'mûriyet-i memâlik ve beledâna ve refâhiyet-i ahâli-i vezir-i destân ile husûle geleceği cihetle husûle geleceği cihetle ol dahi şimdiki halde bî-esâs hükmünde bulunmuş olduğundan dolayı te'essüf ve te'essür-i şahanemiz sadrına aşmış ve gece ve gündüz huzur ve rahat-ı mülûkânemiz münselib olmuştur. (...) memleket ve milletimize bir hizmet-i nâfi'a îrâdına sa'y-ı gayret eylemelerine pek çok sa'y ve ikdâm eylemişken bir semere-i hasenesi görülememiş doğrusu bâ'is-i mezîd-i istiğrâb ve bu yüzden kalb-i hümâyûnumuz

⁵⁹² FO 195/253, No. 6, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 15 Şubat 1845'e lef I: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 31 Ocak 1845. Benzer bir ümitsizlik Samsun'daki İngiltere'nin vekil yardımcı konsolosu P. Guidici'de de bulunmaktadır. John Clapperton'dan farklı olarak Guidici'nin ümitsizliğinin nedeni Samsun valisidir. Guidici, Abdullah Paşa valilik makamında olduğu sürece çiftçilerin durumunda herhangi bir düzelle olmayacağı görüşündedir. FO 195/253, No. 10, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 12 Mart 1845'e lef II: P. Guidici'den Henry Suter'e, 21 Ocak 1845.

⁵⁹³ FO 195/253, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 17 Mart 1846'ya lef I: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 31 Aralık 1845. İngiltere büyükelçisi Stratford Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki konsoloslardan aldığı raporların da ilân edilen reformların uygulamaya konulmadığını gösterdiğini söylemektedir. FO 78/594, No. 8, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 25 Ocak 1845.

hüdâ bilir elmenâk ve bir ızdırabdır. (...) şu akdem-i imâl ve efkâr-ı şâhânemiz olan ma'mûriyet-i mülk ve teba'a hususunda ne makûle esbâb ve tedâbir lâzım ve muktezî ise bi-mennihi te'âlâ biran evvel bed' ve şürû' olunması nezd-i hümâyûnumuzda be-gâyet matlûb ve mültezim olmağla bu emr-i cism ve hayr-ı azîmde icab ve iktizâ-yı hal ve maslahat her ne ise müsta'înen bi-inâyeti allah u te'âlâ ve mütevessilen (...) ittifâk-ı ukûl ve arâ ve ittihâd-ı umûm-ı vükelâ ile müzâkere ve mütâla'asına teşebbüs ve ibtidâr olunsun. (...) menba'-ı ulûm ve fûnûn ve me'haz-ı sanâyi' ma'ârif-nemûn olan mekâtib-i lâzıme icâd ve inşâsı ind-i şâhânemizde akdem-i umûrdan add olmağla memâlikin münasib olan mahallerinde iktizâ eden mekteblerin tanzimiyle tertîb-i âmme çaresine bakılsın (...).⁵⁹⁴

Padişahın nutkunda üzerinde durulan esas meselelerden bir tanesi, ordu gibi kurumsal reformların kalıcı hale getirilmesinin en önemli koşulunun, onu taşıyacak bir iktisadi altyapının kurulmasıyla sağlanabileceğidir. Dolayısıyla, “ilerisinin devam ve bekâsı mutlaka ma'mûriyet-i memâlik ve beledâna ve refâhiyet-i ahâli”ye yönelik reformların hayata geçirilmesiyle mümkün olabilecektir. Sultan Abdülmecid'in dile getirdiği bu mesele aslında Tanzimatçıların savunduğu ve üzerinde ısrarlı oldukları en önemli konulardan bir tanesidir. Tanzimatçılar da ordunun reformuna, maliyenin dengesini bozacak ve diğer alanların ihmal edilmesine neden olacak şekilde kaynak aktarılmasının karşısında durmaktaydılar.⁵⁹⁵ Padişahın böyle bir nutuk yayınlaması, Bâb-ı Âlî'de yakın bir zaman içerisinde değişiklikler olabileceğinin çok muhtemel bir habercisiydi. Zira kısa sürede bu yönde dedikodular çıkmaya başlamıştır.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ Bilirli (2016: 4-5); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1183-1184). Padişahın nutku için ayrıca bkz. FO 78/594, No. 6, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Ocak 1845'e lef I; FO 78/594, No. 8, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 25 Ocak 1845'e lef I. İngilizler söz konusu nutkun Fransızca çevirisinde, Osmanlıca aslında yer alan “hüsn-i neticeye îsâl olunamamış” kısmına denk gelen, “rien n'a réussi” ibaresinin özellikle altını çizmişlerdir. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VII: 1061) ise Padişahın bürokratlardan rahatsızlık duymaya başlamasını şu sözlerle dile getirmektedir: “Bu devirler ricâli güzel ömür geçirdiler, hoş geçindiler, pek çok îrâd ve akar edindiler, haklarını inkâr etmeyelim dolâb-ı devleti güzelce idâre etdiler, muvâzene-i mâliyyeyi dahi gözetdiler fakat haricen şân u i'tibâr kazanamayıp politika işlerinde râcîl kaldılar. Dâhilen beyne'n-nâs irtikâb ve irtişâ ile medhûl oldular. Zât-ı şâhâne onlardan usandı.”

⁵⁹⁵ Örneğin Sadık Rifat Paşa (1988: 38), devletin mali gücünü zorlayacak şekilde askeri harcamalar yapılmasına karşıydı: “...memâlikin hâsılât ve vâridâtı idaresine kâfi olamayacak derecede asker kullanılır ise, ol vakit bayağı madde-i muzır ve idare-i mülkiyyece âlet ve hey'et-i tahribiyye hükmüne gireceğinden...” Sultan Abdülaziz'in orduyu güçlendirmeye yönelik ilgisi nedeniyle Tanzimatçılar ile Sultan arasında gerginlik bulunuyordu. Örneğin 1861 yılında, savaş gemisi inşası için Tersane ödeneğinin elli-altmış bin kese civarında artırılmasına yönelik Sultan'ın isteğini kabul etmeyen Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa azledilmiştir. Ahmed Cevdet (1960: 154) de burada “Lakin evvelâ umûr-ı mülkiyye ve maliyyeyi ıslah edip de hasıl olacak fazla-i varidatı buraya sarf etmek lazım gelirken işin ortasından başlaması badi-i teessüf olmuştur” demekle, bir anlamda Tanzimatçıları haklı bulmaktadır. Bir yıl sonra yine aynı nedenden dolayı Âlî, Fuad, Rüşdi ve Kıbrıslı Mehmed paşaların istifa etmek amacıyla aralarında anlaşmaları hakkında bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1960: 259, 260).

⁵⁹⁶ FO 78/594, no 6, Stratford Canning'den Earl Aberdeen'e, 22 Ocak 1845.

Padişahın doğrudan müdahalesi Babıali'yi, “mamuriyet-i mülkiye” konusunda yeni önlemler alma konusunda harekete geçirmiş görünmektedir. Kısa bir süre içerisinde, “Tensikat-ı Mülkiyye” adı verilen, kapsamlı bir program için ilk adım atılarak, İmparatorluğun her sancağından ikişer “vücut ve kocabaşı”nın seçilerek başkente gönderilmesi amacıyla eyaletlere yazı gönderilmiştir.⁵⁹⁷ Devletin, İmparatorluğa dair bilgi eksikliğini kapatma çabasının⁵⁹⁸ bir diğer örneği olan, bölge ileri gelenlerinin başkente daveti, eyaletlerde Ziraat Müdürü atanmasıyla aynı amacı taşımakta ve bir bakıma Ziraat Müdürü atamalarından istenilen başarının elde edilemediğini göstermektedir.⁵⁹⁹ İstanbul'da bir müddet kalan temsilciler,⁶⁰⁰ bölgelerinin gelişimi için alınmasını gerekli gördükleri önerileri içeren lâyhalarını sunmalarının ardından,⁶⁰¹ devlet bir de bizzat eyaletlerde incelemeler yaparak İmparatorluğun kalkınması ve halkın refahının sağlanması için yapılacakları tespit etmek amacıyla “Meclis-i İmar” ismiyle üçer kişiden oluşan on komisyonu eyaletlere göndermiştir.⁶⁰² İmar Meclisi

⁵⁹⁷ Bilirli (2016: 8-9); Çadırcı (1991: 199); Önsoy (1988: 42); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 84-85); FO 195, No. 12, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 18 Mart 1845.

⁵⁹⁸ “Evvel be evvel her memlekette ahval ve keyfiyet ve şart-ı mamuriyeti lâyıkıyla bilinmek ve ona göre icra-yı icabatına bakılmak dahi ehem ve elzem olduğuna...” Aktaran: Önsoy (1988: 42); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 84-85). Ayrıca bkz. Bilirli (2016: 17-18; 22-24).

⁵⁹⁹ Takvim-i Vekayi'nin 25 Safer 1261-28 Şubat 1845 tarihli nüshasında, “Memleket ve vatanlarının bitevfiyki teala husul-i mamuriyet ve hemşehrilerin teksir-i ticaret ve ziraat ve tevfir-i temettü ve menfaatleri ne makule tedbire ve teshil ve tesviye-yi tarik ve ianet ve ikdarı zuafa ne türlü himmete ve saadet-i hal-i tebaa maddesi mahallerince ne veçhile ikdam ve gayrete ve ıslahatına lüzum görünebilecek keyfiyet-i vataniyyeleri ne suretle tesviye ve rüyet olunmağla mütevakkıf olduğunun” tespiti amacıyla bilgilerine başvurmak üzere eyaletlerden “vücut ve rüesa-yı reaya”nın çağrılacağına dair yayınlanan kararda, Ziraat müdürlerinden bahisle “Yalnız bu vasıta ile merkezi matluba varılamayacağı bittecrübe anlaşılması” olduğu itiraf edilmektedir. Bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, (1938: s. 84, 85).

⁶⁰⁰ İstanbul'a sancaklardan gönderilen temsilcilerin listesi için bkz. Bilirli (2016: 10-15). Başkente gönderilecek bazı temsilcilerin, bölgelerinde önemli problemlere neden olan kişiler arasından seçildiği İngiltere büyükelçisi Stratford Canning tarafından iddia edilmektedir. Örneğin, dışişleri bakanı Aberdeen'e gönderdiği bir yazıya, Selanik konsolosunun raporunu ekleyen Canning, kötü seçimleri örneklendirmek istemiştir. Selanik konsolosuna göre temsilcilerden birisi Yusuf Bey, en meşhur Hıristiyan karşıtlarından olmasının yanı sıra, yolsuzluklarıyla bilinen ve Tanzimat Fermanı ile ilan edilen prensipleri her gün çiğneyen bir insandır. Dahası, onunla birlikte İstanbul'a gidecek Hıristiyan temsilciler döndüklerinde Yusuf Bey'in hışımına uğramaktan korkacakları için bölgelerinin gerçek problemlerini söylemekten çekineceklerdir. FO 78/595, No. 171, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 20 Mart 1845'e lef I: *Extract of a dispatch from Her Majesty's Consul at Salonica*, 8 Mart 1845.

⁶⁰¹ Bölge temsilcilerinin sunduğu öneriler, Meclis-i Vâlâ Reisi Süleyman Paşa'nın yaptığı konuşmaya göre, vergilerin adil bir şekilde belirlenmesi, bölgelerin kalkınması için gerekli sermayenin sağlanması, vergilerin hasattan sonra alınması ve ulaşım ve diğer altyapı yatırımlarının yapılmasıdır. Çadırcı (1991: 200); Güran (2014b: 52-53); Önsoy (1988: 42); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 86). Süleyman Paşa'nın konuşması için bkz. Bilirli (2016: 22-24); Çadırcı (1991: 200); FO 78/597, No. 130, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Mayıs 1845'e lef I.

⁶⁰² Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1188); Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 52); Çadırcı (1991: 201); Efe (2012: 114); Güran (2014b: 53); Önsoy (1988: 42); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 85); FO 78/596, No. 100, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 21 Nisan 1845. Eyaletlere gönderilen İmar meclisi üyelerinin listesi için bkz. Bilirli (2016: 36-37); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1189). İmar

memurlarının görevlendirildikleri eyaletlerde yaptıkları incelemeler ve yazdıkları raporlar sonucunda, gerekli yatırımların yapılması ve çiftçiler tarafından ihtiyaç duyulan kredilerin sağlanması için gereken meblağın 27 milyon kuruşa vardığı görülmüştür. Osmanlı hazinesinin böyle yüksek bir ödemeyi karşılayacak gücü olmaması sebebiyle, İmparatorluğu kalkındırma işine örnek olarak seçilen iki sancaktan, Rumeli’de Gelibolu ve Anadolu’da İzmit’ten başlanmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra, Gemlik-Bursa yolu ile önemli bir transit ticaret yolu olan Trabzon-Erzurum yolunun yapımına başlanmasına karar verilmiştir.⁶⁰³

Daha önce de belirtildiği üzere, merkezi devletin, İmparatorluğu kalkındırma amacına ulaşmak için, üç temel problemi çözmesi icap etmekteydi. Bunlardan ilki İmparatorluğun iktisadi potansiyelinin tespit edilmesi, yani devletin, imparatorluğu keşfetmesi gerekmekteydi. 1843 yılından itibaren zirai gelişmeye yönelik yapılan girişimlerin tamamı, imparatorluğa dair bilgi edinmek ve iktisadi potansiyeli tespit etmek amacını taşımaktaydı. Örneğin, eyaletlere ziraat müdürlerinin atanmasının ardından merkeze yönelik yoğun bilgi akışı, bilgi edinmenin sorunun yalnızca ufak bir kısmının çözülmesi anlamından öteye gitmediğini göstermiştir. Nitekim merkezi devlet, eyaletlerden gelen önerileri uygulamaya koyacak ve problemleri çözebilecek mali ve bürokratik kapasiteye sahip değildi.⁶⁰⁴ İmparatorluk, devletin imkânlarına kıyasla

Meclisi üyelerinden beklenenleri Tevfik Güran (2014b: 53) şöyle sıralamaktadır: “Bölgenin çiftçileri hangi ürünleri ekmekte, tüccar hangi malların ticaretini yapmakta, esnaf neler üretmekteydi? Bölgenin ulaşımına elverişli en yakın limanı hangisiydi ve buraya ürünler hangi araçlarla taşınmaktaydı? Çiftçi, esnaf ve tüccardan hangisinin gelir düzeyi daha yüksekti ve bunların sayıları ne kadardı? Bölgenin nüfus ve arazi durumu nasıldı, toprağına göre nüfusu yeterli miydi, nüfus iskânına elverişli boş topraklar var mıydı? Bütün topraklar ekilmekte miydi, boş toprakların ekilmesi için ne gibi sermaye araçlarına ihtiyaç vardı ve bedeli ne kadardı? Tüccar ve esnafın kredi ihtiyacı var mıydı, varsa ne kadardı? Yapılması gereken yol ve köprüler ve ulaşımına elverişli hale getirilebilecek nehirler var mıydı? Esnafın sanatını ilerletebilmesi için neler yapılabilirdi? Kömür, demir ve benzeri maden kaynakları var mıydı, bunlardan ekonomik olarak işletilebilecek olanları hangileriydi? Bunlar için gerekli işçinin bölgeden sağlanması mümkün müydü ve kendilerine ne kadar ücret ödenmesi gerekirdi?” Ayrıca bkz. Bilirli (2016: 51-60); Efe (2012: 116). İmar Meclisi üyelerine tespit etmeleri amacıyla verilen başlıklara bakıldığında, merkezi devletin İmparatorluğa dair herhangi bir bilgiye sahip olmadığı, hatta tam bir *tabularasa* olarak tarif edilebileceği görülebilmektedir. En temel coğrafi ve nüfus bilgilerinden bile yoksun bir devletin, modern anlamda yönetebilme ve vergi toplayabilme kapasitesinin kısıtlılığına şaşırılmamak gerekir.

⁶⁰³ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1189, 1190); Çadircı (1991: 202); Güran (2014a: 54); Önsoy (1988: 42); FO 78/602, No. 271, Stratford Canning’dan Lord Aberdeen’e, 28 Kasım 1845’e lef I.

⁶⁰⁴ Bilirli (2016: 43); Efe (2012: 115); Güran (2012: 779). Devletin, ziraat müdürü tayiniyle birlikte eyaletlerin görüşüne başvurma yoluna gitmesi, Ziraat Meclisi’nin iş yükünü bir hayli artırmış ve daha önce meclis haftada iki üç gün toplanırken, her gün toplanmaya başlamıştır. Bununla birlikte her gün toplanmak da meclisin iş yükünü hafifletmeyince, çoğalan yazışmalarla başa çıkmak amacıyla meclise

fazlasıyla büyüktü.⁶⁰⁵ Toplanabilen ve merkeze ulaştırılabilen vergi, hem çağdaş Avrupa devletlerine kıyasla çok düşük, hem de bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılan İmparatorluğun kalkındırılması gibi bir amacı gerçekleştirmek için tamamen yetersizdi.⁶⁰⁶ Dahası, Rıza Paşa ve Musa Saffeti Paşa'nın mali kaynakların yarısı ilâ üçte ikisini orduyu modernleştirmek amacına yönlendirmesi, zaten kıt olan mali kaynakların başka bir alana tahsis edilmesi imkanını neredeyse tamamen ortadan kaldırmaktaydı.⁶⁰⁷ Üstelik, kısıtlı da olsa herhangi bir bölge veya altyapı yatırımı için kaynak ayırılması durumunda dahi, merkezi devlet kaynakların doğru kullanılıp kullanılmadığını denetleyebilecek kadar kontrol gücüne sahip değildi. Dolayısıyla, ihtiyaç halindeki köylülere kredi desteği sağlanması girişiminde, hem büyük toprak sahibi ve murabahacılar tarafından kredinin ihtiyaç halindeki çiftçilerin eline ulaşmasını engellenmelerinin hem de bu kredilerin önemli bir kısmının büyük toprak sahipleri tarafından kullanılmasının önüne geçilememiştir. Diğer taraftan, maliyenin içerisinde bulunduğu sıkışıklığa rağmen Erzurum-Trabzon ve Gemlik-Bursa yolları için kaynak yaratılmış ve tahsis edilmesine rağmen ne yollar tamamlanabilmiş ne de tahsis edilen kaynakların akıbeti bilinebilmiştir.⁶⁰⁸

dört yeni kâtip istihdam edilmesi yoluna gidilmiştir. BOA., C.İKTS., 45/2211, 10 Receb 1261 (15 Temmuz 1845).

⁶⁰⁵ Osmanlı Devleti de bu konudaki çaresizliğini zaman zaman ifade etmiştir. Örneğin, İmar Meclislerinden gelen raporların Meclis-i Vâlâ tarafından değerlendirilmekle birlikte, devletin kapasitesi açısından bütün önerilerin aynı anda hayata geçirilmesinin mümkün olmadığını, bu nedenle örnek bölge olarak İzmit ve Gelibolu'nun seçildiği söylenmekteydi. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 52); FO 78/602, No. 271, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 28 Kasım 1845'e lef I: *Translation of an Article in the Turkish Official Gazette of 23 November 1845*.

⁶⁰⁶ Taner Timur yaptığı bir karşılaştırmada, 1856 yılında Fransa'nın hazine gelirlerinin Osmanlı gelirlerinden on kat daha fazla olduğunu göstermiştir. Aktaran: Şener (1990: 197, dn. 13). Bazı Avrupa devletlerinin hazine gelirlerini Osmanlı Devleti'nin gelirleriyle karşılaştıracak olursak şöyle bir manzara karşımıza çıkmaktadır: Birleşik Krallık hazinesinin net gelirleri, 1851 yılında 52.233.000 sterlinken 1861 yılında 72.000.000 sterline yükselmiştir. Üstelik bu on yıllık süreçte yaklaşık 20.000.000 sterlinlik vergi gelirinden, vergilerde oranlar düşürülerek veyahut bazı vergiler tamamen ortadan kaldırılarak, devlet tarafından vazgeçilmiştir. (*Levant Herald*, No. 141, 27 Kasım 1861). Rusya'nın 1861 yılındaki gelirleri yaklaşık 40.000.000 sterlinken giderleri 44.500.000 sterlin olarak tahmin edilmekteydi. (*Levant Herald*, No. 129, 17 Temmuz 1861). Avusturya'nın gelirleri 1862'de 29.659.980 sterlinken, giderleri 35.458.600 sterlin olarak hesaplanmaktadır. (*Levant Herald*, No. 18, 4 Haziran 1862). Sadrazam Fuad Paşa'nın verdiği rakamlara göre 1861 yılında Osmanlı Devleti'nin geliri 11.164.552 sterlin, toplam gideri ise 12.739.088 sterlindir (Farley 1862: 21-22; Ahmed Cevdet Paşa 1960: 230).

⁶⁰⁷ FO 78/563, No. 264, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 22 Kasım 1844; FO 78/595, No. 171, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 20 Mart 1845; FO 78/596, No. 86, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 3 Nisan 1845; FO 78/602, No. 248, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁰⁸ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1190); Mordtmann (1999: 147-148); Akyıldız (2012a: 75); Çadırcı (1991: 299). Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Hanson isimli bir Avrupalı 1858'de "Son yirmi yıldır yol inşa etmesi için hükümete yalvarıyoruz. Söz veriliyor, plan yapılıyor, hatta bunun için ödenek bile

Bu dönem için söylenmeden geçilmemesi gereken bir başka mesele ise Tanzimat Fermanı'yla ilan edilen reformların uygulanmayacağına dair algı ve kaygı, özellikle mal güvenliğinden endişe eden bazı tüccar ve sarrafların gözünü tekrar yabancı devletlerin korumasına çevirmesine neden olmuştur. Bu ise Mustafa Reşid Paşa'nın başarmak istediği, Müslüman olmayan Osmanlıların ve özellikle de burjuvaların İmparatorluğa aidiyetlerini güçlendirme çabasından bir geri dönüşü temsil etmekteydi. Stratford Canning'in belirttiğine göre, bir kısmı zenginlik ve saygınlıklarıyla tanınan, şaşırtıcı sayıda Osmanlı Ermenisi, genellikle İran elçiliğinden aldıkları pasaportlarla Rus toprağına geçtikten sonra, orada pasaportlarını Rus pasaportuyla değiştirerek Rusya korumasını elde etmeye başlamışlardır. Yapılan antlaşmalara göre bu haktan yararlanmak için en az üç yıl Rusya topraklarında yaşamak gerekiyorsa da Rusya bu konudaki başvurulara oldukça kolaylık göstererek, çok kısa süreli bir ikametinden bu hakkı başvuranlara sağlamaktaydı.⁶⁰⁹

1843-1846 yılları arasında yoğunlaşan iktisadi kalkınmayı sağlamaya yönelik girişimlerin, gelecek açısından en önemli getirisi İmparatorluğa dair bilginin merkezde birikmesidir. İkincisi, ucuz hammadde sağlayacak şekilde tarımsal gelişme ve ulaşım gibi altyapı yatırımları tamamlanmadan girişilen sanayileşmenin devlete oldukça pahalıya mal olduğunun anlaşılmasıdır. Son olarak, devletin öz kaynaklarıyla geniş kapsamlı iktisadi kalkınmanın söz konusu olamayacağına dair anlayışın Tanzimatçılar dışındaki bürokratlarda da kabul görmeye başlamasıdır. 1850 yılına gelinceye kadar yabancı sermayeye karşı Bâb-ı Âlî bürokrasisi içerisinde büyük bir muhalefete şahit olunmaktaydı. Diğer taraftan, iktisadi kalkınma yerli sermayeye dayanarak da gerçekleştirilemiyordu.⁶¹⁰ Dolayısıyla Osmanlı bürokratları tarafından dünya ekonomisiyle bütünleşmeye dair ortaya konulan tavır, iktisadi kalkınmanın yönünü ve hızını belirleyecektir. Tanzimatçıların yabancı sermayeye sıcak baktığını ve ülke

ayrılıyor; ancak memurların eline ulaşır ulaşmaz durduruluyor. Bir süre önce sahilden Bursa'ya yol yapılacaktı; (...) Paşa bölge halkından, onları yoldan tiksindirinceye kadar, yıllarca vergi almaya devam etti, fakat hiçbir şey yapılmadı” demektedir. (Senior 1859: 41). Hanson'un söylediklerini Gemlik-Bursa yolu konusunda Ahmed Lûtfi Efendi de doğrulamakta, merkezden yolun tamamlanması için verilen paranın “hadd ü pâyânı yoğidi” demektedir. Fakat yolun tamamlanamamasının memurların yolsuzluklarından kaynaklandığını belirtmektedir (Ahmed Lûtfi Efendi 1984: 35).

⁶⁰⁹ FO 78/477, No. 83, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 23 Nisan 1842.

⁶¹⁰ Tensikat-ı Mülkiyye programı kapsamında yapılan araştırmalarda çiftçilerin tarımsal işletmelerini genişletmek ve ticari tarımsal ürünler üretmek için sermayeye duyduğu ihtiyaç en çok öne çıkan konulardan bir tanesiydi. Örneğin bkz. Efe (2012: 118-119).

içerisinde yatırıma ayrılan mali ve beşerî sermaye yetersizliğinin, yabancı sermayeyle ikame edilerek kalkınmanın sağlanabileceğini düşündüklerini biliyoruz. Örneğin 1863 yılında Adana ve Mersin arasında demiryolu yapmak üzere imtiyaz başvurusu yapan iki gruptan yerli taliplerin değil de yabancı sermayenin tercih edilmesinde ileri sürülen sebepten anlaşıldığı üzere, İmparatorluk içerisinde uzman personel ve üretken yatırıma ayrılan iktisadi sermaye eksiktir. Yerli sermayedarlara bu projenin verilmesi halinde dahi, onların da bu eksiklikleri yurtdışından sağlayacakları destekle tamamlamak zorunda kalacakları düşünülmektedir.⁶¹¹ Kısacası Tanzimatçılara ve yabancı sermayeye muhalif grubun, tensikat-ı mülkiyye veya imar meclisleri gibi girişimleri, bu alanlara aktarılacak sermaye eksikliği nedeniyle zaten başarı elde edilmesi pek mümkün görünen girişimler değildi.

8 Ağustos 1845 tarihinde Serasker Rıza Paşa'nın, yaklaşık bir hafta sonra ise Maliye Nazırı Musa Saffeti Paşa'nın görevlerinden azli,⁶¹² neredeyse kesintisiz bir şekilde, Âlî Paşa'nın 1871 yılında ölümüne kadar sürecektir Tanzimatçıların iktidarının başlangıcını haber vermekteydi. 17 Ağustos 1845 tarihinde, Hariciye Nazırı Vekili Âlî Efendi (Paşa) ile görüşen ve onun görüşlerinden oldukça etkilendiğini söyleyen Stratford Canning, Âlî Efendi'nin gelecekte de şahit olacağımız bir görüşünü, daha o gün dile getirmiştir “Ordu çok büyük, hazine çok küçük, İmparatorluk bayındır olmaktan çok uzak.”⁶¹³ Âlî Efendi ve diğer Tanzimatçılar, ordunun modernleştirilmesine karşı olmasalar da bu modernizasyonun devletin mali gerçekliklerinin ötesine geçmemesi gerektiği konusunda kararlıydılar. Güçlü bir ordunun kurulabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için öncelikle bunu destekleyebilecek bir mali güce sahip olmayı, bunun için de İmparatorluğun bayındır ve halkın zengin olması gerektiğini düşünmekteydiler: “Umûr-ı mâliyye, her

⁶¹¹ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 9 ve lef 11, 1 Rebiülahir 1280 (15 Eylül 1863).

⁶¹² Rıza Paşa'nın yerine Süleyman Paşa Serasker; Saffeti Paşa'nın yerine ise Abdurrahman Nafiz Paşa Maliye Nazırı makamına getirilmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi 1999/VIII: 1197). Ayrıca bkz. FO 78/600, No. 186, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 8 Ağustos 1845; FO 78/600, No. 191, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 13 Ağustos 1845; FO 78/600, No. 192, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 16 Ağustos 1845.

⁶¹³ FO 78/600, No. 195, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Ağustos 1845. Sadık Rifat Paşa'nın, Âlî Efendi'den yaklaşık on yıl önce Avrupa'daki iktisadi gelişmeye şahit olması, büyük devletin ne olduğuna dair fikirlerine çarpıcı bir katkıda bulunmuştur. Âlî Efendi'nin tasvirini yaptığı Osmanlı Devleti'nin durumunu, Sadık Rifat Paşa'nın sözleriyle kıyaslamak, Osmanlı Devleti'nin söz konusu tanımlamalara göre güçsüzlüğünü gözler önüne sermektedir: “Bir devletin kudret ve mikneti mutasarrıf olduğu arazinin vüs'ati ile kıyas olunmayıp, memleketin mamuriyeti ve teb'a-yı mevcudesinin kesret-i vefreti ve hazinesinin serveti ile i'tibar olunur.” Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 36); Şeref (2012: 109).

cihette teşebbüs olunan ıslâhâtın esâsı olmağla... bir taraftan emvâl-i devletin hüsn-i sarfına ve diğer cânibden menba'-ı ma'mûriyyet ve servet-i memleket olan varidâtın tezyidine bakılarak bi-tevfikihi ta'âla ıslâhâtın derece-i kemâle îsâli matlubumuzdur."⁶¹⁴ Bu nedenle, Âlî Paşa, 1847 yılında Charles McFarlane ile yaptığı görüşmede, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için girişilen sanayileşme hamlesinde harcanan paralar için hayıflanmakta ve o paraların altyapı ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla kullanılmış olması gerektiğini düşünmekteydi.⁶¹⁵

Âlî Paşa'nın, Rıza ve Saffeti paşaların iktidarını kapsayan dönem için hayıflanması, iktidardaki yeni grup için bir bakıma haklı bir tepkiydi. Nitekim, bu dönem boyunca sürdürülen ordu merkezli reformun neticesi, hazinenin 180.000 kese, yani 90 milyon kuruşluk iç borçla yeni yönetime teslim edilmesiydi.⁶¹⁶ Stratford Canning, ismini vermediği fakat güvenilir olarak tanımladığı kişilerden aldığı ve üstelik hükümet mensuplarından da doğrulattığını belirttiği bilgilere göre, Rıza Paşa iktidarında ordu için hazine gelirlerinin üçte ikisi ayrılmaktaydı ve bu ise 3 milyon sterlin, yani yaklaşık 330 milyon kuruşluk bir miktara tekabül etmekteydi. Rıza Paşa'nın ardından seraskerlik makamına getirilen Süleyman Paşa, asker sayısını azaltmadığı halde, birkaç aylık süre içerisinde 11 milyon kuruştan fazla tasarruf sağlayabilmiştir. Yeni Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa, maliyede yaptığı incelemenin ardından, ilk iş olarak orduya ayrılan miktarı azaltmak zorunda olduğunu ve aylık 15 milyon kuruş, yani yıllık 1.640.000 sterlinden daha fazlasını veremeyeceğini ilan etmiştir. Dolayısıyla bu miktar, selefi olan Musa Saffeti Paşa'nın ordu için ayırdığı meblağın neredeyse yarısına denk gelmekteydi. Stratford Canning'in yeni Seraskerle yaptığı görüşmede, Süleyman Paşa, büyükelçiye önemli bir bilgi vermektedir. Kâğıt üzerinde ordudaki asker sayısı yüz elli bin olarak görünürken, gerçekte bu rakam yüz yirmi bini aşmamaktadır. Bu rakam dahi, Seraskere göre, İmparatorluğun ihtiyaçlarını ve kaynaklarını aşmasının yanı sıra, bütün yük Müslüman halkın ve özellikle kırsal kesimin üstüne binmektedir. Seraskerin söylediklerinden yola çıkan İngiliz büyükelçi yakın zamanda Osmanlı hükümetinin

⁶¹⁴ 1279 (1862-63) tarihli muvazene defterinin yayınlanmasına dair kaleme alınan 22 Cemaziyelevvel 1280 (4 Kasım 1863) Hatt-ı Hümayun için bkz. Şener (2008: 2).

⁶¹⁵ McFarlane (1850/II: 95).

⁶¹⁶ FO 78/602, No. 268, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 19 Kasım 1845. Ubcini'nin (II: 359) sanayileşme için harcanan miktarı 100 milyon kuruştan fazla olarak belirtmesi, bir bakıma askeri amaçlarla harcanan miktarın büyüklüğünü destekler niteliktedir.

asker sayısını azaltmak gerektiğinin farkına varacağını düşünmektedir.⁶¹⁷ Seraskerin ve büyükelçinin görüştüğü diğer kaynakların askeri harcamalarla ilgili verdiği rakamlar, uzun süredir Stratford Canning'ın Bâb-ı Âli'de yapılan yolsuzluklara dair kaleme aldığı raporları doğrular niteliktedir.⁶¹⁸ Üstelik kısa süre içerisinde Rıza Paşa döneminin hesaplarının incelenmesiyle, Ahmed Lûtfî Efendi'nin belirttiğine göre, elli bin keseden⁶¹⁹ fazla bir meblağın akıbetinin bilinmediğinin farkına varılmıştır.⁶²⁰ Osmanlı hazinesinin içerisinde bulunduğu zor duruma rağmen, tarımsal kalkınma teşvik edilerek, bir başka deyişle halk, tarımsal üretim konusunda yönlendirilerek ve ticaret tamamen serbestleştirilerek, iktisadi canlanmanın başlayabileceği düşüncesi Tanzimatçılarda hakim gibi gözükmekteydi.

Diğer taraftan, Maliye Nazırı Musa Saffeti Paşa'nın mali odaklı iktisadi politikayı vurgulayan, simgesel açıdan önemli gördüğümüz, Ziraat Meclisi'nin Maliye Nezaretine bağlanması ve Ticaret Nezareti'nin lağvedilerek görevlerinin Gümrük Emaneti'ne devredilmesi, Mustafa Reşid Paşa'nın tekrar iktidardaki gücü ele geçirmesinden hemen önce Halil Rıfat Paşa tarafından tersine çevrilmiştir. 1845 yılında, ticaretin genişletilmesi ve halkın refahının sağlanması gibi amaçları gerçekleştirmek üzere tekrar kurulan Ticaret Nezareti'ne, 2 Eylül 1845 tarihinde, tekrar nazır olarak atanan Halil Rıfat Paşa, 12 Eylül 1845'te Ziraat Meclisi'nin Maliye Nezareti'nden ayrılarak Ticaret Nezareti'ne bağlanmasını sağlamıştır.⁶²¹ Zira Halil Rıfat Paşa'ya göre Ticaret Nezareti ile Ziraat Meclisi aynı meseleyle ilgilidirler. Böylelikle, yalnızca simgesel değil aynı

⁶¹⁷ FO 78/602, No. 268, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 19 Kasım 1845.

⁶¹⁸ Örneğin bkz. FO 78/523, No. 250, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Aralık 1843; FO 78/561, No. 189, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 1 Eylül 1844; FO 78/595, No. 47, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 5 Mart 1845; FO 78/595, No. 171, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 20 Mart 1845; vd.

⁶¹⁹ Osmanlı mali hesaplamalarında kullanılan kese tabiriyle beş yüz kuruşluk miktar kastedilmektedir. Bu durumda akıbeti bilinmediği söylenen elli bin kese yirmi beş milyon kuruşa denk gelmektedir.

⁶²⁰ Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1214). Yükselmesinin Rıza Paşa sayesinde olduğu iddia edilen Serasker Süleyman Paşa, kısa bir süre sonra azledilerek Paris'e elçi tayin edilmiş ve yerine Hüsrev Paşa göreve getirilmiştir. FO 78/637, No. 6, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Ocak 1846; FO 78/637, No. 8, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 19 Ocak 1846. Ayrıca bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1214).

⁶²¹ Tekdemir (2010: 33-37; 251); Akyıldız (2018: 161-162); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 89); BOA., C.İKTS., 28/1382, 10 Zilkade 1261 (10 Kasım 1845); BOA., C.İKTS., 33/1627, 12 Zilkade 1261 (12 Kasım 1845); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1216). Halil Rıfat Paşa, Ticaret Nezareti'nin aynı zamanda ilk nazırıydı. FO 78/356, No. 123, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 23 Mayıs 1839; Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1004-1005).

zamanda ideolojik bir karşı çıkışla, ticaret ve ziraat, maliyenin alanından “kurtarılarak”, iktisat alanına tevdi edilmiştir.

15 Şubat 1846 tarihinde Ziraat Meclisi, “zirâ’at maddesinin (...) kutub-ı cesîmeden olması[ndan]” ötürü, Ziraat Nezareti ismiyle, ayrı bir nezarete dönüştürülmüşse de,⁶²² yalnızca birkaç aylık bir süre içerisinde, Ticaret Nezareti ile birleştirilerek, nazırlığa Sarim Efendi atanmıştır.⁶²³ Ziraat Nezareti’nin Ticaret Nezareti ile birleştirilmesi bir yandan ikisinin birbiriyle ilgili alanlar olarak görülmesi, yani tarımın ticaret ile ilişkili iktisadi bir mesele olduğuna inanılması,⁶²⁴ diğer yandan ziraî kalkınmanın hem fazlasıyla maliyetli hem de uzun zamana yayılacak bir mesele olması ve fakat Osmanlı hazinesinin mevcut koşullar dahilinde yeterli malî güce sahip olmadığı gerçeği vurgulanarak gerekçelendirilmiştir.⁶²⁵ Nezaretler arasında ilgi kurularak birleştirilmesinin bir diğer örneği, daha önce kurulan Nafia Nezareti’nin, Ticaret Nezareti’ne ilhak edilmesidir. Bu da yine, simgesel ve ideolojik öneme sahip girişimlerden bir diğeridir. Zira, maliye merkezli ve vergi odaklı politikaların uygulandığı Rıza ve Saffeti Paşalar iktidarında, Ziraat Meclisi’nin Maliye Nezareti’ne bağlanması ve Ticaret Nezareti’nin ilga edilerek yetkilerinin Gümrük Emaneti’ne devredilmesinde olduğu gibi, iktisadi ilgilendiren meclisler maliyeden farklı bir alan ve tarım, ticaret ve nafia hepsinin birbiriyle ilgili ve bağlantılı görüldüğünü, yani iktisada maliyeden ayrı, bütüncül bir alan gözüyle bakıldığını göstermekteydi. Hiç kuşkusuz bu, Tanzimatçıların iktisadi faaliyetten malî beklentilerinin olmadığı anlamına gelmemekteydi. Bununla birlikte, iktisadın salt maliyeye ve politikaya dahil bir alan olarak görülmemesi dahi, zihniyetteki değişimi ve ideolojik dönüşümü yansıtmaları açısından, başlı başına önemlidir. Dolayısıyla, ziraatın, ticaretle ilgisinin kurulmasına

⁶²² *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 89-90); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1216); Akyıldız (2018: 166).

⁶²³ BOA., İ.DH., 121/6143, 25 Rebiulahir 1262 (22 Nisan 1846); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 90); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1223); Akyıldız (2018: 162-166); Tekdemir (2010: 111-112). Sarim Efendi Londra büyükelçisiyken, Halil Rıfat Paşa’nın Trabzon valisi olarak görevlendirilmesinin ardından Ticaret Nazırı olarak atanmıştır. BOA., İ.DH., 115/5840, lef 2, 19 Muharrem 1262 (17 Ocak 1846).

⁶²⁴ “Ticâret ve Zirâât yekdiğerine lâzım ve melzûm olmak ve her birisi âharın teferruatından bulunmak hasebile...” *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 90); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1223).

⁶²⁵ “Zirâât Nezâreti devlet-i aliyyece ehem ve elzem umûr-ı cesîmeden ve ahâli ve teba’a haklarında menâfi’ müceb-i itînâyâ şâyân mevâddan olub ancak menâfi’-i melhûzasının meydana çıkarılarak lâyıkiyla yoluna konulması külliyyetli akçe ve teklifât-ı vefireye muhtâc olduğuna ve (...) bu def’a tez elden hâsıl olamayacağı ve nezaret-i mezkûrenin hâl-i hâzırıyla kalmasında bir menfa’at görülemeyeceği derkâr bulunduğu...” BOA., İ.DH., 121/6143, 25 Rebiulahir 1262 (22 Nisan 1846); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 90).

benzer bir biçimde, ziraat ve ticaretin, Nafia Nezareti ile doğrudan ilgisine binaen iktisadi ilgilendiren üç alan tek bir çatı altında toplanarak, 1849 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti kurulmuştur.⁶²⁶

Yukarıda bahsi geçtiği gibi, 1838 yılında kurulan Ziraat ve Sanayi meclisinin, aslı amacı İmparatorluğun kalkındırılması ve halkın zenginleştirilmesi maksadıyla ekonominin bir bütün olarak geliştirilmesiydi. Bununla birlikte, ekonominin gelişiminin, altyapı yatırımlarından eğitime kadar çok geniş bir alanı ilgilendirdiğinin düşünülmesi nedeniyle, Ziraat ve Sanayi Meclisi tabirinin, meclisin ilgilendiği ve ilgileneceği işleri tam anlamıyla karşılamadığına karar verilmiştir. Bu nedenle, ekonomik gelişime doğrudan katkı sunacağı düşünülen tüm alanları tek çatı altında ifade ve temsil etmek üzere, Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin adının değiştirilerek, Meclis-i Umûr-ı Nafia olarak isimlendirilmiştir. Nafia Meclisi üyelerinin 1838 yılında kaleme aldıkları bir rapor özellikle bahsedilmeye değer bir önemdedir. Söz konusu lâyihaya bakıldığında, bir bütün olarak iktisadi gelişmeyi de kapsamak üzere, Tanzimatçıların hedefledikleri kurumsal ve yapısal bütün reformların temelinde bilimi ve eğitimi gördükleri açıkça anlaşılmaktadır.⁶²⁷ Daha önce alıntı yapılan Mustafa Sâmî Efendi'nin, Avrupa'da şahit olduğu gelişmelerin temelinde yatanın bilimsel ilerleme olduğuna ve bilimsel ilerlemenin sağlanması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi açıdan kalkınmaması ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmemesi için hiçbir nedenin bulunmadığını vurgulamasına benzer şekilde⁶²⁸ Nafia Meclisi, iktisadi gelişim konusunda bilim ve eğitimin önemini ısrarla belirterek, her şeyden önce eğitim alanının ıslah edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bu anlamda hem Avrupa'ya öğrenci göndermeye dönük ilk başarısız girişimin yapıldığı 1830 teşebbüsünde bahsedilen "...ulûm u fûnûn-ı

⁶²⁶ Akyıldız (2018: 163; 170).

⁶²⁷ Âlî Efendi (Paşa) de bütün gerçek ilerlemelerin temelinde kamu eğitiminin bulunduğunu belirtmekteydi. FO 78/645, No. 145, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 29 Kasım 1846. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi hakkında kaleme alınan mazbatanın hemen başında da şu satırlar yer almaktaydı: "Tarif ve beyandan azade olduğu üzere, ümran-ı alemin menba'ı asliyesi fûnûn-ı maârif olup, an be an semt-i kemâle mail-i nev-i insanın medeniyetce müsteid olduğu terakkiyatı istihsal edebilmesi ve hiref ü sanayie müteallik ihtira'at ve tesisat-ı nafiyayı meydana getirmesi ilm ü ma'rifete mevkuftur. Çünkü ilm ü maârif ve sanayiin ibda'ına ve hiref ü sanayi dahi cemiyet-i beşeriyece ihtiyacât-ı zarureyi teshil edecek bunca vesait ü akvâmın hazain-i servet-i âlemden hissedar olmaları, terbiyet-i insaniyenin esbab-ı mükemmesini istihsal etmelerinden neşet eylediği bedihi's-subût olan halâtındır." Mazbata sureti için bkz. Mahmud Cevad (2002: 88-92). Ayrıca bkz. Somel (2012: 702-703). Mazbatanın tıpkı basımı için bkz. Somel (2015: 351-356).

⁶²⁸ Bkz. Mustafa Sâmî Efendi (2002: 52-53).

cedîde...” hem de Hüsrev Paşa’nın yazdığı mektupta bahsettiği “Avrupa’nın teknik ve sanatı”na atfedilen önem, ona duyulan inanç ve sonucunda ortaya çıkması beklenen kazanımlara yönelik yüksek beklenti, belki de 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından sunulan rapordakinden daha açık bir şekilde anlatılamazdı:

“Mâlûm-ı meâlimelzum-ı âli buyurulduğu üzere maarif ve ulûm efrâd-ı enâma sermaye-i ‘izz u saadet ve medar-ı mübâhat u mefharet ve her halde menba’ı servet ve gınâ olduğu delâil-i akliye ve nakliye ile müsbet ve mevcut ve meşhûd olan sanâyi ve hiref mahza ilim ile zuhûra geldiği ve ulûm-ı diniyye vesile-i necât-ı ahiret olduğu misillü funûn-ı sâire dahi muaşeret-i nev’i benî âdemin kemâline sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyân ve işaretdir. Ezcümle ilm-i heyet teshîl-i seyr-i sefâyine medâr olmakla emr-i ticaretin revac ve kesretine ve ulûm-ı riyaziye umûr-ı harbiye ve idâre-i askeriyenin hüsn-i intizamına sebep olduğundan başka haretdîh-i hükemâ-yı eslâf olan vapur misillü bunca umûr-ı garîbe ve nâfia bu cihetle meydana çıkıp ulûm-ı mevcudenin tevessü’ ve intişarı ve yeniden funûn-ı kesirenin zuhuru ciheti ile sanayi’ u hirefin imâlatında yesr u suhûlet hasil olmakla, meselâ yüz adamın vasıtası ile görülecek iş bir kişi ile idare olunmak üzere nice âlât-ı mühimme ilm ile meydana çıktığı meşhûd ve rû-nüma ve bilakis ahâli cehl ü nadanı ile muttasif oldukları halde kâr ü kesblerinde usret çekeceklerinden başka, amelen tahsil eyledikleri sanayi asla ilerlemeyeceği ve sayesinde oldukları Devletin ve hubb-i vatan ne olduğunu bilmeyecekleri meczûm ü hüveyda ve behemehal bir devletde revâc-ı ilm ü hüner akdem-ı makasid ve âmâl olmak lâzım geleceği bedihî ve rüşenâ olduğuna mebni (...) Memalik-i Mahrusa-i Şahâne’de emr-i ziraat ve ticaret ve sanayi in ihyasına dair meclisce müzakere olunmakta olan her bir şeyin esası bulunan ulûm mefkûd oldukça birisi vücûda gelmeyeceği emr-i gayr-i mübhem olduğundan ulûm u maarifin tahsiline medâr-ı yüsre u suhûlet olmak üzere mekâtib-i mevcûdeye bir nizam verilmek (...).”⁶²⁹

⁶²⁹ Mahmud Cevad (2002: 5-6); *Mekteplerin Islahı ve Tahsil Mecburiyeti Hakkında Meclis-i Umur-ı Nafia’nın Lâyihası* (1838/1988: 15-17). Lâyihanın sadeleştirilmiş özet versiyonu için bkz. Berkes (2014: 181); Somel (2015: 51-55). İngiltere ve Fransa’nın iktisadi kalkınmasını bilimde kaydettiği ilerlemeye bağlayan bir başka görüş için bkz. Suphi Paşa (1864/1988: 19). Avrupa’da şahit olunan iktisadi gelişme ile bilim arasında kurulan ilişkiye ve Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitimin ilerlemesinin, iktisadi gelişim ile sonuçlanacağına dair inancın çok sayıda örneğine rastlanmaktadır. Bu, aynı zamanda, Aydınlanma felsefesinin evrensel akla olan inancına benzemektedir. Tanzimatçılar tarafından Aydınlanma dilinin en iyi örneklerinden bir tanesini Safvet Paşa Darülfünûn’un açılışı nedeniyle yaptığı konuşmada vermiştir: “... Gerçi ma’rifet-i hakaik-i eşya kuvve-i müdrike-i ukul-ı zaife-i beşeriyyeye mestur olup ve hakikat-i mükevvênâta kesb-i vukuf derece-i istihâlede ise de, nice müfred zannolunan anâsırın keyfiyyet-i hakikiyyesi, işbu funûn-ı celîle vasıtasıyla bilinip, bu cihetle derece-i kudret ve azamet-i ilâhiyye bir kat daha ta’ayyün eylemiştir. Zalâm-ı cehl ü nadânîde kalan efrâd-ı beşer, yalnız meşhûdata nazarla iktifa edip, ehl-i ilmin kuvve-i ilmiyye ile vâkîf olduğu serâir-i kevnîyyeye muttali’ olamıyarak gider ve bu cihetle derece-i kadr-i hâlik’ül-mükevvênâtu fehm ve idrak edemeyip, bulunduğumuz küre-i arza nice milyon seneler ve saatler ve günlerle bu’du olan sevâbit ve seyyârât ve nücum-ı bî-idâdı pek yakın zan ve kıyas eyler ve ehl-i ilm ise, cevvi hevada pervaz ve zîr-i tabakât-ı arzda tek ü taz ile bir çok ahvâl-i felekiyye ve arziyyeye kesb-i vukuf ve ma’lûmat ile kudret-i hâlik-i bî-enbâza kemal-i acz ü ibtihâl ile nazar eyler ve *ulûm ve funûn bu hal üzre günden güne ilerler ve ahval-i âlem bu sıyak üzre gider ise, bugünkü gün nazar-ı ta’accüb ve istigrab ile bakmakta olduğumuz muhteri’ât, ilerde derece-i âdiyede kalarak, kuvveden fi’le isâli muhâl addolunan nice tasavvurât-ı zihniyenin mübeddil-i hakikat olacağı ve akl-ı beşerin ne büyük şeyler vücûda getireceği, şu mukaddemat-ı meşhûdeden istidlâl olunabilir ve*

Reşid Paşa'nın ilk Hariciye Nazırlığına ve iktidarda etkin olduğu döneme rastlayan yukarıdaki lâyihanın kaleme alınmasının ardından, Tanzimatçılar bilim, eğitim ve iktisat arasında doğrudan ilişki olduğuna dair fikirlerini sürdürmüşlerdir. Örneğin 1851 yılında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, Fransız Bilim Akademisi örnek alınarak Encümen-i Dâniş'in kurulması için Meclis-i Maârif-i Umûmiyye adına Ahmed Cevdet Efendi (Paşa) tarafından kaleme alınan mazbata, tıpkı 1838 yılındaki lâyiha gibi, iktisadi gelişim için bilimin önemine yapılan vurguyla başlamaktaydı.⁶³⁰

“...Ednâ mülâhaza ile ma'lûm olur ki heyûlây-i imâr u medeniyetin suret-i istikmâli hasren ve kasren neşr ü tenmiye-i fûnûn-ı mütenevvi'a mukaddime-i müsellemesiyle istihsâl ü istintâc olunabildiği vâreste-i kültef-i ihticâc ve bunun husûlü ise ancak devletin himem-i âliye-i mütevâliyesine muhtâcdır. Zirâ tervîc-i hüner ü ma'rifete ikdâm ü ihtimâm eyleyen devletlerin her asırda şekl ü hey'et-i hükûmetleri dâire-i ma'mûriyyette ve re'âyâ vü berâyâsı merkez-i refâh ü medeniyette bulunarak sâirlerine hâkim ü gaalib olması edvâr-ı hey'et-i âlemin âdât-ı müstemirren ve usûl-i gayr-i mütegayyiresinden idüğü müsellemtandır. (...).”⁶³¹

Nafia Meclisi'nin 1838 yılında sunduğu yukarıda bahsi geçen lâyiha⁶³² ve onu kaleme alan meclisin varlığı, Mustafa Reşid Paşa'nın 1841 yılındaki iktidardan düşüşüne kadar sürebilmiştir. Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığından azliyle, önce meclisin üye sayısı azaltılmış,⁶³³ ardından Ticaret Nezareti'nin lağvedilmesiyle birlikte, ona bağlı görev yapmakta olan Nafia Meclisi de ortadan kalkmıştır.⁶³⁴

ulûmun ale'l-infirâd, hilkat-i zatiyye-yi beşeriyeyi envâ-ı fezâil ile tezyin ettiği gibi, bir memleketin medeniyet ve ma'muriyyeti dahi buna mütevakkıf olduğu der-kârdır...” Safvet Paşa (1988: 147). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

⁶³⁰ Encümen-i Dâniş için bkz. Uçman (1995); Ahmed Cevdet Paşa (1991: 46-58); Fatma Âliye Hanım (2018: 67-81); Mahmud Cevad (2002: 33-45).

⁶³¹ Ahmed Cevdet Paşa (1991: 47); Fatma Âliye Hanım (2018: 67-68). Söz konusu mazbatayla aynı içerikte Takvim-i Vekayi'de ilân olunmak üzere yine Ahmed Cevdet'in kaleme aldığı beyanname için bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1991: 50-52); Fatma Âliye Hanım (2018: 71-73)

⁶³² Daha önce bahsedilmiş olan, Abdülmecid'in İmparatorluğun kaydettiği gelişmelerden memnun olmadığını belirttiği 1845 yılında Meclis-i Vâlâ'nın açılış nutkunda, aynı zamanda eğitimin geliştirilmesine yönelik çaba sarfedilmediğinden de bahsetmiş ve buna özen gösterilmesini emretmiştir: “Ve ale'l-husus bu merâm-ı hayriyyet-encâm-ı mülûkânemizin ber-vefk-i matlûb rehin hayyiz-i husûl ü kemâl olması dînen ve dünyeviyyen her bir hususda izâle-i cehl kazıye-i hükmiyyesine vâbeste olmasıyla menba'-i ulûm ü fûnûn ve me'haz-ı sanâyi'-i maarif-nümûn olan mekâtib-i lâzime icâd u inşâsı ind-i şâhânemizde akdem-i umurdan add olunmağla memâlikin münâsib olan mahallerine iktizâ eden mekteplerin tanzimiyle terbiye-i âmmenin çaresine bakılsın...” (Ahmed Lûtfî Efendi 1999/VIII: 1184).

⁶³³ Tekdemir (2010: 95-96).

⁶³⁴ Akyıldız (2018: 161); Tekdemir (2010: 98).

1845 yılında Musa Saffeti Paşa'nın Maliye Nazırlığından azlinin ardından, yeni Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa ve Meclis-i Vâlâ Reisi Sadık Rifat Paşa birlikte üzerinde çalışarak Nafia Hazinesi ismiyle, geçmiş senelerde çiftçilere dağıtılarak henüz tahsil edilmemiş 11 milyon kuruşun, tahsil edildikçe Nafia Hazinesi'ne aktararak, burada toplanan paraların yalnızca ülkenin imarına dair işlere, yani iktisadi gelişimi sağlamak üzere harcanmak amacıyla bir fon oluşturulmasına karar vermişlerdir.⁶³⁵ Daha önce Ticaret Nezareti ile birlikte ilga edilen Nafia Meclisi'nin bir anlamda görevlerini üstlenen Nafia Hazinesi, 1848 yılında, bu defa nezaret haline getirilmiş ve yine birbirleriyle ilgili oldukları gerekçesiyle Ziraat Meclisi'nin ismi Nafia Meclisi olarak değiştirilerek Nafia Nezareti'ne dahil edilmiştir.⁶³⁶ 1849 yılında ise bu defa Nafia Nezareti ve Ticaret Nezareti, yine aynı görevlerle, yani iktisadi gelişimi sağlama göreviyle sorumlu oldukları gerekçesiyle birleştirilmişlerdir.⁶³⁷ Tanzimatçıların iktidarı boyunca ticaret, ziraat ve imar işleri çeşitli gerekçelerle ve birçok defa aynı veya ayrı nezaretler ve meclisler çatısı altında toplanıp ayrılmış olsalar da iktisatla ilgili konular, tekrar maliye nezareti çatısı altına alınmamış, iktisada ait olan iktisat çatısı altında toplanmıştır. Zira, çeşitli dönemlerde kurulan üç nezaretin, yani Ziraat, Ticaret ve Nafia Nezaretlerinin, amaçları bir bütün olarak tarım, ticaret ve altyapının geliştirilmesi olarak belirlenmiştir.⁶³⁸

⁶³⁵ Çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1843-1846 yılları arasında 12.5 milyon kuruş tutarında bir kredi dağıtılmış ve dağıtılan kredilerden elde edilen gelir, 1846 yılında Nafia Hazinesi'nde toplanarak yol ve köprü yapımı ile çiftçiye düzenli kredi sağlayacak bir kurum haline gelmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Atam (2020: 16-17); Güran (2012: 776); Güran (2014b: 49). Ayrıca bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1210-1211; 1242). Âlî Efendi'nin 1846 yılının Kasım ayında belirttiğine göre bu hazinede 18 ilâ 20 milyon kuruşluk bir meblağ birikmiş ve bu meblağ artmaya devam edecektir. FO 78/645, No. 145, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 29 Kasım 1846. Ziraat Meclisi'nin Nafia Nezareti'nin bünyesine dahil edilmesi ve yükümlü olduğu görevler hakkında bkz. Akyıldız (2018: 167-169).

⁶³⁶ Akyıldız (2018: 168); Tekdemir (2010: 112). Nafia Meclisi Üyelerinin bu tarihlerdeki listesi için bkz. Atam (2020: 97).

⁶³⁷ Anlaşılan bu tarz birleştirmelerin kolaylıkla yapılıyor olmasında, nezaretlerin iktisadi konularla ilgili olmalarının büyük etkisi olmasının yanı sıra pratik nedenler de etkilidir. Örneğin, Nafia ve Ticaret Nezaretlerinin birleştirilmeleri böyle pratik bir nedene dayanmaktadır. Ticaret Nazırı bulunan Süleyman Paşa'nın Kaptan-ı Derya olarak atanmasıyla birlikte, Ticaret Nezareti'ne yeni bir nazır atanmasındansa, iki nazırlığın birleştirilerek hal-i hazırda Nafia Nazırı bulunan İsmail Paşa idaresine verilmesi uygun görülmüştür (Akyıldız 2018: 163; 170). Fakat burada tekrar belirtmek gerekir ki Tanzimatçıların iktidarında, hiçbir pratik gerekçeyle iktisada dair nazırlıklar Maliye Nezareti'nin bünyesine dahil edilmemiştir. Nezaretlerin ve meclislerin birleştirilip, ayrılması konusunda Nafia Nezareti için bkz. Atam (2020); Ticaret Nezareti için bkz. Tekdemir (2010). Ayrıca bkz. Akyıldız (2018).

⁶³⁸ Örneğin 1858 yılında altyapı yatırımlarını görüşmek ve yürütmek üzere kurulan Meclis-i Maabir dahilinde, 1863 yılında üç kişiden oluşan bir Ziraat bölümü oluşturulmuştur. Tarımın geliştirilmesine ve

Daha önce verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Tanzimatçılar öncesi dönemin ziraata, iktisadi bir faaliyetten ziyade politik ve mali kaygılarla yaklaşıldığının göstergesi olarak, zirâî ürünlerin ihracına ancak ve ancak en yakın kentlerin ve daha sonra İmparatorlukta diğer bölgelerin ihtiyaçlarının karşılanmasının ardından izin verilmesinin aksine, Tanzimatçılarla birlikte ziraat doğrudan doğruya ticarete, yani ekonomik alana dair mesele olarak görülmektedir. Aynı şekilde, başta altyapı yatırımları olmak üzere, Nafia ile ilgili işler de doğrudan ekonomiyle ilişkilendirildiği için ziraat ve ticaretle bir arada düşünülmektedir. Bir başka deyişle, altyapı yatırımları tarıma ve ticarete dair, altyapı ve tarım ise ticarete dair birer mesele olarak görülmektedir. Bütün bu söylediklerimizden sonra, tekrar etmekte fayda var ki, Rıza ve Musa Saffeti paşaları, Tanzimatçılardan ayıran temel husus, birincilerin ziraat ve ticareti geliştirmek istememeleri, ikincilerin ise istemeleri değildir. Aksine, iki grup da ziraat ve ticaretin ilgisini pekâlâ kurarak, bu iktisadi alanların gelişmesinden yana politikaları, az veya çok, uygulamaya çalışmışlardır. Bununla birlikte, aralarındaki temel ideolojik fark, ilk grubun devlet, iktisat ve toplum ilişkisine dair tasavvurlarında askeri modernleşmeyi öncelikledikleri ve dolayısıyla buna uygun bir mali politika uygulamayı amaç edindikleri gerçeği görülürken, Tanzimatçıların iktisadi ve altyapısal sorunların çözümünü öncelikli gördükleri, askeri harcamaların ise bu denklemde, diğerlerine kıyasla, bir adım geri plana atılabileceğine şahit olunmaktadır. Bir başka deyişle, ilk grubun topluma ve iktisada bakışı, onu geliştirmeyi arzu ediyor olsalar da yine vergi ve siyasal alana odaklıyken, ikincilerin bu konudaki tavrı çok açık biçimde iktisadi ve toplumsal gelişim önceliklidir.

3.2. BİR KALKINMA METODU OLARAK YABANCI SERMAYE

Tanzimatçıların tekrar iktidara geldikleri yeni dönemde, zaten güçsüz olan mali durumu ağırlaştıran Rıza ve Musa Saffeti paşalar iktidarının yol açtığı borçlarla birlikte, kuşkusuz işleri bir kat daha zor olacaktır. Üstelik bu durum yapılacak reformların kapsamını da etkileyecektir. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın yolunun zorluklarla dolu olduğunu belirten Stratford Canning, eğer Reşid Paşa Sultan üzerinde

teşvik edilmesine dair konuları görüşmek ve karara bağlamak üzere görev yapan bu bölümün görevleri arasında tarımla ilgili istatistiki bilgi toplama da bulunmaktaydı (Güran 2014b: 49).

nüfuzunu kurabilir, İmparatorlukta sükuneti sağlayabilir, yolsuzlukların önüne set çekebilir, halkı yasal olmayan haksız vergilerden kurtarabilir ve hazinenin giderlerini kısabilirse başarıya ulaşabileceğini düşünmekteydi.⁶³⁹ Tüm bu zor şartlar altında tekrar işe koyulan Reşid Paşa için Tanzimat Fermanı ile ortaya koyduğu fikirleri hayata geçirmek eskisinden daha zor olacaktır.⁶⁴⁰ Örneğin, Tanzimat'ın ilânının ardından iltizamın kaldırılmasının yol açtığı ve Mustafa Reşid Paşa'nın önceden tahmin ettiği, gelir kaybını göze alabilmek artık 1840 yılındaki kadar kolay olmayacaktır. Nitekim Tanzimatçılar, iltizam sisteminin kapsamını her fırsatta daraltmakla birlikte, tamamen ortadan kaldırmaya yönelik böyle ciddi girişimde bir daha bulunmamışlardır.⁶⁴¹ Diğer taraftan orduya ayrılacak mali kaynak konusunda daha itidalli davranmaya niyet etmiş olsalar da⁶⁴² maliyenin imkânları İmparatorluğu kalkındırmaya yönelik genel ve kapsamlı bir politika izlemelerini uzun bir süre mümkün kılmamıştır. Dolayısıyla, İmparatorluğu kalkındırmak için uluslararası ticaretin ülke tarımını ve ekonomisini canlandırıcı etkisine ve yabancı sermayenin altyapı yatırımlarına büyük önem atfedilmiştir.

⁶³⁹ FO 78/637, No. 8, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 19 Ocak 1846.

⁶⁴⁰ Reşid Paşa'nın karşılaşılabileceği güçlüklerle baş edebilmesine yardımcı olmak amacıyla, İmparatorluğun bağımsızlığı ve bütünlüğünün korunmasından yana olan bütün devletlerin İstanbul'daki temsilcilerinin desteklerini sunmasını gerektiğini belirten Stratford Canning, bu konuda liderliği üstlenebileceğinin mesajını vermekteydi. FO 78/639, No. 73, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Nisan 1846. Yaklaşık altı ay sonra ise İngiltere'de yeni kurulan hükümetin dışişleri bakanı Lord Palmerston'a yazdığı özel bir mektubunda, yeni hükümetin Reşid Paşa'yı desteklediğini göstermek amacıyla Reşid Paşa'nın Sadrazamlığını tebrik için bir mesaj göndermesini dışişleri bakanından istemiştir. Böylelikle Sultanın Reşid Paşa'ya olan teveccühü tahkim edilmiş olacaktır. Bkz. FO 78/641, Kişisel Mektup, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 22 Eylül 1846. Zira, bu altı aylık dönem içerisinde Reşid Paşa, azledilen Rauf Paşa'nın yerine Sadrazamlık makamına, Âlî Efendi ise Reşid Paşa'dan boşalan Hariciye Nazırlığına atanmıştır (Ahmed Lûtfi Efendi 1999/VIII: 1227). Dışişleri bakanı Lord Palmerston, İngiltere'nin Mustafa Reşid Paşa'ya karşı olan beğenisini ve desteğini en açık dille belirten mesajını kısa süre içerisinde İstanbul'daki vekil elçi Wellesley'e Babıali'ye iletmek üzere göndermiştir. Üstelik mesajda Reşid Paşa'nın hükümetteki varlığını, Sultanın aydınlanmacı politikalarının devam edeceğinin bir delili olarak gördüklerini eklemiştir. FO 78/636, No. 23, Lord Palmerston'dan Henry Wellesley'e, 25 Eylül 1846.

⁶⁴¹ Örneğin, 1861 yılından itibaren öşrün toplanması, iltizama yerine, daha sık olarak köylülerin kendisine verilmeye çalışılmıştır. Köylerin son beş yıllık öşür ortalaması çıkarılarak ödeyecekleri vergi miktarının belirlenmesinin ardından, kendileri tarafından toplanan vergi, mal sandıklarına teslim edilecekti. Tanzimat döneminde öşrün toplanmasında yapılan idari değişiklikler için bkz. Şener (1990: 132-139); Özbek (2015: 28-29; 45-59). Ayrıca gümrüklerin iltizama verilmesi usulü 1276 (1860/61) yılında kaldırılarak, Gümrük Emanetleri, Memliha Müdürlükleri ve Duhan Nezaretleri'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Rüsumat Emaneti'nce toplanmasına karar verilmiştir (Şener 1990: 154-155).

⁶⁴² Mustafa Reşid Paşa, Aralık 1845'te Hariciye Nazırı olarak Paris büyükelçiliğinden İstanbul'a döndüğünde, İngiltere büyükelçisine açıkça ordu için bu kadar çok mali kaynağın ayrılmış olmasını onaylamadığını belirtmiştir. FO 78/603, No. 286, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 17 Aralık 1845.

Daha öncede de iddia ettiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli sermayenin olmadığı tam olarak doğru bir yorum değildir. Özellikle İmparatorluğun başkentinde, çok büyük bir sermaye birikimi mevcuttur. Fakat mevcut sermayenin yönlendirildiği alanlar altyapı yatırımları ile tarımsal ve sanayi üretim alanları olmaktan ziyade, çok daha fazla kâr getiren farklı alanlardır.⁶⁴³ Bunların başında kuşkusuz devletle ilişkili olan faaliyetler gelmektedir. Vergi toplama hakkı, devlete, bürokratlara ve tarımsal üreticilere borç verme, üretim alanlarına doğrudan sermaye yatırmaktan daha az zahmetli ve çok daha kârlıdır.⁶⁴⁴ Sermayenin yönlendiği bir diğer alan ise ticarettir. Özellikle Müslüman olmayan Osmanlı tüccarları, uluslararası ticaret sayesinde, 18. yüzyılın son çeyreği ve 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren gittikçe artan miktarda servet biriktirme imkânı bulabilmişlerdir. Sermayenin büyük miktarda aktarıldığı son alan ise iktisat dışı bir alan olan siyasettir. İktisadi sermayenin politik sermayeye dönüştürülmesi iktisadi olarak rasyonel olmayan bir davranış gibi görünüyor olmakla birlikte, doğru kullanıldığı zaman sürekli ve yüksek miktarda iktisadi kaynak sağlama potansiyeline sahiptir. Modern öncesi dönem pek çok devlet ve coğrafyada görüldüğü üzere, politik ittifaklar kurmak ve politik sermaye biriktirmek için iktisadi sermaye son derece önemli bir araçtır.⁶⁴⁵ Dolayısıyla sermayenin yönlendirilebileceği çok daha kârlı alanlar bulunurken daha riskli ve kâr oranı daha düşük altyapı yatırımları ile tarımsal ve sanayi üretimine sermaye yatırmak anlamsızlaşmaktadır. Bu ise tarım, sanayi ve altyapı alanları açısından gerekli yerli sermayenin yapay bir kıtlığına neden olmaktadır.

Yerli sermayede oluşan söz konusu yapay kıtlıkla birlikte, Tanzimatçıların bir hayli önem verdikleri, imparatorluğun iç kesimleriyle limanlar arasındaki ulaşım ağlarının geliştirilmesi ya devlet hazinesine dayanarak ya da dışarıdan sermaye transferi yoluyla

⁶⁴³ Bu konuda yayımlanmış bir makale için bkz. *Levant Herald*, No 137, 30 Ekim 1861. Ayrıca bkz. Mordtmann (1999: 381); Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 18).

⁶⁴⁴ Abdülmecid'in doktoru Spitzer'in aktardığına göre Padişah da şirketler vasıtasıyla demiryolu yatırımlarının yapılmasını istemekteydi, fakat yerli sermayedarlar daha kârlı olan paşalara borç para vermeyi alışkanlık haline getirmişlerdir: "Avrupa'da olduğu gibi burada da bu gibi işler [demiryolları] için hususi şirketlerin teşekkül etmesi, şayan-ı temenni bulun[ur]... bu itimadî hasıl etmek için tarafımdan her şey yapılacaktır. Zaman-ı saltanatımda kimsenin meşruasına tecavüz edilemez. Yalnız bizim bankerlerimizde menafi-i umumiye namına ittihad, Müslüman ahalisinde ise çalışmaya heves yoktur. Bankerlerimiz öteden beri sermayelerini paşalarıma faizle vermeğe alışmışlardır.". Aktaran: Sayar (2013: 232, dn. 18).

⁶⁴⁵ Elbette politik sermayeyi elde etmek için kullanılan iktisadi sermayeyi talep eden bürokratlara temin edenler sarraflardır. Böylelikle sarraflar politik güç arayışındaki bürokratlara sermaye temin ederek hem yüksek faiz geliri elde etmekte hem de politik sermayesi artan bürokratlarla birlikte politik sermaye elde etmektedirler. Örneğin bkz. Senior (1859: 85).

gerçekleştirilmek zorundaydı. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda karayolları açısından söylenebilecek pek fazla bir şey bulunmamaktadır. Nitekim, bu dönem boyunca İmparatorlukta, başkent ile yakın kentleri birbirine bağlayanlar da dahil, çağdaş Avrupa'da yaygınlaşmakta olan, arabalı yük ve eşya taşımacılığına uygun şose olarak tanımlanabilecek herhangi bir ulaşım ağına rastlayabilmek pek mümkün değildir.⁶⁴⁶ 1847 yılında Anadolu'yu dolaşan Charles McFarlane, İngiltere'deyken, Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaşım ağlarını geliştirmek amacıyla çalışmalara başladığına dair duyumlara inanmış olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nu dolaştıktan sonra bu fikrin ne kadar yanlış olduğunu anladığını belirtmektedir. Örneğin, mevcut başkent İstanbul ile Osmanlı Devleti'nin eski başkenti ve İmparatorluğun en büyük kentlerinden birisi olan Edirne arasındaki anayol, birkaç kilometrenin ardından yol olmaktan çıkmaktaydı.⁶⁴⁷ Araba geçişine uygun yolların olmayışı neticesinde, emtia ve yolcu taşımacılığı neredeyse bütünüyle hayvan gücüne dayanmak zorundaydı.⁶⁴⁸ Hayvanların takip ettikleri rota ise büyük oranda doğanın sağlamış olduğu imkânlar ve engeller tarafından belirlenmişti.⁶⁴⁹ Ulaşımaya uygun nehirler bulunmakla birlikte, nehirlerin bazı bölgelerinin temizlenmesi gerekliliği, potansiyel olarak elverişli nehirleri de ulaşım açısından kullanışsız kılmaktaydı. Son

⁶⁴⁶ Kıbrıslı Mehmed Paşa, 1858 yılında, Fransızların yaptığı beş mil uzunluğundaki yol dışında Türkiye'de gerçek anlamda bir yol olmadığını belirtmekteydi (Senior 1859: 40). 1861 tarihli bir belge Anadolu'daki ulaşım ve üretim şartları hakkında şöyle demektedir: "Memâlik-i devlet-i aliyyece bazı nadir olanlardan maada ne araba yolu ve ne cedveller ve ne de seyr-i safain için enhâr mevcut denilemeyeceği cihetle mahsûlât bayağı kâmilten bargir veyahut ekser mahallerde ve hâsseten Anadolu'da deve ile nakil olunduğundan bahasın fevkalade tezyid etmektedir." Aktaran: Güran (2014c: 79, dn. 21). Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa çevresindeki yol ve köprülerin durumundan bahseden raporu için bkz. BOA., İ.D.H., 519/35361, 20 Cemaziyülahır 1280 (2 Aralık 1863). 21 Ağustos 1861 tarihinde İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Bulwer, tahta yeni çıkan Sultan Abdülaziz'e sunduğu bir memorandumda, yolları olmayan bir İmparatorlukta hüküm sürdüğünü belirtmekteydi. FO 78/1575, No. 580, Henry L. Bulwer'den Lord John Russell'a, 21 Ağustos 1861'e melfufen. 1865 yılında ise *Levant Herald*'da kaleme alınan bir makalede, yolların eksikliği nedeniyle Osmanlı'nın iktisadi potansiyelinin hayata geçiremediğinden bahisle Osmanlı İmparatorluğu için "zenginliklerin ortasında fakir bir ülke" diye bahsedilmekteydi. *Levant Herald*, No. 2, 8 Şubat 1865.

⁶⁴⁷ McFarlane (1850/I: 57). Nassau W. Senior 1858 yılında Ticaret Nazırı olan İsmail Paşa'ya Edirne ile başkent arasına ne zaman yol yapmayı planladıklarını sormaktadır (Senior 1859: 108).

⁶⁴⁸ Quataert (2005: 121-122) ve (2004: 937); Ubcini (II: 373-375).

⁶⁴⁹ Gemlik-Bursa arası yol için bkz. McFarlane (1850/I: 129); Gelibolu için bkz. *Levant Herald*, No. 36, 8 Ekim 1862, *Roads in Turkey*; Teselya için bkz. FO 78/1864, No. 3, Henry L. Bulwer'den Earl Russell'a, 14 Temmuz 1865'e melfufen: *Report on the Trade of Thessaly, for the Half-year from the 1st of December to the 31st of May 1865*; Bulgaristan için bkz. FO 78/1359, No. 162, Charles Alison'dan Earl Malmesbury'ye, 17 Nisan 1858'e melfufen: *Statistical Report on the Province of Bulgaria*. Özellikle kış ve bahar mevsimlerinde yollar geçilmez hale gelerek ticaretin durmasına neden olmaktadır (Kurmuş 2012: 118; Collas 2005: 281). Bir diğer önemli mesele ise, mevcut ana ticaret yollarının güvenliğinin tam olarak sağlanamamasıdır. Suriye için bkz. Skene (1864: 60); Ma'oz (1968: 177). 1850'lerde İzmir çevresi için bkz. Senior (1859: 196-204; 220-223).

olarak, 19. yüzyılda Avrupa’da yaygınlaşmaya başlayan ve buna Avrupa’da şahit olduklarında Âlî Paşa ve Sadık Rifat Paşa’yı çok etkilediğini bildiğimiz demiryolu ulaşımını, Osmanlı Devleti’nin mali ve beşerî kaynakları göz önüne alındığında, devletin kendi imkânlarıyla başarabilmesi hayli uzak bir hayal durumundaydı. Geriye kalan tek elverişli ulaşım denizyoluydu ve Osmanlı İmparatorluğu kıyıları Avrupa şirketleri sayesinde epeyce canlı bir ulaşım ağına sahipti.⁶⁵⁰ Bununla birlikte, denizyolu ulaşımı kıyı kentleri ve kıyı hinterlandını canlandırırken, iç kesimlerdeki ulaşım ağı sorunları, gelişimin yayılmasına ket vurmaktaydı.

Ulaşım ağının ilkel şartları, Osmanlı İmparatorluğu’nda bölgelerarası iletişimi ve tek bir piyasanın kurulabilmesini engellediği gibi,⁶⁵¹ ürünlerinin Avrupa pazarlarındaki rakipleriyle rekabet edebilme imkanını da zorlaştırmaktaydı.⁶⁵² Zira, taşıma maliyetleri Osmanlı ürünlerinin fiyatını hatırı sayılır ölçüde yükseltmekte, cazibesini düşürmekte, üstelik üretici açısından kârlılığı azaltmaktaydı.⁶⁵³ Osmanlı İmparatorluğu’nun temel

⁶⁵⁰ Çadircı (1991: 303); Quataert (2004: 920-921); Ubcini (II: 375-382); Collas (2005: 146); Mordtmann (1999: 356-360). 1866 yılı sonu itibarıyla Osmanlı limanları arasında işleyen vapur şirketleri üzerine detaylı bir inceleme için bkz. FO 78/1915, No. 19, Lord Lyons’tan Lord Stanley’ye, 4 Aralık 1866. 1914’e gelindiğinde, Osmanlı sularındaki ticari gemilerin toplam tonajının yaklaşık yüzde doksanı Avrupalı şirket gemilerine aittir (Quataert 2005: 120). Osmanlı İmparatorluğu’nda, yerli sermayeye dayanarak ve Avrupa’daki benzerleri örnek alınarak oluşturulmuş şirket, denizyolu ulaşımında gerçekleşmiştir. Şirket-i Hayriye ismindeki, Boğaziçi’nde işlemek üzere kurulan şirketin nizamnamesi 1850 yılında Fuad Efendi (Paşa) tarafından kaleme alınmıştır. Ahmed Cevdet Paşa (1991: 44-45) bu şirketin kuruluş gerekçesine dair şu bilgiyi vermektedir: “Avrupa’ca büyük servet ve ma’ûriyeti mücib olan ve anonim denilen şirket-i i’tibâriyelere bizim diyârımızda henüz heves ü râğbet olunmadığına mebni halka bir de nümüne gösterilmek ve Boğaziçi ahâlîsinin âmed ü şüdlere sühulet verilmek üzere bir vapur şirketi te’sîs olunmak husûsuna Bursa’da iken Fuad Efendi ile birlikde haylice sarf-ı efkâr eyledik...” Ayrıca bkz. Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 39-41).

⁶⁵¹ FO 78/1359, No. 162, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 17 Nisan 1858’e mefufen: *Statistical Report on the Province of Bulgaria*. Bölgeler arasındaki üretim farklılıklarından ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığından dolayı ürünlerin fiyatları bölgeler arasında büyük farklılıklar göstermesinin yanı sıra, kıtlıklarla baş edilebilmesinin engelleyen en önemli faktörlerden birisi Osmanlı İmparatorluğundaki ulaşım güçlüğüydü (McFarlane (1850/I: 154; 374; Güran 2014c: 79-80). Yakın çevresindeki en uygun liman olmasına rağmen, yüksek ulaşım maliyetleri nedeniyle Gelibolu’nun tercih edilmediği ve yeterince gelişemediği hakkında bkz. FO 78/1650, No. 222, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 30 Nisan 1862’ye mefufen: *Trade Report on the Province of Gallipoli*, 12 Şubat 1862. Tanzimat’ın son yıllarına doğru eserini kaleme almış olan Andreas Mordtmann (1999: 225), Anadolu’nun pek çok yerinde, geçmiş yılların tahıl stoğunu ulaşım güçlüğünü nedeniyle satmayı başaramamış olan çiftçilerin, yeni mahsule yer açmak için geçmiş yılın stoklarını suya atıklarını kendisine anlattıklarını belirtmektedir.

⁶⁵² Mordtmann (1999: 225); Quataert (2004: 939).

⁶⁵³ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 17); McFarlane (1850/I: 344); Collas (2005: 281); Mordtmann (1999: 225); FO 78/1359, No. 162, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 17 Nisan 1858’e mefufen: *Statistical Report on the Province of Bulgaria*. Çoğu durumda ürünlerin limana taşıma maliyeti, ürünün ilk çıkış fiyatını aşmaktadır (Skene 1864: 59-60). Mamûratülaziz’de 5 kuruşa satılan buğdayın kilesi, Samsun’a ulaştığında 12 kuruşu bulmaktaydı (Güran 2014c: 77-78). Benzer rakamlar ve Batı Anadolu için bkz. Kurmuş (2012: 92-94). Ayrıca bkz. Quataert (2005: 122). Edirne’den yola çıkan tahıl, Enez

iktisadi faaliyeti olan tarımsal ürünlerin nakli bu açıdan bilhassa önemlidir. Yükte ağır olmasına karşın pahada hafif olan tahıllar, İmparatorlukta ekimi en çok tercih edilen tarımsal ürünlerdir. Kıyı bölgelerinin hinterlandı, denizyolu ulaşımına yakınlığı nedeniyle ulaştırma maliyetlerini katlanabilir kılarak ticari tarımsal faaliyetlere, iç bölgelere kıyasla, daha fazla yönelim yaratmakla birlikte,⁶⁵⁴ limanlara olan uzaklığın her bir kilometrelik artışı, fiyat avantajını koruyabilmeyi güçleştirmekteydi.⁶⁵⁵ Hatta çoğu durumda, deniz yoluyla getirilen ithal tahıl, İmparatorluk içerisinde görece kısa mesafeler arasında kara yoluyla taşınan tahıldan daha ucuza mal olmaktaydı.⁶⁵⁶ 19. yüzyıl şartlarında, diğer Avrupa devletleriyle kıyaslandığında, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'na en yakın maddi koşullara sahip devletlerden birisi olan Avusturya'ya bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaştırma alanındaki ikelliği daha iyi anlaşılabilir. 19. Yüzyılın ilk yarısında, Macaristan dışında bırakıldığında, Avusturya İmparatorluğu'nda 1830 ile 1847 yılları arasında mevcut karayollarına ek olarak 30.000 kilometre yeni yol eklenmiş ve böylelikle İmparatorlukta tüm karayolları 2,3 kat artırılmış, yani kırk bin kilometrenin üzerinde bir karayolu ulaşım ağına sahip olunmuştur. Yine, 19. yüzyılın ilk yarısında ABD'ye bakılacak olursa, 1800 yılında 33.800 kmye ulaşan karayolu ulaşımı, 1850'ye gelindiğinde 273.500 kmye çıkarılmıştır.⁶⁵⁷

limanına ulaştığında fiyatı ikiye katlanmaktaydı. FO 78/818, No. 76, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 6 Mart 1850. İzmir-Aydın demiryolu inşaatının başmühendisi olan Meredith, demiryolu tamamlandıktan sonra hem bölge tarımının canlanacağını hem de tarım üreticilerinin iç kesimde sattıklarına kıyasla ürünlerinden yedi kat daha fazla kazanabileceklerini belirtmekteydi (Senior 1859: 189).

⁶⁵⁴ Pek çok bölgede, taşıma imkânlarının ikelliği ziraat alanlarının genişletilmesine yönelik ilgisizliğe neden olmaktaydı. Örneğin 1869 yılına gelindiğinde, Ankara çevresinde ziraat yapmaya uygun alanların yüzde seksene yakını ekilmemekteydi (Güran 2014c: 78). Ayrıca bkz. Engelhardt (2017: 448-449). Gelibolu için bkz. FO 78/1650, No. 222, Henry L. Bulwer'den Earl Russell'a, 30 Nisan 1862'ye melfufen: *Trade Report on the Province of Gallipoli*, 12 Şubat 1862 ve *Levant Herald*, No. 36, 8 Ekim 1862, *Roads in Turkey*. Ahmed Vefik Efendi (Paşa), benzer şekilde yolların olmayışı nedeniyle, kasabaların yakın çevreleri hariç, ekilebilir alanların yarısının, köylüler mahsulleri pazara ulaştıramadıklarından, boş durduğunu belirtmektedir (Senior 1859: 17). Benzer nedenle Harput'ta üretimin olması gerektiğinin çok altında olduğuna dair *Levant Herald* gazetesine gönderilmiş bir mektup için bkz. *Levant Herald*, No. 146, 1 Ocak 1862. Fazla ürününü ulaşım güclüğü nedeniyle satamayacağını düşünen çiftçiler, geçimlik üretime yönelmektedir ve Mordtmann'ın iddiasına göre 1873 yazında görülen büyük kuraklığın temel nedenlerinden bir tanesi de çiftçilerin elinde yalnızca kendilerine yetecek kadar ürün bulunmasıdır (Mordtmann 1999: 226).

⁶⁵⁵ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 17).

⁶⁵⁶ Kurmuş (2012: 92); FO 78/476, no 67, Stratford Canning'den Earl Aberdeen'e, 27 Mart 1847'ye ek: *Memorandum on the present policy of the Turkish administration*.

⁶⁵⁷ Hobsbawm (2008: 187).

Tanzimatçılar ve Tanzimat dönemi bürokratlarının pek çoğunun, tarımsal kalkınma için öncelikle altyapı yatırımlarının ve özellikle ulaşım ağının geliştirilmesi gerekliliği konusunda hemfikir oldukları iddia edilebilir.⁶⁵⁸ Âlî Efendi (Paşa), ilk Hariciye Nazırlığının henüz ilk günlerinde görüştüğü İngiltere sefir vekili Henry Wellesley'e, önem ve öncelik vererek planlarını hazırladıkları iki reform projesinden bahsetmiştir: İmparatorlukta ulaşımı kolaylaştırmak ve iç güvenliği sağlamak için iyi bir polis teşkilatı kurmak.⁶⁵⁹

Servetin tarım, ticaret ve sanayi gibi çeşitli kaynakları olmakla birlikte, mevcut maddi koşulları nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda "evvel be-evvel" ziraatın geliştirilmesi gerektiğini düşünen Sadık Rifat Paşa,⁶⁶⁰ bunu sağlamanın ön koşulu olarak ise altyapı yatırımlarının kaçınılmazlığını vurgulamaktaydı:

"Ticaretin ruhu sürat ve suhulet-i nakliyat ile emniyettir. Her nev mahsulât-ı ziraiye ve sınaiyenin satış mahallerine ve iskelelere indirilmesi bu iki maddeye mütevakkıftır. Memalik-i Şahane'nin sahile baid olan tarik-i nakli suhuletli olmayan yerler ahalisi emr-i ziraata kema yenbagî ihtimam etseler bile mahsulât-ı vakıaları mahallinde baha etmeyerek menfaat-ı vakıalarını koruyamayıp sailerine fütur gelmek tabii olduğu misilli muhtaç oldukları yollar tesviye ve bazı muktezi olan nehirler tathir olunarak o makule yerlerden dahi sevahile külliyyetli zehair suhuletle indirildiği ve kıymet-i layikasıyla satıldığı hâlde menfaat-i azime husulü derkârdır. Bu tarafın (Avrupa'nın) yolları şose tabir olunan ufak taşlar ile rıhtım olarak tarik-i müntazam ve (...) araba ile seyrüsefer âdetâ bir tenezzüh makamına geçer. Her dört saatlik mahalde menzilhane ve posta beygirleri ve menzil arabaları mevcut olduğundan müddet-i kalilede suhulet üzere çok yol katolunur."⁶⁶¹

Tüm bu koşullar dikkate alındığında, kıyı şeritlerindeki bölgeler dışında, bu kadar büyük bir coğrafyada, son derece küçük bir devletin, iktisadi kalkınmayı

⁶⁵⁸ "Memalik-i Anadolu ve Rumeli'den sahile baidçe bulunan bazı mahallerde husule gelen her nevi eşya ve erzakın sahile nakli veyahut diğer cesim olan kaza ve kasabaya irsali müteassir olduğundan o misilli mahallerin mahsulat-ı vakıası her ne ise yine mahallinde sarf ve istihlak olunduğuna nazaran her ne kadar ol mahal ziyade mahsulata mütehammil ise de çünkü ahalisine kifayet edecek miktardan ziyade harice fûruht olunmadığından ol makule yerlerin ahalisi teksir-i ziraatle istihsal-i kâr ve menfaat suretine bakmayarak hem kendileri ve hem de öyle birtakım arazi-i münbite hırsaset ve ziraatden muattal kalmakta olduğu..." Aktaran: Güran (2014c: 78, dn. 16).

⁶⁵⁹ FO 78/644, No. 77, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 3 Ekim 1846.

⁶⁶⁰ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 17; 59); Şeref (2012: 110).

⁶⁶¹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291: 10) ve (1292: 17); Seyitdanlıoğlu (1996: 123); Şeref (2012: 111); Sayar (2013: 217); Mardin (2012: 163, 164).

sağlayabilmesi, ancak ulaşım ağını geliştirebilmesiyle mümkün olacaktır.⁶⁶² İmar Meclisi'yle başlanılan coğrafi keşifler, imkânlardan ziyade, sorunları ortaya koymuştur ve ortaya serdiği en önemli sorunlardan bir tanesi ulaşım olanaklarının sağlanması için gerekli kaynağın hazinenin kapasitesinin çok ötesinde olmasıydı. Araba ulaşımına elverişli yol bulunmaması bir yana, pek çok bölgede var olan köprülerin kullanılmaz hale geldiği görülmüştür.⁶⁶³ Yolların ve köprülerin mevcut kötü durumunu, Osmanlı Devleti için uzun yıllar hizmet etmiş bir İngiliz subay, geçmişi fazlasıyla romantize etmekle birlikte, merkezileşmenin olumsuz bir sonucu olarak tanımlamıştır:

“...Bayındırlık ve imara ait bütün işler mesela nehir setleri, dağ geçit yolları, bentler, köprüler eski zamanlarda muntazam tutulurdu; maden ocakları buldukları mahallerin ahalisine işlettirilir, buna karşılık olmak üzere haraç, angarya ve daha başka yükümlülüklerden affolunurlardı. Bu halka verilen imtiyazların kıymeti, görevlerini şevkle yapmalarına yol açıyordu.

... Bu sistem, içine girmiş birçok suiistimallerden temizlenseydi, Tanzimat'ın insani ve adil ruhuyla birleşerek ve muntazam bir polis gücüyle de teyit olunarak Osmanlı tahtına revnak, millete hoşnutluk verebilir ve devlet hizmetlerinin gereği gibi görülmesini mümkün kılabilirdi. (...) Bu sistemin yerine konulan merkeziyet usulü, işlerin yürütmesini temin edemedi.”⁶⁶⁴

Amiral Sir Adolphus Slade'in söylediklerinde pek çok doğru nokta bulunmasına karşın, çözümü, eskinin ıslahatname yazarları tarzında, belirsiz bir altın çağda arıyor oluşu veyahut geçmişi bir asr-ı saadet tarzında resmediyor oluşu, sorun ile çözüm arasında kurduğu bağı zayıflatmaktadır. Adolphus Slade'in iddiasının aksine, asıl sorunu

⁶⁶² Takvim-i Vekâyi'de yayınlanan 1845 yılına ait bir belgede, İmparatorluğun kalkındırılmasının tarımsal üretimin ve ticaretin artması, karayollarının yapımı ve nehirlerin ulaşımına uygun hale getirilmesiyle mümkün olabileceği vurgulanmaktaydı. FO 78/602, No. 271, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 28 Kasım 1845'e lef I: *Translation of an Article in the Turkish Official Gazette of 23 November 1845*.

⁶⁶³ İmar meclisi raporlarında ulaşımın raporları için bkz. Bilirli (2016).

⁶⁶⁴ Slade (2012: 45-48). Slade'in, merkezileşme ile altyapı yatırımlarının durduğuna benzer bir başka yorumu Bilecik'teki Ermeni tüccarlar yapmaktadırlar. Tüccarlara göre, Tanzimat öncesi dönemde yolları ve köprüleri işler halde tutmak kazaların göreviyken ve kaza halkı para toplayarak yolların bakımını üstlenirken, şimdi merkezi devlet bütün parayı toplamasına fakat altyapı yatırımları yapmamakta ve bu nedenle yollar ve köprüler eskisine göre daha kötü durumdadır (McFarlane 1850/I: 344). İngiltere'nin Varna Konsolosu Yarbay Neale, yolların veya köprülerin geçilemeyecek hale gelene kadar tamir edildiğine dair bir örnek hatırlamadığını, kente giren emtia yüklü bütün kağrı ve atlardan yıllık ortalama 363.000 sterlinlik verginin görünüşte yolların bakımı için toplanmasına rağmen, yollar ve köprüler harap hale geldiğinde köylülerin kendi girişimleriyle tamir edildiğini belirtmektedir. FO 78/1359, No. 162, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'ye, 17 Nisan 1858'e melfufen: *Statistical Report on the Province of Bulgaria*. Gelibolu'da aynı amaçla yıllık 160.000 kuruş toplanmakta ve yolların bakımı yapılmamaktaydı. *Levant Herald*, No. 36, 8 Ekim 1862, *Roads in Turkey*Yapılan bazı yollar ise son derece kalitesiz yapıldığından hızlı bir şekilde bozularak kısa sürede kullanışsız hale gelmekteydi. Selanik-Manastır arasına yapılan yol hakkında *Levant Herald* gazetesine gönderilen bir mektup için bkz. *Levant Herald*, No. 2, 8 Şubat 1865.

merkezileşmede değil, modern-merkezi bir devlet kurabilme kapasitesinin sınırlılığında aramak gerekmektedir. Bir başka deyişle sorun, devletin İmparatorluktan çok daha küçük olmasından kaynaklanmaktadır. Slade'in merkezi yönetimin, özellikle de sarayın, fazlasıyla savurgan olduğuna dair iddiası doğrudur.⁶⁶⁵ Bu savurganlık, belgelerle de tespit edilebilmektedir ve maliyeye yükü hafife alınamayacak oranlara ulaşabilmektedir. Bununla birlikte, asıl sorunun bundan ziyade iki noktada aranması daha doğrudur. Öncelikle İmparatorluktaki iktisadi faaliyet son derece kısıtlıdır ve dolayısıyla kısıtlı iktisadi faaliyetin vergi üretebilme kapasitesi de bununla beraber azalmaktadır. İkincisi kısıtlı iktisadi faaliyetin yarattığı verginin merkeze ulaşan miktarının fazlasıyla düşük olmasıdır.

Amiral Slade'in daire-i adliye dönemlerinde aradığı çözümün aksine, asıl sorun devletin içine düştüğü dâire-i fâsidededir. Osmanlı maliyesi, 19. yüzyıl şartlarına göre, tüm kurumlarıyla birlikte modern devleti kurmak ve sürdürmek için yeterli büyüklükte değildi. Mali büyümeyi sağlayabilmek amacıyla ihtiyaç duyulan vergi gelirlerini merkeze çekmek, modern bir bürokratik yapı ve ağ kuramamış devlet için mühim bir problemdi. Bu şartlar altında başvurulmuş iltizam sistemi ise hızlı bir şekilde vergiyi elde edebilmeyi sağlamakla birlikte verginin çok düşük miktarının merkeze ulaşabilmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra, iktisadi faaliyeti ve doğal olarak vergi kapasitesini artıracak altyapı yatırımlarının yapılması yine maliyenin büyüklüğünce sınırlanmaktadır. Farklı bir deyişle, vergi kapasitesini artıracak iktisadi canlanma için gerekli altyapı yatırımlarını tamamlamak, malî imkânlar çerçevesinde son derece güçtür. Üstelik, İmparatorluğun düşük nüfus yoğunluğu ve coğrafi genişliği de hesaba dahil edilirse, böyle büyük bir kalkınma projesinin nasıl başarılacağı, söz konusu fasit dairenin nasıl kırılacağı, Tanzimatçıları en fazla düşündüren meselelerden bir tanesi olmalıdır.⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ Slade (2012: 47).

⁶⁶⁶ Sadık Rifat Paşa bu fasit dairenin nasıl aşılabileceğine dair çok sayıda lâyiha kaleme almıştır. Bu lâyihaların önemli bir kısmı *Müntehabât-ı Asar*'ın dokuzuncu cildinde derlenmiştir. bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292). İngiltere büyükelçisi Sir Henry L. Bulwer, 1861 yılında, İstanbul yakınlarındaki karayollarının yapımı için Bâb-ı Âlî'ye mahkûmları kullanılacağı konusunda öneride bulunmuştur. *Levant Herald* gazetesinin belirttiğine göre Sadrazam bu öneriyi makul bularak, bir an önce bu yönde işe başlanması için talimat vermiştir. Yine gazetenin verdiği bilgiye göre, İstanbul'daki hapisanede yarısı tersanede çalıştırılan 1100 mahkûm bulunmakta ve diğer yarısı yol yapımı için çalıştırılabilir durumdadır.

Bu aşamada, Tanzimatçılar fasit daireden çıkışın anahtarını yabancı sermayede bulmuş gibi gözükmektedir. Fuad Paşa'nın genel anlamda reformlar için söylediği iddia edilen, meşhur pabuççu muştası benzetmesini de içeren, cümleyi alıntılıyarak, bunu iktisadi alana uyarlırsak, sanıyorum ki Tanzimatçıların yabancı sermaye konusundaki yaklaşımları açısından açıklayıcı bir örnek olacaktır. Namık Kemal'in iddiasına göre Fuad Paşa, Osmanlı Devleti'nde yapılan reformlar konusunda, Avrupalı büyükelçilerin rolünü şöyle belirtmekteydi:

“Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet, cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise, bir kuvvet hasıl etmeye imkan yoktur. Bunun için ‘pabuççu muştası’ gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.”⁶⁶⁷

Yabancı sermaye, Tanzimatçılar için iktisadi kalkınmayı sağlama konusunda pabuççu muştasıydı. Yukarıdan kuvvet olması gereken merkezi hazinenin altyapı yatırımlarını yapacak gücü, aşağıdaki kuvvet olan özel sermaye sahiplerinin ise altyapı yatırımlarına paralarını aktarma konusunda istekleri yoktu.⁶⁶⁸ Sadık Rifat Paşa, Avrupa devletlerinden bahsettiği lâyihasında, merkezi devlet hazinesinin, büyük altyapı yatırımlarına karışmadığını, bu işlerin kurulan şirketler aracılığıyla yapıldığını belirtmekteydi:

“Ve teshil-i umûr-ı ticâret ve sanâyi’ zımında eşyâ kârhânelerinde buhar ile idâre ve i’ mâl olunur makineler icâd olunmuş olduğundan başka takrîb-i muhârebe ve teshil-i turûk-ı seferiyye için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdâs ile mesela, on on iki saatlik mesâfeyi bir saatda kat’ iderler. Ve bir cesîm fabrika veyahut demür yolları ve sâ’ir umûr-ı mülkiyece enfâ olub da masarifât-ı külliyyeye muhtâc olacak şeyleri dahî asıl devletin hazinesine tahmil itmeyüb aksiyon dedikleri usûl üzere meselâ bir iki mu’teber sarraf taahhüdüyle eshâm-ı müştereke olarak ahaliden akça alub hissedâr iderek icâd idüb hissedarlarına sene be sene menâfi-i hissesine göre fâ’iz edâ olunur ve devlet tarafından menâfie müdahale olunmaz.”⁶⁶⁹

Levant Herald, No. 114, 3 Nisan 1861. Daha erken tarihli bir başka memorandumda İngiltere büyükelçisi Stratford Canning, askerlerin yol yapımı için kullanılabileceği söylemekteydi. bkz. FO 78/818, No. 76, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 6 Mart 1850'ye lef.

⁶⁶⁷ Aktaran: Kaynar (2010: 197).

⁶⁶⁸ *Levant Herald*, No. 137, 30 Ekim 1861.

⁶⁶⁹ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 10); Seyitdanlıoğlu (1996: 122); Şeref (2012: 111-112); Mardin (2012: 164). Ayrıca bkz. Sayar (2013: 218).

Bir başka deyişle Avrupa devletlerinde biriken sermaye, şirketler aracılığıyla altyapı yatırımlarına yönelmekteydi. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmayan ve pek bilinmeyen bir yatırım tarzıydı.⁶⁷⁰ Dolayısıyla bu döngüyü kırmak için dışarıdan bir kuvvet gerekmekteydi. Bu ise yabancı sermayeydi.⁶⁷¹ Tanzimatçıların yabancı sermayeye yönelik olumlu yaklaşımının, Tanzimat bürokrasisinin tamamı için geçerli olduğu söylenemez. Bu ise Tanzimatçıları ile diğer Tanzimat dönemi bürokratlarının ideolojik yaklaşımlarındaki farklılıklardan bir başkasıdır. Örneğin, yukarıda sözlerine yer verdiğimiz Sadık Rifat Paşa, maliyenin mevcut koşulları nedeniyle, altyapı yatırımlarını yapabilmek ve başka bir yere harcanmamak kaydıyla -aksi taktirde sakıncalı gördüğü- dış borca başvurulabileceğini belirtmektedir:

“...1266 senesi [1849/1850] için tanzimi iktiza eden muvazene defterinde bir buçuk yük keseden ziyade açık görünmektedir. Masarifat-ı adiyede böyle bir tevazünlük vuku bulmuş iken devletçe mültezem olan imar-ı mülk kaziyesi vücuda gelmek için refte refte esvabına teşebbüs olunmak lazımeden olup mesela yol tanzimi veya nehir tathiri gibi icraata kıyam olursa ihtiyar olunacak masrafa hiçbir karşılık yoktur. Vakıa hazine-i celilenin tebaaya esham ve muktataat bedelatından başka borcu olmayıp diğer devletler misilli bankalardan ve şirket-i sarrafiyelerden külliyetlice istikraz akdine muhtaç olmaksızın şimdiye kadar oluruydu idare olunagelmiş ve hazinece bizzarure ihraç olunan faizli kavaim-i nakdiyenin tedavülden kaldırılmasına dahilen bir çare istihsali imkân dahilinde bulunmuş ise de salifüzzikr teşebbüs-ı cesime-i nafia için çarnaçar ileride toptan para tedariki iktiza eyleyeceğinden ve bu da istikraz-ı hariciden başka suretle hasıl olamayacağından istikraz olunacak meblağın cihet-i sarf-ı evvelce iyiden tayin ve

⁶⁷⁰ Süveyş Kanalı'nın yapımının yol açacağı politik riskler ile ilgili Mısır Valisi Said Paşa'ya 8 Mart 1855 tarihinde yazdığı mektubunda, Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa, “buradaki insanlar şirket fikrine aşına olmadığından” diyerek nazırlar arasında dahi henüz yeterince kavranmadığını iddia etmektedir. Mektup için bkz. FO 78/1076, No. 279, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 11 Nisan 1885'e melfufen: Kamil Paşa'dan Said Paşa'ya, 8 Mart 1855. Benzer şekilde, Ahmed Cevdet Paşa (1991: 44) Tezâkir'de, Avrupa'da büyük servet ve ma'mûriyeti mücib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyelere bizim diyârimızda henüz heves ü rağbet olunmadığına mebni” diyerek yerli sermayedarlar arasında şirketlere olan ilgisizliği vurgulamaktadır.

⁶⁷¹ 1880 yılında Hasan Fehmi Efendi, Sadrazama sunduğu bir lâyhada benzer bir görüşü ileri sürmekteydi: “Yol, şimendüfer, nehir yataklarının tanzimi, limanların derinleştirilmesi, bataklıkların kurutulması vesaire gibi en mühim nafia işlerinin geniş bir mikyasta ve fenni kaidelere uygun bir plan dahilinde icrası için hükümetin henüz kâfi derecede faaliyet göstermediğini itiraf etmeliyiz. Tabiatın in'amına bizden daha az nail olan Avrupa hükümetleri umumî menfaatlere ait işlere daimî ve muntazam surette ve bolca mesai sarf ettikleri halde, hükümetimiz büyük servet kaynaklarından istifade hususunu ihmal etmiş gibidir. Kendi haline terk edilen akarsularımız fayda vermeden denizlere akıp gidiyor; bunlar ne nakliye vasıtaları gibi, ne sanayide kuvve-i muharrike makamında istimal ediliyor, ne de araziyi sulamada kullanılıyor. Limanlarımız günden güne kum ile doluyor; ekserisi rıhtımdan, ticari muameleler için elzem mağazalar vesair müesseselerden mahrumdur. Bataklıklar şehirlerimizin kaplarına kadar uzandığı halde hiç kimse bunların kurutulması çaresini düşünmüyor. Bu babda hemen gerekli tedbirlere girişmek elzemdir. Ekili arazimizin teşkil ettiği büyük sermayeden istifade etmek için icrası lazım gelen büyük bayındırlık işlerini –yerli mütefennin ve sermayenin yokluğundan– ecnebi mütehasıslara, ecnebi sermayesine tevdi' etmeliyiz.” Aktaran: Engelhardt (2017: 449). Metindeki vurgu tarafımıza aittir.

takrir kılınmak ve mâ vazaa leh olan icraat-ı müsmireden maada hiçbir gûne sarfiyat ve telefata meydan vermemek labüttür. İstikraz maddesi pek hafif ve kolay olmayıp mahzuru keyfiyeti esasen teemmül ve mülhaza-i amîkaya muhtaç olduğu hâlde hazinenin müzayaka-i hazırasına nazaran akd-i istikraz takdirinde ele geçecek akçenin ma vaza' lehi ve cihet-i muayyene-i sarfi pek de düşünülmemeyip ihtiyacat-ı ruzmerrede istihlak olunvermesi ihtimal-i galibini göz önünde tutarak devleti bilahare yakasını sıyıramayacak bâr-ı giran altına ilka etmek doğrusu muvafık-ı kâr-ı âkil olmaz.⁶⁷²

Sadık Rifat Paşa'nın altyapı yatırımlarına harcanmasının sıkı bir şekilde denetlenmediği takdirde tehlikeli gördüğü dış borca başvurulması konusuna Mustafa Reşid Paşa'nın çok daha rahat bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Daha 1839 yılında iltizam sisteminin kaldırılmasıyla ortaya çıkacak birkaç yıllık gelir kaybını telafi etmek ve reformlar için gerekli kaynağı sağlamak amacıyla dış borca başvurma girişiminde bulunan Mustafa Reşid Paşa, yabancı sermaye konusuna en sıcak yaklaşan bürokratlardan bir tanesi olduğunu göstermiştir.⁶⁷³ Benzer şekilde, iktidarları döneminde çok sayıda dış borç almış, Âli ve Fuad paşalar gibi ikinci kuşak Tanzimatçıların da yabancı sermayeye başvurma konusunda herhangi bir tereddüt göstermediği bilinmektedir.⁶⁷⁴

Borç şeklinde yabancı sermaye aktarımı konusu, tarihçiler tarafından yeterince incelendiğinden, burada ulaşım yatırımları için ihtiyaç duyulan yabancı sermayenin Tanzimatçıları açısından ne ifade ettiği üzerinde durmak istiyoruz. Bu konu önemlidir, zira bugüne kadar yapılan çalışmalar, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'na girişine neredeyse tamamen tek taraflı bakmıştır. Yabancı sermaye sahiplerinin sermaye transferi yaparken neyi amaçladıkları üzerine fazlasıyla durulurken, Osmanlıların iktisadi açıdan bu konuda ne düşündükleri neredeyse hiç önemsenmemiştir. Dahası,

⁶⁷² Şeref (2012: 113, 114).

⁶⁷³ Mustafa Reşid Paşa'nın dış borca başvurma isteğine dair en erken tarihli belgelerden birisi için bkz. FO 78/360, No. 336, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 18 Aralık 1839. Osmanlı parasının değerini istikrara kavuşturmaya yönelik yabancı sermayeli bir banka kurulmasına dair görüşmeler için bkz. FO 78/395, No. 152A, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 22 Temmuz 1840; FO 78/395, Hususi mektup, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 30 Temmuz 1840. Yabancı sermayeli banka kurma girişimi konusunda aracılık yapan D. Sandison'un belirttiğine göre bu konuya sıcak yaklaşan yalnızca Mustafa Reşid Paşa değildir. Reşid Paşa'nın yanı sıra Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa da bu girişimi desteklemektedir. FO 78/395, Hususi mektup, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 30 Temmuz 1840'a lef I: D. Sandison'dan Lord Ponsonby'ye, 29 Temmuz 1840.

⁶⁷⁴ Sayar (2013: 254). Âli ve Fuad Paşa'nın iktidarda etkin olduğu yıllarda alınan dış borçların listesi için bkz. du Velay (1978: 80-99; 162-184); Kıray (2015: 209-213). Faizle borç alma konusunda Âli ve Fuad Paşalar dini bir kaygı da duymamaktaydı, zira onlara göre faizle borç almak şeriatın bir sapma değildir, çünkü Kuran faiz ödemeyi değil; faiz almayı yasaklamaktaydı. FO 78/1089, No. 832, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 16 Ekim 1855.

sermaye transferi konusu tamamen sömüren ve sömürülen uluslar karşıtlığı üzerinden değerlendirilmiştir. Bu karşıtlıkta, koca bir sömürü makinesinin bilinçli bir çarkı olan borç veren yabancı şirketler tasvirine karşılık, sömürgeci makine karşısında çaresiz, güçsüz, siyasal yardım karşılığı iktisadi imtiyazlar veren veya bazen tamamen umursamaz davranan, tek kaygısı devleti merkezileştirmek olan, saf homo-politicus Osmanlı bürokratları resmedilmekte ve hatta bazen hiç bu zahmete dahi girilmeyerek, yalnızca yabancı sermaye üzerinden mesele anlatılmaktadır. Bu süreç boyunca, Osmanlı İmparatorluğu sömürülür, dünya ekonomisine dahil edilir, zorlanır, baskıya uğrar, zorunda bırakılır, kısacası dünya ekonomisi rüzgârı nereye savurursa oraya savrulur. Yine, anlatılara göre, bu savrulma sırasında bazen, katıksız homo-politicus Osmanlı bürokratları, merkezi devletin politik çıkarlarıyla Avrupalıların iktisadi çıkarlarının ve sömürgeci amaçlarının örtüştüğünü görerek, yabancı sermayedarların İmparatorlukta yapacakları yatırım girişimlerine izin verirler. Örneğin, yine bu anlayışa göre demiryolları, telgraf, karayolları gibi altyapı yatırımları için yapılan imtiyaz başvuruları Osmanlı bürokratları tarafından da desteklenir, zira Osmanlı bürokratları tarafından bu tarz yatırımların önemi devleti merkezileştirme çabalarına hizmet etmesidir. Bir başka ifadeyle, yabancı sermaye tarafından yapılan yatırımların anlamı, Batılılar için iktisadi çıkarken, Osmanlı bürokratları için taşırayı daha sıkı kontrol etmek ve daha iyi vergi toplayabilmektir. Yani Osmanlı bürokratinin amacı salt politiktir. İşin asıl ilginç yanı ise, Osmanlı iktisadi zihniyeti üzerine yapılan çalışmalarda da altyapı yatırımları konusunda, bu yatırımların yapılmasıyla bürokratların iktisadi zihniyetleri arasında herhangi bir ilişki olduğu ihtimali üzerine dahi düşünülmeden, Osmanlı bürokratinin salt homo-politicus doğası ön plana çıkarılır. Bütün bu tarih anlatıcılarının bir başka ortak noktası ise Osmanlı bürokratlarının bu konuda ne söylediğine neredeyse hiç kulak vermemeleridir. Biz ise, buradan itibaren, Tanzimatçıların borç dışı yabancı sermaye yatırımları konusunda ne düşündüğünü ve bu yatırımların yapılmasını “zorlama ve baskı” olmaksızın kabul etmekle hangi sonuca ulaşmayı amaçladıklarını, belgelerde tespit edebildiğimiz kadarıyla, aktarmaya çalışacağız.

Daha önce kısaca değindiğimiz üzere Tanzimatçılar, İmparatorluğu kalkındırma amaçlarında, karşı karşıya kaldıkları dâire-i fâsideyi aşmak için yabancı sermayeyi bir “pabuççu muştası” olarak görmekteydi. Sadık Rifat Paşa’dan yaptığımız alıntı bunu

açıkça göstermektedir. Sadık Rifat Paşa, altyapı yatırımları konusunda ilk tercihinin yerli sermayedarlar tarafından kurulacak şirketler vasıtasıyla yapılması olduğunu başka bir lâyihasında belirtmekteydi.⁶⁷⁵ Bununla beraber, gerekli şartlar dahilinde, İmparatorlukta ticaretin artırılması ve zanaatın geliştirilmesi için kurulacak yabancı şirketler tarafından altyapı yatırımlarının yapılması konusuna olumlu yaklaşmaktadır.⁶⁷⁶ Rifat Paşa altyapı yatırımlarının nasıl yapılabileceğine dair kafa yorduğu 18 Muharrem 1262 (10 Ocak 1846) tarihli bir lâyihada, sermaye temini konusunda mümkün olan yolları şöyle sıralamaktaydı:

“...tesviye-yi icâbatı beher-hâl sermayeye ve bunun mikdarı dahi bi't-tedric icabına göre sarf olunmak üzere şimdilik lâakal yüz bin kese akçeye menut ve muhtac olub bunun tedarik ve istihsali ise ya istikraz-ı harici veyahut evrak-ı nakdiye usulünce istikraz-ı dahiliye mütevakıftır. Karz-ı harici bazı cihetle muzırr ise dahilen istikrazın husul ve tesviyesine menuttur. Eğer bu da münasib değildir ise mukaddem tasavvur olunduğu üzere bir defaya mahsus olmak şartıyla istiâne-i umumiyye teşebbüs olunmalı. Bu dahi teciz olunamaz ise varidat-ı devlet-i aliyyeden bu hususlara meblağ-ı kafiye-i sahiha tahsis kılınmalı. Bu da müteassir olduğu halde teba-yı dahiliye ve hariciyeden böyle şeylere zuhur edebilecek kumpanyalara ve bank misillü esbab-ı teshiliyye ruhsat verilmesi, ecnebi kumpanyalarına ruhsat itası tecviz olunamaz ise tebaa-yı dahiliye kumpanyasında mahzur yoğise de bunlardan öyle umur-ı külliye ve cesimeye girecek muktedir kumpanya zuhur edemeyeceğinden hiç olmaz ise yalnız ferman-ı âlî verilecek adem tebaa-yı devlet-i aliyyeden olmak şartıyla şürekâsı aher tebaadan olmasında beis olmaması usul-i ittihaz olunması lazım gelir.”⁶⁷⁷

Fakat yerli sermayedarların şirket kurarak altyapı inşası girişimlerine çok fazla ilgi göstermediği, ilgi gösterdiklerinde ise Tanzimatçıların yerli sermayedarlara bu tarz işleri vermeye kuşkuyla yaklaştıkları ve yabancı sermayedarlara daha fazla güven duydukları anlaşılmaktadır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ “Bazı teb’a-ı Delvet-i Aliyyeden kumpanyalar marifetiyle yapılması kabil olduğu halde onlar vasıtalarıyla tanzimi ve emsali misüllü yapılacak yollardan alınacak rüsumat-ı mutedilenin tamiratına ve kumpanyalar tahsisi suretlerine bakılması...” Aktaran: Sayar (2013: 218, dn. 216).

⁶⁷⁶ Sayar (2013: 219). Kıbrıslı Mehmed Paşa, yolları devletin yapması durumunda hem yolların kalitesiz olacağını hem de pahalıya mal olacağını düşünmekteydi (Senior 1859: 40). Subhi Paşa ise yolların yapımı için Avrupa’dan borç alınmasından yanadır: “Şevketlû padişahım, memâlik-i şâhâneniz pek vâsi olup, suhûletle zirâat ve cibâlde sînâ’atın tenmiyesini mucib olacak esbâb-ı seri’anın istihsaliyle tezyid-i vâridât ederek, hazine-i şâhânenizi i’ mâra bir dakika fevt-i fırsat olunmamak için, birinci derecede Anadolu mahsûlâtının nakli için nehirlerin tathîrine ve yolların sür’at-i i’ mâline ihtiyaç ber-kemal olmakla, bunun için Avrupa’dan on milyon altın raddesinde bir istikraz akd olunup...” (Suphi Paşa 1988: 20).

⁶⁷⁷ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 20, 21).

⁶⁷⁸ Örneğin bkz. BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 9 ve lef 11, 1 Rebiülahir 1280 (15 Eylül 1863).

1840'ların ilk yarısındaki başarısız sanayileşme girişimi, Tanzimatçıların iktisadi zihniyetleri üzerinde önemli bir etki yarattığı anlaşılmaktadır. Charles McFarlane'in de iddia ettiği gibi, Mustafa Reşid Paşa, İstanbul'da tüm bu kapsamlı sanayileşme politikası sürdürülürken elçilik göreviyle bulunduğu Paris'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi kalkınmasının temelini sanayi değil tarım olması gerektiğine iyice kani olmuştu.⁶⁷⁹ Dolayısıyla Avrupa ile ticaretin önündeki engellerin tamamıyla kaldırılması ve serbest ticaretin daha fazla gelişmesi konusunda İngilizlerle aynı düşüncelere sahipti.⁶⁸⁰ Aynı dönemde Bâb-ı Âli'de de altyapının geliştirilmesi konusunda yabancı sermayeyi teşvik etmek, madenlerin ve yolların yapımında yabancılardan faydalanmak, hatta ulaşımına uygun hale getirmek amacıyla nehirlerin ve limanların temizlenmesi, tarımın geliştirilmesi için yabancı yerleşimlerine kapı açılabileceğine dair fikirler dolaşıma girmeye başlamıştı.⁶⁸¹ Yine de yabancı sermaye konusuna Osmanlı bürokratları arasında sert bir muhalefet bulunduğunu inkâr etmemek gerekir. Söz konusu muhalefet tamamen ortadan kalkmamışsa da⁶⁸² Tanzimatçıların iktidardaki güçlerini iyice tahkim ettikleri dönemden itibaren bir engel olmaktan çıkmaya başlamıştır.

Yabancı sermayeye ideolojik ve politik nedenlerle karşı çıkanlar olduğu gibi, İstanbul'un büyük sermayedar sınıfı gibi, iktisadi çıkarları gereği, kendilerine rakip olabilecek büyük bir yabancı sermaye girişine karşı çıkanlar bulunmakta ve bunlar zaman zaman yabancılar verilmiş yatırım imtiyazlarının iptal ettirilmesi hususunda başarılı olabilmekteydiler.⁶⁸³ Bazen nazırların, belki de yerli sermayedarların etkisiyle, yabancı sermayeye karşı çıkarak yatırımların yerli sermayedarlarca yapılması konusunda ısrarları işlerin gecikmesine neden olmaktaydı.⁶⁸⁴ Benzer şekilde nazırlar arasındaki ideolojik çekişme kimi zaman yatırım işlerini yavaşlatmaktaydı. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin maliyesini düzene sokabilecek ve parasını

⁶⁷⁹ McFarlane (1850/II: 230). Mustafa Reşid Paşa'nın yanı sıra, Âli Efendi'nin (Paşa) sanayileşme için harcanan paraların tarım ve altyapı yatırımlarına harcanması gerektiğine dair görüşlerine daha önce değinilmişti.

⁶⁸⁰ FO 78/602, No. 248, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Ekim 1845; FO 78/782, No. 364, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 30 Kasım 1849.

⁶⁸¹ FO 78/602, No. 248, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁸² Bkz. FO 78/938, No. 255, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 1 Eylül 1853; FO 78/1185, No. 982, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 4 Ağustos 1856.

⁶⁸³ FO 78/1185, No. 982, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 4 Ağustos 1856.

⁶⁸⁴ FO 78/1262, No. 406, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 9 Mayıs 1857.

stabil hale getirebilecek en önemli reformun merkez bankası tarzında görev yapacak bir bankanın kurulması olduğuna inanmakta ve böyle bir bankanın kurulması konusunda Avrupa sermayesine güvenilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Zira, banka ancak Avrupa sermayesi tarafından yönetilirse, Avrupalı kapitalistlerin Osmanlı Devleti'ne güveni artardı. Diğer taraftan, yabancı sermayeye karşı olmadığını bildiğimiz Âli ve Fuad Paşalar, Mustafa Reşid Paşa'nın sunduğu bu tarz bir banka kurulmasına dair projeye, İngiliz sermayesinin baskın olması nedeniyle karşı çıkmışlardır. Fuad Paşa'ya göre, herhangi bir ülkeye mensup sermayedarların hakimiyeti, İmparatorluğun politik ve iktisadi bağımsızlığını tehlikeye atma riski taşımaktaydı.⁶⁸⁵ Son olarak, bir Avrupalının iddia ettiği gibi, Avrupa devletleri arasındaki çekişmeler de nazırların yabancı sermayeye yönelik şüphelerini körüklemekteydi:

“...Eğer bir İngiliz şirket [yolları] inşa etmeyi önerse, [Fransız elçisi] Thouvenel, devleti, yabancıların İmparatorlukta yeni bir köprü başı elde etmelerinin tehlikeleri konusunda uyarırdı. Eğer bu bir Fransız projesi olsa, İngiliz elçisi, kim olduğu fark etmeksizin, bunu protesto ederdi...”⁶⁸⁶

Yabancı sermayeye ideolojik karşı duruş sergileyen kişilerden birisi, Tanzimatçıların eyalet valilikleri görevleriyle başkentten ısrarla uzak tuttukları Namık Paşa'dır.⁶⁸⁷ Valilikleri sırasında yönettiği bazı eyaletlerin iktisadi gelişimi sağlayacak önemli yatırımlara imza atan Namık Paşa, idaresindeki eyaletlerde yabancı sermaye yatırımlarına karşı son derece inatçı olabiliyordu. Namık Paşa, gençlik dönemlerinde liberal fikirlere yakınlığıyla tanınmaktaydı.⁶⁸⁸ Dahası, yabancı sermaye yatırımları konusunda muhalif bir tutum içerisinde değildi. Örneğin, İngilizlerin Fırat yoluyla Hindistan'a ulaşım hattı kurma projelerine o günlerde Londra Sefiri bulunan Namık Paşa, 25 Ekim 1835 tarihli bir yazısında destek vermekteydi. Paşaya göre, bu projeye birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na yüksek miktarda para gireceği gibi hem devletin

⁶⁸⁵ FO 78/1194, No. 1489, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 29 Aralık 1856. Banka imtiyazı için başvuruda bulunan dört şirketten, Sadrazam Reşid Paşa'nın sunduğu şartları kabul eden bir İngiliz şirketinin temsilcisi Wilkins'tir. bkz. FO 78/1194, No. 1488, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 29 Aralık 1856. Ayrıca bkz. du Velay (1978: 115).

⁶⁸⁶ Senior (1859: 42). Avrupalı yazarın bahsettiği benzer bir olay Süveyş Kanalı'nın yapımı konusunda yaşanmış ve İngilizler, Fransız sermayesi ile yapılacak kanalın yapımına şiddetle karşı çıkmışlardır. bkz. bkz. FO 78/1076, No. 279, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 11 Nisan 1855'e melfufen: Kâmil Paşa'dan Said Paşa'ya, 8 Mart 1855.

⁶⁸⁷ FO 78/1086, No. 684, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 12 Eylül 1855.

⁶⁸⁸ Layard (1903/II: 28, 29).

gümrük hasılatı artacak hem de İngilizlerle siyasi ve ticari ilişkiler gelişecek ve bu iki tarafın da çıkarına hizmet edecektir.⁶⁸⁹

İlerleyen yıllarda farklı bir Namık Paşa karşımıza çıkacaktır. Onun 1860'lardaki uzun Bağdat Valiliği (1861-1868) hem altyapı yatırımlarında yerli sermayeye dayanması hem de yabancı sermayeye karşı mücadelesinin iyi bir örneğini oluşturmaktaydı. Namık Paşa, Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşım ve taşımacılığı sağlamak amacıyla devlet eliyle gemiler satın alarak,⁶⁹⁰ bu alanda neredeyse tekel konumuna gelen "Euphrates and Tigris Steam Navigation Company" isimli İngiliz şirkete karşı rekabet ederek nehir ulaşımını tamamen ele geçirmeyi amaçlamıştır.⁶⁹¹ Üstelik, aynı amaçla kurulması planlanan bir Fransız şirkete şiddetle karşı çıkmıştır.⁶⁹² Aynı zamanda, tarımsal üretim kapasitesi açısından Mısır'dan üstün olduğunu düşündüğü Irak'ın, nehirlerin ıslahıyla daha fazla arazinin ziraata elverişli hale getirilmesi, Fırat ve Dicle nehirlerinde işleyen Osmanlı vapurlarının sayılarının artırılmasının yanı sıra, nehirlerin bazı bölgelerinin temizlenerek daha fazla bölgenin nehir taşımacılığında yararlanması gibi projeleri hayata geçirmeyi planlamakta ve üstelik bu işler için gereken meblağı Bağdat eyaletinin gelirlerinden karşılayabileceğini belirtmekteydi. Böylece bölgenin ziraat ve ticaretini artırarak, eyalet gelirlerinin de bununla aynı oranda artacağını vurgulamaktaydı.⁶⁹³ Üstelik, Fırat ve Dicle nehirlerinde işleyen vapurların artırılması sayesinde, söz konusu nehirler etrafında bulunan aşiretlerin kontrol altına alınması da sağlanacaktır. Namık Paşa'nın bu yoldaki planları Bâb-ı Âlî tarafından beğenilerek uygulamaya konulması için bir emirnamenin yazıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁴

Namık Paşa, valisi bulunduğu Bağdat vilayetini kalkındırmaya yönelik girişimlerde bulunurken, aynı amaçla yabancı şirketlerin bölgede faaliyet göstermelerinin önüne

⁶⁸⁹ Kütükoğlu (2013: 102); Engin (1992: 30).

⁶⁹⁰ BOA., İ.DH., 555/37186, 24 Şevval 1281 (22 Mart 1865).

⁶⁹¹ FO 78/1857, No. 123, W. Stuart'tan Lord Russell'a, 14 Mart 1865; FO 78/1913, No. 330, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 8 Eylül 1866'ya lef II: A.B. Kemball'dan Lord Lyons'a, 8 Ağustos 1866.

⁶⁹² FO 78/1857, No. 123, W. Stuart'tan Lord Russell'a, 14 Mart 1865. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Namık Paşa, Euphrates and Tigris Steam Navigation Şirketi'nin yakıt için ihtiyaç duyduğu odunların temini konusunda güçlük çıkararak, kesilen toplam odun üzerinden %20'lik bir vergi uygulamaktaydı. FO 78/1909, No. 142, Lord Lyons'tan Lord Clarendon'a, 24 Nisan 1866; FO 78/1912, No. 314, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 25 Ağustos 1866.

⁶⁹³ BOA., İ.DH., 555/37186, 25 Şevval 1281 (22 Mart 1865).

⁶⁹⁴ BOA., İ.DH., 555/37186, lef 4, 26 Zilkade 1281 (22 Nisan 1865).

geçme konusunda İngiliz şirketlere, Bâb-ı Âlî'ye ve hatta Sultan'a meydan okuyacak kadar inatçı davranmaktadır. Örneğin Irak'ta ticari faaliyet gösteren ve aynı zamanda Euphrates and Tigris Steam Navigation Şirketi'nin temsilcisi olan Lynch şirketinin, Bağdat vilayetinde, pirinç temizlemek ve nehirden su çekerek tarım arazilerini sulamak, yerli halka buharlı makinelerin faydalarını göstererek kullanımını teşvik etmek amacıyla buharlı makine ithal ederek işletmesine izin verilmesi yönünde Bâb-ı Âlî'den emirname gitmiş olmasına karşın Namık Paşa şirketin girişimlerine izin vermemiştir.⁶⁹⁵ Zira, bu makinelerin kurulumu ve işletilmesi için Lynch şirketinin tasarrufuna bir miktar arazinin verilmesine yabancı işgali gözüyle bakan Paşa'ya göre, bu projeye Sultan izin verse dahi bunu engellemeyi sürdürecektir, çünkü yabancıların arazi tasarruf etmesi her şeyden önce Osmanlı kanunlarına aykırıdır ve "Türk milletine karşı sorumlu olan" Sultan'ın dahi bu kanuna karşı durma yetkisi yoktur. Lynch şirketinin söz konusu projesine izin vermesi yönünde kendisine benzer emirler tekraren gönderilse de kendisi için herhangi bir şeyin değişmeyeceğini ve bu projeyi engellemeye devam edeceğini söyleyerek konunun kendisi için kapandığını belirtmiştir.⁶⁹⁶ Hariciye Nazırı Âlî Paşa, Lynch şirketinin sulama projesine sıcak bakmasına ve İngiltere elçisi Lord Lyons'a girişimin hayata geçirilmesi konusunda söz vermesine rağmen, Namık Paşa'nın ısrarlı muhalefeti neticesinde pes etmek zorunda kalmış ve sonunda büyükelçiye gönderdiği yazıda Lynch şirketinin girişiminin yabancıların emlak tasarrufuna dair kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle sulama projesine izin veremeyeceklerini belirtmiştir.⁶⁹⁷ Bununla birlikte, pirinç ve pamuk temizlemek için şirketin makineler ithal ederek kullanmasına

⁶⁹⁵ FO 78/1903, No. 94, Lord Clarendon'dan Lord Lyons'a, 20 Mart 1866; FO 78/1909, No. 141, Lord Lyons'tan Lord Clarendon'a, 24 Nisan 1866'ya melfufen: A. B. Kemball'dan Lord Lyons'a, 7 Şubat 1866; FO 78/1912, No. 313, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 25 Ağustos 1866'ya lef I: *Momorumandum*, 30 Haziran 1866.

⁶⁹⁶ FO 78/1905, No. 57, Lord Stanley'den Lord Lyons'a, 13 Eylül 1866. Aslına bakılırsa Namık Paşa'nın dürüst, yetenekli ve etkili idaresinden ve vilayeti kalkındırmak için yaptığı çalışmalardan genel olarak İngilizler memnundurlar ve hatta Lynch şirketi meselesindeki inadı yüzünden görevden alınırca bundan üzüntü duyacaklarını iç yazışmalarında belirtmekteydiler. FO 78/1909, No. 141, Lord Lyons'tan Lord Clarendon'a, 24 Nisan 1866'ya melfufen: A. B. Kemball'dan Lord Lyons'a, 7 Şubat 1866; FO 78/1909, No. 141, Lord Lyons'tan Lord Clarendon'a, 24 Nisan 1866'ya melfufen: Stephen Lynch'ten A. B. Kemball'a, 1 Kasım 1865; FO 78/1912, No. 313, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 25 Ağustos 1866'ya lef I: *Momorumandum*, 30 Haziran 1866.

⁶⁹⁷ FO 78/1912, No. 313, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 25 Ağustos 1866; FO 78/1912, No. 313, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 25 Ağustos 1866, lef 5: Âlî Paşa'dan Lord Lyons'a, 23 Ağustos 1866; FO 78/1915, No. 418, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 19 Kasım 1866, lef I: Âlî Paşa'dan Lord Lyons'a, 24 Ekim 1866.

dair izin verilmesi yönünde Namık Paşa'ya bir irade gönderilmiştir.⁶⁹⁸ Namık Paşa, Lynch şirketinin bir diğer girişimi olan, Bağdat ile Kerbela ve Necef arasında bir demiryolu hattı kurma projesini, kurulacak demiryolu şirketinin hisselerinin en az yarısının Osmanlı tebaasına ayrılması şartıyla kabul etmiştir.⁶⁹⁹

Namık Paşa kadar, yabancı sermayeye karşı etkili muhalefet yapmamış olmakla birlikte, Batı Avrupa devletlerinin bazılarında uygulanan korumacı politikaları beğenen, onlara ilgi duyan başka Osmanlı bürokratları da bulunmaktaydı. Bu kişilerden bir tanesi İsmail Paşa'dır. Dönemin Ticaret Nazırı İsmail Paşa, 1858 yılında bir İngiliz iktisatçı ile yaptığı sohbette Fransa'nın İngiltere ürünlerine karşı uyguladığı korumacı politikaları desteklemekteydi.⁷⁰⁰

Yabancı sermayeye veyahut serbest ticaret politikasına karşı duran bürokratların varlığına rağmen, 1850'li yılların başından itibaren yabancı sermayeye yönelik Tanzimatçıların elinin güçlendiği ve bu konuda girişimlere başlandığı görülmektedir. Ekim 1851'de, Reşid Paşa'nın söylediğine bakılırsa, Sultan Abdülmecid, yeni uygulamalar konusunda oldukça çekingen yapıya sahiptir ve bundan dolayı, ne kadar önemli olursa olsun, herhangi bir yeni usulün uygulanmasını onaylaması için bunun kaçınılmaz bir gereklilik olarak kendini dayatması gerekmektedir. Üstelik, Sultanın çevresindekiler, onun bu zayıflığından faydalanarak, yabancı sermaye yatırımının onaylanması ve Reşid Paşa'nın önerdiği diğer reform konularında, öne sürdükleri

⁶⁹⁸ FO 78/1915, No. 418, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 19 Kasım 1866, lef II: Sadrazam'dan Bağdat Valisine, 2 Receb 1284 (10 Kasım 1866).

⁶⁹⁹ FO 78/1913, No. 330, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 8 Eylül 1866, lef I: A.B. Kemball'dan Lord Lyons'a, 27 Kasım 1865.

⁷⁰⁰ İktisatçı Nassau W. Senior ile arasında geçen diyalog şöyleydi: "N. Senior: Umarım ihraç gümrüklerinizi düşürür veya tamamen kaldırırınız.

İsmail Paşa: Umarım ki tamamen kaldıralım. (...), ticaret dengesizliğine neden olmasa da ağırlaştırıyor. Avrupa'dan en kaba mamul eşyaları alıyoruz ve ihraç gümrüklerimiz bizi nakit ödeme yapmak zorunda bırakıyor.

N. Senior: İthal gümrükleri konusunda öğreneceğiniz hiçbir şey yok. Dünyadaki en iyi serbest tüccarlarsınız. Keşke Fransızlara biraz ders verebilseydiniz.

İsmail Paşa: Fransızları suçlayamam. Eğer pamuklularımızın ülkelerine girmesine izin verselerdi kendilerinininki yok olurdu. Fransız imalatçılar buharlı makinelere, sizin ödediğinizin iki katını ödüyorlar.

N. Senior: Fransa'nın İngiliz demirini yasaklaması yüzünden.

İsmail Paşa: Ve kömür için üç kat fazla ödüyorlar.

N. Senior: Fransa'nın İngiliz kömürünü yasaklaması yüzünden.

İsmail Paşa: Elbette yasaklayacak, yasaklamalı da. Demir sanayisi ve kömür madenleri sizinkilerle rekabet edemez." Senior (1859: 108-109).

olumsuz fikirlerle Sultanı etkileyerek Tanzimatçılara bir hayli güçlük çıkarmaktadırlar. Buna rağmen, Stratford Canning'ın aldığı duyumlara göre, yabancı sermaye yatırımları konusunda yeni bir döneme girilmekte ve bazı madenlerin yabancılar tarafından işletilme imtiyazını veren birkaç ferman hazırlanmaktadır.⁷⁰¹ Yine de Sultan'ın, demiryolu inşası gibi yabancı sermaye yatırımlarının, Avrupalı ülkelerin müdahalesine bir bahane olarak kullanılabilceği konusunda korkuları bir müddet daha devam etmiş görünmektedir.⁷⁰²

1851 yılında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali krizin Avrupa'da önemli yansımaları olmuş ve Osmanlı Devleti'nin geleceği ve mali güvenilirliği ile ilgili şüpheler artmıştır.⁷⁰³ İngilizler, Osmanlı Devleti'ne yönelik Avrupa'da oluşan söz konusu olumsuz algıyı vurgulayarak, Babiali'nin yönetimde reform yapmasını ve İmparatorluğun iktisadi kaynaklarını geliştirme konusunda etkili girişimlerde bulunmasını Sultan'dan istiyorlardı. Sultan Abdülmecid, İngiltere büyükelçisiyle yaptığı görüşmede, kendi isteğinin de bu yönde olduğunu belirterek, devletin uzun süredir çıkarlarına zarar veren pek çok konuyu çözeceğini düşündüğü yeni bir bankanın kurulması için imtiyaz vermek üzere olduğunu⁷⁰⁴ ve bu girişim başarıyla sonuçlanırsa, banka imtiyazının demiryolu ve diğer altyapı yatırımları yapmak gibi alanlara da genişletilebileceğini söylemiştir.⁷⁰⁵ Bu bankanın kurulması, Sultanın kendi girişimi olarak tasvir edilmekte ve Edirne-Belgrad ve Varna-Ruşuk arasına demiryolu hattı

⁷⁰¹ FO 78/858, No. 307, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 16 Ekim 1851.

⁷⁰² Örneğin bkz. FO 78/930, No. 90, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 10 Mart 1853.

⁷⁰³ 1845 yılında kaimelerin değerinin korunması için bir banka kurma imtiyazı verilen Jacques Alléon ve Manolaki Baltazzi tarafından kurulan Bank-ı Dersaadet'in (İstanbul Bankası), 1848 yılında devlete vermiş olduğu 130 milyon kuruş için devletten tahsis edeceği borcu teminat göstererek Avrupa'dan borçlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin borcu ödemekte zorlanması sonucu yaşanan mali kriz hakkında bkz. FO 78/858, No. 271, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 10 Eylül 1851; FO 78/858, No. 284, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 17 Eylül 1851; FO 78/858, No. 287, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 24 Eylül 1851; FO 78/858, No. 294, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 4 Ekim 1851; FO 78/858, No. 307, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 16 Ekim 1851; FO 78/859, No. 321, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 25 Ekim 1851; du Velay (1978: 73); Çakır (2012: 90). Ayrıca bkz. Ahmed Lütfi Efendi (1984: 176); Ahmed Cevdet Paşa (1953: 20, 21); Fatma Âliye (2018: 89-92); Mordtmann (1999: 366, 367). İstanbul Bankası hk. bkz. du Velay (1978: 72-74).

⁷⁰⁴ Piyasadaki beşlik altılık gibi değersiz paraları toplayıp yerine iyi para basmak, Osmanlı parasının değerini 1 sterlin = 110 kuruşa sabit tutmak, kaimeleri piyasadan çekme işlemlerinde hükümete yardımcı olmak ve devlete borç vermek gibi 15 yıllık bir imtiyazla, 9'u Osmanlı uyuğu ve 3'ü yabancı uyruklu olmak üzere 12 kişi tarafından kurulması planlanan Bank of Constantinople isimli yeni bankayla ilgili şartname için bkz. FO 78/932, No. 40, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 4 Mayıs 1853.

⁷⁰⁵ FO 78/931, No. 9, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 7 Nisan 1853.

yapım planları ile benzeri altyapı yatırımlarının hayata geçirilmesi için gayret sarfetmekte olduğu belirtilmekteydi.⁷⁰⁶

Sultan Abdülmecid'in arzu ettiği demiryollarının hayata geçirilmesi için yabancı sermayeden yararlanma konusunda artık karar verilmişti. Zira, 1845 yılında Meclis-i Vâlâ Reisi Sadık Rifat Paşa ve Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa'nın üzerinde anlaşmaya vararak kurdukları Nafia Hazinesi, bu fondaki paraların başka yere harcanmaması ve yalnızca ulaşım gibi yatırımlara sarf edilmesi kaydıyla kurulmuşsa da 1851 mali krizi söz konusu hazineyi de olumsuz yönde etkilemiş görünmektedir. 1847-1850 arasında toplam 9 milyon kuruş tahsis edilen Nafia Hazinesine, 1851 yılında bütçeden pay aktarılamamıştır. Bunun yanı sıra, 1851 yılından sonra ayrılan ödenek 1850'ye kadar ayrılanla karşılaştırılamayacak miktarlara gerilemiştir.⁷⁰⁷ Kuşkusuz burada Osmanlı maliyesinin geniş çaplı bir altyapı hareketi başlatabilecek güçte olmayışının örneğine şahit olunmaktaydı. Daha önce belirtildiği üzere, Sadık Rifat Paşa, demiryolu gibi Osmanlı hazinesinin karşılaması mümkün olmayan büyük çaplı yatırımlar söz konusu olduğu takdirde dış borca başvurma konusunun veya yabancı şirketlere imtiyaz verilmesinin sermaye temini seçenekleri arasında değerlendirilebileceğini düşünmekteydi. Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimatçıların ikinci kuşağı ise yabancı şirketlere imtiyaz vererek bu tarz yatırımların yapılmasını akla daha yatkın görmekteydi.⁷⁰⁸

Sultan Abdülmecid'in "uzun zamandır çok arzuladığı, en önemli reformlardan birisi olarak gördüğü ve Türkiye'nin kaynaklarını geliştirmeye en büyük katkıyı sunacağını düşündüğü ulaşım ağının geliştirilmesi ve demiryollarının yapımı" amacını gerçekleştirmek için, Hariciye Nazırı Fuad Paşa 19 Eylül 1855 tarihinde Avrupalı sermayedarlara yönelik, Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçilikleri aracılığıyla bir çağrı kaleme almıştır. Fuad Paşa'nın belirttiğine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi ve manevi gelişiminin devamlılığını sağlayacağına inandıkları ve zaten Avrupa

⁷⁰⁶ FO 78/930, No. 127, Albay Hugh Rose'dan Lord Clarendon'a, 28 Mart 1853.

⁷⁰⁷ Bkz. Atam (2020: 18-19).

⁷⁰⁸ Albay Hugh Rose, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ve Hariciye Nazırı Âlî Paşa yaptığı görüşmelerde, karayolları inşası konusunda, yollardan geçiş ücreti almaları karşılığında, sermaye sahibi özel girişimcilere izin vermelerini ve yolların bu sayede yapılmasını önermiş ve Reşid Paşa bu öneriyi beğenmiştir. FO 78/893, No. 32, Hugh Rose'dan Lord Malmesbury'ye, 3 Ağustos 1852.

hükümetleri tarafından da ticareti ve girişimciliği teşvik etmenin en iyi vasıtası kabul edilen ulaşım ağının geliştirilmesi Meclis-i Âlî-i Tanzîmat'ta son zamanlarda görüşülen konuların başında gelmektedir. Nitekim, Sultan'ın, geciktirilmeden, bir an önce harekete geçilmesi talimatını verdiği bu mühim imar girişimi için Meclis-i Âlî-i Tanzîmat'ın üzerinde durduğu ilk mesele, demiryolu yapılacak bölgenin doğru bir şekilde tespitidir. Meclisin, daha sonra yapılacak demiryolu hatları için başlangıç noktası ve örnek teşkil edeceğini düşündüğü ilk hattın geçeceği bölgenin seçiminde esas kabul ettiği kriter, hangi bölgenin iç ve dış ticarete en büyük katkıyı sağlayacağıdır.⁷⁰⁹ Bu kapsamda yapılan değerlendirmeler sonucunda, Belgrad ve İstanbul arasında inşa edilecek bir demiryolu hattının, iktisadi açıdan en faydalı olacağına karar verilmiştir. Her ne kadar, bu hattın yapımı için pek çok proje teklifi gelmiş ve gelmeye devam ediyor olsa da Osmanlı hükümetinin daha önce böyle bir tecrübesi bulunmadığından, hangi projenin İmparatorluğun çıkarlarına daha uygun olduğunu belirleme konusunda başvurulacak yöntem, projeler arasındaki rekabet olacaktır. Bu nedenle, 1 Ekim 1855 tarihinden başlamak üzere altı aylık süre içerisinde başvuru yapmak isteyen sermayedarların, Osmanlı Devleti'nin yurtdışı misyonları vasıtasıyla tekliflerini sunabileceklerini ve teklifler arasından Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına en uygun olan proje, cömert imtiyazlarla birlikte kabul edilecektir. “Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa ile *ortak çıkar* doğrultusunda daha fazla bütünleştirmek gibi çok önemli ve kutlu sonuca yol açacak” bu girişim konusunda, aynı zamanda, İngiltere hükümetinin de yardımı ve desteği istenmekteydi.⁷¹⁰

⁷⁰⁹ Vahdettin Engin (2008: 235), Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye demiryolu yapmak istemesindeki ilk amacın “Balkanlar'da artma eğilimi gösteren isyanların bastırılmasında ve muhtemel bir Rus savaşında asker sevkiyatını kolaylaştırmak” olduğu iddiasındadır. Ayrıca bkz. Engin (2012: 41-42).

⁷¹⁰ BOA., HR.SFR.3., 24/1, 17 Eylül 1855; FO 78/1087, No. 717, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 20 Eylül 1855'e lef I: Fuad Paşa'dan Stratford de Redcliffe'e, 19 Eylül 1855. Demiryollarıyla ilgili çağrıyı yapmasının ardından çok kısa bir süre sonra bu defa “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'nin Avrupa ile olan münasebat-ı ticaretinin an be-an tevsî'[ne]”, yönelik Devlet-i Aliyye'nin çabalarına devam ettiğini belirten cümleyle başlayan bir başka ilanda Fuad Paşa, yabancı tüccarlar tarafından ısrarla arzu edilmekte olan Osmanlı kıyılarına deniz fenerlerinin inşa edilmesi meselesinde gerekli düzenlemelerin yapılacağını sefâretlere bildiriyordu. Bu amaçla, Fransız Kaptan Michel ile deniz fenerlerinin inşası ve idaresi için bir kontrat yapıldığı belirtilmekteydi. Aynı zamanda deniz fenerlerinin yapılmasının büyük bir harcamayla gerçekleşeceğinden, Avrupa'dakilere kıyasla çok düşük olmakla beraber, deniz fenerleri için yeni bir vergi tarifesi hazırlanmıştır. FO 78/1091, No. 900, Stratford Canning'den Lord Clarendon'a, 5 Kasım 1855'e lef. Kaptan Michel ile kontrat yapılmasına dair yazışmalar ve Fuad Paşa'nın bahsi geçen “takrir-i umumi”si için bkz. BOA., İ.MMS., 6/206, 29 Muharrem 1272 (11 Ekim 1855).

Sunulan teklifler üzerinde yapılan incelemelerin ardından yaklaşık 129 km uzunluğundaki İzmir-Aydın ve 290 km uzunluğundaki İstanbul-Edirne demiryolu hattının yapımı için aynı İngiliz şirketinin projeleri beğenilerek anlaşma konusunda son aşamaya gelmişti. Bununla birlikte, yerli bir sarrafın araya girerek, demiryolu inşası için daha düşük fiyatlı bir teklif vermesi üzerine, İngiliz sermayedarlarla son aşamaya gelinen İstanbul-Edirne demiryolu imtiyazı görüşmeleri askıya alınmıştır.⁷¹¹ İngiltere dışişleri bakanı Lord Clarendon, Osmanlı devletinin dikkatini İmparatorluğun iktisadi gelişimine dair konulara verdiği için memnuniyet duyduğunu ifade ederek, İngiltere hükümetinin bu konuda her türlü yardımı yapacağını belirtmekle birlikte,⁷¹² demiryolu yapımı için başvuran yerli ve Avrupalı kapitalistler arasındaki seçim konusunda dikkatli olunmasını, başvuruda bulunan projeler arasından seçim yapılırken projenin ucuzluğundan ziyade, projeyi yapmak isteyen kişi veya şirketin bu tarz işlerdeki güvenilirliği ve saygınlığını dikkate alma konusunda özen gösterilmesini önermekteydi.⁷¹³

Tanzimatçıların ikinci kuşağının yabancı sermayeye yönelik olumlu yaklaşımlarını ve bunun İmparatorluğun kalkındırılması amacıyla kullanılmasını önemsediklerini gösterir çok önemli bir örnek 1856 yılında ortaya konulmuştur. Tanzimatçıların bu kuşağı, tıpkı Mustafa Reşid Paşa'nın 1839'da yaptığı gibi, 1856 yılında ilân ettikleri Islahat Fermanı'na yabancı devletleri garantör haline getirerek, muhalefete konu olan veya olacak bazı önemli reform girişimlerini bir "zorunluluk" haline getirmiştir.⁷¹⁴ 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda, Tanzimat Fermanı'nda ilân edilen pek çok vaat yinelemekle birlikte, onu aşan ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi hızlandıracak, ekonomiyi ilgilendiren yeni taahhütlerde bulunulmuştur. Söz konusu yeni taahhütlerden iki tanesi paranın değerini koruyacak ve maliyeye "itibar" verecek banka tarzı kredi kuruluşlarının tesis edilmesi ve ziraat ve ticaretin geliştirilmesi ve genişletilmesini sağlayacak altyapı yatırımlarında yabancı sermaye ve uzmanlığından yararlanılmasıdır:

⁷¹¹ FO 78/1185, No. 982, Stratford Canning'den Lord Clarendon'a, 4 Ağustos 1856.

⁷¹² BOA., HR.SFR.3., 24/1, lef 5, 10 Ekim 1855. İngiltere Ticaret Bakanlığı, İngiltere'de ve Hindistan'da demiryolu inşaatlarının yapılış tarzı ve işleyişiyle ilgili mevcut kuralları ve düzenlemeleri içeren detaylı bir memorandumu, örnek olabileceği düşüncesiyle 24 Haziran 1856 tarihinde Osmanlı hükümetine göndermiştir. Memorandum için bkz. HR.SFR.3., 27/27, 24 Haziran 1856.

⁷¹³ FO 78/1165, No. 958, Lord Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, 21 Ağustos 1856.

⁷¹⁴ Islahat Fermanının tam metni için bkz. İnalçık-Seyitdanlıoğlu (2012: 19-25); Düstür (1289/I: 7-14).

“Devlet-i Aliyyemin tashîh-i usûl-i sikke ile umûr-ı mâliyyesine itibâr verecek banka misillü şeyler yapılp memâlik-i mahrûsa-i şâhânemin menbâ-ı servet-i mâddiyesi olan husûsâta iktizâ eden sermâyelerin ta’yîniyle ve mahsûlât-ı memâlik-i şâhânemin nakli için icâb eden turûk ve cedâvilin küşâdiyle ve emr-i zira’at ve ticâretin tevessüüne ha’il olan esbâbın men’iyle teshîlât-ı sahîhanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermâye-i Avrupa’dan istifadeye bakılması esbabının bi’l-etraf mütâleasiyle peyderpey mevki-i icraya konulması mâddelerinden ibâret olmakla...”⁷¹⁵

Islahat Fermanı’nda yer alan yukarıdaki hüküm, Tanzimatçılar tarafından yapılmasına karar verilen ve zaten gerçekleşmekte olan bir sürecin beyanından ibarettir. 1854 yılında Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, yapmak istediği reformlar konusundaki projelerini içeren bir memorandumu, gizli tutulmak kaydıyla, İngiltere Büyükelçisi Stratford de Redcliffe ile yaptığı bir görüşmede büyükelçiye sunmuştur. Memorandumda, iyi bir yönetimi kurmaya olanak sağlayan en önemli tedbirin tarımın korunması ve teşvik edilmesi ile halkın refahının artırılması olduğu, buna yönelik tedbirlerin alınacağına belirtmesinin ardından, halkın ve ülkenin zenginliğini artırmayı sağlayacak demiryollarının inşası için yerli ve yabancı şirketler kurulmasının önünü açmaya yönelik önlemler alınacağı belirtilmekteydi.⁷¹⁶

Gerçekten de kısa zaman içerisinde demiryolu inşa imtiyazı almak için çok sayıda başvuru kabul edilerek,⁷¹⁷ Osmanlı Devleti tarafından son derece cömert imtiyazlar verilmiştir. Örneğin İzmir-Aydın demiryolunun yapımı için İngilizlere verilen imtiyaz oldukça cömert maddeler içermekle birlikte,⁷¹⁸ şirketin antlaşmada belirlenmiş sürede inşaatı bitirememesine rağmen, Osmanlı Devleti yapılan antlaşmaya dayanarak şirketin imtiyazını feshetmek yerine şirkete ek süre vermeyi tercih etmiştir. Zira, yapılmakta olan demiryolu hattını “memleketin diğer yerlerinde yapılacak benzer yatırımlara bir başlangıç” olarak değerlendiren Tanzimatçıların, gelecekte yapılacak benzer yatırımlarda ihtiyaç duyacakları yabancı sermayeyi korkutmamak konusunda dikkatli

⁷¹⁵ İnalçık-Seyitdanlıoğlu (2012: 24-25), Düstûr (1289/I: 13).

⁷¹⁶ FO 78/1001, No. 492, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 9 Eylül 1854’e mektup. İngiltere büyükelçisinin 3 Nisan 1856 tarihli, Fuad Paşa ile yaptığı görüşmeden bahseden raporunda, Paşa’nın İmparatorluğu kalkındırmak için tarım, altyapı ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan kaynak konusunda önceliği Avrupalı sermayedarlara vermeye kararlı olduğunu belirtmekteydi. FO 78/1176, No. 381, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 3 Nisan 1856.

⁷¹⁷ Verilen demiryolu imtiyazları için bkz. Çadircı (1991: 301).

⁷¹⁸ Yapılan imtiyaz antlaşması için bkz. Kurmuş (2012: 100-101); Akyıldız (2005: 17-21); *Levant Herald*, No. 50, 10 Ocak 1866: “Railways in Turkey I: Smyrna to Aidin”.

davrandıkları görülmektedir.⁷¹⁹ Bunun yanı sıra, inşaattaki gecikmelerin şirketin içerisinde bulunduğu mali durumdan kaynaklanması nedeniyle, Osmanlı Devleti şirket lehine antlaşmada değişiklik yapmayı kabul ederek, daha önce şirkete verilmiş olan 72.000 sterlinlik kâr garantisinin 112.000 sterline çıkarılmasına rıza göstermiştir.⁷²⁰

Altyapı yatırımlarında yabancı sermayeye dayanmak konusunda Tanzimatçıların sergiledikleri istekli tavra karşılık, ilginç bir muhalefet Köstence-Çernovada demiryolu hattının yapımında ortaya çıkmıştır. 9 Şubat 1857 tarihinde bir İngiliz gruba inşaatın yapımı için verilen imtiyazın, yabancı sermayeye dayanılarak hayata geçirilmesine, Bâbıali'deki bazı bürokratların karşı çıktığına şahit olunmaktadır. Her ne kadar Mustafa Reşid Paşa, İngiliz grubun demiryolu inşasını desteklemeye devam edeceğini belirtse de yabancı sermayeyle bu girişimin yapılmasına dair güçlü bir muhalefetin sergilendiği anlaşılmaktadır.⁷²¹ İnşaatı üstlenmek ve hattı işletmek üzere kurulan Köstence Demiryolu Şirketi'nin temsilcisi olan Trevor Barkley'e göre, muhalefet doğrudan Köstence-Çernovada hattının yapımına yönelmiyor gibiyse de, Varna-Ruşuk arasına yapılması planlanan demiryolu hattının imtiyazını elde etmek amacıyla örgütlenen Bulgar halkın asıl amacı, ikinci hattın yapımının birinci hattı gereksiz kılacağı bahanesini yaratmaktır. Barkley, Varna-Ruşuk demiryolu inşasını üstlenmek amacıyla kurulmak istenen yerli şirketin Bulgar halkın kendi girişimi neticesinde ortaya çıkmış gibi görünse de aslında demiryolu inşaatlarının yerli sermayeye dayanılarak yapılmasından yana olan Osmanlı bürokratlarının yönlendirmesiyle örgütlenen bir girişimdir.

Osmanlı bürokratları tarafından organize edildiği iddia edilen muhalefet girişiminin sermayedarı ve görünen yüzü İstanbul'un büyük sarraflarından Fransız Alléon'dur ve Bulgar heyete verilen tek görev ise imtiyaz için gerekli olan teminat akçesini

⁷¹⁹ Akyıldız (2005: 23; 30); Akyıldız (2005a: 46). Demiryolu şirketleri, demiryolu inşaatları sırasında, hiçbir Avrupa Devleti'nin sağlamayacağı avantajları sunması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin göstermiş olduğu liberallığe şükran duyduklarını belirten farklı zamanlarda konuşmalar yapmışlardır. Örneğin bkz. *Levant Herald*, No. 140, 20 Kasım 1861: Opening of the Smyrna and Aidin Railway to Kos-Bounar; *Supplement of Levant Herald*, 27 Kasım 1861: The Smyrna and Aidin Railway; *Levant Herald*, No. 11, 16 Nisan 1862: "Smyrna and Aidin Railway"; *Levant Herald*, No. 34, 24 Eylül 1862: "Opening of the Smyrna and Aidin Railway to Ephesus"; *Levant Herald*, No. 38, 19 Ekim 1864: "Ottoman Railway from Smyrna to Aidin".

⁷²⁰ Kurmuş (2012: 112).

⁷²¹ FO 78/1262, No. 406, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 9 Mayıs 1857.

Bulgarlardan toplamaktır. Barkley'in, "parodi" olarak nitelendirdiği bu girişimin asıl amacı Varna-Ruşuk hattını inşa etmek değil, daha önce Gisborne'un imtiyaz başvurusunun askıya alınmasına neden olduğu gibi, İngiliz şirkete verilmiş olan Köstence demiryolu imtiyazını ortadan kaldırmaya yönelik bir girişimden başka bir şey değildir. Bu nedenle, Köstence Demiryolu Şirketi'nin temsilcisi, Köstence-Çernavoda hattının Varna-Ruşuk hattına doğrudan bir zarar vermesi söz konusu olmasa da Bulgarların bu bahaneyi kullanarak Köstence hattının inşası için verilen imtiyazı iptal ettirmeye çalıştıkları konusunda İngiltere büyükelçisini uyarmaktaydı. Anlaşılan o ki, Barkley'i asıl kaygılandıran ve İngiltere büyükelçisinin yardımına başvurmasına neden olan asıl mesele Bulgarların muhalefetinden ziyade, pek çok defa vurguladığı üzere, bu muhalefetin Bâbıali'deki bürokratlar tarafından organize edilmesiydi.⁷²²

Köstence demiryolu hattı imtiyazına karşı yürütülen muhalefetin devam ettiği sırada, 1854 yılında kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat altyapı yatırımları imtiyazlarının verilmesi konusunda yetkili organ durumundadır.⁷²³ İngiltere büyükelçisi Stratford de Redcliffe'in iddiasına göre, Köstence demiryolunun yabancı bir şirket tarafından yapılmasına karşı çıkanların başında Tanzimat Meclisi'nin reisi Kıbrıslı Mehmed Paşa gelmektedir. Tanzimatçıların ikinci kuşağından saydığımız Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın muhalefetinin ardında gerçekten yabancı sermaye karşıtlığı olduğu bizce bazı şüpheleri uyandırmaktadır, zira yabancı sermayeye karşı olmadığına dair yeterince kanıt bulunmaktadır.⁷²⁴

Bununla birlikte, daha önceden bahsi geçtiği üzere yabancı sermaye yatırımlarının büyük bir kısmının İngiliz sermayesiyle gerçekleşmesinden Tanzimatçı ikinci kuşağın rahatsızlık duyduğu bilinmektedir. Daha önce farklı bir örnek üzerinden Fuad ve Âli Paşaların, yalnızca İngiltere sermayesine dayanarak, merkez bankası tarzında görev yapmak üzere bir bankanın kurulmasına yönelik itirazlarından bahsetmiştik. Burada itirazın temelini, yabancı sermayeye karşıtlık değil, tek bir ülke sermayedarlarının yatırımlar konusunda hâkim duruma gelmesinin yaratabileceği politik mahzur

⁷²² FO 78/1262, No. 406, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 9 Mayıs 1857'ye melfufen: J. T. Trevor Barkley'den Stratford de Redcliffe'e, 9 Mayıs 1857.

⁷²³ Taşkesenlioğlu (2014: 70).

⁷²⁴ Örneğin bkz. FO 78/1001, No. 492, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 9 Eylül 1854; FO 881/998, No. 43, Sadrazam Mehmed Paşa'dan Musurus'a, 8 Kasım 1860.

oluşturmaktaydı. Meclis-i Âli-i Tanzimat üzerine yapılan bir çalışmada, söz konusu meclisin zaman zaman Mustafa Reşid Paşa'ya karşı Tanzimatçıların ikinci kuşağının yürüttüğü muhalefetin merkezlerinden birisi olarak işlev gördüğü iddia edilmektedir.⁷²⁵ Dolayısıyla, Köstence hattına yönelik muhalefete, normal şartlarda yabancı sermaye yatırımlarına karşı olmadığını bildiğimiz kişilerin öncülük ediyor oluşunun, İmparatorluktaki yatırımlar konusunda İngiliz sermayedarların baskın konuma gelişinden duyulan politik endişeden kaynaklandığı ihtimali akla yakın gelmektedir. Zira, İngiltere büyükelçisinin Kıbrıslı Mehmed Paşa ile yaptığı görüşmede büyükelçi, daha önce askıya alınan Wilkin'in Edirne-İstanbul demiryolu hattının yapım imtiyazının tekrar verilmesi konusunda Paşa'yı ikna edememiş ve imtiyazın bir başka ülke sermayedarı olan Avusturyalı Valmagini'ye verileceği söylenmiştir.⁷²⁶ Her ne kadar Köstence demiryolu hattı, Bulgarların rekabetinden kısa süre içerisinde kurtulsa da Köstence'de bir limanın da aynı şirket tarafından yapılmak istenmesine yönelik isteksizlik Osmanlı bürokratları arasında hakim durumdadır.⁷²⁷ Yabancı sermayeye yönelik bu karşı duruşu, Namık Paşa'nın yabancı sermayeye olan ideolojik karşı duruşundan ayırmanın önemli olduğu vurgulanmalıdır. Âli, Fuad, Kıbrıslı Mehmed Paşalar gibi Tanzimatçıların ikinci kuşağının önde gelen bürokratları, ideolojik olarak yabancı sermayeye taraftar, fakat politik nedenlerle yabancı sermaye yatırımlarının tek bir ülke sermayedarlarında yoğunlaşmasına karşı duruş sergiliyor gibi gözükmektedir. Eğer bu yorum doğru ise, yabancı sermaye yatırımlarının Osmanlı Devleti açısından politik bir tehdit oluşturmayacak şekilde, olabildiğince dengeli yapılmasını önemsemektedirler.⁷²⁸

Âli ve Fuad Paşaların yabancı sermayenin İmparatorluğa girişine yönelik fikirlerini du Velay şöyle özetlemekteydi:

⁷²⁵ Taşkesenlioğlu (2014: 80-82).

⁷²⁶ Diğer taraftan ise Rusçuk-Varna demiryolu imtiyazı, Osmanlı Devleti'nin Belçika'nın Anvers şehrinde bulunan şehbenderi Bernard Joseph Posno'ya verilmiştir. Bkz. Akyıldız (2005b: 77, 78); *Levant Herald*, No. 132, 25 Eylül 1861.

⁷²⁷ FO 78/1262, No. 412, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 11 Mayıs 1857; FO 78/1265, No. 562, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 26 Haziran 1857.

⁷²⁸ Gerçekten de bakıldığı zaman, demiryollarının yapımına dair imtiyaz başvuruları ve verilen imtiyazlarda çok açık bir şekilde İngiliz sermayesinin ağırlığı görülmekteydi (Engin 1992: 35-36).

“Bugün dahi [1902] bazı memleketlerde revaç bulan dar görüşlü nazariyelere göre memlekete ecnebi sermayelerin gelmesinden çekinilmekte ve bu sermayelere ödenecek faiz ve ücretlerden korkulmaktadır. Âli ve Fuat paşalar ise, bu nazariyelerin aksine olarak ecnebi sermayelerin uzaklaştırılacak yerde bilâkis memlekete celbedilmesi lâzımgeldiğine ve fakirleşmiş olan Osmanlı İmparatorluğu toprağının ancak bu sermayelerin faideli mevcudiyetleriyle yeni bir kuvvet ve kıymet kazanacağına kani bulunmakta idiler. Fuad Paşa daha da ileri giderek ecnebi sermayelerin memleket için zararlı olmadığını ve bilâkis memleketin siyasî selâmet ve emniyeti için ayrıca bir zamân ve teminat teşkil ettiğini düşünmekten ve bunu açıkça beyan etmekten çekinmemekte idi. Fuat Paşa ‘Memleketimizdeki işlere bağlanan sermayeler bu sermayeleri vermiş olan memleketlerin nazarı dikkatini çekecek ve binnetice 1856 da hâkim olan ve fakat bir dereceye kadar nazârî kalan statükoyu muhafaza siyaseti daha müspet ve müessir bir şekil alacaktır’ diyordu.”⁷²⁹

Yabancı sermayeye karşıtlıktan ziyade, yabancı sermaye tarafından yapılacak yatırımların daha dengeli bir şekilde dağılmasına verdikleri önem, deniz fenerlerinin işletme imtiyazının ve politik açıdan önemli bir yol olan Beyrut-Şam karayolu imtiyazının Fransız şirketlere verilmiş olmasından açıkça anlaşılmaktadır. Beyrut ile Şam arasına bir karayolu yapılmasına yönelik 1848 yılında İngilizlerin Osmanlı Devleti’ni iknaya çalıştıklarına şahit olunmaktadır. Bizzat İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, Beyrut’la Şam arasına yol yapılması konusunu Bâb-ı Âli’nin gündemine getirmeye çalışmaktaydı. Palmerston’a göre, bu yol sayesinde Suriye endüstrisinin gelişimine büyük katkı sağlanacağı gibi, Bâb-ı Âli’nin hazine gelirlerini artıracak ve gerektiğinde Suriye’deki Osmanlı askeri harekâtlarını kolaylaştıracaktır.⁷³⁰ Beyrut ile Şam arasına yol yapılmasının faydalarına dair öneriyi Âli Paşa’ya sunduğunu belirten Canning, Âli Paşa tarafından, bu iş üzerinde ciddiyetle durulacağı ve Sultan’ın dikkatine sunulacağına dair söz almış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti’nin mali durumu nedeniyle böyle kapsamlı bir yol yapım çalışmasına girişebileceğine dair şüphelerini eklemekten de geçememiştir.⁷³¹ Nitekim, yol inşası, bir yabancı şirket kurularak imtiyaz başvurusunda bulunana kadar başlamamıştır.

Beyrut-Şam arasında yol inşa etmek amacıyla kurulan Fransız şirkete istediği imtiyaz, “Beyrut gibi mevki’-i ticaret olan bir mahalden Şam-ı Şerife böyle bir muntazam tarik

⁷²⁹ du Velay (1978: 154-155).

⁷³⁰ FO 78/732, No. 105, Lord Palmerston’dan Stratford Canning’e, 4 Eylül 1848.

⁷³¹ FO 78/735, No. 123, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 25 Eylül 1848.

yapılması ticaretçe ve cihet-i sairece menafi'-i kesireyi müstelzim olacağından”⁷³² 20 Temmuz 1857 tarihinde verilmiştir.⁷³³ Yolun yapımına şahit olan Levant Herald muhabiri, yolun kalitesinin İngiltere ve Fransa’dakilerden farklı olmadığını belirtmekte ve şirketin yolun inşası için gösterdiği çabayı övmektedir. Muhabire göre bu yol, yüzlerce hayali Türk reformunun yapacağı etkiden çok daha fazlasını bölgeye getirecek, Suriye’yi medenileştirecek ve ticaretini artıracaktır. Dahası bu yol, kamu yatırımları konusunda özel teşebbüsün devletten ne kadar iyi olduğuna dair “İngiliz teorisini” kanıtlamaktaydı.⁷³⁴ Şubat 1862 tarihinde Babıali’ye başvuran şirket, imtiyaznamede yer alan 7. maddenin değiştirilmesini dair bir talep iletmıştır. Yol boyunca arabalı taşımacılıkta tekel sahibi olan şirket, 7. maddeye göre yayalar, atlılar ve yüklü veya yüksüz hayvanların yoldan ücretsiz geçişine izin vermek zorundaydı.⁷³⁵ Bununla birlikte şirket, yoldan ücretsiz yararlanan emtia yüklü hayvanların birbirlerinin izlerini takip ettiklerinden, yolda açılan zararın tamir masraflarının şirkete çok fazla mali yük oluşturduğu gerekçesiyle, her bir bin metre mesafe için hayvan başına beş para geçiş ücreti almak istemekteydi. Şirketin belirttiğine göre, yolun inşasının tamamlanmış kısımlarını kullanarak Beyrut ile Şam arasındaki mesafeyi yirmi dört saat kısaltmış olduklarından ve yüz yirmi kilometrelik yolun inşası tamamen bitirildiğinde yaklaşık iki günlük bir süre kazanacaklarından, kendilerinden talep edilecek ücretin, şirket arabaları yerine, hayvanlarla eşya taşıyanlar adına avantajı ortadaydı.⁷³⁶ Bu konu Meclis-i Maabir’e havale olunmuş ve mecliste görüşülerek şirketin isteği haklı bulunmuş ve kaleme alınan mazbatada yedinci maddenin değiştirilmesi önerilmiştir. Meclisin yedinci maddede yapılacak değişiklik önerisi “Piyadelerle hayvanat ücret-i müruriye ita etmeyeceklerdir. Ancak esbler ile hamulesi olan ve olmayan yük hayvanlarının yolca

⁷³² BOA., A.}DVN.MKL., 1/3, 8 Zilkade 1273 (30 Haziran 1857). Eylül 1865 yılında, benzer kaygılarla, yani tarımın ve ekonominin gelişimi için, devletin Suriye’ye geniş bir yol ağı örmeyi planladığı ve bu amaçla belirli bir ödenek ayrıldığına dair duyular Levant Herald’a ulaşmıştır. *Levant Herald*, No. 34, 20 Eylül 1865.

⁷³³ BOA., A.}DVN.MKL., 9/7, 28 Zilkade 1273 (20 Temmuz 1857); FO 78/1356, No. 211, Charles Alison’dan Lord Clarendon’a, 3 Mart 1858. İmtiyazname için bkz. BOA., HR.TO., 467/27, 7 Mayıs 1857; A.}DVN.MKL., 1/3, 14 Şevval 1273 (7 Haziran 1857); BOA., A.}DVN.MKL., 1/5, 7 Zilhicce 1273 (29 Temmuz 1857); BOA., HRSFR.1, 1/31, 28 Temmuz 1857. Bu imtiyazlar, İngiltere tarafından bölgedeki Fransız nüfuzunu artıracığına yönelik endişeyle karşılanmıştır. Bkz. FO 78/1428, No. 77, Henry L. Bulwer’dan Lord Malmesbury’ye, 31 Ocak 1859.

⁷³⁴ *Levant Herald*, No. 107, 13 Şubat 1861.

⁷³⁵ “Atlı ve yayanlarla yüklü ve yüksüz hayvanlar kemal-i serbestiyet ile yolun üzerinden mürur edebileceklerinden resm-i geçid namıyla bunlardan hiçbir şey talep olunmayacaktır.” FO 78/1356, No. 211, Charles Alison’dan Lord Clarendon’a, 3 Mart 1858; HR.TO., 439/38, 28 Şubat 1862. Ayrıca bkz. *Levant Herald*, No. 41, 12 Kasım 1862.

⁷³⁶ BOA., HR.TO., 439/38, 27 Şevval 1278 (27 Nisan 1862).

sebebe oldukları bozukluğun tamir-i masarifine medar olmak üzere bunlardan yani esbler ile yük hayvanlarından her bir r'es için her kilometre mesafe başına kumpanyaya beş para ita kılınacak (...)” şeklinde olmuş ve onaylanmıştır.⁷³⁷

Levant Herald gazetesinin Suriye muhabiri, şirketin imtiyaznamesinde yük taşıyan hayvanlar için kilometre başına beş para alınmasına dair değişikliğin onaylanmasının, özellikle Lübnan dağlarında yaşayıp, Beyrut-Şam arasında taşımacılıkla geçimini sağlayan insanlar arasında huzursuzluğa neden olduğunu bildirmekteydi. Hükümet, bu konuda açık bir şekilde şirketten yana tavır almıştı. Muhabire göre, yol boyunca arabalı taşımacılıkta tekel sahibi olan şirket, katırcıların uyguladığı düşük taşıma ücretleriyle rekabet edememekteydi, onlara uygulanacak yeni yol ücretiyle birlikte, şirketin taşımacılıkta rekabet şansı artacaktır.⁷³⁸

İnşası devam eden Beyrut-Şam şosesini yapan şirketin sermaye sıkıntısı çekmesi nedeniyle henüz satılmamış bin üç yüz seksen üç hissesinin tamamının veyahut bir kısmının Osmanlı Devleti tarafından satın alınmasının inşaatın devam edebilmesi açısından çok faydalı olacağına dair şirket tarafından 15 Mart 1862 tarihinde gönderilen yazının⁷³⁹ Meclis-i Vâlâ Kavânin dairesinde görüşülmesinin ardından, “İşbu tarikin inşâ' ve ikmâli esbâb-ı ma'mûriyyet-i mülkiyeden ma'dûd olmasıyla” ve ülkenin bayındırlık ve ilerlemesiyle ilgili bu tarz yatırımların öneminden dolayı hem kalan hisselerin uygun bulunan bir miktarının padişah tarafından alınmasının hem de halkı bunun için teşvik etmek üzere gazetelerde ilan edilmesinin uygun olduğu Meclis-i Vâlâ tarafından tavsiye edilmiştir.⁷⁴⁰ Yolun inşaatının tamamlanmasının ardından şirket müdürü Mösyö Perthuis sağladığı destek ve kolaylıklardan ötürü, 4 Ocak 1863 tarihinde, Osmanlı Devleti'ne teşekkürlerini ileten bir yazı kaleme alırken,⁷⁴¹ şirket müdürüne yolun yapımı sırasında gösterdiği gayretten dolayı ise Osmanlı Devleti

⁷³⁷ BOA., İ.MVL., 471/21337, lef 1 ve lef 2, 24 Zilhicce 1278 (21 Haziran 1862); BOA., A.}DVN.MKL., 4/13, lef 3, 23 Safer 1279 (20 Ağustos 1862).

⁷³⁸ *Levant Herald*, No. 41, 12 Kasım 1862.

⁷³⁹ BOA., HR.TO., 441/20, 15 Mart 1862; BOA., A.}MKT.MVL., 145/58, lef 2, 6 Şubat 1862.

⁷⁴⁰ BOA., A.}MKT.MVL., 145/58, 29 Şevval 1278 (29 Nisan 1862); BOA., A.}AMD., 95/33, 8 Zilkade 1278 (7 Mayıs 1862).

⁷⁴¹ BOA., İ.DH., 504/34294, 4 Ocak 1863.

tarafından dördüncü dereceden Mecidiye Nişanı verilmesi uygun görülmüştür.⁷⁴² Görüldüğü üzere, yabancı sermaye tarafından yapılan altyapı yatırımları konusunda Tanzimatçılar her türlü destek ve kolaylığı sağladıkları gibi, Lübnan katırcıları örneğinde olduğu üzere kendi tebaasının aleyhine olmasına rağmen, şirketin imtiyazlarını genişletecek kadar bu tarz yatırımlara önem vermekteydi. Dahası, genel anlatının aksine, imtiyaz verme ve imtiyazları genişletme konuları Avrupa devletlerinin herhangi bir zorlaması olmaksızın, Tanzimatçıların isteği doğrultusunda şirketle uzlaşarak hayata geçirilmekteydi. Âlî Paşa'nın öldüğü ve Tanzimatçı kuşağın iktidardaki gücünün son yılı olan 1871'e kadar temelde yabancı sermayeye dayanılarak yapılan demiryolu yatırımları gibi kapsamlı altyapı inşaatları konusunda, bu yıldan itibaren önemli bir değişikliğe gidilerek, demiryollarının devlet eliyle yapılmasında karar kılınmış, fakat Mudanya-Bursa ve Haydarpaşa-İzmit demiryolu hatları gibi girişimlerde istenilen başarı sağlanamayarak, yapılan veya yapımına başlanmış hatlar yabancı şirketlere devredilmek zorunda kalmıştır.⁷⁴³

3.3. UYUM, İŞ BİRLİĞİ, GÖNÜLLÜ BAĞIMLILIK: TANZİMATÇILARIN DÜNYA EKONOMİSİYLE BÜTÜNLEŞME ÇABASI

Tanzimatçılar, birer bürokrat olmaları hasebiyle elbette altyapı yatırımlarının vergi gelirlerini, devletin gücünü ve merkezîyetçiliği artıracığını biliyor ve bunu arzu ediyorlardı. Fakat ve daha önemlisi, ideolojiye sahip birer bürokrat olarak, devletin hazinesinin ve gücünün artmasının yolunu öncelikle halkın zenginliğini, refahını ve mutluluğunu artırarak gerçekleştirmek gerektiğini sözlerinde belirtiyorlardı. Bu ideolojiyi hayata geçirmenin en önemli veçhelerinden bir tanesinin ticaretin canlandırılması olduğuna inanıyorlardı. Bir başka deyişle, ancak ticaretin canlanması yoluyla halkın refahının ve zenginliğinin artacağını düşünüyorlardı.⁷⁴⁴ Aynı yaklaşımın

⁷⁴² BOA., İ.DH., 504/34294, lef 3, 8 Ramazan 1279 (27 Şubat 1863); BOA., A.}MKT.MHM., 257/90, 17 Ramazan 1279 (8 Mart 1863).

⁷⁴³ Akyıldız (2005a: 43); Çadırcı (1991: 301-302); Geyikdağı (2008: 138-139); Quataert (2004: 928).

⁷⁴⁴ Ma'oz (1968: 173). Örneğin Mustafa Reşid Paşa, "serbest bir ticaret rejimi altında imparatorluk ticaretinin artacağını, tarımın ihracata yönelerek tarım alanının ve metodlarının gelişeceğini, bunun sonucu hem halk hem devletin zenginleşeceğini düşünüyordu." Halil İnalçık'tan Aktaran: Sayar (2013: 253, dn. 99).

dönemin vakanüvisi Ahmed Lûtfî Efendi’de (1984: 34) de kısmen bulunduğunu gözlemlemek mümkündür:

“Memâlik-i mahrûsa’nın esbâb-ı ma’ûriyyetinden en birincisi zehâir ve eşyâ ve emti’a-i hâsılanın sevâhile isâlini teshîl eder muntazam yollar bulunmasından lâ-büdd olduğu ma’lûm-ı umûm-ı cihândır. Bu husûs menâfi’-i nusûsun kuvveden fi’ile ihrâcî emrinde beyne’l-vûkelâ te’âti-yi efkâr ve ârâdan hâli olunmaz idi...”

Dolayısıyla, yerli sermayeyle yapılamasa dahi, yabancı sermaye ile yapılan altyapı yatırımları her şeyden önce güçlü bir devleti var edecek olan müreffeh ve mutlu toplumu yaratmaya hizmet edecektir. Bu anlamda, yapılan altyapı yatırımları, yaratmak istedikleri toplumsal düzen ve yapının birer aracıydılar. Örneğin bir demiryolu, devlet veya özel teşebbüs tarafından yapıldığı fark etmeksizin, haddizatında, devlet açısından gelir getiren kârlı bir işletme olarak değil, iktisadi kalkınmayı sağlayıcı bir araç olarak görülmektedir. Bu, aynı zamanda, Tanzimatçının ticarete atfettiği, “sihr-âmiz” dokunuşu da ortaya koymaktadır. Ticaret, ulaştığı bölgeye canlılık ve topluma mutluluk taşımaktadır. Üstelik ticaret, Ahmed Cevdet Efendi’nin (Paşa) (1986: 101) söylediği üzere, politikayı dahi şekillendirmekteydi: “...asrımızda ticaretin peyda ettiği akıntılara karşı bir devlet duramaz”dı.

On dokuzuncu yüzyıl dünyasının birer ferdi olan Tanzimatçının, ticaretin efsununa inanmasında şaşılacak hiçbir şey yok. Tanzimatçının içine doğduğu dünyada, tüccarın refah, mutluluk ve medeniyet taşıdığına inanılır, tüccarın bu ulvî görevinin engellendiği noktada, devletler ulviyyetin gerçekleşmesine yardımcı olmaktan çekinmezlerdi. Hatta ticarete atfedilen ulvîyyet o kadar güçlüydü ki onun ortaya çıkaracağına inanılan toplumsal refah ve mutluluk konusunda, sömürgeciliğe ulvî amaçtaki yerini vermeden geçilmemiştir. Henüz 17. yüzyılda, John Locke, Amerika’daki sömürgeci yerleşimi, toprağa emek katılarak ıslah edildiği ve ıslah edilen toprağın ürünlerinin ticarete açılarak herkesin faydasına sunulduğu için beğenmekteydi; ondan seksen yıl önce Sir John Davies, benzer şekilde İrlanda’nın sömürgeleştirilmesini haklı çıkartıyordu.⁷⁴⁵ Fikirlerinin oluşumunda Locke’un azımsanmayacak etkisi olan Montesquieu (1689-1755), döneminde ticaretin olumlu yanlarını en çok vurgulayan Fransız filozoflardan

⁷⁴⁵ Wood (2021: 129, 176-177; 179-180).

birisiydi. Fransız filozofa göre, ticaret hem uluslar arasında barışı sağlamakta hem de insanların barbarca tavırlarının üstesinden gelmekteydi.⁷⁴⁶ Benzer görüşlerin Osmanlı bürokratları arasında da bulunduğuna şahit olmaktayız. Örneğin Montesquieu'nün çağdaşı Süleyman Penah Efendi, “terbiyeye muhtac” Arnavutlardan bahsederken İspanyolların yerlileri medenileştirdiğine dair örneği yardıma çağırmaktadır:

“[Z]ümre-i Arnavudan memalik-i mahruse ile ticaret ve sair cihetiyle ülfetleri olmamağla sibâ'dan farkları yokdur. Terbiyeye muhtacdır. Zira nüfûs-ı kesire olmalarıyla seferlerde çok iş görürler. Sebukdar askerdir. Ancak şimdi oldukları gibi bir işe yaramazlar. (...) İspanya Hind-i Cedit'i bulduğunda oranın halkı Arnavudlar gibi de değildi ve yeri göğü bilmezlerdi. Ama İspanya onlara hem kendi dilini, hem de sanat öğretti.”⁷⁴⁷

Süleyman Penah Efendi, bir İngiliz sömürge valisi tarzındaki yorumuyla, ticaret ve sair cihetiyle ülfetleri olmadığını, yani iktisadi değer üretmediğini iddia ettiği Arnavutları vahşi hayvanlara benzetirken, bu durum devam ettiği müddetçe Arnavutların bir işe yaramayacağını sözlerine eklemektedir. Her ne kadar askeri alanda kullanışlı olsalar da bu, ticaret ve sair cihetlerle uğraşmadıkları için terbiye edilmeleri gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Penah Efendi'nin iktisat ile medenilik arasındaki ilişki kurarak Arnavutlar üzerine yaptığı tespiti, ondan yüz kırk yıl önce, Amerika'nın yerli halkına sanat öğretmeyi ulvî bir amaç olarak benimseyen İngilizlerden, Massachusetts eyaletinin ilk valisi John Winthrop 1629 yılında yapıyordu:

“New England'da yerliler ne toprakları çitle çevirirler, ne yerleşimleri vardır, ne de toprağı islah etmekte kullanabilecekleri evcil büyükbaş hayvanları...”⁷⁴⁸

19. yüzyılda, Amerika'daki yerlilerin “medenileşmelerinin” önündeki engellerden bahseden yerli işleri komiseri de tıpkı Süleyman Penah Efendi gibi, iktisadi yapı ile medenilik arasındaki bağı vurguluyordu. Komiser, medenileşmek önündeki bu engelleri şöyle sıralamaktaydı:

“...yerlilerin ülkenin büyük bir kısmının ortak sahibi olmaları ve kendilerine büyük miktarlarda ödenek ayrılmasıydı; bunlardan biri, *dilediğince göçebelik ve serserilik*

⁷⁴⁶ bkz. Hirschman (2008: 73; 90).

⁷⁴⁷ Aktaran: Ağır (2017: 56). Ayrıca bkz. Ermiş (2014: 128).

⁷⁴⁸ Aktaran: Wood (2021: 179).

etmeleri için onlara geniş bir saha sunuyor ve mülkiyet ile bireyliğin bilgisini edinmelerini ve yerleşmenin üstünlüklerinden yararlanmalarını önüyor; diğer, tembelliklerini, tutumsuzluklarını besliyor ve bozulmuş zevkleriyle iştahlarını tatmin etmenin araçlarını sunuyordu.”⁷⁴⁹

1862 yılında Mecmua-ı Fünûn dergisinde bir makale kaleme alan Ticaret Meclisi’nden Vahan Efendi,⁷⁵⁰ çeşitli ülkeler veyahut bölgeler, Avrupalı ticaret şirketleri vasıtasıyla, sömürülürken aynı zamanda oralara medeniyet taşındığını belirtmekteydi:

“Ticaretin ilerlemesinden dolayı şirketler zuhûra geldiği misillû, bunlar vasıtasıyla cüz’î sermayeler birleştirilerek teşebbüsât-ı azîme esbâbı tedârik olunup, bu suretle Avrupa ve Amerika ve kıta’ât-ı sâire beyninde münâsebât-ı külliyye peydâ olduğu ve bu vesile ile dahi bazı akvâm-ı bedeviyyenin kesb-i medeniyet eylediği kütüb-i tevârihte mastûr olup, hattâ geçenlerde Japon ve Siyam devletleri süferâsının Avrupa’ya seyahatleri işbu münâsebât-ı ticariyye semeresi olduğu derkârdır. (...) İşte bunca fevâid-i azîme mücerred bir şirket vâsıtasıyla husule gelerek, ezmine-i kadîmeden beri Hindistan’da cem’ ve iddihâr olunan esbâb-ı servet ve sâ mân bit-tedric İngiltere’ye intikal etmekte olup, şu hal nihayetü’l-emr yerlilerin fakir ve bi-mâye kalmalarını müstelzim olabilir ise de, milel-i mütemeddine ile olan ihtilâtları bazı sû-i ahlâk ve âdâblarının ıslahına medâr olmuş olduğu dahi inkâr olunamaz. Fransa ve Felemenk ve İspanya vesâir memleketlerde dahi bu yolda şirketler teşekkül ederek, bazı memâlik-i ba’îde zabt ve istilâ kılınmış olup, eğerçi bunlar sâlifü’z-zikr Hindistan şirketi kadar mazhar-ı muvaffakiyet olamamışlar ise de, daire-i itaate idhâl eyledikleri ahalinin bazı mertebe kesb-i temeddün ve intizâm eylemelerine bâdî olmuştur”⁷⁵¹

Benzer örnekleri çoğaltabilmek mümkün olmakla birlikte, söylemek istediğimiz, ticari ve iktisadi faaliyetin uluslara ne ölçüde faydalı olduğuna dair bir ölçüt olarak medenilikle ilişkisinin vurgulanmasıdır. Bir başka deyişle, kişinin yalnızca ailesine yetecek kadar ürettiği geçimlik tarımsal üretim veyahut kısıtlı bir ticari ilişki gayrı-medeni olarak tanımlanmakta ve gayrı-medeni toprakların ticaret amacıyla üretim yapılacak şekilde dönüşümü medeniliğin kapılarını açmaktadır. Zira ticaret için üretim yapmak, aynı zamanda ticaret aracılığıyla kurulan bir bağ, ortak çıkar etrafında yalnızca tekil bir toplumu değil, fakat toplumları birleştirmektedir. Aydınlanma düşüncesinin ve

⁷⁴⁹ Aktaran: Hobsbawm (2008: 164, 165). Vurgu tarafımıza ait.

⁷⁵⁰ Vahan Efendi, liberal iktisat teorii Osmanlı’ya taşıyanlardan birisi olmasının yanı sıra, özellikle Tanzimatçıların ikinci kuşağının kıymet verdikleri bir bürokrattır. Âli Paşa, liberal iktisat teoriye hakim Vahan Efendi, Ohannes Efendi, Sehak Abru gibi isimleri mali alanlarda istihdam etmek ve bilgilerinden yararlanmak konusunda istekli davranmaktaydı. Vahan Efendi, Ticaret Meclisi’nde görev yaptığı sırada, 1867 yılında aynı zamanda Ticaret Nezareti muavinliğine de atanmış, bunun yanı sıra Mekteb-i Sultani müdürlüğü yaptığı gibi, 1865’te Tercüme Cemiyeti’ne de dahil edilmiştir. bkz. Sayar (2013: 354).

⁷⁵¹ Vahan Efendi (1988: 217).

liberal felsefenin ticaretin barışı sağlayıcı ve medeniyeti yayıcı işlevi olduğuna dair savunusu, uzun süre ideolojik bir inanç, hedef ve meşrulaştırma aracı olarak işlev görmeye devam etmiştir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar yaşayan bir Fransız tarafından kaleme alınarak 1864 yılında basılan ve Osmanlı Devleti tarafından yazarı 4. dereceden Mecidiye nişanıyla ödüllendirilen bir kitapta da bu ideoloji tekrarlanmaktaydı. Kitabın yazarı Bernard Camille Collas, kendisinden yaklaşık otuz yıl önce David Urquhart'ın ve on beş yıl önce Ubicini'nin yapmaya çalıştığına benzer biçimde, vatandaşı olduğu ülke açısından Osmanlı Devleti'nin ticari ve politik önemini ortaya koyma çabası içerisine girmiştir. Yazara göre “tek iyi, tek doğru, tek ilerici siyaset, halkların maddi çıkarlarını birleştirerek, karşılıklı ticaretini artırarak (bu ticaret artışı – emek sayesinde – içeride huzur, anında gönenç sağlar ve geleceğe güvenle bakma olanağı verir) ulusları kaynaştırmayı amaçlayan siyasettir.”⁷⁵² Ulusları kaynaştırmayı amaçlayan siyasetin temeli ise “uygarlığın yorulmak bilmez öncüsü” olan ticarettir.⁷⁵³ Collas'a göre, ulusları kaynaştırmayı amaçlayan siyaset konusunda Fransa açısından en elverişli devlet olan Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilânından kitabın yazıldığı tarihe kadar geçen süreçte, bu konuda ne kadar istekli olduğunu kanıtlamıştır:

“İnanılması güç çabalar sonucu Avrupa'nın vermeyi kabul ettiği borçlar sayesinde halkın duyduğu güven yeniden arttı; kaime dolaşımından çekildi; devlet yönetimi bir ölçüde yeniden düzenlendi; bütün ticaret antlaşmaları yeniden gözden geçirildi; devlet bütçeleri düzenlendi ve yayımlandı; kamu ihaleleri sistemi yerini karşılıklı pazarlık yöntemine bıraktı; önemli ıslahatlar incelemeye alındı; daha liberal yönetmeliklerle desteklenen tarım ve uluslararası ticaret hızla genişledi; din ayrımı yapılmaksızın bütün yurttaşların eşit sayılması yeniden görkemli biçimde kabul ve ilan edildi; son olarak, herkesin kafasına çöreklenmiş kaygıların yerini, geleceğe güven duyma duygusu aldı.”⁷⁵⁴

Dolayısıyla Collas açısından bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu halkı olmasa da devleti medenileşmiştir veyahut medeniyet yolunda hayli yol kat etmiştir. Üstelik, Collas'a göre, uygarlığın yayıcısı yalnızca ticaret değildir, Osmanlı Devleti de Batı'nın Osmanlı Devleti'ni uygarlaştırmasına benzer bir biçimde daha doğuyu uygarlaştıracak

⁷⁵² Collas (2005: 11).

⁷⁵³ Collas (2005: 25). Benzer bir yaklaşım, Trabzon ile Erzurum arasında bir trenyolu inşa etmek için imtiyaz arayışında olan Worley de la More'da da bulunmaktaydı. Worley de la More'a göre “Ticaret medeniyetin, ilerlemenin ve zenginliğin en güçlü motorudur...” FO 78/1431, No. 305, Henry L. Bulwer'den Lord Malmesbury'ye, 4 Mayıs 1859'a lef I: From Worley de la More to Henry L. Bulwer, 2 Mayıs 1859.

⁷⁵⁴ Collas (2005: 12-13).

tek güçtür: “Uzaktaki eyaletlerine ve Asya’nın göçebe halklarına yeni düşünceleri ancak Osmanlı İmparatorluğu sokabilir.” Dolayısıyla Avrupa için Osmanlı Devleti’nin varlığı yalnızca ticari açıdan önemli değil, aynı zamanda politik açıdan da son derece kıymetlidir. Osmanlı Devleti’nin yok olması demek, uygarlığın doğuya yayılışının durması ve dünya barışının bozulması demektir.⁷⁵⁵

Collas’ın kitabının piyasaya sürüldüğü sıralarda ticaret ile medeniyet arasında ilişki kuran önemli bir Tanzimatçı, bu ilişkiyi özellikle vurgulayarak Avrupa’ya seslenmekteydi. 1865 yılında yazdığı bir memorandumda Fuad Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ticaretin Tanzimat döneminin ilk yıllarından itibaren kaydettiği gelişmeyi sıralamasının ardından, ticaretin sihirli doğasından bahseder. Fuad Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nda ticaretin gelişimini, yalnızca maddi bir gelişmeden ibaret görmemektedir. Ticaretin gelişimi ve yayılması, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin uluslararası ilişkilerini güçlendirmekte ve Osmanlı toplumun ahlaki ilerlemesine katkı sunmaktadır.⁷⁵⁶ Engelhardt da Fuad Paşa’nın bahsi geçen görüşlerini, yani Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasında demiryolları aracılığıyla kurulacak ilişkilerle birlikte ortak çıkarların gelişeceğine dair inancını, bir eleştiriyle eserine taşımıştır:

“Osmanlı hükümeti Avrupa’daki vilayetleri ile batı ülkeleri arasında hakiki ve daimi bir kaynaşma ve münasebet vücuda getirecek olan bu muazzam teşebbüse başlarken, şüphe yok ki bunun ehemmiyetini takdir hususunda biraz hayallere dalıyordu. Acaba bu şimendüferler şimdiye kadar Osmanlı hududundan içeri giremeyen batı medeniyetinin Türkiye’de yayılmasına fayda sağlayacak mıydı?

Fuad Paşa: ‘Demiryolları inşaatına tahsis edilen ecnebi sermayelerinin, bu sermayeleri veren memleketlerin nazar-ı dikkatlerini şarka döndüreceğini ve bu suretle 1856’da batılı devletlerce makbul ve mu’teber olan Osmanlı Devleti’nin muhafazası siyasetinin şimdi bulunduğu nazariyat dairesinden çıkarak, daha ameli ve etkili bir yola dönüşeceğini’ söylüyordu.

Hatta ecnebi sefirleri ile hususi surette görüşürken, kara ve deniz nakliye vasıtaları çoğalırsa – mevsimsiz ve şiddetli kanunlar yayınlanmasından ziyade – menfaatlerin birşelmesine ve binaenaleyh unsurların ittihadına hizmet olunacağını ilave ediyordu. Bu fikir, sırf nazari değil miydi? Fuad Paşa’nın vatanperverliği hakikatin bir kısmını görmesine mani olmuyor muydu? Avrupa’da, Asya dağlarında sıkışık kalmış kabileler gibi yaşayan Osmanlılar, Avrupalılarla münasebet ve ihtilattan kaçınmazlarsa, Şark meselesi artık mevcut olabilir mi? Günlük haberleşme ve ulaşımlar sayesinde batı ülkelerinin mahsulleri ve mamulleri, fikirleri ve malumatı

⁷⁵⁵ Collas (2005: 24-25).

⁷⁵⁶ FO 78/1862, No. 35, Lord Lyons’tan Lord Russell’a, 22 November 1865’e lef.

Türkiye’de yaygınlaşır ise, bu memleketin nihayet büyük çapta değişikliklere uğrayarak civar hükümetler tarafından zabtı arzu edilir bir mahal olacağı iddia edilemez mi? Başka bir deyişle, Türkiye, Avrupa’ya maddeten yakınlaşarak, memleketini umumi ticarete açar ve bunun neticesi olarak yabancı tebaa her tarafa yayılırsa, Müslümanlar asırlarca zamandan beri muhafaza ettikleri üstünlük ve rüçhanı, emlak ve emvali elde kaçırmazlar mı? (...)”⁷⁵⁷

Tanzimatçılar, ulusların zenginliğinin kaynağında ticaretin olduğuna inanmaktaydılar. Örneğin, Osmanlı ticaret gemilerinin, İmparatorluktaki ve yurtdışındaki limanlara girişlerinde, Osmanlı yetkilileri tarafından tüccarın dinine göre farklı oranlarda alınmakta olan vergilerin, Nisan 1846’da kaldırılarak, dini aidiyet ayrımı olmaksızın bütün Osmanlı tüccarları için standart bir vergi uygulanmasına ve tek bandıraya geçilmesine dair fermanla, ticarete yüklenen anlama dair önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Fermanla hayata geçirilen yeni uygulama, İmparatorluğun kalkınması ve bütün tebaanın refahı ve mutluluğunun sağlanması amacıyla yönelik düzenlemelerden birisi olarak tanımlanmış ve ticaretin ulusların zenginliğinin ve refahının temel kaynağı olması hasebiyle, Sultanın ticaretin korunması ve teşvik edilmesi maksadını taşıdığı altı çizilmiştir. Dahası, tüccarların dini kimliği üzerinden uygulanan daha önceki ayrımlar, ticarete zarar verdiği gerekçesiyle kaldırılarak standart ve öngörülebilir bir uygulamanın getirilmesiyle, Osmanlı tüccarlarının daha kârlı ve avantajlı bir şekilde işlerini artırabilme olanağına kavuşacakları belirtilmiştir.⁷⁵⁸ Benzer şekilde, 1846 yılında, ticaretin önünü açmak ve halkın refahını sağlamak amacıyla, maliyenin aleyhine olmakla birlikte, ticaretin önündeki bir takım engellerin ve zorlukların kaldırıldığına ve bazı imar faaliyetlerine karar verildiğine şahit olmaktayız.

27 Nisan 1846 tarihinde, temel arzusunun ve amacının imparatorluğu kalkındırmak ve halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu belirten Sultan Abdülmecid, halkın ve

⁷⁵⁷ Engelhardt (2017: 252-253). du Velay bu konuda şunları belirtmektedir: “Esasen Fuat ve Âli Paşalar gibi makul zevata meram anlatmak kolaydı. Ali ve Fuat Paşalar o güne kadar harice karşı kapalı kalmış olan Şark’ı, Garbî Avrupa’ya ve islâm âlemini hıristiyan milletlerine bağlıyacak olan ilk demiryollarının getireceği Avrupa medeniyetinin İmparatorluğu istilâ etmesinden korkan insanlardan değillerdi.” (du Velay 1978: 154).

⁷⁵⁸ Yeni düzenlemeden önce imtiyazlı tüccarlar 380 kuruş öderken, diğerleri 620 kuruş ödemekteydi. Dahası, standart bir tarifenin olmaması, yurtdışı limanlarında şebenderler, yurtiçinde ise gümrük görevlilerinin yolsuzluklarına neden olmaktadır. FO 78/639, No. 70, Stratford Canning’dan Lord Aberdeen’e, 30 Nisan 1846’ya lef. Tüccarların yeni düzenlemeden duydukları memnuniyeti belirten mektupları için bkz. İ.,DH., 121/6141, 24 Rebiülahir 1262 (19 Nisan 1846). Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1228) bu önemli uygulamanın “umûr-ı ticâriyyenin teshili için Bahriyye Meclisi’nde yapıp neşr olunmuş[tur]” demektedir.

İmparatorluğun durumunu bizzat gözlemlemek üzere Rumeli seyahatine çıkmaya karar verdiğini Meclis-i Umumi'de okunan Hatt-ı Hümayunla ilan eder.⁷⁵⁹ Rumeli seyahatinin ardından⁷⁶⁰ bir Hatt-ı Hümayun daha yayınlayan Sultan, Meriç Nehri'nin ve Enez limanının temizlenmesinin bütün Rumeli halkı için faydalı olacağını gördüğünden, gerekli masrafların Darphane-i Amire tarafından karşılanarak bu işe başlanmasına dair emir verdiğini, Edirne, Zıstovi ve Rusçuk ahalisinden gelen şikayet üzerine, halka yük olduğunu anladığından buralardaki iç-gümrükleri kaldırttığını, benzer şekilde Bursa, Konya ve Tokat'ta yer alan gümrüklerin de ahaliye zararlı olduğu için kaldırılmasını istediğini, halkın ticaret ve geçimini olumsuz etkileyen ihtisab rüsumunun mali yılbaşı olan Mart ayından itibaren kaldırılacağını ilan edilmesini buyurmuştur.⁷⁶¹ Gezdiği yerlerde tarım ve ticarete bir hayli ilerleme kaydedildiğini görmekten dolayı memnuniyetini de dile getiren Sultan, tek amacının İmparatorluğu bayındır kılmak ve halkın tamamının rahat içerisinde yaşamasını sağlamak olduğunu tekrar belirtmiştir.⁷⁶²

Buraya kadar anlatılmaya çalışıldığı üzere, yerli yahut yabancı sermaye tarafından inşa edildiği fark etmeksizin, altyapı yatırımları Tanzimatçılar açısından basit bir şekilde salt mali ve politik kaygılarla açıklanamaz. Altyapı yatırımları ticareti, ticaret bir bütün

⁷⁵⁹ "...Devlet-i Aliyyemizi mezâlim ve taaddiyâtan kurtarmağa ve ma'mûriyyet-i mülkiye ve rahât-ı umûmiyyenin esbâb-ı sahîhasını araştıрмаğa ne vechle sa'y u ikdâm itmekde olduğum cümlelerin ma'lûmudur. (...) memâlik-i Devlet-i Aliyyemizden bazılarını görüb ahvâl-i hakîkiyelerini bizzât anlamak ve ba'dehû sâir mahallerin halini dahi anlardan oldukça istidlâl ile ana göre cümlesinin refâh ve asâyîşini bi-avnihi Teâlâ ikmâl itmek..." Keleş (2011: 21-22); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VIII: 1218); Seyâhat-nâme-i Hümayûn (1988: 295).

⁷⁶⁰ Sultan Abdülmecid'in Rumeli seyahati üzerine detaylı bir inceleme için bkz. Keleş (2011).

⁷⁶¹ Stratford Canning'e göre İhtisab rüsumunun kaldırılmasının hazineye yükü otuz ya da kırk milyon kuruş kadar olacaktır. FO 78/640, No. 113, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 25 Haziran 1846. İhtisab rüsumunun kaldırılması işinin "mevad-ı cesimeden olması" nedeniyle özel bir meclis kurulup müzakere edilmesine dair yazışmalar için bkz. MVL., 45/18, 22 Muharrem 1262 (20 Ocak 1846).

⁷⁶² Bunların yanı sıra, güvenliğin sağlanması konusunda tedbirler alınmasını ve Silistre eyaletinin kaza ve köylerinde salgın hastalık nedeniyle çiftçilerin öküz ve ineklerinin birçoğunun ölmesi nedeniyle gereken yardımın yapılmasını ve halkın eğitimi, yani izâle-i cehl olunmak için terbiyet-i âmme meselesi konusunda bir an evvel gerekli girişimlere başlanmasını emretmiştir. Hatt-ı Hümayun sureti için bkz. Keleş (2011: 135-137); Ahmed Lûtfî Efendi (1999: c: VIII: 1219-1222); Seyâhat-nâme-i Hümayûn (1988: 296-298); BOA., HAT., 1645/14, lef 4, 27 Ceaziyelahir 1262 (22 Haziran 1846); BOA., MİL.E., 1/17; FO 78/640, No. 112, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 25 Haziran 1846'ya lef. Eğitimle ilgili reformlarla ilgilenmek üzere bir Maarif Meclisi'nin kurulması Mustafa Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa'nın idaresine verildiği ve Cambridge'de eğitim almış olan Dar-ı Şura-yı Askeri Reisi Emin Paşa'nın başkan olarak, Âlî Efendi, Fuad Efendi ve (Mütercim) Rüşdi Mehmed Paşa gibi Tanzimatçıların üye olarak atandığına dair bkz. FO 78/640, No. 113, Stratford Canning'den Lord Aberdeen'e, 25 Haziran 1846; Mahmud Cevad (2002: 22, 23); Ahmed Lûtfî Efendi (1999: c: VIII: 1221, 1222); Keleş (2011: 72-75); Somel (2015: 61, 62). Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümayunundan yaklaşık beş ay sonra Hariciye Nazırı Âlî Efendi, Hatt-ı Hümayundaki istekleri yerini getirmekte kararlı olduklarını belirtmekteydi. FO 78/645, No. 145, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 29 Kasım 1846.

olarak ekonomiyi, ekonomi halkın refahını ve mutluluğunu artırır, imparatorluğu kalkındırır, medenileştirir, halkı devlete ısındırır, Tanzimatçının ütopyik toplumunu gerçekleştirir ve tüm bunlarla birlikte devletin hayatta kalma enerjisini tazeler, devleti güçlendirir. Fakat bunu salt homo-politicus bir bürokratik istek olarak görmek oldukça eksik yorumlamaktır. Bu, bir ideoloji sahibi olan Tanzimatçı bürokratların kurmayı amaç edindikleri “olması gerektiği şekilde işleyen” bir iktisadi yapı üzerinde yükselen toplumsal yapının taşıyabileceği ve devamlılığını sağlayabileceği modern kurumlarıyla birlikte çağdaş bir devlettir.

Akademik araştırmalara hakim yanlış ön-kabul ve tek yönlü yorumlara daha önce işaret edilmişti. Bu anlayışa göre Osmanlı İmparatorluğu’nda ulaşımın gelişmesine çaba gösteren iki temel grup bulunmaktadır: Birincisi Osmanlı hammadde kaynaklarını sömürmek isteyen salt homo-economicus Batılı sermayedarlar ve ikincisi her şeyden önce Osmanlı Devleti’nin politik merkezleşmesini ve vergi gelirlerini artırmayı amaç edinmiş salt homo-politicus Osmanlı bürokrati. Aynı zamanda, özellikle demiryolu yatırımları konusunda, ilk imtiyazların verilmeye başlandığı 1850’lerin ortalarından Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılına kadar geçen süreç bir bütün olarak incelenerek, amaçları, hedefleri ve ideolojisiyle neredeyse tek bir Osmanlı Devleti politikası olduğu var sayılmaktadır. Basitçe söylemek gerekirse, verilen demiryolu imtiyazı ister 1856 yılında isterse II. Abdülhamid devrinde olsun, verilmesindeki amaç bir bütün olarak tanımlanır ve bu amaç “her şeyden önce” merkezleşme ve vergi gelirlerini artırmaktır. Örneğin Şevket Pamuk (2007: 236-237) demiryollarının yapımına dair Osmanlı yöneticileri ile Avrupa sermayedarlarının arzularını bahsi geçen şekilde yorumlama yoluna gitmektedir:

“Osmanlı yöneticileri demiryolları yapımından çeşitli yararlar bekliyorlardı. *Bunların en başında* iç güvenliğin sağlanması, merkezi devletin gücünün imparatorluğun uzak köşelerine ulaştırılması ve savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevkedilebilmesi geliyordu. Demiryolları sayesinde merkezi devletin tarımsal vergileri daha etkin bir biçimde toplayabileceği, vergi gelirlerine ortak olan yerel unsurların payının gerileyeceği umulmaktaydı.

Daha da önemlisi, demiryolları İç Anadolu gibi boş toprakların bulunduğu bölgelerle İstanbul gibi iç pazarlar ve ihraç limanları arasındaki ulaştırma maliyetlerini düşürerek yeni alanların tarımsal üretime açılmasını sağlayabilirdi. *Tarımsal üretimin artması ise merkezi devlet için daha fazla vergi geliri demektir.* İşte bu beklentilerle merkezi devlet yabancı sermayeli şirketlere demiryolu yapımı

için imtiyaz veriyor, hatta gerektiğinde, inşa edilen her kilometre için yapımçı ve mülk sahibi durumundaki şirketlere her yıl kilometre garantisi adı altında belirli miktarlarda ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Bu ödemeler, Osmanlı maliyesine ek yükler getirmiş ve bu nedenle *demiryolları umulan mali yararları sağlayamamıştır*.

Demiryollarının yapımını ve işletmesini üstlenen İngiliz-Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar açısından ise demiryolları özellikle Osmanlı Devleti'nin kilometre garantisi uygulaması sonucunda kendi başlarına kârlı birer yatırım durumuna gelmişlerdi. (...)⁷⁶³

Şevket Pamuk, demiryolu için verilen ilk imtiyazdan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem için topyekûn bir yorum yapması, okuyucunun, Osmanlı bürokrasisinde tekil bir zihniyetin, ideolojinin ve politik amacın bulunduğu izlenime kapılmasını kolaylaştırmaktadır. Yaklaşık altmış yıla yayılan bir dönemin demiryolu politikası ve bu politikanın birbirinden çok farklı uygulayıcıları, ideoloji ve iktisadi zihniyetten yalıtılmış, devletin çıkarlarını yalnızca devlet odaklı çözmeye odaklı saf, tek-tip birer bürokrata indirgenmektedir.⁷⁶⁴ Diğer taraftan tarımsal üretimin artışıyla iktisadi açıdan ilgilenenler yalnızca Batılı sermayedarlar, Osmanlı bürokratları tarımsal üretimin artışında yalnızca vergi geliri görmektedirler. Üstelik, verilen kâr garantileri nedeniyle, Osmanlı Devleti umduğu “mali faydayı” sağlayamamıştır.

Tanzimatçılar ile onların iktidarı dışındaki dönemlerin belgelerine kısa bir göz atış bile, zihniyetler ve ideolojiler arasındaki farkın önemini ortaya çıkaracaktır. Bunun ayrımını vurgulamak son derece önemlidir, zira farklı zihniyetler, ideolojiler ve politikalar atlanamayacak veyahut bir bütün olarak incelenemeyecek kadar önemlidir. Örneğin, II. Abdülhamid'in saltanat döneminde yapılacak demiryolları hatlarının seçimi konusunda sıklıkla askeri amaçların ön plana çıktığı gözlemlenebilmekte, hatta Abdülhamid'in kendi saltanatından önce yapılan demiryollarının askeri olarak bir işe yaramadığını vurguladığı iyi bilinmektedir. Sultan Abdülhamid de bu amacı göz önünde bulundurarak

⁷⁶³ Metindeki vurgular tarafımıza aittir. Ayrıca bkz. Pamuk (2005: 77, 78).

⁷⁶⁴ Üstelik bu yaklaşım, Osmanlı iktisadi zihniyeti üzerine yapılan çalışmalara da sirayet etmiştir. Örneğin, Osmanlı iktisadi zihniyeti üzerine bir kitap kaleme alan Diren Çakmak (2012: 85, dn. 206), altyapı yatırımlarının tamamen merkezi iktidarın taşrada denetimini artırma çabasının bir ürünü olduğunu iddia ederken, bu yatırımların iktisadi zihniyetle hiçbir ilgisi olmadığı iddiasındadır: “En kapsamlı yatırım posta ve telgraf hizmetleri alanındaydı. 1860'lerden başlayarak demiryolu yapımına başlandıysa da, 1875'e kadar 425 km demiryolu tamamlanabilmişti. Bu yatırımların temel amacının üretimi artırmak olmadığını, merkezi iktidarın taşrada denetimini artırmaya yönelik olduğunun altını çizmek gerekir.”

inşa edilecek hatların geçeceği bölgeler konusunda müdahalede bulunmaktadır.⁷⁶⁵ Elbette böyle bir amacın benimsenmiş olması belgelere yansımakta ve kolayca tespit edilebilmektedir. Fakat Tanzimatçılar için böyle bir iddiada bulunmak ve onları da salt bir merkezleşme politikası içine hapsetmek aşırı zorlama ve kolayca kaçan bir yorumlama tarzıdır. Daha önce de belirtildiği üzere bu, Osmanlı bürokratlarını bir bütün olarak salt homo-politicus gören, tamamen yanlış bir ön-kabule dayanmaktadır.

Şevket Pamuk'un yaklaşık elli yıllık bir süreci tek bir zihniyete indirgeyen yorumunun aksine Orhan Kurmuş, İngiltere'de demiryolları inşasını burjuvazinin bir isteği olarak ele alırken, Tanzimatçılar tarafından imtiyazı verilmiş ve onların iktidarında tamamlanmış olan İzmir-Aydın demiryolu içinse vergi gelirlerini artırma kaygısını ön plana taşıyan şu satırları kaleme almıştır:

“...Yabancı ülkelerin verimli üretim alanlarının demiryollarıyla limanlara bağlanması, demiryolu yapım şirketlerine büyük karlar sağladığından başka, İngiltere ile olan ticareti büyük ölçüde geliştireceği için, Liverpool tüccarları ve armatörleri, ucuz hammadde sağlayıp İngiliz sanayi ürünlerinin satışını kolaylaştıracağı için de Manchester ve Sheffield gibi şehirlerin fabrikatörleri tarafından destekleniyordu. Bu istekler politik iktidarı elinde tutan İngiltere burjuvazisi tarafından amaç olarak benimseniyor ve ülkenin dış politikası bu isteklere uygun olarak yönlendiriliyordu. (...) [Osmanlı Devleti'nin demiryoluna olan] Bu yakın ilginin arkasında yatan nedenlerden birisi, Batı Anadolu bölgesinin küçük ölçekte de olsa, sürekli olarak, karışıklıklara ve başkaldırmalara sahne olmasıydı. (...) kırsal kesimde çeteler halinde örgütlenmiş Zeybekler, Yörükler ve Çerkeslerin çıkardığı karışıklıkların üstesinden gelmek yerel güvenlik kuvvetlerinin harcı olmadığı için, mutlaka başka yerlerden asker veya zaptiye sağlamak gerekiyordu. Adalardan gelip kıyı köylerini ve sonraları cüretlerini artırarak kıyıda kilometrelerce içerideki köyleri vuran Rum çetelerini alt etmek için ise karadan ve denizden sevk edilen kuvvetler hem yeterli olmuyor, yeterli olabilecekleri durumlarda da çoğu kere olay yerine çok geç varıyorlardı. Bu olaylar bölgenin ekonomik hayatını olumsuz yönde etkiliyor, ulaşımı aksatıyor ve çoğu kere, çetelerin korkusundan evlerinden dışarı çıkamayan köylülerin ürünlerini toplayamamasına neden oluyordu. Demiryolu sayesinde daha çok sayıda asker ve zaptiye daha kısa bir süre içinde yer değiştirebileceği için bölgede asayışı sağlamak kolaylaşacak ve bölge ekonomisinin daha düzenli bir biçimde çalışması sağlanmış olacaktı. Daha sonraları aynı kaygıların dış düşmana karşı, Balkan demiryollarının yapımında da önemli bir rol oynadığı görüldü. Hükümetin gösterdiği ilginin *bir diğer nedeni de* demiryolunun bölgedeki üretimi artıracığı ve böylece Batı Anadolu'dan *daha çok vergi toplamak imkanının ortaya çıkacağı* düşüncesi idi. Tarımdan alınan verginin artmasının yanı sıra ticareti de geliştirecek olan demiryolu, hem ticaret gelirlerinin vergilendirilmesi hem de ithalat ve ihracattan

⁷⁶⁵ Akyıldız (2005c: 107-116); Engin (1992: 165); Geyikdağı (2008: 142); Quataert (2004: 928).

alınan gümrük vergilerinin artması sonucu devlet hazinesine katkıda bulunacaktı...”⁷⁶⁶

Orhan Kurmuş’un, İngiliz burjuvazisinin istekleri doğrultusunda ve burjuvazinin iktisadi çıkarları çerçevesinde İngiltere’nin dış politikasının belirleniyor olmasına yaptığı vurgu, Osmanlı bürokratları söz konusu olduğunda salt politik ve mali kaygılara yerini bırakmaktadır. Üstelik yine ona göre, Tanzimatçıların demiryolunun inşasına yönelik isteklerini artıran nedenlerin en önemlilerinden birisi İzmir çevresindeki güvenlik problemidir. Bununla birlikte, İmparatorluğun başkenti de dahil her bölgesinde olan güvenlik probleminin, iktisadi gelişim açısından en az zarar verdiği bölgelerden bir tanesinin İzmir ve çevresi olduğu, bölgenin iktisadi gelişiminin tarihsel seyrinden anlaşılabilir. Bunu bir kenara bıraksak dahi Tanzimatçıların bu kaygıları taşıdığı ve idari merkezleşme ile mali odaklı faydaları önceleyerek altyapı yatırımlarını desteklediklerine dair yeterli veri bulunmamaktadır. Fakat zihniyet bir şekilde belgelere yansımaktadır ve eğer gerçekten Tanzimatçıların ulaşım yatırımlarından öncelikli amaçları mali ve idari merkezleşmeyi sağlamak olsaydı, bununla ilgili yeterli veri elde etmek mümkün olabilirdi. Örneğin, Tanzimatçılara muhalefeti ile bilinen “Kapudan Paşa” Mehmet Ali Paşa’nın, Tanzimatçıların sözlerinde pek rastlayamadığımız şekilde, demiryollarının yapımının ticari faydaları yanı sıra, hızlı bir şekilde askeri birlikleri nakletmek açısından önemine vurgu yaptığını bilmekteyiz.⁷⁶⁷ Diğer taraftan Tanzimatçıların İmparatorluğun ulaşım olanaklarını geliştirme konusunda *öncelikli* amaçlarının ne olduğuna tarihçilerin fazla kulak kabartmadıkları anlaşılmaktadır. Zira bunu yapmış olsalardı, Tanzimatçıların buna dair yeterince bilgi verdikleri görülebilirdi.

Tanzimatçılar, Osmanlı İmparatorluğu’na yapılacak demiryolu yatırımlarını arzulamaları ve desteklemelerinin *öncelikli* nedeninin dünya ekonomisine dahil olmak, yani Osmanlı İmparatorluğu’nun uluslararası ticaretini artırmak olduğunu söylemektedirler. Bu kapsamda, Batılı sermayedarların altyapı yatırımlarının birincil amacı olduğu iddia edilen, Osmanlı İmparatorluğu’nun hammadde kaynaklarını Avrupa’ya taşıma, Avrupa’nın mamul mallarını ise Osmanlı İmparatorluğu’na

⁷⁶⁶ Kurmuş (2012: 106-107; 112-113). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

⁷⁶⁷ FO 78/893, No. 35, Hugh Rose’dan Lord Malsmesbury’ye, 4 Ağustos 1852’ye melfufen: *Substance of an interview of Colonel Rose with the Capoudan Pasha on the 6th of July 1852.*

ulaştırmanın Tanzimatçılar tarafından da aynı şekilde benimsendiği görülmektedir. Örneğin Fuad Paşa'nın verdiği rakamlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den yaptığı ithalat 1831 yılında 886,684 sterlinken, 1860 yılına gelindiğinde bu rakam 5.256.000 sterline yükselmiş; Fransa ile olan ticarete Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatı 1836 yılında 14.935.427 Franktan 1860 yılında 86.000.000 Franka yükselmiştir. Fuad Paşa, Avrupa ile yapılan ticarete Osmanlı İmparatorluğu aleyhine var olan ticaret açığının farkında olmakla birlikte, ithalatın artışına günümüz tarihçilerinin aksine olumlu bir anlam yüklemekte ve Osmanlı İmparatorluğu'nda artan ithal malı tüketiminin halkın tüketim kapasitelerinin ve toplumsal refahın artışıyla özdeş görmektedir. Dahası Fuad Paşa, yukarıda da belirtildiği gibi, medeniyetin ticaretle birlikte yayıldığına dair güçlü bir inanç beslemekteydi. Dış ticarete kaydedilen artışın yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin toplam vergi gelirleri istikrarlı bir şekilde artmaktadır: 1840 yılında 1 milyon 38 kесе olan devletin toplam geliri, 1864 yılına gelindiğinde üç katına çıkarak 3 milyon 205 keseye ulaşmıştır. Yine Fuad Paşa'ya göre, bu gelir artışının temelini ne koyulan yeni vergiler ne de var olan vergilerdeki artış oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin gelir artışının esas kaynağı, İmparatorluktaki üretim artışıdır. İthalatın artışına olumlu yaklaşan Fuad Paşa'nın üzerinde durduğu asıl mesele ise ihracatın, yani ülkedeki hammadde kaynaklarının üretiminin artırılarak ihraç edilmesiyle dış ticaret açığının kapatılabilmesidir. Fuad Paşa, dış ticaret açığının kapatılabileceği konusunda oldukça ümitli görünmektedir. 1861 yılında imzalanmaya başlanan ticaret antlaşmalarıyla yüzde 8'e düşürülen ihracat vergisinin yüzde 1'e inene kadar her yıl yüzde 1 oranında düşürülmesinin yanı sıra, ulaşım koşullarının iyileşmesi ile birlikte yaşanacak tarımsal üretim artışı ihracatı çok daha fazla artıracaktır.⁷⁶⁸

Fuad Paşa, diğer Tanzimatçılarda görüldüğü üzere, İmparatorluğun ancak halkın refahının ve zenginliğinin artışı sonucunda güçlenebileceği ve hayatta kalabileceği fikrindedir. Bu nedenle uluslararası ticaretin tarım, orman ve maden gibi hammadde kaynaklarının üretiminin artışında yaratacağı teşvike fazlasıyla güvenmektedir.⁷⁶⁹

⁷⁶⁸ FO 78/1862, No. 35, Lord Lyons'tan Lord Russell'a, 22 Kasım 1865'e ek. Demiryollarının yapımı ve tarımsal üretim ile ticaretin artırılması için Babıali'nin arzusunun sergileyen, Âli Paşa tarafından 1861 yılında kaleme alınmış bir başka memorandum için bkz. FO 78/1565, No. 21, Henry L. Bulwer'den Lord John Russell'a, 8 Ocak 1861.

⁷⁶⁹ Bu konuda verilebilecek örneklerden bir diğeri, 1860 yılında dönemin Sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Londra büyükelçisi Musurus'a, İngiltere kamuoyuna iletmesi için yazdığı,

Dolayısıyla, yabancı sermaye yatırımlarının yardımıyla geliştirilen demiryolları gibi ulaşım ağlarının, ticaretin artışına sunacağı katkı nedeniyle teşvik edilmesi ve desteklenmesi gerektiğine inanmaktadırlar.⁷⁷⁰ Görüldüğü üzere dönemin sadrazamı ve Tanzimatçıların en önde gelen kişilerinden birisi olan Fuad Paşa, dünya ekonomisiyle bütünleşmeye, bu bütünleşmeyi sağlayan ulaşım ağlarının oluşturulmasına tamamen olumlu yaklaşmakta ve raporu boyunca liberal iktisat teorisinin etkisi gözlemlenebilmektedir. İlginç olan ise, homo-politicus olarak görülen Fuad Paşa'nın reform fikirlerinde öncelikli olarak iktisadi gelişme, bir başka deyişle tarım ve ticareti geliştirecek demiryolu inşaatları gibi altyapı yatırımları ve İmparatorluğu yabancı sermayeye açmak bulunmasına karşılık, salt homo-economicus olduğu varsayılan İngiltere büyükelçisi Stratford de Redcliffe, Bâb-ı Âli'nin önceliğinin maliyeyi düzenleme ve İmparatorlukta güvenliği sağlayıcı tedbirler olması gerektiğini düşünmekteydi. Zira büyükelçiye göre, Fuad Paşa'nın öncelikleri, maliye düzeltilmedikçe ve İmparatorlukta güvenlik tam anlamıyla sağlanamadıkça gerçek anlamda çok az ilerleme kaydedilebilecektir.⁷⁷¹ Bir başka ilginç diyalog ise Mustafa Reşid Paşa ile İngiltere sefirliğini vekaleten yürüten Hugh Rose arasında yaşanmıştır. 1852 yılında, İngiltere vatandaşı Dr. Thompson'a, Antakya ile Basra arasında bir demiryolu imtiyazı için yaptığı başvuru, projesi Osmanlı bürokratları tarafından beğenilince destek sözü verilmiştir.⁷⁷² 4 Temmuz 1852 tarihinde, söz konusu demiryolu projesi üzerine Mustafa Reşid Paşa ile Hugh Rose arasında gerçekleşen görüşmede, Mustafa Reşid Paşa projeyi, ticareti İran Körfezi'nden Akdeniz'e ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak ve Mezopotamya'daki en uzak noktalarına kadar taşıyacağı için çok beğendiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Hugh Rose, Mustafa Reşid Paşa'ya, projenin yalnızca ticari açıdan önemli olmadığını, demiryolu inşasının aynı zamanda asi

bir mektupta ifade edilmektedir. Mektupta Sadrazam, Osmanlı İmparatorluğu'nun maden, orman, mera ve tahıl ve pamuk üretimine elverişli pek çok hammadde kaynağının âtil vaziyette bulunduğu belirtiliyor, yabancı sermayenin sağlayacağı borcun bir kısmının ulaşım olanaklarının geliştirilmesine harcanmasıyla âtil kaynaklar verimli hale gelebilecektir. Aynı zamanda yabancıların emlak tasarrufuna dair bir kanun çıkarılması ve yine yabancı sermaye tarafından yapılacak demiryolları, orman ve madenlerin tasarrufu gibi yatırımlarla birlikte İmparatorluğun kalkınmasına büyük katkı sunulacaktır. FO 881/998, No. 43, Sadrazam Mehmed Paşa'dan Musurus'a, 8 Kasım 1860.

⁷⁷⁰ *Levant Herald*, No. 42, 15 Kasım 1865: *New Treasury Council*; FO 78/1862, No. 35, Lord Lyons'tan Lord Russell'a, 22 Kasım 1865'e ek.

⁷⁷¹ FO 78/1176, No. 381, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 3 Nisan 1856.

⁷⁷² FO 78/888, Lord Malmesbury'den Stratford Canning'e, 6 Mayıs 1852; FO 78/892, No. 133, Stratford Canning'den Lord Malmesbury'ye, 5 Haziran 1852; FO 78/892, No. 140; Stratford Canning'den Lord Malmesbury'ye, 12 Haziran 1852

Arapların kontrolünde olan topraklarda merkezi devletin kontrolünü sağlamak için büyük bir fırsat sunduğunu söylemiştir.⁷⁷³

Tanzimatçıların önde gelen bir diğer ismi Âlî Paşa da yakın çalışma arkadaşı Fuad Paşa'dan farklı düşünmemekte,⁷⁷⁴ Avrupa ile serbest ticaretin devamlılığının önemine inanmaktadır. Henüz 1851 gibi erken bir tarihte, serbest ticaret konusuna mesafeli duran Babıali'deki bürokratları ikna edebilmek için çok fazla çaba sarf ettiğini bilmekteyiz.⁷⁷⁵ Âlî Paşa, 1856 yılında Sadrazamlığı döneminde, kendi yönetimindeki Babıali'nin politikasının ilk amacının tarımı ve ticareti kolaylaştırmak ve bunların gelişiminin önünü açmak için ulaşım araçlarını geliştirmek olacağını belirtmekteydi.⁷⁷⁶ Nitekim, Sadrazamın bu sözlerinden çok kısa bir süre sonra ilk demiryolu imtiyazlarının Avrupalı sermayedarlara verildiğine şahit olunmaktadır. Kuşkusuz Tanzimatçıların dünya ekonomisine dahil olmaktadır arzuları konusunda, hizmet ettikleri iki Sultan'ın da gösterdikleri istek, işlerini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Örneğin Sultan Abdülmecid, iktisadi gelişimin ve İmparatorluğu kalkındırmanın en önemli araçlardan birisi olarak demiryolları inşasını gördüğünü belirtmekteydi.⁷⁷⁷ Daha önce de belirtildiği üzere, Sultan'ın isteği doğrultusunda 1855 yılında Avrupalı sermayedarlar demiryollarının yapımı için davet edilmiş ve Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nu ortak çıkar doğrultusunda birleştirecek kutlu sonuca ulaşmak amacıyla kendilerine cömert imtiyazlar verileceği Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından ilan edilmişti. Bu çağrıda, demiryollarının, İmparatorluğun potansiyel iktisadi kaynaklarını geliştirecek en önemli araç olduğu ayrıca vurgulanmaktaydı. Üstelik yapımına Tanzimat Meclisi tarafından karar verilecek demiryolu hattının seçiminde en önemli kriter iç ve dış ticareti

⁷⁷³ FO 78/893, No. 5, Hugh Rose'dan Lord Malmesbury'ye, 5 Temmuz 1852. Bu arada şunu da belirtmekte fayda var ki, İngiltere dışişleri bakanı Lord Clarendon, Hugh Rose'a, söz konusu demiryolu konusunu resmi bir şekilde desteklememesini veyahut İngiltere devletini herhangi bir şekilde kefil olarak gösteren bir duruma düşürmemesini istemiştir. Konu ile ilgili Osmanlı bürokratları ile yapacağı görüşmeleri gayri resmî bir şekilde yaparak, demiryolu projesi hakkında dostça öneride bulunmanın dışına çıkmamasını, kararın tamamen Osmanlı hükümetinin kendi değerlendirmelerinin sonucu olması gerekliliğini vurgulamıştır. FO 78/924, No. 3, Lord Clarendon'dan Hugh Rose'a, 1 Mart 1853.

⁷⁷⁴ Engin (1992: 41).

⁷⁷⁵ FO 78/860, No. 358, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 26 Kasım 1851'e ek.

⁷⁷⁶ FO 78/1183, No. 835, Stratford de Redcliffe'ten Lord Clarendon'a, 3 Temmuz 1856.

⁷⁷⁷ Kolay (2019: 6). Ayrıca bkz. BOA., HR.SFR.3., 24/1, 17 Eylül 1855; FO 78/1087, No. 717, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 20 Eylül 1855, lef I: Fuad Paşa'dan Stratford de Redcliffe'e, 19 Eylül 1855; Engin (1992: 34).

geliştirmeye yapacağı katkı olmuştur.⁷⁷⁸ Sultan Abdülaziz de halkın refahını sağlamanın yegâne yolunun tarım ve ticaretin sürekli gelişimi olduğuna inanıyordu.⁷⁷⁹ Kendisine atfedilen “Memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin”⁷⁸⁰ sözleri, gerçekten söylenmiş olsun ya da olmasın, bir anlamda Sultan’ın bu konuda ne kadar istekli olduğuna dair algıyı sergilemekteydi. Diğer taraftan, askeri modernleşmeyi her şeyden önemli ve acil gördüğünü bildiğimiz Rıza Paşa, 1861 yılında İzmir valiliği görevini yürüttüğü sırada, İzmir-Aydın demiryolu hattının Kozpınar istasyonunun açılış töreninde, “demiryolu gibi refahın vasıtalarının” İmparatorlukta yapıldığını görmekten büyük mutluluk duyduğunu belirten bir konuşma yapmıştır.⁷⁸¹

Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh Şakir’in açılış merasiminde duasını ettiği İzmir-Aydın demiryolu hattının Ayasuluk (Efes) istasyonunun açılış merasimine⁷⁸² katılan ve yaptıkları konuşmalar gazetelere yansıyan Osmanlı bürokratlarının için demiryolunun ne anlama geldiğine dair yapılan konuşmalar önemli ipuçlarını sunmaktadır. Rıza Paşa’nın Kozpınar istasyonunun açılış töreninde, demiryolunun İmparatorluğun refahına ve zenginliğine katkılarını ön plana çıkarmasına benzer şekilde, Ayasuluk istasyonu açılışına katılan Osmanlı bürokratları da demiryolunun Osmanlı

⁷⁷⁸ BOA., HR.SFR.3., 24/1, 17 Eylül 1855; FO 78/1087, No. 717, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 20 Eylül 1855, Ief I: Fuad Paşa’dan Stratford de Redcliffe’e, 19 Eylül 1855. Aslına bakılırsa Kırım Savaşı’nın başlamasından önce, 1852 yılından itibaren yoğun bir şekilde demiryolu yapımı meselesine dair görüşmelerin yapıldığı bilinmekteydi. Fakat Kırım Savaşı’nın araya girmesiyle birlikte ilk demiryolu imtiyazları savaş sonrasında verilmiştir. Bu konuda yapılan bazı yazışmalar için örneğin bkz. FO 78/894, No. 82, Hugh Rose’dan Lord Malmesbury’ye, 16 Eylül 1852; FO 78/894, No. 90, Hugh Rose’dan Lord Malmesbury’ye, 28 Eylül 1852; FO 78/894, No. 97, Hugh Rose’dan Lord Malmesbury’ye 3 Ekim 1852; FO 78/928, No. 17, Hugh Rose’dan Lord Russell’a, 15 Ocak 1853; FO 78/930, No. 90, Stratford de Redcliffe’ten Lord Clarendon’a, 10 Mart 1853; FO 78/931, No. 27, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 25 Nisan 1853; vd.

⁷⁷⁹ *Levant Herald*, No. 50, 14 Ocak 1863: “The Ministerial Changes”; FO 78/1732, No. 9, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 14 Ocak 1863.

⁷⁸⁰ Kolay (2019: 6).

⁷⁸¹ *Supplement of the Levant Herald*, 27 Kasım 1861: “The Smyrna and Aidin Railway”.

⁷⁸² Mallouf isimli tercüman tarafından aynı anda Arapçadan tercüme edilen bu ilginç dua, *Levant Herald* gazetesinde yer almıştır. Nakşibendi şeyhi Padişah’a, Osmanlı bürokratlarına ve demiryolu gibi “refahın ve ilerlemenin” vasıtalarının bütün Müslüman ülkelerde “Hıristiyanların büyük Kraliçesi, İngiltere Kraliçesi”nin de desteğiyle daha fazla artması için dua etmesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti’nin müttefiklerinin Tanrı tarafından korunması için de dua etmiştir. İngiltere Kraliçesinin bu dünya ve diğer dünyada mutluluğu niyaz eden şeyh, kraliçenin Osmanlı Devleti ve İslam alemine olan dostluğunun ve yardımının kesilmeden sonsuza kadar devam etmesini Tanrı’dan istemiştir. İngiltere Kraliçesine ettiği duanın ardından Şeyh Şakir, ulaşım ağlarının yayılması ve tarım ile ticaretin gelişimiyle İmparatorluğun zenginliğinin artmasını Tanrı’dan niyaz etmiştir. Elbette Şeyh demiryolu şirketinin imtiyaz sahiplerini ve çalışanlarını da ihmal etmeyerek onların sağlıklı ve uzun bir yaşam sürmelerini duasına eklemiştir. *Levant Herald*, No. 34, 24 Eylül 1862: “Opening of the Smyrna and Aidin Railway to Ephesus”.

İmparatorluğu'na iktisadi açıdan faydalarını vurgulamışlardır.⁷⁸³ Dönemin İzmir valisi Mehmed Reşid Paşa, “Bu demiryolu projesi, İmparatorluktaki refahın ve medeniyetin ilerlemesinin bir nişanesi olarak değerlendirilmelidir.” demesinin ardından, demiryoluyla birlikte “Büyük Britanya ve Bâb-ı Âli arasında güçlü bir şekilde kurulmuş olan dostça ve içten ilişkilerin, günden güne daha da güçlenerek sonsuza kadar sürmesine” hizmet etmesini arzu ettiğini belirtmekteydi. Demiryolu inşaatının imtiyaz sahibi Crampton'u temsilen törene katılan Hyde Clark, valiye Türkçe olarak verdiği cevaba, Vali Mehmed Reşid Paşa'nın, eyaletin idari ve iktisadi gelişimi için büyük ve başarılı çabalarının kendileri tarafından çok iyi bilindiğini belirtmesiyle başlamış, ardından, tıpkı Sadrazam Fuad Paşa ve diğer ileri gelen bürokratlar gibi, onun ilk zamanlardan itibaren önemli miktarda demiryolu hissesinin sahibi olması hasebiyle demiryolunun vefalı bir dostu olduğunu vurgulamıştır. Dahası Vali'nin, uzun yıllardır, önemli bir ticari tarım ürünü olan pamuğun Osmanlı İmparatorluğu'nda ekiminin yaygınlaştırılması konusunda çalışmalar yürüten en önemli kişilerinden birisi olduğunu sözlerine eklemiştir. İzmir Politika Memuru Neşet Bey ise Fransızca olarak yaptığı konuşmada, “Bütün dünyada ilerlemenin ve medeniyetin yayılmasına derinden ilgi duyan büyük ulus İngiltere'nin” Osmanlı İmparatorluğu'na faydalı olan her türlü girişimde sunduğu kıymetli desteğin altını çizmiştir. Osmanlı Devleti'nin Aydın Demiryolu komiseri olarak atadığı Miralay Reşid Bey ise konuşmasına Efes'in tarihinden bahsederek başlamış ve ardından “Şu anda harabe halinde olan şehrin demiryolu sayesinde” yeniden hayat bulacağına ve aynı bölgede yeni bir kentin yükseleceğine inandığını belirtmiştir. İzmir'deki bürokratların konuşmalarından anlaşıldığı kadarıyla, onlar da tıpkı Bâb-ı Âli'deki Tanzimatçılar veyahut liberal iktisat teorisyenleri gibi, demiryollarının Osmanlı İmparatorluğu'na iktisadi gelişim ile medeniyet getireceğine ve uluslararası ilişkileri ortak çıkarlar çerçevesinde geliştireceğine inandıkları söylenebilir.

Köstence-Çernovada, İzmir-Aydın, Rusçuk-Varna gibi inşa edilen ilk demiryolu hatları, verimli bölgelerin limanlara bağlanması ile Osmanlı tarım ve diğer hammadde ürünlerinin giderek artan kısmını dünya ekonomisine sunma imkânını doğurmaktaydı.

⁷⁸³ Ayasuluk istasyonunun açılış töreni için bkz. *Levant Herald*, No. 34, 24 Eylül 1862: “Opening of the Smyrna and Aidin Railway to Ephesus”. Törene dair ayrıntılara ayrıca atıf verilmeyecektir.

Görüldüğü üzere, yalnızca Batılı sermayedarlar değil, aynı zamanda Osmanlı bürokratları da bunun farkında oldukları gibi, bunun Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi için faydalı olduğunu düşünmekteydi. Fuad Paşa'nın bakış açısından da anladığımız kadarıyla, Tanzimatçılar bir bütün olarak İmparatorlukta Avrupa mamul mallarının tüketiminin artışına zorunlu olarak olumsuz anlam yüklememekteydi. Dolayısıyla, Avrupa sermayedarları ile Tanzimatçı bürokratların fikirleri arasında karşıtlıktan ziyade, ortak çıkarıya dayalı, herkesin kârlı çıktığı bir rıza ilişkisi var gibi görünmektedir.

Tanzimatçıların önde gelen isimlerinden Fuad Paşa'nın ticaret açığı konusundaki asıl kaygısı, Avrupa mamul mallarının ithalini önlemek veya azaltmak yerine, ihracatı artırmanın yollarını bulmaktı. Görüldüğü üzere demiryolları ve diğer ulaşım yatırımlarının bu yönde etki yaratacağına pek çok Osmanlı bürokratu inanmaktaydı. Demiryolu hatlarının yapıldığı bölgelerin yaşadığı dönüşüm ve tarımsal üretim artışı, Osmanlı bürokratlarının bu yöndeki düşüncelerinin doğruluğunu göstermiştir. Demiryolu taşımacılığı, her şeyden önce, ürünlerin taşıma masraflarını ve taşıma sırasındaki kayıpları önemli ölçüde düşürerek, üretim artışından bağımsız bir artış alanı oluşturmuştur.⁷⁸⁴ Bunun yanı sıra, demiryolu geçen bölgelerde bir yandan nüfus artışı gerçekleşirken, diğer yandan âtil arazilerin tarımsal üretime açılabilmesi mümkün olabilmıştır.⁷⁸⁵ Dolayısıyla demiryollarının Osmanlı zirai ürünleri başta olmak üzere, hammadde üretim ve ihracına önemli bir canlılık getirdiğine şüphe yoktur.⁷⁸⁶ Uzun vadede bakıldığında, demiryolu hattı geçen bölgelerde tarımsal üretimin, geçmeyen bölgelere kıyasla iki katlık artış yaşadığı görülmektedir.⁷⁸⁷ Yapılan hesaplamalara göre, 1855-1876 yılları arasında, kıyı kesiminde yoğunlaşmak üzere, İzmir eyaletinde kişi

⁷⁸⁴ Quataert (2004: 932). Orhan Kurmuş'un verdiği rakamlara göre incir ve üzüm gibi ürünlerin deveyle taşıma sırasında %5 olan kayıplar, demiryolu taşımacılığıyla %0,5'e kadar düşerken, taşıma ücretleri %76 oranında azalmıştır (Akyıldız 2005a: 50; Kurmuş 2007: 139-140). Ayrıca bkz. *Levant Herald*, No. 51, 17 Ocak 1866: "Railways in Turkey II: Smyrna and Cassaba".

⁷⁸⁵ Akyıldız (2005a: 52-53).

⁷⁸⁶ Quataert (2004: 934); *Levant Herald*, No. 131, 18 Eylül 1861; *Levant Herald*, No. 53, 31 Ocak 1866: "Railways in Turkey III; The Danube and Black Sea".

⁷⁸⁷ Murat Özyüksel'in 1889-1911 yılları arasında verdiği rakamlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim ortalama %63 artmasına rağmen, demiryolunun bulunduğu bölgelerde artış ortalama %114 olarak gerçekleşmiştir. Aktaran: Akyıldız (2005a: 49).

başına düşen ortalama gelir üç katlık bir artış göstermiştir, ki bu gelişimde demiryolunun payını vurgulamak gerekmektedir.⁷⁸⁸

Esasen İzmir, demiryolu inşa edildiği sırada da halihazırda zengin bir ticari merkez konumundaydı,⁷⁸⁹ Levant Herald'ın 1866 yılında verdiği bilgiye göre, geçmiş 12 yılda, yani 1854 ile 1866 yılları arasında İzmir'in toplam ticaret hacmi 2 milyon sterlinden 5 milyon sterline yükselmişti,⁷⁹⁰ fakat İzmir'in aksine demiryolunun Köstence'de yarattığı muazzam dönüşüm daha etkileyicidir. Demiryolu inşası öncesi 50-60 haneden ibaret bir köyden fazlası olmayan Köstence, kozmopolit bir ticari kasaba haline geldiği gibi, kırsal alan da nüfus ve üretim açısından kayda değer bir gelişim sergilemiştir.⁷⁹¹ İnşaata başlanmasından yalnızca iki yıl sonra, Köstence-Çernovada demiryolu hattının geçtiği bölge üzerindeki ekili arazinin dört kat arttığına dair Levant Herald muhabiri okurları bilgilendirmekteydi. Üstelik bu arazilerin bir kısmı “at üstündeki bir kişiyi gizleyecek” düzeyde su ile kaplı bataklıklardan oluşmaktayken, yapılan drenajlarla birlikte 20.000 dönümlük bir arazi yeniden tarıma kazandırılmıştı.⁷⁹² 1860 yılında, beşte dördü kıyı ticaretinden ibaret olmak üzere, Köstence'den ihraç edilen ürünlerin tonajı ancak 15.000 quarteri⁷⁹³ bulurken, 1865'te, yaklaşık 300.000 quarteri Dobruca ürününden oluşmak üzere, 700.000 ilâ 800.000 quarter civarına yükselmiştir. Demiryolu şirketinin toplam geliri ise 1861 yılında 6.000 sterlinden 1865'te 45.000 sterline yükselmiştir.⁷⁹⁴

Demiryollarının bir diğer katkısı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri arasındaki iktisadi bağları sağlamaya yönelik küçük de olsa ileriye doğru bir adımı simgelemesidir.

⁷⁸⁸ Akyıldız (2005a: 50); Kasaba (1993: 81-90).

⁷⁸⁹ Demiryolunun yapılmış olmasına rağmen, demiryolu hattında deve kervanlarıyla yapılan taşımacılık önemini korumayı sürdürmüştür. 1864 yılında İzmir-Aydın demiryolu şirketinin Londra'daki 13. olağan toplantısında verilen ilginç bir bilgi, demiryolu hattında demiryolu ile taşınan emtia, deve ile yapılan taşımacılığı hala geride bırakmamıştır. Şirketin verdiği rakamlara göre Ağustos ile Eylül ayları arasında 3.788 ton emtia tren ile taşınmışken, 4.797 ton develerle taşınmıştır. *Levant Herald*, No. 38, 19 Ekim 1864: “Ottoman Railway from Smyrna to Aidin”. Deve ile taşımacılığın demiryolu ile rekabetinde belki de istasyonların yanlış konumlanmasının etkisi olabilir. Bu yönde bir eleştiri için bkz. *Levant Herald*, No. 51, 17 Ocak 1866: “Railways in Turkey II: Smyrna and Cassaba”.

⁷⁹⁰ *Levant Herald*, No. 51, 17 Ocak 1866: “Railways in Turkey II: Smyrna and Cassaba”.

⁷⁹¹ Köstence'nin demiryoluyla birlikte yaşadığı gelişim için bkz. Akyıldız (2005d). 1866 yılında bu konu üzerine yazılmış bir makale için bkz. *Levant Herald*, No. 53, 31 Ocak 1866: “Railways in Turkey III; The Danube and Black Sea”.

⁷⁹² *Levant Herald*, No. 121, 22 Mayıs 1861.

⁷⁹³ 1 İngiliz quarteri, yaklaşık 12.7 kilogramlık bir ölçü birimidir.

⁷⁹⁴ *Levant Herald*, No. 53, 31 Ocak 1866: “Railways in Turkey III; The Danube and Black Sea”.

Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda en sağlıklı ve yoğun işleyen ulaştırma faaliyeti denizlerde gerçekleşmekteydi. Osmanlı limanları arasında ulaşımı ve taşımacılığı sağlayan yabancı buharlı ve yelkenli gemilerin yanı sıra Osmanlı gemilerinin de olduğunu bilmekteyiz. Yabancı şirketlerin gemileri yalnızca Osmanlı limanları ile Avrupa limanları arasındaki yolcu ve emtia taşımacılığını değil, aynı zamanda Osmanlı limanları arasındaki taşımacılığa da büyük katkı sunduğu daha önce belirtilmişti. Dolayısıyla demiryollarının, iç bölgeler ile limanlar arasında kurduğu bağ, yalnızca ihracata değil, aynı zamanda İmparatorluk içi emtia transferine de hizmet edeceğini belirtmek gerekir. Bunun farkında olan Tanzimatçı bürokratlar, demiryolunu daha etkin kullanabilmenin, bir başka deyişle, demiryolu hatlarının geçtiği bölgeler üzerindeki üretimi canlandırıcı etkisini daha fazla bölgeye yayabilmenin yollarını aramaktaydılar.

Demiryolunun canlandırıcı etkisini genişletebilmenin en uygun yolu, demiryollarıyla keşişen, arabalı taşımacılığa uygun, şose tabir edilen karayollarının yapılmasıdır. Tıpkı demiryolları inşasında olduğu gibi, modern tarihçiler tarafından, karayollarının yapılması da neredeyse tamamen Osmanlı Devleti'nin merkezileşme kaygısına dair bir çaba olarak yorumlanmıştır. İnşa edilecek karayolları sayesinde Osmanlı Devleti kolaylıkla asker sevk edebilecek ve daha az kayıpla vergi toplayabilecektir. Kuşkusuz Tanzimatçı bürokratlar buna çok önem vermiş olmalılardır. Burada kullandığımız ihtiyatlı cümle tamamen belgelerin bizi böyle ihtiyatlı davranmaya itiyor olması nedeniyledir. Zira kesin olan bir şey var ki, Tanzimatçıların ve Tanzimat dönemi diğer pek çok bürokratin bize söylediği, karayolları inşasının öncelikli ve sıklıkla vurgulanan amacının İmparatorluğun kalkındırılması ve halkın refahının ve zenginliğinin sağlanmasıdır. Merkezileşme, asker sevk etme ve vergi toplama meselesi ise belgelerde kısmen görülebilmekle birlikte, hem bu belgelerin sayısı görece daha azdır hem de bunlar iktisadi gelişim kaygısına verilen önceliğin gölgesinde kalmaktadır.⁷⁹⁵ Bir başka

⁷⁹⁵ Örneğin Sadık Rifat Paşa, 15 Rebiülevvel 1267 (18 Ocak 1851) tarihli bir lâyihasında asker sevk etme meselesinden bahsetmiştir. Fakat ordu sevkinin yol inşası meselesine dahil etmesi tamamen, yol yapılmasına düşman ordularının ilerleyişini kolaylaştıracağı için muhalefet edenlere cevap maksadını taşımaktadır: “Mukaddemlerde denildiği gibi lede'l-icab esna-yı tarikde bulunan iniş ve yokuş ve tepe ve bayırlar istihkamat-ı tabiiyeden maduddur za'mı zail olmuştur. Çünkü yollar muntazam ve müstevi olduğu halde vakt-i hacetde asker ve mühimmat sevk ve irsalinde suhulet vardır ve muhalifinin mukavemeti için dahi mürûrgâhlarına derhal ikâme-i kuvve-i askeriye ve istihkâmât-ı inşâiye ile mümânaat kâbildir. Lâkin yollar öyle uygunsuz ve suûbu'l-mürûr kaldığı sûrette hîn-i lüzûmda sevk ve

deyişle, Tanzimatçılar yol yapmayı hızlı bir şekilde asker sevk etmek için değil, acil bir şekilde asker sevk etmeyi gerektirmeyecek bir düzen kurmak açısından değerlendirmekteydiler.

Daha önce sıklıklı vurgulandığı ve vurgulanması gerektiği üzere, Tanzimatçıların her türlü reforma yaklaşımının temelindeki düşünce, alınacak tedbirlerin özünün halkın refahının ve zenginliğinin sağlanmasına yönelik olması gerektiğidir. Ancak bu sayede devlet ayakta kalabilirdi. Tanzimatçıların ilk kuşağını oluşturan Mustafa Reşid Paşa'nın ve Sadık Rifat Paşa'nın üzerinde durduğu buydu. Hiçbir Tanzimatçının fikrinin özünde askeri modernleşmeden yahut katı bir merkezileşmeden yola çıkan çözüm önerisine rastlayamayız. Toplumsal huzursuzluklarda askeri müdahale ihtimalinin en son denenecek yöntem olduğu fikriyle karşılaşmaktayız. Sadık Rifat Paşa'nın da söylediği gibi:

“şimdiki halde Avrupa düvel hükümdâranı ... kuvve-i askeriyye ... m'a-hazâ bu esbâb-ı lâzîmenin ictimâ'ına gavâ'il-i seferiyye man'i ve adüvv mesâbesinde olduğundan *dâhilen ve haricen* sebebli ve sebebsiz muharebe kapuları açılmak ya'ni bir fâ'ide-i melhûze için mahazîr-i adîde ihtiyâr kılınmak misüllü muhâtarat-ı âletiyeye, kuvva-i mülkiyeye hâlel vireceğinden bu makule şeylere sebep virilmekten ihtirâz ile farazâ, dahilen ve haricen bir gûne münâzaât zuhûr itse bile tedâbîr-i mukteziyye ve ba'zan vesâtît-ı düveliyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def' ve teskinine çalışılıb hâsılı netâyic-i reddiyyesi melhuz olan muhârebeyi bilâ-mûcib kat'â ihtiyâr itmemektedirler.”⁷⁹⁶

Tanzimatçıların ilk temsilcilerinden olan Sadık Rifat Paşa'ya benzer şekilde, son temsilcilerden birisi olan Midhat Paşa da askeri müdahalenin en son başvurulması gereken bir önlem olduğu düşüncesindedir. Zira onun Niş ve Tuna valilikleri sırasındaki başarılı yönetiminin sırrının, askeri müdahaleyi gereksizleştiren bir politika uygulamasında olduğunu belirtmektedir. Yine Sadık Rifat Paşa'nın da benzer şekilde belirttiği gibi, “Nizamât-ı mevcûde ve idare-i câriyyeden hoşnud olan milleti ifsad

irsâl-i asâkir ve mühimmatta yûsr u sühûlet şöyle dursun vakt-i âsâyîşte bile ebnâ-yı sebile nakl-i eşya ve zehair vesâirede suûbet-i dâimesi olarak tevsî-i ticarete mümânaat-ı külliyesi zâhirdir...” Sadık Rifat Paşa, yolların olmayışının tabii bir istihkam olduğuna dair fikri çürütmesinin ardından söylediği son cümle, aslında ülkenin kalkınması ve halkın zenginliği için olmazsa olmaz yatırımların başında geldiğine dair daha genişçe yer ayırdığı asıl meselenin başlangıcı olduğu gibi, aslında lâyihasının ilk cümleleri de yine buna dairdir: “Teslîm-kerde-i erbâb-ı ukuldur ki her mülk ve devletin tezâyüd-i mâmûriyet ve menfaat ve tekessür-i ticaretinin asl-ı esbab-ı teshiliyesi tesviye-i turuk maddesidir...” Lâyiha için bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 76-80).

⁷⁹⁶ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 3); Seyitdanlıoğlu (1996: 119).

edebilmek muhal kabilindendir.”⁷⁹⁷ Midhat Paşa'nın uygulamaya koyduğu Tanzimatçı zihniyetin temelinde de halkın refahının ve zenginliğinin artırılması bulunmaktaydı.⁷⁹⁸ Elbette bölgenin güvenliğini sağlamak son derece önemliydi, fakat bunu yol yapımına ihtiyaç duymadan zaten başarmıştı.

Midhat Paşa bizim için önemlidir, zira onun adını zikretmeden geçmek, Tanzimatçının iktisadi ve politik uygulamalarının hayata geçirilmesinin, mevcut maddi koşullar çerçevesinde, en mükemmel örneklerinden birisinin görmezden gelinmesi anlamına gelecektir. Nitekim Midhat Paşa, her şeyden önce, Tanzimatçı zihniyetin teorisini taşrada pratiğe dökme konusunun vücut bulmuş halidir. Bir başka deyişle, 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilen ilk metinden itibaren tekrarlana gelen ve çoğu zaman sürüncemede kalan pek çok fikri ve vaadi uygulamaya koyabilen, neredeyse bütün yönleriyle Tanzimatçı ideolojinin kâmil valisidir. Mustafa Reşid Paşa'nın daha en başında ortaya koymuş olduğu fikir, imparatorluğun bekasının ancak halkın refah ve mutluluğu yoluyla sağlanabileceği ve bunu sağlamanın en önde gelen koşulunun da tarımsal üretimin geliştirilmesi ve ticaretin artırılması ile doğal hakları temel alan hukukun üstünlüğünün sağlanmasıydı. Midhat Paşa'nın önce Niş eyaleti, ardından Tuna vilayeti valiliklerinde başlatmış olduğu uygulamalar, işte daha en başında ortaya konulmuş olan Tanzimat ideolojisinin veya ütopyasının hayat bulmuş şekliydi.

⁷⁹⁷ Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988: 39). Sadık Rifat Paşa'nın oğlu Mehmed Rauf, asıl önemli olanın halkın memnuniyetinin sağlanması gerekliliği olduğunu vurgulamaktadır: “Velhâsıl hoşnûdî-yi millet bekâ-yı hukûmetine başlıca bir illet olduğundan büyük ve küçük kâffe-i nâsın istirahat-ı kâmile ve memnûniyyet-i kalbiyyelerini her bâr gözederek mülk ü millet ve âdâb-ı hukûmete dokunmayacak sûrette her şahsın cânı ne gûne eğlenmek ve ne suretle şey yapırmak ister ise kimse tarafından mümânaat vâki olmayıp...” Mehmed Rauf ([1852a] 2022: 180).

⁷⁹⁸ Sadık Rifat Paşa (1988: 36-37) Tanzimatçı ideolojinin bu konudaki yaklaşımını şöyle özetlemekteydi: “Kesret-i arazi-yi hâliyyeden kalil olan arazi-i mevrû'a ve mamûre evlâ ve müreccah olduğundan bir devletin kudret ve mekneti mutasarrıf olduğu arazinin vüs'atı ile kıyas olunmayıp, mülkünün mamûriyeti ve tebaa-i mevcûdesinin kesret ve vefreti ile itibar olunur. Bir mülkte kesret üzere ahali mevcut olmadıkça matlub vehile mamur olamaz. Kesret-i nüfus mahsulatin tekessürü ve derûn-ı memâmikte ecnebilerin şurût-ı lâzime ile istimlâk ve tavattun etmelerine ruhsat itası ile hâsıl olur. Serbestî-yi tasarruf-ı emlâk ve emvâl ve muhafaza-ı hukuk maddelerine riayet ve dikkat olunması dahi, tezâyüd-i nüfusa ve mamûriyet-i beldeye bâdîdir. Ahâli-yi mevcûdenin harice nefy ve tard ve nakli keyfiyeti mülk ve milletin mikdar-ı nüfusuna ve kuvve-i maliyyesine za'af ve tenezzül îras eder. (...) Erbâb-ı servetin emniyet-i tâmmе bularak nukûd ve sermayelerini kullanmaları mülk ve milletin kesb-i mâmûriyet etmesine sebeptir. Ehl-i servet emniyet bulamayıp da sermayelerinden müstefid olamıyarak yalnız hıfz ve iddihâr ederler ise, fâide-i umumiyye hâsıl olamaz ve belki öyle mahallerde mâmûriyet-i mülkiyye bile husule gelemez.”

Midhat Paşa'nın en çok üstünde durduğu ve önem verdiği reform, 1849 yılında ilk defa olarak Hariciye Nazırı atanan Âlî Efendi'nin, planlarını halihazırda tamamladıklarını söylediği güvenliğin sağlanması ve ulaşımın geliştirilmesine dair reformlardı. Elbette buradaki iddiamız, o dönemde belirlendiği söylenen bir reform programının 1860'lar sonrasında Midhat Paşa tarafından uygulamaya konulduğu değildir. Aksine ve bizce daha önemli olarak, İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu reformun kaynağını aynı meseleden ibaret gören bir ideolojinin varlığıdır. 1860'ların başında Sırbistan sınırındaki Niş eyaletinde yaşayan Bulgarların memnuniyetsizliğinin artması neticesinde bir kısmı Sırbistan'a göç etmekte, bir kısmı ise isyan fikrine meyletmekte olduklarından, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın vilayetin idaresinden memnuniyetsizliği nedeniyle Osman Paşa azledilmiş, ardından Niş'in "ehemmiyet-i mevkiyesi cihetiyle vali bulunacak zatın idare-i mülkiyeye vakıf ve dirayet-i sahiha ile muttasıf olması lazıme-i halden bulunduğu mebni" denilerek Meclis-i Vâlâ baş katibi Midhat Efendi'nin vezirlik rütbesiyle 4 Şubat 1861 tarihinde Niş valisi olarak tayin edilmesine karar verilmiştir.⁷⁹⁹ Niş'teki huzursuzluğun nedenlerine dair tetkiklerde bulunan Midhat Paşa, meselenin, tıpkı Mustafa Reşid Paşa'nın Yunan bağımsızlığına ve Sırbistan özerkliğine yol açtığını iddia ettiği sorunlardan kaynaklandığını belirtmiştir:

"Memleketin hiçbir yanında araba işleyecek şose yolu olmayıp mahsulün taşınmasında halk çeşitli zorluklarla karşılaşmakta ve birkaç yıldan beri artan eşkıyalık ve yol kesme belaları ile de bütün bütün muamelata gelen durgun herkesi fakirleştirmiş ve ahalinin birkaç yıllık vergisi toplanamayarak kalmıştır. Ayrıca çiftlik sahiplerine de on milyon kuruştan fazla borçları biriktiğinden, ahaliye tam bir karamsarlık hasıl olmuştur.

Halbuki eyaletin bitişik komşusu olan Sırbistan'da, her taraf muntazam yollarla imar edilmiş olup, emniyet ve asayiş de mükemmel olduğundan, bütün Bulgarlar bundan dolayı Sırbistan'a göç etmek veyahut oraya iltihak etmek arzusunun bundan doğduğu ve hükümet tarafından bunların ıslahı ve çaresi aranılacak yerde, Bulgarları göçten caydırmak için hudut boylarındaki Bulgar köylerine yirmişer otuzar nefer muvazzaf asker konulmuş ve bunların da çoğu Bulgar evlerine yerleşip sahipleri açıkta kaldığından, bu durumun da herifleri bir kat daha göçe zorladığı anlaşılmıştır."⁸⁰⁰

Tıpkı uzun yıllar önce Mustafa Reşid Paşa'nın Palmerston'a sunduğu memorandumda İmparatorluğun dağılmakta olmasına dair gerekçe olarak belirttiği üzere, Niş'teki

⁷⁹⁹ BOA., İ.MMS.21/924, 23 Receb 1277 (4 Şubat 1861); BOA., İ.DH., 568/31336, 8 Şaban 1277 (19 Şubat 1861); Ali Haydar Midhat (1997: 29-30).

⁸⁰⁰ Ali Haydar Midhat (1997: 31-32).

huzursuzluğun kaynağı Midhat Paşa'ya göre de iktisadi durgunluk, can ve mal güvenliğinin sağlanamaması ve kötü idare idi. Dolayısıyla Midhat Paşa'nın sorunların kaynağının başlangıç noktası gördüğü mevcut iktisadi problemlerin çözümü maksadıyla Niş eyaletinde kapsamlı bir karayolu inşaatına başlandığı gibi “eyaletteki haydut ve eşkıyalı[k]” da yok edilerek güvenlik sağlanmıştır.⁸⁰¹

Yolların yapılması ve güvenliğin sağlanması, halkın mahsullerini Selanik, Manastır ve Filibe gibi bölgelere kolaylıkla ulaştırarak satabilmesine olanak sağlamıştır. “Bu suretle görülen kalkınma faaliyetlerinin en büyük başlangıcı, yolların düzenlenmesi ve bir de eyaletteki haydut ve eşkıyalığın yok edilmesiyle ticaretin canlanması meselesi olduğu gibi, sair iş ve icraatların da halkın hoşuna gitmesi”nin refahın artmasına büyük katkıda bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁰² Halkın refahının sağlanması amacıyla uyguladığı reformlarla, yalnızca üç sene Niş eyaleti valiliği yapan Midhat Paşa, halkın huzursuzluğunu büyük oranda giderdiğini, fakat Vidin ve Silistre gibi komşu eyaletlerdeki kötü yönetim nedeniyle Avrupa'ya yapılan şikayetler artmakta olduğundan, Âlî ve Fuad Paşa'nın bir süredir eyalet yönetimine dair yapmak istedikleri reformların başlangıcını oluşturmak üzere, Niş valiliğinde başarılı bulunan Midhat Paşa, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilayeti valiliğine tayin edilmiştir.⁸⁰³ Yeni bir vilayet sisteminin uygulamaya konulmasında ilan edilen esas maksat, memleketin kalkınması ve halkın refahının sağlanmasıydı:

“Vilayet İdare Usulünün böyle yeni ve düzgün bir hale konulmasındaki asıl maksat, memleketin kalkınması, ahalinin refahının yükselmesi ve saadet içinde yaşamasıdır. Ana Nizamname'de de belirtildiği üzere, yapılan bütün bu işler, yani köylerde ihtiyar heyetlerinden başlayarak her kazada idare ve dava meclisleri adıyla heyetler kurulması ve bunların sancaklardaki Meclislere ve onların da tamamıyla vilayet merkezine bağlanması ve yılda bir kere Vilayet Genel Meclisinin toplanması, vilayet muavini ve merkez mutasarrıfı, yabancı işleri ve nafia müdürleri namıyla değişik memurlar tayin edilmesi gibi icraatların *hepsinin*

⁸⁰¹ “Ahalinin ıslahat fikirleriyle istenilen idarenin meydana gelmesine en tesirli çare ve tedbirin bu yolda yapılacak icraatlar olduğunu artık gereği gibi anlaşılmıştı. Her şeyden evvel yolların yapım ve onarımına gayret gösterildiğinden, ilk sene epeyce şose yollar yapılmış ve evvelden 150 kıyye yük üç günde bir yere taşınırken, şose yolda bir araba ile 500 kıyyenin bir günde taşınabildiğini Bulgarlar görüp faydasını anlayınca, yolların çoğalmasını kendileri de istemişlerdir.” (Ali Haydar Midhat 1997: 33). Niş valisi Midhat Paşa tarafından kaleme alınan yolların yapılması ile ticaret arasındaki ilişkinin vurgulandığı bir belge için bkz. BOA., İ.MVL., 482/21874, lef 1, 14 Receb 1279 (5 Ocak 1863), belgenin ikinci sayfası.

⁸⁰² Ali Haydar Midhat (1997: 33-34).

⁸⁰³ Ali Haydar Midhat (1997: 43-44).

asıl maksadı imar ve kalkınmaya hizmet etmek için kullanılacak vasıtalaradır. Bunların asıl maksatlarına uygun kullanılması, vilayetin ve ahalisinin ümran ve asayişini tamamlayacak tedbirlerin alınması valinin görevi bulunduğundan, evvelce Niş eyaletinde şose yollarının ve bir de ticaretteki emniyet ve kolaylığın memleket kalkınmasındaki hızlı etkileri büyük tecrübelerle görüldüğünden, bu iki husus diğer işlerden öne alınarak hemen çalışmaya başlanılmıştır. Menafii Sandıkları, Tuna ticaret gemileri ve şirket arabaları ile ıslahhane ve fabrika, hastane ve hapishaneler ve hükümet binaları gibi imar çalışmaları da birbiri ardından vücuda gelmiştir. Hasılı Midhat Paşa'nın üç buçuk yılı içinde, vilayeti dahilindeki memleket ve ahalisinin refah ve kalkınması fevkalade yükselmiş ve bu ilerlemenin tabii sonucu olarak hazinenin varidatları da yüzde elli nisbetinde artmıştır."⁸⁰⁴

Tuna vilayeti valiliğindeki görevine de yol yapımı ve yolların güvenliğinin sağlanmasına yönelik çabalarla başlayan Midhat Paşa, neden işlere ilk olarak buradan başladığını ise, hızlı bir şekilde kalkınmaya etkide bulunması olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla Midhat Paşa'nın uygulamaları, Tanzimatçı ideolojinin ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve ticaretin desteklenmesiyle birlikte pek çok sorunun çözümünde en büyük adımın atılacağına dair düşüncesiyle son derece uyum içerisindedir. Midhat Paşa şose yolların inşasıyla yetinmemiş ve yollarda insan ve emtia taşımacılığı yapmak üzere bir de araba şirketi kurmuştur. Niş eyaletini yönettiği sırada kurduğu şirketi Tuna vilayeti valiliği sırasında daha da büyüterek, valilikten ayrıldığı 1868 yılında şirketin 441 at, 171 fayton ile yaylı ve yaysız araba, 36 kızağı bulunmasının yanı sıra Rusçuk'ta araba imal etmek için kurulan bir de fabrikası bulunmaktaydı.⁸⁰⁵ Kara ulaşımının yanı sıra, Tuna nehrinin ulaşım elverişli bölgelerinden Osmanlı Devleti o güne kadar faydalanmamış ve söz konusu nehirdeki ulaşım Avusturya tekelinde kalmıştır. Midhat Paşa bu konuya da ilgi göstererek dört vapur satın alarak Tuna nehri ulaşımında Avusturya vapurlarıyla rekabete girişmiştir.⁸⁰⁶ Hiç kuşku yok ki Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna valilikleri sırasında başardıkları, uygulamada tipik bir örneği yansıtmamaktadır. Diğer taraftan ise, geriye dönüp bakıldığında, Midhat Paşa'nın uygulamaya koyabildiği zihniyet, istisna değil, Tanzimatçılar açısından tipiktir.

Bu noktada Midhat Paşa'yı bir kenara bırakarak daha eski tarihlere doğru yol aldığımızda, karşımıza aynı zihniyeti yansıtan çok sayıda örnek çıkmaktadır. Yabancı

⁸⁰⁴ Ali Haydar Midhat (1997: 47).

⁸⁰⁵ Koç (2021: 213).

⁸⁰⁶ Ali Haydar Midhat (1997: 50-52).

sermaye tarafından yapılan demiryollarının bir bütün olarak ülkeyi kalkındıramayacağını farkında olan Tanzimatçı bürokratlar, demiryollarının ulaşmadığı bölgeleri, bir karayolları ağıyla örerek, özellikle demiryollarına çevre bölgelerden ulaşım sağlanarak, demiryollarının üretimi canlandıracağı bölgelerin etki alanı genişletilmek istemekteydiler. Aslına bakılırsa, demiryolu inşaatlarının henüz başlamadığı dönemde, Sadık Rifat Paşa, limanlara yakın bölgelerde ticaret sayesinde yaşanan tarımsal üretim artışının, karayollarının inşasıyla iç bölgelere taşınmasına dair çeşitli lâyhalar kaleme almıştır. Örneğin 20 Zilkade 1261 (20 Kasım 1845) tarihli bir lâyihasında şöyle demektedir:

“Bi-tevfikihi-teâlâ Memâlik-i Mahrûse-i hazret-i şâhânenin istikmâl-i mâmûriyyet hususu bi’l-cümle vükelâ-yı devlet-i âlfîyye hazerâtı indlerinde nuhbe-i efkâr ve esbâb-ı nafia-yı mukteziyesi malûm ve nümûdâr olarak olbabda tafsil ve beyâna hacet görünmez ise de kaffe-i düvelde mâmûriyet-i mülke ve tebaa keyfiyeti akdem umurdan ve ale’l-husus kuvve-i mevcûdeleri dâire-i intizâmiyeye girmiş olan devletlerin revnak-ı hali imâr-ı mülk ve millet ve teksir-i esbâb-ı ticaret ve menfaat ile husûle gelmekte olduğu müsellemtan olub lilhamdu mahzâ muvaffakiyyet-i bâhire-i hazret-i hilâfetpenâhi âsarıyla husûle gelen tensikat-ı askeriye iktizâsınca kuvve-i sahiha-yı matlûbe hasıl olmuş ve olmakda bulunmuş ve bu cihetle yekdiğer lâzım-ı melzûm kabîlinden olan îmar-ı mülk ve millet kaziiyesinin derece-i matlûbeyeye îsali bir kat daha elzem görünmüş olmağla ittihaz olunan usûl adlfîyye üzere memâlik-i devlet-i âlfîyyede her türlü mâmûriyyetin husûlü memûl olarak gerek ahâlisinin ülfetine ve gerek arazisinin vüs’atine göre evvel be-evvel cihet-i mütenevvia-yı mâmûriyyetten emr-i zirâatın teksirine ve bu yüzden tarik-i ticaret ve mâmûriyyetin tevsîne bakılmak münâsib ve lâzım olduğu uzun mütâlaaya mevkûf olmayarak kabul ve teslim olunur. Bu keyfiyyet ahâli ve tebaa beyninde dahi malûm ve meczûm olmasıyla bi-lütîfihi-teâlâ birkaç senelerden beri memâlik-i devlet-i âlfîyyede esbâb-ı zirâat tevsîi olunarak sahilde bulunan ve sahile karib olan kazalarda âsar-ı nafiası zımnında menfaat-ı miriyesi meşhûd olduğu ca-yı inkâr değildir fakat derûn-ı memâlik-i şâhânedede bulunan ahâli dahi işbu zirâat maddesine gayret etmekte iseler de sahile baid olan mahaller ve tarik-i nakli sühûletli olmayan yerler ahâlisi bu menfaat-i ticaretten mahrum olub mahsûlât-ı vâkıaları mahallinde baha etmeyerek git git masârifat-ı vâkıalarını koruyamayub sa’ylarına fütur geleceği misillü muhtâc oldukları yollar tesviye ve bazı muktezi olan nehirlere tathir olunarak o makûle yerlerden dahi sevâhile külliyetli zahâir indirildiği ve kıymet-i lâyıkasıyla satıldığı halde düvel-i ecnebiyye tüccarı pek de memâlik-i şimâliye ticaretine muhtâc olmaksızın memâlik-i devlet-i âlfîyyeden matlûb vechle zahire mubâyaaıyla tebaa-yı devlet-i âlfîyyenin kesb-i menfaat etmelerine ve memâlik-i devlet-i âlfîyyenin ihrâcat-ı mahsulünün tezâyüdüne bâis olarak işte ol vakit an-be-an mâmûriyyet-i sahihasına yalnız bu madde bile sebep-i kavî olacağı lede’l-mütâlaa red olunamaz ... o makûle yolların topuna birden başlanmak kabil şey olmayarak vech-i sühûletine mütâlaa etmek usûl-ı hükûmete ve zât-ı maslahata muvâfık olması cihetiyle meselâ kesret-i zirâat ve ticarete ziyâde müstaid ve tanzim ve tesviyesi pek elzem görünen bir mahalden bed’en olunmak ve kezâlik îâne ve îmar maddesine dahi en ziyâde münbit ve mahsûldâr ve münâsib mahalden numûne vechle başlanmak üzere bunların iktizâ

eden masârifatının tesviyesi emsallerine tatbîkan bâzan cânib-i hükümetin îânesine ve ekser ya kumpanya ve şirketler akdine (...)”⁸⁰⁷

Sadık Rifat Paşa'nın uzunca bir alıntısını paylaştığımız bu layihası, Tanzimatçıların yolların inşası konusunda ne düşündüklerini en açık bir şekilde sergilemektedir. Yol, bir Tanzimatçı için her şeyden evvel toplumsal refahın ve ülkenin kalkındırılmasının en önemli araçlarından birisi olduğu gibi, layihada da görüldüğü üzere, dünya ekonomisine gönüllü ve istekli dahil olmanın sağlayıcısıdır.⁸⁰⁸ Daha önce Fuad Paşa'da gördüğümüze benzer bir şekilde, Sadık Rifat Paşa da tarımsal üretimin artırılarak daha fazla ihracata konu edilmesini, dış ticaret dengesini sağlamanın vasıtası olarak görmekteydi. Kıyı bölgelerindeki tarımsal üretim artışını, yolların inşasıyla birlikte, iç bölgelere taşıyarak, Rusya ile olan tahıl ticareti rekabetinde avantaj elde edileceğini düşünmektedir. Hepsinden önemlisi ise, mali sıkıntılar nedeniyle, yol inşasının önceliğinin verileceği bölgenin tarımın ve ticaretin artmasına en uygun bölge olması gerektiğini düşünmektedir. Bir başka deyişle, dünya ekonomisiyle bütünleşmesine en müsait olan yerlere yol yapımında öncelik verilmesi gerekmektedir. Açıkça görüldüğü üzere, neredeyse tamamen yol yapımına ayrılmış bu layihada, Sadık Rifat Paşa, önceliği hiçbir şekilde merkezileşmeye veya güvenlik meselesine vermediği gibi, bu konulara değinmemiştir bile.⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ Layihanın tam metni için bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 17-19). Benzer içerikli bir başka layiha için bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1292: 74-80).

⁸⁰⁸ Bir başka yerde Sadık Rifat Paşa (1988a: 52-53) şöyle demektedir: "...tebaa-yı mevcûdenin memâlik-i dâhiliyye ve hâriciyye ile teksir-i ticaret ve istihsal-i menafî' ve servet eylemelerini dai olan teshlât ve tedâbir ve tertibâtın istikmâli maddesine itina ve ihtimâm oluna."

⁸⁰⁹ Yollar hakkında genel olarak Tanzimatçılarla ve özelde Sadık Rifat Paşa ile aynı görüşlere sahip bir başka kişi, Rifat Paşa'nın büyük oğlu Mehmed Rauf'dur. Henüz yirmili yaşlarının başında, genç bir kâtip olduğu dönemde kaleme aldığı Avrupa Lâyihası'nda yollar ile merkezileşmeyi değil, iktisadi gelişimi özdeşleştirmektedir: "Avrupalılar ikdâm u gayret ü hüner ve mârifet sâyesinde her şeyi teshîl etmiş oldukları misillü teksîr-i muâmelât-ı ticârete ve tevfir-i emr-i zirâate en ziyâde lâzım olan nakl-i eşyâ mâdde-i mühimmesini dahi kemâliyle teshîl etmişlerdir. (...) İşte Avrupa'nın kâffe-i memâlikinde yollar bu sûretle muntazam olmuş ve husûsan vapor arabalarının dahi bir taraftan yapılması cihetiyle Avrupa kıtasında mütevattın olan ahâlî, zahîre ve fabrikalarda îmal olunan eşyâ-yı mütenevvia-i vâfireyi arabalar ile bervech-i sühûlet ehvence masârifle diledikleri mahalle nakl ederek lâyenkati alışverişten hâli değildirler. (...) Hâsılı bu misillü esbâb-ı sühûlet berkemâl olması sebebiyle meselâ bir karyede kaht u galâ ve diğesinde bilakis zahîrece bolluk rûnümâ olduğu hâlde yolların fenalığından nâşî ihtiyâcı olan veyâhud kâr u ticâret melhûz bulunan memleketlere zahîre ve eşyâ-yı sâireyi getiremeyip de orada pek ehven satmak veyâhud çürüdüp atmak ve kârımız olmuyor nâfile zahmet çekiyoruz diyerek bilâhare zirâat ve sanatı elden bırakmak misillü devlet ü milletin zaaf ü harabiyyeti müstelzim olacak şeyler memleketlerinin hiçbirinde olmayıp ahâlî ve tebâlarının ekserîsi lâyenkati zirâat ve sanatlarının menâfiini görerek dâimâ o misillü esbâb-ı asayiş ve mâmûriyyeti tezyîd etmekte ve bir taraftan dahi böyle beyne'l-memâlik cevelân eden bunca nâsın gelip gitmeleri dahi yekdiğerinin taayyüş ve refâhına pek büyük

Sadık Rifat Paşa'nın, 1845'te yazdığı lâyhada, yani teorik metinde, öne sürdüğü tezlerin benzerleri ilerleyen tarihlerde hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Demiryolu imtiyazlarının verilmeye başlandığı dönemden itibaren karayolları inşası daha ciddi bir şekilde üzerinde düşünülen bir mesele olarak kendisini gösterir. Bu amaçla, 1857 yılında, Meclis-i Nafia'ya bağlı olmak üzere, “âzâlığa dâima erbâb-ı ilim ve vukufa münhasır bulunmak üzere” mühendislerin tayin edileceği bir Maabir Komisyonu kurulması gündeme gelmiştir.⁸¹⁰ Komisyonun kurulma gerekçesinde yollara yüklenen anlama göz atılması, daha önce de vurguladığımız gibi, Tanzimatçıların salt homo-politicus olarak değerlendirilmemesi gerektiğine dair tezimizi destekler. Nitekim, bu belgede son derece açık bir şekilde belirtildiği üzere, yol ağlarının genişletilmesine dair isteğin temel ve ilk amacı ne daha kolay vergi toplayabilmek ne de daha merkezi bir kontrol sağlayabilmektir; aksine bahsedilen ve üzerinde durulan ilk amaç iktisadi kalkınmaya sağlayacağı faydadır. Demiryollarının inşa edilmesiyle birlikte hatlar boyunca ortaya çıkacağı düşünülen iktisadi canlanmanın, yalnızca bu bölgelerle sınırlı kalmaması amacıyla karayolu ağı inşaatlarına başlanarak, iktisadi gelişimin etkisinin yaygınlaştırılması amaçlanmaktadır. “Memâlik-i mahrûse-i cenâb-ı mülûkânenin feyz ve bereket ve fart-ı mâ'mûriyyete kabiliyeti cihetiyle yegâne-i âlem denmeye şâyân olduğu müsellemdir” diye başlanan belgenin devamında İmparatorluğun iktisadi potansiyelini gerçekliğe dönüştürmek için yolların ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin önemine vurguyla devam etmektedir:

“Fakat yolsuzluktan dolayı çekilen zahmet feyz ve bereketden müstefid olmağa ve ma'mûriyyetin tevsî' eylesine mâni olduğu bedihî olub bu yolda ya'nî teshîl-i turukun fâide ve lüzûmu hakkında şimdiye kadar pek çok şeyler denilmiş ve bayağı kitaplar yazılmış olduğundan bunun tekrarına ictisâr olunamaz. Sâye-i muvâfakat-vâye-i hazret-i şehinşâhîde şu ümniyyenin bâ'zı mukaddemât husûlü görünmeğe başlayıb şöyle ki Avrupa sermayedârânı memâlik-i şâhânedede demiryolları yapmak istîd'âsına kalkışarak Samsun ve İzmir ve Köstence ve Haleb tarîkleri için mukâvelenâmeler yapmış ve bunların içinden Köstence tarîkinin az vakit içinde

medâr olmakda olduğundan ve mâdde-i mühimme-i mâ'mûriyyetin ânbeân ilerlemesi hakkında hükümetleri tarafından dahi ikdâmât-ı mütevâliyye ve muavenât ü teşvikât-ı mütemâdiyye icrâ olduğundan kâffe-i memleket ve arâzileri bir rütbe kesb-i mâ'mûriyyet eylemişdir ki düz olan mahaller şöyle dursun kayalık dağların üzerine bile taşları kırıp sedler yaparak arâzî-yi mevcûdelerinde bir karış yer bırakmayıp ve ilm-i zirâati dahi kemâle erdirdikleri cihetle tarla ve sahrâları iki senede bir yatmak için boş bırakmak mecbûr olmayıp her sene beher gûne şey ekerek ve her tarlanın etrafına sırasıyla ağaçlar dahi dikilerek...” Mehmed Rauf ([1852a] 2022: 180-182).

⁸¹⁰ Meclis-i Maabir'in üyeliği için önerilenler arasında Osmanlı hizmetinde bulunan yabancı mühendisler ile yurtdışında eğitim almış Osmanlılar bulunmaktaydı. bkz. BOA., İ.MMS., 11/452, 19 Safer 1274 (9 Ekim 1857), lef 2 ve lef 3.

başlayacağı kavîyyen me'mûl olduğu gibi İzmir yolunun dahi mühendisleri ve bâ'zı âlât ve edâvatı mahalline gelerek mukaddemât-ı 'ameliyyâtına başlanmış olduğundan inşallah-ı Teâlâ karîben bunların âsâr-ı fiiliye ve sahilhasının müşâhede olunacağı kavîyyen me'mûl ise de bu demiryollarına nakl ve isâl-i eşya edecek 'âdî tarîkleri dahi düşünmek ve çünkü bunlar oldukça mecârî-i 'azîmeden olan demiryollarının vereceği fâ'ide güzergâhlarına münhasır olarak etrâfinin müstefid olamayacağı bedhî olmasıyla demiryollarının fâ'idesini mümkün merteye uzaklara isâl etmek vesâ'ilini aramak ehemmi-i umûrdandır. ...”⁸¹¹

Benzer yaklaşım, Şubat 1858 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzîmat tarafından onaylanmış olan Meclis-i Maabir'in nizamnamesiyle⁸¹² ilgili yazışmalara da yansımıştır. 17 Cemaziyelahir 1274 tarihli Meclis-i Âlî-i Tanzîmat tarafından kaleme alınan belge özellikle zikredilmeye değer mahiyettedir:

“... memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhânenin ikmâl-i ma'mûriyeti hakkında lâzım gelen esbâb ve vesâilin kuvveden fiile ihrâcına sarf-ı ma'lûmat ve rü'yet etmek üzere bundan mukaddem ba-irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî tertîb ve teşkil olunmuş olan maâbir meclisi kendi vezâif-i esasîyesini tâyin zımında bir nizâm-nâme lâyihası yapıp Meclis-i Tanzîmat'a gönderilmesi Ticaret Nezâret-i celilesine havâle olunmuş idi. ... Meclis-i mezkûrun mütâlaa ve arz etmeye memur olacağı şeyler imâr-ı memleketten ibaret olarak vezâif-i ma'rûza yolunda olmağla tasdîki hâvi nizâm-nâmeye zeyl yazılıp beraber olan tezekkür ile takdim-i pişgâh-ı âlî-i sadaretpenâhîleri kılınmış ve *dünyanın her tarafında böyle tesviye-i turuk ve izhâr ve teshil-i umûr-ı ticâret ve tezyîd-i zirâat ve keşf ve imâl-i maden ve muhafaza ve idare-i eşcar misillü hususlara ne mertebede ihtimam ve sarf-ı mesai olunur ise ol kadar faide mer'î ve meşhud olageldiği ve bunlar nezd-i ma'delet-vefr-i hazret-i padişâhide be-gayet-i matlub ve mültezem bulunduğu...*”⁸¹³

Dolayısıyla yabancı sermayenin yapmış olduğu demiryollarıyla kesişecek şekilde kara yollarının yapılması ve nehirlerin ulaşımına uygun hale getirilmesiyle birlikte, daha geniş bir alanın dünya ekonomisine dahil edilebilme imkanı yaratılmış ve böylelikle “teshîl-i umûr-ı ticâret ve tezyîd-i zirâ'at ve keşf ve imâl-i ma'den ve muhâfaza ve idâre-i eşcâr misillü esbâb-ı ma'mûriyeti ve fevâ'id ve muhassenata mûcib”⁸¹⁴ meselelerle ilgilenecek Maabir Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hammaddenin hem üretimini hem de rekabet gücünü artırarak, halkın refahına, İmparatorluğun kalkınmasına hizmet edecektir.

⁸¹¹ BOA., İ.MMS., 11/452, 19 Safer 1274 (9 Ekim 1857).

⁸¹² Nizamname için bkz. BOA., İ.MMS., 13/540, 16 Cemaziyelahir 1274 (1 Şubat 1858), lef 3; BOA., A.}DVN.MKL., 74/30, 5 Safer 1275 (14 Eylül 1858).

⁸¹³ BOA., İ.MMS., 13/540, 17 Cemaziyelahir 1274 (2 Şubat 1858), lef 1. Metindeki vurgu tarafımıza aittir.

⁸¹⁴ BOA., İ.MMS., 13/540, 24 Muharrem 1275 (3 Eylül 1858), lef 4.

Tanzimatçıların ziraata ve ticarete verdikleri kıymet ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeye yönelik arzularını gösterir bir başka girişimleri ise uluslararası endüstri fuarlarına katılımlarıdır. Bu fuarlardan ilki, 1851 yılında Londra’da gerçekleşmiştir. İngiltere’nin ev sahipliğinde yapılan ilk sergi için Osmanlı Devleti’ne yapılan davet üzerine Sultan bu işi organize etmek amacıyla Ticaret Nazırı İsmail Paşa’nın başkanlığında bir komisyon kurulmasını emretmiştir.⁸¹⁵ Eyaletlere gönderilen bir emirname ile sergide teşhir edilmek üzere, mahalli meclisler tarafından bölgelerinde üretilen ürünlerinden seçilerek, üzerine bölgesi, ürün sahibi ve fiyatının yazılı olduğu etiketler eklenerek Nafia Nezareti’ne gönderilmesi istenmiştir.⁸¹⁶ Bununla birlikte, bölgelerden istenilen ürünlerin gelmesinde yaşanan gecikme nedeniyle Babıali’nin, fuara katılım için kırk günlük bir ek süre istediği anlaşılmaktadır. İngiltere büyükelçisi Stratford Canning’in 4 Şubat 1851 tarihli raporuna göre uzaklık, iletişim problemi gibi nedenlerden dolayı ürünler zamanında toplanamamıştır.⁸¹⁷ Gerçekten de Kayseri konsolosunun kaleme aldığı bir rapor, iletişim probleminden kastın ne olduğunu açıklamaktadır. Konsolos Henry Suter’e göre, Kayseri kaymakamı Mustafa Bey, kendisine gelen emirnamenin içeriğini ilk aşamada tam olarak anlayamadığından, bunun açıklanması ve yapması gerekenler konusunda önerilerde bulunması için kendisine başvurmuştur. Konsolos, kaymakama sergi konusunda genişçe bilgi verdikten sonra, bölgenin hammadde veya mamul, bütün yerel ürünlerinden birer örneği göndermesini tavsiye etmiştir.⁸¹⁸

Bölgelerden İstanbul’a gönderilebilmiş ürünler, biraz gecikmeyle de olsa 6 Nisan 1851 tarihinde gemiye yüklenecek gönderilmeden önce bir müddet İstanbul’da sergilenmiştir.⁸¹⁹ Ticarethane’de toplanmış ürünleri Sultan Abdülmecid de bizzat incelemiştir.⁸²⁰ Osmanlı İmparatorluğundan Londra’ya gönderilen mallar arasında el yapımı mamul mallar bulunsa da beklenebileceği üzere malların büyük bir bölümünü

⁸¹⁵ FO 78/819, No. 126, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 19 Nisan 1850. Kurulan komisyonun üyeleri için bkz. FO 78/821, No. 226, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 19 Temmuz 1850.

⁸¹⁶ Önsoy (1988: 59); Önsoy (1983: 195).

⁸¹⁷ FO 78/852, No. 39, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 4 Şubat 1851.

⁸¹⁸ FO 195/338, No. 17, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 19 Aralık 1850.

⁸¹⁹ Özçeri (2016: 76); Önsoy (1988: 59); FO 78/854, No. 108, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 5 Nisan 1851.

⁸²⁰ Özçeri (2016: 76); Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 49); Mehmed Rauf ([1852a] 2022: 129).

tarım ürünleri ile diğer hammaddeler oluşturmaktaydı.⁸²¹ Aslında, farklı bir şekilde söylemek gerekirse, Londra sergisinde beğenilerek Avrupa piyasası tarafından talep edilmesi durumunda, yüksek miktarda arzı mümkün olan maddeler hammaddelerdir. Zira Osmanlı imalat sistemi, ipek sanayii dışında, yoğun bir talebi karşılayabilecek tarzda örgütlenmiş değildir. Dolayısıyla, çok sayıda el yapımı mamul mal gönderilmiş olsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun sergide potansiyelini pazarladığı, her şeyden önce, hammaddesiydi demek akla daha yatkındır. Sergide verilecek ödülleri belirlemek üzere kurulmuş jürinin en çok etkilendiği ürünler de Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal kaynaklarının zenginliğini gösteren, çok çeşitli ve değerli hammaddeleri idi.⁸²² Fakat en önemlisi ise, kapitalizmin gücünü gösterdiği ve zaferini ilan ettiği böyle bir sergiye katılması, dünya ekonomisine dahil olmaya dair isteğin bir göstergesidir. Sergiye katılma yolundaki isteğin temel nedeni de Osmanlı ekonomisinin potansiyelini, Avrupa sermayedarlarına sergilemektir. Ceride-i Havadis'te 1 Ekim 1850 tarihinde sergiye dair yayımlanan hükümet bildirisinde yine bu amaç belirtilerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi potansiyelini ve bu potansiyeli geliştirmek için Sultan'ın ortaya koyduğu gayretleri Avrupa'da göstermek isteği vurgulanmaktaydı.⁸²³ Bu sergiye katılmanın önemi konusunda Ahmed Lûtfî Efendi de benzer bir yorumda bulunmaktadır: “Bu husûs sanayi’ ve ticâretce menâfi-i mûcib olduğundan ve emti’â-i Osmaniyye’nin revâcını îcâb eylediğinden devletce iktizâsı icrâ olundu.”⁸²⁴

Serginin sonunda Osmanlı Devleti'ne, göndermiş olduğu çeşitli ve kıymetli hammaddelerden dolayı, jürinin verebileceği en yüksek derecede onursal ödül verilirken,⁸²⁵ Osmanlı ürünleri otuz dokuz madalya almıştır.⁸²⁶ Son olarak, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sanayinin yıkımını 1838 ticaret antlaşmasına bağladığını gördüğümüz dönemin vakanüvisi Lûtfî Efendi, bu defa da Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayisinin yıkımını 1851 Uluslararası Londra Sergisi'ne katılmasına bağlasa da İmparatorluk ürünlerinin sergiye katılmasına dair yazdıkları yine de paylaşılmaya değer

⁸²¹ Gönderilen malların bir listesi için bkz. Özçeri (2016: 77-79, dn. 37); Önsoy (1988: 60-61); Önsoy (1983: 196-197).

⁸²² FO 78/851, No. 290, Lord Palmerston'dan Stratford Canning'e, 27 Kasım 1851.

⁸²³ Özçeri (2016: 68); Önsoy (1988: 59).

⁸²⁴ Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 23).

⁸²⁵ FO 78/851, No. 290, Lord Palmerston'dan Stratford Canning'e, 27 Kasım 1851; FO 78/861, No. 386, Stratford Canning'den Lord Palmerston'a, 26 Aralık 1851.

⁸²⁶ Önsoy (1988: 62); Önsoy (1983: 198-199); Özçeri (2016: 81).

niteliktedir. Zira bu sergilere katılmaktaki gayenin İmparatorluktaki üretimin, ticaretin ve medeniyetin artırılması amacı olduğunu belirtmektedir:

“Bu kadar tekellüflerle her taraftan nice bin adamlar ve eşyâ ve her nevi’ mahsûlât ve masnu’âtın ictimâ’ından merâm mu’âmele-i umûmiyye-i sinâ’iyye ve ticâriyyenin teshîl ve tervîci kazıyyesidir ki, bir memleketde bulunmayan bir şeyin diğer memleketlerde dahi i’ mâl ve ihdâsı ile dâire-i medeniyet ve ticaret ve san’atın tevessü’ü husûsuna çalışmak muktezâ-yi insâniyyet ve mûcib-i husûl-i servettir. Lâkin bizim memleket için o zaman bu hâl müstevcib-i fakr ü meskenet olmuştur. Çünkü bizde o zaman sinâ’at ve ticâret ve zirâ’at tahsili için mektebler olmadığından mahsulat-ı sinâ’iyyemiz eskiden kalma bir takım âdi şeyler ve hâsılât-ı zer’iyyemizin çoğu ise mahsûlât-ı tabi’iyyeden ibâret olduğundan bunların numûnelerini Avrupa Avrupa ashâb-ı dikkati görüp, fabrika ve itanpa vâsıtasıyla çalı-süpürgesine kadar eşyâ-yı sinâ’iyyemizi kolaycacak yapup, gemiler dolusu Memâlik-i mahrûsa’ya idhâle başladılar. O vakte kadar memâlikimizde kullandığımız âlât ve eşyâ ve esvâbın pek çoğu kendi mahsulümüz idi. Ondan sonra ağaç kaşık tahta taraklara kadar levâzımın cümlesi pey-derpey memâlik-i ecnebiyyeden gelüp ve ucuzluğu cihetiyle revaç bulup, servet-i mevcûdemizi ecnebilere sülûk gibi çeküp götürdüler. Umûm sergilerden maksad-ı aslî olan te’âtî-yi ma’lûmât ve mer’iyyât bizce beyne’l-isneyn olamadı. Biz yalnız iyi-fenâ nemiz var ise meydâna koyup öğrettik. Avrupalı’nın sergiye vaz’ ettikleri âsâr-ı sinâ’iyye ve acibesinden bir şey telâkki edemeyüp yalnız onların yaptıkları şeyleri mubâyâ’a ile hâzır paralarımız fedâ eyledik...”⁸²⁷

Aydınlanma filozoflarının vurguladığı ve kapitalistler tarafından benimsenen, ticaretin ve iktisadi ilişkilerin barışa hizmet ettiğine dair söylem, 1 Mayıs 1851 tarihinde başlayan Londra sergisinin de temel söylemlerinden bir tanesiydi.⁸²⁸ Diğer taraftan 1851 yılında başlayan söz konusu uluslararası fuarların, sergilediği bir diğer ideolojik söylem, yine Aydınlanma felsefesinin ürünlerinden birisi olan ilerlemeye inancın maddi görünümleydi.⁸²⁹ Medeni Batı’nın, aklın ışığında ilerlemesinin maddi ürünleri, aklın evrenselliğine olan inançla birlikte uluslararası bir sergiyle, fuarın ilanında belirtildiği gibi “fikirlerin [ulusların arasında] özgürce alış-verişe”⁸³⁰ sokulmasının göstergesiydi. Fuar katılmak üzere Londra’ya giden Osmanlı bürokratlarından bir tanesi olan Sadık Rifat Paşa’nın büyük oğlu Mehmed Rauf’un, serginin yapılma nedenine dair görüşleri de benzer yöneydi:

⁸²⁷ Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 49).

⁸²⁸ Gabriel (2018: 265); Özçeri (2016: 45).

⁸²⁹ Fuar için Hyde Park’ta kurulan Crystal Palace aynı zamanda dünyanın en büyük serasını içerisinde barındırarak insanın doğa üzerinde kurduğu hakimiyeti de gözler önüne seriyordu (Gabriel 2018: 266).

⁸³⁰ Aktaran: Özçeri (2016: 45).

“...nice ikdâmât ve envâ nizâmât ile kesb ü tahsîl etdikleri maârif ü kemâlât sâyesinde mülk ü devletleri ezmân-ı sâbıkada emsâli görülmemiş sûretde fevkalgâye mâmûriyyet ve kuvvet kesb etmiş ve hüner ü mârifet ve sanatca dahi kendileri pek ziyâde ilerlemiş olduğundan işbu medeniyyet-i kâmilede husûle gelen âsâr-ı nâfianın ekserisi bir yere cem olunarak milel ü akvâm-ı cihânın hüner ü mârifetce kangısı yekdiğerine fâik olduğu anlaşılmaq bu vesîle-i cemîle ile sâir milletler de kendi tebâlarının bilmedikleri bir sanat-ı nâdire de var ise onu ahâlîlerine dahi öğretmek ve bu sırada milel-i ecnebiyyenin kendilerinin memâlikine gidip gelmeleri sebebiyle tebâlarına bir kat daha ticâret ettirmek misillü bâzî mütâlaat-ı nâfia ile İngiltere devleti pâyitahtı olan Londra’da her mülk ve devletde îâmâl ü istîmâl olunan eşyâ-yı mâmûle ve tabîyyeden birer numune konulmaq üzere ekspozisyon yâni bir sergi-yi umûmî küşâd edeceğini îlân edip...”⁸³¹

İlki yapılan uluslararası Londra fuarı kapitalizmin felsefe, politika ve kültürü ideolojisinde bütünleştirmesinin, sömürü yanını gizleyerek ilerlemeyi ön plana çıkarmasının, yoksulluğu gölgeleyerek zenginliği sunmasının, sömürge savaşları yerine Avrupa barışını öne sürmesinin bir göstergisiydi. Bir başka ifadeyle, kapitalizmin maddi “zaferinin” yanı sıra ideolojisinin sahnelenmesiydi.⁸³² Şimdiye kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi, 1851 sergisinde benimsenmiş olan söylem, Tanzimatçıların söylemleri, ideolojik aidiyetleri ve politik arayışlarıyla son derece uyumluydu. 1851 sanayi fuarına katılımları, Tanzimatçılar fikren o dünyaya ait olsalar da iktisadi, politik ve kültürel olarak da İmparatorluklarını Avrupa ile bütünleştirme isteklerinin simgesel ifadesiydi. Nitekim, Tanzimatçılar da Avrupa ile kurulan iktisadi ilişkilerin medeniyeti, barışı ve uluslararasıdaki uyumu yayıcı gücüne inanmakta ve 19. yüzyıldaki Osmanlı Devleti’nin politik durumu açısından benimsenmesi ve sürdürülmesi rasyonel olan politikalarıyla örtüşmekteydi. Birinci bölümde alıntılanan Sultan Abdülmecid’in “Bütün tebaamın mutluluğu için aralıksız sürdürdüğüm çabaların başarıyla sonuçlanacağını ve bundan böyle büyük Avrupa Ailesi’nin bir üyesi olan İmparatorluğumun, tüm dünyaya, uygar milletler topluluğu içinde bir yer tutmayı hakkettiğini kanıtlayacağını umuyorum”⁸³³ sözü, bir anlamda bu politikanın özeti niteliğindedir. Sanayi Fuarı’na katılmaya verilen önem, yalnızca sergilemek üzere emtia göndermekten ibaret değildir. Osmanlı Devleti, insan ilerlemesinin sunulduğu sergiye, aralarında genç bir müftünün

⁸³¹ Mehmed Rauf ([1852] 2022: 129).

⁸³² Gabriel (2018: 266-267).

⁸³³ Şenl (1999: 16-17). Abdülmecid’den çok önce bu sözün farklı bir şekilde Hüsrev Paşa tarafından, kendisinin Avrupa’ya gönderdiği ilk Osmanlı öğrencilerine yazdığı mektupta belirtmişti: “Sizler, Avrupa’nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş olan bir milletin evlatlarısınız.” Aktaran: Erol (2021: 38).

de bulunduğu, olabildiğince çok sayıda bürokratin şahit olabilmesi için izin vermiş ve onların ücretsiz olarak fuara gitmelerini sağlamıştır.⁸³⁴

Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı Devleti, uluslararası sanayi fuarlarına katılmaya devam etmiştir.⁸³⁵ 1855 yılında Paris’te, 1862 yılında Londra’da yapılan uluslararası sergilere katıldığı gibi,⁸³⁶ 1863 yılında da İstanbul’da bir sergi düzenlemiştir. 1862 yılında Londra’da yapılacak sergiye mali nedenlerden ötürü Osmanlı Devleti’nin katılmayacağı belirtilmiş olmakla birlikte,⁸³⁷ Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa’nın azledilerek önce Âlî Paşa’nın ve hemen ardından Fuad Paşa’nın Sadrazam atanmasıyla yapılan ilk işlerden birisi Osmanlı Devleti’nin sergiye katılacağına bildirilmesiydi.⁸³⁸ Bu aşamada etkili olan Tanzimatçılardan birisi Ticaret Nazırı Safvet Efendi’ydi. 10 Aralık 1861 tarihinde yazdığı tavrında sergiye katılmanın Osmanlı Devleti’nin itibarı açısından gerekli olduğuna ve “Memâlik-i Devlet-i Âlîyye’de hıref ve sanâiinin an-be-an ilerlemekte olması hakkında olan zan ve itikadı sâlib olacağı”na değinmekteydi.⁸³⁹ Sadrazam Fuad Paşa, Safvet Efendi’nin yazdıklarını onaylamasının yanı sıra, bu meselenin iktisadi boyutunu da vurgulama ihtiyacı hissetmiştir: “Bu sergilerden murad her bir tarafın mahsûlât-ı sınıyye ve arziyyesi bilinerek memâlik-i muhtelif arasında mübadele-i eşya maddesinin teshil ve tevsî kaziiyyesinden ibaret olarak bu cihetle memâlik-i mahrûse-i şâhânedan gönderilecek eşyadan hububat-ı mütenevvia ve ağaç ve madeniyat numuneleri asıl bizce faide verir şeyler olub...”⁸⁴⁰ Bu sürecin ardından

⁸³⁴ Turan (2009: 122); FO 78/854, No. 108, Stratford Canning’dan Lord Palmerston’a, 5 Nisan 1851.

⁸³⁵ 1853 yılında New York’ta düzenlenen uluslararası sergiye mesafe bahane gösterilerek, gelen davet reddedilmiştir (Önsoy 1988: 63).

⁸³⁶ Tanzimatçı bürokratların iktidarda bulunduğu dönem boyunca Osmanlı Devleti 1851 Londra, 1855 Paris, 1862 Londra ve 1867 Paris sergilerine katılmışlardır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin katıldığı sergilerin tamamı için bkz. Özçeri (2016). 1855 Paris sergisi için bkz. Özçeri (2016: 81-83); Önsoy (1988: 63-67); Önsoy (1983: 199-203). 1862 Londra sergisi için bkz. Özçeri (2016: 83, 84); Önsoy (1983: 203-206); *Levant Herald*, No. 8, 26 Mart 1862: “Turkey at the Great Exhibition”.

⁸³⁷ Önsoy (1983: 203).

⁸³⁸ Bu konu ile ilgili yazışmalar için bkz. FO 78/1571, No. 373, Henry L. Bulwer’dan Lord John Russell’a, 29 Mayıs 1861; *Levant Herald*, No. 8, 26 Mart 1862: “Turkey at the Great Exhibition”; *Levant Herald*, No. 138, 6 Kasım 1861: “Turkey at the Great Exhibition”; *Levant Herald*, No. 138, 6 Kasım 1861: “Local”. Ödül alan Osmanlı İmparatorluğu ürünlerinin bir listesi için bkz. *Levant Herald*, No. 33, 17 September 1862: “Turkish Exhibitors at the International Exhibition”.

⁸³⁹ BOA., İ.MMS., 24/1044, 7 Cemaziyelahir 1278 (10 Aralık 1861); Önsoy (1983: 203); *Levant Herald*, No. 9, 2 Nisan 1862: “Local”.

⁸⁴⁰ BOA., İ.MMS., 24/1044, lef 2, 29 Cemaziyelahir 1278 (1 Ocak 1862).

sergiye katılan Osmanlı Devleti, 83 madalya ve 44 mansiyon ödülüyle birlikte sergiyi tamamlamıştır.⁸⁴¹

Rifat Önsoy (1983: 206), Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sanayi fuarlarına katılımının, "gelişmiş ülkelerin" aksine, ürünleri için pazar bulmak ile bir ilgisi olmadığını, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında vaad edilen iktisadi gelişime yönelik girişimler yapıldığının, Avrupalılara göstermek kaygısı olduğunu belirtmektedir. Elbette, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Tanzimatçıların söz konusu fuarlara katılımında ideolojik ve politik amaçları kuşkusuz bulunmaktaydı ve bu amaçlara önem verildiği belgelerden de anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Önsoy'un belirttiğinin aksine, Tanzimatçıların sanayi fuarlarının iktisatla ilişkisinin farkında olduklarını ve bu fuarlara katılımlarında ideolojik ve politik amaçlar kadar, hatta belki de daha fazla, özellikle hammadde ürünlerine pazar bulma kaygısı taşıdıklarına dair, yukarıda paylaştığımız belgelerde, önemli imalar bulunmaktadır. Nitekim, ürünlerini uluslararası piyasalarda pazarlama konusunda sanayileşmiş devletler kadar, hammadde üreticisi ülkeler de rekabet halindedirler. Dolayısıyla, Tanzimatçıların, İmparatorluğun ürünlerine pazar bulma ihtiyaçları, tıpkı tarımsal ihracın artırılarak ticaret açığının kapatılabileceğine inançları kadar gerçektir. Aynı zamanda Sadık Rifat Paşa'dan yol inşası konusunda yaptığımız alıntının da gösterdiği gibi, Osmanlı tarımsal ürünlerinin, Rusya ürünleriyle rekabet içerisinde olduğunun bilincinde ve yolların inşasının sonucunda Avrupalıların Rusya ürünleri yerine Osmanlı ürünlerini tercih edeceğine dair fikirleri son derece açıktır.

Şunu da eklemekte fayda var ki, Tanzimatçıları, yapmak istedikleri bazı girişimlerin daha kolay şekilde Sultan tarafından desteklenmesini sağlamak amacıyla Avrupa'nın bu konuda ne düşüneceği vurgusunu sıklıkla yapmaktadır, ki Safvet Efendi de yazdığı takrirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi gelişimine dair Avrupa'da var olan olumlu düşüncenin zarar görebileceğini belirtmekteydi. Bir başka deyişle, olumlu bir düşünce oluşturmaktan ziyade, zaten var olan olumlu düşüncenin zarar görmemesi için katılmak gerektiğini söylemektedir. Son olarak, örneğin 1851 yılında Londra'daki fuara, izin alarak giden çok sayıdaki bürokrattan Mehmed Rauf ve kimliği meçhul Seyahatname-i

⁸⁴¹ Sergilenen Osmanlı ürünleri için bkz. Önsoy (1983: 204-206).

Londra yazarının da belirttiği üzere, Sultan, olabildiğince çok sayıda bürokratin “bilgisini ve görgüsünü artırmaları için” fuara katılmaları konusunda kolaylık ve teşvik sağlamıştır.⁸⁴² Bu örnek dahi, Osmanlıların bu fuarı salt Batı’nın sempatisini kazanmak için bir fırsat olarak görmek yerine hammaddelerinin uluslararası pazarını genişletmek, teknolojik ilerlemeleri yerinde görmek, genç bürokratlarının fuara katılımını sağlayarak bir nevi kısa süreli eğitim almalarına vesile bilmek, parçası haline gelmek istedikleri Batı medeniyetinin bir parçası gibi davranmak gibi fazlasıyla nedene sahip gözükmektedirler.

Bir sonraki bölümde anlatılmaya çalışılacağı gibi, 1862 yılında Londra’da düzenlenen uluslararası fuar ile 1863 yılında Osmanlı Devleti tarafından İstanbul’da organize edilen fuar, Osmanlı Devleti açısından çok önemli bir dönemle örtüşmektedir. Bu dönem, o güne kadar Osmanlı tarihinde daha önce görülmemiş, başta pamuk olmak üzere ticari tarım ürünlerinin ekiminin yaygınlaştırılmasına yönelik kapsamlı bir teşvik politikasının devlet tarafından uygulandığı ve yoğun bir karayolları inşası programının sürdürüldüğü bir dönemdir. Fakat bu yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nda meydana gelen bir süreç olmaktan ziyade, dünyanın pek çok tarımsal üretim bölgesinde gerçekleşmektedir. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında, Amerikan pamuğu arzının gerilemesi dolayısıyla, sanayileşmiş ülkelerde pamuğa yönelik artan talebi kalıcı olarak karşılayacak ülke haline gelmek konusunda hammadde üreticisi ülkeler arasında büyük bir rekabet söz konusudur. Bir başka deyişle, bir yandan İç Savaş sırasında geçici talep artışının karşılanması diğer yandan uzun vadede Amerikan pamuğuyla rekabet edecek veyahut bu pazardan olabildiğince fazla pay kapabilecek bir üretim düzeyi elde etmek isteği söz konusuydu. 1862 yılında Londra’da düzenlenen fuara katılımın yanı sıra, 1863 yılında İstanbul’da yapılan fuara da en azından bu açıdan bakmak daha anlamlı olacaktır. 1863 fuarı, başlangıçta İmparatorluk ürünlerini bir araya getirecek bir fuar şeklinde önerilmişse de⁸⁴³ daha sonradan alınan bir kararla birlikte Avrupa’dan getirilecek sanayi ve tarım makinelerinin sergilenmesinin Osmanlı üreticilerinin makineli üretime geçmelerini teşvik etmek açısından faydalı olacağından, fuara Avrupalı makine üreticileri, yabancı gazetelere verilen ilanlar aracılığıyla davet

⁸⁴² Turan (2009: 2).

⁸⁴³ BOA., İ.DH., 495/33608, 24 Safer 1279 (21 Ağustos 1862).

edilmiştir.⁸⁴⁴ Osmanlı ürünlerini aynı çatı altında bir bütün olarak toplamak hem İmparatorluğun iktisadi potansiyelini ortaya koymak ve tespit etmek hem de iktisadi sorunların bir bütün olarak ortaya çıkarılması açısından kıymetliydi. Söz konusu fuarın, dolayısıyla, bir yandan “tevs-i dâire-i ticaret ve terakki-i esbâb-ı ma’ûriyyet”⁸⁴⁵ gibi iktisadi bir amaç diğer yandan İmparatorluğun iktisadi potansiyeline dair bilgi toplamaya yönelik bilimsel bir amaç taşıdığını söylemek mümkündür.

1863 Osmanlı sergisi, ticari tarım ürünlerinin teşvikinin yanı sıra, Osmanlı mamul madde üreticilerinin teşvik edilmesine yönelik bir hedefi de kapsamaktaydı. Daha önce bahsedildiği üzere, Tanzimat’ın erken dönemlerinde devlet eliyle sanayileşmeye dönük politikanın aksine, Tanzimatçıların özel teşebbüsün teşvik edilmesi ve özellikle şirketleşmenin önemine sıkça vurgu yaptıkları görülebilmektedir. Yine İstanbul fuarının düzenlenmesinden sonra kurulmuş olan Islâh-ı Sanayi komisyonunun önerilerinin önemli bir tanesi de esnafın, yani loncaların, şirketler halinde örgütlenmesini sağlayabilmektir. 1863 yılında şirketleşmeye yönelik bir amaç belirtilmesi de düzenlenecek sanayi sergisine Avrupalı makine üreticilerinin davet edilmesinin Osmanlı imalatçısının makineli üretime geçmelerini teşvik edeceği düşünülmekteydi. Aslını söylemek gerekirse, bu tarz “expozyasyonlar”ın üreticilerin isteklendirilmesinde oynadığı mühim rolü Sadık Rifat Paşa Viyana elçisi olduğu dönemde, Avrupa’da düzenlenen ulusal fuarlardan verdiği örnekle belirtmekteydi.⁸⁴⁶ Bunun yanı sıra, İstanbul’da düzenlenecek fuarın, İmparatorluğun birbiriyle neredeyse hiçbir bağı bulunmayan üretim ve pazar adacıklarının bütünleştirilmesine hizmet edebileceği umulmaktaydı. Nitekim farklı bölgelerden başkente taşınacak mallar, İmparatorluğun çeşitli yerlerinden gelecek üreticileri ve tüccarları bir araya getirecekti. Böylelikle, mamul mallar konusunda büyük oranda Avrupa’ya bağımlılığın bir nebze de olsa azaltılabileceğine

⁸⁴⁴ BOA., İ.HR.198/11244, 20 Cemaziyelahir 1279 (13 Aralık 1862).

⁸⁴⁵ BOA., İ.DH., 501/34081, 29 Cemaziyelahir 1279 (22 Aralık 1862).

⁸⁴⁶ “... ve derûn-ı mülklerinde i’ mâl olunan emtiaya kemâliyle i’ tibâr idüb tebaaları dahî anı isti’ mâl eder ve bu cihetle hıref ve sanayi’in gün be gün ilerlemesine itinâ ve erbâb-ı hüner ve marifete itibâr eylediklerinden vesile-i heves ve hahişi sene bir defa hasis ve nefis kaffe-i eşya-yı ma’ mûlenin müntahabatını hususiyle resim ve tesvir dahi kendilerinde pek mutenâ şey olduğundan o makule meşhur ressam ve musavvirlerin imalatını exposizyon namıyla münasib bir mahalde cem edip bir ay kadar anda tevkif ve imparator ve sair vükela ve ricâl ve tebaası muayene ve temâşâ ederek içlerinden fevkalâde bir sanat icâd olunmuş ve her kim icrâ ve ihdâs etmiş ise taraf-ı devletten madalya namıyla bir nevî nişânlar itâ olunarak teşvîkat-ı lâzimeye itinâ olunur. Ve bu vesile ile derûn-ı memleketlerinde sene be sene sanâyi’in ne mertebe ilerlediği anlaşılır.” Mehmed Sadık Rifat Paşa (1291a: 9-10); Seyitdanlıoğlu (1996).

dair umut beslenmekteydi.⁸⁴⁷ Örneğin bütün bu neden ve amaçları sıralayan 21 Ağustos 1862 tarihli bir belgede şöyle denilmekteydi:

“Mâlûm-ı Âlî buyurulduğu vechle memâlik-i mahrûse-i şâhânede mahsûlat-ı sînâiye ve arziyyeden bir hayli şey olup ekserîsi husûle geldiği mahallerin hâricinde bilinmediğine ve eğerçi Avrupa’da büyük büyük sermayelerin ve eser-i ilm ve maarif olan dest-gâhların kuvvetiyle hâsıl olan emtiâ ve eşyâya buranın ma’mûlat-ı sanai’yesi rekâbet edemez ise de mâdde-i asliyesinin râhis ve temiz olması cihetiyle bir hayli emtia-i dahiliyye ihtiyacat-ı memlekete hizmet edebilip halbuki medâr-ı suhûlet olan tariklerin olmaması bu makûle eşyanın dâhil-i memlekette tedâvülüne mâni olmakla beraber sehil olan eşya dahi kimsenin ma’lûmu olmadığı ve bu cihetle taleb ve bununla tergîb vukû’ bulmadığı mülâbese ile mahsûlat-ı sanai’ye ilerlemek şöyle dursun an-be-an tedennî etmekte idüğüne binâ’en nerede ne çıkıyor ise revaç-gâh-ı tabiî olan merkez-i memlekette göstermek ve bey’ ü şîrâsına râğbet ve imâl edenlere ba’zı mükâfat ile icrâ-yı teşvîkat olunmak üzere yalnız emtia-yı dahiliyye münhasıran der-sâ’adette ve buna müsâ’it olduğundan Ramazan-ı şerifte beher sene bir umûm sergisi yapılmak ilâve-i muhassenat-ı asriye-i hazret-i padişahî olacak âsâr-ı nafiadan olacağı cihetle...”⁸⁴⁸

Tanzimatçılar, toplumsal tasavvurlarına dair reformları hayata geçirirken pek çok engelle ve zorlukla karşılaşmışlardı. Fakat onların en fazla ihtiyatlı oldukları ve görece daha yavaş hareket ettikleri reformların başında hukuk alanının geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Üstelik en büyük muhalefetle karşılaştıkları alanın aynı zamanda en çok kıymet verdikleri alan olan hukukta gerçekleşmesi ayrıca dikkate değer bir husustur. Şimdiye kadar farklı yerlerde önemle vurgulandığı üzere, Tanzimatçılar açısından iktisadi kalkınmanın ve İmparatorluğu bir arada tutmanın yegâne yolunun, temelini doğal haklardan alan, hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet yönetimi olduğuna dair güçlü bir ideolojik inanç bulunmaktaydı. Bir bütün olarak, din ve etnisite ayrımı olmaksızın,⁸⁴⁹ halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması, müreffeh bir toplum ve kalkınmış bir İmparatorluk arzusuna ulaşmanın temel ögesidir. Gerçekten de Tanzimat Fermanı ile ilân edildiğini gördüğümüz halkın can, mal ve namusunun, başta

⁸⁴⁷ “Memâlik-i Mahrûse-yi Şâhânede olan feyz ve bereket ve ahâlisindeki istidâd ve kabiliyet cihetiyle her nevi mahsulat ve mamulâtın terviç olunduğu ve ehli teşvîkat ve tergibat gördüğü halde az vakitte Avrupa mahsulat ve mamulâtına tefevvuk ederek birinci derecede add ve itibar olunacağı derkar bulunduğundan...” BOA., İ.HR., 198/11244, 20 Cemaziyelahir 1279 (13 Aralık 1862).

⁸⁴⁸ BOA., İ.DH., 495/33608, 24 Safer 1279 (21 Ağustos 1862). Eyaletlere bu konuda gönderilen emirnamenin sureti için bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 242/63, 12 Rebiülahir 1279 (7 Ekim 1862).

⁸⁴⁹ Ubicini (I: 157); Kaynar (2010: 302); Lewis (1968: 109). İlber Ortaylı (2014: 106-107) tebaa arasında ayırım olmaksızın getirilen kanun ve hukuki hakların Batılı ülkelerin baskı veya ısrarından ziyade, Tanzimatçıların zihniyetinin bir ürünü olduğu konusu üzerinde durmaktadır. Merkezde ilân edilen kanunlara taşra uyulmadığı ve yargılamada dini ayrımların devam ettiğini dair örnekler için bkz. McFarlane (1850/I 81-85; 178-186; 332-338).

devlete karşı olmak üzere, hukuk güvencesi altına alındığına dair verilen vaade büyük ölçüde uyulduğuna ve müsadere ile yargısız ceza uygulamaları örneğinin kural değil, istisna haline geldiğini söylemek mümkündür.⁸⁵⁰

Özellikle sarraflar, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin mallarının güvence altına alınması, sermaye birikimine ve özel teşebbüse yönelik yaklaşımda, geçmişteki zihniyetten kopuşu temsil etmekteydi. Verilen güvencelerle daha öngörülebilir bir şekilde ve korkusuzca yatırım yapmalarının önü açılmak istenmiştir. Böylelikle halkın refahının sağlanması ve İmparatorluğun kalkındırılması mümkün olabilecektir. Zira, Tanzimat Fermanı'nda da altı çizildiği gibi halkın, “emvâl ve emlakinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahî hemen kendü işi ile ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşmış ve kendüsünde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ânâ göre hüsn-i harekete çalışacağı”na inanılmaktaydı.⁸⁵¹ Bu amaçla, tarımsal üretimi ve ihracatı artıracığına inanılan, toprakta özel mülkiyete doğru gidiş, bir anda olup bitmek yerine tedricen de olsa Tanzimat Fermanı ile başlamış ve Tanzimat dönemi boyunca uygulamaya konulan çeşitli kanunlarla devam ettirilmiştir.⁸⁵² Bu, bir yandan büyük toprak sahibi ayanın mallarını güvende hissetmesine neden olacağı gibi, diğer yandan

⁸⁵⁰ Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra, 3 Mayıs 1840 tarihinde yayınlanan Ceza Kanunnamesi ile birlikte müsadere ve yargısız infazın kaldırıldığı tekrar belirtilmekteydi. Bozkurt (2020: 98); Çadırcı (1991: 203); Kaynar (2010: 302; 306); Ubcini (I: 153-154).

⁸⁵¹ İnalçık-Seyitdanlıoğlu (2012: 14); Düstür (1289/I: 5); Ahmed Lûtfî Efendi (1999/VI: 1027).

⁸⁵² Özellikle bu alanda 1858 Arazi Kanunnamesi son derece önemlidir. 1858 Arazi Kanunnamesi üzerine en kapsamlı inceleme hala Ömer Lûtfî Barkan'a aittir. Bkz. Barkan (1940: 321-421). Bu kanunnameyle birlikte arazinin özel mülke doğru geçişinde önemli bir adım atılmıştır (Lewis 1968: 119; Quataert 2004: 978; Ortaylı 2014: 208; Schilcher 2010: 195; Shaw ve Shaw 2006: 150-151); Tekeli 2012: 530-531; Yerasimos 2007: 111). Krş. Davison (2005: 103-104). 1858 Arazi Kanunnamesi genellikle büyük toprak sahiplerinin arazilerini büyütme çabaları karşısında küçük toprak sahiplerini koruyup korumadığı üzerinden tartışılmakla birlikte, bu kanunnameyi bizce özel kılan asıl önemli iki mesele, mevcut büyük arazileri güvence altına alması ve bütün toprak sahiplerini eski bazı kısıtlamalardan özgür kılmasıdır. 1858 Arazi Kanunnamesi üzerine yapılan tartışmaları kapsamlı ve başarılı bir şekilde değerlendiren bir makale için bkz. Aytekin (2022). Attila Aytekin (2022a:157), 1858 Arazi Kanunnamesi üzerine kaleme aldığı bir başka makalesinde “1858 Arazi Kanunnamesi’ni Osmanlı toplumunda yaşanan değişimin nedeni değil ürünü olarak ele alacağım. Arazi Kanunnamesi toprakta özel mülkiyeti tanımış, toprağı kontrol edenlerin serbestliklerini ciddi biçimde arttırmış, miras kurallarını toplumsal cinsiyet açısından eşitliğe yaklaştırmıştır” demektedir ki biz de bu görüşe katılıyoruz. Fakat buna ek olarak, 1858 Arazi Kanunnamesi’nin söz konusu toplumsal dönüşümün sonucu olmasının yanı sıra, Tanzimatçıların bu dönüşümü destekliyor ve arzu ediyor olduğunu da vurgulamak istiyoruz. Benzer bir görüş için bkz. Shaw; Shaw (2006: 151). Ahmet Güner Sayar (2013: 233), 1858 Arazi Kanunnamesi’nin Tanzimatçıların Batı’nın liberal düşüncesinden etkilenerek hayata geçirdiğini belirtmektedir: “Öte taraftan, 1838 ticaret antlaşması’nın felsefesine ve piyasa şartlarına uygun düşecek bir uygulamaya, 1858’de, kabul edilen Arazi Kanunnamesi ile geçilmişti. Buna göre mirî topraklarda ferdî tasarruf kabul edilmişti. Osmanlı devlet adamları bu hukukî düzenlemeyi gerçekleştirirken, Batı’nın liberal düşüncesinden etkilenmişler, bu yolla, ülke topraklarının verimlilik esasına göre işletilebileceğini hesaplamışlardı.”

sermaye sahiplerini tarımsal üretim gibi üretici faaliyetlere yöneltmekte de faydalı olabilecektir.⁸⁵³

Ekonomide daha öngörülebilir kurallara dayanan, standart ve seküler bir ticaret kanununu uygulamaya koymak amacıyla 1841 yılında Alfonse Boyer tarafından Fransız Ticaret Kanunu örnek alınarak hazırlanan Ticaret Kanunnamesi,⁸⁵⁴ Reşid Paşa'nın ilk hariciye nazırlığından azledilmesiyle birlikte hayata geçirilememiştir. Bu defa, Tanzimatçıların iktidardaki güçlerini bir hayli tahkim ettikleri ve yabancı sermaye yatırımlarına yönelik sert muhalefetin üstesinden gelmeye başladıkları bir döneme girilirken, 1850 yılında Ticaret Kanunnamesi uygulamaya konulabilmiş,⁸⁵⁵ 1863 yılında ise yine aynı amaca hizmet etmek üzere Fransız Deniz Ticareti Kanunu'ndan çeviriyle hazırlanmış Deniz Ticaret Kanunnamesi yürürlüğe konulmuştur.⁸⁵⁶ Kanunnamelerin yanı sıra, karma, Batı hukuk mahkemelerine uygun olarak kurgulanmış Ticaret Mahkemeleri'nin her geçen yıl Osmanlı eyaletlerinde sayılarının artmasıyla birlikte, aynı zamanda İstanbul'da Ticarethanede bir istinaf mahkemesi de kurulmuştur.⁸⁵⁷

⁸⁵³ Donald Quataert (2004: 974; 976; 978) 1858 Arazi Kanunnamesi'nin en mühim özelliklerinden birisinin tarımı geliştirmek ve teşvik etmek olduğunu belirtmektedir.

⁸⁵⁴ FO 78/433, No. 128, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 7 Nisan 1841.

⁸⁵⁵ Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 30), "Avrupa kanûnlarından ma'lûmât ahzına ticâret kanûnundan bed' olunmuştur. Sonra o ahz-ı ma'lûmât-ı ticâretle an be an kesb-i revâc ve Avrupa usûlüne vukûfu olmayan ve kendi yağlarıyla kavruğa gelen kapan ve zahîre tüccârından bulunan teba'a-i müslîmeyi fakir ve muhtâc etmiştir." diyerek kanunnameye eleştirel yaklaşmaktadır. Kanunname için bkz. Düstûr (1289/I: 780-810).

⁸⁵⁶ Berkes (2014: 221); Bozkurt (2020: 151-152); Shaw ve Shaw (2006: 155); Davison (2005: 102-103); Ortaylı (2014: 205); Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 30); Collas (2005: 75-76). Deniz Ticaret Kanunu'nu, geçmiş uygulamalara kıyasla büyük bir ilerleme olarak gören İngilizlerin görüşü için bkz. FO 78/1808, No. 106, W. Stuart'tan Lord Russell'a, 22 Kasım 1864. Ticaret Kanununun yeniden düzenlenmiş haliyle iki kopyası, 14 Eylül 1864'te İngiltere sefaretine sunulmuştur. Kanunnamenin Fransızca versiyonu için bkz. FO 78/1806, No. 6, W. Stuart'tan Lord Russell'a, 14 Eylül 1864.

⁸⁵⁷ Ahmed Lûtfî Efendi (1984: 167); Bozkurt (2020: 156-159). Ubicini kurulan Ticaret mahkemeleri ile ilgili şu görüşü ileri sürmektedir: "Deneme ilk önce İstanbul'da, tamamen bizim hukuk mahkemelerinde kullanılan usule göre ve bu model göz önüne alınarak, bir ticaret odasının kurulmasıyla yapılmıştır. Tecrübe bu kuruluşun faydalarını ispat etmekte gecikmedi. Türkiye'yi süsleyen ıslahatın en önemli kuruluşlarından biri olduğu ortaya çıktı. Bu kuruluş o zamana kadar çare bulunamayan birçok suüstimmallere ve haksızlıklara son veriyordu. Böylelikle İmparatorluğun belli başlı ve ticaret yerleri olan İzmir, Edirne, Selanik, Beyrut vs. şehirlerinde buna benzer mahkemeler kuruldu; o kadar ki nihayet bu sene çıkarılan bir fermanla aynı şey Mısır için de düşünüldü. Günden güne Türkiye'nin bütün eyaletleri tamamen bu yolda kuruluşlara doğru itilmiş bulunmaktadır." Ubicini (I: 169, 170). Halep konsolosu Henry Skene, 1858 yılında Halep'te karma ticaret mahkemelerinin kurulmasının ardından yazdığı raporda kurulan bu mahkemeye birlikte mahkemelerdeki yavaş işlemin, yolsuzlukların, tefeciliğin ve sahte iflasların son bulacağını belirtmekteydi. Belgenin arkasına düşülen nottan, Skene'in raporunun Fransızca bir kopyasının Fuad Paşa'ya verildiği ve Paşa ise peyderpey bu mahkemelerin bütün şehirlerde yaygınlaştırılacağını belirttiği anlaşılmaktadır. Bkz. FO 78/1356, No. 25, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'e, 14 Mart 1858'e melfufen: Henry Skene'den Charles Alison'a, 20 Şubat 1858. Gerçekten

Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda şeriattan tamamıyla bağımsız olarak kurulan ilk mahkemeler ticareti, yani ekonomi alanını ilgilendirmekteydi.⁸⁵⁸ Söz konusu önemli reformlarla, dünya ekonomisiyle ve kapitalist Avrupa'yla bütünleşmeden yana istek hukuki alanda uygulamaya konulmuştur. “Avrupa mahkemeleri model alınarak teşkil edilmiş bulunan, karma mahkemelerin meydana getirilişi” demektir Ubcini, “Türkiye'nin emin bir şekilde ticari münasebetlerini genişletmek gayesi gütmektedir.”⁸⁵⁹ Fakat, teorik anlamda oluşturulmuş ve kâğıt üzerinde kalmış kanunnameler, pratiğe dökülemediği, gerçek hayata taşınmadığı sürece bir anlam ifade etmeyecek, salt bir zihniyet ürünü teori, istek, temenni olarak kalacaktı. Amerikan İç Savaşı'nın yol açtığı pamuk arzı krizi ve Osmanlı Devleti'nin, İmparatorlukta pamuk tarımını genişletme politikası, şimdiye kadar anlatılan iktisadi zihniyetin, pratiğe döküldüğü bir dönem yaratmıştır.

de Fuad Paşa'nın söylemiş olduğu eyaletlerde peyderpey ticaret mahkemeleri kurulmaktaydı, 1862 yılında Ticaret Nazırı'nın Rodos, İzmit, Üsküp gibi yerlerde ticaret mahkemeleri kurulmasına dair emir gönderdiği ile ilgili bir haber *Levant Herald* sütunlarında yer almıştı. bkz. *Levant Herald*, No. 44, 3 Aralık 1862. 1864 yılında Sofya ve Vidin'de kurulması ile birlikte İmparatorlukta ticaret mahkemesi sayısının toplamda otuz dokuza ulaştığı hakkında bkz. *Levant Herald*, No. 19, 8 Haziran 1864.

⁸⁵⁸ Berkes (2014: 222). Ticaret Kanunnamesi ve Ticaret Mahkemeleri'nin idari düzeni, işleyişi, üyeleri üzerine bkz. Tekdemir (202-249).

⁸⁵⁹ Ubcini (I: 173).

4. BÖLÜM

İDEOLOJİDEN PRATIĞE: PAMUK ARZI KRİZİ VE TANZİMATÇILARIN PAMUK POLİTİKASI

Osmanlı Devleti'nin 1838'de Avrupa devletleriyle imzalamaya başladığı ticaret antlaşmaları, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve ardından Tanzimat dönemi boyunca yürürlüğe konulan nizamnameler, kanunnameler bir bütün olarak İmparatorluğun merkezi İstanbul'da hazırlanan teorik ve aynı zamanda ideolojik metinlerdi. Teorisyenlerin, başkentte hazırladıkları ideolojik tasavvurların ve bir anlamda toplumsal yapının dönüştürülmesine dair niyet beyanlarının, İmparatorluğun eyaletlerinde pratiğe dökülemediği müddetçe birer tasavvur olarak kalmaktan öteye geçmeleri mümkün değildi. Önceki bölümlerde zaman zaman vurgulanmaya çalışıldığı üzere, merkezi devletin, İmparatorluk karşısında son derece cılız olması, ideolojinin pratiğe, tasavvurun gerçeğe dönüştürülebilmesinde önemli bir zorluk olarak kendisini dayatmaktaydı. Başkent İstanbul'da hazırlanmış birtakım tasavvurlar, İmparatorluk taşrasında, halen çok büyük bir politik etkiye ve halk üzerinde kontrol gücüne sahip ayan ve eşraf olarak isimlendirilen taşra ileri gelenleri tarafından engellenmeye çalışılmış, bazıları ise devletin mali yetersizliğinin engellerine takılmıştır. Fakat, hepsinden önemlisi, kentlerin ve art bölgelerinin İmparatorluğun diğer bölgeleriyle ve dünya ekonomisiyle ne denli bütünleşmiş olduğu ile merkezi devlet tarafından atanan valiler ve daha alt kademe idarecilerin teorik olanın hayata geçirilmesi konusunda ne kadar istekli oldukları ve ileri gidebilecekleri, teorinin pratiğe dönüştürülmesi konusundaki iki esas faktördü.

İmparatorluğun her bir bölgesinin, İmparatorluk içi ve uluslararası ticari faaliyetlerinin canlılığı, sınıf kompozisyonlarının oluşumunu doğrudan etkileyen ve bölge ileri gelenlerinin politik tavır alışlarını şekillendiren önemli bir belirleyendi. Ticari ilişkilerin canlı olduğu bölgelerdeki ileri gelenler, genellikle sınıfsal çıkarlarıyla da uyumlu olan ticari ve tarımsal faaliyetlerin gelişimine göre konumlanmışlar ve bu doğrultuda uygulanacak politikalarda öncülüğü ele almış veyahut merkezi devletin iktisadi gelişime dair tasavvurlarına istekli bir şekilde katılmışlardır. Üstelik uluslararası ticaretin yoğun olduğu bölgelerde yabancı ülkelerin diplomatik temsilcilerinin bulunuyor olması, yok

sayılamayacak kadar önemli bir etki yaratmaktadır. Kendi politik ve iktisadi çıkarları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalmasını önemseyen İngiltere'nin konsolosları hem İmparatorluğun tarımsal kalkınmasına hem de politik reformların İmparatorluk taşrasında uygulanıp uygulanmadığı konusunda önemli bir gözlemci olarak görevlerini yerine getirmekteydiler. Nitekim konsoloslar, buldukları bölgelere dair gerçek veyahut çarpıtılmış bilginin, doğrudan İstanbul'a ve merkezi devlete ulaştırılmasında etkili figürlerdir. Dahası, bir yandan bölgenin ileri gelenleriyle, diğer yandan merkezi devletin taşradaki temsilcileriyle kurdukları ilişkiler ve yaptıkları iş birlikleri, geçerliliği ve etkisi olan girişimlerdi. Bir başka deyişle, teorik olanın pratiğe dönüştürülmesinde, kimi zaman gözlemci olarak, Bâbıali'ye kadar ulaşan, detaylı raporlar kaleme alıyor, kimi zaman ise merkezi devletin eyaletlerde yapılmasını istediği reformların hayata geçirilmesi amacıyla baskıya varan girişimlerde bulunuyorlardı. Ayan, eşraf ve merkezi devletin temsilcisinin politik kimliğine bağlı olarak konsoloslar, işlerin "Avrupa tarzı" yürütülmesinde bir danışman kimliğine de bürünebiliyorlardı.

Eyalet ve diğer küçük meclislerde önemli sorumluluklarla donatılmış olan bölge ileri gelenlerinin, özellikle iktisadi konularda merkezle iletişimi son derece önemliydi. Bu, yalnızca merkezi devletin teorisini ortaya koydukları meselelerin pratiğe dönüştürülmesi amacıyla değil, aynı zamanda taşranın iktisadi gelişimi açısından merkezi yönetimin gerekli bilgiye ulaşması konusunda da çok büyük bir önemdeydi. Merkezi devletin küçüklüğünün nedeni ve sonucu olan bilgi kısıtlılığının üstesinden gelinmesi ve taşraya dair güncel bilgiye ulaşılması gibi önemli bir meselede, bölge ileri gelenlerinden bu hizmeti yerine getirmeleri beklenmekteydi. Zira, Avrupa tarzında bürokratik bir ağa, kaşiflere ve hatta bilimsel yapılara sahip olmayan Osmanlı Devleti'nin bürokratik veya bilimsel amaçlı oluşturulmuş coğrafi ve beşerî bilgi birikiminden yoksun olması, mecburen bölge ileri gelenlerinin yardımını gerektirmiştir. Bununla birlikte, bölge ileri gelenlerinin tam anlamıyla objektif bir bilgi kaynağı olmamaları nedeniyle merkeze ulaştırdıkları bilgilerin sınırları, sınıfsal çıkarları tarafından çizilmekteydi. Bu gruplar tarafından, merkezi devletin yanlış veya eksik bilgilendirilmesi örnekleri görülebildiği gibi bilginin sabote edilmesine dair önemli sayıda kaynak bulunmaktadır.

Tanzimat döneminde, çarpıtılmış bilgilerin denetlenmesi konusunda, düzenli olmasa da belirli zaman aralıklarıyla, eyaletlere gönderilen müfettişler önemli olmakla birlikte, yine de pek çok durumda doğru bilgiye erişimlerinin sınırsız olmadığını kabul etmek gerekir. İmparatorluğun coğrafi büyüklüğü, müfettişleri zorlayan en büyük problemlerden bir tanesiydi. Nitekim, teftiş edilecek bölgelerin genişliği, detaylı ve doğrudan bilgi edinebilmek için gerekli olan zaman sorununu ortaya çıkarmaktaydı. Teftişler sınırsız bir zamanda gerçekleşmediğinden, gidilen yerlerde inceleme yapma süreleri de sınırsız değildi. Dahası, müfettişlere gittikleri bölgelerde eşlik edenlerin büyük çoğunluğu da yine bu bölgelerin ileri gelenleri olan meclis üyeleri idi. Bölge ileri gelenlerine yükledikleri yetkiler, yalnızca merkezi devletin bilgisinin sınırlarını etkilemiyor, aynı zamanda merkezi devletin, tebaayla kuracağı doğrudan iletişimi de etkiliyor ve zaman zaman iletişimin kopmasına dahi neden olabiliyordu. Özet olarak söylemek gerekirse, yerele dair bilgiye hâkim konumları ve merkezi devlet ile Osmanlı tebaası arasında aracı konumları, ayanların gücünü önemli derecede tahkim etmekteydi. Dolayısıyla sınıfsal çıkarlarını tehdit edecek bir durum olduğunda, merkezi devlet ile eyaletler ve Osmanlı tebaası arasındaki iletken olması beklenen rolleri, çarpıtılmış bir iletkenliğe yahut devre kesiciliğe dönüşebilmekteydi. Bu aşamada merkezi devletin doğru bilgiye ve hatta bir bütün olarak bilgiye ulaşımı kesildiği gibi, Osmanlı tebaasının merkezin ilettiği bilgiyle iletişimi de kesilmekteydi.

Ahmed Cevdet Efendi Bosna eyaleti müfettişi iken karşılaştığı, ayanların sınıfsal çıkarları söz konusu olduğunda merkezi devletin reform girişimlerine nasıl başarıyla karşı durabildiklerini gösteren ilginç bir örneği, Tezâkir'e aktarmıştır. Söz konusu örnek, ayanın, merkezi devlet ile taşra arasındaki bilgi akışında devre kesici niteliğini ortaya koymaktadır:

“Şuma nâhiyesi islâhatca nümûne ittihâz olunarak sâir nevâhiye hüsn-i misâl gösterilmek mutasavver olduğu hâlde Şuma nâhiyesinin dört nefer koca-başlıları hilâl-i saferde Mostar'a gelip der-miyân eyledikleri mevâdd-ı iştikâiyye sırasında ashâb-ı alâka yâni çiftlikât ashâbı taraflarından kendilerine angarye ettirilmekte ve meccânen peynir ve yumurta ve kuzu gibi şeyler istenilmekte olduğunu ve ashâb-ı alâka karye mer'âlarını Avusturya'lılara îcâr etmekle kendi hayvanlarının mer'âsız kaldığını der-miyân ettiler. Arâzî kanun-nâmesi mûcibince kasabât ve kurâya muhasses ve metruk olan mer'âların ahkâmını ve Bosna çiftlikâtı nizâm-nâmesinin hülâsa-i mündericâtını kendilerine ifâde ettiğimde böyle şeylere kendilerince ma'lûmât olmadığını söylediler ve nâhiyelerinde davul çalınmamış olduğu

beyâniyle Bosna çiftlikâtı nizâm-nâmesinin kendi nâhiyelerinde îlân olunmadığını istidlâl eylediler. Meğer ol havâlide yeni bir emr ü tenbîh îlân olunacak olduktâ nâhiye davulu çıkarılıp çalınmak ve halk anın sesine gelip keyfiyetten âgâh kılınmak âdet iken Bosna çiftlikâtı nizâmâtı için bu resm ü âdet icrâ olunmamış idüğine nazaran îlân olunmamış demek oluyormuş. (...) bu nizâm-nâmeler ile konturato kağıdlarından her sancağın hissesi ifrâz ile başka başka denkler bağlanmış ve üzerleri yazılmış ve ol vakit Meclis-i tanzîmât âzâsından bulunduğum cihetle bunlar hep ma'rifet-i dâ'iyânemle edilmiş ve cümlesi meccanen mahâllerine gönderilmiş idi. Ol vakitten beri dört sene olmuş iken hâlâ Şuma ahâlîsinin ma'lûmât alamamasına te'accüb ederken meclisde hâzır bulunan Persiç dahi Devlet-i aliyye'nin böyle umûm-ı arâzî hakkında başka ve Bosna çiftlikâtı hakkında başka kanun-nâme ve nizâm-nâmeleri olduğundan haberdâr olmadığını beyân edicek hayret ve te'accübüm arttı. Hemen Mutasarıf Paşa'yı çağırDIM sordum. Bosna çiftçikâtı nizâm-nâmesinden anın dahi haberi yok imiş. Artık sabrım yandı. (...) Bu vuku'âtı masal gibi yazmak abes görünür ise de hakikat-i hâlde büyük ibret alınacak bir maddedir. Ber vech-i bâlâ devlete aşırı mertebe ehemmiyet verilerek yapılmış olan bir nizâm-nâmenin böyle kûşe-i nisyanında kalması ne kadar te'esüfî mücib hâlâtta olduğu beyâna mühtâc değildir. (...)

Bu nizâm-nâme ashâb-ı âlâkanın hukuk-ı tasarrufiyyesini kâfil olup hıristiyanlar içinde bu hukuku çürütmek dâ'iyesinde bulunan bir takım fesâd-pîşeler ol nizâm-nâmenin icrâsız kalmasını istedikleri gibi garibdir ki ashâb-ı alâkadan hayr ü şerri tanımaz bir gürûh-ı sebük-magzân dahi me'lûf oldukları sû'-i isti'mâlâta mâni' olacağı cihetle anın mevki'-i icrâya konulmasını istemezlerdi.⁸⁶⁰

Yukarıda belirtildiği ve alıntılanan örnekte de görüldüğü üzere, ayanların ve diğer güçlü yerel aktörlerin, merkezin teorisini hazırladıkları konuları sınıfsal çıkar süzgecinden geçirdikleri doğru olmakla birlikte, sınıfsal çıkarlarını doğrudan tehdit altında hissetmedikleri sürece, özellikle iktisadi gelişime dair konularda merkezi devletle ve onun temsilcileriyle son derece uyumlu çalışabiliyorlar, hatta bazen merkezi devletten çok daha ileri bir tutum sergileyebiliyorlardı. Yaşadıkları bölgenin coğrafi ve iktisadi durumu ile yerel aktörlerin bölgelerindeki politik güçlerinin hangi kaynaktan neşet ettiği tavırlarını büyük ölçüde etkilemekteydi. Örneğin, Tanzimat döneminin başlarında Mustafa Reşid Paşa tarafından ilga edilmek istenen fakat başarısızlıkla sonuçlanan iltizam meselesinde yerel aktörlerin direnişlerinin etkisini açıkça görmek mümkündür.⁸⁶¹ Nitekim, pek çok bölgede iltizam, yerel ileri gelenlerin iktisadi ve politik güçlerinin temelini oluşturmaktaydı. Bu araçla, bir yandan iktisadi güç elde ederlerken, diğer yandan köylüler ve onların üretim faaliyetleri üzerinde doğrudan ve büyük bir etkiye sahip olmaktaydılar. Üstelik, güce yönelik arzu, yalnızca merkezi devlet karşısında direnebilme kapasitelerini artırma meselesine dair değil, aynı zamanda

⁸⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 3-6).

⁸⁶¹ Çadırcı (1991: 209-211).

ve belki de daha önemlisi, yereldeki güçler arasındaki iktisadi ve politik güç mücadelesinin bir nedeni ve sonucuydu da. Yerel aktörler arasındaki güç mücadelesi, merkezi devletin, Osmanlı taşrasındaki pazarlık gücünü bir nebze olsun artırabilmekle birlikte, iltizam sistemi veyahut bir bütün olarak iktisadi ve politik çıkarlarını tehdit altında hissetmelerine neden olacak merkezi devletin girişimleri karşısında, ortak çıkar doğrultusunda geçici olsa da kapsam ve güçlü ve bir ittifak meydana getirebilmektelerdi. Kısacası, bölgelerindeki politik ve iktisadi çıkarlarının dayandığı temel doğrultusunda, merkezi devletin arzuladığı iktisadi kalkınma hamlelerinde iş birliği veya engelleme yoluna gittikleri görülebilmektedir.

Bu noktada, merkez tarafından atanan vali ve kaymakam gibi unsurların kabiliyetleri, kararlılıkları ve yerel aktörleri yönlendirebilme güçlerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Merkezi devletin, iç kesimler ile limanları kentlerini birbirine bağlayacak yol inşası ve liman yapımı gibi altyapı yatırımları için beşerî ve mali kaynak yaratma konusunda sorumluluğu üstlenmelerini beklemekteydi. Yerel güçlerin istekli tavırlarına karşılık, valilerin isteksizlikleri veya umursamazlıkları iktisadi yatırımları bir hayli yavaşlatabilmektedir. Tam tersine, bazı durumlarda yerel güçler altyapı yatırımları istiyor olsalar da mali ve beşerî kaynağın arzı konusunda isteksiz davranarak, bu tarz meselelerin çözümünü devlete havale edebiliyordu. Eyalet valilerinin, böyle durumlarla başa çıkabilme ve çözüm yolu geliştirebilme kabiliyetleri ve istekleri esas farkı yaratmaktaydı. Mali ve beşerî kaynağın temini konusunda yerel aktörleri ikna etme kabiliyeti ve istekliliği, bölgelerindeki çok farklı çıkar gruplarını tek bir ortak amaç doğrultusunda örgütleyebilmeleri, aynı zamanda, yönettikleri bölgelerin iktisadi gelişimini hızlandırabiliyor veyahut yavaşlatabiliyordu.

1860'ların ilk yarısı, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde daha önce örneğine rastlanmamış bir süreci ortaya çıkarmıştır. Bu süreç, Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa kapitalizmi üzerine, karşıtlık ve çatışma üzerinden yapılan okuma ve araştırmaların ciddi bir sorgulamaya tabi tutulması gerektiğine dair pek çok veriyi araştırmacıya sunan bir hayli ilginç gelişmeler içermektedir. İngiltere ekonomisinin 19. yüzyılda şahit olunan hızlı gelişme ve büyümesini en çok borçlu olduğu pamuklu sanayii, hammadde arzı krizinin eşliğine geldiğinde, Osmanlı merkezi idaresi, bu krizin aşılması ve talep edilen

hammadenin karşılanması konusunda bütün imkânlarını seferber etmesiyle dikkat çekmiş ve İngiltere burjuvazisinin takdirini kazanmıştır. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız üzere, sergilediği çabanın ne kadar başarılı olacağına eyaletlerdeki temsilcilerinin kabiliyet ve isteklerinin büyük payı olacaktır. Sonucu ne olursa olsun, bu süreç, Tanzimatçıların dünya ekonomisiyle iş birliği ve bütünleşme isteği konusundaki samimi tavrını ortaya koyduğu gibi, Osmanlı üreticisi ile Batı Avrupa kapitalistleri arasındaki bağları güçlendirme yolunda ortaya çıkan fırsatı değerlendirme çabasını göstermektedir.

4.1. MANCHESTER COTTON SUPPLY ASSOCIATION VE PAMUK ARZI KRİZİ

1850'lerin sonlarına doğru, Amerika Birleşik Devletleri'nde köle emeğinin tarımsal üretimde yoğun olarak kullanıldığı eyaletlerle, köleliğe karşı olan eyaletler arasında gerginlik artmaya başlamaktaydı. Bütün ticaretinin yaklaşık üçte biri pamuk etrafında dönen İngiltere,⁸⁶² Amerika'da artmakta olan gerginliğin bir iç savaşa dönüşme riskinden kaygı duyan devletlerin başında gelmekteydi. Zira Britanya'nın, doymak bilmez pamuklu imalat fabrikalarının ihtiyaç duyduğu pamuğun en büyük kısmı Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletleri tarafından karşılanmaktaydı. Yine de Amerikan eyaletleri arasında, dünya ekonomisini alt üst edebilecek büyüklükte bir iç savaş çıkması henüz çok fazla ihtimal verilmeyen bir olasılıktan ibarettir. İngiltereli pamuklu ürün imalatçıları asıl rahatsız eden, bir savaş çıksın veya çıkmayın, Amerika'nın pamuk arzı konusunda neredeyse tekel durumuna gelmiş olmasıydı. Herhangi bir nedenden dolayı Amerika'dan pamuk arzının kesilmesi, İngiltere'deki pamuklu imalat fabrikalarının üretimi durdurmasına neden olabilirdi.⁸⁶³ Bu nedenle Manchester merkezli Lancashire bölgesindeki pamuklu üreticileri, ham pamuk arzı konusunda Amerika'ya olan bağımlılıktan kurtulmak ve hammadde arzı kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla 1857 yılında temelini attıkları *Manchester Cotton Supply*

⁸⁶² *Cotton Supply Reporter*, No. 33, 2 Ocak 1860; *Cotton Supply Reporter*, No. 35, 1 Şubat 1860; *Cotton Supply Reporter*, No. 92, 16 Haziran 1862: Mr. Bazley, M.P., On Cotton Cultivation.

⁸⁶³ *Cotton Supply Reporter*, No. 35, 1 Şubat 1860.

*Association*⁸⁶⁴ isimli kuruluştaki John Cheetham'ın başkanlığında örgütlenerek çalışmalara başlamışlardır.⁸⁶⁵

MCSA yetkilileri, Amerika'nın güney eyaletlerinin elinde bulundurduğu tekele varan pamuk arzının, Adam Smith'in de bahsetmiş olduğu "doğal fiyat"ın, yani arz ve talep yasası doğrultusunda ürün fiyatlarının ulaşma eğiliminde olduğu üretim maliyetinin çok üzerinde seyretmesine neden olmasından son derece rahatsızlardı.⁸⁶⁶ Nitekim, MCSA'nın verdiği rakamlara göre, Amerikan tekelinden kaynaklanan pamuk fiyatlarının yüksekliği, İngiltere'den her yıl Amerika'ya fazladan on milyon sterlin ödenmesine neden olmaktadır.⁸⁶⁷ Yine, belirttiklerine göre, pamuk fiyatlarının maliyet fiyatlarına doğru hareketini engelleyen en önemli nedenlerden ilki Amerika'nın tekel konumuyken, diğeri, üretimin, özgür emekten daha maliyetli köle emeğine dayanmasıydı.⁸⁶⁸ Bu nedenle, ABD'nin sahip olduğu pamuk arzı tekelini yıkmak ve pamuk arzında rekabeti mümkün kılmak amacını hedeflediklerini açıkça belirtiyorlardı. Fakat buğday gibi tahılların aksine, pamuğun her coğrafya ve iklimde yerleştirilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla ilk önce hem dünyanın farklı bölgeleriyle, başta İngiltere konsolosları olmak üzere, kurdukları iletişim ağlarıyla hem de doğrudan temsilcilerini göndererek pamuk ekimine uygun coğrafyaların keşfedilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda bir yandan farklı coğrafyalara dair iklim, coğrafya ve tarımsal üretim gibi başlıklar ile ilgili bilgi toplanırken, diğeri yandan kaliteli pamuk tohumu gönderilerek deneysel pamuk ekimlerinin teşvik edilmesi amaçlanmıştır.⁸⁶⁹ Yapılacak bu ön çalışmanın ardından, deneysel ekimlerde başarılı sonuç alınan bölgelerde üretimin yaygınlaştırılması ve artırılması için, eğer varsa, tarımsal üretimin önündeki yüksek vergiler yahut kanuni düzenlemeler gibi "doğal olmayan" engellerin kaldırılması

⁸⁶⁴ Bundan sonra MCSA.

⁸⁶⁵ Watts (1871: 11).

⁸⁶⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859. Adam Smith (2015: 60) "doğal fiyat"ı şöyle tanımlamaktadır: "Bir malın fiyatı, toprak rantı ile emek ücretlerini ve o malı yetiştirip hazırlayarak pazara iletmek için kullanılan mal mevcudu kârını, doğal kurtelerine göre ödemeye yetecek olandan ne az ne çok ise, bu mal, doğal denilebilecek fiyatına satılmaktadır."

⁸⁶⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 7, 1 Aralık 1858; *Cotton Supply Reporter*, No. 33, 2 Ocak 1860. 1861 yılında Osmanlı Devleti'nin toplam gelirinin 11.164.552 sterlin olduğu düşünüldüğünde, Manchester burjuvazisinin pamuğun adil fiyatının üzerinde seyretmesi nedeniyle Amerika'ya fazladan ödediklerini düşündükleri meblağın ne denli büyük olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

⁸⁶⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 56, 15 December 1860.

⁸⁶⁹ MCSA'nın yayın organı *Cotton Supply Reporter*'in sayılarından açıkça anlaşıldığı üzere, İngiltere konsolosları iklim ve coğrafya gibi konularda bilgi toplanması ve pamuk tarımının yaygınlaştırılması konusunda, MCSA'ya en büyük katkıyı sunmuşlardır.

amacıyla hükümetler nezdinde girişimlerde bulunulacak, üreticilerin kaliteli pamuk üretimini artırmaları için pamuk tohumu ve gerekli makineler temin edilecek, pamuk ekiminin en iyi ve doğru nasıl yapılacağı konusunda yerel dillerde yönergeler hazırlanıp dağıtılacak ve pamuk yetiştirmeye uygun bölgelere uzman temsilciler gönderilecekti.⁸⁷⁰ Kuruluşun önceliği, İngiltere sömürgelerinde pamuk tarımının yaygınlaştırılabilmesi ve ihtiyaç duyulan pamuğun büyük ölçüde bu topraklardan temin edilebilmesiydi. Sömürgeler konusunda en çok değer verdikleri bölge Hindistan'dı⁸⁷¹ ve MCSA'nın, kurulduğu ilk yıldan itibaren, İngiltere sanayiinin ihtiyaç duyduğu kaliteli pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla Hindistan'da yürüttükleri yoğun çaba bunun göstergesiydi.⁸⁷²

Manchester burjuvazisi tarafından bir korku unsuru olarak yıllarca söylenegele pamuk arzı krizinin gerçekliğe dönüşmekte olduğu 1861 yılından bir yıl önce, 1860 yılında, İngiltere'nin her yıl ithal ederek tükettiği pamuğun, her yüz librenin⁸⁷³ seksen beş libresi Amerika'dan, sekiz libresi Brezilya ve Mısır'dan, yedi libresi ise Hindistan'dan temin edilmekteydi.⁸⁷⁴ Amerikan tekelinin açıkça görüldüğü bu oranlar, yalnızca İngiltere için geçerliydi. Bunun yanı sıra, Amerika ve Kıta Avrupası'nda her geçen yıl büyümekte olan pamuklu sanayii nedeniyle, ham pamuğa yönelik talep, arzdan daha hızlı artmakta, arzın üzerindeki baskı, pamuk fiyatlarını daha fazla yukarı çekerek, Manchester burjuvazisinin bir pamuk arzı krizine dair korkusunu daha fazla tetiklemekteydi.⁸⁷⁵ 1859 yılında İngiltere'de pamuğa ödenen fiyat, 1845'e kıyasla libre başına iki penny daha yüksektir.⁸⁷⁶ Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, 1839 ile 1849 yılları arasında İngiltere'nin Amerika'dan ihraç ettiği yıllık ortalama 2.125.555 balya pamuğa karşın pamuğun libresi için 5,5 penny ödenmişken, 1849-1859 yılları arasında yıllık ortalama

⁸⁷⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 5, 15 Kasım 1858; *Cotton Supply Reporter*, No. 15, 1 Nisan 1859; *Cotton Supply Reporter*, No. 33, 2 Ocak 1860;

⁸⁷¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 5, 15 Kasım 1858; *Cotton Supply Reporter*, No. 18, 16 Mayıs 1859: Report of the Proceedings at the Second Annual Meeting of the Cotton Supply Association.

⁸⁷² Hindistan'da pamuk tarımını geliştirmeye yönelik MSCA'nın girişimleri *Cotton Supply Reporter*'in her sayısında bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Watts (1871: 16-50).

⁸⁷³ Libre, yaklaşık 0,453 grama denk gelen ölçü birimidir.

⁸⁷⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 191, 1 Aralık 1869: Cotton Supply – Lecture by John Cheetham; Watts (1871: 4, 5).

⁸⁷⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 Mart 1860: Review of Cotton and Spindles; *Cotton Supply Reporter*, No. 38, 15 March 1860; *Cotton Supply Reporter*, No. 27, 1 Ekim 1859; *Cotton Supply Reporter*, No. 5, 15 Kasım 1858; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 Mart 1860: Başyazı; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 March 1860: Consumption of Cotton.

⁸⁷⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 25, 1 Eylül 1859.

ihraç edilen balya miktarı 2,995,047 balyaya çıkmasına rağmen, pamuğun libresi için 6,4 penny ödenmiştir.⁸⁷⁷ Bu hesaba göre, İngiltere, son on yılda, bir önceki on yıla göre yüzde kırk bir oranında pamuk tüketimini artırmışken, pamuğa yüzde yirmi üç daha fazla ödemek zorunda kalmıştır. Dahası, İngiltere'nin yüksek miktarda ham pamuk ithalatı, Amerika ile ticaretinde önemli miktarda ticaret açığına yol açmıştır.⁸⁷⁸ 1860 yılının ilk dokuz ayında İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'nden 33.778.483 sterlinlik emtia ithal ederken, aynı ülkeye yaptığı ihracat 17.128.062 sterlinde kalarak, 16.650.421 sterlinlik ticaret açığı ortaya çıkarmıştır.⁸⁷⁹

Aşağıdaki tablo 1850-1857 arasında Avrupa'da haftalık ortalama tüketilen ham pamuk miktarının ülkelere göre dağılımını göstermektedir:

Tablo 4: Avrupa'da Haftalık Pamuk Tüketimi (Balya)⁸⁸⁰

	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Fransa	7,077	7,173	10,575	9,018	8,500	9,211	10,115	8,596
Belçika	1,134	1,115	1,634	1,538	1,346	1,211	1,538	1,096
Hollanda	1,018	1,038	1,365	1,173	1,653	1,711	1,903	1,883
Almanya	1,653	2,115	2,442	2,769	3,981	4,057	4,750	4,142
Trieste	2,288	2,211	2,596	1,981	1,788	1,655	1,865	1,442
Cenova, Napoli, vs.	558	596	942	980	807	1,096	2,115	1,730
İspanya	1,481	1,768	1,826	1,634	1,788	2,192	2,346	1,730
Rusya, Norveç, vs.	2,923	2,923	4,057	4,000	2,577	2,404	4,423	3,846
Avrupa Kıtası Toplamı	18,152	18,939	25,437	23,093	22,440	23,535	29,055	24,465
Büyük Britanya	29,125	31,988	35,790	36,613	37,829	40,403	41,985	39,065
Avrupa'da haftalık tüketim toplamı	47,277	50,927	61,227	59,706	60,299	63,938	71,042	63,530

1861 yılına gelindiğinde kıta Avrupası devletlerinin pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üretiminde İngiltere üretiminin dörtte üçüne yaklaştığına şahit olunmaktadır.⁸⁸¹ Benzer şekilde, Amerika Birleşik Devletleri sanayisinin de ham pamuğa yönelik talebi hızlı bir

⁸⁷⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 27, 1 Ekim 1859; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 March 1860: Consumption of Cotton.

⁸⁷⁸ Hatırlatmakta fayda var ki, 1860 yılına gelindiğinde İngiltere ve Fransa ham pamuk ithalatından vergi almamaktaydı. *Cotton Supply Reporter*, No. 45, 2 Temmuz 1860: Cotton Cultivation in Turkey, from the Levant Herald.

⁸⁷⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 56, 15 Aralık 1860; *Cotton Supply Reporter*, No. 61, 1 March 1861. 1861 yılında ham pamuk ihracı Amerika'nın toplam ihracatının yüzde 60'ına denk gelmekteydi. Beckert (2015: 206).

⁸⁸⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 20, 15 Haziran 1859.

⁸⁸¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 103, 1 Aralık 1862: Present State of the Cotton Trade.

şekilde artmaktaydı. 1860 yılına gelindiğinde Amerika’da pamuklu dokuma sanayisinde yaklaşık 122.000 kişinin istihdam edildiği tahmin edilmekteydi.⁸⁸² Bu nedenle, 1854-1855 yıllarının ilk sekiz ayında Amerika’da tüketilen ham pamuk 678.584 balya iken 1859-60 yıllarının aynı aylarında tüketilen ham pamuk 978.043 balyaya ulaşmıştır.⁸⁸³ İngiltere, Kıta Avrupası Devletleri ve Amerika’nın toplam ham pamuk tüketimi 1860 yılının nihayetinde 5.260.000 balyaya varmış ve haftalık ham pamuk tüketimi ise toplamda 101.000 balya olarak hesaplanmıştır. Aynı yılda toplam pamuk arzı, toplam tüketimden 305.000 balya fazla olarak, bu durumda yaklaşık üç haftalık tüketime yetecek oranda bir arz fazlası bulunmaktaydı. Pamuk arzında Amerika Birleşik Devletleri 4.675.000 balya ile birinci sıradayken, Hindistan 550.000, Mısır 160.000, Brezilya 180.000 balya ile sıralanmışlardır.⁸⁸⁴

Nisan 1861’te Amerikan İç Savaşı başladığı sırada, İngiltere’nin öncü sanayisinin Amerika’dan gelen pamuğa bağımlılığını bu şekilde özetlemek mümkündür. Uzun süredir Manchester burjuvazisinin, ham pamuk arzı konusunda tek bir kaynağın neredeyse tekelleşmiş olmasından kaynaklanan korkuları sonunda gerçeğe dönüşmüş ve İç Savaş’ın başlamasının ardından Kuzey güçlerinin, Güney limanlarını ablukaya almasıyla birlikte, Amerikan pamuk arzında radikal bir düşüş gerçekleşmiştir. Mart 1862 yılında *The Economist* gazetesinde yer alan bir makaleye göre, 1861 yılının aynı döneminde Liverpool limanındaki stoklarda 718.000 ve yolda 295.000 balya olmak üzere toplam 1.013.000 Amerikan pamuğu mevcutken, 1862 yılında bu miktar 166.000 balyaya kadar gerilemiştir. Normal şartlarda İngiltere’de haftalık 33.000 balya pamuk tüketilirken, 7.000 balya pamuğun tekrar ihraç edilmekte olduğu düşünüldüğünde yaklaşımakta olan pamuk kıtlığı kendini hissettirmekteydi.⁸⁸⁵ Fransa’da da durum daha

⁸⁸² Beckert (2015: 180).

⁸⁸³ *Cotton Supply Reporter*, No. 51, 2 Ekim 1860.

⁸⁸⁴ Toplam tüketimin dağılımı ise İngiltere 2.500.000 balya, Kıta Avrupası 1.760.000 balya, Amerika 1.000.000 balyadır. *Cotton Supply Reporter*, No. 55, 1 Aralık 1860; *Cotton Supply Reporter*, No. 58, 15 Ocak 1861.

⁸⁸⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 87, 1 Nisan 1862. *Times* gazetesinde yer alan bir başka veriye göre ise Mart 1860’ta İngiltere’ye Amerika’dan ihraç edilen pamuk 1.629,000 cwt, Mart 1861’de 1,494,000 cwt, Mart 1862’de ise yalnızca 2,652 cwt’dir. Amerika dahil toplam pamuk ihracatı ise Mart 1860’ta 1,780,000 cwt, Mart 1861’de 1,603,000 cwt ve son olarak Mart 1862’de 296,000 cwt’dir. *Cotton Supply Reporter*, No. 90, 15 Mayıs 1862.

iç açıcı değildi. 1861 yılının mayıs ayında Fransa'nın Le Havre kentinde⁸⁸⁶ 290.000 balya pamuk bulunurken, 1862 yılının aynı ayında yalnızca 42.000 balya bulunmaktaydı.⁸⁸⁷ Dolayısıyla İngiltere'de tüketilen Amerikan pamuğu miktarı azalırken, diğer ülkelerden gelen, Amerikan pamuğuna kıyasla daha az kaliteli pamuğun tüketimi artmaktaydı. 1860 yılında İngiltere'de haftalık pamuk tüketiminin yüzde 85'ini karşılayan Amerikan pamuğu, henüz mevcut stokların kullanılmaya devam ettiği 1861 yılında, 34.792 balya ile tüketilen toplam ham pamuğun yüzde 77'sini karşılayarak birinci sıradaki yerini korurken, ihtiyacın kalan kısmının yüzde 8'i Mısır ve Brezilya, yüzde 15'i ise Hindistan ve Güney Amerika kolonilerinden gelen pamuk tarafından karşılanmaktaydı. 1862 yılında durum tamamen değişmiştir. Tüketilen haftalık Amerikan pamuğunun oranı yüzde 21'e düşerken, Mısır yüzde 22'ye, Hindistan ise yüzde 57'ye yükselmiştir. Bununla birlikte, 1861 yılında haftalık tüketilen toplam pamuk miktarı 45.454 balya iken 1862 yılında bu oran 21.850'ye gerilemiştir.⁸⁸⁸

Amerikan pamuk arzında yaşanan kriz ile birlikte pamuk fiyatlarındaki yükselişin kendini göstermesi gecikmemiştir. Amerikan İç Savaşı'nın başlamasının üzerinden henüz bir yıl geçmemişken libresi yaklaşık 5 penny olan pamuk, önce 7 penny, ardından 13 pennyye kadar yükselmiştir.⁸⁸⁹ Pamuk fiyatlarında artış, Manchester pamuklu imalat fabrikalarını doğrudan etkileyerek fabrikaların bir kısmını üretimini yavaşlatmaya, bazılarını ise üretimi tamamen durdurmaya zorlamıştır. İngiltere'nin Lancashire ve Cheshire gibi pamuklu üretim sanayiinin yoğun olduğu bölgeleri üzerinde yapılan bir incelemeye sayfalarında yer veren *The Manchester Examiner* ve *Times* gazetelerinin aktardığına göre, bu bölgelerde yer alan toplam 350.000 işçinin çalıştığı 1.678 fabrikanın, 92.000 işçi çalıştıran 497'si üretime ara vermeden devam ederken, 200.000 işçinin çalıştığı 903'ü haftada iki ila beş gün arasında üretimine devam etmekteydi.⁸⁹⁰ Diğer taraftan 58.000 kişiye iş veren 278 fabrika üretimi tamamen durdurma yoluna

⁸⁸⁶ Fransa'nın kuzey batısında yer alan liman kenti Le Havre, kıta Avrupası'nın en önemli pamuk dağıtım limanıdır. Beckert (2015: 216).

⁸⁸⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 91, 2 Haziran 1862: The American Civil War and the Supply of Cotton.

⁸⁸⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 105, 1 Ocak 1863: The Difficulties and Dangers of the Cotton Trade, by Thomas Bazley, M.P.

⁸⁸⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 89, 1 Mayıs 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 91, 2 Haziran 1862: The American Civil War and the Supply of Cotton.

⁸⁹⁰ Söz konusu fabrikalardan 89 tanesi haftada beş gün, 340 tanesi haftada 4 gün, 103 tanesi 3,5 gün, 270'i 3 gün, 60'ı 2,5 gün ve son olarak 41 tanesi haftada 2 gün üretim yapmaktaydı. *Cotton Supply Reporter*, No. 89, 1 Mayıs 1862.

gitmiştir.⁸⁹¹ İngiliz parlamenter Thomas Bazley, 4 Haziran 1862’de yaptığı bir konuşmada İngiltere’de 100.000 kişinin işsiz kaldığını ve 300.000 işçinin, fabrikaların üretimi yavaşlatmaları sonucunda, yarı zamanlı çalışmaya başladığını belirtmekteydi.⁸⁹²

4.1.1. MCSA ve Osmanlı Devleti

Bu sırada, MCSA’nın 1857 yılından itibaren kaliteli pamuk üretimini başta İngiliz sömürgeleri olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerinde yaygınlaştırmaya yönelik yürüttüğü çabalar, 1861 Mayıs’ında Amerikan İç Savaşı’nın başladığı sıralarda, özellikle Hindistan’da, etkisini göstermeye başlamıştı. 1861 yılı sonu itibariyle İngiltere’nin ithal ettiği pamuk miktarı Cwt.⁸⁹³ cinsinden şöyleydi:

Tablo 5: 1859-1861 Yılları Arasında Büyük Britanya’nın İthal Ettiği Pamuk Miktarı (Cwt.)⁸⁹⁴

Ülke	1859	1860	1861
ABD	8.586.672	9.963.309	7.316.969
Brezilya	200.705	154.347	154.378
Hindistan	1.717.240	1.822.689	3.295.004
Diğer Ülkeler	105.401	86.304	91.619
Toplam	10.946.401	12.419.096	11.223.078

MCSA’nın asıl kaygısı, pamuk üretiminde Amerika’yla rekabet edebilecek üretim alanları bulup teşvik etmektir. Bununla birlikte, Amerika açısından son derece karlı olan pamuk ekimindeki kar marjlarının, yaratılacak rekabetle birlikte düşme eğilimine gireceği, yani üretim maliyeti olan “doğal fiyata” doğru hareket edeceği kuvvetli bir ihtimal olarak görülmekteydi. Amerika, sermaye birikimi, tarımdaki makineleşme, ulaşım ağı ve kölelikle çözmüş olduğu işgücü arzı nedeniyle rekabet edilebilmesi güç bir üretim merkezi durumundaydı. Üstelik Sea Islands, New Orleans gibi uzun lifli, ipeksi ve dayanıklı yapısı modern makinelerle pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üretmeye uygun⁸⁹⁵ kaliteli pamuk cinsinin üretimi konusunda oldukça donanımlı ve tecrübeli çiftçilere sahiplerdi. Dolayısıyla pamuk üretiminde, Amerika’nın karşılaşacağı

⁸⁹¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 89, 1 Mayıs 1862.

⁸⁹² *Cotton Supply Reporter*, No. 92, 16 Haziran 1862: Mr. Bazley, M.P., On Cotton Cultivation.

⁸⁹³ Cwt, 45,4 kilogramlık bir ağırlık birimidir ve aynı zamanda 100 libreye eşittir.

⁸⁹⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 58, 1 Mart 1862.

⁸⁹⁵ Beckert (2015: 100).

rekabete direnebilme ve rekabeti sürdürebilme açısından her türlü donanıma sahip olduğu söylenebilir. Üstelik, yukarıdaki tabloda pamuk üretimini artırdığı açıkça görülebilen Hindistan’da, üretimin miktar olarak artıyor oluşu kalite olarak arttığı anlamına gelmemektedir. Hindistan da dahil olmak üzere, MCSA tarafından pamuk tarımının yaygınlaştırılmaya çalışıldığı her coğrafyada ulaştırma ve üretime dair koşullar ABD’de olduğu kadar elverişli olmadığından, Amerikalı üreticilerle başarılı bir rekabeti sürdürebilecekleri şüpheliydi. “Neyse ki” Amerika’da çıkan iç savaş, pamuk fiyatlarının çok hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuş ve birkaç yıllık kısa bir süreye yayılmış olsa da “pamuğa hücum” dönemini başlatmıştır. Üstelik, pamuk fiyatlarında ortaya çıkan yükseliş, yalnızca Amerikan pamuğu gibi kaliteli pamuklarla sınırlı değildi. Kısa lifli, daha az dayanıklı ve kaba pamuklu kumaş dokuma yahut kandil ve mum fitili gibi ürünlerin imalinde kullanılan, kısacası modern sanayide tercih edilmeyen pamukların fiyatları da hızlı bir şekilde artmaktaydı.

1857’de MCSA’nın kurulmasının ardından, dünyanın farklı bölgelerinde yürüttüğü çalışmalara Osmanlı İmparatorluğu’nu da dahil etmiş olması son derece doğaldı. Zira Osmanlı İmparatorluğu, coğrafi genişliği ve İngiltere’ye yakınlığının yanı sıra 19. yüzyıl öncesinde, İngiltere sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuğun bir kısmının sağlayıcısı olarak İngiliz sanayicileri tarafından potansiyeli bilinen bir coğrafyaydı.⁸⁹⁶ MCSA’nın kuruluşuyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımının geliştirilmesi için büyük çaba sarf etmiş William Sandford, *Cotton Supply Reporter* için kaleme aldığı bir makalede, uzun süredir İzmir’de iş yapmakta olan tüccarların, gençlik dönemlerinde İzmir limanından 50.000 balya pamuk ihraç edildiğini hatırladıkları belirtmekteydi. Bu dönemde İngiltere’nin tükettiği toplam ham pamuğun yüzde yirmi beşi Anadolu’dan temin edilmekteydi. Benzer şekilde *Levant Company*, Suriye’den Avrupa’ya binlerce balya pamuk göndermekteydi.⁸⁹⁷ Yine, Kıbrıs’ta, Osmanlı hakimiyeti öncesinde, Venedikliler tarafından pamuk yetiştirildiği ve yıllık ortalama

⁸⁹⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 96, 15 Ağustos 1862; Kurmuş (2004: 161).

⁸⁹⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria by W. Sandford; *Cotton Supply Reporter*, No. 96, 15 Ağustos 1862; 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Selanik ve İzmir’in Avrupa’ya ihraç ettiği pamuk üzerine bir başka makale için bkz. *Levant Herald*, No. 135, 16 Ekim 1861.

30.000 balya ihraç edildiği vurgulanmaktaydı.⁸⁹⁸ Modern tarihçiler de 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar pamuk ihracatçısı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini yaptıkları çalışmalarla kanıtlamışlardır.⁸⁹⁹

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Amerika'nın güney eyaletlerinin pamuk üreticisi olarak ortaya çıkması ve hızla yükselmesi, Osmanlı pamuğunun İngiltere pazarından silinmesinin en önemli nedenlerindedir. 18. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin ihraç ettiği ham pamuğun yaklaşık yüzde yirmilik kısmını karşılayan Osmanlı İmparatorluğu'nun⁹⁰⁰ böyle kısa bir sürede pazar dışına atılmış olması, rekabet konusunda kırılğan yapısının yalnızca imalat sanayi ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine Amerika'da pamuk üretiminin köle emeğine dayanması nedeniyle emek arzı konusunda daha avantajlı olduğu doğrudur, fakat sorunun kaynağını yalnızca burada aramak yanıltıcı olacaktır. Uzun lifli, ipeksi ve dayanıklı yapısı Amerika pamuğunu daha tercih edilir kılmaktaydı. İngiltere'de pamuk ipliği üretiminde ve pamuklu kumaş imalatında kullanılan makineler, uzun lifli ve dayanıklı pamuğun kullanımına daha uygundu.⁹⁰¹ Dayanıklı yapısı, üretim sırasında pamuk zayıflığını en aza indirerek, üretim maliyetlerinin azaltılmasına katkıda bulunmaktaydı.

İleride anlatılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinin uzun lifli Amerikan pamuğunun yetiştirilmesine uygun iklim koşullarına sahip olduğu ve bütün kısıtlılıklara rağmen önemli miktarda Amerikan pamuğu üretilbileceği, MCSA'nın yaptırdığı deneysel ekimlerden anlaşılmıştı. Amerika'yı pamuk temini konusunda Avrupa sanayisi için cazip kılan esas husus, pamuğu daha ucuza arz edebilmesi ile pamuk kalitesinin devamlılığını sağlayabilmesiydi, ki bunların köle emeğiyle doğrudan bir ilgisi bulunmamaktaydı. Daha önce de belirtildiği üzere, 19 yüzyılda yapılan karşılaştırmalı çalışmalarla ortaya konulduğu üzere köle emeği, özgür emekten daha

⁸⁹⁸ Watts (1871: 53); *Levant Herald*, No. 35, 1 Ekim 1862; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 587.

⁸⁹⁹ Frangakis-Syrett (2010); Beckert (2015: 86, 87); Kurmuş (2004).

⁹⁰⁰ Beckert (2015: 87).

⁹⁰¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 18, 16 Mayıs 1859: Report of the Proceedings at the Second Annual Meeting of the Cotton Supply Association; Beckert (2015: 94).

maliyetliydi.⁹⁰² Amerika'yı Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan ve Mısır gibi pamuk üreticisi bölgelerden ayıran ve avantajlı kılan unsurlar, pamuk tarımında erken bir dönemde makineli tarıma geçebilmesi, ulaşım olanaklarını çok daha hızlı bir şekilde yaygınlaştırabilmesi, idari ve mali düzenlemelerle üretimi destekleyen bir yapı oluşturabilmesi, sermayeye daha kolay ulaşılabilmesi gibi nedenlerdi. Özellikle 1793 yılında Eli Whitney'in icat etmiş olduğu çırçır makinesi ile birlikte, pamukları kolayca ve hızlıca temizlemenin imkanının ortaya çıkmasıyla, önemli bir emek-zaman problemi çözüme kavuşturulmuştur.⁹⁰³ Böylece pamuk üretiminin artışı önündeki önemli bir engel ortadan kalkmış, Amerikan pamuk üretimi ve ihracatı hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. 1791 yılında Avrupa'ya gönderilen 189,316 libre ham pamuk, on yıl içerisinde çok büyük bir artış yaşayarak 1800 yılında 18.000.000 libreye ulaşmıştır.⁹⁰⁴ Amerika'daki toplam pamuk üretimi ise 1790'da 1.500.000 libreden 1800 yılında 36.500.000 libreye çıkmıştır.⁹⁰⁵ Üretim ve ihracat artışının yanı sıra, pamuk balyalama makineleriyle, daha sıkı ve küçük pamuk balyaları yapabilme imkanına kavuşulması, nehir ulaşımı ve ilerleyen yıllarda yaygınlaşan karayolu ve demiryolu ağıyla birlikte taşıma maliyetlerinin önemli ölçüde azaltılmasıyla birlikte, pamuğun limana ulaştırılması pamuk fiyatının üzerinde yüzde üç gibi düşük bir ek maliyete neden olmaktadır.⁹⁰⁶ Toprağın ekime hazırlanması ve ekim biçiminde kullanılan bilimsel yöntemlerle birlikte alan başına verimlilik konusunda Amerikan çiftçilerinin başarılı olduğu görülmektedir.⁹⁰⁷ Pamuk tohumlarının ve pamuğun kalitesini artırmak amacıyla deneysel çalışmalar yapıldığı gibi tarımın gelişimi üzerine çalışan ziraat enstitüleri kurulmuş ve bu amaçla yayınlar yapan periyodik dergiler ortaya çıkmıştır.⁹⁰⁸ Pamuk tarımında yaşanan tüm gelişmeler neticesinde 1817 yılında libresi 22 penny olan ham pamuk 1819 yılında 12 pennyye 1848 yılında ise 4,25 pennyye kadar gerilemiştir.⁹⁰⁹ Kısacası, kullanılan emeğin biçimi ve emek arzının yeterliliği meselenin yalnızca bir yanıydı.

⁹⁰² Örneğin bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 128, 1 Eylül 1864: Cotton Cultivation in Turkey, Dinner to Mr. Hyde Clarke.

⁹⁰³ Beckert (2015: 102, 103); *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria, by W. Sandford.

⁹⁰⁴ Watts (1871: 5).

⁹⁰⁵ Beckert (2015: 104).

⁹⁰⁶ Beckert (2015: 110-112).

⁹⁰⁷ Acre, 4,047 metre karelik bir ölçü birimidir. Libre ise yaklaşık 0,45 kilogramdır. *Cotton Supply Reporter*, No. 5, 1 Kasım 1858: J. B. Smith'ten John Cheatham'a mektup.

⁹⁰⁸ Beckert (2015: 114, 115).

⁹⁰⁹ Watts (1871: 5).

“Mülkün mamûriyeti halkın servetine ve servet-i ahali dahi ziraat ve hırsasetin kesretine vabeste idüğüne”⁹¹⁰ inanan Tanzimatçıların, pamuk gibi en önemli ticari tarım ürünlerinin üretiminin ve ihracının artırılması açısından kat etmeleri gereken bir hayli yol bulunmaktaydı. Tanzimatçıların, tarımsal gelişimi sağlamak için altyapı yatırımlarına ne denli önem verdikleri ve devletin karşılaması mümkün olmayan altyapı yatırımlarını, Kırım Savaşı sonrası dönemde, yabancı sermayeye teslim etmeye karar verdiklerinden daha önce bahsedilmişti. Diğer taraftan, yapımına başlanan demiryolu hatları henüz yeterli olmadığı gibi, yapılan veya yapılacak demiryolu hatlarını iç bölgelere bağlayacak arabalı taşımacılığa uygun bir karayolu ağı inşasına dönük kapsamlı bir politikaya girişilmemişti. Ulaştırma maliyetleri düşürülemediği takdirde, karşısında ticari tarım işini ciddiyetle yürüten Amerika gibi bir rakip bulunurken, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa fabrikalarının doymak bilmez pamuk talebine cevap verecek üreticilerden birisi haline gelmesi beklenemezdi. Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu’nda yetiştirilen düşük kaliteli yerli pamuğun dönemin modern makinelerine uygun olmadığı daha önce belirtilmişti. İşin ilginç yanı ise, Tanzimat’ın ilk yıllarında devlet tarafından, Avrupa’dan getirilen modern makinelerle kurulan pamuklu dokuma fabrikaları için gerekli uzun lifli pamuk dahi İmparatorluk içerisinde temin edilememekteydi. Zira Osmanlı İmparatorluğu’nda üretilen yerli pamuk “ince ve temiz işlere” uygun değildi.⁹¹¹

Temelde devletin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan basma fabrikasının, ihtiyaç duyduğu hammaddeyi ithal etmek yerine ülke içerisinde üretmek amacıyla bir proje geliştirildi. Bu, Amerikan İç Savaşı’yla birlikte ortaya çıkacak pamuk arzı krizine kadar Osmanlı Devleti’nin giriştiği en önemli pamuk üretme projesiydi. Bu projenin başarılı olması durumunda iki temel amacın gerçekleşmesi beklenmekteydi. Öncelikle, kurulacak model çiftlikte pamuk başta olmak üzere modern üretim teknikleri kullanılarak, çeşitli ticari tarımsal ürünler ve hayvanlar üretilmesini amaçlamaktaydı. İkinci olarak, kurulacak çiftlik aynı zamanda bir ziraat talimhanesi, yani okul vazifesi

⁹¹⁰ BOA., MVL., 729/86, 14 Şaban 1283 (22 Aralık 1866).

⁹¹¹ BOA., İ., MSM., 24/639, lef 3, 7 Muharrem 1263 (26 Aralık 1846); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 91).

üstlenecekti.⁹¹² Çiftlik, devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yürütülen sanayileşme politikası ile uyumlu, yani devletin ithalat giderlerinin azaltılmasını hedefleyerek fiskal amaç taşıırken, diğer yandan, ülkede tarımsal kalkınmanın gerçekleştirilmesine bir başlangıç noktası teşkil etmesi istenmiştir. Çiftliğin kuruluşu ile ilgili yapılan yazışmalarda yer alan “esas-ı mamûriyyetten madud olan ziraat ve haraset madde-i nafiasının Avrupa misillü memâlik-i mahrûse-i şâhanede tevfir ve teksiri vesailinin istikmalı”⁹¹³ yahut “memâlik-i mahrûse-i cenâb-ı mülûkânenin her tarafına mamûriyyet tohumunu saçmak velhasıl ziraat fenn-i nafianın buralara duhulüne bir kapu açmak demek olarak doğrusu measir-i asriye-i hazret-i zıllullahiye ilave hasene olmaklığa seza olduğundan”⁹¹⁴ gibi söylemler, çiftlikle yapılmak istenenin salt devlet fabrikalarının hammadde ihtiyacını temin etmekten ibaret olmadığını göstermekle kalmıyor aynı zamanda “misli na-mesbûk bir eser-i celil ola[rak]”⁹¹⁵ düşünüldüğüne işaret ediyordu.

Gerçekten de yapılmak istenen misli na-mesbuk, yani daha önceden örneği olmayan bir girişimdi. Daha önceden bir örneğinin bulunmaması, çiftliği yönetecek ve tarımsal deneyler yaparak, öğrencilere eğitim verecek kişilerin de İmparatorluk içerisinde bulmanın zor olacağını göstermekteydi. Nitekim, tarım uzmanı için, kaliteli pamuğun en çok aranan cinsini yetiştiren Amerika Birleşik Devletleri’ne başvurulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri’ne, İstanbul’daki maslahatgüzarı aracılığıyla resmi bir başvuru yapılarak Amerikan pamuğu tohumu ile söz konusu tarım konusunda uzman birkaç kişinin gönderilmesi talep edilmiştir.⁹¹⁶ Amerikan yönetiminin, Osmanlı Devleti’nin talebini karşılamak amacıyla uygun gördüğü isim, kendisi de pamuk tarımı yapan ve tarım fenni konusunda uzman olmasının yanı sıra Amerika’da bu konular üzerine yazdığı bilimsel yazılarla tanınan bir tıp doktoru, Güney Karolinalı Dr. Davis’tir.⁹¹⁷ Dr. Davis ve yanında gelecek çiftçilerin harcırahları ile yanlarında getirecekleri Amerikan pamuğu tohumları için gereken yirmi üç bin beş yüz guruş kısa sürede tahsis

⁹¹² Clark (2012: 760-762); Güran (2014b: 50); Yıldırım (2008: 226); *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1938: 91).

⁹¹³ BOA., İ., MSM., 24/639, lef 4, 23 Zilhicce 1262 (12 Aralık 1846).

⁹¹⁴ BOA., İ.MSM., 24/639, lef 5, 21 Muharrem 1263 (9 Ocak 1847).

⁹¹⁵ BOA., İ.MSM., 24/639, lef 4, 23 Zilhicce 1262 (12 Aralık 1846); Yıldırım (2008: 226).

⁹¹⁶ BOA., İ.HR., 37/1725, 15 Cemaziyelevvel 1262 (11 Mayıs 1846); BOA., HR.TO., 145/34, 17 Haziran 1848; FO 78/645, No. 118, Henry Wellesley’den Lord Palmerston’a, 16 Kasım 1846; McFarlane (1850/I: 61).

⁹¹⁷ BOA., HR.TO., 145/34, 17 Haziran 1848; McFarlane (1850/I: 59, 60).

edilmiştir.⁹¹⁸ İstanbul'a ulaşan Dr. Davis ve ekibi, bizzat Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi D.S. Carr tarafından Sultan'a takdim edilmek arzusu kabul edilerek, resmi olarak Sultan'a tanıtılmışlardır.⁹¹⁹

Dr. Davis'in Sultan Abdülmecid'e takdiminin ardından, kurulacak çiftliğe dair çalışmalar başlamış ve Fabrika-yı Hümayunlar Nazırı Hüsni Efendi, Barutçubaşı Ohannes ve Dr. Davis arasında yapılan bir görüşmeyle çiftliğin kuruluşuna dair bir yol haritası belirlenmiştir. Görüşmenin sonuçları Fabrika-yı Hümayunlar Nazırı Hüsni Efendi tarafından kaleme alınan bir taktirle ortaya konulmuştur. Taktire göre, çiftliğin temel amacı Amerikan pamuğu tarımı olsa da bununla sınırlandırılmamış ve Dr. Davis'in uzmanlığı yalnızca pamuk tarımıyla sınırlı olmaması nedeniyle, modern tarım teknikleriyle "Avrupaca memduh olan cinslerden" farklı tarım ürünlerinin ekimi üzerine çalışılacak bir model çiftlik tarzında kurgulanacağı ve tarımın yanı sıra "Avrupa'da olduğu misillü" hayvan yetiştiriciliği üzerinde de çalışılmasına karar verilmiştir. Çiftliğin üzerine inşa edileceği arazi dört bin dönüm olarak hesaplanmış ve İstanbul'da baruthane-i amire civarında Vidin Valisi Hüseyin Paşa'ya ait Ayapapa Çiftliği satın alınarak ve bu çiftliğe devlet arazisi olan Uzunköprü çayırı ve Demirkapı arazisinin eklenerek oluşturulması önerilmiştir. Kurulacak model çiftliğin yalnızca pamuk tarımıyla sınırlandırılmayacak olması gibi, çiftlik de model çiftlik olarak sınırlandırılmamış ve aynı zamanda teorik ve pratik eğitim verecek bir ziraat okulu işlevi görmesi planlanmıştır. Dolayısıyla, burada eğitim görenek, eyaletlere ziraat muallimi olarak gönderilmesi planlanan öğrencilerin eğitimleri süresince konaklamaları için yeterli sayıda yatahanenin inşası gerekli görülmüştür. Eğitim için gerekli tarım aletlerinin, tohumların ve damızlık hayvanların Dr. Davis'in sunacağı liste doğrultusunda Avrupa'dan temin edileceği belirtilmiştir. Her biri 750'şer guruş maaş alacak öğrencilerin tarım, ağaç ekimi, hayvan yetiştiriciliği ve boya maddeleri gibi konular üzerine görecekleri iki yıllık eğitimin süresi ile doğru orantılı olarak, Dr. Davis'le yapılacak mukavele ilk aşamada iki yıllık olarak tasarlanmıştır.⁹²⁰ Yapılan

⁹¹⁸ BOA., TS.MA.e, 1139/74, lef 3, 9 Rebiülahir 1262 (6 Nisan 1846) ve lef 1 6 Şaban 1262 (30 Temmuz 1846).

⁹¹⁹ BOA., İ.HR., 37/1725, 15 Cemaziyelevvel 1262 (11 Mayıs 1846); BOA., İ.HR., 37/1728, 15 Cemaziyelevvel 1262 (11 Mayıs 1846); FO 78/645, No. 118, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 16 Kasım 1846.

⁹²⁰ BOA., İ.MSM., 24/639, lef 3, 7 Muharrem 1263 (26 Aralık 1846).

planlamalara göre ilk yıl 5 olan öğrenci sayısının, üçüncü yılın sonunda 25'e kadar yükseltilmesi ve yetiştirilecek ürünlerle birlikte çiftliğin gelirinin 361,942 guruşa ulaşması öngörülmüştür.⁹²¹ Mustafa Reşid Paşa'nın yazdığı arz tezkiresinden anlaşılan o ki, model çiftliğin mektep olan tarafına çok kıymet verilmekteydi. Eğitimi tamamlamış olan öğrencilerin İmparatorluğun eyaletlerine gönderilmesiyle birlikte "memalik-i mahrusse-i cenâb-ı mülûkanenin her tarafına mamuriyet tohumunu saçmak velhasıl ziraat fenn-i nafiasının buralara dühûluna bir kapu"⁹²² açılmış olacaktı.

Ziraat Talimhanesi'nde pamuk ekimi üzerine eğitim görmek üzere, İmparatorlukta pamuk ekimi yapmaya uygun yerlerden getirilen ilk öğrenciler ve işçiler, yaklaşık iki yıl süren eğitimlerini tamamlamalarının ardından kendilerine Dr. Davis tarafından şahadetname ve Amerikan pamuk tohumu verilerek, hem pamuk ekmek hem de memleketlerindeki çiftçilere öğretmek üzere gönderileceğinden, Hüdavendigâr ve Aydın Müşirleri ile Adana Valisine, İzmid Muhassılına, Saruhan ve Siroz kaymakamlarına yazılan şukka ile yerel meclislerin bu kişilere her türlü yardımı sağlamaları istenmekteydi. Böylece bahsi geçen yerel meclisler, bu kişilere verimli olan yerlerde tarla, hayvan ve diğer ihtiyaçlarını, mal sadıklarından karşılanmak üzere, temin etmekle görevlendirilmişlerdi. Meclislere verilen bir diğer göre ise, bu kişilerin pamuk tohumlarını heba etmemelerinin, hemşerilerine modern ziraat usullerini öğretmelerinin denetlenmesi ve üstlerine düşeni yapmadıkları takdirde bunu merkezi idareye rapor etmeleriydi. Bu belgede yer alan bir diğer önemli bilgi ise bu kişilerin üretecekleri pamukların Fabrika-yı Hümayunlar için uygun fiyatla satın alınması ve başkalarına satışının engellenmesiydi.⁹²³

Eyaletlere gönderilen ziraat talimhanesinden mezun olan çiftçiler, Dr. Davis tarafından mezun edilen ilk ve son grup olmuştur. Zira talimhane ile ilgili ilk başta hem Babıali hem de Dr. Davis tarafında son derece müspet ve ümitli hava kısa sürede dağılmıştır.⁹²⁴ Amerikan büyükelçisi D. S. Carr'ın zehir zemberek şikâyeti üzerine Dr. Davis ile Barutçubaşı Ohannes arasındaki gerilim diplomasi sahasına dahil olmuştur. Büyükelçi,

⁹²¹ BOA., İ.MSM., 24/639, lef 1, 23 Zilhicce 1262 (12 Aralık 1846).

⁹²² BOA., İ.MSM., 24/639, lef 5, 21 Muharrem 1263 (9 Ocak 1847).

⁹²³ BOA., A.MKT.MHM., 3/5, 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848).

⁹²⁴ Dr. Davis'in talimhanenin geleceğine dair planları için bkz. McFarlane (1850/I: 66, 67).

işe dahil olmasının nedenini, en başından beri Dr. Davis adına yapılan kontratın diplomatik bir yönünün olduğunu, zira Sultan tarafından Amerika Birleşik Devletleri başkanından talep edilmesi üzerine Dr. Davis'in İstanbul'a gönderildiği, yani yapılan antlaşmanın Sultan ve Birleşik Devletler başkanının garantörlüğünde olduğunu belirtmekteydi. Amerikan diplomat doğrudan doğruya Ohannes Dadian ve oğlu Arakiel'i, model çiftliğin harap hale gelmesinden sorumlu tutarak, Dr. Davis'in hakkını, Osmanlı hazinesini yağmalama çabasındaki hiçbir aileye kurban etmeyeceğini vurgulamakta ve Dadianların çiftlik deneyini başarısız göstererek araziyi kendilerinin alma planları yaptıkları iddiasını ortaya atmaktaydı.⁹²⁵ Aslına bakılırsa çiftlik deneyinin başarısızlıkla sonuçlandığına dair haber, Amerikan elçisinin şikayetinden çok önce Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmaya başlamış gözükmektedir. Örneğin Bursa valisi Mustafa Nuri Paşa, Charles McFarlane ile yaptığı bir görüşmede, Dr. Davis'in oldukça fazla parayı sonuçta başarısız olan deney için israf ettiğini İstanbul'dan gelen birinden öğrendiğini belirtmiştir. Mustafa Nuri Paşa bunları söyledikten sonra, Charles McFarlane'in eğer Dr. Davis ile bir yakınlığı bulunuyorsa, Dr. Davis'in yönettiği model çiftliğin bitişiğinde bir çiftliğe sahip olduğunu ve 500.000 kuruş gibi uygun bir fiyata satın alması için doktor ile kendisi arasında aracılık yapmasını istemiştir. Eğer Dr. Davis Sultan'ın adamlarına bu araziye istediğini belirtirse çok memnun olacağını eklemiştir. McFarlane, verdiği cevapta, Dr. Davis'in daha fazla araziye ihtiyacı olmadığını, fakat arzu ederse Bursa'da ektirmesi için, ekim talimatıyla birlikte, pamuk tohumu gönderebileceğini ifade etmiştir. Paşa'nın buna verdiği cevap, tarımsal üretimin artırılması konusunda eyalet yöneticilerinin ne denli önemli olduğuna ışık tutmaktadır: "İstedğim kadar Amerikan pamuğu tohumunu Boghos Dadian'dan temin edebilirim. Fakat bunun bana ne faydası olacak? Başkalarına ne faydası var? Bu ülkede Amerikan pamuğu yetişmeyecek. Dr. Davis'in deneyi başarısız oldu."⁹²⁶

Her ne olursa olsun, kısa süre içerisinde Dr. Davis'in çiftlik yönetiminden ayrıldığı görülmektedir.⁹²⁷ Diğer taraftan, Amerikan pamuğu yetiştirmeye uygun Adana, Aydın, Saruhan, Siroz, İzmid gibi bölgelere ücretsiz pamuk tohumunun bir süre daha gönderildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Siroz ve Drama kaymakamlarına

⁹²⁵ BOA., HR.TO., 145/34, 17 Haziran 1848.

⁹²⁶ McFarlane (1850/II: 18, 19).

⁹²⁷ Yıldırım (2008: 231).

yazılan 27 Nisan 1855 tarihli bir şukkada, gönderilen bin beş yüz kıyye pamuk tohumunun meclis marifetiyle verimli tarlalara ektirilmesi ve sonucun bildirilmesi istenmekteydi.⁹²⁸ Bir başka belge ise daha önce ziraat talimhanesinde eğitim görerek Amerikan pamuğu yetiştirmek üzere memleketlerine gönderilen kişilerin akıbetinin araştırıldığını göstermekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler, memleketlerine gittikleri ilk yılın sonunda elde ettikleri ürünleri göndermiş iseler de daha sonra pamuk göndermemişlerdir. Yerel meclislerden, bu kişilerin hala pamuk üretip üretmediklerinin araştırılıp bildirilmesi istenmekteydi.⁹²⁹ Talimhane bir müddet daha varlığını sürdürmekle birlikte, Bâbıali'nin talimhanenin kuruluşunda ortaya koyduğu iddialı amacın yerini, yalnızca fabrika-yı hümayunlar için gerekli pamuğun üretilmesiyle sınırlı daha mütevazı bir amacın aldığı görülmektedir.

Dr. Davis ve onunla birlikte kurulan model çiftlik ve ziraat talimhanesi, istenilen başarıyı sağlayamasa da, bu girişime öncülük eden Osmanlı bürokratlarının, belgelerde de görülebildiği üzere, kaliteli pamuk tarımının öneminin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen yerli pamuğun, modern üretim araçları ile kumaş üretimine uygun olmadığı ve dahası İmparatorluk sınırları içerisinde kaliteli pamuk tarımının yaygınlaştırılmasının mali kaygıların ötesinde bir durum olduğunun farkında olduklarını göstermektedir. Yine de İmparatorluk sınırları içerisinde kaliteli pamuk üretiminin yaygınlaştırılması, İmparatorluğa kıyasla son derece küçük olan devletin tek başına altından kalkabileceği bir mesele değildi. Üstelik, talimhanenin kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1851 yılında mali kriz yaşayan Osmanlı Devleti, bunun ardından yaklaşık üç yıl sürecek olan Kırım Savaşı'na odağını çevirmek, mali ve beşerî gücünü sevk etmek zorunda kalacaktı.

1860'lı yıllara kadar, Osmanlı merkezi idaresinin yürüttüğü tarım politikasına dair dikkat çeken en belirgin özelliğin, idari ve hukuki düzenlemelerle tarımsal gelişimin önündeki engelleri kaldırmak olduğu söylenebilir. Tarım politikasının pratiğe dönüştürülmesi konusunda, merkezi devletin güvendiği yahut daha doğru bir ifade ile, yetki verdiği eyalet idarecileri ve meclisleri olmuştur. Bir başka deyişle, Osmanlı

⁹²⁸ BOA., A.MKT.MHM., 69/47, 9 Şevval 1271 (27 Nisan 1855).

⁹²⁹ BOA., A.MKT.UM., 213/87, 19 Safer 1272 (31 Ekim 1855).

Devleti'nin, tarıma dair problemleri yerel idareciler, ileri gelenler ve üreticilerin kendilerinin çözmelerini beklenmekteydi. Merkezi idare için yerel ileri gelenlerin önemi bir belgeye şöyle yansımıştı: “Sizler vilayet beyisiniz memleketin durumunu, halkın nelerden mustarip, nelerden memnun olduğu, kalkınmanın halka nasıl yansıdığı konusunda bilgilerinin olduğu dolayısıyla bu tür eksikliklerin giderilmesinin nasıl mümkün olabileceğini, ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğini, memleketin imarına engel olabilecek şeyleri bilebilecek kişilersiniz.”⁹³⁰

Hatırlanacağı üzere, Tanzimat Fermanı ile birlikte başarısızlıkla sonuçlanacak bir iltizam kaldırma girişimi olmuşsa da Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan düşüşünün ardından tekrar uygulamaya konulmuş ve bir daha tamamen kaldırılması söz konusu olamamıştı. Fakat yine bu fermanla hem büyük ve küçük toprak sahiplerine hem de tüccarlara mal güvencesi verilerek sınırsız sermaye birikimlerinin önündeki engelin kaldırıldığı ilan edilmişti. Dolayısıyla, devlet tarafından servetlerine el konulacağı şüphesi taşımadan, tarımsal üretimi artırmaya yönelik yatırım yapmaları arzu edilmekteydi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Tanzimat Fermanı'yla ilan edilen güvencelerin etkisiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerindeki İngiliz konsoloslarından çiftçilerin kendilerini güvende hissetmeye başladıklarına ve tarımsal üretimin artmakta olduğuna dair bilgiler gelmekteydi. Bu bilgilerin ilk örneklerinden bir tanesi 5 Ocak 1840 tarihinde Henry Suter tarafından kaleme alınan bir rapordur. Henry Suter'in belirttiğine göre, İzmir'de kısa bir süre konakladığı sırada bir İngiliz tüccarın kendisine verdiği bilgilere dayanarak Tanzimat Fermanı ile birlikte verilen mal güvencesi neticesinde tarım arazisi alımlarının ve tarımsal üretim artışına dönük ilginin arttığına şahit olunmaktaydı.⁹³¹ 17 Mart 1841 tarihli bir raporunda İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby, eyaletlerden aldığı bilgilere dayanarak, daha fazla arazinin ekime açılmakta ve tarım arazisi satın alımlarının o güne kadar gerçekleşenlerden çok daha fazla bir sıklıkla yapılmakta olduğunu belirtmekteydi.⁹³² Geniş tarım arazileri satın alanlar arasında üst düzey Osmanlı bürokratları da bulunmaktaydı. Örneğin dönemin Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa ile Sadık Rifat Paşa Teselya'da geniş araziler satın

⁹³⁰ Aktaran: Bilirli (2016: 17, 18).

⁹³¹ FO 78/392, No. 4, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 7 Ocak 1840'a melfufen: Henry Suter'den Lord Ponsonby'ye 5 Ocak 1840.

⁹³² FO 78/432, No. 103, Lord Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 17 Mart 1841.

almışlardı.⁹³³ Dahası, Tanzimat dönemi ile birlikte kurulan taşra meclislerine dahil edilen yerel ileri gelenler arasında çok sayıda büyük toprak sahibi ve tüccarın bulunması ve meclislere, bölgelerinin iktisadi kalkınması konusunda geniş yetkiler verilmesi Tanzimatçıların tarım ve iktisat politikalarının önemli bir yönüydü.

Sayılan bütün bu nedenlerden ötürü, Fuad Paşa'nın 1861 yılında sadrazamlığa geldiği döneme kadar, tarımsal kalkınma politikasının özü, üreticilerin ticari tarım ürünleri ekmeleri için teşvik edilmesi amacıyla eyalet yönetimlerini uyaran çeşitli emirnamelerden ibaretti. Teşvik etmenin kapsamı çoğu zaman üreticileri ikna ve yönlendirme veyahut belli bir süre için vergi muafiyeti tanıma çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Örneğin, 1850 yılında dut ve zeytin yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla vergi muafiyetleri tanınmıştı.⁹³⁴ Benzer şekilde, 15 Temmuz 1862 tarihli bir nizamnameyle dut yetiştiriciliği için çok önemli bir teşvik daha yayınlanmıştır. Daha önce dutluk olan arazilerin tekrar üretime açılması halinde 3 yıl, daha önce hiç üretim yapılmamış, hali arazilerin dutluğa dönüştürülmesini teşvik etmek amacıyla ise üretime açılan arazinin genişliğine göre, üreticiye madalya verileceği ilanına rastlamaktayız. Buna göre, sunulan vergi muafiyetinin yanı sıra, 500 dönümlük araziye açanlara altın madalya, 100 dönüm için gümüş madalya ve daha küçük alanı dutluk yapanlara ise bronz madalya verilecektir.⁹³⁵ Benzer şekilde, ticari tarım ürünlerinin yetiştirilmesi amacıyla yerel meclisler tarafından teşvik edilecek ahaliden birkaç yıl vergi alınmamasına dair talepler de merkeze ulaşmaktaydı. Örneğin 1857 yılında Karahisar-ı Şarki meclisi ipek ve tütün üretimi için böyle bir muafiyet talebinde bulunmuştur.⁹³⁶ 1859 Tapu Nizamnamesi'nde, yine tarımsal üretimin genişletilmesini teşvike yönelik bir madde eklenerek, "boz ve kıraç" arazilerin ekime açılması durumunda düşük bir tapu harcı karşılığında arazinin çiftçiye verileceği ve bir yıl boyunca bu araziden öşür talep edilmeyeceği ilan edilmiştir.⁹³⁷

⁹³³ FO 78/644, No. 86, Henry Wellesley'den Lord Palmerston'a, 16 Ekim 1846.

⁹³⁴ Güran (2014b: 57, 58); (2012: 780-782).

⁹³⁵ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (1838: 137). Aynı yıl, Ticaret ve Nafia Nazırı Safvet Efendi'nin zeytin üretimini teşvik amacıyla ilan ettiği öşür muafiyeti için bkz. *Levant Herald*, No. 45, 10 Aralık 1862.

⁹³⁶ BOA., A.MKT.NZD., 228/22, 14 Zilkade 1273 (6 Temmuz 1857).

⁹³⁷ Güran (2012: 781).

Daha önce belirtildiği üzere, büyük toprak sahipleri ve tüccarlar açısından köylülere borç vermek ve iltizam ağına dahil olmak, girişilebilecek kâr marjı en yüksek işlerdi. Aslına bakılırsa, var olan sermayelerini tarımsal üretim yerine daha kârlı alanlara yönlendirmeleri iktisadi açıdan son derece rasyoneldir. Köylüler ise tarımsal üretimi genişletmek için kendilerini güvende hissetmekten oldukça uzaktı. Büyük toprak sahiplerinin aksine, mültezimlere karşı savunmasızlardı. Üstelik ulaştırma sorunları, ucuz kredi bulma olanaksızlığı ve hatta yüksek ihracat vergisi gibi nedenler, tarımsal üretimi artırmak ve üretim alanlarını genişletmek açısından küçük ölçekli çiftçileri oyun dışı bırakmaktaydı.⁹³⁸ Kısacası, bütün yapısal ve politik sorunların ötesine geçebilecek denli kârlı bir fırsat çıkmadığı müddetçe sermaye ve emeğin, üretken alanlara yönelmesi pek mümkün görünmemekteydi.⁹³⁹

4.1.2. MCSA ve Osmanlı Devleti: İlk Temaslar

MCSA'nın pamuk ekiminin potansiyelini araştırmak üzere temsilci gönderdiği ülkelerden bir tanesi Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu Manchester burjuvazisi için karanlık bir coğrafya değildi, fakat beklentileri yüzeysel bilgiden çok daha fazlasıydı. MCSA'nın 1857 yılında kurulmasının üzerinden çok fazla zaman geçmemişken, her yerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da pamuk tarımının uygunluğuna dair ön-bilgileri elde edebilecekleri kaynak İngiltere'nin diplomatik temsilcileri olmuştur. Bu konuda İngiltere dışişleri bakanlığı ile oldukça uyumlu çalışarak, konsololar tarafından devamlı ve güncel bilgiler ile desteklenmişlerdir. Bu kapsamda, 26 Eylül 1857 tarihinde İngiltere dışişleri bakanı Lord Clarendon, İstanbul'daki büyükelçi Stratford de Redcliffe'e gönderdiği yazıyla, MCSA'nın konsololardan bilgi edinmek amacıyla hazırladığı bir anketi iletmiştir. Bunun yanı sıra Clarendon büyükelçiden, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pamuk ziraatına dair, MCSA'nın ilgisini çekebileceğini düşündüğü bir ön-bilgiyi rapor olarak kendisine sunmasını istemiştir.⁹⁴⁰ Büyükelçi, İstanbul'un ihracatında pamuğun herhangi bir rol oynamadığını belirterek başladığı cevabi yazısında, Osmanlı

⁹³⁸ *Cotton Supply Reporter*, No 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria, by W. Sandford.

⁹³⁹ Devletin teşviklerine bölgelerin "eşraf-ı vücuh ve hanedanının" olumlu cevap verdiğine dair bir örnek için bkz. BOA., A.MKT., 37/37, 9 Rebiülevvel 1262 (26 Şubat 1845).

⁹⁴⁰ FO 78/1250, No. 865, Lord Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, 26 Eylül 1857.

İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya gönderilen az miktardaki pamuğun, kısa lifli olması nedeniyle Avrupa fabrikalarında kumaş üretimine uygun olmadığından kandil ve mum fitili imalatı için kullanıldığını ve Selanik, Kıbrıs, Suriye ve İzmir limanlarından az miktarda İngiltere'ye, daha fazla oranda ise Marsilya ve Trieste'ye ihraç edildiğini belirtmekteydi. Bu duruma rağmen, Anadolu ve Suriye çeperlerinde tamamen terkedilmiş durumda bulunan geniş ve verimli devlet arazilerinin pamuk ekimi için uygun olduğunu söyleyerek cevabını tamamlamıştır.⁹⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan İngiltere konsoloslarından, MCSA'nın anketine cevap olarak, görev yaptıkları bölgelerle ilgili kaleme aldıkları bilgilerin kuruluşu ulaşmaya başladığı sıralarda, 18 Şubat 1858 tarihinde, İngiltere dışişleri bakanı Lord Clarendon, büyükelçiye kuruluşun başka bir isteğini iletmekteydi. MCSA, Robert A. Carleton isimli temsilcisini pamuk tarımı üzerine incelemeler ve deneysel araştırmalar yapmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na göndermeye karar vermiş ve dışişleri bakanlığından Carleton'un, İstanbul'daki büyükelçi aracılığıyla, Osmanlı Devleti otoriteleriyle ilişki kurmasında ve yürüteceği faaliyetlerde kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi konusunda destek talep etmiştir. Dışişleri bakanı, İstanbul'daki büyükelçinin yokluğunda diplomatik işleri yürütmekte olan maslahatgüzar Charles Alison'a, İngiltere ekonomisi için pamuk temininin ne kadar önemli olduğunu hatırlatarak, R. A. Carleton'a, İstanbul'a ulaşmasından itibaren, her türlü yardım ve desteğin temininde elinden geleni yapmasını bildirmekteydi.⁹⁴² Charles Alison, kendisine verilen talimat doğrultusunda, MCSA temsilcisinin İstanbul'a ulaşmasının ardından, elçilik tercümanlarından Henry Simmons'u, Robert Carleton'a yardımcı olması için görevlendirmiştir. İngiltere elçiliği tercümanı aracılığıyla Carleton, Harciye Nazırı Fuad Paşa, Ticaret Nazırı İsmail Paşa ile halefi Ali Galib Paşa ve Tanzimat Meclisi Reisi Mehmed Emin Paşa ile görüşmüştür. Görüşmeler oldukça olumlu geçmiş ve nazırlar, Carleton'un Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüteceği faaliyetleri kolaylaştırmak için gerekli önlemleri alacakları garantisini vermişlerdir.⁹⁴³ İlk görüşmelerde pamuk tarımının geliştirilmesi ve ticaretinin artırılması üzerine nazırların

⁹⁴¹ FO 78/1273, No. 967, Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, 4 Kasım 1857; *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859.

⁹⁴² FO 78/1346, No. 140, Lord Clarendon'dan Charles Alison'a, 18 Şubat 1858.

⁹⁴³ FO 78/1357, No. 55, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'ye, 22 Mart 1858'e melfufen: Henry Simmons'tan Charles Alison'a, 18 Mart 1858.

takındıkları bilinçli ve istekli tavır Carleton’u o kadar etkilemişti ki Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapan bazı İngiliz konsolosların, Osmanlı merkezi idaresinin bu konuda ilgisiz olduğuna dair eleştirilerine katılmadığını belirtmekten geri durmamıştır.⁹⁴⁴ Gerçekten de Carleton’la yapılan görüşmeden sonra Osmanlı Devleti’nin bu konuda ilgisiz kaldığını söylemek mümkün değildir. Kısa süre içerisinde, Carleton’un gitmeyi planladığı eyalet yetkililerine hitaben, MCSA temsilcisine ihtiyaç duyacağı yardımların sağlanması için tavsiyename hazırlanmıştır.⁹⁴⁵ Bunun yanı sıra, MCSA tarafından gönderilen, pamuk ekimine dair bir risalenin Türkçe tercümesinin yapılarak çoğaltılmasını “menafi’-i umumiye’yi müstelzim”⁹⁴⁶ olduğu için Osmanlı Devleti üstlendiği gibi Carleton’un Osmanlı İmparatorluğu’nda dağıtmak üzere getirdiği pamuk tohumları vergiden muaf tutmuştur.⁹⁴⁷

Manchester burjuvazisinin temsilcisi olan Carleton ile Osmanlı çiftçisi arasında köprünün oluşumuna yönelik Tanzimatçı nazırların olumlu tutumunun temelinde ne Batılı devletlerden gelen bir baskı ne de onların siyasi yardımları için bir göze girme çabası bulunmaktaydı. Aksine, ideolojileri gereği böyle bir köprü oluşturmanın gerçekten faydalı olduğuna inanmaktalardı. Nitekim Carleton’un başvurusu üzerine Meclis-i Umur-ı Nafia’da yapılan görüşme sonucunda kaleme alınan tezkirede bu inanç açıkça vurgulanmıştır:

“...kendisi [Carleton] Amerika tohumuyla hasıl olan penbenin teftiş ve tahkiki zımında memalik-i mahruse-i hazret-i şahanede pamuk hasıl olan mahalleri gezüb muradı kabil-i ziraat olan mahallere işbu penbe tohumundan zer’ olunmak üzere iktiza eden tohumu bilâ-bedel rençberana tevzi’ ve ita etmek ve bu mukabelede

⁹⁴⁴ FO 78/1358, No. 126, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 8 Nisan 1858’e melfufen: Robert A. Carleton’dan Charles Alison’a, 7 Nisan 1858.

⁹⁴⁵ BOA., İ.HR., 155/8245, lef 5, 14 Şevval 1274 (28 Mayıs 1858); BOA., HR.MKT., 240/10, 16 Şevval 1274 (30 Mayıs 1858); FO 78/1361, No. 306, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 27 Mayıs 1858’e melfufen: E. Pisani’dan Charles Alison’a 24 Mayıs 1858. Carleton’un gideceğini belirttiği ve yerel otoritelere sunmak için tavsiyename istediği yerler şunlardır: Selanik, Cezayir, Girit, Kastamonu, Hüdavendigâr, Aydın, Karaman, Adana, Bozok, Sivas, Trabzon, Erzurum, Musul, Kürdistan, Harput, Halep, Sayda, Şam, Bağdat, Habeş, Trablus, Tunus, Cezayir-i Bahr-i Sefid.

⁹⁴⁶ BOA., İ.HR., 160/8533, lef 5, 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858).

⁹⁴⁷ BOA., HR.MKT., 237/29, 24 Ramazan 1274 (8 Mayıs 1858); BOA., HR.TO., 430/5, 20 Temmuz 1858; FO 78/1359, No. 185, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 22 Nisan 1858’e melfufen: Robert A. Carleton’dan Konsoloslara, 16 Nisan 1858; FO 78/1361, No. 306, Charles Alison’dan Lord Malmesbury’ye, 27 Mayıs 1858’e melfufen: E. Pisani’dan Charles Alison’a 24 Mayıs 1858. *The Cultivation of Orleans Staple Cotton, from the Improved Mexican Cotton Seed, as Practised in the Mississippi Cotton Growing Region* isimli risale için bkz. BOA., İ.HR., 160/8533, 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858), lef 3.

halen ve istikbalen bir akçe tazmin ve masraf iddia etmemek ve bir de penbe hasılatının dahi bir hayli zamandan beri azlığı cihetiyle bu sırada ahaliyi teşvik eylemek niyetinden ibaret olup *bu ise muhassanat ve menafi'i mucib olmasına ve böyle bir hayırlı hususun tehiri tecviz olunamamasına mebni ber-minval-i muharrer istenilen mekatib-i samiyenin tahrir ve itası lazım geleceği Meclis-i Umur-ı Nafia'da tezekkür kılınmış olmağla.*⁹⁴⁸

4.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Pamuk Tarımının İmkanları ve Sınırları

Osmanlı Devleti'nin işbirlikçi tavrı neticesinde çalışmaları için gerekli imtiyazları elde eden Robert Carleton, İngiliz konsoloslarının da yardımıyla kısa süre içerisinde Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerinde çalışmalarına başlamıştır. İngiltere dışişleri bakanlığından, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslarıyla doğrudan haberleşme yetkisi alan Carleton,⁹⁴⁹ bir yandan daha önce konsoloslara göndermiş olduğu anketlere verilen cevapları MCSA merkezine iletirken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli eyaletlerine gönderdiği Amerikan pamuğu tohumlarının, konsoloslar aracılığıyla deneysel ekiminin yapılmasını organize etmekteydi.⁹⁵⁰ Konsoloslardan alınan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, pamuk üretimine uygun olan pek çok bölgede pamuk tarımı bir süredir oldukça düşük seviyelere gerilemiştir. Örneğin, Kıbrıs, geçmişte pamuk tarımında önemli bölgelerden bir tanesiydi. Carleton'ın elde ettiği ilk bilgilere göre, Kıbrıs, işgücünün ucuz, iç bölgelerden kıyıya ulaşımın görece kolay olduğu bir adaydı. İhracatının büyük kısmını Suriye, Fransa ve Avusturya'ya yapan adanın pamuk üretimi son yıllarda, yerel ihtiyaçlara dahi yetmeyecek oranlarda düşük seyretmektedir.⁹⁵¹ Benzer şekilde, Basra'daki yardımcı konsolos J. G. Taylor'un belirttiğine göre, bir zamanlar Basra'nın tarımsal üretimde önemli bir ürün olan pamuk, otuz yıldır ihraç edilmiyor olması bir yana, 500 libreye dahi ulaşmayan üretim yerel tüketimi karşılayacak yeterlilikte dahi değildi. Bu nedenle bölge için gerekli ham pamuk, Bağdat'ta olduğu gibi, İran'dan ithal edilmektedir.⁹⁵² Gelibolu, Makedonya, Trakya, Kürdistan, Rodos gibi İmparatorluğun diğer bölgelerinde de neredeyse

⁹⁴⁸ BOA., İ.HR., 155/8245, lef 2, 8 Şevval 1274 (22 Mayıs 1858). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

⁹⁴⁹ FO 78/1359, No. 185, Charles Alison'dan Lord Malmesbury'ye, 22 Nisan 1858.

⁹⁵⁰ İzmir konsolosunun MCSA anketine verdiği cevaplar için bkz. Kurmuş (2004: 162).

⁹⁵¹ FO 78/1371, No. 419, Henry L. Bulwer'den Lord Malmesbury'ye, 8 Aralık 1858'e melfufen: Robert A. Carleton'dan Henry L. Bulwer'e, 29 Kasım 1858.

⁹⁵² BOA., İ.MVL., 487/22071, lef 3, 24 Receb 1279 (15 Ocak 1863); *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859; FO 195/771, No. 26, A. B. Kembal'dan Henry L. Bulwer'e, 22 Temmuz 1863; *Levant Herald*, No. 45, 7 Aralık 1864.

tamamen yerel ihtiyaçlara yetecek kadar pamuk üretilmekteydi. Anadolu’da 1860 yılında yalnızca 30.000 balya pamuk üretildiği tahmin edilmekte ve 1858 yılında 8.000 balya pamuk ihraç edebilmiş olan İzmir limanından, 1860’ta 20.000 balyanın ihraç edileceği tahmin edilmekteydi. Suriye’nin önemli limanlarından olan Beyrut’tan ise pamuk ihracatı rakam belirtmeye değmeyecek kadar önemsiz bir miktardaydı.⁹⁵³ Teselya’da yıllık ortalama 500.000 okka ya da 1.375.000 libre pamuk üretilirken, bunun 200.000 okkası Teselya’da tüketilmekte, kalan 300.000 okkası ihraç edilmekteydi. İhraç edilen pamuğun büyük bir kısmı Yunanistan, Trieste ve Marsilya’ya gitmekteydi.⁹⁵⁴

Carleton’a, yapılan deneysel ekimlerle ilgili eyaletlerden gelen ilk bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun pek çok bölgesi Amerikan pamuğu tohumunun başarıyla üretilmesi için uygun iklim koşulları sunmakta ve alınan sonuçlar oldukça ümit vermekteydi.⁹⁵⁵ Carleton tarafından Kıbrıs’a 500 akrelik araziye ekmeye yetecek miktarda gönderilen ve Manchester pamuklu üreticileri arasında çok talep gören Meksika körfezi pamuk tohumunun ekimi bir hayli başarılı olmuş ve gelen raporlara göre o güne kadar adada görülmemiş derecede üstün kalitede bir ürün elde edilmiştir. Carleton, İngiltere büyükelçisi Henry L. Bulwer’e gönderdiği bir mektupta, pamuk ekiminde İngilizlerli üreticiler açısından önemli hale gelebileceğine kani olduğu adada, maaşsız görev yapan İngiliz konsolos yardımcısının yerine bir konsolos atanmasının, adanın İngiltere ile ticaretinin gelişimi açısından taşıdığı iktisadi potansiyele daha uygun olacağını belirtmekteydi.⁹⁵⁶ Gönderilen New Orleans pamuk tohumlarının uygun ekim döneminden yaklaşık altı hafta kadar geç ulaşması nedeniyle beklendiği kadar başarılı sonuç alınmadığının İngiliz konsolosu tarafından belirtildiği Bursa’da ise olgunluğa ulaşabilen pamuk kozalarının büyüklüğü ve kalitesi Bursa’da büyük

⁹⁵³ FO78/1430, No. 213, Henry L. Bulwer’dan Lord Malmesbury’ye, 4 Nisan 1859’a melfufen: Report of Vice-Consul Richard J. W. Abbott on the Province of Gallipoli, 25 Mart 1859; *Cotton Supply Reporter*, No. 45, 2 Temmuz 1860: Cotton Cultivation in Turkey, from the Levant Herald; *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Acting Consul William A. Mattay, Diarbekir; *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Consul Robert Campbell, Rhodes; *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Vice Consul E. T. Rogers, Beyrut.

⁹⁵⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Vice Consul Henry Suter, Thesally.

⁹⁵⁵ Watts (1871: 52).

⁹⁵⁶ FO 78/1371, No. 419, Henry L. Bulwer’dan Lord Malmesbury’ye, 8 Aralık 1858’e melfufen: Robert A. Carleton’dan Henry L. Bulwer’e, 29 Kasım 1858.

sansasyon yaratmış ve Kıbrıs'ta olduğu gibi, Bursa'da da o güne kadar görülen pamukların çok ötesinde bir ürünle karşılaşmıştır.⁹⁵⁷

Selanik yakınlarında yapılan deneysel ekimler de diğer bölgelerdeki gibi ekim yapan çiftçileri ve alınan sonuca şahit olanları heyecanlandırarak denli etkileyici sonuçlanmıştır. Selanik'teki İngiltere konsolosu Charles J. Calvert, bizzat kendisi tarafından, Serez'de Sterio Duro isimli tüccar ve büyük toprak sahibine ve Selanik yakınlarındaki Yeniköy'de toprak sahibi olan Emin Efendi'ye verdiği New Orleans pamuk tohumlarının başarılı olduğuna dair rapor bir kaleme almıştır. Sterio Duro'nun ektiği tohumlardan, yerli tohumlara kıyasla, yüzde on daha fazla temizlenmiş pamuk elde edilmiştir. Yapılan hesaplama göre bir dönüm arazide pamuk ekimi için harcanan toplam 1 sterlin 3 şilin 6,5 pennyye karşılık, 1 sterlin 14 şilin 3 penny kâr elde edilebilmiştir. Emin Efendi'nin ektiği pamuk tohumları ise yerli pamuğa kıyasla çok daha fazla sayıda koza ürettiği gibi, fidan saplarının daha kuvvetli ve iki kat daha uzun olduğu görülmüştür. Kavala'da yapılan ekimleri organize eden yardımcı konsolos J. F. A. Maling, yerli tohumdan daha kısa zamanda olgunlaşan New Orleans tohumu fidan başına 50 ilâ 80 koza verirken, yerli tohumların 10 ilâ 30 koza verdiğini belirtmiştir. Yine Maling'in yaptığı hesaplama göre bir akre, yani yaklaşık dört dönümlük araziye ekilen New Orleans tohumu üreticiye yaklaşık yüzde elliden fazla kâr sağlamaktadır.⁹⁵⁸ Benzer şekilde, Kıbrıs'tan gelen haberler de New Orleans pamuk tohumunun yerli pamuktan üçte bir daha fazla ürün verdiğini göstermekteydi. Üstelik Amerikan pamuğu, yerli pamuğa oranla, piyasada yüzde on beş daha pahalı satılmaktaydı. Eklemede fayda var ki bu kazancı elde etmek için ekim aşamasında, yerli pamuk ekiminde kullanılan özensiz yöntemler dışında, hiçbir ek çaba ve kaynak harcanmamıştır.⁹⁵⁹

1858 yılında kendisine gönderilen pamuk tohumunu, deneysel ekim amacıyla Teselya'da olabildiğince yaygın şekilde dağıttığını söyleyen İngiltere'nin Volo'daki yardımcı konsolosu Henry Suter, pamuk tohumlarının kendisine geç ulaşması ve bir ay geç ekilmesi nedeniyle kimi yerlerde tohumların olgunluğa erişmemiş olduğunu fakat

⁹⁵⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1860: From Consul D. Sandison, Brussa.

⁹⁵⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla.

⁹⁵⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 70, 15 Temmuz 1861: Report As to the Culture of Cotton in the Island of Cyprus; *Cotton Supply Reporter*, No. 77, 1 Kasım 1861: Cotton Culture in Cyprus.

diğer yerlerde ekimin son derece başarılı olarak Teselya'nın ikliminin New Orleans pamuğu yetiştirmeye mükemmel bir şekilde uygun olduğunu bildirmekteydi. Örneğin, arazisine Amerikan pamuğu eken Stirço isimli Rum çiftçi, yerli pamuktan yüzde otuz daha fazla ürün elde edilebileceğini belirtirken, Nicola, Xantho ve Yorgaki ise bu pamuk tohumunun, o güne kadar Teselya'da ekildiğine şahit olduğu tüm pamuklardan daha fazla ürün verdiğini söylemiştir. Deneye katılan pek çok çiftçi bir sonraki sene için New Orleans pamuk tohumunu ekmeye kararlı ve istekli olduklarını konsolos yardımcısına belirtmişlerdir. Örneğin Kavala yakınlarında çiftliği bulunan ve deneysel ekimlere katılan Mark Foscolo, bir sonraki sezon yeni pamuk tohumunu ekmeye ve ekimi genişletmeye büyük ilgi gösterdiği gibi, MCSA'dan, 2-3 sterlini geçmeyecek, elle kullanılabilen küçük bir çırçır aletinin kendisine gönderilmesini talep etmiştir. Bu nedenle, Henry Suter, bir sonraki yıl çiftçilere dağıtabilmesi amacıyla, MCSA'dan yeterli miktarda pamuk tohumunun ekim zamanında önce kendisine ulaştırılmasını istemiştir.

Kavala yardımcı konsolosu J.F.A. Maling, sorumluluk bölgesinde yer alan Osmanlı idarecilerinin ve büyük toprak sahibi Müslümanların pamuk ekimi deneylerine karşı çıkmasalar da ilgi göstermediklerini belirtiyordu.⁹⁶⁰ Fakat Müslüman toprak sahiplerinin yeni ekimlere bir bütün olarak ilgisiz kaldıklarını düşünmemek gerekir. Daha önceden Selanik konsolosunun Emin Efendi isimli bir toprak sahibini deneye dahil ettiğinden bahsetmiştik. Yine, aynı konsolos, deneysel ekim yapan üç toprak sahibinin Amerikan pamuğu ekmenin faydasına gerçekten ikna olduğunu, bu ekim üzerine ciddiyle eğilmek istediklerini ve MCSA'dan kendileri için dört sterlini geçmeyecek elle işleyen çırçır makinesi göndermelerini talep etmişlerdir. Söz konusu üç toprak sahibinin iki tanesi Türk ve bir tanesi Rum'dur. Türklerden Salih Bey, bir önceki yıl konsolosun kendisine verdiği elli kilogram miktarı pamuk tohumunu anayol kenarındaki arazisine ektiği için üzgün olduğunu, zira yoldan gelip geçenlerin olgunlaşmaya başlayan pamuğu çalmaları sonucu ürünün yarısına yakını kaybettiğini belirtmektedir. Salih Bey, ürünün kalan diğer yarısını annesinin çok beğendiğini, fakat tohumu pamuktan ayırmayı başaramadıklarını, yine de annesinin bu pamuğun liflerini kullanabilmek için tohumları

⁹⁶⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 Mart 1860: Cotton Cultivation in Turkey in Europe.

tek tek pamuktan elleriyle ayırdığını söylemektedir. Bir önceki ekimden elde ettikleri tohumları bu defa daha korunaklı ve güvenli bir arazisinde ekmek istemektedir. Konsolos isim vermese de bir başka “Türk Beyi”nin daha ekimi genişletmek arzusunda olduğunu belirtmekteydi.⁹⁶¹ Kavala’da Müslüman toprak sahiplerinin ilgisizliğine karşın Selanik’tekilerin ilgi göstermesinin birçok nedeni olabilir. Belki de Müslüman toprak sahiplerinin ilgisizliğini ve ilgisini konsolosların kurdukları kişisel ilişkilerde aramak gerekebilir. Zira Selanik konsolosu “ekim için ikna ettiğim” kişiler diye bahsetmektedir.

İklim açısından pek çok uygun bölgenin olması, daha önce belirttiğimiz pek çok olumsuz nedenden dolayı, pamuk tarımının genişleyeceği anlamına gelmemekteydi. Zira, pek çok İngiliz diplomat, raporlarında, pamuk ekiminin önündeki engellerden bahsetmeden geçmemekteydi. İmparatorluktaki farklı bölgelerin şartlarıyla ilgili bazı özgün sorunlar dışında, belirtilen sorunlar aynıdır. Kimi problemler, bir bütün olarak tarımsal üretim üzerinde olumsuz etki yaratan ve üretici açısından karlılığı düşüren cinstenken, bazıları bilhassa kaliteli pamuk üretimine özgü veyahut diğer tarımsal ürünlere kıyasla pamuk üretimini daha fazla etkileyen sorunlardı. Dolayısıyla, İmparatorluğun farklı bölgelerinde yapılan deneysel ekimlerin kanıtladığı üzere, Amerikan pamuğu ekimi yerli pamuğa göre çok daha fazla ürün vermiş ve fidanlarının çok daha güçlü bir yapıda olduğu görülmüş olsa da uygun iklim koşullarının, yani doğanın sunduğu potansiyelin, “doğal olmayan” engelleri tek başına aşması mümkün değildi. Doğal olmayan engeller, başta küçük toprak sahibi çiftçilerin yeni pamuk tohumu tarımına yönelme konusunda isteksizlik göstermelerine neden olmaktaydı.

Söz konusu engellerin başında, Tanzimatçıların da üzerinde pek çok defa durduğu ve eksikliğini her fırsatta belirttiği, ulaşım olanaklarının ilkelliği ve kısıtlılığı gelmektedir. Özellikle ticari tarım ürünlerinde, uluslararası piyasada rekabet avantajını koruyabilmenin biricik yolu, rakip üreticilere kıyasla kaliteli ve ucuz ürünü

⁹⁶¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 44, 15 Haziran 1860: Cotton Growing in Turkey. İmparatorluğun diğer bölgelerinde de büyük toprak sahibi Müslümanlar pamuk ekimine ilgi göstermekteydi. Örneğin Arnavutluk’ta Ahmed Bey Tiran’daki arazisinde Dürzizade Mehmed Ağa ise Manastır’da bulunan Kamenik’teki arazilerinde Amerikan pamuk tohumu ekmekteydi. *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Consular Despatches.

sunabilmektir.⁹⁶² Örneğin pamuk üretiminde, ürün kalitesi standart olarak alındığında dahi, Amerika'nın sahip olduğu yaygın ulaşım ağına dayalı fiyat avantajını yakalayabilmek, 1860'ların başındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut koşullarıyla mümkün görünmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu ile benzer koşullara sahip Hindistan'da, pamuğun iç bölgelerden limana taşınması, ürün fiyatı üzerinde yaklaşık yüzde ellilik bir ek maliyete yol açmaktayken, Amerika Birleşik Devletleri'nde bu oran yalnızca yüzde üç civarında kalmaktadır.⁹⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, örneğin, Diyarbakır'dan en yakındaki İskenderun limanına taşıma maliyeti, pamuk fiyatını ikiye katlamaktaydı.⁹⁶⁴ Ulaşımındaki engeli aşmanın bir yolu olarak, yalnızca kıyı bölgelerinin ticari tarım üretimi amacıyla kullanıldığı varsayılsa dahi, rekabet gücüne büyük zarar veren bir diğer engel kendisini göstermekteydi. Bu engel, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimden alınmakta olan, Amerika'daki rakiplerine kıyasla, yüksek olan vergi oranı ve verginin toplanma biçiminin pamuk üretimi açısından yarattığı olumsuz durumdur. Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı olan öşür, Tanzimat döneminde standartlaştırılarak, üretilen ürünün yüzde onu olarak saptanmıştır. Sıklıkla şikâyet konusu olan, vergi toplayıcılarının resmi olarak saptanmış vergi oranından daha fazla vergi topladıkları gibi durumların mevcut olmadığı varsayılırsa, her bir tarımsal üretici ürününün yüzde onunu vergi toplayıcısına teslim etmektedir. Bunun yanı sıra, 1838 tarihinde Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla başlayan Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle yaptığı ticaret antlaşmalarına göre ihraç edilecek ürünlerden toplamda yüzde 12 oranında vergi alınmaktaydı. Bu durumda, diğer her türlü olumsuz koşuldan arındırılmış olarak, ticari tarım ürünü üreterek ihraç etmek isteyen her Osmanlı üreticisi standart olarak yüzde 22'lik bir vergi ödemekle yükümlüydü. Doğal olarak, toplam vergi yükümlülüğü yüzde 22'nin altında olan her pamuk ihracatçısı ülkeye karşı, diğer tüm koşulların eşit olduğu varsayılsa dahi, fiyat avantajını kaybetmesi kaçınılmazdır. Üstelik Amerika Birleşik Devletleri gibi üretim yerine tüketimden, ihracat yerine

⁹⁶² *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria, by W. Sandford.

⁹⁶³ Beckert (2015: 112).

⁹⁶⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Acting Consul William A. Mattay, Diarbekir.

ithalattan vergi alan bir rakibe karşı uluslararası piyasada rekabet edebilmesi mümkün olmayacaktır.⁹⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda verginin toplanma biçimlerinden birisi olan iltizam, Amerikan pamuğu üretimine özgü bir engeli barındırmaktadır. Bu sistemde, tarımsal üreticiler, ürünleri tarladan kaldırmadan önce mültezimlerin tarlalarındaki ürünün yüzde onluk öşür bedeli için değerlendirme yapmasını beklemek zorundaydı. Ürünlerin olgunlaşmasının ardından mültezimin gelişine kadar geçen süre, hangi tarımsal ürün olursa olsun, iklimden yahut diğer dışsal nedenlerden kaynaklı olumsuz etkilere açık durumdadır. Rengin ve temizliğinin önemli olduğu pamuk ise yağmur ve rüzgâr gibi iklim olayları karşısında, en az diğer ürünler kadar, zarar görmeye açık bir durumdadır. Üstelik, yerli Osmanlı pamuğunun aksine, Amerikan pamuğu kozaları farklı zamanlarda olgunlaşarak kozalar açılmakta ve pamuklar yere düşmektedir. Dolayısıyla, olgunluğa ulaşan pamuk kozalarının vakit kaybetmeksizin toplanması gerekirken, mültezimin gelişini beklemek, pamukların yere düşerek kirlenmesine yol açmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan biçimiyle iltizam sistemi, Amerikan pamuğu üretimini destekleyecek bir yapıda olmaktan bir hayli uzaktı. Bütün diğer şartların olumlu olması durumunda dahi, iltizam sistemi söz konusu pamuk tohumunun ekiminin yaygınlaşmasını engelleyebilecek önemli bir etken oluşturmaktaydı.⁹⁶⁶

Mısır hariç tutulursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her bölgesinde pamuk üretimi için yerli tohum kullanılmaktadır. Amerikan pamuğunun aksine, lifleri kısa ve daha az kuvvetli olan Osmanlı pamuğu, daha önce de belirtildiği üzere, modern makinelerde kaliteli pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üretimi için uygun değildi. Bununla birlikte, kalitesiz olmasına rağmen, Amerikan pamuğunun aksine, yerli pamuk olgunlaştığı zaman kozadan ayrılarak yere düşmemektedir. Kozaların farklı olgunlaşma süreleri nedeniyle, Amerikan pamuğunun toplanması üç dört haftalık bir süreye yayılırken, yerli

⁹⁶⁵ BOA., İ.MVL., 451/20162, İef 2, 11 Şevval 1277 (20 Nisan 1861); *Cotton Supply Reporter*, No. 46, 16 Temmuz 1860: Obstruction to Cotton Culture in Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria by W. Sandford; Watts (1871: 54).

⁹⁶⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 Mart 1860: Cotton Cultivation in Turkey in Europe; *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria, by W. Sandford; *Cotton Supply Reporter*, No. 70, 15 Temmuz 1861: Report as to the Culture of Cotton in the Island of Cyprus.

pamuk tek seferde toplanabilmektedir.⁹⁶⁷ Hatta, kozasına kuvvetli bir biçimde tutunan yerli pamuğun kozadan ayrılması oldukça güçtür ve pamuk toplanırken kozasıyla birlikte koparılmaktadır. Pamuğun kozaya sıkı tutunması nedeniyle, pamuğu temizleme işlemi, genellikle pamuk liflerine zarar vermekteydi. Üstelik, oldukça ilkel olan yerel pamuk temizleme aletleri, tarladayken kozadan kolayca alınabilen Amerikan pamuğunu temizlerken liflerine zarar vermesinin yanı sıra, pamuğu yeterince temizleyememekte ve pamuk içerisinde koza ve çekirdek atıklarının kalmasına neden olmaktaydı, ki uluslararası piyasalarda pamuğu değerli kılan önemli kriterlerden bir tanesi pamuğun temizliydi.⁹⁶⁸ Dahası, kullanılan pamuk temizleme aletleri yüksek miktarda üretimle başa çıkabilecek hızda olmaktan çok uzaktı. MCSA tarafından sağlanan pamuk tohumlarıyla ekim yapan ve başarılı sonuç alan bölgelerden, MCSA'ya pamuğu tohumdan ayırmak için makine göndermesi yönünde talepler gitmekteydi.⁹⁶⁹

Balyalama işlemi ise bir diğer problemdi. MCSA'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk temaslarını kurduğu sırada, neredeyse İmparatorluğun hiçbir yerinde, pamuk balyalama için modern bir makine bulunmamaktaydı. 1859'da Suriye ve Filistin'de üretimin düşüklüğü nedeniyle fazla kullanılmayan, biri Fransız malı ahşap ve diğeri İngiliz malı hidrolik, yalnızca iki tane pamuk balyalama makinesi bulunmaktaydı.⁹⁷⁰ İzmir, Kürdistan, Edirne, Bağdat, Çanakkale, Gelibolu, Trabzon, Yanya ve Teselya'da ise hiç bulunmamaktaydı.⁹⁷¹ Balyalama işlemleri neredeyse tamamen insan gücüne dayanarak

⁹⁶⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Vice Consul E. T. Rogers, Beyrout.

⁹⁶⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Vice Consul E. T. Rogers, Beyrout; *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla; *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria by W. Sandford; *Cotton Supply Reporter*, No. 65, 1 Mayıs 1861: Cultivation of Cotton in Syria; BOA., İ.MVL., 451/20162, lef 2, 11 Şevval 1277 (20 Nisan 1861); BOA., HR.SFR.3., 70/22, lef 7, 16 Kasım 1862; BOA., İ.MVL., 560/25164, lef 1, 12 Zilhicce 1282 (19 Eylül 1866): *Pamuk Ziraatına Dair Olub Defa-yı Evveli Olmak Üzere Takvim-i Ticarette Tab' ve Temsil Olunan Risaledir*, s. 6; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Cotton in European Turkey.

⁹⁶⁹ FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: From Consul D. Sandison, Brussa; *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: From Vice Consul Palma, Larnaca; *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla; *Cotton Supply Reporter*, No. 37, 1 Mart 1860: Cotton Cultivation in Turkey in Europe; *Cotton Supply Reporter*, No. 44, 15 Haziran 1860: Cotton Growing in Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Cotton in European Turkey; Kurmuş (2004: 162).

⁹⁷⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Vice Consul E. T. Rogers, Beyrout.

⁹⁷¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Vice Consul Henry Suter, Thesally; *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Acting Consul William A. Mattay, Diarbekir; FO 195/771, No. 12, N. T. Moore'dan Henry L. Bulwer'e, 28 Ağustos 1863; FO 195/771, No. 21, J.E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 28 Temmuz 1863; FO 195/771, No. 26, A. B.

yapılmaktaydı. Çuvallara doldurulan pamuklar, insanlar tarafından ezilerek olabildiğince küçültülmeye çalışılmaktaydı.⁹⁷² Bu ise makineyle yapılanla kıyasla çok daha büyük olmasına rağmen, hafif balyaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Taşımacılıkta arabanın kullanılmıyor ve hayvanların taşıyacağı balya miktarı, hayvanın birer tarafına asılmak üzere iki ile kısıtlı olması nedeniyle, taşıma masrafları yükselmekteydi. Benzer şekilde, gemilere yüklenirken de aynı sorun ortaya çıkmakta ve balyaların yeterince sıkıştırılmaması nedeniyle daha hafif pamuk miktarı daha fazla yer kaplamaktaydı.

Öte taraftan, doğru pamuk ekimi için toprağın hazırlanma aşaması oldukça önemlidir. Her şeyden önce toprağın iyi ve derin bir şekilde sürülmesi gerekmektedir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde kullanılan tarım aletleri son derece ilkeldir. Toprağı sürmek için kullanılan sabanlar öküzlerle çekilen basit ahşap aletlerden ibarettir. Kıbrıs'taki vekil yardımcı konsolos Thomas B. Lane, durumu Avrupalı okura açıklamak için "M.S. 45 yılında Aziz Paul'un adayı ziyaret ettiği zamankiyle aynı aletler" in kullanıldığını belirtmektedir. Kullanılan bu ilkel sabanlar ise toprağı derin bir şekilde yarmaktan ziyade, gözlemcilerin genellikle söylediği üzere, toprak üzerine adeta çizik atmaktadır.⁹⁷³ Bu nedenle, ekimi yapılan bitkilerin kökleri derinlere ulaşamayarak, toprağın derinlerinden ve tam potansiyelinden yararlanılamamaktadır. Toprağın derince sürülmemesinin yanı sıra, Osmanlı çiftçisi tarafından toprak gübrelenmemektedir.⁹⁷⁴ Dahası, Osmanlı çiftçisi pamuk tohumlarının ekimi sırasında, buğday ekerken alışkın oldukları serpmeye yöntemini kullanmakta, yani pamuk tohumlarını rastgele tarlaya serpmektedir. Oysa pamuk ekimi üzerine yazılan risalelerde pamuk tohumlarının ekilirken, düz bir hat oluşturacak şekilde ve aralıklı olarak ekilmesi gerektiği

Kemball'dan Henry L. Bulwer'e, 22 Temmuz 1863; FO 195/771, No. 6, Arthur Raby'den Henry L. Bulwer'e, 18 Haziran 1863; FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863; FO 195/771, No. 17, R. Stuart'tan Henry L. Bulwer'e, 22 Mayıs 1863; FO 195/771, No. 5, F. Stevens'tan Henry L. Bulwer'e, 30 Haziran 1863.

⁹⁷² Kurmuş (2004: 162).

⁹⁷³ BOA., İ.MVL., 451/20162, lef 2, 11 Şevval 1277 (20 Nisan 1861); *Cotton Supply Reporter*, No. 70, 15 Temmuz 1861: Report As to the Culture of Cotton in the Island of Cyprus; *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla.

⁹⁷⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Vice Consul Henry Suter, Thesally; *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Acting Consul William A. Mattay, Diarbekir; *Cotton Supply Reporter*, No. 93, 1 Temmuz 1862: Asia Minor; BOA., İ.MVL., 560/25164, lef 1, 12 Zilhicce 1282 (19 Eylül 1866): *Pamuk Ziraatına Dair Olub Defa-yı Evveli Olmak Üzere Takvim-i Ticarete Tab' ve Temsil Olunan Risaledir*, s. 11-13.

vurgulanmaktaydı. Son olarak, pamuk üretiminde, kuru araziye kıyasla nemli arazide çok daha verimli ürün alınabilmektedir.⁹⁷⁵ Dolayısıyla, sulama yönteminin kullanımı verimi artırmaktadır. Fakat, sulama kanallarının oluşturulması, sermaye yatırımı gerektiren ve küçük köylü işletmelerinin altından kalkması mümkün olmayan yatırımlardır.⁹⁷⁶ Halihazırda sulama sisteminin bulunmadığı arazilerde, Osmanlı köylüsü pamuk tarımını doğanın sunduğu şartların çizdiği çerçeveden çıkmadan yapmaktaydı.⁹⁷⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinden gelen bilgilere göre, Osmanlı çiftçisi pamuk tohumlarının ekiminde, pamuğun olgunluğa ulaşınca kadar geçen sürede ve daha sonra kaliteli pamuk tohumlarını kalitesizlerden ayırmada herhangi bir özel çaba göstermemekteydi. Kaliteli pamuk tohumu temin etme, işin yalnızca bir yanıdır, asıl mesele ise tohumların kalitesinin devamlılığının sağlanması ve dejenere olmasının önüne geçilmesidir. Bu ise, pamukların tohumlardan ayrılmasının ardından, kaliteli tohumların kalitesizlerden ayrılmasıyla sağlanabilecek bir işlemdir. Anlaşılan o ki Osmanlı çiftçisi kaliteli tohumları kalitesizlerden ayırma işleminde özen göstermek yerine, bütün tohumları karıştırmakta ve bir sonraki sene bunları ekmektedir. Kaliteli tohumların seçilmemesi, yıllar içinde tohumun bütün olarak kalitesizleşmesiyle sonuçlanmaktadır.⁹⁷⁸ Çiftçilerin doğru pamuk ekim yöntemi ve pamuk tohumunun kalitesini sürdürme yöntemleri hususunda bilgilendirilmeleri oldukça büyük bir iştir ve büyük bir çaba gerektirmektedir. Nitekim, MCSA'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı ilk deneyleri organize eden bazı konsoloslar, çiftçilerin kendilerine verilen Amerikan pamuk tohumunun ekiminde yerli pamukta kullandıkları özensiz metotla ekim yaptıklarını belirterek, pamuk ekimi konusunda çiftçileri yönlendirecek uzmana

⁹⁷⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 12, 15 Şubat 1859, J. B. Smith'ten John Cheetham'a; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Cotton in European Turkey; BOA., İ.MVL., 560/25164, lef 1, 12 Zilhicce 1282 (19 Eylül 1866): *Pamuk Ziraatına Dair Olub Defa-yı Evveli Olmak Üzere Takvim-i Ticarette Tab' ve Temsil Olunan Risaledir*, s. 13-16.

⁹⁷⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 72, 15 Ağustos 1861: Cyprus and Cotton Production.

⁹⁷⁷ Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerine kıyasla pamuk tarımında başarılı olmasında, Mehmed Ali Paşa zamanından itibaren, sulama kanalları inşasının devlet tarafından ve angaryaya başvurularak yapılmasının büyük etkisi bulunmaktadır. Bkz. Güner Özden (2021: 14-17); Richards (2004: 217, 218).

⁹⁷⁸ BOA., İ.MVL., 560/25164, lef 1, 12 Zilhicce 1282 (19 Eylül 1866): *Pamuk Ziraatına Dair Olub Defa-yı Evveli Olmak Üzere Takvim-i Ticarette Tab' ve Temsil Olunan Risaledir*, s. 20-23.

ihtiyaç duyulduğunu, eğer bu mümkün değilse çiftçilere dağıtmak için yerel dile tercüme edilmiş, basit ve açık, broşürlerin gönderilmesini istemekteydi.⁹⁷⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgeleri ise kendine has problemlere sahipti. Osmanlı Devleti, İmparatorluğun hemen hiçbir yerinde kırsal alanda güvenliği tam olarak sağlayamasa da bazı bölgelerdeki güvenlik problemi, geniş, verimli arazilerin tarımsızlaşmasına yol açacak denli büyüktür. Özellikle, devletten bağımsız politik yapılara sahip göçebe aşiretlerin bulunduğu Mezopotamya, Irak, Suriye, Arap yarımadası gibi coğrafyalar, tarımsızlaşan alanların genişliğiyle dikkat çekmekteydi. Ekim yapılabilen bazı alanlarda ise köylüler devlete verdikleri verginin yanı sıra, ürünlerine zarar vermemeleri için göçebe kabilelere haraç vermekteydiler.⁹⁸⁰ Benzer şekilde, İmparatorluğun pek çok bölgesinde uzun süredir gelenek haline gelmiş olan, hasadın kaldırılmasının ardından belirlenen bir zamanda, tarlalara hayvanların salınması uygulaması, pamuk tarımını tehdit eder niteliktedir. Birçok belgede “bozuk” olarak isimlendirilen bu uygulama, bir nevi göçebelerle çiftçiler arasında kadim bir uzlaşmanın kalıntısı ve gelenekselleşmiş şeklinin devamı gibi gözükmektedir. Burada asıl problem, gelenekselleşmiş bozuk zamanının, pamuğun henüz tam olarak olgunlaşmadığı ve ürünün tarladan kaldırılmadığı zamana denk geliyor olmasıdır. Bunun örneklerine Suriye ve Batı Anadolu gibi, göçebe nüfusun bulunduğu pek çok bölgede şahit olmak mümkündür.⁹⁸¹ Dolayısıyla bozuk geleneği, bunun alışlagelmiş olan vakitte uygulanmasını isteyen sürü sahipleriyle, pamuk ekimi yapan tarla sahipleri arasında sorunlara neden olmakta ve örneğin, 1862 yılında Söke, Menemen ve Denizli gibi

⁹⁷⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 13, 1 Mart 1859: Salonica, Larissa, and Cavalla.

⁹⁸⁰ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Jerusalem, by Consul Moore; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 139, 1 Ağustos 1865: Despatch Forwarded by the Foreign Office; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 581.

⁹⁸¹ Bkz. BOA., HR.SFR., 91/13, lef 3, 23 Temmuz 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 65, 1 Mayıs 1861: Cultivation of Cotton in Syria; *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Imperial Cotton Commission; *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Turkey.

bölgelerde geleneği sürdüren çobanların pamuk tarlalarına hayvanlarını sürmeye devam ettikleri görülmektedir.⁹⁸²

Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan çok sayıda İngiltere konsolosunun üstesinden gelinmesi gereken bir engel olarak belirttiği köylülerin korkusundan da söz etmek gerekmektedir.⁹⁸³ Gerek mültezimler gerekse devlet görevlileri tarafından sıkça bunaltılmış olan üreticiler, daha fazla üretmenin kendilerine bir fayda sağlamayacağı konusunda güçlü bir önyargıya ve korkuya sahip oldukları görülmektedir. Bu korkunun yalnızca Osmanlı Devleti'ne ve görevlilerine karşı olduğu da düşünülmemelidir. Örneğin Mısır hakimiyeti döneminde Suriye'deki köylüler, İbrahim Paşa'nın kendilerine dağıttığı Mısır pamuğu tohumlarını, Paşa'nın ürünün hepsine el koyacağını düşündükleri için ekmek istememişlerdir.⁹⁸⁴ Bazı bölgelerde devlet tarafından dağıtılan pamuk tohumlarını, çiftçiler ekmek yerine hayvan yemi olarak kullanmayı tercih etmişlerdir.⁹⁸⁵ Üstelik köylülerin şüphesinin yalnızca resmî kurumlara karşı olmadığına dair örnekler de mevcuttur. Bazı köylüler, bir bütün olarak, kendilerine yönelik karşılıksız yardım talebini şüpheyle karşılamakta ve anlamlandıramamaktaydı. Bu şüphe duygusunun ne kadar güçlü olduğuna, Gelibolu'da İngiliz tüccar E. Whitaker, köylülere ücretsiz olarak pamuk tohumu vermek istediği zaman şahit olduğunu belirtmektedir. Yalnızca kendisini tanıyan köylülerin ücretsiz pamuk tohumunu sorun çıkarmadan aldığını belirten Whitaker, kendisini tanımayan köylerde ise ısrarları sonucu

⁹⁸² *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Imperial Cotton Commission; *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Imperial Cotton Commission.

⁹⁸³ Örneğin bkz. FO 195/800, No. 22, Henry Skene'den Lord Russell'a, 3 Mayıs 1865; FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, District of Jafa, by Consul Kayat, 26 Ağustos 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 153, 1 Ekim 1866: Turkey; FO 195/771, No. 12, Noel Temple Moore'dan Henry L. Bulwer'e, 28 Ağustos 1863'e melfufen: Answers to Fourteen Queries Proposed by Her Majesty's Embassy at Constantinople, by Thomas B. Sandwith, Caiffa. Selanik'teki İngiltere konsolosu Wilkinson, 1862 yılında şahit olduğu bir olayı anlatmaktadır. Buna göre merkezi devlet, valiye, çiftçileri dut fidanı ekmeye ikna etmesi yönünde emir göndermiştir. Köylüler valinin isteği üzerine dut fidanlarını ekmek zorunda kalmış, fakat devletin amacının yeni vergi talep etmek olduğundan şüphelendikleri için fidanların büyümemesi için her türlü çabayı göstermişlerdir. Sonuçta, konsolosun belirttiğine göre, bütün fidanlar kısa bir süre içerisinde kurumuş veya sökülüştür. FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863.

⁹⁸⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Ocak 1859: Replies to Queries, Vice Consul E. T. Rogers, Beyrout.

⁹⁸⁵ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Island of Crete, by Consul Hay; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office. Batı Anadolu'daki köylülerin onda dokuzunun kendilerine verilen pamuk tohumlarını hayvan yemi yaptığına dair bilgi için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 102, 15 Kasım 1862: Cotton Growing in Turkey.

kendisini kırmamak için tohumu alan köylülerin, bir süre sonra pamuk tohumlarını hayvan yemi olarak kullandığını bilgisini verirken, Batı Anadolu'da ücretsiz Amerikan pamuk tohumu alan bazı köylülerin, pamuk yağı yapılmak üzere tohumları ihraç ettiğine dair haberler gelmekteydi.⁹⁸⁶ Batı Anadolu'daki köylülerin, ücretsiz pamuk tohumuna karşı olan kuşkusunun üstesinden gelmek adına MCSA adına pamuk tohumu dağıtanlar, çok düşük bir ücret karşılığında pamuk tohumlarını satma yoluna gitmişlerdir.⁹⁸⁷ Korkuyu bir kenara bırakacak olursak, yukarıda sıralanan engellerin bir bütün olarak köylülerin ilgisizliğine neden olduğuna şüphe bulunmamaktadır.⁹⁸⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının önündeki tüm engellere rağmen, Amerikan İç Savaşı başlamadan önce, İmparatorluğun en önemli limanlarından birisi olan İzmir'den İngiltere'ye yapılan pamuk ihracatı, Manchester Cotton Supply Association'ın sekreteri Isaac Watts'ın verdiği rakamlara göre aşağıdaki gibiydi:

Tablo 6: 1850-1861 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Pamuk Miktarı (400 librelik balya olarak)⁹⁸⁹

Yıl	Balya	İngiltere'ye İthal Edilen Toplam Pamuk (Balya)
1850	157	1,714,000
1851	3,630	1,900,250
1852	20	2,313,000
1853	-	2,255,750
1854	-	2,216,500
1855	-	2,252,750
1856	-	2,552,500
1857	-	2,440,250
1858	500	2,563,750
1859	1,700	2,977,000
1860	100	3,589,500

⁹⁸⁶ FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 102, 15 Kasım 1862: Cotton Growing in Turkey. MCSA tarafından dağıtılan pamuk tohumlarına yönelik de şüphe bulunmaktaydı. Köylüler, karşılıksız olarak pamuk tohumunun neden dağıtıldığını anlamlandıramıyorlardı. Batı Anadolu'da bu konuya dair P.C. Salvago'nun gözlemi için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 93, 1 Temmuz 1862: Asia Minor. Sayda'daki çiftçiler ise devlet tarafından dağıtılan ücretsiz Mısır pamuk tohumlarının iyi sonuç verip vermeyeceğinden emin olmadıkları için alışkın oldukları yerli pamuk tohumunu ekmeyi tercih ediyorlardı. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1864*, Washington, 1865, s. 652.

⁹⁸⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 93, 1 Temmuz 1862: Asia Minor.

⁹⁸⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 70, 15 Temmuz 1861: Report As to the Culture of Cotton in the Island of Cyprus.

⁹⁸⁹ Watts (1871: 6, 7).

1861	957	3,153,500
------	-----	-----------

Avrupa ve Amerika’da pamuklu kumaş sanayii gittikçe gelişir ve büyürken, dünyanın ham pamuk ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamakta olan Amerika Birleşik Devletleri’nin, pamuk üretimini daha fazla artıramayacağı ve söz konusu üretimde sınırlarına ulaştığı pek çok uzman tarafından belirtilmekteydi.⁹⁹⁰ Hammaddenin daha fazla artmaması ya da artış hızının yavaşlaması, buna karşılık pamuklu kumaş üretiminin, pamuk arzına kıyasla her geçen yıl daha hızlı artış göstermesi, üretimde maliyet dezavantajına sahip coğrafyaların üreticileri açısından olumlu bir gelişme olarak okunmaktaydı. Zira, arzın talebi karşılayamıyor oluşu, arz talep dengesi sağlanana kadar fiyatları artma eğilimine sokacaktır. Pamuk fiyatlarındaki artış, üretim maliyeti düşük olan pamuk üreticilerinin kâr oranlarını çok daha fazla artırmakla birlikte, üretim maliyeti yüksek olan üreticileri, fiyatı yükselmekte olan ürünün üretimine yönelmeye teşvik etmeye yetecek kadar, tatmin edici bir kâr sağlamasına neden olacaktır. Kâr marjı yükselen ürünün üretimine ilgi arttığı oranda arz ve talep arasındaki yeni bir denge kuruluncaya kadar yükselen fiyatlar her üretici açısından kâr sağlayacaktır. Dolayısıyla, kaleme alınan pek çok yazıda, ABD dışı ülkelerin üreticileri, yakın zamanda pamuk talebinin arzın üzerine çıkacağı konusunda uyarılarak pamuk üretimine yönelmeleri için teşvik edilmekteydi.⁹⁹¹ Fakat pamuk fiyatlarının aşırı yükselişinin önünde önemli bir engel bulunmaktadır. Önce İngiltere’nin, ardından diğer sanayileşen ülkelerin, pamuklu kumaş üretimlerindeki artış, talebin artışıyla doğru orantılıydı. Pamuklu kumaşa üretimi ve talebi artıran en önemli etkenlerin başında ise üretim maliyetlerinin 19. yüzyılın başından itibaren istikrarlı bir şekilde düşürülebilmiş olması gelmekteydi. Ham pamuk fiyatlarının yükselişi doğrudan mamul malın üretim maliyetlerini ve ürünün fiyatını artıracaktır. Dolayısıyla pamuk fiyatlarının yükselişi, mamul mala olan talebin düşüşü tarafından dengelenecektir. Nitekim, Amerikan İç Savaşı sırasında ham pamuk fiyatlarının yükselişine, pamuklu mal üreticilerinin verdiği tepki önemli sayıda fabrikanın üretimi durdurması olmuştur. Böylelikle, üretim yapan fabrikanın sayısının azalmasıyla birlikte ham pamuğa yönelik düşen talep, pamuk fiyatlarının ancak belli bir seviyeye kadar yükselmesine izin vermiştir. Yine de ham pamuğun yükseldiği seviye, iç

⁹⁹⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria by W. Sandford; Watts (1871: 54).

⁹⁹¹ Osmanlı üreticilerine yönelik *Levant Herald* gazetesinde yer alan böyle bir yazı için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 46, 16 Temmuz 1860: Obstruction to Cotton Culture in Turkey.

savaş öncesi fiyatlara kıyasla, dünyanın farklı bölgelerinde “pamuğa hücum” dönemi yaratmaya yetmiştir.

Pamuğa hücumun ortaya çıktığı coğrafyalardan bir tanesi de Osmanlı İmparatorluğu’ydu. Manchester Cotton Supply Association’ın ilk temaslarını kurduğu 1858 yılında, Osmanlı Devleti’nin ve üreticilerinin pamuk tarımına gösterdiği ilgi, Amerikan İç Savaşı’nın ardından pamuk fiyatlarında yaşanan yükselişten kaynaklı gösterilen ilgiyle karşılaştırılmazdı bile. 1861’in ardından, Avrupalılara pamuk satmaya yönelik ilginin tam bir çılgınlığa vardığı örneklerle rastlanmaktaydı. Fakat, bu gelişmelere geçmeden önce, İç Savaş öncesi, pamuk tarımını da doğrudan ilgilendiren görüşmelerin yapıldığı, 1861 Ticaret Antlaşması sırasında Osmanlı Devleti’nin yürüttüğü politikaya değinmek gerekmektedir.

4.1.4. 1861 Ticaret Antlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Pamuk Tarımı Meselesi

Amerikan İç Savaşı henüz başlamadan önce, 1861 Ticaret Antlaşması için görüşmeler yapılırken, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımını yaygınlaştırmak ve ihracatını artırmak amacıyla neler yapılabileceğine dair Babıali ve Avrupalı devletlerin temsilcileri arasında çeşitli fikir alışverişleri ve tartışmalar yürütülmüştür. Henüz, iç savaş sırasında karşılaşıcağımız, Osmanlı İmparatorluğu üreticileri arasında pamuk çılgınlığının ortaya çıkmadığı bir dönemde, pamuk tarımının yaygınlaştırılmasıyla ilgili görüşmeler yapılmış olması 1861 Ticaret Antlaşması’nı bahsedilmeye değer kılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin 1838 yılından itibaren uygulamakta olduğu toplamda yüzde on iki ihracat ve yüzde beş ithalat vergisi, Osmanlı tarımsal üretiminin gelişmesini engellediği gerekçesiyle, aralarında İngiliz konsoloslarının da bulunduğu, pek çok Avrupalı tarafından eleştirilmekteydi. Özellikle ihracat vergisi, Osmanlı tarımsal ürünlerinin uluslararası piyasada fiyat rekabetinde geride kalmasına neden olduğu ileri sürülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımının gelişimi için büyük gayretler gösteren William Sandford söz konusu vergi politikalarını eleştiren

Avrupalılardan yalnızca bir tanesiydi. Ona göre, Osmanlı ihracat vergi oranı düşürülmeli, ithalat vergi oranı ise en az iki katına çıkarılmalıydı. Yüzde ona ulaşacak bir ithalat vergisi Osmanlı ile yapılan ticarete hiçbir zarar vermediği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ticaretinin önemli bir paydaşı olmaya devam etmesine engel oluşturmazdı. Diğer taraftan, ithalat vergisinde yapılacak artış ile Osmanlı Devleti hazine gelirleri artarak, tarımsal ürünlerin ihracına uygulanan vergide yapılacak düşüş telafi edilebilirdi. Sandford, uygulanacak yeni vergi politikasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretimine canlılık katacağını ve fiyat rekabetini sürdürmesine olanak tanıyacağını düşünmektedir.⁹⁹² Sandford'un aklında, kuşkusuz her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının geliştirilmesi ile ilgili mesele vardı. Zira, bu dönemde, MCSA'nın pamuk tarımını farklı coğrafyalarda yayma çabası gittikçe daha fazla kuvvetlenmekte ve yayılmaktaydı.

Amerika'nın, ham pamuk arzı konusunda neredeyse tekel haline gelmesinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretiminin gerileyişinin bir diğer önemli nedeni de Osmanlı pamuklu dokuma sanayiinin durumuyla ilişkiliydi. İmparatorluk içerisinde İngiltere kumaşlarının ve Osmanlı pamuklu kumaş imalatında İngiliz ipliklerinin kullanımının artışı, İmparatorluk içerisinde ham pamuğa olan talebi doğal olarak düşürmüştür.⁹⁹³ Örneğin, Basra'daki İngiltere konsolos yardımcısı J. G. Taylor ve Edirne yardımcı konsolosu J.E. Blunt, 1828'e kadar Basra ve Edirne çevresinde önemli miktarda pamuk üretilir ve ihraç edilirken, İngiltere'den ithal edilen kumaşlarla birlikte pamuk üretiminde karlılığının düştüğünü ve tarım üreticilerinin daha karlı olan başka ürünlere yöneldiklerini belirtmektedir.⁹⁹⁴ Çiftçilerin, pazar için ürettikleri ürünlerde, kârlı olana yönelmelerinde pek tabii ki şaşılacak bir şey yok. Teselya'daki köylüler de yeterince kârlı olmayan pamuk yerine daha az çaba ve işgücüyle daha fazla kâr sağladıkları tahıl, tütün gibi diğer tarım ürünlerini üretmeye yönelmekteydi.⁹⁹⁵ Bu

⁹⁹² *Cotton Supply Reporter*, No. 49, 1 Eylül 1860: Cotton Growing in Turkey and Syria by W. Sandford. Benzer bir makale Levant Herald gazetesinde yer almıştır. Levant Herald yazarı da ithalat vergisinin yüzde ona ihracat vergisinin ise en fazla yüzde üç olmasını önermiştir. Bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 46, 16 Temmuz 1860: Obstructions to Cotton Culture in Turkey, from the Levant Herald.

⁹⁹³ Collas (2005: 247).

⁹⁹⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 9, 1 Eylül 1859: Replies to Queries, Vice Consul J. G. Taylor, Busreh; FO 195/771, No. 21, J. E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 28 Temmuz 1863.

⁹⁹⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Vice Consul Henry Suter, Thesally; *Cotton Supply Reporter*, No. 12, 15 Şubat 1859: Consul Calvert, Extract From Despatches, Salonica and Cavallo.

nedenle, Osmanlı çiftçisinin pamuk ekimini yaygınlaştırması için ikna etmeye yönelik bir çaba olarak, ithal pamuklu kumaşların ve pamuk ipliklerinin gümrük vergilerinde yeni bir düzenlemeye gidilmesinin faydalı olacağına dair inanç İngiltere diplomatik temsilcilerinde yerleşmeye başlamıştı. İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Henry L. Bulwer, yukarıda gümrük vergileriyle ilgili fikirlerine yer verdiğimiz William Sandford'un görüşlerini paylaşıyordu. 28 Şubat 1860 tarihinde, büyükelçi, 1838 yılında belirlenmiş olan, ithalat vergisinin iki katından fazla olan ihracat vergisinin, o dönemde Osmanlı bürokratları arasında hâkim olan absürt fikirlerden kaynaklandığını belirterek raporuna başlamıştır. Türk üretimi için ölümcül olan bu vergi oranlarının, mevcut aydın bürokratlar tarafından eleştirilmeye başlandığını söyleyerek, belki de vergi oranlarının İngiltere tarafından yeniden değerlendirilmesi gerektiğini dışişleri bakanına söylemiştir.⁹⁹⁶ Bulwer'in belirttiğine göre Osmanlı bürokratları, ihracat vergisinin düşürülmesini, ithalat vergisinin ise yükseltilmesini istemekteydiler. Meseleyi Fransız meslektaş Count Lallemand'la görüşen Bulwer, Fransa hükümetinin yeni ticaret antlaşmasında her iki vergiyi de yüzde altı oranına çekmeyi planladığı bilgisini edinmiştir. İngiliz büyükelçi de bu oranları uygun bulmasına rağmen⁹⁹⁷ ihraç vergilerinin tümünden kaldırılmasının daha faydalı olacağını, fakat Türk hükümetinin mevcut mali durumu nedeniyle, kaldırılacak ihraç vergisiyle kaybedilecek hazine gelirlerini telafi edecek başka bir kaynak yaratılmadan buna cesaret edemeyeceklerini belirtmektedir. Bulwer'e göre, yapılabilecek en uygun antlaşma, ihracat vergisinin tamamen kaldırılması ve ithalat vergisinin yüzde sekiz veya dokuz oranına çıkarılmasıdır. Eğer İngiliz hükümeti önerisini uygun görürse, bu şartlar dahilinde Osmanlı bürokratlarıyla müzakerelere girişebileceğini söylemiştir.⁹⁹⁸ Henry Bulwer'in önerisini değerlendiren İngiltere hükümeti, Bulwer'in sunduğu ilk öneri olan yüzde altı vergi oranlarındansa, ikinci önerisi olan ihracat vergisinin tamamen kaldırılmasının ve ithalat vergisinin yüzde sekiz veya dokuza çıkarılmasının daha tercih edilebilir olduğuna karar vermiştir.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ FO 78/1504, No. 123, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 28 Şubat 1860.

⁹⁹⁷ FO 78/1505, No. 164, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 27 Mart 1860.

⁹⁹⁸ FO 78/1505, No. 187, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 4 Nisan 1860.

⁹⁹⁹ FO 78/1496, No. 189, Lord Russell'dan Henry L. Bulwer'e, 30 Nisan 1860.

1838 ticaret antlaşmasının yerine yeni bir antlaşma yapılması için en çok gayret gösterenlerden birisi olan İngiltere büyükelçisi Henry Bulwer, yapılan görüşmeler sırasında bu yöndeki fikirlerini hem Tanzimatçılarla hem de kendi dışişleri bakanlığıyla paylaşmaktaydı. Fakat, Tanzimatçıların, yürürlükteki ticaret antlaşmasındaki gümrük vergisi oranlarından duydukları rahatsızlık, daha 1860’larda resmi olarak ortaya konulmuştu. Dönemin Sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Paşa, Avrupa devletlerine ve kamuoyuna yönelik göndermiş olduğu bir yazısında mevcut ticaret antlaşmalarında yer alan gümrük vergisi oranlarının, Osmanlı üreticisi açısından olumsuzluk yarattığını belirterek, yapılacak yeni antlaşmayla gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesini istediklerini belirtmekteydi. Fakat sadrazam, yapmak istedikleri yeni ticaret antlaşmasına koymak istedikleri gümrük vergilerinin asla korumacı bir amaca yönelik olmayacağını, antlaşmanın iki tarafın da faydasına olacak şekilde düzenlenmesinden yana olduklarını vurgulamaktaydı.¹⁰⁰⁰ Dolayısıyla, yeni ticaret antlaşması için görüşmelere başlanırken, Tanzimatçılar ve İngilizlerin, Osmanlı ihracat vergisinin düşürülmesi ve ithalat vergisinin yükseltilmesi konusunda büyük ölçüde uzlaşmış olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır.

Tanzimatçılar ile İngiltere hükümetinin yeni ticaret antlaşmasının çerçevesi konusunda benzer düşüncelere sahip olmaları, bu antlaşmanın pürüzsüz bir şekilde imzalanacağı anlamına gelmemektedir. Zira, daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti verdiği kapitülasyonlarda ve yaptığı antlaşmalarda, antlaşmanın karşı tarafı olan devleti “en çok müsaadeye mazhar” olarak tanımlamıştı. Dolayısıyla herhangi bir Avrupa devletiyle yapılan bir antlaşma, pek çok devleti aynı anda ilgilendirmekte ve diğerlerinin de aynı antlaşmayı yapma hakkı doğmaktaydı. Hem bu nedenden hem de doğal olarak herhangi bir devlet diğerlerinden elverişsiz konuma düşmek istemeyeceği için yapılacak ticaret antlaşmalarında belirlenecek gümrük oranları konusunda aynı anda birden çok devletin onayı olması gerekmektedir.

MCSA tarafından bu sıralarda yürütülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu’nda kaliteli pamuk tarımını yaygınlaştırma çabaları, ticaret antlaşması görüşmelerine yansımakta gecikmemiştir. 8 Kasım 1860 tarihinde Henry L. Bulwer, dışişleri bakanı John Russell’a

¹⁰⁰⁰ FO 881/998, No. 43, Sadrazam Mehmed Paşa’dan M. Musurus’a, 8 Kasım 1860.

çektığı bir telgrafla bu yönde bir öneride bulunarak, “Yeni ticaret antlaşmasında pamuk tarımı lehine bir şeyler yapmak mümkün mü? Mesela ham pamuğun ihraç vergisini tamamen kaldırmanın karşılığında ithal edilecek pamuklu mamul mallar üzerine yüzde bir oranında ek bir vergi koymayı onaylayabilir miyiz?” diye sormuştur.¹⁰⁰¹ Yaklaşık bir hafta sonra dışişleri bakanından gelen cevabî telgrafta bu önerinin gayet uygun olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰² Bununla birlikte, Henry Bulwer’in belirttiğine göre, Manchesterlı kumaş üreticilerinden yeni ticaret antlaşmasıyla ilgili kendisine herhangi bir öneri ulaşmadığını bildirmekteydi. Fakat, bildiği kadarıyla, ticaret antlaşması bir tarafa bırakılacak olursa, onların tek istekleri pamuk üreticisi üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesidir. Bulwer’e göre Âli Paşa, pamuklu mamul malların ithalat vergisinin yüzde ona çıkarılması durumunda, pamuk ihraç vergisini kaldırmayı kabul edebileceği izlenimini vermektedir.¹⁰⁰³ Benzer şekilde, Babıali, bir bütün olarak Osmanlı ihraç vergisinin kaldırılmasını, ithalat vergisinin yüzde ona yükseltilmesi kaydıyla rıza göstereceğini Bulwer’e bildirmiştir. Bulwer, Babıali’nin öne sürdüğü yeni bir öneriyi hükümetine sunarak, pamuktan öşrün tamamen kaldırılması karşılığında alkol gümrük vergisinin yüzde yirmiye, çay ve kahvenin yüzde on ikiye veyahut yalnızca çayın yüzde on ikiye çıkarılmasına rıza gösterip göstermeyeceklerini sormuştur. Zira bu şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk üretimine büyük bir teşvik sağlanmış olacaktır.¹⁰⁰⁴ Dışişleri bakanı John Russell, İngiliz ticaretine zarar vereceği gerekçesiyle, bu öneriyeye sıcak bakmamıştır. Zira, İngiltere ticareti açısından, pamuk ihracatından verginin tamamen kaldırılmasının, diğer vergilerdeki artışla telafi edilmesinin olanaklı olmadığını düşünmektedir.¹⁰⁰⁵ Bununla birlikte, İngiltere Ticaret Bakanlığı, pamuktan öşrün kaldırılması karşılığında kahve üzerine koyulacak yüzde on iki vergiye karşı çıkmış olsa da çaya yüzde on iki ve alkole yüzde yirmi ithalat vergisi uygulamasını kabul etmeye hazır olduklarını belirtmiştir.¹⁰⁰⁶ Öte yandan, Fransa hükümeti İstanbul’daki büyükelçisine verdiği talimatla alkol üzerine koyulacak ek vergiyi kabul

¹⁰⁰¹ FO 78/1513, No. 733, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 8 Kasım 1860.

¹⁰⁰² FO 78/1501, No. 626, Lord John Russell’dan Henry L. Bulwer’e, 13 Kasım 1860.

¹⁰⁰³ FO 78/1513, No. 752, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 14 Kasım 1860.

¹⁰⁰⁴ FO 78/1514, No. 832, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 11 Aralık 1860; FO 78/1514, No. 840, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 11 Aralık 1860; FO 78/1502, No. 719, Lord Russell’dan Henry L. Bulwer’e, 18 Aralık 1860; FO 78/1514, No. 862, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 19 Aralık 1860.

¹⁰⁰⁵ FO 78/1502, No. 702, Lord Russell’dan Henry L. Bulwer’e, 11 Aralık 1860; FO 78/1514, No. 851, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 14 Aralık 1860; FO 78/1502, No. 724, Lord Russell’dan Henry L. Bulwer’e, 20 Aralık 1860.

¹⁰⁰⁶ FO 78/1566, No. 56, Henry L. Bulwer’dan Lord Russell’a, 22 Ocak 1861.

etmeyeceğini iletmiştir. Bu konuda ikna edilmesi gereken Avusturya, Rusya ve Prusya gibi devletlerin de bulunması nedeniyle, çok istekli olmasına karşın, Henry Bulwer, pamuğu teşvik etmek amacıyla ithalat vergisinin artırılmasından vazgeçmenin daha iyi olacağı sonucuna varmıştır.¹⁰⁰⁷

Görüldüğü üzere, yapılan görüşmeler sırasında pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla önerilen çeşitli ek vergiler, antlaşmayı imzalayacak bütün Avrupa ülkelerinin üzerinde uzlaşabileceği ve hepsini eşit ölçüde ilgilendiren ve etkileyen meseleler olmadığından dolayı, pamuktaki vergi oranlarının düşürülmesi karşılığında bazı ürünlere ek vergi konulması planından vazgeçilmiş, antlaşma görüşmelerini uzatacak böyle özel şartların olmadığı ve bütün ülkelerin üzerinde uzlaşabileceği tek bir metin hazırlamak üzerine yoğunlaşmıştır. Yine de Bulwer çabasından vazgeçmeyerek, ticaret antlaşmasına dahil edilmese dahi İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak ikili antlaşmalarla daha önce ileri sürülen önerilerin kabul edilmesinin önünde bir engel olmadığını tekrarlamıştır.¹⁰⁰⁸

Yeni ticaret antlaşması, özel olarak pamuk üretimini teşvik etmeye dönük ek vergilerden bağımsız olarak, 29 Nisan 1861 tarihinden itibaren Fransa ile¹⁰⁰⁹ ve daha sonra İngiltere ve diğer devletlerle imzalanmıştır. İmzalanan antlaşmaya göre, daha önce toplam yüzde on iki olan ihracat vergisi, yüzde bire inene kadar her yıl yüzde bir düşmek kaydıyla, yüzde sekiz; ithalat vergisi ise yüzde sekiz olarak belirlenmiştir.¹⁰¹⁰ Tanzimatçılar, ihracat vergisinin düşük olmasının Osmanlı İmparatorluğu'nda, başta tarım olmak üzere, üretimi canlandıracağına inanıyorlardı.¹⁰¹¹ Fakat, anlaşıldığı kadarıyla, yaşanmakta olan mali sorunlar nedeniyle bir anda gümrük vergisi gelirlerini kaybetmeyi göze alamamışlardır. Bu, iktisadi zihniyetlerinde bir değişim olduğunu değil, devlet maliyesinin koşullarının bir zorunluluk olarak karşılıklarına dikildiğini

¹⁰⁰⁷ FO 78/1566, No. 69, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 22 Ocak 1861; FO 78/1566, No. 78, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 29 Ocak 1861.

¹⁰⁰⁸ FO 78/1565, No. 15, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 8 Ocak 1861; FO 78/1565, No. 20, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 8 Ocak 1861; FO 78/1566, No. 69, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 22 Ocak 1861.

¹⁰⁰⁹ Antlaşma metni için Bkz. Collas (2005: 398-403).

¹⁰¹⁰ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 127.

¹⁰¹¹ FO 881/998, No. 43, Sadrazam Mehmed Paşa'dan M. Musurus'a, 8 Kasım 1860.

göstermektedir.¹⁰¹² Zira, 1866 tarihli bir belgede açıkça, ihracat vergisinde değişikliğe gidilmesindeki tek amacın Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatını artırmak, ticari yatırımları cesaretlendirmek ve kolaylaştırmak olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan, İmparatorluk halkına büyük bir fayda sağlayacak olan ihracat vergisinin düşürülmesinin devlet hazinesine yıllık maliyetinin üç yüz bin kese (yüz elli milyon kuruş) olduğu da eklenmiştir.¹⁰¹³ İhracat vergisinin düşürülmesinin hazineye olan maliyetinin bir kısmı, var olan bazı vergilere zam yapılarak ve yeni vergiler konularak karşılanmak istenmiştir. Fakat, burada önemli bir noktayı vurgulamakta fayda var. Konulan veya yükseltilecek yeni vergiler, üretim yerine tütün gibi tüketim alanını ilgilendiren vergilerdir.¹⁰¹⁴

Bu bağlamda, Quataert 1861-62'de yapılan ticaret antlaşmalarıyla ilgili "...devlet, gelirlerini arttırmak ve Osmanlı sanayiini teşvik etmek için ithal vergilerini %3'ten %8'e yükseltti. 1860'larda korumacı politikasına doğru gidildi; bu, İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğüne vurulan ilk darbelerden biriydi"¹⁰¹⁵ diyerek son derece tartışmalı bir yorum yapmaktadır. Zira bizzat İngilizlerin kendisi ithalat vergilerini daha fazla yükseltmek istemişti. Hatta, İngiltere'nin öncü sanayisi olan pamuklu dokumalara uygulanan ithalat vergilerini belirlenmiş ithalat vergisinin üstünde vergilendirmek için çabalamışlardır. Elbette bir bütün olarak bakıldığı zaman, Tanzimatçıların ve İngilizlerin kısmî bir gayesi, pamuk ipliği ve pamuklu kumaşların ithal vergilerini artırarak, biraz da olsa Osmanlı sanayiini canlandırmaktı. Fakat, Osmanlı sanayiini canlandırmaktaki esas gaye, onu korumaktan ziyade, hammadde üretimini, yani pamuk tarımını canlandırmaktı. Kısacası, klişeleşmiş bir biçimde tekrarlanagelen ve 1861-62 ticaret antlaşmaları için de benzer bir biçimde öne sürülen yorumların aksine, Tanzimatçılarla İngilizler arasında karşılıklı iş birliği ve ortak çıkar çerçevesinde

¹⁰¹² İngiltere büyükelçisi Henry L. Bulwer ile Âlî ve Fuad Paşa arasında yapılan görüşme için Bkz. FO 78/1506, No. 319, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 9 Haziran 1860.

¹⁰¹³ FO 78/1912, No. 301, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 15 Ağustos 1866'ya melfufen: Translation of Official Instruction to the Governor of the Island of Crete, dated 2 Rebiül-Evvel 1282 – July 15th 1866.

¹⁰¹⁴ du Velay (1978: 109); FO 78/1912, No. 301, Lord Lyons'tan Lord Stanley'e, 15 Ağustos 1866'ya melfufen: Translation of Official Instruction to the Governor of the Island of Crete, dated 2 Rebiül-Evvel 1282 – July 15th 1866.

¹⁰¹⁵ Quataert (2004: 945). Şevket Pamuk (2007: 206, 207) ise bir başka yanlı yorumda bulunarak şöyle demektedir: "[Balta Limanı Ticaret Antlaşması] Antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için elverişli koşulların oluşmasını beklediler. Nitekim 1860-61 yıllarındaki mali bunalım ve Lübnan siyasal bunalımı sırasında Osmanlı Devleti ihracattan alınan gümrük vergilerini yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kaldı."

yapılmış bir antlaşma karşımızda bulunmaktadır. Bu, ne İngilizlerin zorlamasıyla yapılmış ne Yeni Osmanlıların muhalefetinden kaynaklanmış¹⁰¹⁶ ne de İngilizleri alt etmeye yönelik imzalanmış bir antlaşmadır. Aksine, iki tarafın uzlaşması çerçevesinde kurgulanmış, Osmanlı tarımsal üretimini artırmanın yolu, mevcut koşullar çerçevesinde bulunmaya çalışılmıştır. 1861 ticaret antlaşmasının henüz imzalandığı ve Amerika İç Savaşı başlamadığı sıralarda, Tanzimatçılar pamuk tarımını İmparatorlukta artırmak için neler yapılabileceğine ciddiyetle kafa yormaya başlamışlardı.

4.1.5. Tanzimatçılar ve Pamuk Üretimini Teşvik Politikası

Amerikan İç Savaşı'nın başlamasının ardından pamuk arzının kesilmesi sonucunda pamuk fiyatlarında yaşanan dramatik artışa kadar, daha önce de belirtildiği üzere, Avrupa ve Amerika'da pamuklu kumaş üretimindeki artışa paralel bir biçimde, ham pamuğa olan talep fiyatları yükseltmekteydi. Sanayide pamuğa talebin ve ham pamuk fiyatlarının artışı, yavaş da olsa Osmanlı üreticilerinin pamuk ekimine ilgisine yansımaktaydı. Fakat üretimde asıl yükseliş, İmparatorluğun pek çok farklı bölgesinde, 1862 yılından itibaren gözle görülür biçimde artmıştır. Daha önce, 1860 ve 1861 yıllarında, yeni ticaret antlaşmaları için yapılan görüşmelerde, Tanzimatçıların pamuk tarımında ve ihracatında vergileri kaldırmaya istekli oldukları, fakat mali durumun elverişsizliği nedeniyle, vazgeçilecek vergi gelinine karşılık Avrupalı devletler tarafından bazı ithal ürünlere ek vergi konulmasını kabul etmeleri koşuluyla rıza gösterebileceklerinden bahsedilmişti. Fakat, Amerikan İç Savaşı'nın başlamasının ardından, ortaya çıkan büyük fırsatın farkında olan Tanzimatçı bürokratlar, başka bir kaynaktan telafi edilmese dahi pamuk tarımını artırmak için belirli gelirlerden vazgeçebileceklerini göstermişlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Amerika'daki iç savaşın başlamasının ardından pamuk teşvik politikalarına en ciddi biçimde ve en hızla eğilen devletlerden birisinin Osmanlı Devleti olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Uygulanan teşvik politikalarının kapsamına geçmeden önce birkaç önemli noktaya değinmekte fayda bulunmaktadır. Pamuk kıtlığı dönemi boyunca, İngilizlerin Osmanlı bürokrasisinde maliye işlerinden anlayan tek kişi olarak tanımladığı, Fuad Paşa'nın

¹⁰¹⁶ Önsoy (1988: 35).

sadrazamlık görevini sürdürmüş olmasının, pamuk teşvikinde gösterilen gayretli çabada en önemli etkenlerden birisi olduğu iddiasındayız. İkincisi ise, iktisadi alanı ilgilendiren iki nazırlığı üstlenen Safvet Efendi ve Edhem Paşa'nın yine bu dönemde uzun süre görev yapmış olmalarının teşvik politikasını güçlendiren etkisini vurgulamak gerekir. Aynı görevleri başka bürokratların üstlenmesi durumunda ne tarz bir politikanın uygulanacağını tahmin edebilmek mümkün olmamakla birlikte, üç Tanzimatçı bürokratin bu dönemde kritik mevkilerdeki varlığının kesin olarak büyük bir katkı sağladığına şüphe bulunmamaktadır. Yeri geldiğinde belirtileceği üzere, söz konusu Tanzimatçı bürokratlar, çok kritik dönemlerde, mali fedakarlığı göze alarak, İmparatorlukta pamuk tarımının kalıcı olarak yerleşmesinin uzun vadeli iktisadi önemine vurgu yapmış ve bu doğrultuda başladıkları teşvik politikasını devam ettirmişlerdir. Pamuk teşvik politikasının sürdürülmesinde bir başka önemli kurum Meclis-i Maabir olmuştur. İktisadi alana dair yapılacak yatırımları görüşen ve öneride bulunan bu meclis, pamuk teşvik politikasının yol haritasını çizmiştir. Meclis-i Maabir'de yer alan Avrupalı mühendis ve uzmanların, iktisadi meselelere ve dünyanın geçmekte olduğu sürecine dair bilgileri, pamuk tarımının önemini ve gelişmesinde uygulanması gereken yöntemleri ortaya koymak konusunda son derece önemli bir görev üstlendiklerine şüphe bulunmamaktadır. Meclis-i Maabir tarafından hazırlanarak, Meclis-i Vâlâ'ya sunulan öneri ve görüşlerin değiştirilmeden uygulamaya konulması, söz konusu iktisadi politikaların öneminin farkında olan Nafia ve Ticaret Nazırlıkları yapan Edhem Paşa, Safvet Efendi gibi bürokratların yanı sıra, Sadrazam Fuad Paşa'nın sayesinde.

Değnilmesi gereken sonuncu fakat belki de en mühim mesele, Tanzimatçı bürokratların, dünya ekonomisiyle kurdukları gönüllü, istekli ve işbirlikçi ilişkidir. Daha önce belirtildiği üzere Manchester burjuvazisinin bir yan kuruluşu olan MCSA, Osmanlı Devleti'yle kurduğu ilk temastan itibaren son derece olumlu bir yaklaşımla karşılaşmıştır. Fakat ilerleyen yıllarda, MCSA yetkililerini dahi şaşırtan iş birliğine istekli Tanzimatçı bürokratlar, dünya ekonomisinin aktörleriyle Osmanlı İmparatorluğu üreticilerini aynı çıkar etrafında buluşturmak için, daha önce Osmanlı Devleti tarihinde şahit olunmamış, yoğun bir çabaya girişmişlerdir. Bir yanda Manchester sanayi burjuvazisinin, bir yanda Avrupa'nın büyük ticaret şirketleri ve yerli, yabancı

tüccarların, diğer yanda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan küçük ve büyük toprak sahiplerinin, pamuk kıtlığının yol açtığı sorunlar ve imkânlardan azamî faydayı elde etmeye çabaladığı bütün bu süreçte, Tanzimatçılar aktif ve olumlu bir görev üstlenerek farklı çıkar gruplarını bir araya getirecek önlemlere başvurmuşlardır. Tüm bu süreç, Tanzimatçı bürokratların Manchester sanayi burjuvazisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette bulunan yerli ve yabancı tüccarların önerilerine karşı hassas davrandığı, iktisadi politikaları yürütürken söz konusu aktörlerin sözlerine istekle kulak kabarttıklarını göstermektedir.

Daha önce bahsedildiği üzere, Manchester burjuvazisi Amerika'da başlayan iç savaşın ilk dönemlerinde, savaşın kısa bir sürede sona ereceğine inanmaktaydı. Kaleme alınan bazı gazete yazılarında, Nisan 1861'de başlayan savaşın yaz aylarına doğru bitebilme ihtimalinden bahsedilmekteydi. Liverpool limanında ve fabrikaların kendi stoklarında yeterince ham pamuk olması, 1861 yılının, fabrikaların büyük bir üretim yavaşlatmasına gerek duymadan atlatılabileceğini göstermekteydi. Yine de 1857 yılından itibaren pamuk tarımının Amerikan tekelinden kurtarılmasına yönelik faaliyetler yavaşlamadan devam etmekteydi. 1862 yılında yaşanacak arz krizi ve ham pamuk fiyatlarında astronomik yükselişin henüz yaşanmadığı bir dönemde, Osmanlı Devleti'nin pamuk teşvikine dair kapsamlı bir politikayı ilân ettiğine şahit olmaktayız. Aşağıda detaylarına değineceğimiz bu politika dikkatli bir şekilde incelenecek olunursa, daha önce bahsettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretiminin önündeki engellerin doğru tespit edildiği ve hemen her engelin ortadan kaldırılmasına dönük bir başlığın uygulamaya konulacağını ilân edildiğine şahit olmaktayız.

Amerikan İç Savaşı henüz başlamadan önce, Mart 1861'de dönemin Sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın emri üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının yaygınlaştırılması için neler yapılması gerektiğine dair Meclis-i Maabir'e bir layiha hazırlama görevi verilmiştir.¹⁰¹⁷ Meclis azasından, Fransalı bir Orman mühendisi olan Mösyö Tassy'nin, 20 Nisan 1861 tarihinde kaleme aldığı lâyiha,¹⁰¹⁸ beş yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikasını belirleyecek esasın çerçevesini çizmiştir.

¹⁰¹⁷ *Levant Herald*, No. 111, 11 Mart 1861; *Levant Herald*, No. 115, 5 Haziran 1861.

¹⁰¹⁸ Lâyiha için bkz. BOA., İ.MVL., 451/20162, lef. 2, 11 Şevval 1277 (20 Nisan 1861).

Tassy, tarım ürünleri arasında pamuğun en kıymetlisi olduğunu vurgulayarak başladığı lâyihasına, dünya ekonomisinde pamuğa duyulan ihtiyacı, her geçen yıl artmakta olan talebi ve pamuk üretimi, ticareti ve tüketimiyle birlikte ortaya çıkan zenginliği anlatarak devam etmiştir. Fransız mühendis, Amerika'nın pamuk arzında kurduğu hakimiyete rağmen, politik ve toplumsal yapısının kırılğan doğasının altını özenle çizmiştir. Söz konusu ülkeyi oluşturan eyaletler arasında devam etmekte olan gerginliğin bir savaşa dönüşme¹⁰¹⁹ veyahut Amerika'daki kölelerin bir isyana kalkışma ihtimallerinin, bu ülkenin pamuk üretim ve ihracına sekte vurabileceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Dolayısıyla, pamuk üretimi açısından iklim ve coğrafya gibi doğal avantajlara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, gerekli önlemler alındığı takdirde, dünyada pamuğun yarattığı zenginliğin önemli bir paydaşı olmaması için hiçbir neden olmadığını ortaya koymaya gayret göstermiştir.

Geçmişte, yalnızca İzmir limanından ihraç edilen pamuk miktarının dahi, lâyihanın yazıldığı dönemdeki bütün İmparatorlukta üretilen pamuk miktarından fazla olduğunu iddia eden Tassy'ye göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk üretiminde böyle bir gerileme içerisine girişinin esas nedeninin Amerika Birleşik Devletleri ve Mısır'ın daha kaliteli ve ucuz pamuk üretmesine olanak sağlayan dönüşüme karşı rekabet edememesi olduğu tespitini yapmaktadır. Dolayısıyla lâyiha, bu tespitlerden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası piyasada diğer üretici ülkelerle nasıl rekabet edebileceğinin tespiti ve önerisi üzerine odaklanmıştır. Öncelikle, Amerika Birleşik Devletleri'nin pamuk rekabetinde üstün gelmesinin nedenlerini belirler ki bu, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarışta geri kalışının da bir öyküsünü sunmaktadır. Tassy, aslında, daha önce farklı kaynaklara dayanarak ortaya koyduğumuz nedenlerden farklı bir şey söylememektedir. Amerika Birleşik Devletleri bilimsel tarım metotları, makinelerin tarımda kullanımı, geniş ve yaygın ulaşım ağları, ucuz krediyi kolay temin imkânları ve üretim üzerinden vergi alınmamasıyla, kaliteli pamuk üretimi için her türlü gerekliliğe sahiptir. Diğer taraftan, Mısırlı üreticiler, Amerikalı üreticilerin sahip olduğu pek çok avantaja sahip olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer

¹⁰¹⁹ Lâyihanın 20 Nisan 1861 tarihi taşıması ilginç bir tesadüftür. Zira ertesini gün, yani 21 Nisan 1861'de Amerikan İç Savaşı'nda ilk çatışma yaşanmıştır.

eyaletlerindeki üreticilerden çok daha iyi durumdadır.¹⁰²⁰ Bunu ortaya çıkaran nedenlerin en önemlileri, pamuk üretiminde verginin dönüm başına ve düşük bir şekilde hesaplanması, Mısır hükümetince sulama kanallarının yapılmış olması, Nil'in her yıl taşmasıyla tarım arazilerinin doğal bir gübrelemeye maruz kalması ve Nil Nehri ile Süveyş demiryolu hattının ucuz taşıma olanakları sağlamasıdır. Mısır pamuğu Amerikan pamuğu kadar kaliteli olmasa da Osmanlı yerli pamuğundan çok daha fazla tercih edilen bir pamuk cinsidir. Tassy'nin verdiği bilgiye göre, Marsilya limanında Mısır pamuğunun balyası yüz on frank ederken, İzmir'den ihraç edilen Osmanlı pamuğunun balyası ancak altmış sekiz franka alıcı bulabilmektedir.

Fransız mühendisin, lâyihasında yaptığı tespitlere göre, Osmanlı İmparatorluğu, doğanın tarımsal üretim için sunduğu olanaklar dışında, hiçbir alanda pamuk üretimini destekleyen bir yapıya sahip değildir. Ulaşım olanaklarının ve tarım aletlerinin ikelliği, tarım metotlarının bilimsel olmayışı, uluslararası piyasada rekabeti imkânsız kılan vergi oranlarının ve toplanış şeklinin üreticiyi teşvik edecek bir biçimden uzak yapısı ve kırsal güvenliğin sağlanamaması pamuk ziraatının gerilemesinin başlıca nedenleridir. Taşıma masraflarına dair verdiği bilgiler oldukça ilginçtir. Bin kilogramlık bir malın taşıma masrafı nehir üzerinden yapıldığı takdirde üç, demiryolu ile on ve deve ile yetmiş santimdir.¹⁰²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ürünler kıyı bölgelerine kadar hayvan sırtında taşındığından, taşıma masrafı ürünün fiyatını fazlasıyla artırarak kârlılığını engellediği için İzmir'e yüz saat mesafeden uzak mahaller ihraç ürünlerinin üretimi açısından uygunluğunu kaybetmektedir. Dolayısıyla, tek başına ulaşım olanakları ile vergiler dahi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası piyasada rekabet edememesine yeterlidir.

Lâyihanın sonu ise on madde halinde, kaliteli pamuk tarımının yaygınlaştırılması için uygulamaya konulması gerekli olan önerilere ayrılmıştır. Birinci maddenin vergi meselesine dair olması şaşırtıcı değildir. Tassy, Amerikan pamuğu üretimi için uygun olmayan iltizam sistemi yerine, arazi üzerinden belirli bir verginin alınması gerektiğini

¹⁰²⁰ Mısır'ın tarımsal kalkınmasıyla ilgili henüz Mehmed Ali Paşa devrinde çok ciddi atılımlar gerçekleştirilmiş ve pamuk tarımının gelişimi onun zamanında başlamıştır. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da uyguladığı tarım politikası ve bunda angaryanın rolü için bkz. Güner Özden (2021); Richards (2004).

¹⁰²¹ Tassy'nin lâyihasında santim olarak belirttiği para birimi muhtemelen Fransız frangının yüzde birine denk düşen *centime*dir.

belirterek başlamaktadır. İkinci madde, üreticiyi pamuk tarımına teşvik etmek amacıyla pamuk üretimi için tarıma kazandırılan boş arazilerin beş yıl boyunca vergiden muaf tutulmasına dairdir. Üçüncü madde, ticaret antlaşması tarifelerinde belirlenmiş yerli pamuk fiyatının, bütün pamuk türleri için geçerli kılınması önerisidir. Yani ihraç edilecek pamuk, Amerikan pamuğu gibi en iyi cinsten olsa dahi, ihracat resminin on yıl müddetle yerli pamuk için belirlenmiş tarife fiyatı üzerinden alınması, fiyat rekabetinde Osmanlı üreticisine bir nebze olsun katkı sunacaktır. Dördüncü madde, köyler üzerine vergi tespiti yapılırken, güncel nüfus ve üretim verileri göz önünde bulundurularak adil bir şekilde tayin edilmesi konusu üzerinedir. Tassy'nin beşinci önerisi, devlet tarafından yol inşası için tahsis olunacak bütçenin, pamuk yetiştirilen bölgelerde yer alan kazalara öncelik verilecek şekilde yapılandırılmasıdır. Bir sonraki maddeye göre Fransız mühendis, Osmanlı tarımı için önemli bir sorun teşkil eden modern tarım aletleri konusuna eğilmektedir. Buna göre, üreticilerin ithal edeceği tarım aletleri ve pamuk üretimi için gerekli olan her türlü makinenin ithalat vergisinden muaf tutulması, bu aletlere ulaşımı kolaylaştıracaktır. Yedinci madde, yine tarımda makineleşmeye dairdir. Bir önceki maddede bahsi geçen alet ve makinelerin, belirlenecek bir miktarının numune olmak üzere devlet tarafından satın alınarak İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilmesi sağlanmalıdır. Böylece Osmanlı çiftçisinin, modern tarım aletlerinin verimliliği artırıcı yapısına şahit olmalarıyla, makineleşmeye yönelik ilginin artacağı görüşü savunulmaktadır. Tassy, sekizinci önerisiyle, devlet tarafından Osmanlı çiftçisine bir yandan kaliteli pamuk tohumu dağıtılırken diğer yandan bu tohumların doğru bir şekilde ekilmesini sağlamak amacıyla detaylı ve açık talimatnameler ulaştırması gerektiği görüşünü öne sürmektedir. Lâyhada yer alan dokuzuncu madde, üreticileri teşvik amacıyla Avrupa'da yaygın olarak kullanılan sergiler meselesine eğilmektedir. Pamuk üretilen bölgelerde her yıl düzenlenecek sergilerle, kaliteli pamuk üreticilere madalya verilerek şereflelendirilmeleri teşvik edici olacaktır. Sonuncu madde, çiftçilerin, göçebe ve yerleşik hayvan sahiplerine karşı korunmasını hedeflemektedir. Bu maksatla, eyalet görevlilerine kat'i emirler gönderilerek tarım alanlarına hayvanların zarar vermelerinin önüne geçilmelidir.

Meclis-i Maabir'in diğer üyelerince de imzalanan Mühendis Tassy'nin lâyihası, Meclis-i Vâlâ'nın Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde detaylı bir şekilde görüşülmüştür. Kavanin

dairesi, Meclis-i Maabir tarafından on madde şeklinde önerilmiş teşvik politikasını, önerdikleri küçük değişiklikler dışında uygun görmüştür. Örneğin, lâyihadaki üçüncü maddenin gümrük emanetiyle yapılacak görüşmeler sonucunda kesin olarak belirlenebileceği, dördüncü maddenin, yani köylere uygulanacak vergilerin adil bir şekilde belirlenmesinin, uzun bir mesaiye ihtiyaç duyacağı gerekçesiyle çıkartılarak, önerilerin sekiz maddeye indirilmesi uygun bulunmuş, fakat pamuk yetiştirilen yerlerde verginin öşür yerine arazi üzerinden alınması önerisinde de bir değişikliğe gitmek zorunda kalınmıştır. Buna göre, Rumeli'nin öşrünün pek çok bölgede maktuan ahali üzerine verilmiş olmasından dolayı, yeni usulün ilk etapta Rumeli'de öşrün maktuan ihale olunmadığı yerlerinde ve Anadolu'da uygulamaya konulmasının daha uygun olacağı ifade edilmiştir.¹⁰²²

Sadrazamlığı döneminde Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın, Meclis-i Maabir'e pamuk üretiminin yaygınlaştırması için hangi önlemlerin alınması gerektiğinin araştırılmasına dair görev tamamlanarak, sonuç lâyihasının kaleme alındığı ve Sadrazama ulaştırıldığı vakit Mehmed Paşa azledilmiş yerine Âli Paşa getirilmişti. Fakat, Tanzimatçılar arasındaki görev değişimi, pamuk tarımının yaygınlaştırılmasına dair yürütülecek politikada herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Nitekim, Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı küçük değişiklik önerileriyle birlikte Meclis-i Maabir'in hazırladığı lâyiha kendisine iletilen Âli Paşa, bu konuya dair kaleme aldığı arz tezkiresinde, “şayan-ı itina ve itibar-ı umur-ı hayriye ve nafiadan bulunan işbu pamuk ziraat ve ticaretinin tezyid ve tevfi” diyerek, söz konusu politikanın Tanzimatçılar açısından taşıdığı önemi açıkça ortaya koymuştur.¹⁰²³

Sonuç olarak, Meclis-i Maabir'in on başlıkta sunduğu öneri, özü aynı kalmak koşuluyla beş maddelik bir beyanname şeklinde devletin pamuk tarımını yaygınlaştırmaya dair uygulanacak teşvik politikası ilân edilmiştir.¹⁰²⁴ Belirtmekle fayda var ki, yayınlanan

¹⁰²² BOA., İ.MVL., 451/20162, lef 1 ve lef. 5, 29 Muharrem 1278 (6 Ağustos 1861); BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 1, tarihsiz.

¹⁰²³ BOA., İ.MVL., 451/20162, lef. 6, 7 Safer 1278 (14 Ağustos 1861).

¹⁰²⁴ Meclis-i Maabir tarafından sunulan on maddede içerisinde farklı maddelerde yer verilmiş olan pamuk yetiştirilen bölgelere yol inşası konusunda öncelik verileceği, ithal edilecek pamuk tarımında kullanılacak alet ve makinelerin gümrük vergisinden muaf tutulacağı, devlet tarafından numune olmak ve çiftçilere tanıtmak üzere alet ve makinelerin satın alınarak İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderileceği, çiftçilerin ekimi için en iyi kalitede pamuk tohumlarının devlet tarafından temin edilerek dağıtılacağı ve

beyanname teorik bir metindi ve asıl mesele ilân edilen beyannamenin nasıl hayata geçirilebileceğiydi. Bu meselenin çözümüne dair Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde etraflı bir müzakere yürütülerek, Meclis-i Maabir'in de önerileri doğrultusunda,¹⁰²⁵ bir mazbata kaleme alınmıştır. Mazbata, pamuk tarımının yaygınlaştırılması için hazırlanan beyannamenin birinci maddesinde yer alan, pamuk tarımı yapılan arazilerden öşür yerine dönüm başına belirlenecek tutarda bir verginin alınmasında nasıl bir yol izleneceği ile başlamaktadır. Meclisin önerisi, her kaza meclisinden biri reis olmak üzere üç kişi ve mal müdürü veya vekilinden oluşan bir komisyon kurularak, komisyonun gideceği nahiyelerde, nahije meclislerinin reisleri de yanlarında bulunmak koşuluyla, pamuk ziraatı için uygun olan arazilerin tespit edilmesinin ardından, arazinin verimliliğine göre üç kısma (âla, vasat ve ednâ) ayrılmasıyla işe başlanacaktır. Bunun ardından, verimlilik esasına göre sınıflandırılmış tarlalardan, geçmiş altı yıl boyunca gerçekleşmiş hasadın ortalamasına göre bir vergi tayin edilmesinin uygun olacağı, fakat yine de yeni usul vergi toplama biçimine dahil olmaları için çiftçilerin zorunlu tutulmayacağı anlaşılmaktadır. Eğer çiftçi, yeni usul ile belirlenen vergi oranını ödemek istemezse, öşür ödemeye devam etmek hakkına sahiptir. İmparatorluğun pamuk tarımına uygun olan her yerinde arazi üzerinden vergi uygulamasına geçmenin önündeki önemli engellerden bir tanesi, devam eden iltizam anlaşmalarıydı. Rumeli'nin birçok yerinde öşürün toplanılmasının beş yıllık müddetle maktuan ahaliye bırakılmış ve Aydın eyaletinde bazı sancak öşürünün iltizama verilmiş olması nedeniyle, bu bölgelerde yeni usulün hayata geçirilmesi iltizam anlaşmalarının müddeti doluncaya kadar mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla, ilk aşamada, yeni vergi usulünün, Aydın eyaletinde henüz iltizama verilmemiş olan sancaklarla Adana eyaletinde uygulamaya konulması önerilmiştir.

Meclis, mazbatasında, devletin ilk etapta ve vakit kaybetmeksizin pamuk tarımını teşvik etmek amacıyla çeşitli önlemleri uygulamaya koyması gerektiğini belirtmekteydi. Her şeyden önce, pamuk yetiştiren çiftçilere en iyi cins pamuk tohumu temin edilerek dağıtılması ve pamuk tarımı için en doğru usulün anlatıldığı risale ve tarifnamelerin

son olarak doğru pamuk tarımı yöntemini anlatan risalelerin tercüme edilerek, İmparatorluk çiftçisine dağıtılacağı gibi öneriler, tek bir maddeye sığdırılarak beyannamenin üçüncü maddesinde ilân edilmiştir. BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 3, tarihsiz. Ayrıca bkz. Kurmuş (2004: 164).

¹⁰²⁵ Bkz. BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 2, 19 Rebiülahir 1278 (23 Ekim 1861).

basit bir dille tercüme edilerek çok miktarda basılması ve çiftçilere ulaştırılması, Aydın gibi pamuk tarımına uygun mahallere pamuk temizleme makinelerinin götürülerek halka tanıtılması ve halkı pamuk ziraatına teşvik amacıyla hemen bir beyanname kaleme alınarak pamuk yetiştirmeye uygun ve denize yakın bölgelerde neşr edilmesinin yanı sıra, pamuk tarımında arazi üzerinden vergi alınması uygulamasını başlatmak üzere Aydın valisine ve Adana mutasarrıfına emirname gönderilmesi, son olarak ise genel olarak tarım ürünlerine ve özellikle de pamuğa hayvanların zarar vermesinin önüne geçecek tedbirler alınmasına dair eyaletlere emirnameler gönderilmesi önerilmekteydi.¹⁰²⁶

Kasım 1861’de Âlî Paşa’nın yerine Sadrazam olan Fuad Paşa ile birlikte Kıbrıslı Mehmed Paşa tarafından ilk adımları atılan pamuk tarımını teşvik politikası hız kazanmıştır. İlk yapılan işlerden bir tanesi, yukarıda bahsedilen beyannamenin vakit kaybedilmeksizin eyaletlere gönderilmesi olmuştur. Beyannamenin içeriğinin bütün kazalar çiftçilerine duyurulması istenmiştir. Beyannamenin ulaştığı bölgelerin verdiği cevaplardan anlaşıldığı kadarıyla alınan kararlar yaygın bir şekilde çiftçilere duyurulmuştur.¹⁰²⁷ Gerçekten de kısa süre içerisinde beyannamenin etkisinin görüldüğüne ve pek çok bölgede pamuk tarımının yaygınlaşmaya başladığına dair merkeze bilgiler gelmekteydi. 6 Aralık 1862’de İzmir’den bildirilen bir habere göre, vergi muafiyetinden faydalanmak için pamuk tarımı yapmak amacıyla ormanlık alanlar açılmaktaydı.¹⁰²⁸ Fakat 1862 yılında pamuk fiyatlarının görülmedik biçimde yükselişinin de büyük etkisini hesaba katmak gerekir. Yine de burada asıl önemli husus, Osmanlı merkezi idaresinin, dünya ekonomisinde ortaya çıkan talebe ve yerli, yabancı iktisadi aktörlerin önerilerine uygun bir politikayı belirlemiş olmasıdır.

¹⁰²⁶ BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 6, 26 Receb 1278 (27 Ocak 1862).

¹⁰²⁷ BOA., A.MKT.UM., 563/12, 11 Zilkade 1278 (10 Mayıs 1862); BOA., A.MKT.UM., 563/100, 5 Zilkade 1278 (4 Mayıs 1862); BOA., A.MKT.UM., 570/23, 17 Zilkade 1278 (16 Mayıs 1862); BOA., A.MKT.UM., 570/91, 4 Zilkade 1278 (3 Mayıs 1862); BOA., A.MKT.UM., 571/5, 21 Zilkade 1278 (20 Mayıs 1862); *Levant Herald*, No. 16, 21 Mayıs 1862. İzmir Valisi Mehmed Reşid Paşa, beyannamenin Fransızca, Rumca ve Ermenice tercümelerini yaptırarak, Türkçe orijinaliyle birlikte, Anadolu’da pamuk yetiştirilen bölgelere dağıtılmasını sağlamıştır. *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Cotton in the Ottoman Empire.

¹⁰²⁸ *Levant Herald*, No. 45, 10 Aralık 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from the *Levant Herald*.

Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk ekimine yönelik gittikçe artan ilgi, pamuk tohumu, pamuk temizleme makineleri ve doğru pamuk ekim yöntemini anlatan risalelere yönelik Babıali'den isteklerin artmasına neden olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın Kavanin ve Nizamât Dairesi, pamuk tohumu ve makineye yönelik artan talebin bir an önce karşılanmaması durumunda, çiftçilerin pamuk ekimine olan ilgi ve arzularını kaybedebileceklerinden, bir an önce devletin harekete geçmesini önermekteydi.¹⁰²⁹ Pamuk tarımını teşvike dair yayınlanan beyannamenin hemen ardından "umumen Anadolu'ya" bir emirname gönderilerek, pamuk yetiştirilen tarlalardan öşür yerine dönüm üzerinden vergi uygulamasının bir an önce hayata geçirilmesi amacıyla kaza meclislerinde birer komisyon kurularak pamuk yetiştirilen arazilerin keşfinin yapılması ve yukarıda anlatılan yönteme uygun olarak, vergilerin arazi üzerinden belirlenmesi için gerekli çalışmaların tamamlanarak hazırlanan defterlerin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁰³⁰

Pamuk tarımının yaygınlaştırılmasına dair beyannamenin ilânı yalnızca Osmanlı eyaletleriyle sınırlı kalmış olsaydı, Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle kurmak istediği olumlu ve yapıcı ilişkiye dair yeterince açık bir gösterge olarak okunmayabilirdi. Fakat, beyannamenin eyaletlerde yayımlanmasına benzer bir biçimde Avrupa'da da ilân edildiğine şahit olmaktayız. Nafia ve Ticaret Nazırı Safvet Efendi, 27 Eylül 1862 tarihinde, Londra sefiri Musurus'a, beyannamenin İngiltere'deki gazetelerde ilan edilmesini ve pamuk meselesiyle ilgilenen kuruluşlarla paylaşmasını bildiren bir mektup göndermiştir. Aynı zamanda mektupta, Osmanlı çiftçisinin adetlerine, alışkanlıklarına ve iktisadi durumuna uygun, pamuk tarımı için gerekli alet ve makineleri tespit etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilebilecek en uygun ve faydalı pamuk tohumunun hangisi olduğu ve temin etmenin yollarını araştırarak, gerekli makinelerin maliyetinin ne olacağı hesabını da kapsayan bir rapor hazırlayarak göndermesi sefirden istenmiştir. Son olarak, yine, Osmanlı çiftçisinin durumunu göz önünde bulundurarak, pamuk tarımının nasıl yapılması gerektiğine dair en uygun broşürleri temin ederek göndermesi de sefirden istenenler arasındaydı. Broşür seçiminde

¹⁰²⁹ BOA., A.MKT.NZD., 442/70, 22 Safer 1279 (19 Ağustos 1862).

¹⁰³⁰ BOA., A.MKT.MHM., 244/18, 22 Rebiülahir 1279 (19 Ekim 1862). Nafia ve Ticaret Nazırı Safvet Efendi tarafından İzmir valisine bu konuda gönderilen emirname için bkz. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 574-576.

en önemli kriter, sade bir dille Türkçeye tercüme edilerek kırsal alanda dağıtmaya uygun basit dille kaleme alınmış ve teorik olmayan, pratik bir içerikte olmasıydı.¹⁰³¹

Avrupa’da ilân edilen söz konusu beyannamenin bir amacı Osmanlı Devleti’nin, İmparatorlukta pamuk tarımını geliştirmek için çeşitli konularda ihtiyaç duyduğu yardımı elde etmekse bir diğer amacı da Avrupa burjuvazisine ve genel olarak kamuoyuna Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılmakta olan iktisadi kalkınma hamlesini tanıtmak ve ilgiyi Osmanlı İmparatorluğu’na çekmekti. Böylelikle hem devletin ihtiyaç duyduğu borç olarak sermaye için Avrupalı sermayedarlara güven verilebilir hem de İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu doğrudan yatırım olarak yabancı sermaye çekilebilirdi. Safvet Efendi’nin Musurus’a yazdığı mektupta ayrıca, Avrupalı yatırımcıların, Osmanlı Devleti’nin kanunlarına uymak kaydıyla, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım yapabileceklerine değinmeden de geçilmemiştir.¹⁰³²

Tanzimatçıların, pamuk tarımının Osmanlı çiftçisine sağlayacağı zenginliğin ve Amerika’da çıkan iç savaşın, ideolojilerini hayata geçirmek için uygun bir fırsat sunduğunun bilincinde oldukları görülmektedir.¹⁰³³ Pamuk tarımı sayesinde halkın refahı sağlanabilecek, refaha kavuşan halkla birlikte devlet ile toplum arasında çıkar birliği oluşturulabilecek, diğer yandan halkın zenginliğinin artmasına koşut olarak devlet de zenginleşecek ve güçlenecektir. Son olarak, ticaretin uluslar arasında ortak bir çıkar birliği oluşturacağına olan inanışla uygun biçimde, Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığını, Avrupa sanayisinin pamuk tedarikçisi olarak güçlendirecektir. Nitekim, kısa süre içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımını geliştirmek amacıyla büyük katkılar sunan W. Sandford’un önsözünü kaleme aldığı ve Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımının geliştirilmesine dair devletin çabalarını ve İmparatorluğun pamuk tarımının gelişimi açısından sunduğu geniş imkanları ortaya koyan İngilizce bir broşür

¹⁰³¹ BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 1, 27 Eylül 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Cotton Cultivation in the Ottoman Empire; Sandford (1862: 10-13).

¹⁰³² BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 1, 27 Eylül 1862; Sandford (1862: 11).

¹⁰³³ BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 4 ve lef 5, 3/15 Eylül 1862. “Mahsulat-ı arzıyyenin en feyzi ve bereketlilerinden biri pamuk mahsulü olub bazı memalik-i ecnebiyyede külliyyetlü pamuk yetiştirilerek ahali bu yüzden pek ziyade zengin oldukları görülmekte olduğuna (...) velinimet-i bi-minnetimiz şehriyar-ı adalet-şiar efendimiz hazretlerinin efkar-ı aliye-i padişahaneleri bil-cümle tebaa ve zîr-destan-ı saltanat-ı seniyelerinin tahsil-i servet ve gına eylemeleri esbabının istikmal ve istikrarına masruf ve ibzal buyurulmakta olduğu derkar bulunmuş...” BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 3; BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 6.

yayınlanmıştır.¹⁰³⁴ Gerçekten de Osmanlı Devleti, İmparatorluk içinde gösterdiği pamuk tarımını yaygınlaştırma çabalarının yanı sıra, Avrupa’da da başarılı bir propaganda yürütmüştür. Fakat asıl önemlisi, halihazırda son derece istekli olan Manchester burjuvazisiyle yakın bir ilişki kurulmuş ve pamuk tarımını geliştirme konusunda ihtiyaç duyulan yardım, onlar aracılığıyla sağlanabilmiştir. Diğer taraftan, İngiltere gazetelerinde yayımlanan beyannamenin etkisi kısa sürede görülmeye başlamış ve İngiliz makine üreticilerinin Osmanlı sefirine, makinelerini tanıtmak amacıyla gönderdikleri mektupların yanı sıra,¹⁰³⁵ ilerleyen tarihlerde örneğini sıkça göreceğimiz ve sayıları giderek artacak olan, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımını yaygınlaştırmaya ve İmparatorluktan pamuk teminine yönelik, şirket kurmak amacıyla İngiliz sermayesi tarafından başvurular da yapılmaya başlamıştır.¹⁰³⁶

İngiltere’de Osmanlı sefiri Kostaki Musurus’un, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla Babıâli’nin gereksindiği ilişkileri kurmasında ve bilgileri elde etmesinde en önemli yardımcılarından birisi William Sandford olmuştur. Sandford, Musurus’a Osmanlı Devleti’nin ihtiyaç duyduğu pamuk temizleme makinelerinin, Londra’da devam etmekte olan sanayi sergisinde incelenebileceğini bildirmiş ve aynı zamanda MCSA’nın New Orleans tarımına dair yaygın biçimde dağıttığı bir broşürü sefire göndermiştir. Broşür, MCSA’nın Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk temaslarda bulunduğu sırada Babıâli’ye sunmuş olduğu “The Cultivation of Orleans Staple Cotton, from the Improved Mexican Seed, as Practised in the Mississippi Cotton Growing Region” isimli broşür olup, New Orleans pamuk tohumu ekimini sade bir dille ve kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır. William Sandford’un Osmanlı sefiri Musurus’a sunduğu bir diğer broşür ise “Cotton Farming, Explanatory of the American and East Indian Methods, with Suggestions for their Improvement”dır.¹⁰³⁷

Babıâli’nin, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımını yaygınlaştırma gibi büyük bir işle yalnız başına başa çıkabilmesi mümkün gözükmemekteydi. Bu nedenle, bizzat pamuk tarımının yaygınlaşmasından çıkarı olan iktisadi aktörlerle iş birliğine gitmenin

¹⁰³⁴ Sandford (1862).

¹⁰³⁵ BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 4, 22 Ekim 1862.

¹⁰³⁶ BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 7 ve 8, 30 Eylül 1862.

¹⁰³⁷ BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 3, 13 Eylül 1862; BOA., HR.SFR.3., 70/22, lef 13 ve 14, 25 Kasım 1862.

en doğru yol olduğuna karar verilerek, pamuk tarımının yaygınlaştırılması, makinelerin temin edilmesi, pamuk tohumlarının dağıtılması gibi konularda önemli yetkilerin verileceği birer pamuk komisyonunun eyaletlerde kurulması yoluna gidilmiştir. Bu komisyonlarda büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve devlet temsilcileri yer alarak, buldukları bölgelerde pamuk ekiminin yaygınlaştırılması konusunu organize edeceklerdi. Pamuk ekimini teşvike yönelik beyannamenin ardından eyaletlere, pamuk komisyonları kurulmasına dair bir emirname daha gönderilmiştir.¹⁰³⁸ Kurulan komisyonlar arasında ilki ve en başarılısı, bölgenin iktisadi gelişmişliğinin ve yeni kurulan demiryolunun da başarısına büyük katkı sunduğu İzmir Pamuk Komisyonu'dur.

İzmir'de kurulması planlanan komisyon üyeliği için Babıali tarafından önerilen isimler arasında Hyde Clarke, J. B. Paterson, James Gout, Peter Gout, James Whittal, Kostanoğlu, Kirkor Abro, Epaminondas Baltazzi, Frederick La Fontaine, T. Rees gibi yerli ve yabancı iktisadi aktörlerin yanı sıra¹⁰³⁹ Neşet Bey, Miralay Reşad, Binbaşı Mustafa Bey, Diran Efendi gibi devlet temsilcileri yer almaktaydı.¹⁰⁴⁰ Devlet adına görev yapacak ve giderleri devlet tarafından karşılanacak komisyonun, tarım aletleri ve pamuk temizleme makineleri getirtmek, çiftçiye dağıtmak amacıyla pamuk tohumu temin etmek ve çiftçilere doğru pamuk ekim yöntemi ile tarım makinelerinin faydalarını göstermek üzere model çiftlikler kurmak gibi mühim görevleri bulunmaktaydı. Kısacası, komisyonun üstleneceği görevler bir bütün olarak Osmanlı çiftçisi ve tüccarıyla Avrupalı burjuvazinin çıkarlarını bütünleştirmek üzerinden kurgulanmıştır. *Levant Herald* gaztesi, bu komisyonun kuruluşunda, Sadrazam Fuad Paşa'ya çok şey borçlu olduğunu belirtmektedir. Yine, kısa süre içerisinde, onun isteği doğrultusunda Ticaret Nazırı Safvet Efendi tarafından, İstanbul'da merkezi bir pamuk komisyonunun kurulduğu belirtilmektedir.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁸ FO 78/1658, No. 5, M. Erskine'den Lord Russell'a, 9 Eylül 1862; Sandford (1862: 18).

¹⁰³⁹ Bu kişilerin bazıları tüccar olmalarının yanı sıra Batı Anadolu'da çiftliklere sahiplerdi. Örneğin bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Imperial Cotton Commission.

¹⁰⁴⁰ 28 Ağustos 1862 itibarıyla İzmir Pamuk Komisyonu şu üyelerden meydana gelmekteydi: Başkan Reşad Bey, başkan yardımcısı Hyde Clarke, Neşet Bey, J. B. Paterson, Peter Gout, Diran Efendi, C. Whittall, T. B. Rees, F. La Fontaine ve Sekreter Bogos Efendi. Sandford (1862: 20).

¹⁰⁴¹ *Levant Herald*, No. 33, 17 Eylül 1862; *Levant Herald*, No. 34, 24 Eylül 1862; *Levant Herald*, No. 35, 1 Ekim 1862; *Levant Herald*, No. 40, 5 Kasım 1862. *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Institution of an Imperial Cotton Commission at Smyrna; FO 78/1658, No. 5, M. Erskine'den Lord

Osmanlı Devleti, 1862 yılından itibaren pamuk tarımını geliştirmeye yönelik politikasına, İmparatorluk içerisinde yerli ve yabancı tüccar ve toprak sahiplerinden oluşturduğu söz konusu pamuk komisyonları ile İmparatorluk dışında Manchester burjuvazisinin temsilcisi MCSA'dan sağladığı destekle, yoğun bir şekilde başlamıştır. Sürdürülen en kapsamlı çabalardan bir tanesi, kaliteli pamuk tohumu temin edilerek çiftçilere dağıtılmasıdır. Amerikan pamuk tohumunun temini konusunda başvuru temel kaynak MCSA olmuştur. Londra'daki Osmanlı sefiri Musurus aracılığıyla MCSA'dan 1862 yılından itibaren büyük miktarda Amerikan pamuğu tohumu temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir.¹⁰⁴² Çeşitli bölgelerde kurulan pamuk komisyonları ise bölgelerinin ihtiyaç duyduğu pamuk tohumu miktarını belirleme ve dağıtım işlerini organize etmekteydi. İzmir Pamuk Komisyonu üyelerinden Hyde Clarke, J. B. Paterson, T. Rees, J. Gout ve P. Gout kendi olanaklarıyla İngiltere'ye bir temsilci göndererek, İngiltereli kapitalistlerden Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmek amacıyla yardım bulmaya çalışmış, fakat temsilciler, yalnızca MCSA'dan Amerikan ve Mısır pamuk tohumu temin ederek dönmüştür. Getirilen pamuk tohumu ücretsiz olarak Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve Midilli ve Sakız gibi Ege adalarında dağıtılmıştır. 1862 yılında devletin çiftçilere dağıtılması için Batı Anadolu'ya gönderdiği tohumlardan 2.240 libre Amerikan, 44.500 libre Mısır pamuk tohumu dağıtılmıştır. 1863 yılında Mısır valisinin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği 500 ton Mısır pamuğu tohumunun da katkısıyla, 1863 yılında Batı Anadolu'da dağıtılan Amerikan pamuk tohumu 6.215 ve Mısır pamuk tohumu ise 305.500 libreye ulaşmıştır.¹⁰⁴³ Osmanlı Devleti ilerleyen yıllarda da ücretsiz pamuk tohumu dağıtımına devam etmiştir. Fakat geçmiş yıllarda kazanılan tecrübeyle Mısır tohumuna kıyasla Amerikan tohumundan

Russell'a, 9 Eylül 1862'ye melfufen.; Sandford (1862: 16-20). Komisyon için önerilen üyelerle 18 Eylül 1862 tarihinde yapılan toplantı, bu toplantıda İzmir Valisi Mehmed Reşid Paşa tarafından yapılan konuşma ve komisyonun yaptığı ilk toplantılar için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862: Imperial Cotton Commission.

¹⁰⁴² 1862 yılında Osmanlı Devleti'nin MCSA aracılığıyla pamuk temin etme çabası için bkz. BOA., HR.SFR.3., 70/22, lef 15, 26 Kasım/8 Aralık 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 103, 1 Aralık 1863: Cotton Cultivation in Turkey; *Levant Herald*, No. 44, 3 Aralık 1862. Ayrıca bkz. BOA., A.MKT.MHM., 247/74, 2 Cemaziyevvel 1279 (25 Kasım 1862); BOA., İ.HR., 203/11664, lef 2, 26 Rebiülahir 1280 (10 Ekim 1863).

¹⁰⁴³ *Levant Herald*, No. 11, 16 Nisan 1862; FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863; FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: R. W. Cumberbatch'tan 26 Ekim 1864; BOA., A.MKT.MHM., 257/97, lef 2, 19 Ramazan 1279 (10 Mart 1863); BOA., İ.HR., 203/11664, lef 2, 26 Rebiülahir 1280 (10 Ekim 1863); *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton Cultivation in Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 114, 1 Temmuz 1863: Cotton Cultivation in Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1863: Seventh Annual Meeting.

daha iyi netice alınması ve daha fazla tercih edilmesinden dolayı,¹⁰⁴⁴ olabildiğince Amerikan pamuk tohumu temin edilmeye gayret gösterilmiştir. Bu nedenle, 1864 yılının sonlarında Ticaret ve Ziraat Nazırı Safvet Paşa tarafından MCSA'ya, 1865 yılında dağıtılmak üzere, 200 ton Amerikan pamuk tohumu temin ederek göndermeleri için bir yazı gönderilmiştir.¹⁰⁴⁵ 1 Temmuz 1865'te, farklı ülkelerde pamuk tarımının gelişimi üzerine bir inceleme yazısının kaleme alındığı *The Rochdale Observer* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımını yaygınlaştırmak ve üretilen pamuğun kalitesini artırmak için yürüttüğü çabalar “bir devletin yapabileceği her şeyi yapıyorlar” diye övülürken, “piyasada bulunabilen Amerikan tohumlarının tamamını satın alıyorlar” diye belirtilmekteydi.¹⁰⁴⁶ 1865 yılının sonunda ise, Amerikan İç Savaşı bitmiş olmasına rağmen, *Levant Herald*'in bildirdiğine göre, Amerikan pamuk tohumunun ekiminin yaygınlaştırılması için Tarım Nezareti 300 ton civarında Amerikan pamuk tohumu dağıtmak üzere hazırlık yapmaktaydı.¹⁰⁴⁷ Gerçekten de Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından, 1866 yılında Osmanlı Devleti'nin, çiftçilere dağıtmak üzere yüzlerce ton Amerikan pamuk tohumu satın almaya devam ettiği görülmektedir.¹⁰⁴⁸

Batı Anadolu'da faaliyet gösteren, pamuk komisyonu üyelerinden, tüccar ve büyük toprak sahibi Rees, Gout ve Offley, Aydın, Kasaba ve Manisa gibi pamuk üretilen önemli bölgelere, özel girişim olarak pamuk temizleme amacıyla son teknoloji makinelerin bulunduğu fabrikalar kurma çalışmalarına başlamış, kısa süre sonra da İzmir Pamuk Komisyonu kendi elinde bulunan pamuk temizleme makinelerini kurmaya başlamıştır.¹⁰⁴⁹ İngiltere'de yürüttükleri faaliyetler ve kurdukları ilişkilerle birlikte kısa sürede etkili olan komisyona, MCSA'dan ayrıca on adet pamuk temizleme makinesi gönderilmiştir. İzmir'de var olan makinelerle birlikte, 1862 yılı Ekim ayı itibariyle

¹⁰⁴⁴ BOA., HR.TO., 43, 2 Ekim 1864; BOA., İ.DH., 531/36835, lef 2, 21 Receb 1281 (20 Aralık 1864). Çiftçilerin tecrübelerinden anlaşıldığı kadarıyla Amerikan pamuk tohumu Mısır tohumundan daha hızlı olgunluğa erişiyor ve daha fazla ürün veriyordu. *Cotton Supply Reporter*, No. 128, 1 Eylül 1864: Proceedings of the Executive Committee.

¹⁰⁴⁵ BOA., İ.DH., 531/36835, lef 1, 14 Receb 1281 (13 Aralık 1864); *Levant Herald*, No. 1, 1 Şubat 1865.

¹⁰⁴⁶ Aktaran: *Cotton Supply Reporter*, No. 139, 1 Ağustos 1865: The Prospects of a Supply of Cotton.

¹⁰⁴⁷ *Levant Herald*, No. 42, 15 Kasım 1865.

¹⁰⁴⁸ BOA., MVL., 1042/9, 18 Muharrem 1283 (2 Haziran 1866); *Levant Herald*, No. 146, 1 Mart 1866; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey.

¹⁰⁴⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 108, 16 Şubat 1863: Imperial Cotton Commission of Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton, from the Smyrna Mail; FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863. İngiltere'deki İzmir konsolosunun belirttiğine göre 1857 yılında Batı Anadolu'da modern bir çırçır makinesi bulunmamaktaydı. bkz. Kurmuş (2004: 162).

bölgede ihtiyaca yetecek sayıda makineye ulaşılmıştır.¹⁰⁵⁰ 1863 yılının yaz aylarında Levant Herald gazetesinde yayınlanan bir habere göre, İzmir eyaletinde, kırk tanesi iki İngiliz tarafından olmak üzere, yaklaşık yüz adet çırçır makinesi faal olarak işletilmekteydi.¹⁰⁵¹ Buna rağmen, Osmanlı Devleti'nin 1863 yılının sonunda, Batı Anadolu'da dağıtılması için İzmir Pamuk Komisyonu'na, Platt's marka 25 adet çırçır makinesi daha gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵² Dahası, İzmir Pamuk Komisyonu, İmparatorlukta üretilen pamukların ve pamuk üretiminde kullanılan makinelerin sergilendiği bir sergi açan ilk komisyondur.¹⁰⁵³ Düzenlenecek sergiye, Avrupa'daki makine imalatçıları makinelerini sergilemek üzere davet edildiği gibi, Amerika'daki firmalara da İzmir'deki ABD konsolosu Julius Bing aracılığıyla davette bulunulmuştur.¹⁰⁵⁴ Bununla birlikte, kurulan fabrikalar konusunda yerli halkın memnuniyetsizliğini gösteren bazı olaylar da yaşanmaktaydı. İzmir'de bir tane çırçır fabrikası kurmak isteyen James Gout, fabrika bacasının minareye benzemesi nedeniyle büyük tepki görmüş ve kısa süre sonra fabrika yakılmıştır.¹⁰⁵⁵ Benzer şekilde, Amerikalı bir tüccar olan Offley'in, Manisa Kırkağaç'ta kurduğu fabrikada da kısa süre sonra şüpheli bir yangın çıkmıştır. Fabrikanın yeniden yapılması ile ilgili yazışmalarda "tevsî-i daire-i haraset ve ziraat ve teshil-i umur-ı sanayi ve ticarete alet ve vasıta olan bu makule ebniyenin mazarrattan vikayesi" konusunda İzmir Valisine kati bir emirname gönderilmiştir.¹⁰⁵⁶

Pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla yürütülen politika süresince, İmparatorluk merkezine kaydedilen ilerleme ve karşılaşılan problemlerle ilgili pamuk komisyonlarınca yetki bölgelerine dair güncel bilgi sağlanmakta ve çözüm önerileri sunulmaktaydı. İzmir pamuk komisyonunda yer alan üyeler, gerçekten bu konuda etkili ve yetkin kişilerdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan iktisadi gelişmeleri ve

¹⁰⁵⁰ BOA., İ.HR., 196/11165, 5 Cemaziyelevvel 1279 (29 Ekim 1862); *Levant Herald*, No. 40, 5 Kasım 1862; *Levant Herald*, No. 45, 10 Aralık 1862.

¹⁰⁵¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from the *Levant Herald*.

¹⁰⁵² *Cotton Supply Reporter*, No. 121, 1 Şubat 1864: Employment of American Seed in Turkey. Establishment of Gin Factories.

¹⁰⁵³ İzmir Pamuk Komisyonu, açmayı planladığı pamuk sergisi için İngiltere'deki gazetelerde ilân yayınlamıştır. Bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 101, 1 Kasım 1862.

¹⁰⁵⁴ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 574.

¹⁰⁵⁵ FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863.

¹⁰⁵⁶ BOA., HR.MKT., 471/35, 24 Şaban 1280 (3 Şubat 1864).

İmparatorluğun tarımsal kapasitesini Avrupalı sermayedarlara tanıtmaya ve pazarlama konusunda, Tanzimatçılara önemli hizmetlerde bulunmaktalardı. Özellikle, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin halkın refahına sunacağı katkının Tanzimatçı ideolojinin önemli bir parçasını oluşturması ve pamuk tarımının Osmanlı çiftçisi ile yerli ve yabancı tüccarlara büyük bir kâr elde etme olanağı sunması, devlet ve iktisadi aktörleri ortak çıkar çerçevesinde bütünleştirmişti. 1863 yılında gittiği Mısır seyahatinden dönen Sultan Abdülaziz, İzmir'e uğradığı sırada, Fuad Paşa tarafından padişah adına bir nutuk hazırlanarak okunmuştur. Bu nutuk, Tanzimatçı ideolojiyi ve devletin pamuk politikasını sürdürme gerekçesini tarif eden önemli bir metindir:

“Dâ’ima efkârımız her sûretle memleketimizin tezâyüd-i ma’ûriyetine ve her sınıf teba’amızın mütesâviyen istikmâli hüsn-i hâl ve istirahatına masruftur... İzmir şehri memleketimizin bir büyük ticâretgâhı olup, mahsûsan buraya gelerek görmüş olduğum âsâr-ı ma’ûriyetinden ne kadar memnûn oldum ise gerek sunûf-ı teb’amızın ve gerek dostumuz olan devletler tüccar ve teb’asının izhâr ettikleri eser-i hulûstan dahi o mertebede mahzûz oldum. Burada yapılmış ve daha yapılması musammem bulunmuş olan tariklerin tevsîi emr-i ticâret ve zirâata pek büyük medâr olacağından, bunun gibi daha sâ’ir menâfî-i umûmiyeyi mücib şeylerin icrâsına bi’z-zât tarafımızdan dahi bakılacaktır. ... *Bu eyâletin mahsûlâtı kadirli şeyler olup, husûsan pamuk zirâ’atı ahalice tezyîd-i servet ve tevsî-i dâ’ire-i ticârete bâ’is olduğundan bunun ilerlemesi için eyaletçe sarfolunan ikdâm ve ihtimâm mücib-i mahzûziyetimiz olup, bu babda Devlet-i aliyemiz tarafından dahi teshilât-ı lâzime icrâsında devâm olunur...*”¹⁰⁵⁷

Her ne kadar yukarıdaki nutuk Fuad Paşa tarafından kaleme alınarak okunmuş olsa da Sultan Abdülaziz’in de İmparatorlukta pamuk ekiminin yaygınlaştırılmasına ilgi gösterdiği ve gösterdiği ilgiyi bürokratlarla paylaştığı bilinmektedir.¹⁰⁵⁸ Bu nedenle, İzmir’de, İzmir Pamuk Komisyonu başkan yardımcısı ve aynı zamanda demiryolu konturaktor vekili olan Hyde Clarke’ın aracılık ederek, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi potansiyelini İngiltere’de tanıtmaya ve Avrupa’dan sermaye çekmeye yardımcı olacağına inandığı için kurulmasına izin verilmesini istediği *Smyrna Mail* isimli gazete, matbuat nizamnamesinin 6. maddesine göre “devlet ve hükümet ve dinin aleyhine ve adabın hilafına bir şey yazılmamak ve politikaya dokunur mevad dahi derç etmemek”¹⁰⁵⁹ kaydıyla Babialî tarafından, iktisadi alana yapacağı katkı nedeniyle

¹⁰⁵⁷ Aktaran: Gümüşsoy (2006: 83). Metindeki vurgular tarafımıza aittir. Ayrıca bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: The Sultan’s Visit to Smyrna.

¹⁰⁵⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 103, 1 Aralık 1862: Cotton Cultivation in Turkey.

¹⁰⁵⁹ BOA. HR.MKT., 426/59, lef 1, 23 Şaban 1279 (13 Şubat 1863).

oldukça olumlu karşılanmıştır.¹⁰⁶⁰ İzmir valisi Mehmed Reşid Paşa da çok net ifadelerle Avrupa sermayesiyle Osmanlı çiftçisi arasındaki bağı kuvvetlendireceği için gazetenin kurulmasının önemli olduğunu belirtmekteydi:

“...Amerika'nın hal ve ihtilali münasebetiyle penbe mahsulatının kantarı dokuz yüz guruşa kadar çıktığı cihetle şu aralık Avrupa ticaretiyle meluf olan tüccarın muamele-i ticaretleri ve ashab-ı ziraatın menafi'-i şahsiyeleri bir derece ehemmiyette bulunduğu ve Avrupa ashab-ı iradıyla tüccarı meyanında bu tarafça doğrudan doğruya bir vasıta olmadığından Avrupa'ya lüzumu olan Anadolu mahsulat-ı mütenevviyasının cins ve rayici ilan ve muamele-i ticaret-i dahiliyeyi teşvik ve beyan etmek üzere İzmir Postası namında İngilizce bir gazetenin İzmir'de tab'ına demiryolu konturaktoru vekili Mösyö Klark tavassut edip vermiş olduğu bir kıta istidası leffen takdim-i pişgah-ı a'li-i nezaret-penahileri kılınmıştır. Vakıa saye-i ma'delet-vaye-i şehinşahide İzmir'in Avrupa usul-ı menafi'-i ahali ve teshil-i masalih-i tüccarı müstelzim olacağı cihetle muhasenattan hali olmayacağından keyfiyetin arz ve inhasına mücaseret kılındı...”¹⁰⁶¹

Ticaret Nazırı Safvet Efendi'nin yaklaşımı da Mehmed Reşid Paşa'dan farklı değildi. O da böyle bir gazetenin kurulmasını “İzmir gibi menba'-ı ticaret olan ve İngiltere ile münasebat-ı azime-i ticareti bulunan bir memlekette İngilizce bir gazete bulunması ez her cihet hayırlı”¹⁰⁶² olacaktır diyerek Tanzimatçıların görüşünü belirtmektedir. Gerçekten de gazete, beklendiği üzere, İngiltere kamuoyu üzerinde etkili olmakta gecikmemiştir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra, İngiltere'de ve ABD'de birçok gazete, Batı Anadolu'da pamuk tarımında kaydedilen gelişmelerin aktarıldığı *Smyrna Mail* gazetesinde yazılan haber ve makalelerden alıntı haberler yayınlamaktaydılar.¹⁰⁶³

Pamuk tarımını yaygınlaştırma konusunda Osmanlı Devleti'nin attığı adımlar ve yürüttüğü gayretli politika, Manchester burjuvazisi üzerinde çok olumlu bir etki uyandırmıştı. Hatta bu etki o denli büyüktü ki, pamuk tarımı konusunda istedikleri cesur adımları atmadığına inandıkları Hindistan'ın İngiliz yönetimini ağır şekilde eleştirirlerken, yaptıklarından biraz feyz almaları için Osmanlı Devleti'ni örnek olarak kullanıyorlardı. Örneğin 1862 yılında MCSA'nın yıllık olağan toplantısında konuşma

¹⁰⁶⁰ BOA., HR.MKT., 426/59, lef 5 ve 7, 12 Eylül 1862; *Levant Herald*, No. 35, 1 Ekim 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 103, 1 Aralık 1862: Cotton Cultivation in Turkey.

¹⁰⁶¹ Aktaran: Gümüşsoy (2006: 83). Metindeki vurgular tarafımıza aittir.

¹⁰⁶² BOA., HR.MKT., 426/59, lef 6, 27 Rebiülevvel 1279 (22 Eylül 1862).

¹⁰⁶³ Morning Post ve diğer İngiliz gazetelerinde *Smyrna Mail* makaleleri yayımlandığı hk. bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Cotton Cultivation in Turkey. Amerika'daki yayınlar için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Turkey.

yapan Başkan John Cheetham ve başkan yardımcısı Edmund Ashworth, Hindistan yönetiminden bahsettiğinde salonda öfkeli homurtular yükselirken, Osmanlı Devleti örneğine geçtiğinde salon tam tersi bir havaya bürünerek alkışlar duyulmaktaydı. Yani, Osmanlı Devleti yürüttüğü işbirlikçi politikalarla, dünya ekonomisinin mecazi ve gerçek anlamda kalbini kazanmıştır.¹⁰⁶⁴ 1 Mayıs 1863 tarihinde Cotton Supply Reporter editörünün yazdığı başyazıda, Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımını geliştirmeye yönelik çabalarından bahisle, "hasta adam"ın kötüleşme belirtisi göstermediği, aksine gelecek için ümit verici şekilde canlandığından, gençleştiğinden bahsedilmekteydi.¹⁰⁶⁵ Nitekim, Amerikan İç Savaşı'nın sonuna kadar hemen her fırsatta MCSA yetkililerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik övgü dolu sözleri kesilmeksizin devam etmiştir. Osmanlı Devleti, gerçekten de tüm bu süreç boyunca, Batılı kapitalistlerle Osmanlı çiftçisi arasındaki köprü olma rolünü başarıyla sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nin 1862'de yayımladığı, İmparatorlukta pamuk ziraatının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına dair beyanname, bu konuda eyaletlere gönderilen tek metin değildir. Çeşitli aralıklarla bu konuda eyaletlere emirnameler gönderildiğine şahit olunmaktadır. Örneğin, Selanik valisi Hüsni Paşa'nın 14 Ekim 1862'de gönderdiği yazıda Selanik eyaletinde pamuk tarımının hızla gelişmekte olduğunu, özellikle Serez sancağında Amerikan pamuk tohumunun ekiminde çok başarılı sonuçlar elde edildiğini ve kök başına iki yüz adede kadar koza alınabildiğini belirterek pamuk mahsulünün bir örneğini Meclis-i Vâlâ'ya sunmasına¹⁰⁶⁶ cevaben, pamuk üreticilerine yardıma ve

¹⁰⁶⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 99, 1 Ekim 1862: Annual Meeting of the Cotton Supply Association. Başkan John Cheetham'ın belirttiğine göre, MCSA'dan bir heyet Osmanlı Devleti sefiri Musurus'la bir görüşme yapmış ve pamuk tarımının yaygınlaştırılması önündeki engellerden bahsederek, bunların kaldırılmasını talep etmiştir. Musurus, heyetin belirttiği bütün sorunlara katıldığını belirterek, bunu bir memorandum haline getirerek Babıali'ye sunmalarını istemiştir. Fakat, daha bu işe girilmemişken, Osmanlı Devleti tarafından pamuk tarımını geliştirmek amacıyla yayımlanan beyanname İngiltere'ye ulaşmıştır.

¹⁰⁶⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863. Ayrıca bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 118, 2 Kasım 1863. MCSA'nın altıncı olağan toplantısında yapılan benzer bir konuşma için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 114, 1 Temmuz 1863. Bu toplantıda, Hugh Mason, Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımı konusunda yürüttüğü politikadan bahsetmesinin ardından "Yarı-medeni devletlerin kaydettiği ilerleme, medeni devletleri utandırmaya yeter" diyerek, Hindistan'ın İngiliz yönetimini eleştirmektedir. *Manchester Guardian* gazetesi de MCSA'nın yaptığı toplantıları takip ederek haberleştirmekte ve Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımında yürüttüğü "aydınlanmış" politikayı överken Hindistan yönetiminin taklit etmesi gereken örnek olarak sunmaktaydı. *Cotton Supply Reporter*, No. 114, 1 Temmuz 1863. Manchester Ticaret Odası'nın yıllık olağan toplantısında oda başkanı H. Ashworth'un, Osmanlı Devleti'ni öven ve Hindistan yönetimine örnek olarak gösterdiği konuşma için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Manchester Chamber of Commerce.

¹⁰⁶⁶ BOA., İ.MVL., 478/21641, lef 1, 19 Rebiülahir 1279 (14 Ekim 1862).

teşvike duraksamadan devam etmesi emredilmiş, başarılı üreticileri ödüllendirmek amacıyla madalyalar hazırlanarak Selanik valisi tarafına da gönderilmesine ve madalya almaya hak kazanan kişilerin Takvim-i Vakayi ve diğer gazetelerde ilan edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁶⁷

12 Kasım 1862 tarihinde Ticaret ve Nafia Nazırı Safvet Efendi'nin, pamuk tarımının teşvik edilmesine dair eyaletlere gönderdiği bir başka emirname özellikle önemliydi ve pamuk temizleme amacıyla fabrika kurmak isteyen yatırımcıların karşılaştıkları gecikmenin önünü almayı amaçlamaktaydı. Emirnameye göre, pamuk temizleme amacıyla fabrika kurma ruhsatı talebinde bulunan yatırımcıların, İstanbul'dan ruhsat gelene kadar yerel idareciler tarafından bekletilmemesi ve yatırımlarda gecikme yaşanmaması için, valilere ruhsat verme yetkisi verilmiştir.¹⁰⁶⁸ Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda, uluslararası piyasaya uygun bir şekilde temizlenmiş pamuk arz etme meselesi oldukça önemliydi ve Osmanlı İmparatorluğu gibi, üreticilerin modern araçlardan yoksun olduğu coğrafyalarda bu tarz makinelere yönelik talep hayli yüksekti.¹⁰⁶⁹ Pamuk fiyatlarının artışıyla birlikte, yalnızca pamuk tarımı değil, aynı zaman pamuğu piyasaya hazırlamak amacıyla temizleme ve balyalama işi de son derece kârlı hale gelmiştir.¹⁰⁷⁰ Dolayısıyla, devletin ve MCSA'nın eyaletlere gönderdiği makinelerin talebi karşılamakta yetersiz kalması, birçok farklı bölgede özel girişimcileri, pamuk temizleme ve balyalama makineleri kurma işine yönlendirmekteydi. Bununla birlikte, bu tarz fabrikaların kurulması için İstanbul'dan ruhsat temin edilmesi gerekliliği, fabrikaların kuruluşunu geciktirmekteydi. Zira, yerel yetkililer, fabrika inşa etmek isteyenlerin inşaaatına başlamalarına, ruhsatlar İstanbul'dan ulaşana kadar izin vermemekteydi. Ruhsatı beklerken geçen sürede fabrika inşaları ilerlemediğinden gecikme süresi daha fazla uzamaktaydı. Aslına bakılırsa, tüm bu süreçte kaybedilen

¹⁰⁶⁷ BOA., İ.MVL., 478/21641, lef 2 ve lef 3, 8 Cemaziyelahir 1279 (1 Aralık 1864); *Cotton Supply Reporter*, No. 108, 16 Şubat 1863: Imperial Cotton Commission of Turkey.

¹⁰⁶⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 103, 1 Aralık 1862: Cotton Cultivation in Turkey; FO 78/1856, No. 70, William Stuart'tan Lord Russell'a, 14 Şubat 1865.

¹⁰⁶⁹ *Levant Herald*, No. 31, 3 Eylül 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 98, 15 Eylül 1862: Smyrna; *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Extracts from a Report of a Visit to the Troad and Island of Mitylene, by Mr. Abbott, 26 December 1864.

¹⁰⁷⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 96, 15 Ağustos 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Extracts from a Report of a Visit to the Troad and Island of Mitylene, by Mr. Abbott, 26 December 1864. İngiltere'nin İzmir konsolosu Charles Blunt, 1863 yılında kurulan çirçir fabrikalarında alınan pamuk temizleme ücretinin libre başına 1 penny olduğunu belirtmektedir. FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863.

zaman tamamen gereksiz bir vakit kaybıydı. Nitekim, başkente ulaşan ve Meclis-i Maabir’de görüşülen pamuk temizleme ve balyalama amacıyla fabrika inşa ruhsatı başvurularının tamamına onay verilmekteydi. Bütün bu nedenlerden dolayı, devletin pamuk tarımını yaygınlaştırmaya verdiği önemin de bir göstergesi olarak, fabrika inşalarında gecikme yaşanmaması amacıyla valilere ruhsat verme yetkisinin verildiği görülmektedir.

Pamuk tarımını yaygınlaştırma politikası sürerken, gümrük emaneti ile Tanzimatçılar arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıktığı görülmektedir. İzmir Pamuk Komisyonu’nun üyeliği de yapan İngiliz tüccar Rees’in arazisine ekmek için getirttiği Mısır pamuk tohumuna gümrük yetkilileri yüzde sekizlik ithalat vergisi uygulamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, Rees’in maruz kaldığı uygulama istisna değildi ve pamuk tohumu ithal eden kişilerden benzer şikayetler artmaktaydı.¹⁰⁷¹ Gümrük emaneti yapılan uygulamayı, ithal edilen makinelere vergi muafiyeti getirilmişse de tohumlar için bu yönde bir irade yayımlanmadığını ileri sürerek savunmuştur.¹⁰⁷² Babıali’de, gümrük emanetinin uygulamasına karşı çıkan ilk kişi Ticaret Nazırı Edhem Paşa olmuştur. Edhem Paşa’nın belirttiğine göre, makinelerle birlikte pamuk tohumlarının da gümrükten muaf tutulmasına karar verilmişse de “her nasılsa” yayımlanan beyannameye tohum ithali meselesi eklenmemiştir. Pamuk tarımının gelişmesiyle ülkenin ulaşacağı zenginliğe kıyasla, pamuk tohumundan devletin elde edeceği vergi geliri karşılaştırılmaz olduğundan, Edhem Paşa’ya göre, makinelerin gümrük vergisinden muaf tutulduğu gibi, pamuk tohumlarının ithal edildiği veya İmparatorluk içerisinde bir bölgeden diğerine taşındığı durumlarda da vergiden muaf tutulması gerekmektedir.¹⁰⁷³ Meclis-i Vâlâ açısından ise durum son derece basittir, bu tohumlar zirai kalkınma ve İmparatorluğun zenginleşmesi için getirilmektedir ve Edhem Paşa’nın da belirttiği gibi, hazinenin pamuk tohumu gümrüklerinden elde edeceği gelir, pamuk tohumlarının İmparatorlukta sağlayacağı zenginliğin yanında önemsiz kalmaktadır. Dahası, Meclis-i Vâlâ tarafından, yalnızca pamuk tohumu ve pamuk temizlemeye yarayan aletler değil, vergi muafiyetinin zirai kalkınmayı sağlayacak bütün tarım aletlerine genişletilmesi

¹⁰⁷¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Turkey.

¹⁰⁷² BOA., İ.MVL., 485/21969, lef 2, 16 Şevval 1279 (6 Nisan 1863).

¹⁰⁷³ BOA., İ.MVL., 485/21969, lef 1, 10 Şevval 1279 (31 Mart 1863).

önerilmiştir.¹⁰⁷⁴ Nitekim, Edhem Paşa'ya göre de tarım aleti ithal etmek isteyenlerden gümrüklerde vergi talep edilmesi, halkın hevesini ve isteğini kırma potansiyeli taşımaktaydı.¹⁰⁷⁵ Sonuç olarak, on beş kalemde sıralanan tarım aletinin ve pamuk tohumlarının gümrükten muaf kılınmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷⁶

Gümrük Emaneti ile pamuk tarımını geliştirmeye yönelik çabalar arasında bir anlaşmazlık daha gün yüzüne çıkmakta gecikmemiştir. Bu meselede de daha önce olduğu üzere, uzun dönemli tarımsal gelişme, yani iktisadi kalkınma isteğinin, kısa dönemli mali çıkarlara baskın çıktığının bir örneğine şahit olmaktayız. 1861 ticaret antlaşması için yedi yıl geçerli olacak gümrük tarifeleri hazırlanırken, bazı ürünlerin gümrük vergisi değerlemesi 1861 fiyatları üzerinden yapılırken, geriye kalan malların rayiç fiyatlarıyla vergi hesaplaması yapılmasına karar verilmesi sorunun kaynağını oluşturmuştur.¹⁰⁷⁷ Gümrük tarifesi 1861 fiyatlarıyla hesaplanan ürünler arasında ham pamuk da bulunmaktaydı. Tarifede, ham pamuğun kantar başına kıymeti, Anadolu için 270 kuruş ve Rumeli için ise 257 kuruş 20 santim olarak kaydedilmiştir. Ham pamuk fiyatlarının Amerikan İç Savaşı neticesinde hızlı şekilde artışı, 1863 yılına gelindiğinde kantar başına 1.200 kuruşa kadar ulaşmasına neden olmuştur.¹⁰⁷⁸ Gümrük tarifesinde 1861 yılının fiyatı esas alındığından, doğal olarak pamuktan alınan gümrük vergisi düşük kalmıştır. 1861 ticaret antlaşmasına göre ihraç gümrük vergisi yüzde 8 olarak belirlenmiş ve yüzde 1'e ulaşana kadar her yıl yüzde 1 indirileceği taahhüt edilmişti. Buna göre, 1863 yılında kantarı 1.200 kuruşa ulaşan ham pamuk için yüzde 7 olan ihraç vergisi üzerinden 18 kuruş alınmaktaydı, fakat eğer tarifeye rayiç fiyat üzerinden dahil

¹⁰⁷⁴ BOA., İ.MVL., 485/21969, lef 3, 28 Zilkade 1279 (17 Mayıs 1863).

¹⁰⁷⁵ BOA., İ.MVL., 487/22071, lef 8, 3 Zilhicce 1279 (22 Mayıs 1863).

¹⁰⁷⁶ Gümrük vergisinden muaf kılınan tarım aletleri şunlardır: Tekerlekli ve tekerleksiz vapurlu veyahut sade her nevi' saban ve pulluk, cedvel açmağa mahsus diğer nevi saban, toprağı düzlemek ve tohumu örtmek için her nevi süngü ve tırmık, tezek kırmağa ve düzlemeğe mahsus her nevi silindir, toprağı çapalamak ve otları temizlemek için hayvan ile kullanılır her nevi çapa, boğaz dolduracak alat, her nevi orak takımı, ot toplamak ve kaldırmak için alet, buğday ve arpa vesair hububat tathir ve tasfiyesine mahsus elek, vapur ve hayvan ve el ile kullanılır pamuk çıkırıkları, hububatı yarmağa mahsus makine, buğday ve arpa ve yulaf vesair hububat saplarını saman etmek için makine, tohum elemek için hayvan ve el ile kullanılır makine, mısır buğdayı tanelerini koçandan ayırmak için makine. BOA., İ.MVL., 487/22071, lef 1 ve 11, 21 Muharrem 1280 (8 Temmuz 1863).

¹⁰⁷⁷ 1861 yılında İngiltere ile yapılan ticaret antlaşmasının ardından hazırlanan gümrük tarifelerinde yer verilen 223 adet emtiamın, cari fiyata dahil edilen 43'ü dışında tamamı 1861 yılındaki fiyatları üzerinden gümrük vergileri alınacağı belirlenmiştir. (Kurmuş, 2012: 243).

¹⁰⁷⁸ BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 1, 6 Şevval 1280 (15 Mart 1864); BOA., HR.SFR.3., 70/22, lef 2, 7 Kasım 1862.

edilmiş olsaydı, 1863 yılında ham pamuk için kantar başına 73,5 kuruş ihraç vergisi alınması gerekecekti.

Pamuk fiyatlarının yükselmiş olmasına karşılık Osmanlı gümrük gelirlerinin bu yükselişten yararlanamamasından rahatsız olduğu anlaşılan Gümrük Emni Kani Paşa, ticaret antlaşmasındaki bir açıktan yararlanarak, gümrük gelirlerini artırma yoluna gitmiştir. Kani Paşa, 1861 tarifesinde ham pamuk için 1861 fiyatlarının esas alınacağı belirtilmişse de burada bahsedilenin temizlenmiş pamuk olduğu, fakat temizlenmemiş, koza halinde veya tohumlu pamuğun buna dahil edilemeyeceği, yani temizlenmemiş pamuktan rayiç fiyat üzerinden ihraç gümrüğü alınması gerektiğini belirterek, gümrüklerin bu hesaba göre vergi almasını sağlamıştır. Dolayısıyla, limanlara koza halinde veya tohumlu olarak getirilen pamuklardan 1.200 kuruş üzerinden 73,5 kuruş vergi alınmıştır. Gümrük Emni, eğer tüccarlar bu durumdan rahatsızlık duyuyorlarsa, pamukları liman kentine getirmeden önce temizletmeleri gerektiğini söylemektedir. Hatta ona göre, Avrupa'da pamuğa olan talep o kadar yüksektir ki Osmanlı gümrükleri tarafından uygulanmakta olan şikâyete konu usul, Osmanlı üreticisine hiçbir zarar vermeyecek, Osmanlı pamuğuna talep devam edecektir.¹⁰⁷⁹ Elbette gümrüklerin bu oranda vergi almasına tepki gecikmemiştir.¹⁰⁸⁰ Pek çok bölgede pamuk temizleme makinelerinin genellikle liman kentlerinde bulunması nedeniyle, limana gelen temizlenmemiş pamuklardan, temizlenmeden önce ihraç gümrüğü alınması yoluna gidilmekteydi. Bu durumda, ham pamuğun rayiç fiyatı üzerinden gümrük hesaplaması yapılıyor olması bir yana, üç kantar temizlenmemiş pamuktan bir kantar temiz pamuk elde edildiğinden, temizlenmiş pamuk için çok daha fazla vergi ödenmek zorunda kalınıyordu. Bir başka deyişle, bir kantar temiz pamuk elde edilebilecek üç kantar koza halindeki pamuk için, üç kantarlık vergi ödemesi yapılmaktaydı. İngiltere'nin İstanbul başkonsolosu A. C. Cumberbatch'ın verdiği bir örneğe göre, eğer bir tüccar Silivri'den temizlenmemiş pamuğu alıp, liman kenti İstanbul'da temizletmesinin ardından ihraç

¹⁰⁷⁹ BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 1, 6 Şevval 1280 (15 Mart 1864); FO 78/1742, No 93, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 22 Aralık 1863. Benzer bir şikâyete, ticaret antlaşması tarifesinde ayrıca ismi geçmemiş olan Beriyyetüş-Şam pamuğundan rayiç üzere gümrük alınmasında rastlanmaktadır. Bkz. BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 4, 23 Şubat 1863.

¹⁰⁸⁰ Örneğin FO 78/1742, No. 93, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 22 Aralık 1863; BOA., HR.TO., 240/53, 18 Kanun-ı Evvel 1863; BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 2, 29 Şevval 1280 (7 Nisan 1864), lef 5, 28 Teşrin-i Evvel 1863 ve lef 6, 18 Kanun-ı Evvel 1863; *Levant Herald*, No. 23, 6 Temmuz 1864; *Asia Minor*; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864; *Cotton Cultivation in Asia Minor*.

edecek olursa kantar başına 93,5 kuruş vergi ödemek zorundadır, fakat pamuğu İstanbul'a getirmeden önce temizleterek İstanbul'dan ihraç ederse 18 kuruş vergi ödemektedir.¹⁰⁸¹ Fazla vergi talebine Osmanlı pamuk üreticisi açısından bakarak yorumda bulunan İngiltere ticaret bakanı Thomas M. Gibson'a göre birçok ülkenin pamuk arzı için rekabet halinde olduğu böyle bir dönemde Osmanlı Devleti'nin çeşitli bahanelerle pamuktan yüksek vergi alması, Osmanlı pamuk üreticilerinin rekabet gücüne zarar vermektedir.¹⁰⁸²

İngiltere elçiliğinden gelen tepkilere ve daha sonra gümrük emanetinin vergiyi bu şekilde almaktan vazgeçmiş olmasını göz önünde bulundurarak, Batılı devletlerin zorlaması nedeniyle bu uygulamadan geri adım atıldığı iddia edilebilirdi. Fakat, Osmanlı bürokrasisi içerisinde yapılan tartışmalara bakıldığında, bizzat Tanzimatçı bürokratların vergilerin bu şekilde toplanmasından rahatsızlık duyduğu ve gümrük emanetine geri adım attığı görülmektedir. Nitekim, İngiltere'nin İstanbul başkonsolosu Cumberbatch, birçok defa Gümrük Emni Kani Paşa'ya itirazda bulunmuşsa da onu kararından vazgeçmeye ikna edememiştir.¹⁰⁸³ Tartışmalı gümrük meselesini nihayete erdiren kişi Sadrazam Fuad Paşa olmuştur. Fuad Paşa, sunduğu arz tezkiresinde, temizlenmemiş pamuktan rayiç üzere gümrük vergisi alınmasıyla, hazineye yıllık kırk-elli yük kuruş kadar fazla bir gelir girdiğini belirtmekteydi. Fakat, sadrazama göre, bu durum kısa vadede Osmanlı Devleti'nin çıkarına gibi görünüyorsa da kısa vadeli mali çıkarları değil, kalıcı ve uzun vadeli iktisadi kalkınmayı düşünerek Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıcı olarak pamuk ziraatını yerleştirmeye çalışılmalı ve bu amaçla hem ziraatçıya hem de tüccara her türlü kolaylık ve teşvik sağlanmalıdır. Zira tarımsal üretimin artışıyla devletin maliyesi zaten güçlenecektir:

“...geçen sene Adana eyaleti varidat-ı öşrüyesi otuz yedi yük guraşa ihale kılındığı halde bu sene daha müzayedesi takarrür etmediği takdirde doksan beş yüke balığ ve Karesi ve Aydın sancakları aşarının bedelleri dahi bir misline mütevasıl olması müvazene ve edillesiyle pamuk ziraatının menafi'i pek büyük olarak buna ahaliyi alıştırmak ve şu ziraatı ilerletmek için zürra' ve tüccarına her güne müsâadât ve teshilat iraesî lazımeden olduğuna ve eğer ki ber-minval-i muharrer kozadan rayici

¹⁰⁸¹ FO 78/1742, No. 93, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 22 Aralık 1863'ye melfufen: Memorandum by A. C. Cumberbatch.

¹⁰⁸² BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 7, 4 Şubat 1864.

¹⁰⁸³ FO 78/1742, No. 93, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 22 Aralık 1863.

üzerine resm-i gümrük alınmayıp da tathirinden sonra tarifeye tatbikan ahz edildiği surette gümrükçe senevi kırk elli yük guruş kadar zarar vuku'u melhuz ise de pamuğun şimdiki rayici Amerika meselesinin devamından neşet edip mesele-i mebhuse bertaraf olduktan sonra yine tarifede münderiç rayice tenezzül etmek emri tabii olmasına göre mebhüsün-ahn olan zarar dahi zahirde faide-i muvakkateden bir nevi fedakarlık demek gibi görünse bile pamuk ziraatının memalik-i mahrusede ilerlemesinden hasıl olan fevaid bu babda kat kat cebr-i mafat edeceğine ve canib-i gümrükten ifade olunduğu vechle bazı mahallerin pamuğu muarref olarak bazıları rayiçte bulunduğu mebni bad-ez-in gerek muarref olan ve gerek rayiçte kalan mahallerde husule gelip tathir olunacak pamuğun kozasından rayiç itibarıyla resm-i gümrük alınmayarak ba-tathir çıkarıldıktan sonra ber-mucib-i tarife iktiza eden resmin ahz olunması...¹⁰⁸⁴

Sonuç olarak, “mülk ve devletçe pamuk ziraatının menafi’i pek büyük olarak buna ahaliyi alıştırmak ve şu ziraatı ilerletmek” gerektiği doğrultusunda varılan karar neticesinde, gümrük emanetine artık herhangi bir bahaneyle pamuktan fazla ihraç vergisi almaması için kat’i bir emirname gönderilmiştir.¹⁰⁸⁵ Yalnızca vergi gelirlerinden vazgeçmek konusunda değil, aynı zamanda pamuk tohumu ve makineler için hazineden yapılan harcamalar konusunda da benzer bir anlayışla hareket edildiği görülmektedir. Böyle bir giderle ilgili Meclis-i Vâlâ tarafından kaleme alınan mazbatada “işbu bir yük bu kadar bin guruş sarfiyat saye-i muhassenat-vaye-i hazret-i padişahide pamuk mahsulünün memalik-i devlet-i aliyyede teksir-i zer’ maksadiyesine mebni olmak hasebiyle bunun mahsubu cay-ı tereddüt olmadığı” açıkça belirtilmiştir.¹⁰⁸⁶

4.1.6. Osmanlı İmparatorluğu’nda Pamuğa Hücum ve Pamuk Üretimini Teşvik Politikasının Sonuçları

1861 yılının Nisan ayında Amerika’da başlayan iç savaş ve ardından 1862 yılında yaşanan pamuk arzı krizine kadar, MCSA’nın Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımıyla ilgili yürüttüğü deneysel ekim ve pamuk tarımını yaygınlaştırma çabaları küçük de olsa pamuk tarımında bir artışın yaşanmasına neden olmuştu. Örneğin, MCSA’nın, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki deneysel ekim çalışmalarına başladığı ilk bölgelerden birisi olan Kıbrıs’ta pamuk ekiminin artış trendine girdiğine şahit olunmaktadır. 1857 yılında 784.000 libre pamuk ihraç eden Kıbrıs, 1858’de 940.000,

¹⁰⁸⁴ BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 9, 28 Zilkade 1280 (4 Mayıs 1864).

¹⁰⁸⁵ BOA., A.}MKT.MHM., 303/7, 8 Muharrem 1281 (13 Haziran 1864); Levant Herald, No 23, 6 Temmuz 1864: Asia Minor; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Cotton Cultivation in Asia Minor.

¹⁰⁸⁶ BOA., İ.MVL., 510/23039, lef 1, 10 Muharrem 1281 (15 Haziran 1864).

1859'da 1.008.000, 1860'ta 977.000, 1861'de ise 1.216.000 libre pamuk ihraç edebilmiştir. İhraç edilen pamuğun yanı sıra, Kıbrıs'ta her yıl ortalama 250.000 libre pamuk, yerel tüketim ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılmaktaydı.¹⁰⁸⁷ Kavala limanından ise 1858 yılında yaklaşık 50.000 okka (140.000 libre) ağırlığında 1000 balya pamuk ihraç edilmişken, 1861 yılına gelindiğinde 191.010 okka (534.828 libre) ağırlığında 2938 balya ihraç edilmiştir. İlginç olan, 1858 yılında söz konusu limandan ihraç edilen bütün pamuklar Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki diğer limanlara sevk edilmişken, 1861 yılında ihraç edilen toplam 534.828 librenin 196.588'i Avusturya'ya, 58.240'ı Rusya'ya, 280.000'i ise diğer Osmanlı limanlarına sevk edilmiştir. Bilgiyi veren İngiltere konsolos yardımcısının tahminine göre 1861'den itibaren diğer Osmanlı limanlarına sevk edilen pamukların büyük bir kısmı gittiği limanlardan Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Aynı limanın verileri incelendiğinde, daha önce de belirtildiği gibi, henüz Amerikan İç Savaşı başlamadan önce Avrupa piyasalarında pamuk talebinde meydana gelen yükselişe birlikte, pamuk fiyatlarının yükselmeye başlayarak, yaklaşık yüzde elli değerlendiği görülmektedir. 1857 yılında Kavala limanında libresi 4,25 pennyden satılan pamuk, 1860 yılında 5,5 penny, 1861 yılında ise 6,25 penny olmuştur.¹⁰⁸⁸ Pamukta fiyat artışları ile Osmanlı üreticilerinin pamuk üretimini artırmaları arasında bir korelasyon olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce söylendiği üzere, Osmanlı üreticilerinin, ticari tarım ürünleri tercihlerinde, o dönem için hangi ürünün daha fazla kâr getirdiğine baktıklarına dair göz ardı edilmemesi gereken veriler bulunmaktadır. Örneğin Yafa çevresindeki bazı sebze bahçelerinin ve susam tarlalarının pamuk tarımı için dönüştürüldüğü görülmüş, Halep'te köylüler arazilerinde normal dönemlerde pamuk için ayırdıkları alanı, diğer ürünlerin aleyhine olmak üzere beş kat genişletmişlerdir.¹⁰⁸⁹ Batı Anadolu'da, Menderes Irmağı'nın çevresindeki toprak sahipleri, İzmir limanının en önemli ihraç ürünlerinden olan kuru üzümün yetiştirildiği üzüm bağları, daha kârlı hale gelen pamuk üretimi amacıyla dönüştürmeye başladıkları bildirilmekteydi.¹⁰⁹⁰ Dolayısıyla, özellikle limanlara yakın bölgelerdeki Osmanlı çiftçilerinin, dünya ekonomisindeki fiyat dalgalanmalarına ve artan taleplere ilgisiz kalmadığı söylenebilir.

¹⁰⁸⁷ FO 195/771, No. 7, H. P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863.

¹⁰⁸⁸ FO 195/771, No. 2, Vice Consul Naling'den Henry L. Bulwer'e, 22 Temmuz 1863.

¹⁰⁸⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton Cultivation in Syria; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; FO 195/800, No. 7, J. H. Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹⁰⁹⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 102, 15 Kasım 1862: Cotton Growing in Turkey.

Fakat, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da pamuk üretiminde asıl çılgınlık, arz kriziyle birlikte 1862'den itibaren pamuk fiyatlarının, astronomik bir şekilde yükselmesinin ardından ortaya çıkacaktır. Zira 1861 yılında, Amerika'da iç savaşın başlamasına rağmen, İngiltereli sanayiciler, kendi depolarında ve Liverpool limanında mevcut olan pamuk stoklarıyla yılı tamamlayabilmişlerdi. Fakat 1862 yılında Amerika'daki Birlik güçlerinin, güneydeki limanları ablukaya almasıyla birlikte, Avrupa'ya pamuk akışı kesilmiştir. *Cotton Supply Reporter*'ın 1 Ocak 1867 tarihinde verdiği bilgilere göre, 1860 yılında İngiltere'ye Amerika'dan 2.579.759 balya pamuk ithal edilmişken, 1861'de bu miktar 1.844.643'e, 1862'de ise 72.369'a gerilemiştir. Amerikan pamuk arzının bir anda kesilmesi, doğal olarak, pamuk fiyatlarını dramatik bir şekilde yükseltmiştir. 1860 yılında, New Orleans pamuğunun ortalama balya fiyatı yıl içerisinde 5 penny ile 7 penny arasında dalgalanırken, 1862'de aynı pamuğun balya fiyatı 12,5 penny ile 29 penny arasında değişiklik göstermiştir. Bir başka deyişle, aynı yıl içerisinde fiyatlar yüzde yüz elliden daha fazla oranda artış göstermiştir. Diğer taraftan, 1860 yılı fiyatlarındaki en düşük seviyesinden 1862 yılındaki en yüksek seviyesine, altı kata yakın bir yükseliş sergilemiştir. Bu fiyat artışlarının yarattığı ilk sonuç, İngiltere sanayisinde haftalık ham pamuk tüketim miktarının düşüşüdür. 1860 yılında İngiltere fabrikalarında tüketilen haftalık ham pamuk miktarı 50.590 balya iken, 1862 yılında 22.033 balyaya kadar gerilemiştir. Ham pamuk tüketiminde şahit olunan yüzde elliden fazla düşüş, ham pamuk fiyatlarının daha fazla yükselmesini önleyen önemli bir etkidir. Nitekim, ham pamuğun, 1862 yılında ulaştığı 29 penny seviyesi 1863 yılında yalnızca yarım penny artış göstererek en yüksek 29,5 pennyye ulaşmışken, 1864 yılında 31,75 pennyle zirve noktasını görmüş ve daha sonra düşme eğilimine girmiştir. 1865 yılında en yüksek seviyesi 27 penny ve 1866 yılında en yüksek seviyesi 21 penny olmuştur.¹⁰⁹¹

1861 yılında, yükselmeye başlayan pamuk fiyatlarının etkisiyle, özellikle İzmir gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticaretle bağları kuvvetli olan bölgelerinde pamuk tarımına yönelik ilginin arttığına şahit olmaktayız.¹⁰⁹² 11 Aralık 1861 tarihli bir haberde, Aydın, Nazilli, Tire ve çevre bölgelerinde uzun zamandır ekilmeyen genişlikte

¹⁰⁹¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 156, 1 Ocak 1867.

¹⁰⁹² *Levant Herald*, No. 36, 8 Ekim 1862.

bir alanda pamuk ekildiği bildirilmekteydi. Aynı zamanda, yakın bir dönemde tamamlanan demiryolu hattı sayesinde iç bölgelerden İzmir'e önemli miktarda pamuk taşınmaya başlanmıştır.¹⁰⁹³ Pamuk tarımında önemli bir bölge olan Serez'de ise dönüşüm daha dikkat çekiciydi. Daha önce yerli pamuk ekilen Serez bölgesinde, ekilen pamuğun dörtte üçü Amerikan tohumuyla ekilmeye başlanmıştır. Bu sayede, yerli ve Amerikan pamuğunun fiyatları arasındaki fark nedeniyle, üreticiler yerli pamuk için kazandıkları 5,5 kuruş yerine 9,5 kuruş kazanmaya başlamışlardır. Üstelik önde gelen Müslüman toprak sahiplerinin Amerikan tohumlarıyla başarılı deneysel ekimler yapmaya devam ettiklerine dair haberler gelmekteydi. Amerikan pamuğunun başarısı ve yaygınlaşmasıyla birlikte, bölgeye İngiliz çırçır makineleri de gelmeye başlamıştır. Kuşkusuz çırçır makinesi, pamuk üretimini artırabilmeye yönelik büyük bir etkide bulunacaktır. Zira, ilkel aletlerden farklı olarak, İngiliz çırçır makinesiyle günde üç yüz okkaya kadar pamuk temizlenebildiği belirtilmekteydi.¹⁰⁹⁴

Levant Herald'a Serez bölgesinde pamuk tarımına dair bilgi veren gönüllü bir muhabir, Serez'de tanıdığı bir çiftlik sahibinin uzun bir süredir 80.000 kuruşa satmaya çalışsa da bir türlü alıcı bulamadığı çiftliğinden, yalnızca pamuk ekimiyle bir yılda 70.000 kuruş net kâr elde edebildiğini ve bir sonraki sene bu miktarın üç katını kazanmayı beklediği belirtmekteydi. Yine aynı muhabir, bu örneğin bir istisna oluşturmadığını, çok sayıda yüksek kazanç öyküsü anlatabileceğini sözlerine eklemekteydi.¹⁰⁹⁵ Kuşkusuz, daha önce adından söz ettiğimiz İngiltere'nin Selanik konsolosu Charles J. Calvert ve MCSA'nın bölgede Amerikan pamuk tarımının yaygınlaşmasında büyük bir etkisi olmuştur. İmparatorluğun diğer bölgelerinde de İngilizler, pamuk tarımının yaygınlaşması konusunda büyük çaba göstermekteydi. Örneğin, Kıbrıs'ta bulunan ve kiraladığı arazide deneysel pamuk ekimi yapan R. H. Lang isimli İngiliz tüccar, pamuk temini ve dağıtılması konusunda MCSA ile iş birliği yapmaktaydı. Üstelik Lang, Kıbrıs'taki üreticilere, yetiştirecekleri Amerikan pamuklarını, en kaliteli yerli pamuktan yüzde beş daha yüksek fiyatla alma garantisi vermekteydi. Çabalarının devam etmesi için

¹⁰⁹³ *Levant Herald*, No. 143, 11 Aralık 1861.

¹⁰⁹⁴ *Levant Herald*, No. 145, 24 Aralık 1861; *Cotton Supply Reporter*, No. 82, 15 Ocak 1862.

¹⁰⁹⁵ *Levant Herald*, No. 145, 24 Aralık 1861; *Cotton Supply Reporter*, No. 82, 15 Ocak 1862.

MCSA'dan pamuk ekim zamanı olan mart ayından önce en az üç ton pamuk tohumu talep etmekteydi.¹⁰⁹⁶

Pamuk fiyatlarının 1862 yılında çok hızlı bir şekilde yükselmesi de pamuğa hücumu hızlandırmaktaydı. 1862 yılının Ekim ayında *Levant Herald* gazetesinde pamuk çılgınlığının vardığı noktayı gösterir bir haber yer almıştır. Habere göre, eski pamuklu çarşaf ve divan örtülerini, okkası 18 kuruş ya da libresi 1 şilin 2,25 penny'e satın almak üzere İstanbul ve Üsküdar'da yirmiden fazla dükkân açılmıştır. Aynı zamanda, yine bu dükkanlarda toplanan eski pamuklar temizlenip taraklandıktan sonra balyalanarak Liverpool'a gönderilmekteydi.¹⁰⁹⁷ Benzer şekilde, İzmir ve Şam köylerinde de yorgan ve döşeklerden boşaltılan pamuklar satılarak ihraç edilmekteydi.¹⁰⁹⁸ Batı Anadolu çiftçilerin 1861'in pamuk hasadı ve eşyalardan boşalttıkları pamukları satışlarıyla, yükselen fiyatların da etkisiyle önemli bir birikim elde etmeye başladıklarına dair bilgiler gelmekteydi.¹⁰⁹⁹ Yafa civarında, daha önce pamuk tarımına dair hiçbir bilgisi ve ilgisi olmayan bazı bedevi kabileler, yükselen fiyatlarla birlikte pamuk ekimine yönelmişlerdir. Bölgede 1864 yılında ekilen pamuk tohumu bir yıl önceye göre altı katlık bir artış göstermiştir.¹¹⁰⁰

Yükselen fiyatlar ve devletin ücretsiz pamuk tohumu dağıtmaya başlamasıyla birlikte, Batı Anadolu'da pamuk tarımının 1864 yılı itibariyle büyük ölçüde arttığı görülmektedir. 1864 yılında devletin dağıttığı pamuk tohumu, haziran ayı itibariyle 90.000 okkaya ulaşmıştır. Kantar fiyatı 200-250 kuruştan 1.200-1.300 kuruşa çıkan pamuğun en kârlı üretim haline gelmesiyle köylülerin şevkle pamuk tarımına yöneldikleri görülmekteydi. Kârlı pamuk tarımından faydalanan köylülerin bir anda önemli miktarda para elde ettikleri ve mamul mal tüketimlerine olan talebi arttırdığı

¹⁰⁹⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 81, 1 Ocak 1862; FO 195/771, No. 7, Horace P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863.

¹⁰⁹⁷ *Levant Herald*, No. 38, 22 Ekim 1862.

¹⁰⁹⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 96, 15 Ağustos 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 102, 15 Kasım 1862; Damascus; *Levant Herald*, No. 31, 3 Eylül 1862; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 579.

¹⁰⁹⁹ *Levant Herald*, No. 40, 5 Kasım 1862.

¹¹⁰⁰ FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: Assad Kayat'tan Lord Russell'a, 7 Haziran 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864; Consular Despatches; *Levant Herald*, No. 30, 24 Ağustos 1864; Cotton Cultivation in Turkey.

görülmektedir.¹¹⁰¹ Örneğin, İngiltere'nin Selanik konsolosu Richard Wilkinson'ın belirttiğine göre yalnızca bir dönümlük arazinin mahsulü olan New Orleans pamuğu karşılığında bir çiftçi 40 sterlin kazanabilmişken,¹¹⁰² Halep konsolosunun belirttiğine göre, birkaç yıl önce açlık çeken köylüler, pamuk ve yün satışından kazandıklarıyla bin sterlinlik bir servete sahip hale gelmişlerdir.¹¹⁰³ Pamuk fiyatlarının yükselişi yün fiyatlarını da yukarı yönlü tetiklemiş ve pek çok göçebe kabile, sattıkları yünlerden elde ettikleri yüksek kârlarla mamûl mala olan taleplerini artırmışlardır. Hammadde fiyatının artışı, pamuklu kumaşların fiyatlarına yansımışsa da Avrupa mamul mallarına yönelik talebin artmaya devam ettiği görülmektedir. Makedonya'nın ihracat değeri birkaç yıl içerisinde beş katına çıkarken¹¹⁰⁴ Halep'teki tüccarlar, Avrupa mallarına yönelik talebi karşılamak için, 1864 yılında, büyük miktarda mal sipariş etmişlerdir.¹¹⁰⁵ Burada eklemekte fayda var ki, çiftçilerin elde ettikleri gelir yalnızca Avrupa mallarına yönelik talebi artırmamıştır. Örneğin, İngiltere'ye 1860 yılında 1.500.000 sterlin değerinde pamuk ihraç ederken, 1864'te ihracatı on katına, yani 15.000.000 sterline, yükselen Mısır'da¹¹⁰⁶ pamuk tarımından kâr eden köylülerin Osmanlı dokumalarına yönelik talebini artırdığı ve Halep gibi Osmanlı kentlerinden Mısır'a ihraç edilen dokumaların arttığına şahit olunmaktadır.¹¹⁰⁷

Bir diğer önemli gelişme ise, Osmanlı çiftçisinin borçluluğunda ciddi bir azalmanın meydana geldiğine dair bilgilere rastlanılıyor oluşudur. Pamuk fiyatlarının yüksek seyrettiği dönemde, köylülerin tefecilere daha az bağımlı durumda buldukları bir

¹¹⁰¹ *Levant Herald*, No. 21, 21 Haziran 1865: Asia Minor; FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹¹⁰² FO 195/771, No. 27, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Haziran 1863'e mefufen: Richard Wilkinson'dan Lord Russell'a, 25 Mayıs 1863.

¹¹⁰³ FO 195/800, James H. Skene'den Henry L. Bulwer'e, 30 Haziran 1864.

¹¹⁰⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 124, 2 Mayıs 1864: Consular Despatches; *Levant Herald*, No. 31, 31 Ağustos 1864: The Resources of Turkey: Macedonia and Thessaly.

¹¹⁰⁵ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865; *Levant Herald*, No. 36, 5 Ekim 1864: The Trade and Commerce of Turkey: IV. Pashalik of Aleppo. Ayrıca bkz. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1864*, Washington, 1865, s. 653.

¹¹⁰⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Manchester Chamber of Commerce.

¹¹⁰⁷ FO 195/800, No. 4, James H. Skene'den E. M. Erskine'e, 12 Ocak 1864; *Levant Herald*, No. 36, 5 Ekim 1864: The Trade and Commerce of Turkey: IV. Pashalik of Aleppo; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1864*, Washington, 1865, s. 653.

süreç yaşanmıştır.¹¹⁰⁸ Pek çok bölgede köylüler hem tefecilere borçlarını hem de vergi bakayalarının büyük bir kısmını ödemeyi başarabilmişlerdir.¹¹⁰⁹ Dahası, üretim ve tüketim artışının sonucu olarak devletin vergi gelirleri de artmaktaydı.¹¹¹⁰ Örneğin, 1863'te 74.000 lira olan Manisa öşrü 1864 yılında 137.000 liraya yükselerek yaklaşık iki katlık bir artış gösterdiği belirtilirken, Adana'nın öşrü otuz yedi yük kuruştan, doksan beş yük kuruşa, Aydın'ın ise 60.000 liradan 100.000 liraya kadar yükselmiştir.¹¹¹¹ Dünya ekonomisinin sunduğu uygun ve kârlı fırsattan faydalanmak isteyen Osmanlı Devleti'nin, MCSA'nın, yerli ve yabancı tüccarların ve Osmanlı çiftçilerinin bir bütün olarak giriştiği çabalar neticesinde Amerikan İç Savaşı'nın sona erdiği 1865 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk ekilen arazi ve pamuk ihracatı gözle görülür bir genişleme göstermiştir.

Küçük toprak sahibi köylülerin yanı sıra, büyük toprak sahibi Müslümanların ve hatta bürokratların kârlı pamuk tarımından pay kapmaya çalıştıklarına dair çok sayıda bilgi mevcuttur.¹¹¹² İleride de yeri geldiğinde örnekler verileceği gibi, Müslümanların iktisadi gelişmeye karşı ilgisiz olduklarına dair kimi yorumlara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği görülmektedir. Örneğin, Siroz kazasında Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Selanikli Abdulkerim Efendi ile Muhsin Ağa müştereken bin dönümlük arazide pamuk tarımı yapmaya başlamışlar,¹¹¹³ Epir'de, Berat yakınlarında büyük tarım arazisine sahip olan Karaman Paşa, Selanik'ten pamuk tarımını iyi bilen dört kişi getirmesinin yanı sıra, İstanbul'dan bir çırçır makinesi sipariş etmiş ve 120 akrelik araziye Mısır pamuk tohumu ekmiştir.¹¹¹⁴ Yanya yakınlarında geniş arazilere sahip olan Mustafa Paşa, Seres'den temin ettiği 5.500 libre pamuk tohumunu bölgedeki temsilcisine köylülere

¹¹⁰⁸ BOA., HR.SFR., 91/13, lef 2, 23 Temmuz 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, District of Jafa, by Consul Kayat, 26 Ağustos 1864.

¹¹⁰⁹ FO 78/1740, No. 22, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 11 Kasım 1863.

¹¹¹⁰ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 464.

¹¹¹¹ BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 9, 28 Zilkade 1280 (4 Mayıs 1864); BOA., HR.SFR., 91/13, lef 3, 23 Temmuz 1864; FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: M. Mallouf'tan W. Sandford'a, tarihsiz. Teselya bölgesi için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Consular Despatch; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Cotton Cultivation in Asia Minor; *Levant Herald*, No. 25, 20 Temmuz 1864: Asia Minor; *Levant Herald*, No. 29, 17 Ağustos 1864.

¹¹¹² Tristram (1864: 35).

¹¹¹³ BOA., MVL., 453/25, 29 Rebiülahir 1281 (1 Ekim 1864).

¹¹¹⁴ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Epirus, by Consul Stuart, 9 Ağustos 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office.

dağıtması için göndermişti.¹¹¹⁵ Tırhala Valisi İsmail Paşa da kendi arazisinde pamuk ekimi yaptığı bilinen bürokratlardan birisiydi.¹¹¹⁶

Batı Anadolu'da 1862 yılında pamuk ekilen arazi, 1863 yılına gelindiğinde beş katına ulaşmıştır.¹¹¹⁷ Çanakkale'den gelen bilgilere göre de 1864 yılında pamuk ekilen alan bir önceki yıla göre beş katlık bir artış göstermiştir.¹¹¹⁸ Gelibolu'da ise 1860 yılından itibaren üretilen pamuk miktarında önemsiz sayılamayacak bir yükselişin meydana geldiği görülmektedir. 1860 yılında 93.000 okka olan üretim 1861'de 145.000'e, 1862'de ise 220.000 okkaya ulaşmıştır.¹¹¹⁹ Benzer artışlara, İmparatorluğun pek çok bölgesinde rastlamak mümkündür. Serez ve Drama gibi bölgelerde 1861'e kıyasla pamuk ekilen alanda on beş kat artış olduğu belirtilmektedir.¹¹²⁰ Epir'de, 1863'te 18.000 libre pamuk elde edilirken 1865 yılında 180.000 libreye ulaşmış ve ilk defa, az miktarda da olsa, pamuk ihraç edilmiştir.¹¹²¹ Neredeyse tamamının Marsilya'ya ihraç edildiği Teselya'daki pamuk mahsulü 1864 yılında 1.650.000 libre ilâ 2.750.000 libre arasında gerçekleştiği tahmin edilmekteydi. Aynı bölgede 1863 yılı mahsulü ise 550.000 libre olarak gerçekleşmiştir. Üretim yapılan arazi ise 1863 yılında 6.500 akreden 25.000 akreye yükselmiştir.¹¹²² Pamuk üretiminin en fazla arttığı bölgelerden bir tanesi Makedonya'dır. Makedonya'da bir yıl önce ekilen alan 50.000 akre iken 1864 yılında 140.000 akreye yükselmiştir. Aynı zamanda Makedonya'da yerli pamuk tohumunun yanı sıra Amerikan pamuk tohumu ekimlerinin de hızlı bir artış gösterdiği görülmektedir. 1863 yılında 43.000 cwt yerli, 4.500 cwt Amerikan tohumu ekilmişken, 1867 yılında bu oran sırasıyla 140.000 cwt ve 110.000 cwt olmuştur.¹¹²³

¹¹¹⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Consular Despatch.

¹¹¹⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Consular Despatch.

¹¹¹⁷ FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863.

¹¹¹⁸ FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: *Levant Herald*, 26 Haziran 1864; *Levant Herald*, No. 23, 6 Temmuz 1864: Asia Minor; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Cotton Cultivation in Asia Minor.

¹¹¹⁹ FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863.

¹¹²⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office.

¹¹²¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office.

¹¹²² *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 176, 1 Eylül 1868: Turkey.

¹¹²³ *Cotton Supply Reporter*, No. 176, 1 Eylül 1868: Turkey.

Tablo 7: 1862-1867 Yılları Arasında Makedonya'da Ekilen Pamuk Tohumu Cinsi ve Miktarı (Cwt.)¹¹²⁴

	Yerli	New Orleans	Toplam
1862	43.000	4.500	47.500
1863	80.000	10.000	90.000
1864	90.000	30.000	120.000
1865	60.000	40.000	100.000
1866	90.000	70.000	160.000
1867	140.000	110.000	250.000

Tablo 8: 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Pamuk Ekilen Arazi (Akre)¹¹²⁵

	1862	1863	1864	1865
Kıbrıs	20.000	16.460	22.000	23.500
Edirne	1.650	3.610	7.110	6.400
Epir	-	22	206	575
Çanakkale	-	2.800	14.000	1.000
Gelibolu	-	3.000	5.000	-
Yafa	-	5.290	31.700	2.000
Sayda	-	1.000	7.000	8.000
Halep	-	15.000	25.000	20.000
B. Anadolu (Balıkesir dahil)	-	40.857	86.228	43.142
Makedonya	-	50.000	140.000	-
Lazkiye	-	10.000	10.000	10.000
Teselya - Larissa	-	6.500	25.000	-

İhracat da üretimle birlikte artmaktaydı. Manchester Cotton Supply Association'ın sekreterliğini yapan Isaac Watts'ın verdiği rakamlara inanmak gerekirse 1861 yılında İngiltere'ye 957 balya pamuk ihraç etmiş olan İzmir limanı, bir yıl sonra aynı ülkeye ihracatını on dört kattan fazla artırarak 14.851 balyaya çıkarmıştır.¹¹²⁶ 1863 yılında, aynı limandan, Adana'dan gelen pamuklarla birlikte, 60.000 balya pamuk ihraç edilerek, 1860'ta elde edilen 30.000 sterlinlik kazanç, 1863 yılında 1.700.000 sterline

¹¹²⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 165, 1 Ekim 1867: Turkey.

¹¹²⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 179, 1 Aralık 1868: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 189, 1 Ekim 1869: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton; FO 195/771, 1863 Trade Reports; FO 771, No. 7, Horace P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863. Tabloda boş bırakılan veriler, o yıl için pamuk ekilmediği anlamına gelmemektedir. Kullandığımız belgelerde ne yazık ki bu yıllarda ekilen alanın büyüklüğüne dair veriye erişemedik.

¹¹²⁶ Watts (1871: 7).

yükselmiştir.¹¹²⁷ Gelibolu'dan yapılan ihracat, 1860 ile 1862 yılları arasında sırasıyla 250 balya, 600 balya ve 1300 balya olarak gerçekleşmiştir.¹¹²⁸ Söylenildiği üzere, pamuk tarımının artışında pamuk fiyatlarının yükselişinin büyük rolü bulunmaktadır. Gelibolu'da 1860 yılında libresi 4,3 penny olan pamuk, 1861'de 7,08 pennyye, 1862'de ise 16 pennyye yükselmiştir. Bir başka ifadeyle iki yıl içerisinde pamuk fiyatı neredeyse dört katlık bir artış göstermiştir.¹¹²⁹ Yafa limanından 1862 yılında 33.000 libre pamuk ihraç edilmişken, 1863'te 148.530 libre, 1864 yılında ise 369.000 libre ihracat gerçekleşmiştir.¹¹³⁰ Yalnız başına 369.000 libre büyük bir miktar olmasa da başlangıç noktasından yalnızca iki yıl sonra ihraç miktarının on kattan fazla artmış olması önemsenmesi gereken bir veridir. Amerikan İç Savaşı'nın sona erdiği yıl olan 1865 yılına gelindiğinde, pamuk arzı krizinin yaşandığı 1862'ye kıyasla Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye ihraç edilen pamuk miktarının beş kattan fazla bir artış kaydettiği görülmektedir.

Tablo 9: 1862-1865 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.)¹¹³¹

Yıl	Cwt.	Sterlin £
1862	41.212	187.468
1863	110.294	582.353
1864	169.234	1.585.493
1865	223.133	1.600.000 ¹¹³²

¹¹²⁷ FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e mefufen: M. Mallouf'tan W. Sandford'a, tarihsiz; *Levant Herald*, No. 25, 20 Temmuz 1864: Asia Minor; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Cotton Cultivation in Asia Minor;

¹¹²⁸ E. Whitaker'ın verdiği rakamlara göre bir balya 120 okka, yani 3 cwt olarak açıklanmıştır. FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863.

¹¹²⁹ FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863.

¹¹³⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865: Consular Despatches.

¹¹³¹ BOA., HR.İD., 1236/38, lef 2, 27 Ekim 1865; *Levant Herald*, No. 48, 28 Aralık 1864: Monetary and Commercial; *Cotton Supply Reporter*, No. 162, 1 Temmuz 1867.

¹¹³² 1865 yılına ait yalnızca ilk altı ayın toplam ihraç fiyatı verileri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, pamuk balya fiyatlarında aylık değişimler dikkate alınarak tarafımızca tahmini bir miktar oluşturulmuştur.

Tablo 10: 1861-1866 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli, Anadolu ve Suriye-Filistin Bölgelerinden ve Mısır Eyaleti'nden İngiltere'ye İhraç Edilen Ham Pamuk (Cwt.)¹¹³³

Yıl	Rumeli	Anadolu	Suriye-Filistin	Mısır	İngiltere'ye İthal Edilen Toplam Pamuk (Cwt.)
1861	28	570	35	365.108	11.223.078
1862	2.720	36.077	2.415	526.897	4.678.333
1863	12.180	96.696	1.418	835.289	5.978.422
1864	19.130	132.160	17.944	1.120.479	7.975.935
1865	32.466	183.896	6.771	1.578.912	8.731.949
1866	7.108	82.825	2.993	1.055.900	12.295.803
1867	3.397	44.415	9.212	1.127.541	11.272.651
1868	7.699	28.476	4.808	1.153.419	11.857.893

Tablo 11: 1862-1869 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndan İngiltere'ye İhraç Edilen Pamuk (400 librelük balya olarak)¹¹³⁴

Yıl	Balya	İngiltere'ye İthal Edilen Toplam Pamuk (Balya)
1862	14,851	1,332,750
1863	42,282	1,729,500
1864	61,793	2,240,250
1865	79,803	2,416,000
1866	32,770	3,384,500
1867	16,995	3,156,340
1868	12,758	3,320,210
1869	40,957	3,053,067

İngiltere'nin toplam pamuk ithalatıyla karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun payının çok düşük seviyelerde kaldığı düşünülebilirse de Osmanlı pamuğunun asıl pazarının İngiltere olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim, MCSA başkanı John Cheetham da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen pamuk miktarı konusunda mutlu olmadığını belirtmektedir. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının artışının az olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim, yine, Cheetham'ın belirttiğine göre Fransa, İspanya, Avusturya, İsviçre ve İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alışlagelmiş olandan çok daha fazla pamuk satın almaktadırlar.¹¹³⁵ Örneğin, yalnızca Osmanlı

¹¹³³ *Cotton Supply Reporter*, No. 85, 1 Mart 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 128, 1 Eylül 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 134, 1 Mart 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 140, 1 Eylül 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 184, 1 Mayıs 1869.

¹¹³⁴ Watts (1871: 7).

¹¹³⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Seventh Annual Meeting; *Cotton Supply Reporter*, No. 164, 2 Eylül 1867: Tenth Annual Meeting. Benzer görüşler için ayrıca bkz. *Levant Herald*, No. 20, 15 Haziran 1864: Commercial; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the*

İmparatorluğu'nun üç önemli limanı olan Mersin, Selanik ve İzmir'den Marsilya'ya 1863-1866 yılları arasında ihraç edilen pamuk miktarı şöyleydi:

Tablo 12: 1863-1866 Yılları Arasında İzmir, Mersin ve Selanik Limanlarından Marsilya'ya İhraç Edilen Ham Pamuk (400 librelik balya olarak)¹¹³⁶

Yıl	Mersin	Selanik	İzmir	Marsilya'ya İthal Edilen Toplam Pamuk (Balya)
1863	11.731	33.994	11.044	147.137
1864	13.457	29.466	9.837	173.858
1865	11.236	27.089	19.924	198.939
1866	10.897	17.690	9.371	130.299

Kabul etmek gerekir ki, 1865 yılına gelindiğinde, 1861 yılına kıyasla Osmanlı İmparatorluğu pamuk tarımında çok büyük bir yol kat edilmiştir. *The Daily News* gazetesinde yer alan bir haberde, 1865 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat eden ve pamuk tarımına aşina olan bir Amerikalı, Amerikan pamuk tohumundan üretildiğini gördüğü pamuk örneklerinden oldukça etkilenmiştir. Anadolu, Suriye'nin çeşitli bölgeleri ve Filistin kıyıları ile Kıbrıs gibi yerlerde şahit olduğu pamuk örnekleri, kalite açısından Amerika'da üretilen pamuklardan farklı değildi.¹¹³⁷ İzmir Pamuk Komisyonu başkan yardımcısı Hyde Clarke ise 30 Ocak 1866'da MCSA'ya gönderdiği mektubunda, Amerikan pamuğu tarımının Batı Anadolu'da kalıcı olarak yerleştiğinden bahsetmekteydi.¹¹³⁸ Yaklaşık üç ay sonra yayınlanan bir başka mektubunda ise Batı Anadolu'da, yerel yetkililerin suiistimallerine karşın, çiftçilerin Amerikan pamuk tohumuna yönelik talebinin devam ettiğini ve pamuk tarımının ilerlemekte olduğunu belirtmekteydi: "Amerikan pamuk tohumunun ekimini teşvik etmek için yönetmelikler yazıldı, ödüller sunuldu, bunlar çeşitli dillerde bastırılarak binlerce kopyası İmparatorluğun her köşesine dağıtıldı. Bu nedenle bu yıl pamuk tarımında önemli bir gelişme ve ilerleme meydana geleceği ümit ediliyor."¹¹³⁹ 1866 yılında, Amerikan İç

Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1866, Washington, 1867, s. 410.

¹¹³⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 125, 1 Haziran 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 140, 1 Eylül 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 146, 1 Mart 1866; *Cotton Supply Reporter*, No. 153, 1 Ekim 1866; *Cotton Supply Reporter*, No. 160, 1 Nisan 1867.

¹¹³⁷ FO 195/771, No. 7, Horace P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 143, 1 Aralık 1865: The Cultivation of Cotton in Turkey.

¹¹³⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 145, 1 Şubat 1866: Proceedings of the Executive Committee.

¹¹³⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 148, 1 Mayıs 1866: Proceedings of the Executive Committee.

Savaşı'nın sona ermiş olması ve kötü hava koşullarının daha önceki yıllarda pamuk mahsullerine büyük zarar vermesi, çiftçilerin bir müddet pamuk tarımından uzaklaşmalarına neden olsa da yine de pamuk ekimi tamamen sona ermemiştir. Enez ve Bursa'daki çiftçiler, New Orleans pamuk tohumu ile yapılan yeni deneysel ekimlerle birlikte cesaretlenmişlerdir. Üstelik, Bursa'da pamuk ekiminin düşük bir masrafla yapılıyor olması ve fiyatların bir süre daha yüksek seyredecek gibi görünüyormuş olması, hala pamuk ekimini kârlı kılmaktaydı.¹¹⁴⁰ Bursa, Edirne ve Rodosto'dan (Tekirdağ) bildirildiğine göre, çiftçi açısından pamuğun libresinin 5 pennyye mal edilebilmesi kârlı olmakta iken, Edirne'de 1866 itibariyle son üç yıldır libresi ortalama 15 pennyden satılmaktadır.¹¹⁴¹ Benzer şekilde, diğer bölgelerden verilen rakamlar da 1866 yılında devam etmekte olan pamuk fiyatlarının hala çiftçilere kâr sağlayabildiğini göstermekteydi.¹¹⁴² Yine de, geçmiş birkaç yılda ulaşılan yüksek pamuk fiyatlarının geriliyor oluşu ve daha fazla gerileyeceği beklentisiyle tüccarlar pamuk satın alma konusunda çekingen davranmaktaydı.¹¹⁴³ Bu durum, Osmanlı çiftçisini, son derece pragmatik bir şekilde, farklı ticari tarım ürünlerinin üretimine yöneltmekteydi. Belirleyici unsur, hangi ürünün ekiminden daha fazla kâr elde edileceğidir.¹¹⁴⁴ Bir başka deyişle, pamuğa hücumun başlamasının temel nedenini oluşturan, pamuk fiyatlarının astronomik bir şekilde yükselişi, Amerika'daki iç savaşın sona yaklaştığı haberleriyle birlikte yavaş yavaş pamuğa yönelik ilginin kısmen sönümlenmesine ve Osmanlı çiftçilerinin, arazilerinde pamuk üretimi için ayırdıkları bölümde, daha kârlı başka ürünlerin üretimine yönelmelerine neden olmuştur.¹¹⁴⁵ Yafa konsolosu Kayat'ın belirttiğine göre, çiftçiler, son zamanlarda çokça dalgalanmakta olan pamuk fiyatlarının gelecekteki belirsizliği nedeniyle, fiyatın ve talebin daha stabil olduğu susam tarımına

¹¹⁴⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 146, 1 Mart 1866: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Proceedings of the Executive Committee.

¹¹⁴¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey.

¹¹⁴² Bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 130, 1 Kasım 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹¹⁴³ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Turkey;

¹¹⁴⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 93, 1 Temmuz 1862; Asia Minor; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey.

¹¹⁴⁵ *Levant Herald*, No. 13, 26 Nisan 1865: Asia Minor; FO 195/800, No. 7, J. H. Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

yönelmişlerdir.¹¹⁴⁶ Nitekim susam, Yafa çiftçisinin yabancı olduğu bir ürün değildir. Geçmiş dönemde de susam ile pamuk üretiminin, piyasanın taleplerine göre yer değiştirdiğine şahit olunmuştur. Pamuk arzı krizinin başlamasıyla pamuk tarımına yönelen çiftçiler, pamuk tarımından önce susam ekmektedirler. 1850'lerin ikinci yarısından itibaren, Fransa'nın susam yağına olan talebinin artışıyla, Yafa, Hayfa ve Akra'da daha önceden ihraç edilmekte olan pamuk, yerini susama bırakmış ve pamuk ihracatı tamamen sona ererek, Fransa'ya susam tohumu ihraç edilmiştir. Üstelik, susam tohumunun ihracat için hazırlanması, pamuktan çok daha az emek gerektirmekteydi.¹¹⁴⁷ Pamuk fiyatlarında başlayan düşüş, limanlara uzak ve ulaşım ağının ilkel olduğu bölgelerde pamuk ekimini kârlı olmaktan çıkarmıştı. Oysa, yüksek seyreden pamuk fiyatları, ulaşım engellerini yıkacak denli kazanç sağlamaktaydı. Amerikan İç Savaşı'ndan önce, yerel tüketime dahi yetmeyecek kadar pamuk üretimi yapılan ve ihtiyaç duyulan pamuğu Harput'tan temin eden Diyarbakır ile yerel ihtiyaçtan fazla üretse de Avrupa'ya pamuk ihraç etmeyen Harput, pamuk arzı krizi sırasında, Fransa ve Almanya'ya pamuk ihraç edebilmiştir. Harput pamuğu Samsun ve İskenderun limanlarından, Diyarbakır pamuğu ise İskenderun limanından Avrupa'ya sevk edilmekteydi.¹¹⁴⁸ Daha önce söylendiği üzere, Amerikan İç Savaşı'ndan önce Diyarbakır'dan İskenderun limanına taşıma maliyeti, pamuk fiyatını iki katına çıkarmaktaydı.¹¹⁴⁹

Amerikan İç Savaşı sona ermiş ve çiftçiler yavaş yavaş başka ürünlere yönelmeye başlamışsalar da Babıali çabalarından hemen vazgeçmemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, 1866 yılının mayıs ayında, Londra sefiri Kostaki Musurus, MCSA ile iletişime geçerek, Osmanlı Devleti'nin acil bir şekilde, daha önce gönderilmiş olan 200 tona ilave olarak, Amerikan pamuk tohumu talep ettiğini bildirmekteydi. MCSA başkan yardımcısı, Osmanlı Devleti'nin acil pamuk tohumu talebi karşısında, stoklarında kalan bütün Amerikan pamuk tohumuna, Peru ve diğer cins pamuk tohumlarını da ekleyerek

¹¹⁴⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹¹⁴⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton Cultivation in Syria; FO 195/771, No. 12, Noel Temple Moore'dan Henry L. Bulwer'e, 28 Ağustos 1863'e melfufen: Answers to Fourteen Queries Proposed by Her Majesty's Embassy at Constantinople, by Thomas B. Sandwith, Caiffa.

¹¹⁴⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 139, 1 Ağustos 1865: Despatches Forwarded by the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey.

¹¹⁴⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 17, 2 Mayıs 1859: Replies to Queries, Acting Consul William A. Mattay, Diyarbakır.

gönderdiğini belirtmekteydi.¹¹⁵⁰ Yine 9 Şubat 1866 tarihinde, eyaletlere bir emirname gönderilerek, Amerikan pamuk tohumu ekilmesinin önemi hatırlatılmakta ve bu tohumdan en fazla eken çiftçilerle, tohumu ithal eden tüccarlara madalya verileceğinin halka duyurulması istenmekteydi.¹¹⁵¹ Merkezin pamuk tarımı konusunda halkın teşvik edilmesine devam edilmesi ve eğer bu konuda yardıma ihtiyaç duyulursa merkeze bildirilmesi yönündeki emirnamesine cevaben Hüdavendigâr meclisi, halka her türlü teşvik ve kolaylığın sağlanmaya devam edildiğini belirtmekteydi.¹¹⁵² Dahası, 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in pamuk tarımının önemine hala inandığını gösteren bir konuşmasına rastlamaktayız.

1867 yılında Avrupa seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz, Londra'da Manchester burjuvazisinin temsilcileriyle de görüşmüştür. Manchester şehri adına Manchester belediye başkanı, Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımına katkılarından ve Sultan'ın bu süreçte sürdürdüğü liberal ve aydınlanmış politikalarından dolayı, Abdülaziz'e resmi bir teşekkürname sunmuştur.¹¹⁵³ MCSA heyetiyle gerçekleşen 15 Temmuz tarihli görüşmede ise heyeti şaşırttığı anlaşılan bir olay meydana gelmiştir. Görüşme sırasında, önce heyet tarafından padişaha hitaben hazırlanmış resmi bir söylev okunmuştur. Bu metinde, MCSA'nın kuruluş amacı, yürüttüğü faaliyetler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk tarımı açısından taşıdığı potansiyelden bahsedilmesinin ardından, Osmanlı Devleti'nin Amerikan İç Savaşı sırasında yürüttüğü pamuk tarımını geliştirme politikasından övgüyle söz edilmiş, gelecekte de bu politikanın devam edeceği ümidinin belirtilmesiyle söylev sona ermiştir. Protokol gereğince, Padişah adına MCSA'nın söylevine verilecek cevabın da önceden hazırlanmış ve nazırları tarafından okunacak bir nutuk olacağı beklenmekteydi. Fakat, padişah heyete bizzat hitap etmiş ve sözleri Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından tercüme edilmiştir:

“Tarafıma sunduğunuz söylev ve ziyaretiniz için heyetinize teşekkür ederim.
Dernek adına tarafıma yönelik ifade edilen duygular ve dinlediğim sözler nedeniyle

¹¹⁵⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 148, 1 Mayıs 1866: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: From W. Sandford to John Cheetham, 18 Ağustos 1866.

¹¹⁵¹ BOA., A.MKT.MHM., 357/95, 25 Muharrem 1283 (9 Haziran 1866); *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Proceedings of the Executive Committee.

¹¹⁵² BOA., MVL., 1043/21, 6 Şevval 1283 (11 Şubat 1867).

¹¹⁵³ BOA., PLK.p., 1093, 17 Temmuz 1867; *Cotton Supply Reporter*, No. 163, 1 Ağustos 1867: Interview With the Sultan.

minnettarım. İngiltere’yi ziyaretim iki amaç taşımaktadır: bu büyük ülkeye olan dostluğumu ve Türkiye’ye yönelik yardımlarından duyduğum minnettarlığı göstermek ve ayrıca, ulaşılmış olduğu kalkınma ve refaha hangi araçlarla ulaştığını öğrenmek. İngiltere halkının ve hükümetinin içten karşılamaları beni ziyadesiyle duygulandırdı. Pamuk tarımı ve endüstrisinin ülkelerimize ne kadar zenginlik sağladığının farkındayım. Bu nedenle, hükümetimin bu üretim dalını desteklemeye devam etmesini arzu ediyorum. Derneğimize, hükümetime sağladığı yardımlardan dolayı teşekkür ediyorum, bundan sonra da desteğine devam edeceğimi umuyorum...¹¹⁵⁴

Gerçekten de Abdülaziz’e sunulan söylevler, Manchester burjuvazisi ile Osmanlı Devleti arasında kurulan bağdan duyulan memnuniyeti ve bu bağın güçlenmesi için Osmanlı Devleti tarafından gösterilen gayretlere olan samimi minnettarlığı sergilemekteydi. Zira, yine MCSA’nın yayın organında, daha önce pek çok defa benzerlerinden bahsedildiği üzere, yürüttüğü pamuk politikası nedeniyle en çok övülen devletlerin başında Osmanlı Devleti gelmekteydi. MCSA’ya göre, kendileri tarafından Osmanlı Devleti’ne yapılan başvurulara, Osmanlı Devleti hiç de zorunda kaldığından değil, aksine hevesle ve istekle karşılık vermiştir.¹¹⁵⁵ Bu isteğe Osmanlı Devleti’nin iç yazışmalarında da şahit olmak mümkündür. Örneğin, 1867 yılında, Osmanlı pamuk üreticileri ve ihracatçılarının, İngiltere piyasasında itibarını zedeleyen bir olay yaşandığında Babıali’nin olaya tepkisi, pamuk ticaretine verdikleri önemi sergileyen bir tarzdaydı. İzmir’den Liverpool’a gönderilen pamuk balyalarının içerisinde, tütün içenlerin attığı “yirmişer otuzar” tane çakmaksız kibrit ile demir gibi yabancı maddeler olduğu fark edilmiştir. Belirtildiğine göre, diğer bölgelerden gelen pamuk balyaları içerisinde zaman zaman bir tane kibrit çıkıyor olsa da İzmir’den gelenlerde yirmişer otuzar tane çıkmakta ve bunlar bazen yangınlara neden olarak satın alanlar için büyük zarara yol açmaktaydı.¹¹⁵⁶ Umur-ı Nafia Nezareti, bu tarz dikkatsizliklerin tekrar yaşanmaması için gerekli önlemlerin alınmasına dair emirnameler gönderilmesini sağlamıştır. Bu konuya verilen önemin gerekçesi ise: “...devlet-i aliye ile İngiltere beyninde pamuk ahz ve itası menfaat-i cesimesine mani’ ve hail olacağı” ile “bu hususun ne derece mühim ve nazik olduğu memalik-i mahruse-i şahanenin servet ve

¹¹⁵⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 163, 1 Ağustos 1867: Interview With the Sultan.

¹¹⁵⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 163, 1 Ağustos 1867.

¹¹⁵⁶ *Levant Herald*, No. 12, 19 Nisan 1865: Asia Minor; *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865: Turkey.

saadeti hakkında müselle-i alem olan efkar-ı ali-i sadaretpenahileri iktizasınca müstağni-i tarif bulacağından” gibi sözlerle açıklanmıştır.¹¹⁵⁷

Bütün bunlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun, bazı bölgeleri dışında, büyük bir pamuk üreticisi ve ihracatçısı haline gelemediği doğrudur. Bu dönüşümün yaşanmama nedenlerine dair, pek çok farklı gözlemciden, benzer yorumlar geldiğine şahit olunmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere, pamuk fiyatlarındaki artış, iç savaş bitene kadar, ulaşım kısıtlılıklarına karşın pamuğu üretici ve tüccar için kârlı kılmaktaydı. Fakat, fiyatların düşüşe geçişi ve daha fazla düşeceği beklentisi, ulaşım sorununu ve yüksek taşıma maliyetlerini yeniden etkili bir engel olarak ortaya çıkarmıştır. Hatırlanacağı üzere, Osmanlı Devleti tarafından, pamuk tarımını geliştirmeye yönelik yayımlanan beyannamenin önemli maddelerinden bir tanesi, pamuk yetiştirmeye uygun bölgelere yol inşası konusunda öncelik verileceğiydi. Yol inşası meselesi, maliyesi kırılgan bir yapıda olan Osmanlı Devleti için, merkezi hazineye yük olmayacak şekilde tasarlanmıştır. Buna göre, yol inşaatları için gerekli beşerî ve mali kaynak eyaletler tarafından yaratılacaktır. Gerekli malzemeler bölgeden temin edilirken, işçiler bölge halkından sağlanacaktır.¹¹⁵⁸ Dolayısıyla, teoride yol inşaatları, mali olarak merkezi hazine için yük oluşturmayacağı gibi, inşaat malzemesi ve işgücü ihtiyacı da son derece pratik ve ucuz bir şekilde sağlanabilecektir.¹¹⁵⁹ Kısacası, yol inşa faaliyetleri tam anlamıyla valilerin kabiliyet ve heveslerine terk edilmiş gibidir. Nitekim, Osmanlı Devleti’nin mevcut mali ve bürokratik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, İstanbul’dan bütün işlerin yürütülmesi imkân dahilinde değildi. İzmir Pamuk Komisyonu başkan yardımcısı Hyde Clarke, Osmanlı Devleti’nin ve özellikle Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin mali imkânlarının, devletin pamuk tarımını geliştirmeye yönelik güçlü ve samimi isteği karşılayacak durumda olmadığını belirtmekteydi.¹¹⁶⁰ İstanbul, daha ziyade, teorinin yazıldığı ve pratiğin nasıl olması gerektiğinin eyaletlere bildirildiği bir merkez durumundaydı.

¹¹⁵⁷ BOA., MVL., 723/99, lef 2, lef 3, Rebiülahir 1283 (Ağustos 1866).

¹¹⁵⁸ 1861 tarihli yol yapımına dair uygulamaya konulan nizamname için bkz. Çetin (2017:89-94).

¹¹⁵⁹ BOA., İ.MMS., 29/1241, lef 10, 5 Cemaziyelevvel 1281 (6 Ekim 1864).

¹¹⁶⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 121, 1 Şubat 1864: Employment of American Seed in Turkey. Establishment of Gin Factories.

Merkezi devletin iyi niyetlerine karşın uygulanmak istenen politikalarda, yerel idareciler tarafından yeterli desteğin ve gayretin gösterilmemesinin yanı sıra suiistimallerinin pamuk tarımına zarar verdiğine dair şikayetlerin oldukça fazla olduğu bir gerçektir.¹¹⁶¹ Diğer taraftan, merkezi devletin pamuk tohumu dağıtmak, bazı bölgelerde yol inşa ve tamir çalışmalarını başlatmak, kimi bölgelere pamuk temizleme makinesi göndermek ve daha önce bahsedilen 1862 yılında beynamede yer alan teşvikler dışında bir şey yapmadığı da doğru gözükmektedir. Söylenildiği üzere, merkezi devlet bu işlerin hayata geçirilmesini daha ziyade yerel idareciler ile iktisadi aktörlerin çabalarına bırakmış görünmektedir. İngiltere konsoloslarından bu konuda farklı bölgelere dair verilen çelişkili bilgiler kısmen akıl karıştırıcı gözükmektedir. Genellikle konsoloslardan alınan cevaplarda devletin pamuk tarımını teşvik için pamuk tohumu dağıtmak dışında bir şey yapmadığı belirtilmektedir. Bazı konsoloslar bu konuda doğrudan yerel idarecileri suçluyor olsa da diğerlerinin doğrudan yerel yönetimleri mi suçladığı yoksa merkezi idareyi de dahil ettikleri mi anlaşılmamaktadır. Fakat verilen bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla yaşanan sorunların merkezinde, İstanbul'dan gönderilen emirlere yeterince uymayan yerel yetkililer bulunmaktadır.¹¹⁶² Örneğin, Enez bölgesindeki İngiltere yardımcı konsolosu Jean Rossy, yetki bölgesindeki beş sancağın tamamında yerel idarecilerin pamuk tarımını teşvik konusunda en ufak bir çaba dahi göstermediğinden ve merkezi devletin emirlerine uymadıklarından şikâyet etmekteyken,¹¹⁶³ Gelibolu'daki yetkililer kendilerine verilen görevi bir an önce başlarından savmak istemektedirler. Bir an önce sorumluluğu üzerinden atmak isteyen yerel yetkililerin, pamuk tohumu dağıtımının organizasyonunda başarılı olamadığı görülmektedir. Bu konudaki gözlemlerini aktaran E. Whitaker, merkezi devletin gönderdiği pamuk tohumlarının Gelibolu'daki yerel yöneticiler tarafından herhangi bir araştırma yapılmadan, bir an önce pamuk tohumlarından kurtularak görevlerini savmak

¹¹⁶¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 141, 2 Ekim 1865: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 145, 1 Şubat 1866: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 148, 1 Mayıs 1866: Proceedings of the Executive Committee. Pamuk yetiştirilen bölgelerde merkezi devletin yeterince güçlü olduğu ve pamuk temizleme fabrikalarının yaşadığı problemlerin kaynağında yerel idarecilerden ziyade merkezi devletin olduğuna dair 1868 tarihinde kaleme alınmış bir eleştiri için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Difficulties Encountered by Cotton Celaning Establishments. Şikâyete konu olan pamuk temizleme fabrikalarının yaşadığı problemlerin çözülmesine dair, merkezi devlet tarafından fabrikalar lehine emirnameler gönderildiği gözükmektedir. Bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 182, 1 Mart 1869: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 183, 1 Nisan 1869: Proceedings of the Executive Committee;

¹¹⁶² BOA., HR.SFR., 91/13, lef 3, 23 Temmuz 1864.

¹¹⁶³ *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey.

amacıyla, köylülere rastgele dağıtıldığını ve köylülerin de toprağın uygun olup olmadığını bilinmeden pamuk tohumlarını ekmeye zorlandığını belirtmektedir.¹¹⁶⁴ Uygun olmayan arazilere ekilen pamuk tohumları, elbette başarılı sonuç vermemiştir. Yerel idareciler arasındaki farklılıklar, mahsulleri korumak için, çekirge istilalarına karşı yapılan mücadele de görülebilmektedir. İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı, çekirge istilasına karşı yerel idarenin hiçbir çaba göstermediğinden bahsederken,¹¹⁶⁵ Selanik Konsolosu Wilkinson, halkın çekirgelerin yok edilmesini günah olarak nitelemesine ve zorluk çıkarmalarına rağmen, çekirgelerle mücadele için bir müddet çadırdaki yaşayan Selanik valisi Akif Paşa'nın gösterdiği çabayı büyük övgüye değer olarak görmektedir.¹¹⁶⁶

Merkezi devletin yayınladığı beyanname ve emirnamelerdeki diğer konularda da bölgeler arasındaki farklılıkların yerel yetkililerden veya mültezimlerden kaynakladığı gözükmektedir. Rodos konsolos yardımcısı, beş yıl boyunca vergi alınmayacağını taahhüt edildiği mevat arazileri pamuk tarımına açan çiftçilerden mültezimlerin zorla vergi aldığını belirtmekte, Bursa konsolosu ise bu konuda herhangi bir problem yaşanmadığını söylemekte, bu kişilerden herhangi bir vergi talebinde bulunulduğuna dair bir şikâyeti dile getirmemektedir.¹¹⁶⁷ Vergiler konusunda bir diğer şikâyet ise Çanakkale'deki vekil konsolos J. F. A. Maling'den gelmektedir. Buna göre, vergiyi belirleme ve toplamının halka ve cemaatlere havale edildiği durumlarda da vergi sorunlar devam etmekteydi. Verginin hanelere dağıtımında cemaatteki zenginler, bütün vergi yükünü yoksul köylülerin üzerine yüklemekteydi.¹¹⁶⁸ Gelibolu'daki C. Whitaker, iltizam yerine vergi toplama hakkının köylülere verilmesinin, pamuk tarımının gelişmesine katkı sunduğunu belirtmekteydi. Whitaker'e göre, köyleri için devlet tarafından belirlenen vergi miktarını kendileri toplayacak olan köylüler, pamuk öşrünü değerlemek üzere mültezim gelene kadar pamuklarını tarlada terk etmek zorunda kalmayacakları ve istedikleri zaman ürünü toplayabileceklerinden, daha fazla araziye

¹¹⁶⁴ FO 195/771, No. 4, E. Whitaker'dan Henry L. Bulwer'e, 20 Haziran 1863.

¹¹⁶⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office.

¹¹⁶⁶ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Macedonia, by Consul Wilkinson; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Proceedings of the Executive Committee.

¹¹⁶⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865: Consular Returns Received from the Foreign Office.

¹¹⁶⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

pamuk ekmişlerdir.¹¹⁶⁹ Diğer yandan, İngiltere'nin Suriye Genel Konsolosu Jackson Eldridge, pamuk tarımının geliştirilmesi ve genel olarak tarımın ilerlemesi için mültezim ve yerel yetkililerin aşırı vergi taleplerine karşı merkezi devletin çiftçileri koruması gerektiğini belirtmekteydi.¹¹⁷⁰ Kıbrıs vekil yardımcı konsolosu R. Hamilton Lang'e göre, çiftçilerin ödediği vergi yaklaşık yüzde 33'ü bulmaktaydı. Bu durum kârlılığı önemli ölçüde engellemekteydi.¹¹⁷¹ Yine de Kıbrıs'ta 1864 yılında iltizam uygulaması yerine, vergiyi toplama görevi köylülerin kendisine verilmiştir. Geçmiş üç yılın verilerine göre toplanacak verginin adil uygulanması durumunda, İngiltere'nin vekil konsolosu Lang'e göre, çiftçiler için faydalı olacak bir uygulamadır.¹¹⁷² Akra'daki İngiliz konsolosluk görevlisi M. d' A. Finzi ise merkezi devletin tebaanın faydalanması için uygulamaya koyduğu reformların, kötü yönetim nedeniyle, şikayetlerini merkeze ulaştıramayan köylülerin sefaletini artırmaktan başka bir şeye yaramamakta olduğunu iddia etmekteydi.¹¹⁷³ 1862 yılında yayınlanan pamuk tarımını yaygınlaştırmaya dair beyannamenin önemli bir maddesi olan pamuk yetiştirilen tarlalardan öşür yerine dönüm üzerinden vergi alınması uygulamasının başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Birden çok defa devletin bu yönde girişimler yaptığı görülen Batı Anadolu da dahil olmak üzere, birçok bölgede vergi meselesi pamuk tarımı açısından önemli bir olumsuz etken olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹⁷⁴ *Smyrna Mail* gazetesi, merkezi devletin gerekli emri göndermiş olmasına rağmen, yerel yetkilileri bu konuda gerekli özeni ve gayreti göstermedikleri gerekçesiyle suçlamaktaydı.¹¹⁷⁵

Merkezi idare, kendisine ulaşabilen sorunlarda, ki bu sorunlar büyük çoğunlukla yabancı ülke temsilcileri aracılığıyla iletilmektedir, ilk andan itibaren yürüttüğü politikaya uygun olarak, iktisadi aktörler lehine müdahalede bulunmaktadır. Bu konu

¹¹⁶⁹ FO 78/1650, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 30 Nisan 1862'ye melfufen: Trade Report on the Province of Gallipoli by C. Whitaker, 12 Şubat 1862.

¹¹⁷⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office

¹¹⁷¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 179, 1 Aralık 1868: Turkey.

¹¹⁷² FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Cyprus, by Acting Consul Lang, 5 Ağustos 1864.

¹¹⁷³ *Cotton Supply Reporter*, No. 179, 1 Aralık 1868: Turkey.

¹¹⁷⁴ Batı Anadolu için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton, from the Smyrna Mail; *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from the Levant Herald.

Cotton Supply Reporter, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹¹⁷⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 117, 1 Ekim 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from the Smyrna Mail. İzmir Valisinin kendisine merkezden bu konuda ulaşan emirname üzerine yazdığı beş on güne kadar başlanacağına dair cevap için bkz. BOA., MVL., 656/63, 5 Rebiülahir 1280 (21 Eylül 1863).

önemlidir, zira, Avrupa ülkeleri diplomatlarının kendilerine ulaşan şikayetleri, Babıali'ye ileterek önlem alınmasını istemesi, modern tarihçiler tarafından genellikle baskı veya zorlama, merkezi devletin şikayetleri gideren müdahaleleri ise zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Oysa, iktisadi konularda Tanzimatçıların, üretken sermaye lehine karar verme konusunda herhangi bir zorlamaya ihtiyaç duyacağı şüphelidir. Nitekim, kendisine iletilen şikayetlerde Babıali'deki Tanzimatçı bürokratların yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, zorunluluk nedeniyle değil, şikayetlere hak verdikleri için düzeltilmesi yoluna gittiklerini göstermektedir. Pamuk tarımını yaygınlaştırma politikası süresince, merkeze en çok ulaşan şikayetlerden bir tanesi, yerli ve yabancı sermaye tarafından kurulmak istenen pamuk temizleme ve balyalama fabrikalarının inşaatlarının geciktirilmesine dairdir. Örneğin Kıbrıs, Şam, Hayfa, Yafa ve Çanakkale'de kurulmak istenen çırçır fabrikaları konusunda yerel yetkililer güçlük çıkartarak işlerin ilerlemesini yavaşlatmaktaydı. Bununla birlikte merkezi devlete şikayetlerin ulaşmasıyla, Babıali sermayedarlar lehine karar vermiştir.¹¹⁷⁶ Serez taraflarında çırçır fabrikası kurulması konusunda, “hükümet-i mahalliye” tarafından zorluk çıkarılan bir İngiliz tüccarın şikâyeti üzerine Bâbıali “işbu fabrikaların inşası oralarca pamuk mahsulünün bi's-suhule tathirini ve bundan hasıl olacak menafi'in teksirini mucib olacağı bedihiyattan” olduğu için yerel yetkililerin zorluk çıkarmamalarını istemiştir.¹¹⁷⁷ Daha önce de belirtildiği üzere, Babıali, yerli veya yabancı sermayedarlar tarafından ruhsat başvurularının tamamını, tekel imtiyazı talep etmemek ve Osmanlı kanunlarına uymak kaydıyla,¹¹⁷⁸ kabul etmekte ve İngiliz

¹¹⁷⁶ BOA., HR.TO., 241/62, 16 Aralık 1864; FO 78/1857, No. 154, William Stuart'tan Lord Russell'a, 27 Mart 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864; Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865; Consular Despatches.

¹¹⁷⁷ BOA., HR.MKT., 497/31, 4 Cemaziyelevvel 1281 (5 Ekim 1864). Bu konuda pek çok örnek bulunmaktadır. Bunların bir kısmı için bkz. BOA., A.MKT.UM., 812/76, 24 Cemaziyelevvel 1281 (25 Ekim 1864); BOA., A.MKT.UM., 806/67, 28 Rebiülahir 1281 (30 Eylül 1864); FO 78/1856, No. 70, William Stuart'tan Lord Russell'a, 14 Şubat 1865; BOA., HR.TO., 244/77, 11 Ekim 1868; *Cotton Supply Reporter*, No. 182, 1 Mart 1869; Proceedings of the Executive Committee.

¹¹⁷⁸ Ruhsat verilmesine dair kararların tümünde şu şartlar yer almaktaydı: “...kâr ve zararı kendisine aid olarak saltanat-ı seniyyenin fabrikalar hakkında müesses olan kaffe-i nizamât-ı maliye ve zaptiyesine halen ve istikbalen tabiyet etmek ve kazgan resmi olarak Nafia Nezaret-i Celilesi veznesine on aded Osmanlı lirası vermek şeraitiyle mezkur fabrikanın inşasına ruhsat itası beyan olunmuş ve memalik-i mahruse-i hazret-i padişahide bu misillü fabrikaların teksiri muhassenatı mucib olarak şerait-i muharrerede dahi yolunda ve usul ve emsali dairesinde bulunmuş olmağın nezd-i sami-i asafanelerinde dahi rehin-i tensib buyurulduğu halde şerait-i mezkurenin derci ve bir gûne imtiyaz ve inhisar iddia olunmamak şartının dahi ilavesi ile ruhsatı havi bir kıta ferman-ı alinin...” BOA., İ.MVL., 521/23412, lef 6, 1 Cemaziyelelahir 1281 (1 Kasım 1280); BOA., İ.MVL., 524/23534, lef 6, 1 Şaban 1281 (30 Aralık 1864); vd.

burjuvazi tarafından da bu “liberal” tutum övülmekteydi.¹¹⁷⁹ Tanzimatçıların bu konudaki görüşü son derece açıktı. Bu tarz yatırımlar “servet-i memleket ve ahaliyi müstelzim”¹¹⁸⁰ olduğundan “pamuk mahsulatının ilerlemesi hakkında her türlü teshilatın icrası mukarrer”di.¹¹⁸¹

Babıali'nin açıkça pamuk ziraatını geliştirmeden yana koyduğu tavır nedeniyle, zaman zaman kanuna aykırı olsa dahi, iktisadi fayda önde tutularak, mevcut kanuna aykırı davranıldığına şahit olunmaktadır. Böyle bir durum Aydın'a iki saat mesafede bulunan Alagöz Değirmeni isimli bölgede İzmir Pamuk Komisyonu üyelerinden İngiliz tüccar ve toprak sahibi Rees'in pamuk temizlemek amacıyla inşa etmekte olduğu fabrikanın, ruhsatı bulunmadığı gerekçesiyle yerel yetkililer tarafından inşasının durdurulmasında yaşanmıştır. Mevcut kanunlara göre, gerçekten de yerel yetkililer ruhsatsız başlayan fabrika inşasını durdurma hakkına sahiptir. Kanunun bu konuda son derece açık olmasına karşın, Babıali, iktisadi faydayı ön planda bulundurarak karar vermiştir:

“...bazı tebaa-yı ecnebiye canibinden böyle pamuk fabrikası inşa olunmakta bulunmuş olup vakıa memalik-i hazret-i şahanedede bila-ruhsat fabrika inşası memnua-yı resmiye tahtında bulunmuş olduğundan ve şu kadar ki işbu pamuk ziraatının teksiri servet-i memleket ve ahaliyi müstelzim olacağı cihetle muhassenat-ı adidesi derkar bulunduğundan keyfiyet ticaret nezaret-i celilesiyle lede'l-muhabere mumaileyh Mister Rees böyle canib-i hükümete müracaat etmeksizin hodbehod fabrika inşasına ibtidarı kaide-yi miriyeye mugayir görünerek gerek bunun ve gerek İzmir'de böyle bila-ruhsat inşasına teşebbüs olunan fabrikaların men'-i inşası lazım gelir ise de İzmir ve Aydın gibi az vakitte külliyetli pamuk hususa getireceğinden şüphe olmayan mahallerde mumaileyhin ahaliye suret-i istimalini tarif edeceği öyle küçük makineler bi't-tabi ihtiyacat-ı umumiye-i mahalliyeden vefa edemeyerek memleketin her ne vakt olsa büyük fabrikalara muhtac olacağı cihetle bad-ez-in bu tarafa müracaatla usul ve kaidesine tatbikan ruhsat almaksızın hiç kimesneye izin verilmemek ve yalnız İzmir ve Aydın'da inşasına bed'en olunmuş olan salüfü'z-zikr pamuk fabrikalarının sahibine dahi usulü vechle buradan ruhsatname verilmek üzere ittimam ve ikmal-i inşasına mümanaat olunmaması muvafık-ı hal ve maslahat olacağı beyan ve işar olunmuş (...) mezkur pamuk fabrikalarının ikmaline mümanaat olunmayarak keyfiyyetin Aydın kaymakamlığına dahi taraf-ı valalarından sürat-ı işarı lazım geleceği ve pamuk fabrikalarının umumu hakkında hem mahallince bir gûne mahzur ve müşkülât-ı daimi olmayacak ve hem de şu ziraatın teksiri ve tevsî'ini mucib olacak surette bir kaide tayin ve ittihazı nezaret-i müşarünileyha ile derdest-i muhabere ve

¹¹⁷⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Progress of Cotton Cultivation in Turkey.

¹¹⁸⁰ BOA., HR.MKT., 411/46, 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862); BOA., HR.MKT., 408/82, 30 Ağustos 1862; BOA., İ.MVL., 516/23258, lef 5, 9 Rebiülahir 1281 (11 Eylül 1864); BOA., İ.MVL., 516/23256, lef 6, 16 Rebiülahir 1281 (18 Eylül 1864); vd.

¹¹⁸¹ BOA., HR.MKT., 411/47, 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862).

tasmim idüğünden kararı bundan böyle her tarafa neşr ettirileceği sırada taraf-ı valalarına dahi bildirileceği....”¹¹⁸²

Fakat burada belirtmekte fayda var ki tıpkı Bursa’da çırçır ve balyalama fabrikalarının kuruluşu konusunda, yerel yetkililerin her türlü kolaylığı sağlaması gibi,¹¹⁸³ Aydın kaymakamı Ali Kemal Efendi ile İzmir Valisi Mehmed Reşid Paşa’nın fabrikanın kuruluşu için çaba harcadıkları görülmektedir.¹¹⁸⁴ Bununla birlikte, kanunun açıkça ihlali anlamına gelen ruhsatsız fabrika inşasına başlanması konusunda alttaki idarecilerin inşaatı durdurarak mesuliyeti kaymakam ve valiye bırakması karşısında, Babıali’den görüş almaktan başka bir şey yapamamışlardır. Bu tarz şikayetlerin önüne geçmek üzere, daha önce 1862 yılında Safvet Efendi tarafından yayımlanan bir emirnameye benzer içerikle 1867 yılında başka bir emirname daha eyaletlere gönderilerek, yerel yetkililere fabrika inşalarında gecikmeleri önlemek için ruhsat verme yetkisi verildiği tekrarlanmıştır.¹¹⁸⁵ Babıali, kanuna uygun olmayan bazı durumlarda ise yatırımcılara, nasıl bir yol izleyebilecekleri konusunda yol göstermekteydi. Bir şirket kurarak, Kayseri’ye bağlı Develi kazasındaki Çomaklı karyesinde üç bin dönüm genişliğinde pamuk ziraatına elverişli halî bir arazide pamuk tarımı yapmak üzere başvuran, Osmanlı tebaasından ve aynı karye halkından on iki Ermeni’nin başvurusu, arazinin kanunen bir şirket üzerine tahsis edilemeyeceği belirtilerek reddedilmişse de, bahsedilen arazinin, şirket hissedarlarının kendi isimlerine tapu ile verilebileceği ve bunun için de her şeyden önce nizamına uygun bir müzayede yapılması gerektiği bildirilmiştir. Dolayısıyla, şirket hissedarları bu yolla araziyi bireysel olarak üzerlerine almak kaydıyla aynı arazide pamuk tarımı yapabileceklerdir.¹¹⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde, iklim özelliklerini bir kenara bırakacak olursak, pamuk ekiminin yaygınlaşmasında önemli etkenlerden bir tanesi, daha önce belirtildiği üzere, yerel aktörlerin konumlanışıydı. Pamuk tarımına uygun olan her

¹¹⁸² BOA., HR.MKT., 419/82, 14 Cemaziyelahir 1279 (7 Aralık 1862). Bu konuda ayrıca bkz. BOA., HR.MKT., 420/2, 14 Cemaziyelahir 1279 (7 Aralık 1862); BOA., HR.MKT., 420/61, 21 Cemaziyelahir 1279 (14 Aralık 1862).

¹¹⁸³ *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865: Consular Despatches.

¹¹⁸⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Progress of Cotton Cultivation in Turkey.

¹¹⁸⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 158, 1 Mart 1867: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 158, 1 Mart 1867: Facilities for Cleaning Cotton.

¹¹⁸⁶ BOA., İ.MVL. 451/120, lef 1, 1 Rebiülahir 1281 (2 Eylül 1864) ve lef 2, 2 Cemaziyelevvel 1281 (21 Eylül 1280). Niğde sancağından yapılan benzer bir başvuru ve başvuruya verilen cevap için bkz. BOA., MVL., 452/43, 14 Cemaziyelevvel 1281 (15 Ekim 1864).

bölgede, pamuk ekimine yönelik ilgi olduğundan yeterince bahsedildi. Fakat bazı bölgeler vardı ki, merkezi devletin temsilcileri yönettikleri bölgelerde pamuk tarımının gelişmesi için çok fazla çaba sarf ederken, bazı bölgelerde yeterince çabanın gösterilmediği İngiliz konsoloslar tarafından anlatılmaktadır. Örneğin henüz 1861 yılında, Tırhala Mutasarrıfı Tayyib Paşa, bu konuda İngiliz konsolos yardımcısı Henry Suter'le iş birliği yapmıştır. Mutasarrıfın yardımıyla birlikte, MCSA'dan Henry Suter'e gönderilmiş olan Amerikan pamuğu tohumları ve pamuk tarımı üzerine hazırlanmış broşürler kolaylıkla dağıtılmıştır.¹¹⁸⁷ Fakat pamuk tarımının teşviki konusunda en çok öne çıkan ve İngilizler tarafından övgüyle bahsedilen valilerin başında, Edirne Valisi Kıbrıslı Mehmed Paşa gelmektedir.

Sadrazamlıktan azlinin ardından Edirne'ye vali olarak gönderilen Kıbrıslı Mehmed Paşa, sadrazamlığı döneminde pamuk tarımını yaygınlaştırmaya gösterdiği ilgiyi Edirne'de de sürdürmüştür. Londra sefiri aracılığıyla MCSA ile ilişki kuran Mehmed Paşa, Manchesterlı kuruluş vasıtasıyla doğrudan pamuk tohumu temin etme yoluna gitmiştir. 1861 yılında Edirne'deki İngiltere konsolosuna MCSA tarafından gönderilerek deneysel ekimi yapılan Amerikan pamuk tohumunun başarılı netice verdiğine şahit olan vali, bu defa, gideri eyalet hazinesinden karşılanmak ve eyaletteki çiftçilere ücretsiz dağıtmak amacıyla on iki ton aynı cinsten tohum talep etmiş ve Liverpool şehrindeki Osmanlı şebkenderi Pierre Mussabini aracılığıyla Edirne'ye gönderilmesini istemiştir.¹¹⁸⁸ Eyaletin önde gelen toprak sahiplerini pamuk tarımı konusunda ikna etmeyi başaran Mehmed Paşa'nın bir diğer faaliyeti ise İzmir Pamuk Komisyonu'nu model alarak Edirne'de bir pamuk komisyonu kurmasıdır.¹¹⁸⁹ Benzer şekilde Türkçe, Bulgarca ve Rumca hazırlattığı doğru pamuk tarımının nasıl yapılması gerektiğine dair yönergeleri eyalet genelinde dağıtarak, sancak ve kaza idarecilerine pamuk tarımı konusunda halkı teşvik etmek için her türlü çabayı göstermeleri ve halka

¹¹⁸⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 69, 1 Temmuz 1861: Encouraging Report From Thessaly; *Cotton Supply Reporter*, No. 94, 15 Temmuz 1862: Thessaly.

¹¹⁸⁸ BOA., HR.SFR.3., 69/43, 23 Ekim 1862; BOA., HR.SFR.3., 70/22, lef 6, 15 Kasım 1862; *Levant Herald*, No. 40, 5 Kasım 1862; *Levant Herald*, No. 47, 27 Aralık 1862.

¹¹⁸⁹ FO 195/771, No. 21, J. E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 28 Temmuz 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 102, 15 Kasım 1862: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 107, 2 Şubat 1863: Turkey – Cotton Culture in European Turkey, by J. E. Blunt; *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Turkey; *Levant Herald*, No. 40, 5 Kasım 1862; *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: European Turkey.

gerekli yardımları sunmaları konusunda kesin emirler göndermiştir.¹¹⁹⁰ Büyük toprak sahiplerinin ilgisi, Valinin çabaları ve İngiltere konsolosunun gayretleriyle, Edirne’de pamuk ekilen arazi 1863 yılında, bir yıl önceye göre beş kat artarak, 10.000 akreye ulaşmıştır.¹¹⁹¹

Benzer şekilde İzmir valisi Mehmed Reşid Paşa¹¹⁹² ve Anadolu müfettişi olarak görev yapan ve sorumluluk bölgelerinde pamuk tarımının yaygınlaştırılması için büyük çaba gösteren Ahmed Vefik Efendi de İngilizlerin övgüye layık gördüğü bürokratlardır. Konsolos D. Sandison’un belirttiğine göre, tarım için uygun olan her arazide Ahmed Vefik Efendi’nin dağıttığı pamuk tohumları, onun etkili teşvik çabalarıyla ekilmiştir.¹¹⁹³ Bir başka örnekte ise Sakız kaymakam ve meclisince, 1862 yılında pamuk tarımını geliştirmeye yönelik eyaletlere gönderilen beyannameye cevap olarak, Sakız adasında pamuk yetiştirmeye uygun halî arazi olmadığı bildirilmiştir. Cevabın bu minvalde olmasının, gerçeği yansıtmadığını belirten Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti Mutasarrıfı Ahmed Paşa, “mütalaa-yı çakeraneme göre cezire-i mezkûr kocabaşları esası bilinmeyen bir imtiyaz sözü serdiyle ekser tebligata bu makule menafi’i en evvel memlekete ait olan mevad-ı nafiaya muhalefete hodbehod icra-yı nüfuza alışmış”tır diyerek kocabaşları suçlamaktadır. Paşa, adada pamuk ekmeye elverişli yeterince boş arazi bulunduğu ısrar ederek, kati emirname gönderilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹¹⁹⁴ İngiltere büyükelçisi Henry L. Bulwer de yukarıdaki yorumun yapıldığı tarihe yakın bir zamanda ziyaret ettiği Sakız adası halkı ve meclisiyle ilgili, para harcayarak mevcut durumlarını daha iyi hale getirmek için hiçbir şey yapmadıklarından bahsetmekteydi. Piskoposun, Bulwer’e söylediğine göre, meclisin

¹¹⁹⁰ FO 195/771, No. 21, J. E. Blunt’tan Henry L. Bulwer’e, 28 Temmuz 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: European Turkey.

¹¹⁹¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: European Turkey.

¹¹⁹² *Levant Herald*, No. 145, 24 Aralık 1861; *Cotton Supply Reporter*, No. 104, 15 Aralık 1862: Progress of Cotton Cultivation in Turkey.

¹¹⁹³ FO 78/1865, W. Sandford’dan H. Layard’a, 2 Ocak 1865’e melfufen: D. Sandison’dan Lord Russell’a, 7 Haziran 1864.

¹¹⁹⁴ BOA., MVL., 409/23, lef 1, 1 Receb 1279 (23 Aralık 1862) ve lef 2, 23 Receb 1279 (14 Ocak 1863).

büyük çoğunluğunu oluşturan Rumlar, herhangi bir iş için para verebildiklerini gören devletin kendilerinden daha fazlasını talep etmesinden korkmaktaydı.¹¹⁹⁵

Amerikan İç Savaşı'na denk gelen dönemde, 1862 yılında yayınlanan beyannameye de uygun bir şekilde, yol yapım çalışmalarına hız verildiğine şahit olunmaktadır. Bu konuyu yakından takip eden *Levant Herald* gazetesi, yapımına başlanılan yollar hakkında okuyucusuna bilgi vermekteydi. Gazetede ki haberlere göre, Anadolu'da Amasya, Çankırı, Samsun, Kastamonu, Geyve ve Bursa, Adalarda Midilli ve Kıbrıs, Rumeli'de Varna'dan Rusçuk'a, Rusçuk'tan Tırnova'ya ve Silistre'ye, Konitza'dan Bosna ve Hersek'i birbirine bağlayacak birer karayolunun yanı sıra, Vidin, Filibe, Niş ve Yanya'da yol yapım çalışmalarına başlanmış veya başlanacaktır.¹¹⁹⁶ 1864 tarihli bir belgede İmparatorluğun farklı bölgelerinde ilerlemekte olan yol inşasıyla ilgili "Saye-i mamuriyyet-vaye-i hazret-i padişahide tesviye-i turuk ve maabirin menafi'ni memalik-i şahane ahalişi tamamıyla derk ve izân eylediklerinden her tarafta bir büyük şevk ve hahiş ile yollar yapılmakta ve bir taraftan dahi esbab-ı tevsî'ine çalışmakta olduğuna ve işin bu suretle büyümekte olmasına nazaran turuk ve maabir mesalihinin merkez-i müzakere ve idaresi olan Meclis-i Maabirin ıslah-ı ahvaliyle bir kat daha kuvvetlendirilmesi lazım geldiği gibi ahali-i memleket yollarda imece ile çalışmakta vesair devletlerde milyonlar sarfiyla yapılabilecek yolları devlete bar olmayarak vücuda getirmekte (...)" olduklarından bahsedilmekteydi.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁵ FO 78/1739, Seperate, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 30 Ekim 1863. 1853 yılında, İngiltere'nin Midilli Konsolos Yardımcısı Charles Thomas Newton ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti Valisi Tepedelinizade İsmail Paşa, Sakız'ın ileri gelenleriyle benzer bir tartışmayı yol inşası meselesi üzerinden yaşamışlardır. Anılarında bu ilginç diyaloga yer veren Newton şu cümleleri kaleme almıştır: "İki ileri gelene, iç bölgelerdeki ürünleri limana taşımak için neden düzgün yollar ve köprüler yapmadıklarını sordum. İki muhterem beyefendi, ataları için yeterince iyi olan yolların kendileri için de yeterince iyi olduğunu düşündüklerini belirttiler. Bunun üzerine Paşa, onların kafasını oldukça karıştıran soruyu (...), lokomotif ve elektrikli telgrafı Adem'in mi icat ettiğini sordu." Bkz. Newton (1865/II: 216).

¹¹⁹⁶ *Levant Herald*, No. 20, 15 Haziran 1864; *Levant Herald*, No. 20, 15 Haziran 1864; *Levant Herald*, No. 25, 20 Temmuz 1864; *Levant Herald*, No. 30, 24 Ağustos 1864; *Levant Herald*, No. 41, 9 Kasım 1864; *Levant Herald*, No. 46, 14 Aralık 1864; *Levant Herald*, No. 47, 21 Aralık 1864; *Levant Herald*, No. 51, 18 Ocak 1865; *Levant Herald*, No. 13, 26 Nisan 1865; *Levant Herald*, No. 42, 15 Kasım 1865. 1863 yılının Haziran'ında Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın, İmparatorlukta inşası tamamlanmış ve devam etmekte olan yollara dair, İngiliz sefirine verdiği liste için bkz. FO 78/1736, No. 270, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 11 Haziran 1863.

¹¹⁹⁷ BOA., İ.MMS., 29/1241, lef 10, 5 Cemaziyelevvel 1281 (6 Ekim 1864).

Pamuk tarımını geliştirme çabalarında bölgeler arasında görülen farklılıklara benzer şekilde, yol inşalarında da başarılı ve başarısız sonuçlar görülmekteydi. Makedonya'daki İngiltere Konsolosu Wilkinson'un 1868'de belirttiğine göre, ulaşımı geliştirmenin öneminin tamamen farkında olan merkezi devlet, 1864 yılında arabalı taşımaya uygun yollar yapımı konusunda emir göndermiş ve yerel idare tarafından halktan bu amaçla para toplanmıştır, fakat yerel yöneticiler toplanan paraları başka alanlara harcamayı tercih etmiş yahut görevlendirilen kişilerin yaptığı yolsuzluklar nedeniyle toplanan paranın bir kısmı kaybolmuştur. 1864'ten itibaren geçen dört yılda halktan neredeyse 300.000 sterlin toplanmışsa da yapılan yol 10 mili bulmamaktadır.¹¹⁹⁸ Diğer taraftan Edirne valisi Aziz Paşa'nın yol inşası konusundaki gayretleri övülmektedir.¹¹⁹⁹ Fakat, 1860'ların ilk yarısında yol inşası konusunda iki başarılı bürokrat öne çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi Anadolu müfettişi Ahmed Vefik Efendi, diğeri ise Niş ve Tuna valilikleri yapan Midhat Paşa'dır.¹²⁰⁰

1857 yılında bir İngiliz iktisatçının, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ihtiyacının ne olduğu sorusuna "En çok ihtiyacımız olan yollar. Kentlerimizde bir mili bir saatte yürümenize neden olan taşlarla dolu, kırsalda ise zemine bağlı olarak kayalık, taşlık veya çamurlu geçitlerimiz var yalnızca. Kentlerimizin çok yakınındaki araziler dışında, köylüler ürünlerini pazara ulaştıramadıkları için, arazinin yarısı bile ekili değil. Bu nedenle yalnızca kendi tüketimi için üretiyor. Tam anlamıyla bir proletarya; yalnızca nüfusa katkı yapıyor, kendi refahına değil"¹²⁰¹ diye cevap veren Ahmed Vefik Efendi, 1863 yılında müfettiş olarak bulunduğu Bursa'da, civar yolların ve köprülerin kötü durumundan bahsederken, köylülerin kış mevsiminde, köprülerin harap durumu nedeniyle, mahsullerini kente götürerek satamadığını hem ürünlerinin zarar gördüğünü hem de şehirde, ekmek gibi temel tüketim mallarının fiyatlarının arttığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra, Bursa'da ipekçiliğin yaygın bir geçim kaynağı olduğu ve mahsullerin hem İstanbul'a hem de Avrupa'ya satıldığı için bir telgraf hattına şiddetle ihtiyaç duyulduğunu ve yapımına başlanan telgraf hattının Bursa'dan Bilecik'e

¹¹⁹⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 176, 1 Eylül 1868: Turkey. Selanik'ten benzer bir yorum için bkz. FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863.

¹¹⁹⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey.

¹²⁰⁰ Midhat Paşa'nın, valilikleri sırasında yol inşaatı ile ilgili faaliyetleri 3.3. Bölüm altında kısaca anlatıldığı için tekrar burada bahsedilmeyecektir.

¹²⁰¹ Senior (1859: 16, 17).

vardığını belirtmektedir.¹²⁰² Görüldüğü üzere hem yolların kötü halde bulunması hem de telgraf hattı döşenmesi konusunda Ahmed Vefik Paşa'nın ilk referans noktası üretim ve ticarettir. Pamuk tarımını geliştirme kapsamında yolların yapımına önem verilecek olmasının da etkisiyle, Ahmed Vefik Efendi bir yandan pamuk tarımını geliştirmek üzere politika yürütürken,¹²⁰³ diğer yandan iktisadi üretimin tümü üzerinde etkili olacak yolların yapımına ağırlık vermekteydi.

Levant Herald için Bursa'dan mektup kaleme alan bir Avrupalı, Bursa'da altyapı inşaatları için gösterdiği gayret nedeniyle Ahmed Vefik Efendi'yi, iyi ve çalışkan bir yöneticinin işbaşına getirildiğinde ilerlemenin ne kadar hızlı olabileceğine örnek olarak göstermekteydi. Mektup sahibine göre Vefik Efendi, yozlaşmış ve tembel yöneticileri görevden alıyor ve onların yerlerine aktif ve zeki insanları atıyordu.¹²⁰⁴ Bu sayede İzmit ve Karasi gibi bölgelerin çehresi değişmeye başlamış, yollar ve köprüler inşa edilmiş, bataklıklar kurutulmuş¹²⁰⁵ ve yeni iktisadi kaynaklar ve imkanlar ortaya çıkmıştır. Ahmed Vefik sayesinde müfettiş olarak sorumlu kılındığı bölgeler artık çağın gerisinde kalmayacaktır. Bursa'dan Kütahya'ya kadar yapılmakta olan kusursuz yol sayesinde İmparatorluğun engin bir arazisi ticarete açılmaktadır. Bunun yanı sıra, Gemlik-Bursa, Balıkesir-Bandırma ve Mudanya-Bursa arasında, fazlasıyla ihtiyaç duyulan yolların inşaatı tamamlanarak işlemeye başlamıştır.¹²⁰⁶ Diğer taraftan, Ankara ile İznik arasında bir yolla bağlamak için bölgeyi incelemek üzere mühendisler görevlendirmiştir. Çiftçilere, zeytinyağı, tahıl ve pamuk gibi ürünlerini kolaylıkla limanlara ulaştırmalarını

¹²⁰² BOA., İ.DH., 519/35361, 20 Cemaziyülahır 1280 (2 Aralık 1863).

¹²⁰³ Ahmed Vefik Efendi, Balıkesir'de 1864 yılında açılması planlanan pamuk sergisi için büyük bir alanın da bulunduğu, pamukları muhafaza etmek için iki büyük kargir ambar inşa ettirmiş, pamuk temizleme ve balyalama amacıyla yapılan başvurulara ruhsat vermiş, çiftçilere olabildiğince ücretsiz pamuk tohumu dağıtmıştır. Bkz. FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Extract from a Despatch from Mr. Consul Sandison to H. Bulwer, 20 Ağustos 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 121, 1 Şubat 1864: Consular Despatches; *Cotton Supply Reporter*, No. 127, 1 Ağustos 1864: Consular Despatches.

¹²⁰⁴ Bakaya vergileri tahsilde yeterli gayreti göstermediği gerekçesiyle Niğde Kaymakamı Galib Paşa'nın azledilmesinin Ahmed Vefik Efendi tarafından istenmesine dair bkz. BOA., MVL., 669/72, 7 Şevval 1280 (16 Mart 1864). Bürokratların yolsuzluk ve rüşvet almalarıyla ilgili bir örnek için bkz. BOA., MVL., 688/11, lef 2, 7 Rebiülahır 1281 (9 Eylül 1864).

¹²⁰⁵ İzmit sancağı dahilinde Sarıçayır kazasında, daha önce meskun olmasına rağmen bataklık hale gelmesiyle boşalmış olan çevresindeki kazalar da dahil olmak üzere doksan dört bin dönüm tahmin olunan bataklık arazinin kurutulması nedeniyle oralara muhacir iskânının mümkün olduğuna dair bkz. BOA., MVL., 664/27, lef 2, 14 Receb 1280 (25 Aralık 1863).

¹²⁰⁶ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Extract from a Despatch from Mr. Consul Sandison to H. Bulwer, 20 Ağustos 1864.

sağlamak amacıyla düzgün şekilde yapılmış arabalar temin etmek üzere gerekli hazırlıkları tamamlamıştır. Üstelik Vefik Efendi, bölgeye canlılık veren bütün bu girişimlerini merkezi veya yerel hazineden bir lira bile almadan başarmıştır. Bütün bunları sağlamak amacıyla başvurduğu tek kaynak, devlete uzun süredir olan vergi borçlarını toplamaktan ibarettir. Yazara göre, ulusların endüstriyel tarihi, yolların yapılması ve bölgelerin kaynaklarının geliştirilmesi ile ürünlerin kentler arasında ve iç bölgelerden kıyılara ulaşımının kolaylaştırılması, doğal olarak ardından ticaretin gelişmesi ve refahın artmasını getirir.¹²⁰⁷ Bursa’da ikamet etmesine rağmen birkaç aydır Bursa’dan uzak kalmış bir başka Avrupalı, Ahmed Vefik Efendi’nin Bursa’daki faaliyetlerine dair, *Levant Herald*’daki mektubu okumasına rağmen, Bursa’ya tekrar dönene kadar değişimin boyutlarını algılayamamış ve kente döndüğünde şahit olduğu dönüşüme inanamamıştır.¹²⁰⁸ İngiltere’nin Bursa konsolosu D. Sandison, Ahmed Vefik Efendi’nin çabalarıyla ilgili, Osmanlı Devleti’nin diğer bürokratları da onun gösterdiği çabayı gösterirlerse, gerçek ve büyük bir ilerleme yaşanır diyerek övgü dolu sözler etmektedir.¹²⁰⁹

Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk tarımının yeterince gelişmemesine neden olan bir diğer problem ise ekonominin üretken alanlarına yatırım için ayrılan sermayenin kısıtlılığıydı. Pamuk üretiminin ve pamuk temizleme ve balyalama işlerinin son derece kârlı hale gelişiyse,¹²¹⁰ hazırda bekleyen bir miktar sermayenin bu alanlara yönlendirildiğine şahit olunmaktadır. Örneğin, meşhur sarraf Baltazzi ailesinden Aristidi Bey tarafından Karesi Sancağı’ndaki Kırkağaç nahiyesinde, Manisa ileri gelenlerinden ve meclis azasından Hacı Muradzade Mehmed Efendi tarafından Manisa Yeni Cami civarında pamuk temizleme maksadıyla birer fabrika inşa edilmiştir.¹²¹¹ Fakat yine de bir bütün olarak bakıldığında, bu kadar geniş bir İmparatorlukta pamuk tarımını yaygınlaştırmanın en önemli yolu, kısmî bir sermayeden fazlasının bu alana

¹²⁰⁷ *Levant Herald*, No. 14, 4 Mayıs 1864.

¹²⁰⁸ *Levant Herald*, No. 26, 27 Temmuz 1864.

¹²⁰⁹ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Extract from a Despatch from Mr. Consul Sandison to H. Bulwer, 20 Ağustos 1864.

¹²¹⁰ Pamuk tarımı arttıkça, pamuk temizleme makinelerine yönelik talebi artırdığı ve mevcut makinelerin bu talebi karşılamadığı görülmektedir. Doğal olarak, makinelere yönelik taleple birlikte pamuk temizleme ücretlerinde de büyük bir artış meydana gelerek, örneğin Batı Anadolu’da 125 librelük pamuğu temizleme ücreti 20 şiline kadar yükselmiştir. *Cotton Supply Reporter*, No. 147, 2 Nisan 1866: Turkey.

¹²¹¹ BOA., İ.MVL., 516/23256, 23 Rebiülahir 1281 (25 Eylül 1864); BOA., İ.MVL., 524/23534, 1 Şaban 1281 (30 Aralık 1864).

aktarılmıştır. Örneğin sulama, drenaj, gübreleme, toprağı hazırlamak için kullanılacak modern tarım aletleri gibi yatırımlar, pamuk üretiminde verimliliğı yükseltmekteydi. Dolayısıyla, pamuk fiyatlarında düşüş gerçekleşse de yatırılacak sermaye ile aynı emekle daha fazla ürün alabilmek mümkün olacaktır. Bazı büyük toprak sahiplerinin, işgücünü azaltacak alet ve makinelere sermaye yatırdıkları görülmektedir. Nitekim, İmparatorluğun pek çok bölgesinde pamuk tarımının yaygınlaşması ve işgücüne yönelik artan talep, işçi ücretlerinin yükselmesine neden olmuştur.¹²¹² Tarım işçisi ihtiyacı genellikle dağlık bölgelerden gelen mevsimlik işçiler aracılığıyla karşılanmaya çalışılmaktaydı. Bölgelere göre değişmekle birlikte, Bulgarlar, Hırvatlar, Arnavutlar, Kürtler, Lazlar ve Ege Adaları'ndan gelen Rumlar işgücü arzının asıl kaynağı gibi görünmektedir. Dağlık bölgelerde tarım faaliyetinin kısıtlılığı, mevsimlik işçi olarak çalışanlar için önemli bir ek gelir kaynağı sağlamaktadır.¹²¹³ Bursa, Batı Anadolu, Makedonya ve Edirne'de pamuk tarımının sunduğı kârlılığın artışı, bazı büyük toprak sahiplerinin, işgücü ihtiyacını azaltacak modern tarım aletleri ve makineleri ithal etme yolunda ikna etmiştir. Selanik yakınlarında zengin bir toprak sahibi, İngiltere'den buharlı pulluk siparişi verirken, Edirne'de önde gelen büyük toprak sahiplerinden Şerif Bey'in ithal ettiği "Picksley and Sims" marka orak makinesinden, diğer toprak sahiplerini de oldukça etkileyecek denli iyi sonuç elde edilmiştir.¹²¹⁴ Bu tarz tarım aletlerinin işgücünü azalttığını kanıtlayan deneyler de yapılmaktaydı. Böyle bir tecrübeyi aktaran Hüdavendigar Eyaleti Ziraat Müdürü Zohrab, altı yüz kişinin on beş günde bellebileceğı Tarus oğlu Hoca Bagos'un yüz elli dönümlük çiftliğini,

¹²¹² BOA., HR.SFR., 91/13, lef 3, 23 Temmuz 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton, Smyrna, 3 Eylül 1864. Günlük işçi ücretinin, Batı Anadolu'da 1866 yılında, 24 ilâ 36 penny arasında değiştiğı belirtilmektedir. *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office. Çanakkale'de yükselen işçi ücretleri için bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Extracts from a Report of a Visit to the Troad and Island of Mitylene, by Mr. Abbott, 26 December 1864.

¹²¹³ FO 195/771, No. 30, Robert William Cumberbatch'tan Henry L. Bulwer'e, 31 Temmuz 1863; FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863; FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863; *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Extracts from a Report of a Visit to the Troad and Island of Mitylene, by Mr. Abbott, 26 December 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 176, 1 Eylül 1868: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²¹⁴ BOA., HR.SFR., 91/13, lef 2, 23 Temmuz 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adrianople, by Vice-Consul Blunt, 25 Temmuz 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Dardenelles, by Consul Randall Callander; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Thesally-Larissa and Volo, by Consul Suter, 15 Ağustos 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Macedonia, by Consul Wilkinson; *Cotton Supply Reporter*, No. 120, 1 Ocak 1864: Cotton Cultivation in Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 147, 2 Nisan 1866: Proceedings of the Executive Committee.

Avrupa'dan getirilen ziraat aleti, bir at ve bir işçi yardımıyla, yirmi günde tamamlayabildiğini belirtmekteydi.¹²¹⁵ Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu genelinde, İngiliz konsolos raporlarına inanmak gerekirse, ortakçılık büyük toprak sahipleri açısından yaygın kullanılan bir işgücü temin sistemi olarak baskın yapısını sürdürmekteydi.¹²¹⁶

Küçük köylü üreticileri için bu tarz yatırımlar hem imkânsız hem de anlamsızdır. Zira, üretim alanını genişletecek sermayesi olmadığı gibi, var olan küçük arazisine yatırım yapması da anlamsızdır. Pek çok küçük üretici, halihazırda arazisinde ayırdığı belli bir alanda yaptığı pamuk tarımı için ekstra işgücüne ihtiyaç duymuyor, asıl üretimi ise kendileri ve hayvanlarının yıl boyunca hayatta kalmak için ihtiyaç duyacağı tahıllar ve diğer temel tüketim maddelerine ayırıyorlardı. Bu nedenle, Amerikan İç Savaşı gibi, nadiren karşılına çıkan aşırı kâr elde etme fırsatları dışında, üretim örüntüleri çok fazla değişmiyordu. Suriye'deki çiftçilerin pamuk üretimi artırmak için arazilerinde tahıl üretimine ayırdıkları bölümü azalttıkları belirtilmekteydi. Dolayısıyla, çiftçilerin pamuktan sağladıkları kazanç artarken, bölgede tahıl arzının azalmasıyla tahıl fiyatları artmaktaydı.¹²¹⁷ Kısacası, küçük köylü üreticilerinin başvurduğu yöntem, verimlilik artışını sağlamaya dönük çabalardan ziyade, geleneksel ekim yöntemlerini kullanarak, mevcut arazilerinde pamuk ekilen alanı genişletmekten ibaret gibi gözükmektedir.

Dönemin gözlemcilerinin belirttiği üzere, pamuk tarımının önündeki en büyük engellerden bir tanesi, ilkel tarım aletlerinin kullanımının ve köylülerin alışkın oldukları geleneksel ekim tarzının devam ediyor oluşuydu.¹²¹⁸ Pamuk tarımında köylülerin sürdürdüğü geleneksel ekim tarzını değiştirmek amacıyla, 1863 yılından itibaren, doğru

¹²¹⁵ BOA., MVL., 646/84, 8 Şevval 1279 (29 Mart 1863).

¹²¹⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 176, 1 Eylül 1868: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²¹⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office

¹²¹⁸ BOA., HR.SFR., 91/13, lef 2, 23 Temmuz 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Latakia, by Vice-Consul Grierson, 13 Eylül 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 179, 1 Aralık 1868: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; *Levant Herald*, No. 19, 7 Haziran 1865: Cotton Cultivation in Turkey; *Levant Herald*, No. 31, 30 Ağustos 1865: Cotton Growing in Turkey.

pamuk ekim yönteminin anlatıldığı tercüme broşürlerin devlet tarafından yaygın olarak dağıtıldığı görülmektedir. Üstelik bu broşürler yalnızca Türkçeye tercüme edilmiş değildi. Aynı zamanda, dağıtıldığı bölgede nüfusun çoğunluğunun lisanına göre broşürler dağıtılmaktaydı.¹²¹⁹ Haziran 1863'te Larissa'daki İngiltere konsolos yardımcısı Henry Suter'in belirttiğine göre, merkezi devlet Teselya'daki pamuk üreticilerine dağıtılması için Türkçe ve Yunanca broşürler göndermiştir.¹²²⁰ Yine de, işgücü eksikliği nedeniyle büyük toprak sahiplerinin, sermaye eksikliği nedeniyle küçük toprak sahiplerinin, ekebileceği arazi miktarının sınırlanmakta olduğu söylenebilir.¹²²¹ İlk yıllarda görülen kısmi genişleme dışında, beş yıl süreyle vergilerden muaf tutulmasına rağmen, ilerleyen yıllarda yeni arazilerin pamuk tarımına açılmadığı görülmektedir.¹²²²

Osmanlı İmparatorluğu'nda kaliteli pamuk üretimini sekteye uğratan önemli ve ilginç bir neden ise yaşanan pamuk kıtlığının bütün pamuk cinslerinin fiyatlarını yükseltmiş olmasıdır. Yani, Amerikan pamuk fiyatları yükselirken, Osmanlı yerli pamuğunun da fiyatı fazlasıyla artmıştır. Örneğin, İngiltere yardımcı konsolosu Sandwith'in verdiği rakamlara göre Kıbrıs'ta üreticiler, 1863 yılında yerli pamuktan libre başına 16 penny, Amerikan pamuğundan 17 penny kazanmışken, 1865'te gerçekleşen fiyat düşüşüyle birlikte pamuğun libresi yerli pamuk için 12 penny, Amerikan pamuğu için 13 penny

¹²¹⁹ Cotton Supply Reporter'ın editörünün edindiği bilgiye göre Osmanlı Devleti, MCSA tarafından gönderilen broşürü beş ayrı dile tercüme ettirmiş ve İmparatorluğun her tarafına dağıtmaya çalışmaktaydı. *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 June 1863: Cotton in European Turkey.

¹²²⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: Cotton Cultivation in Thessaly. Levant Herald'da kaleme alınan bir makalede, broşürler dağıtılıyor olsa da köylüler arasındaki okuma yazma oranının düşüklüğünün bu çabanın etkisini azalttığını belirtilmekteydi. *Cotton Supply Reporter*, No. 113, 1 Haziran 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from the Levant Herald. Ayrıca bkz. FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863.

¹²²¹ FO 195/771, No. 2, Vice Consul Nailing'den Henry L. Bulwer'e, 22 Temmuz 1863; FO 195/771, No. 12, Noel Temple Moore'dan Henry L. Bulwer'e, 28 Ağustos 1863'e melfufen: Answers to Fourteen Queries Proposed by Her Majesty's Embassy at Constantinople, by Thomas B. Sandwith, Caiffa; *Cotton Supply Reporter*, No. 128, 1 Eylül 1865: Proceedings of the Executive Committee; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Levant Herald*, No. 19, 7 Haziran 1865: Cotton Cultivation in Turkey; *Levant Herald*, No. 31, 30 Ağustos 1865: Cotton Growing in Turkey; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 573; Frangakis-Syrett (2010: 111).

¹²²² *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 153, 1 Ekim 1866: Turkey.

olmuştur.¹²²³ Dolayısıyla köylüler, Amerikan pamuk tohumu ekmek yerine, alışkın oldukları, daha az emek gerektiren ve yine de büyük kâr bırakan yerli pamuğun ekimini tercih etmişlerdir. Batı Anadolu'da bazı köylüler devlet tarafından kendilerine dağıtılan Amerikan ve Mısır tohumlarını, daha fazla emek gerektirmesi nedeniyle, hayvan yemi olarak kullandıktan sonra daha az emek gerektiren yerli pamuk tohumu ekimine devam etmişlerdir.¹²²⁴ Buna, birçok bölgede köylülerin, devletin dağıttığı pamuk tohumundan ileride beklentisinin ne olacağına dair korku ve şüphesini de eklemek gerekir.¹²²⁵ Bu korkudan beslenen ve aynı korkuyu büyüten söylentilerin yayılması köylülerin şüphesini artırmaktaydı. Örneğin Edirne valisi Kıbrıslı Mehmed Paşa, yönettiği eyalette ortaya çıkan bu tarz söylentilerle başa çıkmak ve şüpheyi yatıştırmak amacıyla bir irade yayınlamak zorunda kalmıştı.¹²²⁶ Bütün bu nedenlerden dolayı, Amerikan pamuğu genellikle küçük arazi sahipleri tarafından değil, büyük toprak sahipleri tarafından tercih edilmekteydi.¹²²⁷

Çiftçileri, pamuk tarımı konusunda hayal kırıklığına uğratan ve pamuk tarımının gerilemesine neden olan bazı doğa olayları da yaşanmıştır. Amerikan İç Savaşı'nın sürdüğü dönem boyunca, pamuk ekilen birçok bölgede doğal felaketler sıklıkla görülerek pamuk mahsulünde büyük kayıplara neden olmuştur. Bazı bölgelerde daha önce benzerine rastlanmadığı söylenen yağışlar ve seller,¹²²⁸ bazı bölgelerde beş yıldan uzun süren çekirge istilaları,¹²²⁹ soğuk hava dalgaları, sıcak rüzgarlar, kuraklık, pamuk

¹²²³ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²²⁴ FO 195/771, No. 28, Charles Blunt'dan Henry L. Bulwer'e, 1 Ağustos 1863; Kasaba (2010: 127).

¹²²⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 126, 1 Temmuz 1864: Proceedings of the Executive Committee; Kurmuş (2004: 167).

¹²²⁶ FO 195/771, 1863 Trade Reports, J. E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 28 Mayıs 1863.

¹²²⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 130, 1 Kasım 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e mehfufen: Charles Calvert'ten Lord Russell, 8 Haziran 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, District of Jafa, by Consul Kayat, 26 Ağustos 1864; Frangakis-Syrett (2010: 111).

¹²²⁸ *Levant Herald*, No. 38, 19 Ekim 1864; *Levant Herald*, No. 39, 26 Ekim 1864; *Levant Herald*, No. 46, 14 Aralık 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Despatches; *Cotton Supply Reporter*, No. 135, 1 Nisan 1865: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 142, 1 Kasım 1865: Consular Despatch; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²²⁹ Bu dönem boyunca İmparatorluğun pek çok eyaletinde çekirge istilası olmuşsa da en şiddetlilerinden birisi Musul'da yaşanmaktaydı. İngiltere konsolos yardımcısı Rassam'ın belirttiğine göre, 1866 yılına

hastalıkları görülmüştür.¹²³⁰ Edirne’de yaşanan donlar nedeniyle 1864 ve 1865 yılında pamuk tarımı büyük ölçüde başarısız olmuştur.¹²³¹ Çanakkale’de ekim zamanında yaşanan şiddetli kuraklık nedeniyle 1864 yılında 14.000 akre araziye pamuk ekilerek 5.000.000 libre pamuk elde edilmişken, 1865 yılında ekilen arazi 1.000 akreye ürün ise 170.000 libreye düşmüştür.¹²³² Bağdat’ta 1863 yılında Yafa’da ise 1865 yılında, ekilen pamuk mahsulünün tamamı, 1866’da ise çok büyük bir bölümü, çekirgeler tarafından yok etmiştir.¹²³³ Selanik konsolosu ise 1862 ve 1863 yıllarında binlerce büyükbaş hayvanın ölümüyle sonuçlanan salgın hastalık nedeniyle, tarımda kullanılacak hayvan sıkıntısı çekildiğinden ve bunun pamuk tarımını da etkilediğinden bahsetmekteydi.¹²³⁴ Diğer taraftan, daha önce şahit olunmamış, pamuklara zarar veren hastalıklar ve böcekler ortaya çıkmıştır.¹²³⁵ Örneğin, Adana bölgesinde 1864 yılında pamuklara musallat olan böcekler, söylendiğine göre 120.000 balya civarında beklenen pamuk mahsulünde, beklentiyi 65.000 balyaya kadar düşürmüştür. Böceklerin, mevsimin geç bir döneminde ortaya çıkması, ekimin yenilenme imkanını da ortadan kaldırmıştır.¹²³⁶ Pamuğun çiftçi için en fazla kârlı olduğu dönemde ortaya çıkan bu tarz sorunlar, sermaye birikimini kısıtlamış, bazen isteksizce ve önyargıyla Amerikan pamuk tohumu ekimi yapan köylülerin isteksizliklerinin ve önyargılarının haklı olduğu düşüncesini tahkim eden bahaneler sunmuştur.¹²³⁷ Dolayısıyla, Amerikan tohumunu şüpheyle karşılayan köylüler, aynı tohumu tekrar ekmeye yanaşmazken, doğanın verdiği zarara maruz kalan bölgelerde, merkezi idarenin dağıttığı kıymetli tohumların da önemli bir kısmı, mahsul alınmadan yok olmuştur.

gelindiğinde, büyük zararlar veren çekirge istilası sekiz yıldır devam etmekteydi. *Cotton Supply Reporter*, No. 153, 1 Ekim 1866: Turkey.

¹²³⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 91, 2 Haziran 1862: Extract from a Report on the Trade of Thesally, for the half-year, from June 10th to December 10th, 1861; *Levant Herald*, No. 19, 7 Haziran 1865: Cotton Cultivation in Turkey; *Levant Herald*, No. 22, 29 Haziran 1864: Macedonia; *Levant Herald*, No. 31, 30 Ağustos 1865: Cotton Growing in Turkey; *Levant Herald*, No. 47, 21 Aralık 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 132, 2 Ocak 1865: Consular Despatch; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey; FO 78/1865, W. Sandford’dan H. Layard’a, 2 Ocak 1865’e melfufen: R. W. Cumberbatch’tan 26 Ekim 1864.

¹²³¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 149, 1 Haziran 1866: Turkey.

¹²³² *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²³³ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²³⁴ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Macedonia, by Consul Wilkinson; *Cotton Supply Reporter*, No. 129, 1 Ekim 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office; *Cotton Supply Reporter*, No. 131, 1 Aralık 1864: Consular Returns Received from the Foreign Office.

¹²³⁵ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton, Smyrna, 3 Eylül 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey.

¹²³⁶ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton, Smyrna, 3 Eylül 1864; FO 195/800, No. 7, Henry Skene’den William Stuart’a, 3 Mayıs 1865.

¹²³⁷ *Levant Herald*, No. 47, 21 Aralık 1864.

Pamuk tarımını yaygınlaştırmak konusunda Babiali'ye destek olan ve Babiali'nin de genellikle memnuniyetle kabul ettiği, yabancı sermayeli şirketler bulunmaktaydı. Pamuk arzı krizinin yarattığı kârlı fırsattan pay almak amacıyla büyük çoğunlu İngiltere merkezli olarak kurulmuş bu şirketler, Osmanlı çiftçisine kaliteli pamuk sağlamak, pamuk alım garantisi sunmak, bizzat pamuk tarımı yapmak veyahut çiftçilere uygun kredi sağlamak gibi amaçları hedeflemekteydi. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk tarımı yapmaya uygun pek çok bölgeye sahip olması, merkezi devletin pamuk tarımını destekleme konusunda kararlı tavrı ve zaman zaman Avrupalı sermayedarlara bu konuda yaptığı çağrı, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupalı sermayedarların gözünü çevirdikleri önemli coğrafyalardan bir tanesi haline gelmesine katkı sunmuştur. İngiltere merkezli şirketlerden bir tanesi, Londra'da bulunan ve daha önce Osmanlı Devleti'nin 1862 Londra Uluslararası Sergisi komisyonunda yer almış Miralay Mesud Bey tarafından 1863 yılında kurulmuştur.¹²³⁸ O sırada Londra'da ikamet etmekte olan Mesud Bey, pamuk tarımına karşı ilgili ve MCSA yetkilileriyle de ilişki kurmuş bir kişiydi. MCSA'nın yayın organı olan Cotton Supply Reporter'ın verdiği ilginç bir anektoda göre, Mesud Bey, henüz 1856 yılında Manchester'a giderek, şehrin ticaret odalarıyla görüşmeler yapmış, İngiltere sanayiinin pamuk temini konusunda tek bir ülkeye bağlı kalmasının taşıdığı tehlikelere karşı uyarılarda bulunmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk arzında önemli bir alternatif olabileceğini belirtmiştir.¹²³⁹ Miralay Mesud Bey'in kurduğu, yüz bin sterlin sermayeli *The Ottoman Cotton Company* isimli şirket, Karesi, Bursa ve Çanakkale merkez olmak üzere faaliyetlerini sürdürmek ve iş alanını Teselya ve Makedonya'ya da genişletmek amacındaydı. Çiftçilerle anlaşarak arazilerinin bir bölümünü pamuk tarımına ayırmalarını sağlamayı planlayan şirket, aynı zamanda çiftçilere, ürün teminatı karşılığı kredi de sağlayacaktır. Üretilen pamuğun üçte ikisini verilen borç karşılığı alacak olan şirket, aynı zamanda, kalan üçte birlik kısmını da hasattan önce satın alacaktır. Bunun yanı sıra, şirket, faaliyetini yürüteceği bölgede pamuk temizleme ve balyalama için gerekli makineler kurarak, hem çiftçilerden elde

¹²³⁸ BOA., HR.TO., 442/67, 2 Nisan 1863; BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 8, 27 Ağustos 1862.

¹²³⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 108, 16 Şubat 1863: Turkey – Mr. Cheetham and the Supply of Cotton from the Ottoman Empire.

edeceği pamuğu temizleyerek balyalayacak hem de bu hizmetten faydalanmak isteyen kişilere ücret karşılığı hizmet verecektir.¹²⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını geliştirmek üzere İngiltere merkezli bir diğer önemli şirket, yine 1863 yılında beş yüz bin sterlin sermayeyle kurulmuş, *The Asia Minor Company*'dir. MCSA tarafından da desteklenen şirket,¹²⁴¹ İzmir ve çevresinde faaliyette bulunarak, yüzde on iki faiz oranını geçmeyecek şekilde çiftçilere kredi sağlamak ve kredi sağlanan bölgelerde çırçır makineleri imal etmek için tekel talebinde bulunmaktaydı.¹²⁴² Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde görüşülen şirketin çırçır makineleriyle ilgili tekel talebi, Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımını geliştirmek ve makineleri çoğaltmak amacıyla gümrük vergisinden muaf tutma yolunda yürüttüğü politikaya aykırı olduğu gerekçesiyle uygun bulunmamıştır. Makine imali tekeli konusunu reddeden daire, uygun oranlı faizle çiftçilere kredi sağlama konusunun gerekli ve faydalı olduğunu "...bazı erbab-ı vukuf tarafından olunan ifadeye nazaran selem ve murabaha usulünden bizar olan taife-i zürra' ehven faizle akçe istidane etmek için hariçten sermaye celb olunduğu halde işbu [pamuk] ziraat-ı nafia daha ziyade ilerliyerek devletce ve ahalice menafi'-i azimeye hasıl..." sözleriyle belirtmekteydi. Bununla birlikte, Kavanin ve Nizamât Dairesi, yabancı sermayeli bir şirketin, çiftçilere borç verdikten sonra, borç taksitlerinin temini konusunda çeşitli sorunların yaşanması durumunda ortaya çıkacak politik durumdan kaygı duyduğunu eklemeyen ve faydalı olarak gördükleri bu maddenin vükela arasında görüşülerek bir karara varılmasını tavsiye etmiştir.¹²⁴³ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, şirketin yüzde on ikiyi geçmemek üzere faizle çiftçilere kredi vermesi, Meclis-i Vala ve Ticarethane-i Amire tarafından uygun görüldüğü gibi¹²⁴⁴ Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ve Hariciye Nazırı Âlî Paşa da şirket için her türlü teşvik ve desteği göstereceklerini belirtmişlerdir.¹²⁴⁵

¹²⁴⁰ BOA., MVL., 854/102, 26 Zilkade 1279 (15 Mayıs 1863).

¹²⁴¹ BOA., İ.MVL., 647/81, lef 3, 10 Ramazan 1279 (1 Mart 1863).

¹²⁴² BOA., İ.MVL., 647/81, 10 Ramazan 1279 (1 Mart 1863); BOA., HR.TO., 444/55, 22 Aralık 1863; BOA., HR.TO., 442/68, 21 Nisan 1863.

¹²⁴³ BOA., MVL., 647/81, lef 4, 5 Rebiülevvel 1280 (20 Ağustos 1863).

¹²⁴⁴ BOA., HR.TO., 444/55, 22 Aralık 1863.

¹²⁴⁵ FO 78/1735, No. 196, Henry L. Bulwer'den Lord Russell'a, 20 Nisan 1863.

Gerçekten de İngiliz konsoloslar tarafından gönderilen pek çok raporda çiftçilerin oldukça yüksek faizlerle borçlanmakta oldukları belirtilmekte ve pamuk tarımının yaygınlaşması önündeki en büyük engellerden birisi olarak sermaye eksikliği ve uygun faiz oranlarıyla kredi sağlayan kuruluşların bulunmayışı olduğu belirtilmekteydi. Çanakkale’de Avrupalı ticaret evlerinin yıllık yüzde 18 ila 24 faizle borç verdiğini, fakat yerli tefecilerin yüzde 50 ila 100’e kadar çıktığını belirtilmektedir.¹²⁴⁶ Yine de çiftçiler için bazı kredi fırsatlarının doğduğuna dair örnekler mevcuttur. Kıbrıs gibi, Osmanlı Bankası şubelerinin açıldığı bölgelerde, tüccarların yüzde 12 yıllık faizle kredi sağlayabilmeleri, krediye ihtiyaç duyan çiftçiler için uygun bir imkân yaratmıştır. Ürünlerini karşılık gösteren çiftçiler, Osmanlı Bankası’ndan kredi alan tüccarlardan bu sayede düşük faizle borç para temin edebilmiştir.¹²⁴⁷ Batı Anadolu’da, bir yandan Osmanlı Bankası şubeleri açılırken, diğer yandan çiftçilere yıllık yüzde on gibi uygun bir faiz oranıyla kredi vermek için bir milyon sterlin sermaye ile kurulan İngiltere merkezli *Ottoman Financial Association* da 1864 yılında faaliyetlerine başlamıştır.¹²⁴⁸

1862 yılında Osmanlı Devleti’nin pamuk tarımını teşvik amacıyla hazırladığı beyannamenin Avrupa’da ilân edilmesinin ardından, kısa süre içerisinde Avrupalı makine imalatçıları, makinelerini tanıtmak için Londra Sefiri Kostaki Musurus’a başvurular yapmakta gecikmemişlerdir.¹²⁴⁹ Aynı zamanda, 1863 yılında İstanbul’da düzenlenen Osmanlı sergisi, pamuk tarımının genişleme döneminde, makine imalatçıları açısından önemli bir fırsat sunmuştur. Amerikalı Blackler firmasının çırçır makinesi en çok ilgi görenlerden bir tanesi olarak gösterilmektedir. Rakip bir firma olan İngiltere’nin Oldham şehrinden makine üreticisi Messrs. Platt’ın temsilcisi Robinson Newton ise Batı Anadolu’da hem pamuk ekilen bölgelere inceleme gezisi düzenlerken hem de bölgedeki tüccarlarla ilişki kurmaktaydı.¹²⁵⁰ 1863 yılındaki Osmanlı sergisine

¹²⁴⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey. Ayrıca bkz. Kurmuş (2004: 166).

¹²⁴⁷ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Cyprus, by Acting Consul Lang, 5 Ağustos 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey; Kurmuş (2004: 168).

¹²⁴⁸ FO 78/1865, W. Sandford’dan H. Layard’a, 2 Ocak 1865’e mehfufen: M. Mallouf’tan W. Sandford’a, tarihsiz; *Levant Herald*, No. 25, 20 Temmuz 1864: Asia Minor; Kurmuş (2004: 168).

¹²⁴⁹ BOA., HR.SFR.3, 69/8, lef 4, 22 Ekim 1862.

¹²⁵⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 111, 1 Nisan 1863: Turkey; *Cotton Supply Reporter*, No. 112, 1 Mayıs 1863: Cotton, from the Smyrna Mail. Messrs. Platt’ın pamuk temizleme makineleri, Ticaret Nazırı Safvet Efendi tarafından 1862 yılında pamuk üretimini yaygınlaştırmak amacıyla İngiltere’de yayınlanan beyanname sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu için en uygun makineleri tespit etmekle görevlendirilen

gönderilen makineler arasında uygun bulunan bazılarının Osmanlı Devleti tarafından satın alınarak, kırsal bölgelere gönderildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, aynı yılın sonlarına doğru, el ile işleyen 25 adet Platt marka çırçır makinesi, Osmanlı Devleti tarafından satın alınarak dağıtılması için İzmir Pamuk Komisyonu'na,¹²⁵¹ yine, benzer makinelerden yaklaşık yirmi tanesi Rodosto'ya (Tekirdağ) gönderilmiştir.¹²⁵²

Pamuk tarımının yaygınlaştığı bölgeler ve özellikle İzmir merkezli Batı Anadolu, Avrupa ve Amerikalı pamuk makinesi imalatçılarının temsilcilerini göndererek makinelerini tanıttığı bir bölge olmakta gecikmemiştir. 1864 yılı itibariyle, İzmir ve çevresinde on adet çırçır,¹²⁵³ 1866 yılında ise beş-altı tane pamuk balyalama makinesinin işlemekte olduğu belirtilmekteydi.¹²⁵⁴ Smyrna Mail gazetesine göre, İzmir Pamuk Komisyonu'nun 1864 yılında düzenleyeceği imparatorluğun genelini kapsayacak olan pamuk sergisi de Avrupalı büyük tarım makinesi imalatçılarının ilgisini çekmiş ve Batı Anadolu'da makineleri pazarlamak ve yaygınlaştırmak için uygun bir fırsat kapısı aralamıştır.¹²⁵⁵ Öte yandan, Anadolu müfettişi Ahmed Vefik Efendi, pamuk tarımını geliştirmeye yönelik Bursa ve Balıkesir'de önemli girişimlerde bulunmuştu. Ahmed Vefik, bir yandan Kırkağaç'ta kurulmak istenen, buhar gücüyle işleyen iki adet çırçır ve balyalama fabrikasına ruhsat verirken, Garrett ve Ransom şirketi yetkililerini tarım makinelerinin satışı için şubeler açması konusunda ikna etmiştir.¹²⁵⁶

Genel olarak bakılacak olursa, belgelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde Avrupa üretimi pamuk makineleri artmaktaydı. Kıbrıs'ta 1865 yılında pamuk mahsulünün yaklaşık dörtte biri, adada bulunan buharlı çırçır makinesiyle temizlenmiş ve hidrolik balyalama makineleri

Londra sefiri Musurus'a William Sandford tarafından önerilmiştir. BOA., HR.SFR.3., 68/8, lef 2, 13 Eylül 1862.

¹²⁵¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 121, 1 Şubat 1864: Employment of American Seed in Turkey. Establishment of Gin Factories.

¹²⁵² *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Turkey.

¹²⁵³ FO 78/1865, W. Sandford'dan H. Layard'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: M. Mallouf'tan W. Sandford'a, tarihsiz.

¹²⁵⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²⁵⁵ *Cotton Supply Reporter*, No. 117, 1 Ekim 1863: Cotton Cultivation in Turkey, from Smyrna Mail.

¹²⁵⁶ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Extract from a Despatch from Mr. Consul Sandison to H. Bulwer, 20 Ağustos 1864.

aracılığıyla balyalanabilmiştir.¹²⁵⁷ Yafa limanındaki yerli tüccarların kendilerine ait çırçır ve balyalama makineleri bulunmasının yanı sıra, kentte ayrıca iki tane buhar gücüyle çalışan çırçır makinesi ve bir tane hidrolik balyalama makinesi ile beş adet vidalı balyalama makinesi bulunmaktadır. Kente taşınan temizlenmemiş ve balyalanmamış pamuklar tüccarlar tarafından ihracat için hazırlanmaktadır.¹²⁵⁸ Halep'te, 1864 yılında 22.000 balya pamuk üretilmişken, hayvan gücüyle çalışan iki veya üç adet çırçır makinesi ile iki küçük Manchester çırçır çalışmaktaydı. Yerel, ilkel çırçır aletleri ise günde ancak 49,5 libre pamuk temizlenebilmekteydi.¹²⁵⁹ Bunun yanı sıra üç adet, yine elle çalışan, balyalama makinesi işlemektedir. İskenderun limanında ise iki adet hidrolik balyalama makinesi çalışmaktadır.¹²⁶⁰ Lazkiye'de bir adet hidrolik ve iki adet basit balyalama makinesi bulunurken, 1864 yılında Manchester'dan Dunlop marka buhar enerjisiyle işleyen 8 çırçırlı bir tesis kurulmuştur.¹²⁶¹ 1865'e gelindiğinde Gelibolu'da, hidrolik balyalama makinesi de içeren, içerisinde 17 adet Macarthy marka çırçır makinesinin buhar gücüyle çalıştığı bir fabrika bulunmakta, Çanakkale'de ise bir hidrolik balyalama makinesinin yanı sıra küçük çırçır makineleri bulunmaktaydı.¹²⁶² American Eagle Co. ve İngiliz Burgess and Key's marka çırçır makinelerinin bulunduğu Volo'da üç tane Peel's marka hidrolik balyalama makinesi mevcuttu.¹²⁶³ Bazı çiftçilerin sahip olduğu çırçır makineleri dışında, Bursa'da, pamuk temizleme ve balyalama üzerine herhangi bir fabrika bulunmamaktadır.¹²⁶⁴ Edirne'de de 1863 yılında herhangi bir Avrupa malı pamuk temizleme ve balyalama makinesi bulunmamaktaydı. İngiltere konsolosu Blunt'ın çabaları sonucunda MCSA vasıtasıyla Kıbrıslı Mehmed

¹²⁵⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey. Kıbrıs'a getirilen Macarthy marka çırçır makinesi sayesinde pamuk lifleri zarar görmeden temizlenebildiği için daha önce Marsilya'ya gönderilen pamuklar Liverpool'a gönderilmeye başlanmıştır. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1864*, Washington, 1865, s. 643.

¹²⁵⁸ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, District of Jafa, by Consul Kayat, 26 Ağustos 1864; *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

¹²⁵⁹ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹²⁶⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 152, 1 Eylül 1866: Turkey.

¹²⁶¹ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Latakia, by Vice-Consul Grierson, 13 Eylül 1864; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Gallipoli, by Vice-Consul Ogilvy; *Cotton Supply Reporter*, No. 153, 1 Ekim 1866: Turkey.

¹²⁶² FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Dardenelles, by Consul Randall Callander; *Cotton Supply Reporter*, No. 133, 1 Şubat 1865: Extracts from a Report of a Visit to the Troad and Island of Mitylene, by Mr. Abbott, 26 December 1864.

¹²⁶³ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Thessaly-Larissa and Volo, by Vice-Consul Suter, 15 Ağustos 1864; FO 78/1864, No. 1, William Stuart'tan Lord Russell'a, 2 Ocak 1865'e melfufen: Report by V. Consul Henry Suter, on the Trade of Thessaly, for the year from November 30, 1863 to the 30th of November 1864...

¹²⁶⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 151, 1 Ağustos 1866: Turkey.

Paşa'ya iletilmek üzere altı tane Macarthy marka çırçır makinesi getirilebilmiştir.¹²⁶⁵ 1863 yılında MCSA tarafından iki adet Dunlop's marka el çırçırı bulunan Kavala'da Avusturya Lloyd's gemi şirketi bir adet balyalama makinesi kurmuştur. Fakat, anlaşıldığı kadarıyla, görevlendirilen kişilerin balyalama makinesine aşına olmamaları nedeniyle günlük ancak 5-6 balya yapılabilmekte, diğer taraftan köylüler genellikle kendi ilkel pamuk temizleme yöntemlerini kullanmaya devam etmektedirler.¹²⁶⁶ Kıbrıs'ta ise köylüler pamukları temizlemek yerine temizlemeden satmakta ve satın alan tüccarlar bu işi üstlenmektedir. Larnaka'da bu işi yapmak üzere 1863 yılında üç-dört tane Amerikan tarzı pamuk temizleme tesisi ile üç hidrolik ve bir vidalı balyalama makinesi bulunmaktadır.¹²⁶⁷ Bağdat'ta Avrupalı ticaret evleri kendi kullanımları ve kullanmak isteyen yerli tüccarlara kiralamak üzere balyalama makineleri kurmuşlardır. Fakat balyalama makineleri, üretimin Bağdat'ta az olması nedeniyle pamuk balyalamak için değil, yün balyalamak için kullanılmaktaydı. 1864 yılı itibariyle Irak'ın önemli kenti Bağdat'ta Avrupa malı bir pamuk temizleme makinesi bulunmamaktaydı.¹²⁶⁸ Önemli miktarda pamuk ekilen Makedonya'da, Selanik, Kavala, Orfano ve Serez gibi liman kentleri ve pamuk üretim bölgelerinde çırçır fabrikaları bulunmaktaydı. Yanı sıra Selanik, Kavala ve Orfano'da hidrolik ve vidalı balyalama makineleri çalışmaktaydı.¹²⁶⁹ Hayfa'da 1863'te bir adet hidrolik balyalama makinesi, Akra'da ise bir adet hidrolik olmayan balyalama makinesi bulunmaktaydı. Henüz pamuk temizleme makinesi olmayan Akra'da bir Avrupalı tüccar, Amerika'dan altı tane çırçır makinesi, bir yerli tüccar ise İngiltere'den iki tane Macarthy marka çırçır makinesi sipariş vermiştir. Pamuk temizlemek için duyulan ihtiyaç, yerli, ilkel aletlerle sağlanmaktaydı ve bu aletler saatte 2 librelük temiz pamuk çıkarabilmekteydi.¹²⁷⁰ 1863 yılında Makedonya'da bir düzine kadar, isteyenlere kiralanana, İngiliz pamuk çırçır aleti olduğu tahmin edilmekteydi. Fakat balyalama makinesi bulunmamaktadır.¹²⁷¹

¹²⁶⁵ FO 195/771, No. 21, J. E. Blunt'tan Henry L. Bulwer'e, 28 Temmuz 1863.

¹²⁶⁶ FO 195/771, No. 2, Vice Consul Nailing'den Henry L. Bulwer'e, 22 Temmuz 1863.

¹²⁶⁷ FO 195/771, No. 7, Horace P. White'tan Henry L. Bulwer'e, 13 Temmuz 1863; FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Cyprus, by Acting Consul Lang.

¹²⁶⁸ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Bağdat, by Consul-General Kemball.

¹²⁶⁹ FO 881/1350, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Macedonia, by Consul Wilkinson.

¹²⁷⁰ FO 195/771, No. 12, Noel Temple Moore'dan Henry L. Bulwer'e, 28 Ağustos 1863'e mefufen: Answers to Fourteen Queries Proposed by Her Majesty's Embassy at Constantinople, by Thomas B. Sandwith, Caiffa.

¹²⁷¹ FO 195/771, No. 32, Richard Wilkinson'dan Henry L. Bulwer'e, 4 Temmuz 1863.

Osmanlı Devleti, tüm bu süreç boyunca pamuk teşvik politikasına sundukları katkılardan dolayı İmparatorluk tebaasından kişilere madalya verdiği gibi, Batılı kapitalistlere ve devlet adamlarına da birer madalya sunmuştur.¹²⁷² Bu, aynı zamanda, Tanzimatçıların Batılı kapitalistlerle kurduğu iş birliğinin birer nişanesi olarak alınmalıdır. Zira, gösterilen bütün teşvik çabaları, dünya ekonomisiyle ve Batı burjuvazisiyle kurulmaya çalışılan köprünün inşa faaliyeti idi. Zira, Osmanlı sefiri Musurus MCSA'yla yapılan görüşmelerde, Osmanlı Devleti'nin, İmparatorlukta pamuk tarımının başarılı bir şekilde geliştirilmesi için MCSA'nın yapacağı önerileri dinlemeye hazır olduğunu belirtmekteydi.¹²⁷³ Madalya verilenlerden bir tanesi, "Memalik-i muhtelifede ve hususiyle memalik-i saltanat-ı seniyyede husule gelen pamuklara dair İngiltere ve Fransa gazetelerinde müteaddid bend yazmış olan"¹²⁷⁴ William Sandford'du.¹²⁷⁵ Bunun yanı sıra İzmir Pamuk Komisyonu'nda yer alan bütün üyelere birer madalya sunulmuştur. Pek çoğu İzmir'de yerleşik Avrupalı tüccarlardan olan komisyon üyelerinin kimisine Avrupa'dan pamuk getirerek ücretsiz dağıtması ve pamuk temizleme makinesi ithal ederek işletmesi madalya verilmesinin gerekçesi olarak sunulmuştur.¹²⁷⁶

Benzer şekilde, Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımını yaygınlaştırma çabalarında çok destek gördüğü Manchester burjuvazisine madalya verilmesi konusu gündemdeydi. MCSA yetkililerinden kimlere hangi cins madalya verileceği ise Londra sefiri Musurus'a danışılarak belirlenecektir. Kendisi de Tırhala yakınlarında sahip olduğu arazide pamuk tarımı yapan ve kendi arazisinde ve pamuk üretilen bölgelerde kullanılmak üzere İngiltere'den makineler gönderen,¹²⁷⁷ Kostaki Musurus'un da altın

¹²⁷² BOA., HR.MKT., 540/31, 23 Şevval 1282 (11 Mart 1866).

¹²⁷³ *Cotton Supply Reporter*, No. 150, 2 Temmuz 1866: Cotton Supply Association, Ninth Annual Meeting.

¹²⁷⁴ BOA., HR.TO., 75/50, 27 Teşrin-i Evvel 1865; BOA., HR.MKT., 533/36, 22 Cemaziyelahir 1282 (12 Kasım 1865).

¹²⁷⁵ BOA., HR.SFR.3., 110/1, lef 1, 12 Şaban 1282 (31 Aralık 1865); *Cotton Supply Reporter*, No. 145, 1 Şubat 1866: Proceedings of the Executive Committee.

¹²⁷⁶ Madalya verilen kişilerin isimleri ve verilen madalyanın cinsi için bkz. BOA., İ.DH., 543/37809, lef 1 ve lef 3, 18 Receb 1282 (7 Aralık 1865).

¹²⁷⁷ 1863'teki bir rapora göre Musurus, çiftlikleriyle ilgilenen kahyasına toplamda 16 adet çırçır aleti göndermiştir. FO 195/771, No. 16, Henry Suter'den Henry L. Bulwer'e, 10 Haziran 1863'e melfufen: Vice Consul Suter to the Cotton Supply Association, 31 March 1863; FO 78/1742, No. 116, E. M. Erskine'den Lord Russell'a, 29 Aralık 1863'e melfufen: Report on the Trade of Thessaly for the year from November 30th to the 30th November 1863, by Vice Consul Henry Suter, Volo, 9 December 1863; *Levant Herald*, No. 36, 5 Ekim 1864: The Trade and Commerce of Turkey: V. Thessaly.

madalyaya layık görüldüğünü belirtmek gerekir.¹²⁷⁸ Musurus, aralarında İngiltere dışişleri eski bakanı Lord Russell, dışişleri bakanı Lord Clarendon, ticaret bakanı Thomas M. Gibson gibi devlet adamları ile MCSA başkan ve üyelerinden bazılarını da içeren bir listeyi Babıali'ye iletmiştir.¹²⁷⁹ Bunların yanı sıra, İngiltere'nin Edirne yardımcı konsolosu Blunt'a "memalik-i Osmaniye'de Amerika pamuk tohumunun intişarı için vukua gelen gayreti ve meccanen ahaliye dahi vermiş olduğu pamuk makinesine mükafeten" ve Osmanlı sahil fenerleri müteahhidi Collas'a "pamuk meselesinin bidayetinde cenab-ı devlet-i aliyyeye takdim eylediği raportoların üzerine teşebbüs olunan tedabirin menafi'i müşahede kılınmış olduğundan mükafeten" birer altın madalya verilmiştir.¹²⁸⁰

4.2. DÜNYA EKONOMİSİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLERİ KALDIRMAK: ÇUKUROVA VE ÖZ-KOLONİZASYON

4.2.1. Amerikan İç Savaşı Sırasında Adana Eyaleti'nin Dünya Ekonomisiyle Bağlarının Güçlenmesi

Amerikan İç Savaşı boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımının en büyük gelişme gösterdiği ve kaliteli pamuk yetiştirmeye dair ne kadar yüksek bir potansiyelinin olduğunu ortaya koyan bölgelerin başında Adana ve çevresi gelmekteydi. Adana'nın, Osmanlı merkezi idaresi tarafından pamuk yetiştirmeye olan kabiliyeti bilinmiyor değildi. Daha önce bahsedildiği üzere, Amerikan pamuğu yetiştirmek üzere kurulan ve Amerika'dan getirilen Dr. Davis'in yönetimine verilen İstanbul yakınlarındaki ziraat talimhanesinin, İmparatorluğun pamuk tarımına elverişli olan bölgelerinden getirdiği öğrenciler ve işçiler arasında, Adana'dan getirilenler de

¹²⁷⁸ BOA., İ.DH., 543/37809, lef 2, 3 Receb 1282 (22 Kasım 1865); BOA., HR.SFR.3., 110/16, lef 1, 10 Ocak 1866.

¹²⁷⁹ "Umur-ı ecnebiye nezaretinde bulunduğu müddetçe Lord Russell ile umur-ı ticaret nazırı Mösyö Milner Gibson hem pamuk tedariki kumpanyasının mesai ve ikdamatına muavenet-i külliye icra ve hem de bu nevi ziraatın teksiri hakkında saltanat-ı seniyye tarafından ibraz buyurulan himemat-ı mütevaliye Amerika pamuk tohumunun memalik-i devlet-i aliyyeye idhaline müsaide bir takım layihalar ile isbat etmiş olan İngiltere konsoloslarına talimat-ı lazime ita etmiş oldukları cihetle müşarünileyh Lord Russell ile Lord Clarendon'un ve gerek umur-ı ticaret nazırı mummaileyh Mösyö Milner Gibson ile umur-ı ecnebiye nezareti müsteşarlarından üç zevatın..." BOA., HR.TO., 56/45, lef 1, 8 Şubat 1866; BOA., İ.HR., 219/12721, lef 2, 8 Şubat 1866. Liste için bkz. BOA., HR.TO., 56/45, lef 3, 8 Şubat 1866; BOA., İ.HR., 219/12721, lef 3, 8 Şubat 1866. MCSA yetkilileri arasında kitabına çeşitli yerlerde referans verdiğimiz MCSA sekreteri Isaac Watts da bulunmaktadır.

¹²⁸⁰ BOA., İ.HR., 219/12721, lef 2 ve lef 4 3 Zilkade 1282 (20 Mart 1866).

bulunmaktaydı. İki yıllık eğitimin ardından, Dr. Davis tarafından mezun edilen ilk öğrenci grubu, Amerikan pamuk tohumları ve edindikleri teorik bilgiyle memleketlerine gönderildiğinde, Adana'dan gelen öğrencinin de memleketine gönderildiği bilinmektedir. Memleketlerine dönen kişilerden beklenen, Fabrika-yı Hümayunlar'ın ihtiyaç duyduğu Amerikan pamuğunu üretmek ve eğitim boyunca edindikleri bilgiyi, memleketlerindeki çiftçilere aktararak Amerikan pamuk tohumu tarımının yaygınlaşmasını sağlamaktı.¹²⁸¹

Benzer şekilde, 1862 yılında Osmanlı Devleti'nin pamuk tarımını geliştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla alınacak önlemler konusunda yayınladığı beyannamede yer verilen, pamuk ekilen tarlalardan öşür yerine dönüm üzerinden belirlenen bir miktarda vergi alınacağına dair vaadin ilk uygulamaya konulacağı örnek bölge olarak, Aydın'da henüz iltizama verilmemiş sancaklarla Adana eyaleti seçilmiştir.¹²⁸² Adana ve çevresi, irili ufaklı birçok akarsuyun bulunduğu sulak bir bölgedir. Yani, kuraklıklar görülmekle birlikte, kuraklıktan ziyade, bataklıklarıyla meşhur bir bölgedir.¹²⁸³ Bu nedenle, yeterli bir sermaye yatırımıyla, son derece verimli pamuk tarımı yapılabilmesi açısından son derece uygun iklim ve coğrafya koşulları sunmaktadır. Nitekim, pamuk üretiminde, kuru araziye kıyasla nemli arazide çok daha iyi sonuçlar alınmaktadır.¹²⁸⁴

Adana ve çevresinin bir diğer avantajı, her geçen yıl gelişerek ticari hacmi artan Mersin limanına yakın olmasıydı. Mersin limanının ticaret hacminin artışı kuşkusuz verimli hinterlandının bir sonucuydu. Mersin, Adana ve Tarsus gibi verimli arazilerle çevrili kentlerin yanı sıra, Anadolu'nun içlerinden gelen emtiaya için de bir çıkış noktası sunmaktaydı. Henüz 1840'ların ilk yarısında, Kayseri gibi Anadolu'nun orta kısımlarındaki kentlerin tüccarları, emtiayı İzmir yerine Mersin'den ihraç etme ihtimaline yönelik araştırmalar yapmaktaydı. Bu konuda, Kayseri'deki İngiltere konsolosu Henry Suter'in tüccarları ikna etmek için çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, gümrük görevlileri, ticareti kendi limanlarına çekmek için, tüccarlara resmi vergi üzerinden indirim yapmaktaydı. Tarsus gümrük yetkilileri, 1844

¹²⁸¹ BOA., A.}MKT.MHM., 3/5, 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848).

¹²⁸² BOA., İ.MVL., 462/20815, lef 6, 26 Receb 1278 (27 Ocak 1862).

¹²⁸³ Toksöz (2010: 23).

¹²⁸⁴ *Cotton Supply Reporter*, No. 12, 15 Şubat 1859, J. B. Smith'ten John Cheetham'a.

yılına kadar büyük çoğunlukla İzmir limanı aracılığıyla mallarını ihraç eden, Kayseri tüccarlarına şifahi olarak düşük gümrük vergisi uygulama garantisi vermiş olmasına rağmen, tüccarların yazılı bir anlaşma yapma teklifine yanaşmamışlardır. İngiltere konsolosu Suter'in belirttiğine göre, tüccarlar açısından ihraç ürünlerini Kayseri'den İzmir'e göndermek daha avantajlı ve güvenli olmayı sürdürmektedir.¹²⁸⁵ Her ne kadar 1844 yılında bir buharlı gemi, her ay Mersin'e düzenli olarak uğramaya karar vermiş ve iki sefer uğramışsa da gemiye yönelik talep yaratılamamıştır. Tüccarların buharlı gemiye ilgi göstermemesinin ardındaki nedenin, alışık oldukları karayolundan mallarını İzmir'e sevk etmeye yönelik yatkınlıkları ve buharlı geminin düzenli bir şekilde Mersin'e geleceğine güven duyulmamasının olduğu iddia edilmiştir. Yine de Kayseri Konsolosu Henry Suter, düzenli bir şekilde Mersin'e gemilerin uğramaya başlaması durumunda, Orta Anadolu mallarının Mersin limanına yönlenebileceğine ve Mersin limanı aracılığıyla, Avrupa'yla direkt bir hattın kurulabileceğine inanmayı sürdürmektedir.¹²⁸⁶ Kayseri tüccarının isteksizliklerinin aksine, Konya tahılı ile Karaman'da üretilen kökboyanın bir kısmı bu dönemde Mersin limanı aracılığıyla ihraç edilmekteydi.¹²⁸⁷ William Burckhardt Barker'a göre ise Mersin'in tercih edilmemesinin ardında yatan esas neden, İzmir'de daha fazla tüccar bulunmasının satıcının pazarlık gücünü artırmasıdır.¹²⁸⁸

Tarsus'taki İngiltere yardımcı konsolosu John Clapperton, sorumlu olduğu Tarsus, Mersin ve Adana bölgesindeki ovaların potansiyelini ve verimliliğini inceleyerek bizzat şahit olması için, bağlı bulunduğu Kayseri'deki konsolos Henry Suter'i davet ederek, İngiltere ticaretinin dikkatlerini bu bölgenin zenginliklerine çevirmesini ve Orta Anadolu tüccarının İzmir yerine Mersin limanını tercih etmelerini sağlayacak önlemler almasını tavsiye etmekteydi.¹²⁸⁹ İngiliz konsolosluk görevlilerinin çabalarına rağmen, 1841 yılından itibaren bir karantinanın bulunduğu Mersin limanının,¹²⁹⁰ Orta Anadolu emtiasını kendisine çekmesi için limanın daha fazla canlanacağı 1840'ların sonunu

¹²⁸⁵ FO 195/205, No. 39, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Ağustos 1844.

¹²⁸⁶ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845; FO 195/280, No. 48, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 12 Kasım 1847.

¹²⁸⁷ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845.

¹²⁸⁸ Barker (1862: 117).

¹²⁸⁹ FO 195/280, No. 41, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 10 Eylül 1847'ye melfufen: Vice Consul Clapperton'dan Henry Suter'e, 6 Eylül 1847.

¹²⁹⁰ FO 195/280, No. 9, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 28 Mart 1847.

beklemek gerekecektir. 1840'ların ilk yarısında, Mersin limanı, hinterlandının verimliliği ve iktisadi potansiyeli hakkında Avrupalı tüccarların yeterince bilgi sahibi olmadıkları ve bu nedenle Avrupa gemilerinin uğramayı fazla tercih etmedikleri bir liman konumundadır.¹²⁹¹ Nitekim, 1844 yılında Mersin limanına uğrayan toplam 85 gemiden 51 tanesi yerli gemilerden oluşmakta ve toplam ihracatının yarısından fazlasını diğer Osmanlı limanlarıyla yapmaktaydı.¹²⁹²

Tablo 13: 1844 Yılında Mersin Limanı'na Giren ve Çıkan Gemiler¹²⁹³

Bandıra	GİRİŞ			ÇIKIŞ				
	Gemi Sayısı	Tonaj	Tayfa Sayısı	Hamule kıymeti (Sterlin)	Gemi Sayısı	Tonaj	Tayfa Sayısı	Hamule kıymeti (Sterlin)
Arap ve Türk	51	3.175	490	29.532	50	3.100	478	67.406
Britanya	2	230	27	-	3	539	29	4.551
Fransa	19	2.635	171	772	17	2.283	150	24.242
Sardinya	4	551	37	727	4	551	37	4.759
Yunan	4	750	43	-	4	750	43	7.216
Avusturya	2	260	18	-	2	260	18	4.374
İyonya	1	91	9	-	1	91	9	2.169
Toskanya	1	150	10	-	1	150	10	127
İsveç	1	298	10	-	1	298	10	1.029
TOPLAM	85	8.140	805	31.031	83	8.022	784	115.873

Yukarıdaki tablonun gösterdiği üzere, 1844 yılında Mersin limanından 115.873 sterlinlik ihracata karşılık, ithalat 31.031 sterlinle oldukça geride kalmıştır. İhraç edilen toplam emtia arasında ilk sırayı hayvanlar almaktadır. Bu yıl içerisinde, toplam ihracatın yarıya yakını, sığır ve at ihracatı oluşturmaktadır.¹²⁹⁴ At ve sığıra talebin büyük bir kısmı Mısır eyaletinden gelmiştir.¹²⁹⁵ Aşağıdaki tablo, 1844 yılında Mersin limanından ihraç edilen ilk beş emtiayı göstermektedir:

¹²⁹¹ FO 195/205, No. 4, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 26 Şubat 1842.

¹²⁹² FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845'e melfufen: Return of the British Trade at the Principal Ports within the Vice-Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1844.

¹²⁹³ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845'e melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade Within the Principal Ports of the Vice-Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1844.

¹²⁹⁴ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845'e melfufen: Commercial Report for Tarsous 1844.

¹²⁹⁵ FO 195/280, No. 10, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mayıs 1848'e melfufen: Commercial Report for Tarsous 1848.

Tablo 14: 1844 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat¹²⁹⁶

Ürün	Ölçü	Miktar	Kıymet (Kuruş)	Kıymet (Sterlin)
At ve Sığır	-	12.000	6.000.000	54.545
Pamuk	Kantar	2.333	1.647.450	14.977
Susam tohumu	Kilo	6.508	1.303.240	11.848
Buğday	Kilo	10.991	985.490	8.959
Koyun Yünü	Kantar	1.465	948.300	8.621
Diğer	-	-	1.871.538	16.923
TOPLAM	-	-	12.756.018	115.873

Toplam ihracatın en büyük kısmını oluşturan beş ürün, 1840'lar boyunca, dönemsel dalgalanmalar ve ürünlere yönelik talepler doğrultusunda oran ve miktarları değişmekle birlikte, genellikle bölgenin ihraç ettiği en önemli beş ürün olarak varlığını sürdürmüştür. Pamuk ve susam gibi ticari ürünler, Adana eyaletindeki çiftçiler tarafından ekimine en çok rağbet gösterilen ticari tarım ürünlerdir. Temel tüketim maddeleri olan tahıllar ile ticari tarım ürünlerinin dönüşümlü olarak ekildiği anlaşılmaktadır. Tarlalardan tahıl hasadının kaldırılmasının ardından, toprak susam ve pamuk gibi ticari tarım ürünlerine ayrılmaktadır.¹²⁹⁷

1850'lerin başından itibaren ve özellikle Kırım Savaşı sırasında hem Mersin limanı hem de hinterlandını oluşturan verimli Adana bölgesinin daha tanınır ve tercih edilir hale geldiği anlaşılmaktadır.¹²⁹⁸ Kırım Savaşı öncesinde, 1850 yılında, Mersin limanına giren toplam 102 geminin 45 tanesi Arap, 1 tanesi Türk, 4 tanesi Kudüs ve 2 tanesi Eflak gemisi olarak bildirilmişken, geriye kalan 50 gemi, 25'i Fransız ve 2'si İngiliz olmak üzere, çeşitli Avrupa ülkeleri bandırası taşımaktadır. Aynı yıl, Mersin limanından 75.456 sterlinlik emtia ihraç edilirken, ithalat 66.769 sterlin olarak gerçekleşmiştir.¹²⁹⁹ Bir yıl sonra, 1851 yılında ise, limana giren toplam 298 gemiden 273'ü Arap ve Türk,

¹²⁹⁶ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845'e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1844.

¹²⁹⁷ BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861); FO 195/280, No. 4, Henry Suter'den Lord Cowley'e, 29 Şubat 1848'e melfufen: Report on the Trade of Tarsous for the Year 1847. Ayrıca bkz. Barker (1862: 118-120).

¹²⁹⁸ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 570; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1863*, Washington, 1865, s. 516.

¹²⁹⁹ FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade Within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

1'i Kudüs gemisi olarak tanımlanırken, geriye kalan 25 gemi farklı Avrupa ülkelerine ait gemilerdir. 1851 yılında, limandan ihraç edilen mallar 46.697 sterlin tutarında olurken, 97.208 sterlin gerçekleşen ithalat rakamıdır.¹³⁰⁰ Fakat burada hatırlatmakta fayda var ki, Osmanlı bandıralı gemiler sayı olarak fazla olmasına rağmen, daha küçük boyutlu gemilerdir. Bu nedenle, toplam kıymete bakıldığı zaman, daha az sayıda olan Avrupa gemisinin, ticarete daha fazla katkı sağlamaya başladığı görülmektedir. 1849 yılında Mersin limanından ayrılan 63 Arap, Türk ve Kudüs gemisi olarak tanımlanan gemilerin toplam tonajı 6288 iken, Avrupa gemilerinin toplam tonajı 5779'dur. Benzer şekilde, limandan ayrılan Avrupa gemilerinin taşıdığı emtianın kıymeti 53.725 sterlinken, Arap, Türk ve Kudüs gemileri 5968 sterlinlik mal taşımıştır.¹³⁰¹ 1851 yılında ise limandan ayrılan toplam 302 gemiden 274 tanesi Arap, Türk ve Kudüs gemisiyken, bu gemilerin toplam tonajı 24.720, taşıdıkları malın toplam kıymeti ise 12.907 sterlin olarak tahmin edilmiştir. Diğer taraftan, Avrupa gemileri, limandan ayrılan toplam 302 geminin 28'ini oluştururken, bu gemilerin toplam tonajı 5.154, ihraç ettikleri emtia kıymeti ise 33.790 sterlin olarak bildirilmiştir.¹³⁰²

Tablo 15: 1850 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat¹³⁰³

Ürün	Ölçü	Miktar	Kıymet (Kuruş)	Kıymet (Sterlin)
Susam tohumu	Kilo	15.833	3.566.425	32.422
Pamuk	Kantar	1.831	1.367.759	12.434
Buğday	Kilo	9.824	982.400	9.931
Kereste	-	-	616.000	5.000
Koyun Yünü	Kantar	860	516.000	4.691
Diğer	-	-	1.251.546	10.978
TOPLAM	-	-	8.300.130	75.456

¹³⁰⁰ FO 195/338, No. 7, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 8 Mayıs 1852'ye melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade Within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1851.

¹³⁰¹ FO 195/338, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mart 1850'ye melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade Within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1849.

¹³⁰² FO 195/338, No. 7, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 8 Mayıs 1852'ye melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade Within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1851.

¹³⁰³ FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

Tablo 16: 1851 Yılında Mersin Limanı'ndan Yapılan Toplam İhracat¹³⁰⁴

Ürün	Ölçü	Miktar	Kıymet (Kuruş)	Kıymet (Sterlin)
Susam tohumu	Kilo	5.231	1.176.975	10.699
Pamuk	Kantar	1.356	1.017.000	9.246
Kereste	-	-	613.014	5.573
Koyun yünü	Kantar	901	540.600	4.915
Keten tohumu	Okka	390.448	488.060	4.436
Diğer	-	-	707.735	6.431
TOPLAM	-	-	4.543.384	41.303

Yukarıdaki tablolarda verilen ihracat rakamları, Adana bölgesinin toplam ihracatının yalnızca bir kısmını yansıtmaktadır. Söz konusu verimli bölgede üretilen pek çok tarım ürünü, karayoluyla taşınarak Anadolu'nun içlerinde ve Mezopotamya ile Suriye'de alıcısını bulmaktaydı.¹³⁰⁵ Örneğin Bor'da, üretilen kaba bir pamuklu dokuma olan "Alaca" için ihtiyaç duyulan ham pamuk Adana'dan satın alınmaktaydı.¹³⁰⁶ 1845 yılında pamuk tarımı açısından kötü bir yılın geçtiği söylenen Adana'dan, yaklaşık dört bin balya pamuk Anadolu'ya sevk edilebilmişken,¹³⁰⁷ 1848 yılında, Avrupa'ya hiç gönderilmemiş olsa da Kayseri tüccarının Adana'dan iç bölgeye taşıdığı pamuğun miktarı yaklaşık üç bin balyaydı ve bir miktar pamuk ise Suriye'ye gönderilmiştir.¹³⁰⁸

1849 yılından itibaren, İzmir-İskenderiye arasında sefer yapmaya başlayan 450 tonluk ve 150 beygir gücünde bir İngiliz buharlı gemisi olan "Grand Turk", rotasına Anadolu ve Suriye'nin çeşitli limanlarını eklemiştir. Buna göre, söz konusu gemi, iki önemli liman arasında gidip gelirken, Yafa, Beyrut, Lazkiye, İskenderun, Mersin ve Rodos'a da bir ay içerisinde iki kere uğrayacaktır. 1849 ve 1850 yıllarının, Adana eyaletinde tahıllar ile susam ve pamuk üretimi açısından iyi geçmesi, İngiltere ve Fransa'dan susam tohumu ve pamuğa yönelik talebin artışıyla birleşince, Mersin limanından yapılan

¹³⁰⁴ FO 195/338, No. 7, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 8 Mayıs 1852'ye melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1851.

¹³⁰⁵ Barker (1862: 119); Quataert (2013: 69, 70).

¹³⁰⁶ FO 195/253, No. 16, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Mart 1845; Quataert (2013: 109).

¹³⁰⁷ FO 195/253, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 17 Mart 1846'ya melfufen: Report on the Trade of Tarsous for the Year 1845, from John Clapperton to Henry Suter, 31 December 1845.

¹³⁰⁸ FO 195/280, No. 10, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mayıs 1848'e melfufen: Commercial Report for Tarsous 1848.

ihracat önemli oranda artırmıştır.¹³⁰⁹ Pamuk ve susama yönelik Fransa'nın artan talebi neticesinde 1849 yılında 16 Fransız gemisi, toplam ihracat miktarı 59.198 sterlin olarak gerçekleşen Mersin limanından, 34.084 sterlinlik mal ihraç etmiştir.¹³¹⁰ 1850 yılında ise aynı limandan en çok ihraç edilen emtia 32.422 sterlin değerindeki susam olurken, onu 12.434 sterlin ile pamuk izlemiştir.¹³¹¹ 1849 yılında Mersin limanından ihraç edilen susam tohumu miktarı 32.801 sterlinken, 1850 yılında 32.422 sterline gerilediği görülmektedir.¹³¹² Susam tohumunun Mersin limanından gerçekleşen ihracatının düşüşündeki temel neden, iç bölgelerdeki ev içi kullanımlarında keten tohumu yağı yerine susam yağının tercih edilmeye başlanmasından kaynaklanan talep artışıdır. Diğer taraftan, Anadolu'dan önemli miktarda keten tohumunun 1851 yılında İngiltere'ye ihraç edilmek üzere Mersin limanına taşındığına şahit olunmuştur.¹³¹³ Nitekim, 1851 yılında limandan 4.436 sterlinlik keten tohumu ihracatı yapılmıştır.¹³¹⁴ Yine, bu yılda, ihraç edilen toplam malın 75.456 sterlin olduğu Mersin limanından, 23 Fransız gemisi 42.371 sterlin değerinde mal ihraç etmiştir.¹³¹⁵ Pamuğa yönelik talebin iç bölgelerde artışı, susam ve pamuğun büyük kısmının karayoluyla Anadolu'ya gönderilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, Mersin limanından yapılan ihracat miktarı, Adana eyaletinin gerçek ihracat rakamlarının yalnızca bir kısmını göstermektedir. Öte yandan, artık ihraç edilmek üzere iç bölgelerden Mersin limanına daha fazla emtianın taşınmaya başladığını görebilmekteyiz. Bunda, buharlı gemilerin Mersin'e uğramaya başlamasının payı da bulunmaktaydı. Daha önce bahsettiğimiz, Mersin limanına düzenli

¹³⁰⁹ FO 195/338, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mart 1850'ye melfufen: Commercial Report for Tarsous 1849. Özellikle susama yönelik talebin artışıyla tüccarlar emtiayı garantiye almak amacıyla çiftçilere aylar önceden ödeme yapmaktaydı. (Barker, 1862: 119).

¹³¹⁰ FO 195/338, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mart 1850'ye melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1849.

¹³¹¹ FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

¹³¹² FO 195/338, No. 5, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Mart 1850'ye melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1849; FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

¹³¹³ FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

¹³¹⁴ FO 195/338, No. 7, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 8 Mayıs 1852'ye melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1851.

¹³¹⁵ FO 195/338, No. 8, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 2 Nisan 1851'e melfufen: Gross Return of the British and Foreign Trade within the Principal Ports of the Vice Consulate of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

seferlere başlayan İngiliz buharlı gemisi “Grand Turk”ün, yine bu yıllarda, daha büyük tonajlı bir gemiyle değiştirildiğine şahit olunmaktadır.¹³¹⁶

Mersin limanının 1850’lerin başından itibaren Avrupa gemilerinin düzenli uğradığı limanlardan birisi haline gelmesi ve ticari tarımsal ürünlerde ortaya çıkan canlanmayla birlikte altyapıya yönelik inşa faaliyetlerinin de artmaya başladığı görülmekteydi. 1853 yılında, Mersin limanına devlet tarafından, “gümrük ve memleketçe husul-ı mazbutiyyet ve tüccaran ve yolcuların istikmal-i emniyyet ve rahatları kaziyesinden”¹³¹⁷ birisi ahşap diğeri taştan iki iskele ve Tarsus ile Mersin arasında, arabalı taşımacılığa uygun bir yolun, yüz elli hissesi Sultan tarafından alınan, her biri bin lira değerinde toplam üç yüz hisseli bir şirket aracılığıyla inşa edilmesine karar verilmiştir.¹³¹⁸ 1855 yılında, John Clapperton, Mersin kentinin, her geçen yıl daha da gelişmekte olduğunu belirtmekteydi. 1839 yılında Mersin, neredeyse hiçbir binanın bulunmadığı bir yerken, raporun yazıldığı tarihte, evlerin, dükkanların, depoların ve bahçelerin bulunduğu, ayda iki kere Fransız ve Avusturya buharlı gemilerinin düzenli uğradığı, bir kasaba haline gelmiştir.¹³¹⁹ Yabancı tüccarların dükkanlar inşa etmeye başladığı Mersin limanında, ithalat ve ihracatın artışının bir göstergesi olarak, hamalları organize etmek üzere henüz bir yıl önce kurulan hamalbaşılığın, bir yıllık müzayedesini altı bin yüz kırk kuruştan yedi bin kuruşa çıkarmıştır.¹³²⁰ Kırım Savaşı’nın da etkisiyle, Anadolu’nun iç bölgelerinden tahılların ve Anadolu’nun iç bölgelerine ithal malların gönderildiği önemli limanlardan birisi haline gelmeye başlayan Mersin,¹³²¹ gittikçe Avrupalıların tanıdığı bir liman haline gelirken, hinterlandı olan Adana ve Tarsus da hem bu gelişmeyi etkilemekte hem de bu gelişmeden etkilenmekteydi. Kırım Savaşı’nın sona ermesinden yalnızca bir yıl

¹³¹⁶ FO 195/338, No. 8, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 2 Nisan 1851’e melfufen: Approximate Statement of Exports from the Principal Ports of Tarsous During the Year Ending 31st December 1850.

¹³¹⁷ BOA., MVL., 265/39, lef 2, 15 Muharrem 1853 (18 Ekim 1853).

¹³¹⁸ BOA., MVL., 263/12, 14 Muharrem 1270 (17 Ekim 1853); BOA., MVL., 153/15, lef 1, 20 Safer 1270 (22 Kasım 1853); FO 195/477, No. 2, John Clapperton’dan Stratford Canning’e, 16 Kasım 1850. Tarsus’taki konsolos yardımcısı John Clapperton, önem kazanmakta olan Mersin limanına sekiz tane iskele inşa etmek görüşündedir.

¹³¹⁹ FO 195/477, No. 5, John Clapperton’dan Stratford Canning’e, 23 Mayıs 1855’e melfufen: Report on the Actual State of the Pashalik of Adana, Tarsous and Marash.

¹³²⁰ BOA., MVL., 347/94, 23 Safer 1272 (4 Kasım 1855).

¹³²¹ FO 78/1186, No. 1046, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 25 Ağustos 1856’ya melfufen: Henry James Ross’tan Lord Stratford’a, 8 Ağustos 1856; FO 78/1190, No. 1272, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 20 Ekim 1856’ya melfufen: Memorandum on Mersine and Tarsous; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 570.

sonra, 1857’de, Mersin limanına önceden inşa edilmiş üç iskelenin yetersiz kaldığı ve beş iskelenin daha yapılmasının gerektiği konuşulmaya başlanmıştı bile.¹³²²

Mersin’in, yerleşim yeri haline gelmesinin önemli nedenlerinden bir tanesi, hinterlandındaki Adana ve Tarsus gibi kentlerde yaz aylarında sıtmanın çok sık görülmesine karşılık, Mersin’in sağlıklı bir yer olmasıydı. Örneğin, Çukurova’nın doğusunda bulunan bir diğer önemli liman İskenderun, tam aksine yaz aylarında sıtmanın artışı nedeniyle, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar önemli bir liman, fakat önemsiz bir kent olarak varlığını sürdürmüştür. Mersin ise tam aksi özelliği nedeniyle, Fransa, Avusturya ve Hollandalı konsolos yardımcılarının Tarsus yerine tercih ettikleri yerleşim yeri haline gelmiştir.¹³²³

Mersin’in yerleşim yeri olarak ön plana çıkışındaki iklimsel yanın, bir belgede en güzel ve açık anlatımına şahit olmaktadır:

“...sabıkan Tarsus iskelesi Kazanlı karyesi civarı ise de mahal-i mezkur açık olduğundan sefainler hamulesini ihraç ettikde Mersin iskelesinin limanına gelip demir atmayınca rahat edemeyip idare-i sabıkaya gelinceye kadar öyle idare etmişler badehu Mersin iskelesinin havası itidal üzere olduğunu erbab-ı malumat mizan edip mahal-ı mezkur her ne kadar sagir bir karye ise de yerli ve yabancı rağbet ederek tecemmü’ ve tavattun eden ve hatta derun-ı Tarsus’dan dahi tebdil-i ab u hava etmeğe gelirler idi. Ol vechle iskele-i mezkûr sene be sene imar bulup külliyetli bağlar ve bahçeler peyda olunmuş ve yetmiş üç senesine gelinceye kadar cesim ebniyeler dahi inşa olunarak bayağı bir kasaba imar olup...”¹³²⁴

1850 yılında, Tarsus’taki İngiliz yardımcı konsolosu John Clapperton, İngiliz sermayesinin dikkatini Adana eyaletine çekmek için eyaleti şöyle tarif etmekteydi: “Zengin maden ve ormanlarla dolu dağlar; ve balık ve kaplumbağa dolu göller, taşımacılığa uygun nehirler ve denizler, işlenmemiş ama verimli geniş arazilerin bulunduğu ovalar, başı boş bırakılmış büyük zeytinlikler, oldukça yüksek miktarda ipek, tahıl, patates üretmeye uygun topraklar...”¹³²⁵ 1850’lerin sonunda ise İngiliz

¹³²² BOA., MVL., 303/32, 11 Cemaziyelahir 1273 (7 Ocak 1857).

¹³²³ FO 78/1190, No. 1272, Stratford de Redcliffe’den Lord Clarendon’a, 20 Ekim 1856’ya melfufen: Memorandum on Mersine and Tarsous; Neale (1851: 264).

¹³²⁴ BOA., MVL., 756/88, 6 Muharrem 1277 (25 Temmuz 1860).

¹³²⁵ FO 195/338, No. 5, Henry Suter’den Stratford Canning’e, 2 Mart 1850’ye melfufen: Commercial Report for Tarsous 1849.

sermayesinin eyaletin iktisadi potansiyelinin farkına vararak, yatırım yapmak üzere eyalete yerleşmeye başladığı görülmektedir. 1858 yılında Henry Harrison isimli bir İngiliz, pamuk ekmek ve diğer tarım ürünleri üretmek için Babıali'den kendisine Adana eyaletinde arazi tahsis edilmesini istemekteydi.¹³²⁶ İstedığı arazi kendisine tahsis edilmiş olmalı ki 1861 tarihli bir başka belge Harrison'dan, bir süredir Adana eyaletinde pamuk tarımı yapan bir kişi olarak bahsetmekteydi.¹³²⁷

Diğer yandan, ticaretin artışı ve Mersin limanının gelişmesi sonucunda, Şam, Beyrut, Lazkiye, Kıbrıs gibi kentlerden pek çok yerli tüccar gelerek han, mağaza, dükkan inşa etmiş ve emlak ve arazi satın almıştır.¹³²⁸ Mersin'in, yerli ve yabancı tüccarların açtığı mağazalarla büyümesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden çok sayıda göçmen alması, birçok ülkenin diplomatik temsilcilerini barındırması ve hinterlandında bir İngiliz'in pamuk tarımı yaptığı bir bölge haline gelişi, dünya ekonomisiyle kurulan bağların kuvvetlenmekte olduğunu ispatlamaktaydı. Diğer taraftan, Tarsus'taki İngiltere yardımcı konsolos John Clapperton'un yerel yetkilileri ve inşaatta görev alan uzmanları eleştirmesine rağmen,¹³²⁹ iskele ve yol inşası gibi konularda olumlu bir yaklaşım sergileyen merkezi idarenin, dünya ekonomisiyle yaşanan bütünleşmeye ayak uydurmaya ve destek vermeye çalıştığını iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Mersin bir kent olarak büyümeye ve gelişmeye, bağlar bahçeler, evler dükkanlar inşa edilmeye başladıkça, Mersin'e nüfusu çeken ilk neden ortadan kalkmaya, kasabanın sağlık koşulları bozulmaya başlamıştır. Hicri 1273 (M.1856/57) senesinden itibaren, hastalıkların görülmeye başlamasıyla, Mersin'e yönelik göç kesildiği gibi, kasabanın var olan nüfusu da tersine göçlerle azalmaya başlamıştır. Döneminde yapılan araştırmaya göre, sağlık koşullarının bozulmasının temel nedeni, bağ ve bahçeleri sulamak için kullanılan gereğinden fazla suyun boşa akarak iskele civarında birikmesiyle bataklık oluşturmasıydı. Kentte yerleşik bulunan tüccar ve diplomatik görevliler, kaleme aldıkları bir arzuhalle, birikerek bataklık oluşturan suların, birikmeden akmasını sağlamak amacıyla Babıali'nin bir mühendis göndererek, bu

¹³²⁶ FO 78/1345, No. 88, Lord Clarendon'dan Charles Alison'a, 29 Ocak 1858.

¹³²⁷ FO 78/1575, No. 615, Henry L. Bulwer'den Lord John Russell'a, 4 Eylül 1861.

¹³²⁸ BOA., MVL., 322/10, lef 1 ve lef 2, 25 Cemaziyelevvel 1274 (11 Ocak 1858).

¹³²⁹ FO 195/477, No. 2, John Clapperton'dan Stratford Canning'e, 16 Kasım 1853; FO 195/477, No. 3, John Clapperton'dan Stratford Canning'e, 26 Aralık 1853.

sorunu çözmesi istenmekteydi. Sorunun çözülmemesi durumunda, canını kurtarmak için herkesin Mersin'i terk etmek zorunda kalacağı uyarısında bulunulmaktaydı.¹³³⁰

1861 tarihli bir belgeden, Adana eyaletinde pamuk tarımı yaptığını bildiğimiz Henry Harrison isimli İngiltere vatandaşının, eğer 1858 yılında kendisine arazi tahsisi için yaptığı başvuru kabul edilmediyse, bir diğer girişimi neticesinde bu araziyi elde ettiği iddia edilebilir. MCSA'nın kuruluşu ve pamuk tarımını yayma çalışmalarına başlamasının üzerinden yaklaşık iki yıl geçmişken, Henry Harrison, MCSA'ya, daha sonra *Cotton Supply Reporter*'da da yayınlanacak, 19 Haziran 1859 tarihli bir mektup göndermiştir. Mektubunda, gübreye ihtiyaç duymayan kaliteli toprağı, pamuk tarımında en çok ihtiyaç duyulduğu anda yağın yağmuruyla en elverişli iklimi sunan ve yakındaki limanıyla taşıma masraflarını önemsiz hale getiren Çukurova'nın, Amerikan pamuğunun üretilmesi için en uygun koşulları sunan coğrafya olduğunu belirtmektedir. Sonbaharda bu bölgeye döneceğini ve MCSA'nın kendisine maddi destek sunması durumunda, Amerikan pamuğu yetiştirmek ve yerli çiftçileri teşvik etmek amacıyla bir model çiftlik kurmak için uygun bir arazi bularak işe başlayabileceğini belirtmektedir. Yirmi dört yıl boyunca East India Company'de hizmet verdiğini belirten Harrison, Hindistan'da bu tarz model çiftlikler kurulduğuna ve çok iyi sonuçlar alındığına şahit olduğunu ve bu konuda yeterli tecrübeye sahip olduğunu eklemektedir. Eğer MCSA, hissedarlara yıllık yüzde beşlik kâr garantisi sunarsa, bin akrelik arazi kiralanarak, elli sterlinden oluşacak yirmi hisse ya da yirmi beş sterlinden oluşacak kırk hisseli bir şirket şeklinde model çiftliği organize edilebileceğini ve ilk hasadın ardından belirlenecek taksitler şeklinde ödenmek şartıyla, MCSA'nın, şirkete bin akrelik arazide ekmek için gerekli miktarda Amerikan tohumu, çırçır ve balyalama makinesini şirkete tahsisini talep etmektedir. Harrison, yerli çiftçiler arasında kaliteli pamuk tohumu tarımını yaygınlaştırmak amacıyla, her yıl çiftliğin mahsulü olan pamuklardan elde edilecek pamuk tohumlarının bir kısmını, yerli çiftçilere, hasattan sonra aynı miktarda tohumu şirkete vermek şartıyla, dağıtmayı planlamaktadır. Son olarak mektupta bahsedilen plana göre her yıl, çiftliğin mahsulünden elli sterlinlik pamuk kâr payı olarak ve on yıl

¹³³⁰ BOA., MVL., 756/88, 6 Muharrem 1277 (25 Temmuz 1860).

boyunca yüz sterlinlik pamuk ise sermayenin tasfiyesi için Mersin'den MCSA'ya gönderilecektir.¹³³¹

Harrison'ın mektubu, Çukurova'nın Amerikan pamuğu üretimi açısından ne kadar uygun bir araziye, iklime ve coğrafyaya sahip olduğu üzerine, o tarihe kadar Cotton Supply Reporter'da yayınlanan, yani Manchester burjuvazine hitap eden, ilk yazıydı. Mektubun, MCSA tarafından Cotton Supply Reporter'da yayınlanmış olması ise hem model çiftlik projesinin hem de Çukurova'nın iktisadi potansiyelinin, Manchester burjuvazisinin ilgisini çektiğinin bir kanıtı olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Mektubu kıymetli kılan bir diğer taraf ise Amerikan pamuk tohumu üretimi için böyle uygun fırsatlar sunan bir coğrafyanın, İmparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla, Cotton Supply Reporter'ın mektuptan önceki ve sonraki sayılarında çok az yer almış olmasıdır. Fakat, hepsinden önemlisi, bu mektubun CSR'de yayınlanmış olması, gelişen limanı ve verimli topraklarıyla, Adana eyaletinin, dünya kapitalizminin tam kalbiyle, en çok kıymet verilen ticari tarım ürünü aracılığıyla bağlarının gittikçe kuvvetlenmekte olduğunun bir deliliydi. Nitekim, pamuk üretiminde meydana gelen artışa şahit olunan, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bölgelerden bir tanesi ve belki de birincisi, 1860'lı yılların başından itibaren Adana eyaletiydi.¹³³²

Adana eyaletinin pamuk tarımında meydana gelen artışın ve pamuk tarımıyla dünya ekonomisiyle ilişkilerinin daha fazla gelişmekte olduğunun bir göstergesi olarak, 1859 yılının sonunda, Henry Harrison ve bir Amerikan vatandaşı olan Abdo Debbas'ın, Mersin'de kurdukları şirket aracılığıyla, “daha önce Adana eyaletinde bilinmeyen” pamuk temizleme ve biçerdöver makinelerini, çiftçilere kiralamak ve Tarsus'ta pamuk temizlemek amacıyla bir fabrika kurmak için izin başvurusu yaptıklarına şahit olmaktadır. Harrison ve Debbas, söz konusu cinste makinelerin, altı yıl boyunca Adana eyaletinde kullanım imtiyazını Babıali'den elde etmek Mersin'de bulunan yardımcı

¹³³¹ *Cotton Supply Reporter*, No. 21, 21 Temmuz 1859: Cotton Growing in the Levant.

¹³³² BOA., MVL., 754/3, 28 Rebiülevvel 1276 (25 Ekim 1859); BOA., MVL., 754/3, 28 Rebiülevvel 1276 (24 Kasım 1859); BOA., A.}MKT.MHM., 282/69, 22 Cemaziyelevvel 1280 (4 Kasım 1863); BOA., İ.MMS., 29/1221, lef 9, 28 Cemaziyelevvel 1280 (10 Kasım 1863).

konsolos Richard Barwell aracılığıyla İngiltere büyükelçisinden yardım istemektedir.¹³³³

Adana eyaletinde iktisadi faaliyetin canlanmasıyla birlikte, hali arazilere yönelik talep artmaktaydı. Bununla birlikte, Babıali'ye iletilen şikayetlere göre, söz konusu arazilerin tahsisinde birçok yolsuzluk da meydana gelmekteydi. Arazi memuriyetlerini elinde bulduran yerliler, kişisel ilişkileri ve yerleşik çıkarları nedeniyle, arazileri değerinin çok altında vermektedir. Kendisine ulaşan şikayetlerin önüne geçilmesi için Babıali Adana valisine bir emirname göndermiştir.¹³³⁴ Emirnamede belirtilen, söz konusu arazilerin “kapatma suretiyle” ucuza tahsisi iddiası gerçek olsun yahut olmasın, araziye yönelik talebin, 1860 yılı itibarıyla, Adana eyaletinde son yıllarda artmış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Bezdik oğlu Karabet, Adana'ya bir saat mesafede, etrafındaki köylülerin mera olarak kullandığı geniş bir araziye, satın alarak tarıma açmış,¹³³⁵ Tarsus sancağında ise Refail Papasyan, beş yüz dönümlük hali bir arazinin kendisine tahsis edilmesini istemiştir. Pamuk ziraatına elverişli bu arazinin kendisine tahsis edilmesi durumunda makineli pamuk tarımı yapacağını bildiren Papasyan'ın arzualarını inceleyen Meclis-i Maabir, beş yüz dönümün bir şirket için az, bir aile için ise fazla olduğunu belirterek, istediği arazinin iki yüz dönümlük kısmının kendisine verilmesini uygun görmüştür. Meclis-i Maabir'in önerisine karşı çıkan Babıali Umur-ı Dahiliye Dairesi, pamuk tarımında arazinin tamamının kullanılmadığı, bir kısmının nadasa bırakıldığını göz önünde bulundurarak, Meclis-i Maabir'in yeterli gördüğü iki yüz dönüm arazinin az olduğuna, Papasyan'a verilecek arazinin üç yüz dönüme çıkarılmasının uygun olacağına karar vermiştir.¹³³⁶ Arazi tahsisi için hazırlanan şartnamede, Papasyan'a arazinin, yüz Osmanlı lirası sermayeye sahip olduğunu ispat ettikten sonra verileceği, dört yıl içerisinde üç yüz dönüm araziye tarıma açmadığı takdirde, tarıma açmadığı yerler için kendisine verilen imtiyazın feshedileceği ve Papasyan ve varislerinin söz konusu araziye

¹³³³ FO 195/595, No. 10, Vice Consul Richard Barwell'den Henry L. Bulwer'e, 30 Aralık 1859; BOA., HR.MKT., 379/52, 12 Zilkade 1277 (22 Mayıs 1861).

¹³³⁴ BOA., MVL., 605/63, 15 Rebiülahir 1277 (31 Ekim 1860).

¹³³⁵ BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861); BOA., A.MKT.UM., 501/3, 18 Rebiülevvel 1278 (23 Eylül 1861); BOA., A.MKT.UM., 561/70, 6 Zilkade 1278 (5 Mayıs 1862).

¹³³⁶ BOA., MVL., 453/36, lef 1, 23 Muharrem 1279 (21 Temmuz 1862).

yirmi sene müddetle satamayacakları, satmaları durumunda ise imtiyazın feshedileceği yazılmıştır.¹³³⁷

Adana eyaletinde, “emr-i ziraat ve haraset ve madde-i mamuriyyet gün be gün ilerlemekte”¹³³⁸ ve Avrupa’da artan taleple pamuk fiyatlarının artmasıyla, 1861 yılında Adanalı çiftçilerle pamuk arzı için büyük sözleşmeler yapılmaya başlanmış,¹³³⁹ Adana pamuğu, yalnızca Mersin aracılığıyla değil, aynı zamanda, düzenli olarak, İstanbul ve İzmir limanları aracılığıyla da Avrupa’ya ihraç edilmeye başlanmıştır.¹³⁴⁰ İktisadi faaliyetin her geçen gün ilerlemesiyle, hukuki yapının da buna uygun yapılandırılmasına dair istekler gelmekte gecikmemiştir. 1862 yılının hemen başında, Adana, Tarsus ve Mersin’de birer ticaret mahkemesi kurulmasına dair talep Babıali’ye ulaşmış¹³⁴¹ ve kısa süre sonra arzu edilen mahkemeler kurulmuştur. Diğer taraftan, Babıali’den gönderilen emirnameye uygun olarak, Adana eyaletinde, pamuk ziraatının teşviki ve yaygınlaştırılmasını organize etmek amacıyla, pamuk ziraatı komisyonunu teşkil edilmiştir.¹³⁴²

1862 yılında yayınlanan pamuk tarımını yaygınlaştırmaya dair alınacak önlemlerin, Adana eyaletinde etkileri kısa sürede görülmeye başlanmıştır. Geçmişte iskân olmuş çok sayıda göçebe aşiretin bulunduğu Adana eyaleti, aynı zamanda, yerleşikliğe geçen aşiretlerin yoğun şekilde hayvancılığı sürdürmeye devam ettiği bölgelerdendi. Dolayısıyla, pamuk tarımı yapılan arazilere hayvanların zarar vermesinin önüne geçilmesine dair gönderilen emirnameye uygun olarak önlemler alındığı görünmektedir. Örneğin, Karaisalı sancağı, çiftçiler ile hayvan sahiplerinin karışık bir şekilde yaşadığı bir sancaktı. Hayvan sahipleri, koyun ve keçileri dışındaki hayvanlarını çobanlar vasıtasıyla otlatmadıkları için, çevrede bulunan köylülerin ekinleri devamlı bir şekilde, bu hayvanların yol açtığı zararlara maruz kalmaktaydı. Çiftçiler, mahsullerini korumak için kendi çabalarıyla tarlalarının etrafına çit çekerek hayvanların girmesini

¹³³⁷ BOA., MVL., 453/36, lef 1, 23 Muharrem 1279 (21 Temmuz 1862).

¹³³⁸ BOA., A.MKT.UM., 501/3, 18 Rebiülevvel 1278 (23 Eylül 1861).

¹³³⁹ *Cotton Supply Reporter*, No. 67, 1 Haziran 1861: Cotton Growing in Turkey and Syria, from the Levant Quarterly Review.

¹³⁴⁰ *Cotton Supply Reporter*, No. 98, 15 Eylül 1862: Turkey.

¹³⁴¹ BOA., MVL., 622/14, 18 Receb 1278 (19 Ocak 1862).

¹³⁴² BOA., A.}MKT.MHM., 258/41, 8 Şevval 1279 (29 Mart 1863).

engellemeye çalışsalar da söz konusu sorun, tarımsal alanın daha fazla genişleyebilmesine engel oluşturmakta, çiftçiler ekebilme potansiyelinden çok daha az bir alanı ekmekteydi. Durumun farkında olan Karaisalı sancağı meclisi ve Kaymakamı Mehmed Hayri Efendi, gerekli önlemleri alarak ve hayvan sahiplerini, bütün hayvanlarını çobanla otlatmaya ikna etmeyi başararak sorunu çözmüş ve sancakta bu gelişmenin ardından, ekili alanlar hızlı bir şekilde genişlemiştir.¹³⁴³ Yine, anlaşıldığı kadarıyla, Karaisalı sancağı çiftçileri, beyannamede yer alan, hali arazileri pamuk tarımı için açanlara üç guruş kağıt ücreti dışında ücret ve pamuk ekimi yapanlardan beş yıl boyunca aşar vergisi alınmayacağına dair maddeden de faydalanmaktaydı.¹³⁴⁴

Adana eyaletinde, yüksek sermaye gerektirecek, bataklık arazilerinin tarıma açılmasına yönelik taleplere de rastlanmaktaydı. Eylül 1862’de, İngiltere’den tarım makineleri ile Amerikan ve Mısır tohumları getirtmiş olan Harrison ve Debbas, sağlığı da tehdit etmekte olan Tarsus’a birkaç saat mesafede denize kadar uzanan sazlık ve bataklık arazinin, Babıali tarafından kendilerine tahsis edilmesi ve vergi muafiyeti sağlanması şartıyla, tarıma açmak istediklerine dair isteklerini İngiltere elçiliği aracılığıyla Babıali’ye iletmışlerdir.¹³⁴⁵ Mersinli Hayriye tüccarlarından Yakub, aynı sazlık araziye uzun süredir tarıma açmak niyetinde olduğunu ve bu iş için harekete geçerek, arazisinin kendisine tahsis edilmesini talep etmek üzere Adana valisine başvuruda bulunduğu zaman kendisine, arazinin Harrison ve Debbas’a verildiği ve yakın zamanda başkentten emr-i alisinin geleceği bildirilmiştir. Yazdığı arzuhalinde, Yakub, Osmanlı tebaasından birisinin böyle bir teşebbüse girişmişken, yabancı ülke vatandaşlarına arazinin verilmiş olması kararının tekrar düşünülmesini talep etmekteydi.¹³⁴⁶ Diğer taraftan, henüz yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı İmparatorluğu’nda arazi tasarruf etmesi yasallaşmamış olduğundan, Adana eyaletinde yerleşik olan bu gibi kimseler, eşleri veya

¹³⁴³ BOA., MVL., 631/72, lef 1, 25 Zilkade 1278 (24 Mayıs 1862).

¹³⁴⁴ BOA., MVL., 631/72, lef 2, 27 Zilkade 1278 (26 Mayıs 1862). ABD konsolosluk temsilcisi Abdo Debbas’ın belirttiğine göre İngiliz şirketin başvurusu, yabancıların arazi sahipliği kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle Babıali tarafından kabul edilmemiştir. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1863*, Washington, 1865, s. 516.

¹³⁴⁵ FO 195/716, No. 69, James Henry Skene’den Henry L. Bulwer’e, 30 Eylül 1862.

¹³⁴⁶ BOA., MVL., 425/108, 5 Safer 1280 (22 Temmuz 1863).

Osmanlı tebaasından bazı kişiler üzerine arazileri kaydettirerek fiilen sahip olabilmekteydiler.¹³⁴⁷

1863 yılına gelindiğinde, devlet tarafından dağıtılan pamuk tohumları, uygulanan teşvikler ve 1862 yılında iyi mahsul elde edilerek çiftçilerin kazançlarının artışının etkisiyle, Adana eyaletinde pamuk ekilmek amacıyla hazırlanan arazinin, bir önceki yıla göre dört kat artması, pamuk tohumuna ve çırçır makinelerine yönelik talebi artırmaktaydı. Zira, sermayeye sahip olan herkes, sermayesi oranında, hali arazileri tarıma açmaktadır.¹³⁴⁸ Bu nedenle, Adana Meclisi, ihtiyaç duyulan kaliteli pamuk tohumu ve yirmi çıkırlıklı bir pamuk temizleme makinesini Babiali'den talep etmekteydi.¹³⁴⁹ Yeterli pamuk temizleme makinesi bulunmaması, ufak bir gelir elde etmeyi uman yoksullara iş olanağı yaratmaktaydı. Yirmi dört okkaya denk gelen bir çeki ağırlığında pamuk kozasını pazardan satın alan yoksul aileler, kozayı evlerine taşıyarak, önce çevirme diye tabir edilen sepetlerle birkaç saat uğraşarak pamuğu toz ve toprağından arındırıyor, ardından aile bireyleri gece gündüz uğraşarak tohumlu pamuğu kozasından ayırıyor, son olarak tohumlu pamuğu el çıkırlıklarıyla tohumlarından ayırarak, “penbe pazarı” denilen yere taşıyarak tüccarlara satıyorlardı.¹³⁵⁰ 1864 yılında, çırçır makinelerine duyulan ihtiyaç ve yüksek talep, İmparatorluğun pek çok bölgesinde olduğu gibi, sermayeyi harekete geçirmiştir. Tarsus'un ve Adana eyaletinin etkin tüccarlarından ve daha önce pamuk temizlemek amacıyla Tarsus'a makine getirdiğinden bahsettiğimiz, Abdo Debbas, İngiltere'deki ortağı W. Dingwall ile birlikte, 1864 yılında yeni makineler getirerek bir çırçır fabrikası inşa etmiştir.¹³⁵¹ Yanı sıra, Batı Anadolu'da çok sayıda çırçır fabrikası kurduğu bilinen, İzmir Pamuk Komisyonu üyelerinden tüccar James Gout da Adana eyaletinde çırçır fabrikası kuran sermayedarlardandı. James Gout'un, Adana, Tarsus ve Mersin'de kurmak için ruhsat istediği fabrikalar için,¹³⁵² “usulen bu misillü fabrikaların daima inşasına müsaade buyurulmasına saltanat-ı

¹³⁴⁷ BOA., MVL., 1060/102, 29 Zilhicce 1283 (4 Mayıs 1867); Barker (1862: 121).

¹³⁴⁸ BOA., MVL., 425/108, 5 Safer 1280 (22 Temmuz 1863).

¹³⁴⁹ BOA., MVL., 645/44, 27 Şaban 1279 (17 Şubat 1863); BOA., MVL., 645/11, 4 Ramazan 1279 (23 Şubat 1863).

¹³⁵⁰ BOA., MVL., 650/62, 20 Zilhicce 1279 (8 Haziran 1863). Ayrıca bkz. Ener (1986: 195).

¹³⁵¹ FO 195/800, No. 11, Oscar de Heidenstam'dan Henry L. Bulwer'e, 22 Eylül 1864; BOA., HR.MKT., 500/5, 26 Cemaziyelevvel 1281 (27 Ekim 1864); BOA., MVL., 694/41, 18 Receb 1281 (17 Aralık 1864).

¹³⁵² BOA., İ.MVL., 516/23260, lef 2, 19 Nisan 1864; BOA., A.}MKT.MHM., 209/36, 26 Zilkade 1280 (3 Mayıs 1864).

seniyye-i taraf-ı âlisinden bundan akdem karar verildiğine binaen”¹³⁵³ herhangi bir sorun yaşanmadan ruhsat talebi kabul edilmiştir.¹³⁵⁴

İngiltere’nin Halep konsolosu Henry Skene kaleme aldığı raporda, “bu civardaki en önemli pamuk üretim bölgesi” olarak tanımladığı Adana eyaletinde, 1862 yılında dört milyon okka yani yüz bin cwt. pamuk tohumu ekilmişken, 1863 yılında altı milyon okka ya da yüz elli bin cwt. pamuk tohumu ekildiğini ve 1862 yılında yirmi beş bin balya olan ihracatın¹³⁵⁵ 1863’te elli bin balya olarak gerçekleşeceğini tahmin edildiğini belirtmekteydi.¹³⁵⁶ Amerika’nın Adana eyaletindeki konsolosluk görevlisi de 1863 yılında Adana eyaletinin Mersin limanı aracılığıyla, 71.589.019 guruş yahut 650.809 sterlinlik ihracat yaptığını bilgisini vermekteydi.¹³⁵⁷ Üstelik Adana’da yalnızca pamuğun niceliği değil, niteliği de artmaktaydı. Times gazetesinde yer alan bir haberde muhabir, Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuk kalitesinin, devlet tarafından dağıtılan pamuk tohumu ve dikkatli yapılan ekimler sayesinde yükselmekte olduğunu belirtmekteydi. Fakat, muhabire göre, Adana pamuk kalitesinin mükemmelliğiyle en ön sırada bulunmaktaydı.¹³⁵⁸

Henry Skene’nin ihracat için tahmin ettiği rakamlardan daha fazlasını bekleyen Adana valisi Ali Rıza Paşa, bir önceki yıl otuz bin balya pamuk ihraç eden Adana eyaletinin 1863 yılında pamuk ihracatının yüz bin balyayı aşabileceğinin beklendiğini söylemekteydi. Beklentilerin gerçekleşmesi durumunda, uzun süredir büyük sorunlara yol açan çiftçilerin borçluluk probleminin ortadan kalkacağı çok olası gözükmekteydi.¹³⁵⁹ Adana’dan gelen haberlerle, yürüttükleri iktisadi politikanın başarılı

¹³⁵³ BOA., İ.MVL., 516/23260, lef 1 ve lef 4, 1 Muharrem 1281 (6 Haziran 1864).

¹³⁵⁴ BOA., İ.MVL., 516/23260, lef 7, 19 Rebiülahir 1281 (21 Eylül 1864).

¹³⁵⁵ Amerikan konsolosu yalnızca Mersin’den, 1862 yılında otuz bin balya pamuk, on üç bin balya yün ihraç edildiğini belirtmekteydi. *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 571.

¹³⁵⁶ *Cotton Supply Reporter*, No. 116, 1 Eylül 1863: Cotton Cultivation in Turkey. Times gazetesi muhabirinin benzer beklentileri için ayrıca bkz. *Cotton Supply Reporter*, No. 119, 1 Aralık 1863: Cotton in the Turkish Dominions, from the Times Correspondent.

¹³⁵⁷ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.

¹³⁵⁸ *Cotton Supply Reporter*, No. 119, 1 Aralık 1863: Cotton in the Turkish Dominions, from the Times Correspondent.

¹³⁵⁹ BOA., İ.DH., 516/35146, lef 1, 19 Rebiülahir 1280 (3 Ekim 1863).

olduğunu gören Sultan Abdülaziz'in¹³⁶⁰ ve Tanzimatçıların, son derece mutlu oldukları valiye verilen cevaptan anlaşılmaktadır:

“...Pamuk mahsulatının mahsulat-ı saire ile beraber bu suretle ilerileyip sabıkını üç kat tecavüz etmiş olması ol havalinin umranını ve ahalsinin husul-ı refah ve yesarını müeddi olduğundan ve bu ise memalik ve beledanın tevsi'-i ziraat ve imarati ve reaya ve berayasının tezayüd-i refah ve serveti emrinde velinimet-i binnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin şayan buyurulan ikdamat-ı celile ve meccanen tohum itası ve teşvikat ve tergibat icrası gibi inayat-ı mahsusa-ı seniyyeleri asar-ı cemilesinden bulunarak ve bunun mikdarı üç yüz bin kantar demek olarak şu mahsulün mukabilinde eyalet-i merkumeye ve amele-i müsteclibeden dolayı elviye-i mütejavireye pek çok altın girip ol havalinin mamuriyet-i azimesini mucib olacağından bil-iftihar...”¹³⁶¹

Adana valisinin Babıali'ye gönderdiği pamuk tarımının gelişimine dair verdiği bilgide bahsettiği Adana çiftçilerinin borçluluğu meselesi, Adana eyaletinin dikkat çekici bir özelliği olan çok sayıda mevsimlik ücretli tarım işçisinin istihdam edilmesiyle ilişkili gözükmektedir. Her yıl tahıl hasadının kaldırılması ve ardından pamuk ve susam gibi ticari ürünlerin ekimine toprağın hazırlanması için mevcut olan kısa vaktte artan işgücü ihtiyacı,¹³⁶² devletin organize etmesiyle çözülmekteydi. İşgücüne ihtiyacın arttığı söz konusu dönem yaklaşırken, Kürdistan ve Harput'a gönderilen emirnamelerle, Adana eyaleti için gerekli işgücünün temin edilmesi sağlanmaktaydı.¹³⁶³ İşgücünün bir kısmı ise, işçi ücretlerinin yükselmesi nedeniyle Çukurova'ya çalışmak üzere giden İçil ve Alaiye sancakları göçebeleri, Çukurova Türkmenleri ile Suriye ve Kıbrıs'tan gelen işçilerle karşılanmaktaydı.¹³⁶⁴ 1862 yılında kaleme alınan Amerikan konsolosluk raporuna göre, her yıl bölgeye en az yirmi bin mevsimlik işçi gelmekteydi.¹³⁶⁵ İşgücüne yönelik talebin arttığı bu dönemlerde yükselen işçi ücretlerini karşılamak amacıyla, çiftçilerin borç alma yoluna gittiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her bölgesinde olduğu gibi uygun faizli kredi sağlayan kuruluşların olmaması, çiftçileri, yerli ve yabancı tüccarlardan altı ay vade için yüzde yirmi beş faiz oranıyla

¹³⁶⁰ Adana'da pamuk tarımının kaydettiği ilerlemeden Sultan Abdülaziz'in duyduğu memnuniyet için bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 282/69, 16 Cemaziyelevvel 1280 (29 Ekim 1863).

¹³⁶¹ BOA., İ.DH., 516/35146, lef 2, 8 Cemaziyelevvel 1280 (21 Ekim 1863).

¹³⁶² BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861); BOA., MVL., 616/9, lef 3, 17 Ağustos 1861.

¹³⁶³ BOA., MVL., 645/11, 4 Ramazan 1279 (23 Şubat 1863); BOA., A.}MKT.MHM., 328/84, 22 Şevval 1281 (20 Mart 1865).

¹³⁶⁴ BOA., MVL., 585/58, lef 4, 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859); Barker (1862: 120).

¹³⁶⁵ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 571.

borçlanmaya zorlamaktaydı. Hasat mevsiminde ödenmek üzere alınan borç, iddia edildiğine göre, hasadın erken bir zamanında, henüz ürünlere talep artmadan ve fiyatlar düşük seviyedeysen, tüccarın borcun geri ödemesi konusunda baskı yapmasıyla, ürünler tüccar tarafından düşük fiyatla çiftçiden alınmaktadır.

Genellikle mahsulün bol olduğu dönemlerde sorun yaratmayan bu uygulama, herhangi bir nedenle mahsulün beklenenin altında kaldığı veya kıtlık gibi gerçekleşen aşırı durumlarda, çiftçinin borcunu ödeyemeyerek, bir sonraki hasada kadar, borç faizinin iki katına çıkmasına razı olmasına yol açmaktaydı. Bununla birlikte, çiftçinin sorunu ve zararı yalnızca faizinin artmasıyla sona ermemektedir. Aynı zamanda, bir sonraki ekime tarlasını hazırlanmak amacıyla, işgücü masrafını karşılamak için tekrar borç almaya muhtaçtır. Devlet, verilen borç için talep edilebilecek faiz miktarını yüzde on ikiyle sınırlamış olmasına rağmen,¹³⁶⁶ tüccarların buna uymadığı, krediye ihtiyaç duyan çiftçinin ise, bir daha borç bulamamak kaygısının da etkisiyle, buna itiraz edemediği anlaşılmaktadır. Dahası, borç senetleri yapılırken, tüccar, hazırladığı senetlerde borcun faiz miktarının resmi oranı aşıyor gözükmemesine dikkat etmektedir. Bunu sağlamak amacıyla, faiz oranını gizleyecek şekilde, senetlere, faizi de içeren toplam borç oranı yazılmaktadır. Aslına bakılırsa, belgelerden görülebildiği kadarıyla, kredi veren kuruluşların bulunmaması ve çiftçinin devamlı surette işgücü ihtiyacını karşılamak için nakit paraya ihtiyaç duyması, bu döngüyü devam ettiren asıl unsurdur. Tüccarın verdiği borca karşılık, altı ay için alacağı yüzde yirmi beş faiz ve çiftçinin ürününü piyasa fiyatının altında kapatarak iki kere kazançlı çıkmasının yanı sıra, bir üçüncü yolla daha kâr elde ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre, tüccar, kendisinden talep edilen borcun yüzde yetmişlik kısmını düşük ayarlı altınla nakit öderken, geri kalan kısmı, dükkanında revaç bulmayan çeşitli ürünlerle vermektedir. Revaç bulmayan ürünler ise, çiftçi tarafından ancak, tüccarın borç verirken ürüne biçtiği fiyatın yarısına satılabilmektedir.¹³⁶⁷

Çiftçilerin borçluluğunun, periyodik olarak sorunlara yol açtığı görülmektedir. Kötü geçen bir iki yıllık hasadın ardından, borçlarla ilgili yakınmaların Babiali'ye ulaştığı

¹³⁶⁶ BOA., MVL., 690/42, lef 2, 15 Cemaziyelahir 1281 (15 Kasım 1864).

¹³⁶⁷ BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861); BOA., A.MKT.UM., 501/3, 18 Rebiülevvel 1278 (23 Eylül 1861); BOA., MVL., 632/55, lef 1, 25 Cemaziyelevvel 1278 (28 Kasım 1861); BOA., MVL., 632/55, lef 2, 25 Zilhicce 1278 (23 Haziran 1862).

görülmektedir.¹³⁶⁸ Bazı yerliler, yerel idareyi, çiftçileri korumadıkları konusunda eleştirmektedir. Borcunu ödeyemeyecek duruma gelen çiftçilerle borcunu temin edemeyen tüccar arasında yaşanan davalarda, “hatır-ı tüccarın ihyası ve daha sairler hatıralarıyla mezkûr çiftçi habs” olunmakta ve çiftçinin, çiftliği ve tarım aletleri sattırılmaktadır. Bu nedenle şikâyetle bulunan kişi, şikâyet ettiği maddelerin, büyük çiftlik sahiplerinden oluşan ve kendi menfaatlerini düşünen yerel meclise havale edilmemesini, konu üzerine bağımsız bir araştırma ve soruşturma yapılmasını istemekteydi.¹³⁶⁹ Fakat söylenildiği üzere, yerel idare, fahiş faiz alınılmaması yönünde öneri ve emirlerde bulunsa da yapılan ve çiftçiler tarafından da imzalanan senetler üzerinde faizin gerçek oranı, borç verilen meblağ içerisine gizlendiğinden, durumun tespiti bir hayli zordu.

Adana valisinin, 1862 ve 1863 yıllarında Adana eyaletinde pamuk tarımının kaydettiği gelişmeye dair verdiği bilgiler, çiftçilerin, borçluluktan kurtulmak için önemli bir kazanç elde etme ümidinin uyanmış olmasından bahsetmekteydi. Gerçekten de 1863 yılının mahsulü beklenildiği gibi sonuçlanarak, yetmiş bin balyaya yakın pamuk ihraç edilebilmiştir.¹³⁷⁰ Hatırlanacağı üzere Adana valisinin verdiği rakamlara göre, 1862 yılında yaklaşık otuz bin balya pamuk ihraç edilmişti. 1863 yılında gerçekleşen ihracat, Adana valisinin beklediği yüz bin balyadan az olmakla birlikte, bir önceki yılın ihracatının iki katından daha fazlaydı. 1862 yılındaki otuz bin balya ihracatın çiftçilere sağladığı kazancın teşvik ediciliğiyle, 1863 yılında pamuk ekili arazi birkaç kat daha genişletilmiştir.¹³⁷¹ Fakat, 1863 yılında ekili alan, 1864 yılındakiyle karşılaştırılamazdı.

MCSA'nın pamuk tarımının güncel durumunu takip edebilmek amacıyla, İngiltere konsoloslarına gönderdiği anketlere verilen cevaplarda, 1864 yılında, pamuk üretim alanının en fazla genişlediği bölge olarak Adana eyaleti kendisini ortaya koymuştur.

¹³⁶⁸ Örneğin bkz. BOA., MVL., 25/22, lef 4, 11 Zilkade 1264 (9 Ekim 1848); BOA., MVL., 247/24, lef 1, 11 Cemaziyelevvel 1268 (3 Mart 1852); BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861); BOA., MVL., 690/42, lef 1, 8 Cemaziyelevvel 1281 (9 Ekim 1864); BOA., MVL., 1059/35, 22 Receb 1283 (30 Kasım 1866); FO 78/1862, No. 29, Lord Lyons'tan Lord Russell'a, 18 Kasım 1865; *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Turkey; BOA., MVL., 1060/58, 25 Zilhicce 1284 (18 Nisan 1868).

¹³⁶⁹ BOA., MVL., 610/17, lef 1, 15 Zilkade 1277 (25 Mayıs 1861).

¹³⁷⁰ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹³⁷¹ BOA., MVL., 690/42, lef 1, 8 Cemaziyelevvel 1281 (9 Ekim 1864).

İngiltere'nin Halep vekil konsolosu Oscar de Heidenstam'ın verdiği bilgilere göre 1863 yılında 310.000 akrelık alana pamuk ekilmişken 1864 yılında bu alan 700.000 akreye ulaşmıştır.¹³⁷² ABD konsolosluk görevlisi de benzer şekilde tarım alanlarının genişlediğinden bahsetmekte, bir sabanla altmış veya yetmiş akre alan eken çiftçiler, sabanı ve ekili alanını ikiye çıkarmış, Amerikan İç Savaşı'nın başlamasından itibaren fiyatı dört kat artan pamuk ekmek için diğer ürünleri ihmal etmiştir.¹³⁷³ Oscar de Heidenstam'ın verdiği 700.000 akrenin büyüklüğünü daha iyi anlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleriyle bir karşılaştırma yapmak aydınlatıcı olacaktır. Örneğin Adana'dan sonra en geniş pamuk ekimi yapılan Makedonya'da 1863'te 50.000 akre olan pamuk ekili alan 1864'te 140.000 akreye ulaşmış, aynı yıllar için İzmir konsolosunun Batı Anadolu için verdiği rakamlar ise 29.000 akre ve 53.750 akredir. Adana'nın yanı sıra, kuzeyinde yer alan ve Çukurova'daki bazı aşiretlerin göç yolları üzerinde bulunan Maraş'ta 1863 yılında 12.000 akrelık alana pamuk ekilmişken, 1864'te pamuk ekili alan 20.000 akreye ulaşmıştır.¹³⁷⁴

Oscar de Heidenstam'ın verdiği bilgilere göre, Adana, Maraş ve Halep için pamuk ekim tarihleri, eğer arazi sulanmıyorsa, genellikle Mart ortasından Nisan sonlarına geçen süre, arazi sulanmaktaysa Haziran ortalarına kadardır. Pamuk hasadı ise Ekim ayı boyunca yapılmaktadır. 1864 itibariyle Adana bölgesine en yakın Mersin limanı ile, Adana'nın doğu sınırlarına yakın olan İskenderun'da birer hidrolik balyalama tesisi bulunmaktadır. Yine, pamuk temizlemek için, Adana bölgesinde çırçır makineleri bulunmaktadır.¹³⁷⁵ Pek çok bölgede olduğu gibi, Adana'da da çiftçiler daha kârlı olan pamuk ekimine yönelirken, daha önceden ettikleri bazı ürünleri ya tamamen terk etmiş ya da ekimini büyük oranda azaltmışlardır. Susam, pirinç ve hintyağı bitkisinin ekimi, pamuğun yükselişine direnemeyen bazı ticari ürünlerdir. Daha önce de belirtildiği üzere,

¹³⁷² FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; *Cotton Supply Reporter*, No 130, Consular Returns Received From the Foreign Office; *Levant Herald*, No. 41, 9 Kasım 1864.

¹³⁷³ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.

¹³⁷⁴ FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Smyrna, by Consul Cumberbatch; FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Macedonia, by Consul Wilkinson.

¹³⁷⁵ FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam.

1864 yılında, Adana eyaletindeki pamuk fidanlarına musallat olan, daha önce hiç görülmemiş, ipek kurduna benzer küçük böcekler, mahsule büyük zarar vermiş ve pamuk kozalarının yaklaşık üçte ikisini yok etmiştir.¹³⁷⁶

Tablo 17: Adana'da 1862-1864 Yılları Arasında Üretilen Pamuk Miktarı¹³⁷⁷

	Balya (2,5 cwt)	Kuruş	Sterlin
1862	10.000	27.000.000	183.679
1863	70.000	175.000.000	1.190.476
1864	65.000	58.000.000	394.557

Tablo 18: Maraş'ta 1862-1864 Yılları Arasında Üretilen Pamuk Miktarı¹³⁷⁸

	Balya (2,5 cwt)	Kuruş	Sterlin
1862	500	650.000	4.421
1863	6.000	13.500.000	91.836
1864	5.000	3.750.000	35.510

Adana'nın 1864 pamuk üretiminde yaşanan düşüş, pamuklara musallat olan, küçük ipek kurduna benzeyen, kurtlar nedeniyle meydana gelmiştir. Kurtların pamuk kozalarına zarar vermesiyle, 1863 yılında 283.000 akre alandan 70.000 balya ürün alırken, 1864 yılında ekili alan 700.000 akreye çıkarken, 65.000 balya ürün alınabilmiştir.¹³⁷⁹ Buna rağmen ABD konsolosluk görevlisinin verdiği rakamlara göre 1864 yılında Mersin limanından yapılan ihracatta bir önceki yıla oranla 203.258 sterlinlik artış kaydedilerek, toplam ihracatın kıymeti 854.067 sterline yükselmiştir.¹³⁸⁰

1864 yılında hava şartlarının olumlu gidişatı ve önceki yıllarda gerçekleşen kazanç ile pamuk fiyatlarının yüksek seyrinin çiftçiler açısından teşvik edici rolünün devam ediyor olması nedeniyle, daha fazla arazi pamuk üretimine açılmış ve işgücüne yönelik artan

¹³⁷⁶ FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; *Cotton Supply Reporter*, No. 130, Consular Returns Received From the Foreign Office; *Levant Herald*, No. 41, 9 Kasım 1864; *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.

¹³⁷⁷ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹³⁷⁸ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹³⁷⁹ FO 195/800, No. 7, Henry Skene'den William Stuart'a, 3 Mayıs 1865.

¹³⁸⁰ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.

taleple¹³⁸¹ işgücü fiyatlarının yükselmesine rağmen,¹³⁸² yabancı tüccardan alınan yüksek meblağda borçlarla işçi ücretleri karşılanarak, Oscar de Heidenstam'ın iddia ettiği 700.000 akrelik alana pamuk tohumu ekilebilmiştir. Pamuk ekimi öncesinde ekilen tahıllardan alınan bereketli hasat ve iklim şartlarının son derece uygun gidiyor oluşuyla pamuktan elde edilecek kazanca yönelik iyimser bekleyiş, daha önce görülmemiş bir kurdun pamuklara musallat olmasıyla sona ermiştir. İngiliz belgeleri pamuk mahsulünün üçte ikisinin yok olduğunu söylerken, Osmanlı belgelerinde ise yirmi kantar umulan tarlalardan iki üç kantar mahsul alınabildiği söylenmektedir.¹³⁸³ 1862 yılıyla karşılaştırıldığında ihraç edilen pamuk yüzde yüzün üzerinde ve 1863 yılı ihracatıyla hemen hemen aynı olsa da çiftçilerin aldıkları yüksek meblağlı borçlarını ödeyebilecek kadar kazanç sağlayamadığı ifade edilmektedir. Konuyu görüşeren Adana eyalet meclisi, çiftçilerin elde ettikleri mahsulle vergilerini ödedikten ve kalan mahsulü borçlarının bir kısmına karşılık tüccara verdikten sonra, borçlarının kalan kısmının ödemesinin, bir yıl sonrasına faizsiz ya da resmi faiz oranıyla ertelenmesinin en uygun yol olacağı görüşünü Babıali'ye bildirmiştir.¹³⁸⁴ Babıali, Adana Meclisi'nin önerisini yolunda bularak, her tarafa olduğu gibi Adana'ya da bildirildiği üzere, borç faizlerinin yüzde on ikiyi geçmemesi konusuna dikkat edilmesini tekrar hatırlatmıştır.¹³⁸⁵ Bu arada hatırlatmakta fayda var ki, pamuk ekilen arazinin büyük bir genişleme göstermesi ve mahsule dair iyimserlik, Adana eyaleti öşrü için yapılan müzayedede, verilen teklifi altmış yük yetmiş bin guruşa kadar yükseltmiş, fakat pamuk mahsulünün gördüğü zarar

¹³⁸¹ 1868 yılında, İngiltere'nin Mersin'deki yardımcı konsolosu N. Tattarachi'nin verdiği rakamlara göre, Adana'da 1868'de ise 50.000 akrelik araziye pamuk ekilmişken, yaklaşık 6.000 mevsimlik işçi bulunmaktadır. *Cotton Supply Reporter*, No. 177, 1 Ekim 1868: Turkey. 1864 yılında, 700.000 akreye pamuk ekilmiş ve işgücüne yönelik taleple işgücü ücretleri bir hayli yükselmişken, on binlerce mevsimlik işçinin Adana eyaletinde akın etmiş olduğu düşünülebilir.

¹³⁸² Adana eyaletine gelen binlerce mevsimlik işçinin çok yüksek kazançlar elde ettiğini belirten ABD konsolosluk görevlisinin verdiği rakam göre, 1864 yılında işçi ücretleri bir dolar yirmi cent ile bir dolar kırk sentten, dört ila dört dolar seksen cente yükselmiştir. (*Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.)

¹³⁸³ FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; *Cotton Supply Reporter*, No. 130, Consular Returns Received From the Foreign Office; *Levant Herald*, No. 41, 9 Kasım 1864; BOA., MVL., 690/42, 8 Cemaziyevvel 1281 (9 Ekim 1864).

¹³⁸⁴ BOA., MVL., 690/42, lef 1, 8 Cemaziyevvel 1281 (9 Ekim 1864).

¹³⁸⁵ BOA., MVL., 690/42, lef 2, 15 Cemaziyelahir 1281 (15 Kasım 1864). Bu konuda tüccarların talep ve girişimleri ile merkezi devletin görüşleri için ayrıca bkz. BOA., MVL., 702/46; FO 78/1862, No. 29, Lord Lyons'tan Lord Russell'a, 18 Kasım 1865; FO 78/1909, No. 139, Lord Lyons'tan Lord Clarendon'a, 23 Nisan 1866.

neticesinde, mültezimler Babıali'den iltizam anlaşmasındaki meblağın yeniden gözden geçirilmesini veyahut anlaşmanın tamamen feshedilmesini talep etmişlerdir.¹³⁸⁶

1864 yılında pamuk tarımında beklenenin altında elde edilen mahsule rağmen, eyaletin pamuk tarımıyla ilgili gelişmesi yavaşlamamıştır. İngiltere'nin İzmir'deki konsolosu Robert W. Cumberbatch, aldığı bilgilere dayanarak, 1865 yılında pamuk mahsulünün, Antalya, Tarsus, Adana ve Mersin için 80.000 balya olacağı tahmininde bulunmaktaydı.¹³⁸⁷ Diğer taraftan, en çok ihtiyaç duyulan ve en kârlı yatırım alanlarından birisi olmayı sürdüren pamuk temizleme ve balyalama fabrikaları Adana eyaletinde kurulmaya devam etmektedir. Eksercioğlu Nişan'ın Adana'da buğday öğütmek ve pamuk temizlemek amacıyla inşa etmek için ruhsat başvurusu yaptığı¹³⁸⁸ buhar gücüyle çalışacak fabrikaya, "böyle fabrikaların memalik-i mahruse-i hazret-i padişahide teksiri muhassenat ve fevaidi mucib olacağından" ruhsat verilmiştir.¹³⁸⁹ 1865 yılında, Adana eyalet meclisi, eyalette pamuk temizlemek amacıyla, o yıl açılmış olan fabrikalarla ilgili şu bilgiyi vermekteydi: James Gout, Osmanlı tebaasından Artin'e ait, Adana Unpazarı'nda bulunan susam yağı ma'sarasını kiralayarak buhar gücüyle çalışan otuz makinenin bulunduğu bir fabrika ile Tarsus'ta, Tarsus Müftüsü Hacı Ahmed ve Mısrızade Ali Efendiler ile Bezdikoğlu Artin'in ortaklaşa sahip oldukları değirmeni kiralayarak, su gücüyle çalışan altmış makineli bir pamuk temizleme fabrikası kurmuştur. Fransalı bir tüccar, Adana Atpazarı'nda Bezdikoğlu Artin'e ait susam yağı ma'sarasını kiralayarak buhar gücüyle çalışan on makine bulunan pamuk temizleme fabrikası açmıştır. Aynı Fransalı tüccar, Adana'ya yaklaşık dört saat mesafedeki Yerdelen karyesinde bir çiftlik arazisi kiralayarak, Avrupa'dan getirttiği tarım makineleriyle pamuk ve tahıl tarımına başlamıştır. Mersin'deki Fransa konsolosu, pamuk temizlemek amacıyla yirmi dört makinenin bulunduğu bir fabrika işletmeye

¹³⁸⁶ BOA., MVL., 700/17, 23 Şevval 1281 (21 Mart 1865).

¹³⁸⁷ *Cotton Supply Reporter*, No. 143, 1 Aralık 1865: Turkey, Consular Despatch. 1868 tarihinde İngiltere'nin Mersin'deki yardımcı konsolosu N. Tattarachi'nin verdiği rakamlara göre, Amerikan İç Savaşı'nın bitiminin ardından Adana'da üretilen pamuk miktarı azalmakla birlikte, yine de önemini korumaya devam etmektedir. Yardımcı konsolosa göre 1866'da 40.000, 1867'de 45.000, 1868'de ise 50.000 akrelik araziye pamuk ekilmişken, alınan hasat 1867'de 35.000 balya elde edilen pamuğun, 1868'de 45.000 balyadan fazla olması beklenmektedir. *Cotton Supply Reporter*, No 177, 1 Ekim 1868: Turkey.

¹³⁸⁸ BOA., İ.MVL., 522/23468, lef 3, 3 Muharrem 1281 (8 Haziran 1864).

¹³⁸⁹ BOA., HR.TO., 577/1, 15 Eylül 1864; BOA., İ.MVL., 522/23468, lef 10, 21 Cemaziyelevvel 1281 (21 Kasım 1864).

başlamıştır.¹³⁹⁰ Susam yağı ma'saralarının kiralanarak pamuk temizlemek amacıyla fabrikalara dönüştürülmeleri, pamuğun diğer tarım ürünlerine kıyasla ne kadar kârlı bir hale geldiğine ek bir kanıt sunmaktadır. Öte yandan, yine bu yıl içerisinde, Babıali'nin deyimiyile “her devlet ve memlekette ticaret ve menafice muhassenat ve fevaidi” kanıtlanmış olan telgrafın, Halep ile Adana arasında inşasına başlanmıştır. Telgraf hattıyla ilgili Adana valisine yazılan bir yazıda, telgrafın merkezileşmeden ziyade, ticarete vurguyla açıklanıyor olması, ayrıca Tanzimatçıların iktisadi zihniyetini sergilemesi ve salt merkezileşmeyi hedefleyen bürokratlar olmadıklarını göstermesi açısından kıymetlidir.¹³⁹¹

Amerikan İç Savaşı'nın sürdüğü dönemde (1861-1865), Mersin iskelesinin konu edildiği pek çok belgede en çok dikkati çeken husus, Mersin iskelesinin gün be gün gelişmekte olduğunun belirtilmesidir. Bir yandan Adana ve çevresinde pamuk üretimindeki artış, diğer yanda Anadolu'nun farklı bölgelerinden ihraç edilmek amacıyla Mersin iskelesine taşınan ürünlerle ticaret hacmi artmakta ve Mersin kenti gelişmekteydi. Tarsus'taki Fransız yardımcı konsolosu M. Gufroy, Mersin iskelesi ile ilgili 22 Haziran 1863 tarihinde şu yorumda bulunmaktaydı:

“Mersin iskelesi gün be gün kesb-i imariyet etmekte ve sekene ve tüccaran ve ahz u ita dahi çoğalmakta bulunduğundan iskele-i mezkûr Adana eyaleti ve Anadolu'nun memergâhı bulunduğuna mebni her nev' eşya ve erzak buraya gelip düvel-i mütehâbbe vapur ve gerek yelken sefainleri iskele-i mezbureden zahire ve penbe ve erzak-ı saire tahmil eylemekte bulduklarından...”¹³⁹²

Adana ile ilgili olan belgelerde ise, Adana eyaletinin “münbit ve mahsuldar” olduğu vurgulanmakta ve bazen Mısır ile kıyas edilmektedir. Adanalı “tüccar ve sermayedarlar” 50'den fazla imza ile yazdıkları bir arzuhalde Adana'yı Mısır ile kıyaslayarak “...eyalet-i merkum Mısır ülkesiyle mukayese ve muvazene buyurulduğu halde eyalet-i merkumede ülke-yi mezbure kadar mahsulat-ı arziyyenin husule geleceği mülahazadan gayr-ı baid bulunmuştur. Ülke-i mezbure her ne kadar eyalet-i merkumeden evsa' ve cesim ise de ülke-yi mezburda baranın killeti ve Nil-i

¹³⁹⁰ BOA., MVL., 707/32, 15 Zilhicce 1281 (11 Mayıs 1865).

¹³⁹¹ BOA., A.}MKT.MHM., 334/78, lef 3, 13 Muharrem 1282 (8 Haziran 1865).

¹³⁹² BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 17, 22 Haziran 1863.

mübarekeden maada enhar bulunmadığı cihetle yalnız Nil-i mübarekin bastığı mahalleri zer' olunub nice mahalleri hali ve bila-mezru' kaldığı derkarına ve eyalet-i merkumenin ise arazisi pek çok olub her bir mahallinde enhar kesretle bulunduğuna mebni ülke-yi mezbureye mukabil olabileceği aşikâr bulunmuştur.” diyerek, eyalet topraklarının verimliliğini ve iktisadi potansiyelini en açık bir biçimde ortaya koymaktalardı.¹³⁹³

Adana'nın pamuk üretimi konusunda yakalamış olduğu başarı, bölgenin ulaşım araçlarıyla tezat teşkil etmekteydi. Liman ile üretim alanları arasındaki ulaşımın güç olması ticaret hacmini de etkilemekte ve ticaret hacminin sınırlanması ise eyaletin daha fazla gelişimini engellemekteydi. Eyalette emtia taşımacılığında kullanılan develer ancak üretilen yüksek miktarda pamuğu taşımaya yetecek sayıdaydı. Pamuk dışında kalan diğer ürünleri taşıyacak hayvan bulunamamakta, bu ise pamuk dışı ürünlerin önemli bir kısmının çiftçinin elinde kalmasına neden olmaktaydı. Ürün bol olsa dahi, tüccarlar ürünleri iskeleye zamanında taşıyamama yahut ortalama nakliye ücretinin çok üzerinde ödeme yapacakları ihtimalinden korktuklarından, satın almaya niyetli olduklarının çok azını almaya cesaret etmekteydi.¹³⁹⁴ Bu nedenle, gerek eyalette tarımsal üretim miktarının artması, gerekse ticaret hacminin genişlemesi ulaşım araçlarının geliştirilmesiyle doğrudan ilgiliydi. Her ne kadar Osmanlı Devleti pamuk üretimini teşvik için iskelelere yakın mahallere yol inşasında öncelik verse de, Adana eyaleti örneğinde olduğu gibi, ulaşım araçlarının geriliği, iskeleye yakınlığa dahi galebe çalmakta, tüccarların kârını düşürmekteydi. Ulaşım araçlarının inşası ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali durum nedeniyle tek başına altından kalkabileceği bir mesele değildi ve bunun için yardıma ihtiyaç duymaktaydı. Osmanlı Devleti'nin, ulaşım araçları inşası için gerekli sermayeye başvurabileceği fazla bir kaynak bulunmamaktaydı. Ya Avrupalı sermayedarlara başvuracak ya da yerli tüccar ve sermayedarlardan yardım alacaktı – ki ikinci ihtimal çok daha düşüktü.

Adana ve çevresinde, pamuk üretim artışına bağlı olarak ortaya çıkan ticari canlılık neticesinde, 1863 yılında bölgeye ulaşım yatırımı yapma konusunda niyetli üç sermaye grubunun Osmanlı merkezi idaresine başvuruda bulunduğunu görmekteyiz. İlk grup,

¹³⁹³ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 18, 1 Muharrem 1280 (16 Haziran 1863).

¹³⁹⁴ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 18, 1 Muharrem 1280 (16 Haziran 1863).

Adana ve Mersin arasında demiryolu inşa edilmesi için kurulacak şirketin hisselerinin büyük bir kısmının Osmanlı Devleti tarafından satın alınması ve kalan hisselerin ise Osmanlı tebaası ve Avrupalı talipleri arasında paylaşılmasını talep eden yerli tüccar ve sermayedarlardı.¹³⁹⁵ İkinci grup, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde üretilen pamuğu satın almak, temizlemek ve balyalamak amacıyla Osmanlı Pamuk Kumpanyası'nı kurmuş olan Miralay Mesud Bey'i kendilerine temsilci olarak seçen İngiltereli sermayedarlardan oluşmaktaydı.¹³⁹⁶ Mesud Bey ve İngiliz sermayedarlar, aynı zamanda, bölge halkının da demiryolu konusunda istekli olduğunu bildiğinden, bu amaçla çıkarılacak hisselerin yarısını bölge halkına vermeyi de taahhüt etmiştir.¹³⁹⁷ Son olarak iki Fransız girişimci tarafından, Adana ve Tarsus'un Akdeniz'e dökülen iki nehri olan Seyhan ve Berdan'ın emtia ve yolcu taşımacılığına uygun hale getirmek amacıyla kurulmak istenen nehir taşımacılığı şirketi idi.¹³⁹⁸ Adana Valisi Ali Rıza Paşa, bahsi geçen nehirlerde taşımacılık imtiyazı verilmesinin, hububat ve diğer emtianın ticaretini artırarak, mamuriyeti beraberinde getireceğinden bu imtiyazın verilmesi yönünde görüş bildirmekteydi.¹³⁹⁹

Osmanlı merkezi¹⁴⁰⁰ ve yerel idaresi¹⁴⁰¹ söz konusu projelerin hayata geçirilmesine önem veriyor ve bunların hayata geçirilmesinin bölgeyi daha zengin hale getireceğine

¹³⁹⁵ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 5, 23 Cemaziyelahir 1280 (5 Aralık 1863); BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 13, 27 Muharrem 1280 (14 Temmuz 1863); BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 18, 1 Muharrem 1280 (16 Haziran 1863).

¹³⁹⁶ BOA., MVL., 102/1; BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 5, 23 Cemaziyelahir 1280 (5 Aralık 1863).

¹³⁹⁷ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 11.

¹³⁹⁸ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 14, 27 Muharrem 1280 (14 Temmuz 1863).

¹³⁹⁹ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 14, 27 Muharrem 1280 (14 Temmuz 1863).

¹⁴⁰⁰ Meclis-i Vâlâ'nın Kavanin ve Nizamât Dairesi tarafından yazılan raporda hem demiryolunun hem de nehir taşımacılığı projelerinin gerçekleştirilmesinin bölgeyi kalkındıracağı ve zenginleştireceği belirtilmekteydi. (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 19, 27 Cemaziyelahir 1280/9 Aralık 1863). Benzer şekilde "Meclis-i Maabir'in mütalaat-ı meşruhasından müsteban olduğu üzere gerek tarik-i mezburun inşası ve gerek mezkûr nehirlerin vapur işletilmek üzere tathiri ol-havalinin tezayüd-i mamuriyet ve servetine bais olacağı derkar olduğu..." düşünülmekteydi. (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 5, 23 Cemaziyelahir 1280/5 Aralık 1863).

¹⁴⁰¹ Adana Valisi Ali Rıza Paşa'ya göre gün be gün gelişmekte olan Mersin iskelesine ulaşacak bir demiryolunun yapılması ticaret hacmini artıracak ve bunu gören çiftçiler de üretim konusunda daha fazla çaba sarf edeceklerdi. Adana valisinin demiryolunun sağlayacakları konusundaki düşünceleri iktisadi zihniyeti ortaya koymak açısından da oldukça önemlidir: "tesviye-i turuk ve ma'âbir esbâb-ı mâmûriyyet ve servetin başlıcası olub..." (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 13, 27 Muharrem 1280/14 Temmuz 1863). Adana mutasarrıfı Mehmed Hurşid Paşa ise benzer şekilde "târik-i mezkûr ber-vech-i muharrer inşa ettirildiği taktirde hem eyalet-i mezkurenin matlub vechle imar ve ihyasına ve hem de hazine-i celilenin varidatı tezayüd etmesine sebep olacağı"ni belirtmekteydi. (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 16, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863).

inanıyordu.¹⁴⁰² Meclis-i Maabir, konuya dair kaleme aldığı mazbatada Adana ile Mersin arasında demiryolu yapımının nakliye masrafını düşüreceği gibi, yılın dört ayında şiddetli sıcaklar, diğer dört ayında ise şiddetli yağmur nedeniyle kesintiye uğrayan taşımacılığın, yılın her döneminde yapılabilmesine olanak sağlayacağını belirtiyordu. Dahası Adana-Mersin arasında yapılacak demiryolu sayesinde, emtia taşıyan develerin boşta kalması, bu develeri Anadolu içlerine yönlendirerek, oralarda da üretim artışını ve ticaret hacmini büyütürken dünya ekonomisine dahil olmalarını kolaylaştıracaktı.¹⁴⁰³ Meclis-i Maabir, ayrıca, yapılacak demiryolunun Mesud Bey'in temsilcisi olduğu gruba verilmesinden yana görüş belirtmiştir. Zira, yukarıda da belirtildiği üzere, Mesud Bey hisselerin yarısını yerli taliplere vermeyi taahhüt etmiştir. Aynı zamanda, demiryolu yapımına talip olan yerli tüccarlar yeterli sermayeye sahip değildir ve bu işin altından kalkabilmek için dış yardıma müracaat etmeye mecbur kalacaklardır. Fakat sermaye eksikliği yine de en önemli problem değildir. Sermaye bulunmuş olsa dahi, inşaatı düzgün bir şekilde yapacak mühendislerin ve inşaatın sonra demiryolunu işletecek yetkin memurların Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmasının çok zor olması asıl meseledir.¹⁴⁰⁴ Demiryolu yapımına sıcak bakan Meclis-i Maabir, Fransızların on yıl müddetle imtiyazını talep ettikleri Seyhan ve Berdan nehirlerinde yolcu ve eşya taşımaya yönelik yaptıkları başvuruya sıcak bakmamaktadır. Meclise göre, nehirlerde işleyecek buharlı gemilerin Mersin'e kadar gitmesi gerekmekte, fakat Mersin'in nehir vapurları için her mevsim uygun olmaması, gidiş gelişlerin düzenli yapılamamasına neden olacağı, dahası imtiyaz verilmesi planlanan demiryoluyla rekabete gireceği ve son olarak ise Ceyhan ile Seyhan arasındaki geniş arazinin sulanması için söz konusu nehirlerle ileride barajlar yapılması planlandığından, Seyhan ve Berdan nehirlerinde taşımacılık yapılması projesi kabul edilmemelidir.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰² Özellikle malların limana ulaştırılması hususunda tüccarın büyük sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Taşımacılık deve ve diğer hayvanlarla yapılmasına karşın hem ticaretin ulaştığı kapasiteyi karşılayabilecek kadar hayvanın olmadığı hem de yaz aylarında hayvan sahipleri yaylalara gittiklerinden emtia naklinde büyük sıkıntı çekildiğinden bahsedilmektedir. Adana Valisi, tüccarların bu nedenle "imar-ı memleket ve husul-i servet ve saadeti müstelzim olan daire-i ticaret edemediği bedihi ve rûnûmun olduğu"nu belirtmektedir. (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 13, 27 Muharrem 1280/14 Temmuz 1863; BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 18, 1 Muharrem 1280/16 Haziran 1863).

¹⁴⁰³ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 11; BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 18, 1 Muharrem 1280 (16 Haziran 1863).

¹⁴⁰⁴ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 11.

¹⁴⁰⁵ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 11.

İmtiyazlara onay vermeden önce, Osmanlı Devleti tarafından bir mühendisin bölgeye gönderilerek hem demiryolunun geçmesi planlanan bölgeyi inceleyerek bölgenin ne cins demiryolu inşasına uygun olduğu ve bunun masrafının ne olacağına dair bir keşif yapılması ve söz konusu arazinin haritalandırılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Aynı zamanda, gönderilecek mühendisin, Tarsus ve Mersin arasında, hiçbir hasılatı üretmeyen seksen ilâ yüz bin dönüm civarındaki bataklık arazinin neden bu hale geldiği, bu bataklıkların nasıl kurutulabileceği ve son olarak demiryolunun bu bataklıkları kurutacak şekilde inşa olunup olunamayacağı ve imtiyaz verilecek demiryolu şirketiyle yapılacak sözleşmeye bu bataklıkları kurutmaları için bir madde koydurulup koydurulamayacağı¹⁴⁰⁶ araştırılması isteniyordu.¹⁴⁰⁷ Tophane-i Amire Miralaylarından Prusyalı Rudolph Wagemann söz konusu keşif için uygun görülmüş ve 4 Şubat 1864 tarihinde görevlendirilmiştir.¹⁴⁰⁸ Miralay Wagemann'ın, yalnızca bu bölgeleri incelemekle yetinmemesi, aynı zamanda ileride şirketin veya halkın demiryolunun Yumurtalık veya Karataş burnuna kadar uzatılmasını talep etme olmasılığına karşı teftişini söz konusu noktalara kadar uzatması Meclis-i Maabir tarafından tavsiye edilmiştir.¹⁴⁰⁹

16 Kasım 1864 tarihinde, Levant Herald gazetesi okurlarına Adana eyaletinde demiryolu inşası için bir İngiliz şirkete imtiyaz verildiği müjdesini vermekteydi. Verilen imtiyaz şartlarına göre, ana hattın Adana ile Karataş arasında ve bir hattın ise Cemil Köy ile Tarsus arasında inşa edilecek demiryolu için şirkete devlet tarafından yüzde yedi kâr garantisi verilmiş, buna karşılık şirketin karının yüzde on ikiyi geçmesi

¹⁴⁰⁶ 29 Şevval 1279 (19 Nisan 1863) tarihinde Adana Vilayet Meclisi'ne gelen emirname, Tarsus ile Mersin arasındaki bataklık arazinin kurutulması pamuk tarımı yapılabileceği belirtilerek, bunun ne kadar masrafa mal olacağı ve bataklıkları kurutma konusunda yardımda bulunan Osmanlı tebaasından kişilere bu arazilerin dağıtılması vaat edilerek arazinin ıslahının mümkün olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Emirnameye, Adana Vilayet Meclisi tarafından yazılan 19 Muharrem 1280 (6 Temmuz 1863) tarihli cevapta, söz konusu bataklık arazinin “kesb-i mâmuriyyet etmekte olan” Mersin iskelesine ve Tarsus'a yakın olması nedeniyle son derece kıymetli olduğu dolayısıyla araziye alacak kişiler kolayca ürünlerini iskeleye ulaştırabileceklerinden hem kendileri hem de devlet hazinesi için çok faydalı olacağı belirtilmektedir. Diğer taraftan bataklık arazinin kurutulması işleminin ne kadar masrafla yapılacağını tespit edecek “ehel ve erbab ve fenn-i hendeseye vukuf ve malumatlı adem” Adana'da olmadığından dolayı, merkezden bir mühendis tayin edilmesi talep ediliyordu. Bu aynı zamanda bataklıkların kurutulmasına talip kişilerin çıkıp da arazinin onlara verilmesiyle oluşabilecek kamu zararının da önüne geçecektir. (BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 16, 22 Haziran 1863).

¹⁴⁰⁷ BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 11.

¹⁴⁰⁸ BOA., A.}MKT.MHM., 291/79, 25 Şaban 1280 (4 Şubat 1864); BOA., İ.MMS., 27/1188, lef 5, 23 Cemaziyelahir 1280 (5 Aralık 1863).

¹⁴⁰⁹ BOA., İ.MMS., 27/1185, lef 11.

durumunda, devletle eşit miktarda paylaşılmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda, doksan dokuz yıllığına verileceği belirtilen imtiyaza göre, şirket Karataş'ta bulunan eski iskele ve dalgakıranı yeniden inşa edecek ve söz konusu liman, bütün yabancı gemiler için vergisiz demirleme imkânı sunan serbest bir liman olacaktır.¹⁴¹⁰

4.2.2. Tanzimatçının Çukurova Projesi ve Çukurova'da Kahramanlık Çağının Sonu

30 Ekim 1864 günü Londra'da yapılan, İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi hissedarlarının 13. olağan toplantısında, toplantıya başkanlık yapan Sir Macdonald Stephanson, bizce çok önemli bir konuya vurgu yapmaktaydı. Stephanson, Osmanlı hükümetinin aydın fikirleri ve liberal politikasıyla, demiryolu şirketinin karşılaştığı engellerin bertaraf edilmesi ve demiryolu yöneticilerini cesaretlendirmek için çok şey yaptığını bildirmekteydi.¹⁴¹¹ Aslına bakılırsa başkanın burada vurguladığı mesele, Tanzimatçıların dünya ekonomisine dahil olma sürecini yavaşlatabilecek engelleri kaldırmaya niyetlerinin de bir göstergesidir. Zira, demiryolları ile limanlara ulaşan her türlü ulaşım ağı aynı zamanda dünya ekonomisiyle olan bütünleşmenin bir aracını temsil etmektedir. Fakat dünya ekonomisiyle olan bütünleşmede karşılaşılan engeller yalnızca ulaşım ağlarının yapımı sırasında karşılaşılan engellerden ibaret değildir. Bunun yanı sıra, süreç içerisinde icari tarım ürünlerinin ekiminin ve yaygınlaştırılmasının önündeki önemli başka “engelleri” de kaldırmaya yönelik, sonuçları günümüze kadar devam edecek olan önlemler de alınmıştır. Bu başlık altında Tanzimatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bölgesine, dünya ekonomisinin daha fazla sokulmasının önünde bulunan önemli bir engeli kaldırmaya yönelik projelerini hayata geçirmeleri anlatılacaktır.

¹⁴¹⁰ *Levant Herald*, No. 42, 16 Kasım 1864. ABD'nin Adana eyaletindeki konsolosluk görevlisi de Adana, Tarsus, Mersin, Karataş arasında demiryolu yapımı için bir İngiliz şirkete imtiyaz verildiğini dışişleri bakanlığına bildirmiştir. (*Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Nations, for the Year Ended September 30, 1865*, Washington, 1866, s. 470.)

¹⁴¹¹ *Levant Herald*, No. 38, 19 Ekim 1864: Ottoman Railway from Smyrna to Aidin.

Bir önceki başlıkta, Adana eyaletinin iktisadi gelişimine dair anlatılanların, neredeyse tamamı, Adana kentinin güneyi ve batısındaki topraklarda meydana gelmiştir.¹⁴¹² Bunun nedenini, Ahmed Cevdet Paşa şöyle açıklamaktaydı: “Mersin kazasından Adana’ya kadar olan kıt’ası ma’mur ise de andan ötesi cevelan-gah-ı aşair olmağla asar-ı umrandan hali idi ve Adana’dan Kozan’a doğru bir saat mesafe ilerisinde emniyet yok idi.”¹⁴¹³ Benzer şekilde, 1858 yılının başında, Adana valisi, asayişin olduğu bölgeleri sıralarken Misis Köprüsü’nün doğu yakasını, yani göçebe aşiretlerin bulunduğu coğrafyayı, güvenli bölgeler arasında saymamaktaydı:

“Adana’nın canib-i şarkiyesinde şehri mezkura altı saat mesafede vaki Misis karyesinden cari nehr-i Ceyhan’ın beri tarafı olan Yüreğir nahiyesiyle Adana’nın pişgahından cereyan eden nehr-i Seyhan’ın bu tarafında kain etraf-ı şehir nahiyesi ve Tarsus ve Mersin ve Karaisalı ile Gülek boğazına kadar atide beyan edeceğim hususattan maada ahali ve gerek ebna-yı sebil haklarında (...) emniyet-i turuk ve asayiş ber-kemâldir...”¹⁴¹⁴

Aydınlanma düşüncesi ve daha sonra liberal iktisat teori üzerinde büyük bir etkisi olan John Locke (1632-1704),¹⁴¹⁵ tüm toplumun faydasına hizmet edecek mülkiyet biçiminin, ıslah edilerek, ticarete açılan topraklar olduğunu düşünmekteydi. Ona göre, geçimlik üretim yapılan topraklar, insan emeğiyle yoğrulmamış, ticarete ve topluma faydası olmayan, kıraç arazilerdir. Dolayısıyla, toplumsal faydaya hizmet etmeyen, geçimlik üretimin sürdürüldüğü “kıraç araziler” herhangi bir şekilde toprakları ele geçirerek, emeğiyle dönüştüren, ıslah eden ve ticarete açan kişilerin mutlak mülkiyetine geçmektedir.¹⁴¹⁶ Onun deyişiyle “Kendi vücudunun emeği ve kendi ellerinin işi, diyebiliriz ki, tümüyle onundur.”¹⁴¹⁷ Böylelikle, daha az sayıda fakat üretken bir nüfusun, daha büyük bir nüfusu besleyebilme kapasitesine erişmesi mümkün olmaktadır.¹⁴¹⁸ Emek, yani üretkenlikle, mülkiyet ve toplumsal refah arasında ilişki kuran Locke’a benzer şekilde Ahmet Cevdet Paşa da, ülkenin mamuriyetini “halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğinin semeresi” olarak

¹⁴¹² Barker (1862: 122).

¹⁴¹³ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 124).

¹⁴¹⁴ BOA., MVL., 322/10, lef 2, 25 Cemaziyevvel 1274 (11 Ocak 1858). Ayrıca bkz. Ener (1986: 219-224).

¹⁴¹⁵ Locke’un fikirlerinin 18. yüzyıl felsefesi üzerindeki etkisi için bkz. Copleston (1998: 147, 148).

¹⁴¹⁶ John Locke’un da üyesi olduğu Royal Society’nin de önemli araştırma konularından birisi toprakların ıslahı meselesiydi. (Wood 2021: 124).

¹⁴¹⁷ Aktaran: Wood ve Wood (2008: 192).

¹⁴¹⁸ Wood ve Wood (2008: 193).

tanımlamaktaydı.¹⁴¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa'yla aynı doğrultuda Mehmed Şerif Efendi (1988: 224) de “ihtiyâcât-ı cismaniyye ve ruhâniyyemizi dâfi' olmak üzere, başkalarının yed-i tasarrufunda gördüğümüz şeylerin kâffesi sa'y ve amelle vücûda gelmiş olduğundan, ahz ve istikmâli kezâlik sa'y ve amele mevkuftur ki, sâlifü'z-zikr nukûd-ı ma'neviyye bundan ibarettir.” demektedir.¹⁴²⁰ İnsan emeğiyle, mülkiyet ve kalkınma arasındaki bağı benimsemiş Tanzimat dönemi bürokratları, ne kadar canlı olursa olsun, göçebe üretim tarzının hakim olduğu tarımsız bölgeleri insan emeğiyle yoğrulmamış, toplumsal fayda üretmeyen, “hali ve harap” araziler olarak görmekteydiler. Hali ve harap arazi tanımlaması John Locke'un kıraç arazi tabiriyle doğrudan örtüşmekteydi.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Adana kentinin batı ve güney bölgeleri ticari tarımda gelişir, yoğun mevsimlik ücretli işçi tarımda kullanılır ve pamuk merkezli fabrikalaşma ve makineleşme yoğunlaşmaya, kapitalizmle ilişkiler her geçen gün kuvvetlenmeye devam ederken, doğusunda, geçmiş asırların kahramanlık öykülerinin devam ettiği, kahramanlıkla savaşçılığın özdeş ve toplumsal hiyerarşi ve saygınlığın bununla doğrudan ilişkili olduğu göçebe üretim tarzı ve toplumsal yapı hâkim durumdaydı.¹⁴²¹ Kapitamizmin, bireysel çıkarların peşinden koşmanın, dünya ekonomisine dahil olmanın faydasına inanan, insan emeğiyle yoğrulmamış, tarım ve ticarete açılmamış toprakların toplum açısından hiçbir faydasının bulunmadığını benimsemiş Osmanlı bürokrasisi ile, yaşamını ve var oluşunu tarımsal üretimle sürdüren, toprağının ürünü hayatının ve varsa zenginliğinin tek kaynağını oluşturan çiftçiler, kahramanlık öyküleri yazmaya devam ettiğine inanan göçebelerin vahşi, hırsız ve eşkıyadan başka bir şey olmadığını düşünmekteydi. Söz konusu “vahşi” göçebe topluluklar, Çukurova'nın verimli ovalarında bulunduğu müddetçe, Adana eyaletinin pamuk tarımıyla sağlamaya başladığı zenginlik ve bunun sonucunda ortaya çıkması beklenen toplumsal refah, kentin güneyi ve batısına hapsedilmiş olarak kalmaya mahkûm olacak, doğanın yahut Tanrı'nın insanlara sunduğu potansiyel zenginlik, toplumun genel faydasına hizmet etmeyecekti. Aslında Avrupa sömürgeciliğinin 16. yüzyıldan itibaren temel argümanlarından birini oluşturan, İrlanda'nın, Amerika'nın,

¹⁴¹⁹ İzgöer (2014: 107); Sayar (2013: 77).

¹⁴²⁰ Bu konuda ayrıca bkz. Mehmed Sadık Rifat Paşa (1988a: 48).

¹⁴²¹ Andrew Gordon Gould ve Meltem Toksöz, gelişim açısından farklılık sergileyen söz konusu iki bölgeyi “aşağı ova” ve “yukarı ova” olarak nitelendirmektedir. (Gould, 1973; Toksöz 2010; Toksöz, 2012).

Hindistan'ın ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesini meşrulaştıran söylemler, Çukurova'nın öz-kolonizasyonunda kullanılanlarla uyuşmaktaydı.¹⁴²² Cevdet Paşa'nın söylemiyle “Sahife-i mistar-keşide gibi bir güzel sahray-i vasi'a[...] ve gayet münbit ve mahsuldar...” olan Çukurova'nın yarısı “asar-ı umrandan hali idi.”¹⁴²³ Üstelik göçebeliliğin varlığı, yalnızca verimli toprakların harap ve hali bir halde kalmasına neden olmuyor, bizzat göçebelerin de göçebe olmaları nedeniyle medeniyetin nimetlerinden mahrum olmalarına yol açıyordu.¹⁴²⁴ Dolayısıyla göçebeler, toplumsal bir fayda üretmedikleri ve üretilmesine engel oldukları gibi, göçebeler de var olan durumdan kurtarılması gereken toplumsal gruplar olarak tanımlanmaktaydı. Kurtarılmalarının birinci koşulu ise ticarete konu olacak tarımsal üretim yapmalarındı.

Çukurova'nın, yoğun bir göçebe nüfusun kışlağı olması, bölgenin uygun iklim ve coğrafi koşullarıyla doğrudan ilgilidir.¹⁴²⁵ Kış sıcaklıklarının göçebeler açısından son derece tercih edilir seviyelerde seyretmesinin yanı sıra, temel üretim araçları olan hayvanları için fazlasıyla yeterli otlak ve suyun bulunduğu bu verimli ovanın etrafı neredeyse tamamen, kısa bir mesafe sonra yükselen dağlarla çevrilidir. Dolayısıyla bölgede hayatlarını sürdüren göçebelerin, yaylak-kışlak arası yaptıkları mevsimlik göçlerde uzun mesafeler kat etmelerini gereksizleşmekteydi. Çukurova da dahil olmak üzere, göçebe varlığı nedeniyle tarım yapılamayan bölgeler, Osmanlı bürokratları tarafından “hali ve harap” olarak nitelenmekteydi. Oysa, bu tarz otlaklar on binlerce göçebe aile ve yüz binlerce hayvan için yaşam kaynağı olmaktadır. Tıpkı John Locke'un Amerikan yerli halklarının topraklarının ele geçirilmesini meşrulaştıran sözlerine benzer şekilde, Çukurova'nın da var olan haliyle toplumsal faydaya hizmet etmediği, düşünülmekteydi: “Her tarafında büyük küçük nehirler ve çaylar akıyor yağmurlar mevsiminde yağıyor yağmasa bile geceleri yer yüzüne düşen latif şebnem ile nebatatı besleniyor. Temmuz ve Ağustos içinde her yerin otları kurumuş iken reh-güzarımızda henüz solmağa yüz tutmuş ve bir tarafa serilip serpilmiş ipek gibi otlar görülüp bunlar kaldırıldığı gibi altından taze otlar ve zümrüd gibi çemenler

¹⁴²² John Locke'un hem Britanya'daki çitlemeleri hem de sömürgeciliği meşrulaştırırken kullandığı argümanlar için bkz. Copleston (1998: 137); Wood (2021: 129; 176, 177); Wood ve Wood (2008: 193).

¹⁴²³ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 124).

¹⁴²⁴ BOA., İ.MVL., 559/25130, lef 4, 21 Rebiülahir 1283 (2 Eylül 1866).

¹⁴²⁵ Bölgedeki göçebe aşiretlerin ve çevre dağlardaki siyasi yapıların tarihi hakkında bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1986); Barker (1862); Ener (1986); Gould (1973); Sümer (1963); Toksöz (2010).

görünüyordu. Çi faide ki cevelan-gah-ı aşair olmak hasebiyle hiçbir yerinde zira'at ve insan emeğine delalet edecek emare ve alamet yok idi.”¹⁴²⁶

Bir süre Halep konsolosunun yerine vekalet eden Oscar de Heidenstam, Amerikan İç Savaşı sırasında Adana eyaletinin pamuk tarımında kaydettiği başarıyı anlatırken, başarının ve zenginliğin artarak sürdürülmesi ve yaygınlaşması önündeki en büyük engelin, göçebe aşiretlerin varlığı olduğunu belirtmekteydi. Bu hem Adana ve Maraş için hem de Suriye'nin büyük bir kesimi için geçerliydi. Tarım için yüksek bir zenginlik potansiyeli barındıran geniş verimli araziler, Bedevi ve Türkmen aşiretler nedeniyle tamamen tarımsızlaşmıştır.¹⁴²⁷ Bir önceki bölümde anlatıldığı üzere, iktisadi açıdan hızlı bir şekilde gelişen Adana eyaletinin daha fazla gelişmesini engelleyen nedenlerden bir tanesi olan ulaşım problemini çözmek amacıyla yapılması planlanan demiryolu hattının geçeceği hat üzerinde incelemelerde bulunmak ve bölgeyi haritalandırmak üzere görevlendirilen Rudolph Wagemann, hazırladığı haritalarla birlikte bir rapor kaleme almıştır. Fakat Wagemann, görevlendirildiği konular üzerine hazırlamış olduğu raporun yanı sıra Çukurova'da bulunan Türkmenlerin “suret-i tatvin ve iskanları hakkında ittihazi lazım gelen usul ve tedabire dair”¹⁴²⁸ de bir lâyiha kaleme almıştır. Kuşkusuz Wagemann da, Oscar de Heidenstam'ın yazdığı raporda belirttiği üzere, Adana eyaletinin gelişimi ile göçebe varlığı arasında bir karşıtlık olduğunu düşünmekteydi. Wagemann'ın raporunu inceleyen ve pamuk tarımının yaygınlaştırılması konusunda büyük gayret gösterenlerden biri olan Nafia Nazırı Edhem Paşa, lâyihanın “şayan-ı itina mevaddan” olduğunu belirterek, 28 Eylül 1864 tarihinde lâyihayı sadrazam Fuad Paşa'ya sunmuştur. Wagemann, Çukurova'daki göçebelerin iskân edilmesine dair kaleme aldığı lâyihasında, göçebelerin beş yıl vergiden muaf tutulması halinde iskânlarının kolaylıkla gerçekleştirilebileceğine dair fikirler öne sürmekteydi.¹⁴²⁹

¹⁴²⁶ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 170).

¹⁴²⁷ FO 881/1351, Report upon the Cultivation of Cotton 1865, Adana, Marash and Aleppo, by Acting Consul de Heidenstam; *Cotton Supply Reporter*, No. 130, Consular Returns Received From the Foreign Office; *Levant Herald*, No. 41, 9 Kasım 1864. Ayrıca bkz. Skene (1864: 294-296); Güran (2014c: 134, 135).

¹⁴²⁸ BOA., MVL., 1041/7, 15 Rebiülevvel 1282 (8 Ağustos 1865).

¹⁴²⁹ BOA., MVL., 687/53, 26 Rebiülahir 1281 (28 Eylül 1864).

Çukurova'nın iktisadi potansiyelinin göçebe aşiretlerin varlığı nedeniyle kullanılmadığına dair fikirlere Babiali yabancı değildi ve Wagemann ile Oscar de Heidenstam'dan yaklaşık çeyrek asır önce, bu konuya dair, yazarını tespit edemediğimiz bir bürokrat tarafından etraflıca bir lâyiha kaleme alınmıştı. Lâyiha, yirmi yıl boyunca dinlendirilmeden tarım yapılırsa dahi verimliliğini kaybetmeyecek güçte ve bakirlikte olduğunu iddia ettiği Çukurova'nın, göçebe aşiretler hakimiyetinde olan doğu bölgelerini coğrafi olarak tanımlamakla başlamaktadır:

“Çukurova da itlak olunan arazi-i vasi'a Maraş eyaletine tabi Gavur Dağı ittisalinde vaki Bulanık nam nahiye cebellerinden Döldül nam cebel pişgahından şarkdan garbe Misis köprüsünün mezkur ova geçesinden Bahr-i Sefid'e varıncaya kadar tulen yirmi sekiz saat mesafe ve Adana eyaletine tabi Üzeyr sancağı kuralarından Erzin nam karyeden cenubdan şimale Sis kasabası ve Kozan dağlarına varıncaya kadar otuz iki saat mesafe olup ve her saatimiz yedi bin altı yüz altmış zira' ve her dönüm tulen ve arzen kırk zira terbian bin altı yüz zira' hesabı üzere mezkur ova arazisi zarb u terbî ve dönüme taksim olundukda bir milyon ve yüz bin ve küsur dönüm araziden ibaret bir vasia ova olduğu tebeyyün edeceği...¹⁴³⁰

Yazara göre, bu geniş ve verimli ovanın her yıl yarısının ekilerek, diğer yarısının nadasa ayrıldığı düşünüldüğünde dahi, beş yüz altı bin dönüm araziden ürün alabilmek mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla, ovanın verimliliğine dair tecrübelerde de bulunmuş ve tahıl tarzı ürünlerde bire otuz oranında ürün verildiğine şahit olunmuştur. Yine de ihtiyatlı bir yorumda bulunmak isteyen yazar, bire on ürün alınabileceği üzerinden hesap yaparak, ovanın tarıma açılması durumunda, yalnızca tahıllardan, beş yüz elli bin İstanbul kilesi öşür alınabileceğini belirtmektedir. Lâyiha yazarı, Çukurova ve Amik ovasının tarım yapılan bölgelerinde çiftçiler, susam, pamuk gibi ticari tarım ürünlerini, dinlendirmek için ayırdıkları arazilere ekmekte olduğundan, bu ürünlerden de ayrıca büyük miktarda bir gelir edilebileceğini söylemektedir. Kendir, keten, pamuk, susam, darı ve boya bitkileri ekilmesine müsait olan bu arazi sulak olduğundan, bire kırk ve hatta bire yüz ürün verebileceğine şahit olduğunu sözlerine eklemektedir. Çukurova'nın tarım açısından en büyük avantajlarından birisi, bol miktarda akarsu bulunması nedeniyle, tarımın yağmura bağlı olarak yapılmak zorunda olmamasıdır. Üstelik denize son derece yakın olan bu ovanın ortasından geçen, Elbistan'dan doğarak Akdeniz'e dökülen Seyhan nehri, mavna ve kayık taşımacılığına

¹⁴³⁰ BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847).

kolaylıkla uygun hale getirilebilecektir. Bu durum ulaşım masraflarını düşüreceğinden bölge, ticaret açısından da oldukça elverişlidir. Tarım ve ticaret konusunda yüksek verime sahip olan ovanın, tarımsızlaşmış olmasının nedeni ise Ahmed Cevdet Paşa'nın, Kozanoğlu'nun süvarileri olarak tanımladığı,¹⁴³¹ Çukurova'da kışlayan göçebe aşiretlerdir. Ona göre, “cevelan-gah-ı aşair” olması nedeniyle, Adana'nın bir - bir buçuk saat ilerisinde emniyet bulunmamaktaydı.¹⁴³² Üstelik, Çukurova'nın aşiretler tarafından “istila” edilerek tarımsızlaşması, ovayı çevreleyen yeterli tarım arazisi bulunmayan dağlarda yerleşik olan nüfusun, ovada tarım yapmalarını da engellemekteydi.

Lâyiha yazarına göre, ovanın bu bölgesinde kışlayan göçebe aşiretlerin toplam nüfusu üç bin iki yüz elli haneden ibarettir:

“Nehr-i Seyhan'ın cenub tarafından mezkur ovanın Gavur dağı ittisalinde vaki Pazar nam mahal etrafında Tacirli nam aşiret kışlar ve bin dört yüz hane mikdarı bir kabile olup eyyam-ı sayfde Maraş pişgahından geçip Uzunayla'ya yaylak giderler ve Cerid nam aşiret iki yüz elli hane mikdarı bir kabile olup mezkur ovanın Kurdkulağı kurbunda vaki kıtasında kışlar ve Bozdoğan nam aşiret bin beş yüz hane mikdarı bir kabile olup mezkur ovanın Misis kurbunda vaki Bozağaç nam mahal etrafında ve bazı sene de Kurdkulağı kurbunda kışlarlar. Nehr-i mezkurun canib-i şimalinde Kars kasabasından Aşağı Anavarza nam harabe kale etrafından Misis'e varıncaya kadar iki yüz hane mikdarı Sırkıntı nam kabile ve iki yüz elli hane mikdarı Karalar nam kabile ve iki bin hane mikdarı Avşar nam kabile cem'an üç bin iki yüz elli hane mikdarı kabail mezkûr ovanın kıta-ı mezkuresinde kışlarlar. İşbu kabail-i mezkurenin cümlesi eyyam-ı sayfde göçüb rah-ı rastları etrafında bulunan kura ve kasabata cerad-ı münteşir misillü dağılıb ahalisine ve enba-yı sebile isal-i hasaret ve icra-yı şekavet-i gûnagûn ederek Uzunayla'ya giderler ve kabail-i mezkûrenin haneleri adedi bervech-i tahmin tahrir olup daha ziyade olmaları muhtemel idüğü...”¹⁴³³

Göçebelerin, alıntılanan metinde, çekirge sürüsüne benzetilmesi, çekirgelerin tarımsal üretime sıkça verdiği zararlarla özdeşlik kurulduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı üzere, söz konusu göçebe aşiretler, Ahmed Cevdet Paşa'nın deyimleriyle, yalnızca “Çukurova gibi en münbit ve masûldâr bir kıt'ayı zirâ'atden ta'tîl” etmekle kalmıyor,¹⁴³⁴ aynı

¹⁴³¹ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 113).

¹⁴³² Ahmed Cevdet Paşa (1986: 117); Yörük (2017: 28). Gerçekten de Adana'dan İskenderun'a postanın gönderilebilmesi için sıkı bir şekilde korunması gerekmekteydi. Bu amaçla, postaya eşlik etmek üzere görevlendirilen zaptiyeler için bir de talimatname kaleme alınmıştır. Bkz. BOA., MVL., 751/24, lef 3 ve lef 4, 29 Zilkade 1274 (11 Temmuz 1858).

¹⁴³³ BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847).

¹⁴³⁴ Yörük (2017: 28).

zamanda göç yolları üzerinde ve yaylakları olan Uzunyayla ve Göksun çevresindeki köylere de zarar vererek, pek çok bölgeyi tarımsızlaştırıyordu. Örneğin, yine son derece verimli ve sulak olan, on beş saat genişlikteki Maraş ovası da göçebelerden muzdaripti.¹⁴³⁵ Aşiretler göç sırasında beş gün kadar Maraş ovasında “oturak eylediklerinden”, Maraş ve etrafında bulunan köylüler burada tarım yapmaya cesaret edemiyorlar ve bu ovanın da tıpkı Çukurova’nın doğu kısmı gibi “harap ve hali” kalmasına sebep oluyorlardı.¹⁴³⁶ Oysa, lâyiha yazarına göre, Maraş’a yakın bulunan Seyhan nehri “Mısır nehri” gibi ulaşımaya uygun olduğundan, Maraş ovasının tarımsal üretime açılması halinde, bölgenin ticaretine ve zenginliğine büyük bir katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Söz konusu göçebe aşiretler nedeniyle, tarımsızlaşan bir başka verimli ova ise Kayseri’de bulunan Zamantı ovasıdır. Geçmişte “birkaç yüz kıta kura ve kasabadan ibaret mamur ve abadan bir kaza iken aşair-i merkume istilasıyla harab olduğu olhavalı ahali miyanelerinde müselleme ve meşhur[...]” olan bu ova, Afşar, Lek ve Kırıntılı aşiretlerinin kışlık zahirelerini tedarik etmek amacıyla yaz aylarında vakit geçirdikleri bir ovadır. Edepsizlik, serserilik, eşkıyalık, hırsızlık ve katillikle meşhur¹⁴³⁷ aşiretler Çukurova’ya zorla da olsa iskân edilseler hem kendileri hem de çevrede yerleşik köylüler rahat, refah ve zenginliğe kavuşacaklardır. Dolayısıyla, onların Çukurova’ya iskânları, Maraş ovası, Zamantı ovası da dahil olmak üzere üç verimli ovanın tarıma açılmasına olanak verecek ve çiftçiler ve çevredeki kentler açısından büyük bir zenginlik kaynağı yaratacaktır.¹⁴³⁸ Nitekim, 1849 yılında Ankara Müşiri Vecihi Paşa tarafından Afşar, Lek, Kırıntılı gibi aşiretlere yönelik iskân harekâtının üzerinden henüz bir ay geçmemişken, Kayseri ve Sivas’taki vücuhun, Uzunyayla gibi mahallerde araziler ele geçirerek çiftlik kurmakta olduklarına dair

¹⁴³⁵ Benzer koşullar Suriye’de de mevcuttur. Bkz. Schilcher (2010: 199). Suriye’de göçerlerin tarım ve tarımsal nüfus üzerinde kurduğu baskıya dair çok sayıda örnek içeren bir eser için bkz. Lewis (1987).

¹⁴³⁶ Harap ve hali kalmak deyiminin kullanılıyor olmasının nedeni, tarımsızlaşmış olmasıdır. Oysa bu topraklar, harap ve hali değildi. Tarım yapılamamasının nedeni de oluşturan, on binlerce haneden oluşan göçebeler ve yüzbinlerce hayvan bu arazilerden beslenmekteydi. Örneğin, 1859 tarihli bir kısım belge Afşar aşiretinin yüz bine yakın hayvanı olduğu belirtilirken, bazılarında otuz – kırk bin rakamı verilmektedir. BOA., MVL., 594/46, lef 2, 21 Cemaziyelevvel 1276 (16 Aralık 1859); BOA., MVL., 594/46, lef 3, 27 Cemaziyelevvel 1276 (22 Aralık 1859). Diğer taraftan, yalnızca, Sivas Eyaleti’ne bağlı Aziziye sancağına iskân olunan Afşarların 1863 yılında, kendi söylemlerine göre, kırk bini küçük baş, otuz bini büyük baş olmak üzere toplam yetmiş bin hayvanı bulunmaktaydı. BOA., MVL., 665/14, lef 4, 4 Ramazan 1280 (12 Şubat 1864).

¹⁴³⁷ Bu tabirler lâyiha yazarı tarafından kullanılmaktadır: “Mezkûr aşair-i serseri”, “aşair eşkıyası”, “hemşekavetleri olan”, “Hasılı aşair-i mezkûre bilcümle edepsiz ve kat’-ı tarik ve gasb-ı emval ve katli-nüfusa mütecasir bir taife-i bağıye olduklarından”. BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847).

¹⁴³⁸ BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847).

bilgiler gelmekteydi.¹⁴³⁹ Bu durumun önüne geçilmesi gerektiğini belirten Anadolu müfettişi İsmet Paşa, bahsi geçen “münbit ve mahsuldar” bölgeye, zaten az olan tarım arazilerinde “aşair ve Kozanoğulları’nın taaddilerinden ziraatlerine” bakamadıkları için dışarıdan tahıl almak zorunda kalan ve Uzunyayla’ya yerleşmek konusunda istekli olan Haçinlilerin iskân edilmesini önermekteydi.¹⁴⁴⁰

Gerçekten de yaz ayları yaklaşırken Kayseri ve Maraş’ta olan yaylaklarına doğru göçe çıkan aşiretler nedeniyle, uzun süre, bu bölgelerde yağmanın arttığı, pek çok bölgenin kalıcı olarak tarımsızlaştığı ve ticaretin kesintiye uğradığı doğrudur.¹⁴⁴¹ Kayseri gibi önemsiz sayılamayacak kentlerin hemen yanı başındaki bölgelerde dahi yolların ve köylerin güvenliğinin sağlanamadığına şahit olunmaktadır.¹⁴⁴² Ticaret kervanlarının yahut hükümete ait postaların yağmalandığı haberleri sıradanlaşmıştır.¹⁴⁴³ Çukurova’da kışlayan “bin senelik kutta-ı tarik”¹⁴⁴⁴ Afşar aşiretinin, Maraş ve Kayseri civarındaki bölgelerde yapılan yağmalarda fail olarak adına sıklıkla rastlanmaktaydı.¹⁴⁴⁵ Üstelik, 1846 yılına kadar Kızılırmak’ın güneyine indiklerine pek şahit olunmayan Afşarların,

¹⁴³⁹ BOA., MVL., 229/12, 5 Zilkade 1265 (22 Eylül 1849); BOA., MVL., 240/55, lef 2, 4 Şevval 1267 (2 Ağustos 1851).

¹⁴⁴⁰ BOA., MVL., 240/55, lef 1, 1 Şevval 1267 (30 Temmuz 1851); BOA., MVL., 240/55, lef 2, 4 Şevval 1267 (2 Ağustos 1851).

¹⁴⁴¹ “Afşar ve Lek ve Kırıntılı aşiretlerinin yayla mahalleriyle Afşar’dan bir takımının kışla mahalleri olan yayla misillü fi’l-asl mamur ve abadan olan köyler iken muahharan bunların vaki olan taaddi ve tasallutlarına binaen ahalipleri dayanamayıp perişan olmuş...” BOA., MVL., 229/12, 5 Zilkade 1265 (22 Eylül 1849).

¹⁴⁴² BOA., MVL., 229/11, lef 2, 5 Zilkade 1285 (22 Eylül 1849); FO 195/205, No. 4, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 26 Şubat 1842’ye melfufen: Report on the trade of Kaissariah for 1841, and several remark on the state of the district; FO 195/280, No. 35, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 1 Kasım 1848.

¹⁴⁴³ FO 195/253, No. 15, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 27 Mart 1845; FO 195/253, No. 16, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 29 Mart 1845’e melfufen: Report on the trade of Kaissariah for 1844 and remarks on the state of the district. Altı hafta boyunca her gün Kayseri çevresinde yağma haberi aldığını 24 Ekim 1844 tarihli raporunda belirten İngiltere konsolosu Henry Suter, Kayseri’ye dört saat mesafede, hükümet postasının soyulduğunu ve hükümet belgeleriyle birlikte darphaneden gönderilen on dört bin kuruş değerindeki altının Afşarlar tarafından yağmalandığını belirtmektedir. (FO 195/205, No. 42, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 24 Ekim 1844; FO 195/205, No. 43, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 4 Kasım 1844.) 1847 yılında ise hükümet postasının soyulmasının yanı sıra, Yozgat’a doğru yol almakta olan bir ticaret kervanı yağmalanarak yüz bin kuruştan fazla kıymetteki mal götürülmüştür. (FO 195/280, No. 28, Henry Suter’dan Lord Cowley’e, 6 Temmuz 1847.)

¹⁴⁴⁴ BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846).

¹⁴⁴⁵ FO 195/205, No. 4, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 26 Şubat 1842’ye melfufen: Report on the trade of Samsoun for 1841; FO 78/598, No. 151, Stratford Canning’dan Lord Aberdeen’e, 21 Haziran 1845’e melfufen: R.W. Stevens’tan Stratford Canning’e, 10 Mayıs 1845; FO 195/253, No. 4, Henry Suter’dan Henry Wellesley’e, 21 Eylül 1846; BOA., HAT., 1353/52879, 9 Cemaziyelevvel 1262 (26 Nisan 1846); BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846); BOA., HAT., 1353/52880-A, 13 Muharrem 1263 (1 Ocak 1847); FO 195/280, No. 43, Henry Suter’dan Lord Cowley’e, 20 Eylül 1847.

bu yıl, Kızılırmak'ı geçerek Yozgat bölgesini de yağmaladıkları ve Bozok sancağı köylerinden 8.870 baş sığır ile ayrıldıkları belirtilmekteydi.¹⁴⁴⁶ İmar Meclisi'nin 1845, 1846 yıllarında yürüttüğü faaliyetlerde, Kayseri ve çevresine dair yapılan tespitlerde, kırsal güvenlik meselesi ve göçebelerin tarım ve ticarete verdikleri zarar önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁴⁴⁷ Afşarların iskân edilmesi durumunda “Maraş altı ve Pazarcık ovası denilen sahra-yı vasia'ları gayet münbit arazi olup bir ekildikde on beş yirmi hasılat vererek ve çeltik zer' olunduğu surette pek çok menfaat görüneceği” belirtilmekteydi.¹⁴⁴⁸ Bununla birlikte, devletin, İmparatorlukta kırsal güvenliği sağlamaya yetecek askeri güce sahip olmamasının neticesinde, göçbeleri iskân etmek bir yana, yağma akınları dahi durdurulamamaktaydı.¹⁴⁴⁹ Bu nedenle, göçebe aşiretlerin saldırılarına karşı kendilerini savunmaları için yolculara ve köylülere silahlanma ve silah kullanma yetkisinin verildiği dahi olmuştur.¹⁴⁵⁰

Afşarlar ve diğer göçebe aşiretlerin, Kayseri, Maraş ve Bozok'taki yağmalarının önünün alınmaması ve akınların gittikçe artması sonucunda, 1849 yılında devlet, kapsamlı bir önlem almaya çalışarak, öncelikle Yozgat ve Kayseri'nin Ankara Müşiri Vecihi Paşa idaresine dahil edilmesine karar verilmişti. Afşarlara ve bölgede bulunan diğer bazı aşiretlere yönelik kapsamlı bir iskân harekâtına girişilmesi bu kararı takip edecekti.

¹⁴⁴⁶ FO 195/253, No. 28, Edmund Calvert'ten Henry Wellesley'e, 15 Kasım 1846. Sivas Müşiri Esad Paşa'nın belirttiğine göre, altı yüz kadar hayvan, “hüsni suretle” alınabilmiş, fakat yaklaşık bin iki yüz kadar haneden oluşan aşiret kışlaklarına gittiklerinden geri kalanı temin edilememiştir. Paşa'ya göre aşiretin yaklaşık sekiz yüz – dokuz yüz hanesi Çukurova'da kışlarken, geri kalanı Kayseri sancağına bağlı Zamantı ovasında kışlamaktadır. Yağmayı yapan ve kalan hayvanların alınmadığı aşiret savaşçıları Çukurova'da kışlayanlardandır. (BOA., HAT., 1353/52880-Ç, 28 Zilkade 1262 (17 Kasım 1846); BOA., HAT., 1353/52880-B., 26 Zilhicce 1262 (15 Aralık 1846).) Bir başka belgede, Afşar aşiretinin Çukurova ve Zamantı ovasında kışlayanları arasında yapılan ayırmda Halil oğlu İbrahim'in taraftarı olan bin beş yüz hane ve Çerkes Bey'in tarafında üç-dört yüz hane miktarı olduğu belirtilmektedir. Çerkes Bey, Osmanlı Devleti ile daha yakın ve barışçıl bir ilişki sürdürürken, Halil oğlu İbrahim, Osmanlıların deyimiyle, eşkıya reisi ve iblistir. Anlaşıldığı kadarıyla, Çerkes Bey'in tarafından olan aşiretlerin büyük bir kısmı daha sonra Halil oğlu İbrahim tarafına geçerek, Çerkes Bey yalnızca akrabalarından oluşan altmış kadar haneyle kalmıştır. Bkz. BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846).

¹⁴⁴⁷ FO 195/253, No. 56, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 29 Aralık 1845; FO 195/253, No. 1, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 24 Ocak 1846. Hatırlanacağı üzere, İmar Meclisleri teftişe çıkmadan önce, İmparatorluğa dair problemler, doğrudan İstanbul'a davet edilen bölgelerin ileri gelenlerinden duyulmak istenmişti. Bu amaçla Kayseri'den gönderilen heyetin aklındaki problemler arasında, yine göçebelere kaynaklanan kırsal güvenlik meselesi önemli bir yer tutmaktaydı. (FO 195/253, No. 19, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 10 Nisan 1845.)

¹⁴⁴⁸ BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846).

¹⁴⁴⁹ Örneğin 1847 yılında Adana'daki göçebe aşiretleri iskân etmek amacıyla Adana valisi tarafından, Arabistan Ordusu'ndan iki tabur piyade ve iki bölük süvari istenmişse de Kürdistan havalisinde nizam sağlanana kadar gönderilemeyeceği belirtilmiştir. BOA., MVL., 13/35, 23 Receb 1263 (7 Temmuz 1847).

¹⁴⁵⁰ FO 195/280, No. 43, Henry Suter'den Lord Cowley'e, 20 Eylül 1847.

Vecihi Paşa, bu konuda, gerçekten de son derece başarılı olmuş, Yozgat'a varışından kısa süre sonra, yollar tamamen güvenli hale getirilmiş, birçok Afşar şefi ele geçirilerek zincire vurulmuş, aşiret ise birkaç haneyi geçmeyecek şekilde Orta Anadolu'da çeşitli köylere dağıtılarak iskân edilmiştir.¹⁴⁵¹ İskân harekâtını yakından takip eden İngiltere'nin Kayseri konsolosu Henry Suter'in 27 Eylül 1849'da belirttiğine göre, iki bin üç yüz Afşar, Lek ve Kırıntılı hanesi çeşitli köylere dağıtılmıştı.¹⁴⁵² Fakat Kozanoğlu'na yönelik bir harekâta girilmeden, ona bağlı aşiretlerin iskânına başlanması pek çok kişiyi, iskânın uzun vadeli sonuçları konusunda ikna etmemişti. Halk arasında "Kozanoğlu maslahatı icra olunmadukdan sonra, Paşa'nın ettiği iş bütün boş" denilmekteydi. Nitekim, Bozok tarafına iskâna henüz gönderilmiş Afşarlardan yaklaşık otuz hanenin Çukurova'ya doğru kaçtığına dair haberler yayılmakta gecikmemiştir.¹⁴⁵³ 1851 yılının yaz aylarına doğru, iskândan kaçan yaklaşık yüz elli hane Afşarın, Zamantı bölgesindeki bazı köyleri yağmaladıklarına dair bilgiler gelmekteydi.¹⁴⁵⁴ Vecihi Paşa'nın Bağdat valiliğine ve onun yerine eski Maliye Nazırı Musa Safveti Paşa'nın Ankara valiliğine tayin edilmesiyle, başlanılan iskândan geriye dönüş yaşanmaya başlamıştır. Afşarlar ve diğer aşiretlerin iskân edilmesi, yerel kaynaklara dayanan pek çok iskân girişiminde olduğu gibi, iskânı yapan valinin görev süresiyle sınırlı kalmış gibidir. İngiltere'nin Kayseri konsolosu Henry Suter, iskân edilen aşiret hanelerinin firar girişimlerine karşı Musa Safveti Paşa'nın hiçbir önlem almadığından ve yağmaların yeniden başladığından bahsetmekteydi.¹⁴⁵⁵ Kayseri ve çevre ahalisi de Babıali'ye, Afşar aşiretinin birer ikişer hane iskân yerlerinden firara başladıklarına dair şikâyetlerini içeren arzuhaller göndermekteydi.¹⁴⁵⁶ Bir yıl sonra,

¹⁴⁵¹ BOA., MVL., 229/11, lef 2, 5 Zilkade 1285 (22 Eylül 1849); FO 195/338, No. 12, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 20 Mart 1849; FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Nisan 1849; FO 195/338, No. 26, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Haziran 1849; BOA., MVL., 227/33, 5 Ramazan 1265 (25 Temmuz 1849); BOA., MVL., 228/39, 3 Zilhicce 1265 (20 Ekim 1849); BOA., MVL., 254/72, lef 3, 27 Rebiülevvel 1269 (8 Ocak 1853); FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1849: Notes regarding the proceedings for locating the nomad tribes of the vicinity of Kaissariah.

¹⁴⁵² FO 195/338, No. 32, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1849. İskândan yaklaşık üç yıl sonra kaleme alınan bir belgede iskân edilen toplam göçebe erkek nüfusun yirmi bin civarında olduğu belirtilmekteydi. (BOA., MVL., 254/72, lef 3, 27 Rebiülevvel 1269 (8 Ocak 1853).)

¹⁴⁵³ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1849.

¹⁴⁵⁴ FO 195/338, No. 10, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 15 Mayıs 1851; BOA., MVL., 240/55, lef 2, 4 Şevval 1867 (2 Ağustos 1851).

¹⁴⁵⁵ FO 195/338, No. 29, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 16 Kasım 1851; FO 195/338, No. 6, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 16 Mart 1852'ye melfufen: Report on the trade of Kaissariah for 1851, and remarks on the State of the district.

¹⁴⁵⁶ BOA., MVL., 244/7, lef 1, 29 Zilkade 67 (25 Eylül 1851).

artık ticarî kervan yağmalarının çoğaldığı ve tekrar yolların güvensiz hale geldiğine şahit olunmaktaydı.¹⁴⁵⁷ Sorunun, valinin değişiminden kaynaklandığının farkında olan halktan bazıları, Vecihi Paşa'nın tekrar valiliğe getirilmesi için İstanbul'a gönderdikleri dilekçeye İngiltere büyükelçisinin destek vermesini istemekteydi.¹⁴⁵⁸

İşkândan firar eden Afşar savaşçılarının oluşturduğu yaklaşık iki yüz elli kişi, Dadaloğlu'nun göçebe savaşçılarının kahramanlık hikayelerine yer verdiği şiirlerine konu olacak bir girişim başlatmışlardır.¹⁴⁵⁹ Kır Serdarı ve emrindeki birlikleri bozguna uğratan Afşar savaşçıları daha sonra Afşar hanelerinin iskân edildiği köyleri birer birer dolaşarak, Afşarları yanlarında götürmüşlerdir. Bu sırada Kızılca isimli bir köyde, muhtarla zorla evlendirilmiş bir Afşar kızını kurtardıktan sonra, muhtarı öldürmüşler, söylenildiğine göre muhtarın cesedi neredeyse parçalanmış olarak bir yol kenarında bulunmuştur. Bir başka örnekte ise, Vecihi Paşa'nın birliklerinin bulunduğu Paşaköy isimli köyden, Afşar şeflerinden Veli Bey'in karısı, bu iş için gönüllü olan yedi Afşar genç tarafından kurtarılmıştır.¹⁴⁶⁰ Adana ve Maraş valisi Ziya Paşa'nın verdiği bilgiye göre, firar halinde olan birkaç yüz Afşar hanesi, bine yakın savaşçı çıkarabilmekteydi. Yine, valiye göre, kendisinin emrinde, firari Afşar haneleri sorununu büyümeden çözmeye yetecek kadar asker bulunmamaktaydı.¹⁴⁶¹ Üstelik, var olan az miktardaki askeri kuvvet, bir gün ve gecede yirmi saatten fazla yol alabilen aşirete yetişmekte zorlanmaktaydı.¹⁴⁶² Bu örneklerden görüleceği üzere, Osmanlı Devleti kırsal alanda güvenliği sağlayabilecek kapasitede değildi¹⁴⁶³ ve her şey valinin kabiliyetine bağlıydı, valinin değişmesiyle birlikte bir anda her şey alt üst olabiliyordu.

Yukarıda bahsi geçen, 1847 tarihli lâyhada belirtildiği üzere, Çukurova göçerleri, yaylak ve kışlak arasındaki göçleri sırasında yaptıkları yağmalar sonucunda elde

¹⁴⁵⁷ FO 195/338, No. 9, James H. Skene'den Albay Rose'a, 15 Temmuz 1852; FO 195/338, No. 18, James H. Skene'den Albay Rose'a, 1 Ekim 1852; BOA., MVL., 264/59, 19 Safer 1270 (21 Kasım 1853).

¹⁴⁵⁸ FO 195/338, No. 13, James H. Skene'den Albay Rose'a, 27 Ağustos 1852.

¹⁴⁵⁹ Örneğin, Avşar'ın uşağı şöhretli / Gördüğü düşmanın bağrını ezer / On beş yirmi atlı bir ordu bozar / Yenilmez kuvveti gücü Avşar'ın. Bkz. Görkem (2005: s. 212)

¹⁴⁶⁰ FO 195/338, Noç 19, James H. Skene'den Albay Rose'a, 8 Ekim 1852.

¹⁴⁶¹ BOA., MVL., 254/72, lef 1, 27 Rebiülevvel 1269 (8 Ocak 1853).

¹⁴⁶² BOA., MVL., 258/79, 13 Şaban 1269 (22 Mayıs 1853). Aşiretlerin bir gecede yirmi dört saatlik alanı kat edebilmesine dair ayrıca bkz. BOA., MVL., 27/53, lef 2, 9 Şaban 1264 (11 Temmuz 1848).

¹⁴⁶³ FO 78/1259, No. 296, Stratford Canning'den Lord Clarendon, 30 Mart 1857'ye melfufen: Memorandum resulting from observations on the state of Asia Minor and Syria, acquired on a march in the summer of 1856.

ettikleri malları, kışın Çukurova’da, yazın ise Kayseri ve Sivas taraflarında satmaktalardı.¹⁴⁶⁴ Örneğin, 1846 tarihinde, Kayseri ve Sivas kazaları ile Bozok sancağında Gedik ve Çubuk kazaları köylerinden yağmaladıkları sekiz bin başı aşkın hayvanı kışlakları olan Çukurova’ya götürmüşlerdir.¹⁴⁶⁵ Afşarlar ise yaylaklarına gittiklerinde, Bozok sancağında bulunan müttefikleri Kuzugüdenli Aşireti’yle yağma mallarını birbirlerine satmaktaydı.¹⁴⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa’nın belirttiğine göre, yağma malının bir kısmını kendileri için kullanan veya satan aşiretler, kalan kısmını Kozanoğulları’na vermektedir.¹⁴⁶⁷

Çukurova’daki birçok göçebe aşiretin, Kozanoğulları’na bağlı oldukları bilinmektedir. Çukurova’nın kuzeyinde, Kozan dağlarına yerleşmiş olan Kozanoğulları, geleneksel göçebe siyasal yapılarına çok benzer bir biçimde, aşiretlerden oluşan bir siyasal yapıyı yönetmekteydi. Bu yapıya bağlı olan aşiretler, siyasal bağlılıklarını doğrudan Kozanoğulları’na sunmaktadırlar.¹⁴⁶⁸ İngiltere’nin Kayseri konsolosu Henry Suter’e göre, Kozanoğulları’nın hakimiyetini tanıyan “gözükara ve savaşçı” yaklaşık on iki bin ailelik göçebe aşiretler topluluğu bulunmaktadır. Kozanoğulları, merkezi devlete ve Sultan’a görünüşte bağlı olsa da hakimiyeti altında bulundurdukları bölgede

¹⁴⁶⁴ Ahmed Cevdet Paşa, Maraş esnafının çok düşük fiyatlarla yağma mallarını satın aldıklarını belirtmektedir. Ahmed Cevdet Paşa (1986: 128).

¹⁴⁶⁵ BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847); Ahmed Cevdet Paşa (1986: 113).

¹⁴⁶⁶ BOA., HAT., 1353/52880-J., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846). Bozok sancağı’na tabi Gedik-i Çubuk kazasıyla Maraş sancağı arasında vaki Hınzır Dağı civarında tavattun eden Kuzugüdenli Aşireti, Osmanlı belgelerinde, hırsız, yol kesici ve haşerat gibi tanımlamalarla anılan aşiretlerden birisidir. (BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846); BOA., HAT., 1353/52880-H., 9 Rebiülevvel 1263 (16 Şubat 1847).)

¹⁴⁶⁷ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 113); Kasaba (2012: 120). Benzer bilgiyi İngiliz konsolos J. H. Skene de vermektedir. Bkz. FO 195/338, No. 14, James H. Skene’den Albay Rose’a, 3 Eylül 1852.

¹⁴⁶⁸ Bölgeyi iyi tanıyanlardan birisi olan William Burckhardt Barker da Türkmenler aşiret reislerinin Osmanlıların Sultanına karşı bir düşmanlık beslemediklerinden bahsetmekle birlikte, Osmanlılarla ortak bir milliyet hissi veya bağlılığı hissetmediklerini eklemektedir. (Barker, 1862: 7). Biz Barker’ın bu görüşüne şüpheyle yaklaşmaktayız. Türkmen aşiretler bağlılığını doğrudan aşiret reisine sunmuş ve onun otoritesine bağlılık hissediyor olsalar da diğer yandan, modern anlamda milliyetçi bir bağ olmasa dahi, Sultanla aralarında tarihsel bir bağ ve akrabalık olduğuna inandıklarına dair önemli kanıtlar bulunmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa’nın kaleme aldığı eserlerde Kozanoğlu’nun Sultan’a emmimoğlu demesini küstahça bulmaktadır: “Hatta kendisine ba’zı evamir-i padişahi tebliğ olundukda: ‘Ammim oğlu bunca memaliki havza-i tasarrufuna geçirmiş. Bir avuç Kozan dağlarını dahi bana çok görmemelidir’ deyu küstahane cevab vermiş olduğu mervidir.” (Ahmed Cevdet Paşa, 1986: 109, 110). Bununla birlikte, Çukurova’daki Türkmen aşiretlerinin Osmanlı Sultanlarıyla tarihsel bir bağları ve akrabalık ilişkileri olduğuna dair gözlemler, Kozanoğlu’nun söylemlerinin küstahlıktan öte, bir tarihsel anlatı çerçevesinde kurgulanmış olan Sultanla akrabalığa gerçekten inandığını düşünmemize neden olmaktadır. Tarihsel anlatılarına ve inançlarına göre, onlar Anadolu’ya birlikte gelerek Anadolu’yu ele geçirmiş farklı ve fakat akraba aşiretlerin liderleridir. Bir başka deyişle, Sultan, bu aşiret liderleri arasında eşitler arasında birincidir. Bu konuya dair gözlemler için bkz. Skene (1864: 98-100).

kullandıkları yetki, sınırsız ve mutlaktır.¹⁴⁶⁹ Henry Suter'in Kayseri konsolosluğu görevinden alınmasının ardından bir süre yerine vekalet ettiği sırada, Küçük Asya'nın son derebeyi olarak isimlendirdiği Kozanoğlu Çadırcı Mehmed ile bir görüşme gerçekleştiren James H. Skene, Kozanoğulları'nın, doğudan batıya ve kuzeyden güneye toplamda yedi günlük mesafede bir bölgeyi hakimiyeti altında bulundurduğunu ve on altı bin iyi silahlanmış aşiret savaşçısının da bulunduğu yaklaşık altmış bin nüfusu mutlak yetkiyle yönettiğini belirtmektedir.¹⁴⁷⁰ Dolayısıyla, devlet ile göçebe aşiretler arasında, Kozanoğulları'nın politik liderliği bulunmaktadır.¹⁴⁷¹ Kozanoğulları yönetiminde, kadim göçebe Türk geleneğinde örneklerine rastlandığı gibi, önemli meselelerin tartışıldığı ve karara varıldığı, aşiretin yaşlılarından oluşan bir kurul bulunmaktaydı.¹⁴⁷² Bu politik yapının, Osmanlı Devleti tarafından dayatılmayan, kendine has hiyerarşisi ve idari yapısı, devletten bağımsız hukuki,¹⁴⁷³ askeri ve iktisadi yapısı bulunmaktaydı.

Kozanoğulları ve Çukurova aşiretleri, askerî açıdan zorunda bırakılmadıkça, hakimiyet alanlarından topladıkları vergiyi devletle paylaşmadığı gibi,¹⁴⁷⁴ devletin, düzenli ordu

¹⁴⁶⁹ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoğlu; Kasaba (2012: 119, 120). Ahmet Cevdet Paşa da Kozanoğulları'nın hakimiyetleri altındaki bölgede mutlak yetkiye sahip olduklarını belirtmektedir. (Yörük, 2017: 30).

¹⁴⁷⁰ FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852.

¹⁴⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 112).

¹⁴⁷² FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852. Bunun bir örneğine de Kozanoğlu Garbi ağası Ahmed Ağa'nın, Fırka-i Islahiye'nin ilerleyişi karşısında ne yapılması gerektiğine dair aşiret ileri gelenlerini toplayarak yaptığı toplantıda rastlanmaktadır. Burada aşiret ileri gelenlerinin çoğu teslim olma yönünde görüş bildirmiştir. (Yörük, 2017: 51, 52).

¹⁴⁷³ Helmuth von Moltke, Anadolu'da karşılaştığı savaşçı göçebe aşiretlere dair benzer gözlemlerde bulunmaktadır. Örneğin, çadırında konakladığı Sinemilli aşiret liderinin, aşireti üzerindeki yetkisini şu sözlerle anlatmaktaydı: "Hiçbir tarafta iktidar ve hakimiyetten eser yoktu. Bununla beraber bu adam 500 ailenin amiriydi; hükümlerinin temyizi yoktu ve Türk makamları bu kabilelerin içişlerine karışmaya salahiyyetli değildi. Ağa ihtiyarları dinledikten sonra kabilesinden birinin suçlu olduğuna kanaat getirince onu idama mahkûm eder. Paşanın bir ağa öldüğü zaman onun halefini tayin hakkı vardır, fakat yeni ağayı daima aynı aileden seçmek zorundadır." Moltke (1960: 172, 173).

¹⁴⁷⁴ "Çadırcı denilen Mehmed hain zimmetinde hazine-i celile-i şahanenin on beş yük guraşa müteceviz matlubatı olmağla Adana'ya vürud-ı bendeganemden beri peyderpey akçe irsali kendisine bi'd-defaat tahrir ve mahsusen ademler tesyir olunmasıyla asla isga etmediğine ve Kozandağı ahalisinin zimmetlerinde bir akçe kalmayıp şaki-i merkum cümlesini kendisi tahsil ederek zimmetine geçirmiş olduğu..." BOA., HAT., 1353/52880-C, 6 Zilkade 1262 (26 Ekim 1846). Ayrıca bkz. BOA., MVL., 5/23, lef 1, 11 Cemaziyevvel 1262 (7 Mayıs 1846); BOA., MVL., 254/72, lef 3, 27 Rebiülevvel 1269 (8 Ocak 1853). Sis yakınlarında üç bin beş yüz piyade, bin süvari başıbozuk birliğinin sevk edilmesi gibi zorunlu bir durumla karşılaştığı 1851 yılında Kozanoğlu Çadırcı Mehmed, Adana valisi tarafından ordunun asker ihtiyacı için talep edilen birkaç yüz kişi yerine, yirmi beş kişi göndermekle yetinmiştir. (FO 195/338, No. 27, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 12 Kasım 1851'e melfufen: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 4 Kasım 1851.)

için asker talebini karşılamaya da meyilli değillerdir. Ahmed Cevdet Paşa da bu durumu anlatmak için “ahalisi vahşi ve yerleri sarp olduğundan gereği gibi taht-ı inzibata alınamamış ve hatta usul-i Devlet-i aliyye üzere tahrir olunamamıştır. Binaen-ala-zalik Adana ve Misis taraflarının arazisi Defter-i hakani’de mukayyed olduğu halde Kozan dağlarının ve belki Sis tarafının bile Defter-i hakanide kaydı bulunamamıştır” derken, vergi ve asker almak maksadıyla devletin sayım yapmadığını belirtmekteydi.¹⁴⁷⁵ Çukurova’da kışlayan aşiretlerin, vergi konusu gündeme geldiğinde, Maraş ve Kayseri sancaklarında yer alan yaylaklarına çekildiklerine sıkça rastlanmaktaydı.¹⁴⁷⁶ Adana valisi 1858 yılında bu konuya şöyle açıklık getirmekteydi: “...canib-i hükümetten yazılmak ve memur gönderilmek ile vergilerini vermek büyük ve küçük cümlesinin indlerinde muayyebat olduğu...”¹⁴⁷⁷ Diğer yandan, Çukurova’dan yaylaya geçişlerin dar geçitlerden yapılıyor olması, göçebe aşiretler açısından önemli bir dezavantajı da beraberinde getirmekteydi. Zaman zaman göçebe aşiretlerden vergi almakta kararlı davranan valiler, söz konusu dağ geçitlerini kapatarak, vergileri temin etmeden kışlaklara veya yaylaklara geçişe izin vermemekteydi.¹⁴⁷⁸

Bu siyasal yapının devamlılığını sağlayan temel unsurlardan birisi, yeniden dağıtımcı bir yapıda olmasıydı. Göçebe aşiretlerin yaptıkları yağmalardan Kozanoğulları’na verdikleri pay, yeniden paylaşımı sağlayan birikimin temellerinden biridir. Bu nedenle Kozanoğulları’nın yaşadığı gösterişli olmayan, mütevazı hayat, şahit olanları şaşırtmaktaydı.¹⁴⁷⁹ Simgesel gücün ve meşruiyetin kaynağı zenginliğin sergilenmesi değil, dağıtılması üzerinden kurgulanmaktaydı. Göçebe üretim tarzının, yalnızca temel üretim aracı olan hayvancılığın yarattığı artı ürüne dayanarak, karmaşık bir siyasal yapıyı sürdürmesi oldukça zordur. Göçebe veya değil, savaşçı topluluklarda, artı ürünün, zenginliğin, sınıfsal farklılaşmanın, toplumsal ve kültürel hiyerarşi ve

¹⁴⁷⁵ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 108). Bölgede nüfus sayımı yapılamadığını Anadolu Müfettişi İsmet Paşa da belirtmekteydi. Bkz. BOA., MVL., 240/55, 1 Şevval 1867 (30 Temmuz 1851).

¹⁴⁷⁶ BOA., MVL., 5/21, 4 Rebiülahir 1262 (1 Nisan 1846).

¹⁴⁷⁷ BOA., MVL., 322/10, lef 2, 25 Cemaziyelevvel 1274 (11 Ocak 1858).

¹⁴⁷⁸ BOA., MVL., 25/45, 17 Cemaziyelahir 1264 (21 Mayıs 1848); BOA., MVL., 27/17, 5 Receb 1264 (7 Haziran 1848). Afşarların, geçmiş yıllara ait vergilerini ödemediği Çukurova’dan çıkışına izin verilmediği yıl olan 1848’de, Afşarların yaylaklarına ulaşmalarının ardından yağmalarını önceki yıllara kıyasla artırdıklarına şahit olunması şaşırtıcı olmasa gerekir. (FO 195/280, No. 35, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 1 Kasım 1848.)

¹⁴⁷⁹ FO 195/338, Henry Suter’dan Stratford Canning’e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoğlu; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 113, 114). Diğer göçebe aşiret reislerine dair verilen bilgiler de gösterişçi bir yaşam sürmedikleri yönündedir. Örneğin bkz. Moltke (1960: 172, 173; 255-257).

saygınlığın kaynaklarının en mühimlerinden bir tanesi, savaş aracılığıyla ele geçirilen kaynaklar, yani yağmadır. Unutmamak gerekir ki, Çukurova'daki söz konusu göçebe topluluklar, Anadolu'ya geldikleri dönemden beri savaşçı topluluklardır. Bizim iddiamıza göre, savaşçı göçebe toplulukların oluşturduğu siyasal yapıların sürdürülmesi açısından yağma bir tercih değil, zorunluluktur. Bir başka deyişle, göçebe yağmaları, biyolojik yeniden üretimlerini sağlamak ve hayatta kalmak amacıyla kaynak elde etme ihtiyacının bir sonucu değildir. Bir yandan çok büyük sürülere sahip olmaları, diğer yandan ihtiyaç duydukları tahıllar için belirli toprakları yeteri kadar ekebiliyor olmaları¹⁴⁸⁰ yahut bunları ticaret aracılığıyla elde edebilmeleri,¹⁴⁸¹ yaşamlarını sürdürebilmelerine yetecek temel tüketim maddelerine erişimlerini olanaklı kılmaktaydı. Yaptıkları yağma, salt bir iktisadi amaca hizmet etmekten ziyade, toplumsal, politik, kültürel ve simgesel amaçlar taşımaktaydı. Daha fazla yağma malı elde eden, daha iyi savaşçı olduğunu ortaya koyarak siyasal yapı açısından önemini kanıtlamış olmakta, dolayısıyla toplumsal saygı elde etmekteydi. Daha önce örneği verilen, Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmaya meyilli Çerkes Bey'in tarafında olan Afşar hanelerinin, yaptığı yağmalarla ve savaşçılığıyla ön plana çıkan Halil oğlu İbrahim tarafına geçmeleri tesadüf olmasa gerekir.¹⁴⁸² Bu nedenle, savaşçı siyasal toplulukların yağmasıyla, hırsızlık arasına belirgin bir çizgi çekmek gerekir. Diğer yandan, bunu hırsızlık, eşkıyalık, vahşilik gibi tanımlamalarla görme eğiliminde olan yerleşik topluluklar açısından, yağmanın savaşçı topluluklar için olan toplumsal anlamı herhangi bir şey ifade etmemekteydi. Zira, 1858 yılında, Adana valisi: "...içlerinde gasıp ve sarik ve katil olmayanları erkek ve karıları indlerinde ademden ma'dud olmadığı cümle-i garibe ve feci'alarından..." diyerek, savaşçı topluluklar açısından, savaşmak ve yağmanın önemini tam olarak anlayamadığını göstermekteydi.¹⁴⁸³

¹⁴⁸⁰ BOA., MVL., 17/61, 3 Zilkade 1263 (13 Ekim 1847); BOA., MVL., 229/11, lef 2, 5 Zilkade 1285 (22 Eylül 1849); FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1849: Notes regarding the proceedings for locating the nomad tribes of the vicinity of Kaissariah.

¹⁴⁸¹ Barker (1862: 279).

¹⁴⁸² BOA., HAT., 1353/52880-G., 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846).

¹⁴⁸³ BOA., MVL., 322/10, 25 Cemaziyelevvel 1274 (11 Ocak 1858). 1851 yılında yayınlanan anılarında Çukurova'daki göçebe aşiretlerden de bahseden Neale, Adana valisine benzer şekilde, Adana, Yumurtalık'ta bulunan Türkmen aşiretlerinin evlenmek istediği kızın ailesine iyi bir "hırsız" olduğunu kanıtlaması gerektiğinden bahsetmektedir. (Neale 1851: 224).

Kozanoğulları, aşiretlerin yaptıkları yağmalar nedeniyle suçlamalara muhatap olduğunda, bununla ilgisi olduğunu reddetse de bir emriyle aşiretlerin yağmalarını sona erdirebildiği görülmektedir. Tarımsal üretimin ve ticaretin devamlılığını kendi iktisadi çıkarları açısından önemli gören İngiltere konsolosları, yağmaların sona ermesi ve devletle barışçıl bir uzlaşmaya varmalarına aracılık yapabilmek için Kozanoğlu Çadircı Mehmed ile iki ayrı görüşme yapmışlardır. Bu görüşmelerin ilkinin gerçekleştiği 1849 yılının son aylarında Çadircı Mehmed, aşiretlerin yaptıkları yağmaları sona erdirmesini isteyen İngiltere'nin Kayseri konsolosu Henry Suter'e, yağmaların kendi bilgisi ve rızası dışında yapıldığını belirtmekle birlikte, durdurmak için elinden geleni yapacağı cevabını vermiştir. Gerçekten de konsolosun belirttiğine göre, "hırsızlığın" çok yaygın olduğu Kayseri bölgesinde aşiretlerin neden olduğu hırsızlıklar bir anda kesilmiştir.¹⁴⁸⁴ Kozanoğlu Çadircı Mehmed, James H. Skene ile yaptığı görüşmede ise, göçebelerin yaptıkları yağmaları durdurabilecek mutlak bir etkiye sahip olduğunu kabul etmiştir.¹⁴⁸⁵ J. H. Skene'nin, devletle arasında arabulucuk çabalarına, eğer bundan sonra yağmacılık devam ederse, bunun kendisinin değil, Paşaların suçu olduğunu söylemiştir. Zira, Kozanoğlu'na tabi hiç kimsenin yağma için hakimiyeti altındaki bölgenin sınırlarının ötesine geçmeyeceği, bu bölgenin dışında olanların hemen geri döneceği ve hiçbir eşkiyanın bundan sonra topraklarına sığınamayacağı, sığınırsa iade edeceği garantisini vermiştir. Skene, Kozanoğlu'nun aşiretler üzerindeki etkisini ve verdiği sözü tuttuğunu belirtmek amacıyla, Kozandağı'na giderken yollarda birçok silahlı süvari çetelerin dolaştığına şahit olduğunu, fakat dönüşünde hiçbirisiyle karşılaşmadığını ve köylülerin de birden bu çetelerin ortadan kaybolduklarını belirttiğini, on sekiz tanesinin dağlara doğru dörtlü gittiklerine şahit olduğunu ve yine yolda karşılaştığı, yanında dört adamı bulunan Ağa'nın kendisine, Çadircı Mehmed'den aldıkları emre uyarak evlerine dönmekte olduklarını söylediğini belirtmiştir. Kozanoğlu'na tabi bir başkası ise "Bey'in isteği bizim için kanundur" demiştir. Çadircı Mehmed de kendisine olan bağlılığın bilincindedir.¹⁴⁸⁶ Görüşmenin üzerinden on gün geçmesinin ardından, tek bir "hırsızlık" olayının yaşanmadığı ve köylüler tarafından tek bir "çeteye" rastlanmadığı bilgisini veren J.H. Skene, yollarda güvenle seyahat edilebildiğini bildirmekteydi.¹⁴⁸⁷ Aşiretlerin,

¹⁴⁸⁴ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoğlu.

¹⁴⁸⁵ FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852.

¹⁴⁸⁶ FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852.

¹⁴⁸⁷ FO 195/338, No. 15, James H. Skene'den Albay Rose'a, 10 Eylül 1852.

Kozanoğlu'na olan bağılıklarının bir diğere örneği, Ankara Müşiri Vecihi Paşa'nın Lek ve Kırıntılı aşiret reislerini çağırması üzerine, reisler, Kozanoğlu'na danışmadan Paşa'nın çağırısına uyamayacakları cevabını vermişlerdir.¹⁴⁸⁸

Savaşçılığın erdem ve toplumsal saygınlığa ulaşmanın önemli aracı olduğu toplumlar açısından, aynı zamanda, bireylerden toplumun beklediği ve bireylerin toplumsal olarak kendilerini gerçekleştirmelerinin yolu iyi bir savaşçı olmaktır. Buna karşılık savaşçı aşiretlerin, liderlerden bekledikleri de savaşçı yapının ve bu savaşçılığın nişanesi olan yağmacılığın devamlılığını sağlamasıdır. Liderlerin meşruiyet kaynağının iki temel ögesi böylelikle, toplumsal zenginliğin ve saygınlığın yaratıcısı olan savaşçılık ve yağmacılığın sürdürülmesidir. Kozanoğulları, kendisine bağılı savaşçı aşiretlere bu olanağı sağlamaktaydı. Bunu sağlayabilmesinin yolu ise cezasızlıktır.¹⁴⁸⁹ Göçebe savaşçı topluluklar, yağmanın ardından geri çekilebilecekleri korunaklı bir alana ihtiyaç duymaktadır. Kozanoğulları, göçebe savaşçılara bu olanağı sunmaktaydı. Devletin veyahut herhangi bir düşman gücün takibi karşısında sunduğu sığınılacak güvenli bölge, ulaşılması ve ele geçirilmesi güç Kozan dağlarıdır.¹⁴⁹⁰ Sık ormanlar, geçilmesi zor dar geçit ve boğazlardan oluşan Kozandağı, düzenli birliklerin manevrasına ve hareketine izin vermeyen, savunması kolay bir bölgedir.¹⁴⁹¹ Nitekim, savunma açısından sunduğu avantajlar, geçmişte Kozanoğulları'nın şöhretini ve meşruiyetini artıran önemli zaferler sağlamıştır. Ayanlar çağının güçlü Anadolu hanedanı Çapanoğulları, Osmanlı ordularını defalarca bozguna uğratan Mısırlı İbrahim Paşa'nın orduları ve son olarak Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın gönderdiği birlikler, Kozanoğulları tarafından fazla bir zorluk yaşanmadan ve bazen dar geçitlerde üzerlerine kayalar yuvarlanarak bozguna uğratılabilmektedir.¹⁴⁹² Kozanoğlu Çadırcı Mehmed, Kozandağı'nın insanların istemediği müddetçe, ne kadar büyük olursa olsun, hiçbir ordunun Kozandağı'na adım

¹⁴⁸⁸ FO 195/338, No. 26, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Haziran 1849.

¹⁴⁸⁹ Barker (1862: 73, 74); Skene (1864: 99, 100).

¹⁴⁹⁰ FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 116); Yörük (2017: 28).

¹⁴⁹¹ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoğlu; FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 128).

¹⁴⁹² FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoğlu; FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 109-111).

atamayacağı konusunda son derece kendine ve bulunduğu coğrafyaya güvenmekteydi.¹⁴⁹³

Dolayısıyla, Kozanoğulları'nın, hakimiyeti altındaki göçebelerin devlet tarafından takiplerinde veyahut onlara yönelik iskân girişimlerinde koruyucu ve engelleyici olmaları tesadüf değildir. Bu, aynı zamanda, göçebelerin kendi hukuksal yapılarını korumasını ve sürdürmesini sağlamaktaydı. Zira, hukuk, özünde bir toplumsal otorite biçimidir. Bir hukukun kabul edilişi, aynı zamanda otoritenin kabulünü de beraberinde getirir. Osmanlı Devleti'nin göçebe savaşçıları yargılanabilir hale getirebilmesi, otoritenin göçebe siyasal yapıdan devlete geçişinin kabulü ve göçebe liderliğin meşruiyetini kaybetmesidir. Kozanoğulları bu nedenle devletin, aşiret savaşçıları üzerindeki yargılama hakkının önüne geçebilmek ve Kozan dağlarına sığınan savaşçıları devlet görevlilerine teslim etmemek için çaba sarf etmekteydi.¹⁴⁹⁴ Bunun yanı sıra, Çukurova'daki pek çok aşiretin ileri gelenleri, yaptıkları çeşitli evlilikler yoluyla da aşiretler arasındaki ittifakları kuvvetlendirmekteydi. Bu nedenle, Kozanoğlu'nun yanı sıra, firarda olan aşiretlerin diğer aşiretler içerisine karışarak saklandıkları ve ele verilmedikleri örnekler de çok sayıdadır.¹⁴⁹⁵ 1851 yılında Anadolu müfettişi olarak görevlendirilen İsmet Paşa, “Kozan dağı öteden beri makarr-ı eşkıya olduğundan bu havalide bazı uygunsuzluğa mütecasir olan eşhasla asker firarileri cebel-i mezkura savuşmakta” derken,¹⁴⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa da benzer şekilde “...buraları birer eşkıya yuvası olup etraftaki caniler buralara iltica ile hükümetin pençesinden kurtuluyor ve bu dağların sebebine birçok aşair dahi bevadi-i isyan ve ser-keşîde dolaşüyor” demektedir.¹⁴⁹⁷ Diğer taraftan, savaşçı göçebeler, başka savaşçı topluluklar tarafından kendilerine yapılan saldırılar, yağmalar veya öldürülen aşiret mensupları için adalet aramak maksadıyla devlete başvurmayı geleneklerine aykırı bulmakta, Maraş eyaleti mutasarrıfı Ahmed Aziz Paşa'nın deyişiyle “hükümete ihbar ve iştika etmeliği adeta ayıp ve mağlubiyeye” olarak algılamaktaydı.¹⁴⁹⁸ Bu tarz problemler genellikle benzer

¹⁴⁹³ FO 195/338, No. 14, James H. Skene'den Albay Rose'a, 3 Eylül 1852.

¹⁴⁹⁴ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 30 Kasım 1849: Notes Respecting a Visit to Kozanoglu.

¹⁴⁹⁵ BOA., MVL., 258/9, 1 Receb 1269 (10 Nisan 1853).

¹⁴⁹⁶ BOA., MVL., 240/55, 1 Şevval 1867 (30 Temmuz 1851).

¹⁴⁹⁷ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 107).

¹⁴⁹⁸ BOA., MVL., 618/32, lef 1, 26 Rebiülevvel 1278 (1 Ekim 1861); BOA., MVL., 622/57, lef 2, 13 Cemaziyelevvel 1278 (16 Kasım 1861).

şekilde karşılık verilerek çözülmekteydi.¹⁴⁹⁹ Örneğin Afşar aşiretinin Bozdoğan aşiretinden yağmaladığı hayvanların temini için devlet tarafından memurlar gönderilmesi üzerine Afşarların memurlara verdiği cevap dikkat çekiciydi: “Bozdoğan aşiretiyle beynimizde muhaseme-i kadimemiz olub yek diğerimizden çalıp çırtığımız ve cerh ve katl ettiğimiz insan ve hayvan sual olmaz?”¹⁵⁰⁰

Dikkati çeken bir husus, Kozanoğullarına bağlı göçerlerin, Kozanoğulları'nın hakimiyeti altında bulunan köylere yönelik yağma seferleri yapmıyor oluşudur. Yağma seferleri, Kozanoğulları'nın hakimiyeti dışındaki bölgelere yöneliktir. Yağmalar genellikle yaylaklara gidilen dönemde yapılıyor gibi görünmektedir. Kışlaklarda, Misis köprüsünün batısındaki yerleşim yerlerine yönelik ufak çaplı yağma hareketleri yapılıyor olsa da bunlar, yazın yapılanlarla karşılaştırılmazdır.¹⁵⁰¹ Zira yazlar, kışın aksine, göçebeler önünde engin bir coğrafyayı açmaktadır. Göç yolları ve yaylakları çevresinde tarımsızlaşmış arazinin daha ilerilerine kadar yağma seferlerini ulaştırabilmekteydiler. Kışın ise Çukurova'yı çevreleyen dağlar, kaçış yollarını kapatmaktadır ve aynı zamanda çok kısa bir mesafede valinin ikâmetgahı Adana kenti bulunmaktadır. Bununla birlikte, Adana Valisi Hasan Hakkı Paşa'nın Afşar, Cerid, Bozdoğan gibi Çukurova'daki aşiretlerin reislerini değiştirmeye girişmesi, ağır vergiler talep etmesi ve son olarak iskâna zorlaması sonucunda, Adana'nın kapılarına kadar dayanan aşiretler yağmalar gerçekleştirmişlerdir.¹⁵⁰² Kozanoğulları'nın, Adana valileriyle anlaşmazlığa düştükleri durumlarda da kendilerine bağlı aşiretleri Adana'ya yakın köylere kadar yağmaya gönderdikleri belirtilmektedir.¹⁵⁰³ Kışlaklarında, köylülerle çatışma, Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Çukurova'ya iskân edilmeye

¹⁴⁹⁹ BOA., MVL., 756/8, lef 2, 25 Ramazan 1276 (16 Nisan 1860).

¹⁵⁰⁰ BOA., MVL., 603/50, 29 Rebiülevvel 1277 (15 Ekim 1860).

¹⁵⁰¹ Örneğin Sis'teki Ermeni Manastırı Patriği, Afşarları ve Kozanoğlu yönetimini şikâyet ettiği bir arzuhalde “Bundan maada Kozanoğulları Sis'in etrafında olan Afşardan bazı hırsıza mal aldırırılar ve bazı kendileri zor ile mal alırlar. Zikr olunan Avşarlar buna bedel Sislinin öküzünü ve sığırını sürüyor ve bir ademini rast getirse soyup paralıyor böyle olduğundan çift sürüp ekin ekmeğe kimse cesaret edemiyor ve ekilen zehaire hırsızlar hayvanları yediklerinden kaç defadır rica ve niyaz ettik ki şu ekinler kurtar badehu kabul etmediler.” BOA., MVL., 5/23, lef 6, 11 Cemaziyelevvel 1262 (7 Mayıs 1846). Ayrıca bkz. BOA., MVL., 27/53, lef 2, 9 Şaban 1264 (11 Temmuz 1848); BOA., MVL., 322/10, lef 2, 25 Cemaziyelevvel 1274 (11 Ocak 1858).

¹⁵⁰² FO 195/280, No. 13, Henry Suter'den Henry Wellesley'e, 24 Nisan 1847'ye melfufen: John Clapperton'dan Henry Suter'e, 17 Nisan 1847; FO 195/280, No. 22, Henry Suter'den Henry Wellesley'e, 29 Mayıs 1847'ye melfufen: Report on the conduct of Hasan Heki Pasha of Adana. Göçebelerin akınlarıyla baş edemeyen Hasan Hakkı Paşa, Arabistan Ordusu'ndan destek kuvvet istemek zorunda kalmıştır. (BOA., MVL., 13/35, 23 Receb 1263 (7 Temmuz 1847).)

¹⁵⁰³ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 117). Ayrıca bkz. Barker (1862: 103, 104).

başlanmasıyla daha fazla görünür olmaya başlamış gibidir. Üstelik, muhacirlerin iskânlarının yoğunlaşması, devletin pamuk tarımını yaygınlaştırma politikasının yoğunlaştığı dönemle örtüşerek, göçebelere yönelik devletin tahammülsüzlüğünü artırmıştır. Haziran 1860 tarihli bir belgede, Adana eyaletinde iskân olunmak üzere üç bin yüz seksen yedi hanede on altı bin yedi yüz yirmi iki nüfus geldiği belirtilmekteydi.¹⁵⁰⁴ Amerikan konsolos raporlarına göre, 1862 yılının sonlarına doğru muhacir sayısı yirmi beş bini bulmuştu.¹⁵⁰⁵

Kırım Savaşı sonrasında Nogaylar, Misis Köprüsü'yle, günümüzde Ceyhan ilçesinin bulunduğu yere kadar Ceyhan Nehri boyunca, nehrin iki yanına köyler kurularak, yaklaşık üç bin hane olarak iskân edilmiştir.¹⁵⁰⁶ Böylece, Osmanlı Devleti, Çukurova'da aşiretlerin hâkim olduğu son derece verimli olan bölgenin çeperlerini kolonize etmeye ve tarıma açmaya girişmişti. Tarım konusunda başarılı olduğu anlaşılan Nogay kabileleri,¹⁵⁰⁷ bir yandan da savaşçı kabileler olmaları nedeniyle, göçebe aşiretlerin saldırılarına karşı durabilmekteydi.¹⁵⁰⁸ Nitekim, çatışmanın varlığını gösteren hemen hemen bütün belgeler, karşılıklı yağmalamaların olduğunu ve örneğin Kayseri, Maraş, Bozok gibi bölgelerdeki köylülerin aksine Nogay Tatarları'nın göçebelere karşılık verebildiğini göstermektedir.¹⁵⁰⁹ 1860 yılında meydana gelen bir çatışmanın sonucunda söz konusu muhacirlerin, göçebelere ait bin yüz otuz ikisi sığır, üç yüz yedisi koyun ve keçi, geri kalanı diğer hayvanlardan olmak üzere, toplamda bin dört yüz elli beş hayvan ele geçirdikleri belirtilmekteydi.¹⁵¹⁰ Savaşçı Nogay ve Çerkes kabilelerinin tam da

¹⁵⁰⁴ BOA., MVL., 756/94, lef 2, 15 Zilkade 1276 (4 Haziran 1860).

¹⁵⁰⁵ *Letter of the Secretary of State, Transmitting a Report on the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, for the Year Ended September 30, 1862*, Washington, 1863, s. 570.

¹⁵⁰⁶ BOA., MVL., 662/51, lef 2, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863); Gould (1973: 63); Toksöz (2010: 74, 75).

¹⁵⁰⁷ "...mazarrat-ı eşkıya-yı aşair ve kabail sebebiyle sinin-i vefireden beri mamuriyetten hali ve derece-i kuvvet-i inbatiyesi arz ve tavsifden müsteğni bulunan mahal-i mezburede ferah-efza ve dil-güşâ teşkil ve tesis-i şehri behiyye eylemiş oldukları..." BOA., MVL., 662/51, lef 2, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863).

¹⁵⁰⁸ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 124). Nogay ve Çerkes göçmenler, kısa sürede, valilerin ihtiyaç duyduğu zamanlarda, düzensiz birliklere asker devşirmek amacıyla bölgede başvurulan ilk kaynaklardan birisini oluşturmuştur. Örneğin bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1986: 120); Skene (1864: 308-316); Gould (1973: 60); Yörük (2017: 56, 57). Fırka-i İslahiye birlikleri arasında, Arslan Paşa ile Eleşkirdli Mehmed Bey'in idaresinde bulunan beş – altı yüz miktarı başıbozuk süvarisi arasında da Çerkesler bulunmaktaydı. (Yörük 2017: 33, 34).

¹⁵⁰⁹ BOA., MVL., 756/8, lef 2, 25 Ramazan 1276 (16 Nisan 1860); BOA., MVL., 603/12, 17 Safer 1277 (4 Eylül 1860); BOA., MVL., 603/50, 29 Rebiülevvel 1277 (15 Ekim 1860).

¹⁵¹⁰ BOA., MVL., 606/6, 27 Rebiülahir 1277 (12 Kasım 1860).

göçebelerin hâkim olduğu toprakların çeperlerine iskan edilmeye başlanması tesadüf olmasa gerekir. Devletin, verimli araziye kolonize etmek amacıyla Nogaylar gibi savaşçı topluluklardan yararlanması, bölgedeki göçebeler iskân edilerek güvenlik tam anlamıyla sağlanmadığı müddetçe, bulunabilecek en iyi çözüm yoluydu.¹⁵¹¹ Üstelik muhacirler, yalnızca göçebe kışlağı olan Çukurova'ya yerleştirilmiyor, aynı zamanda Çukurova'daki aşiretlerin çoğunun yayladığı olan Göksun ve Uzunyayla'ya da iskân ediliyorlardı.¹⁵¹²

Çukurova'da bulunan Nogay muhacirlerin, Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü pamuk tarımını teşvik politikası ile ücretsiz pamuk dağıtımından paylarını aldıkları ve pamuk arzı krizinin yarattığı yüksek kazançtan faydalanmak amacıyla pamuk ekili arazilerini genişlettikleri anlaşılmaktadır.¹⁵¹³ Dolayısıyla, ticari tarımın yavaş yavaş sızmaya başladığı göçebe kışlaklarında artık göçebe üretim tarzının varlığına yer yoktu.¹⁵¹⁴ Bu nedenle, bir yandan Çukurova'da bulunan muhacirlerin korunması için önlemler alınması gerekirken, diğer yandan Göksun ve Uzunyayla gibi yerlerde iskân edilen muhacirlerle göçebeler arasındaki çatışmaların önüne geçmek gerekmektedir.¹⁵¹⁵ Adana Valisi'ne Babıali'den gönderilen emirnamelerden bir tanesinde, muhacirlerle göçebeler arasında çatışma meydana gelmemesi için, Göksun'da yaylayan Tacirli aşiretinin, artık yaylamak üzere Çukurova'dan çıkmalarına izin verilmemesi istenmiştir.¹⁵¹⁶

¹⁵¹¹ Osmanlı bürokratlarının gözünde, Çerkesler de göçebe kabileler gibi vahşilerdi. Bkz. BOA., MVL., 652/8, lef 2, 19 Muharrem 1280 (6 Temmuz 1863); BOA., MVL., 688/31, lef 4, 13 Rebiülahir 1281 (15 Eylül 1864). Devletin Suriye'de de benzer bir politika uyguladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Schilcher (2010: 194).

¹⁵¹² BOA., MVL., 649/18, 11 Zilkade 1279 (30 Nisan 1863); BOA., MVL., 652/8, lef 2, 19 Muharrem 1280 (6 Temmuz 1863); BOA., MVL., 688/31, lef 4, 13 Rebiülahir 1281 (15 Eylül 1864); Skene (1864: 295, 296); Gould (1973: 64).

¹⁵¹³ BOA., MVL., 662/51, lef 2, 11 Cemaziyelahir 1280 (23 Kasım 1863). 1864 yılında Çukurova'daki Nogayların verdikleri öşür miktarı için bkz. BOA., MVL., 694/15, lef 1, 27 Cemaziyelahir 1281 (27 Kasım 1864).

¹⁵¹⁴ "...hazret-i mülûkânede emniyet ve asayiş-i umumiye-i matlube mertebe-i kemalde deveran ettiğinden arazi-i muattala-ı mezkûrenin ekseri kemâl-i emniyet ve serbesti ile sürülüp pamuk tohumu ve hububat-ı mütenevvia zer' olunub..." BOA., MVL., 681/11, lef 3, 5 Safer 1281 (10 Temmuz 1864).

¹⁵¹⁵ Gould (1973: 64, 65). 1864 yılının kış aylarında, Aziziye sancağındaki iskân mahallerinden kaçarak Çukurova'ya giden sekiz yüz hane Afşar, Göksun'dan geçerken muhacirlerin bin kadar koyun ve iki yüze yakın sığır ve devesini yağmalayarak yanlarında götürmüşlerdir. (BOA., MVL., 669/12, 29 Şaban 1280 (8 Şubat 1864); BOA., MVL., 667/30, 8 Şevval 1280 (17 Mart 1864).)

¹⁵¹⁶ BOA., MVL., 664/64, lef 3, 9 Receb 1280 (20 Aralık 1863); Gould (1973: 65).

Çukurova'nın doğu sınırlarını belirleyen Gavur dağı ve Gavur dağının paralelinde yer alan Kürd dağı ise iktisadi gelişimin önündeki bir diğer engel olarak görülmektedir. Gavur dağı, Çukurova ve Amik ovası gibi iki verimli ovayı ve ayrıca İskenderun limanını kesmekteydi. Gavur dağında bulunan topluluklar, yerleşik olmakla birlikte, savaşçı ve Kozanoğulları'nın siyasi yapısına benzer şekilde, devlet otoritesinden oldukça bağımsız politik yapılarıydı.¹⁵¹⁷ Gavur dağına ve paralelindeki Kürd dağına hâkim olan topluluklar, Anadolu-Halep, Adana-İskenderun ve İskenderun-Halep arasındaki ticaret yollarını tehdit ederek, kervanların yağmalanmasına ve sıklıkla ticaretin duraksamasına neden olmaktaydı.¹⁵¹⁸ 1860'lı yıllarda, tam da Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk arzı krizi nedeniyle ticaretinin artmakta olduğu bir dönemde, bu bölgede ortaya çıkan politik istikrarsızlık, ticaret kervanlarının ve hatta İskenderun'daki Avrupalı ticaret evlerinin depolarına yönelik yağma hareketleriyle, İskenderun limanının ticaretine büyük bir darbe vurmuştur.¹⁵¹⁹ Dolayısıyla, Kozandağı, Kürtdağı ve Gavurdağı'nda mevcut olan politik yapılar ortadan kaldırılmadan, Çukurova'nın tarımsal gelişimi ve Halep ticaret yolunun güvenliğinin tam anlamıyla sağlanabilmesi mümkün değildi. Aslına bakılırsa, Çukurova göçerleri üzerine yorumda bulunan birçok gözlemci, siyasi yapı dağıtılmadan, göçebelerin iskânının mümkün

¹⁵¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa fazlasıyla detaylı bir şekilde bu bölgelerin siyasi yapısını anlatmıştır. Söz konusu siyasi yapının kuruluşuna dair mahalli rivayetlere de yer veren Cevdet Paşa, Kozanoğulları'nın da parçasını oluşturduğu bir aşiret konfederasyonunun oluşumdan bahsetmektedir: "Rivayat-ı mahalliyyeye nazaran Kozan kıt'ası on iki aşiret kethüdalığına münkasim olarak her biri birer derebeyi hükmünde olup fakat cümlesi Sis kasabasında post-nişin-i tagallüb olan Divan-oğullarının taht-ı hükmünde imişler." Bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1986: 108; 124-133).

¹⁵¹⁸ FO 195/207, No. 11, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 11 Temmuz 1843; FO 195/207, No. 5, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 25 Mart 1843; FO 195/207, No. 24, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1845; FO 195/207, No. 2, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 14 Şubat 1846; FO 195/302, No. 12, Nathaniel W. Werry'den Lord Cowley'e, 3 Temmuz 1847; FO 195/302, No. 34, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 23 Ağustos 1851; FO 195/302, No. 36, Nathaniel W. Werry'den Stratford Canning'e, 6 Eylül 1851; BOA., MVL., 571/31, lef 3, 17 Şevval 1274 (31 Mayıs 1858); FO 195/595, No. 26, James H. Skene'den Henry L. Bulwer, 25 Ağustos 1858; FO 195/595, No. 28, James H. Skene'den Henry L. Bulwer, 2 Eylül 1858; FO 78/1367, No. 207, Henry L. Bulwer'den Lord Malmesbury'ye, 19 Eylül 1858; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 125, 126; 129); Barker (1862: 270); Neale (1851: 154); Skene (1864: 101, 102); Yörük (2017: 19-24).

¹⁵¹⁹ FO 195/716, James H. Skene'den Henry L. Bulwer'e, 31 Mart 1862; FO 195/716, James H. Skene'den Henry L. Bulwer'e, 30 Haziran 1862; Ahmed Cevdet Paşa (1986: 132, 133).

olmadığından bahsetmekteydi.¹⁵²⁰ Meclis-i Vâlâ tarafından kaleme alınan bir mazbatada da bu yöndeki düşünce ortaya koyulmaktaydı:

“...Adana ve Maraş sancakları dahilinde kain Bereket ve Kozan dağlarının idaresi şimdiye kadar eski derebeğleri bakiyesinden olan bazı ümeranın yed-i teferrüdlerinde kalarak buralarının usul-ı muntazama-ı umumiye dairesine idhali emrinde hükümet-i mahalliye ve mütejavire taraflarından tedabir-i mukteziyeye teşebbüs olundukça ümera-yı mumaileyhim bir hal-i vahşet irâ'e eylemeğe alışmış oldukları ve devletçe dahi bazı işgal-i muazzama ve mühimme arasında havalı-i mezkurenin intizam-ı idare-i hazırasına kaviyyen delalet edecek bir icraata vakit bulunamadığı halde bais-i saadet ve asayiş-i mülk ve millet olan asr-ı mahasin-hasr-ı velinimetin measir-i nafiasından olmak üzere bu kere (...) ol havalinin başlı ve esaslı ıslahatına kariben mübaşeret ve ibtidar olunması mukarrer bulunduğu misillü bunun istikmal-i esbab-ı mültezemesi zikr olunan dağlar ümerasının birer suretle oralardan çıkarılmalarına menut ve mütevakkıf olarak...”¹⁵²¹

Payas kaymakamı Mısdık Paşa'nın tutuklanarak İstanbul'a götürülmesi üzerine isyan eden oğlu Dede Bey, bölgenin en önemli limanlarından İskenderun çevresini ve ticaretini durduracak hale getirmişti.¹⁵²² 1864 yılında beşinci ordu süvari mirlivası Hüsnü Paşa'nın idaresinde, bu bölgelerde güvenliği tekrar tesis etmek ve yine Çukurova'nın güney doğusunda yer alan Tacirli aşiretinin yaylaklarına gitmelerine izin vermeyerek onları iskân etmek amacıyla, bir askeri birliğin gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁵²³ Hüsnü Paşa'nın, birliğiyle birlikte kışı Çukurova'da geçirmesinin önemli bir sonucu olmuştur. Askeri birliklerin varlığı, aşiretlerin hareketine izin vermeyerek, asayiş sağlamış ve bu kısa sürede, aşiretlerin hâkim olduğu bu bölgede, bir anda pamuk tarımını da kapsayan tarımsal üretim yayılmaya ve artmaya başlamıştır:

“...emniyet ve asayiş-i umumiye-i matlube mertebe-i kemalde deveran ettiğiinden arazi-i muattala-ı mezkurenin ekseri kemal-i emniyet ve serbesti ile sürülüp pamuk tohumu ve hububat-ı mütenevvia zer' olunup otuz yedi yük yetmiş yedi bin küsur guruş bedel sabıkı olan eyalet-i mezbure aşarı işbu seksen senesine mahsuben mahallince seksen yedi yük guruşu tecavüz ve hazine-i celilede yüz yük guruşa tekarrüb eylediği (...) sunuf-ı tebaa ve sekenenin ve lasiyyema ehl-i ırz-ı aşair ahalisinin tezyid ve tevfir-i ziraat ve iktisab-ı saadet-i hal ve servet hususlarında fevkal-gaye mesai ve gayretleri meşhud ve nümudar olmasıyla emniyet ve asayiş-i

¹⁵²⁰ FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 12 Haziran 1849; FO 195/338, Henry Suter'den Stratford Canning'e, 27 Eylül 1849: Notes regarding the proceedings for locating the nomad tribes of the vicinity of Kaissariah.

¹⁵²¹ BOA., İ.MVL., 531/23818, lef 1, 8 Zilhicce 1281 (4 Mayıs 1865).

¹⁵²² Yörük (2017: 19-22).

¹⁵²³ BOA., MVL., 675/14, 25 Zilhicce 1280 (1 Haziran 1864); *Levant Herald*, No. 23, 6 Temmuz 1864; *Levant Herald*, No 30, 24 Ağustos 1864.

hazıranın devamı takdirde vesail-i mamuriyet olan ziraat madde-i nafiası gün be gün müterekki ve bilahare hazine-i celile-i maliye mütemennia külli olacağı bi-ıştibahtır...¹⁵²⁴

Hatırlanacağı üzere, Sadrazam Fuad Paşa da pamuk tarımının yaygınlaştırılması için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğine dair örnek olarak Adana'nın pamuk tarımında kaydettiği başarıyı ve Adana eyaleti öşür gelirlerinin artışını göstermişti. Dolayısıyla hem Babıali hem de Adana eyaleti bürokrasisi, göçebelerin iskân edilmesi ve Çukurova'nın ticari tarımla birlikte dünya ekonomisine dahil olmasının önündeki engellerin kaldırılmasıyla nasıl bir sonuç elde edilebileceğinden oldukça eminlerdi. Buna ek olarak, Adana eyalet meclisinin yazdığı, yukarıda alıntılanan metni içeren mazbatanın giriş cümlesi, bu verimli ovanın tarıma açılması için aşiretlerin iskân edilmesinin vaktinin artık geldiğini anlatmak istemekteydi:

“...müsteği-i tarif ve tafsil olduğu üzere Adana eyaleti havalisi arazisi begayet münbit ve mahsuldar ve her türlü mamuriyete kabiliyeti bedidar bulunduğu halde eyalet-i mezbure mülhakatından Üzeyr sancağına mülhak Tacirlü ve Cerid ve nefsi-i Adana sancağına muzaf Sırkıntı ve Kırıntı ve Yukarı Bozdoğan aşair ve kabaili eşkıyası fırsat buldukça ahali-i mütemeddine ve meskuneden ahz ve gasb-ı emval ve mezruatı paymal etmekle meluf ve binaenaleyh mezkur Üzeyr sancağında ve liva-yı mülhaka-ı saire dahillerinde aşair-i merkume aramgah ve güzargahlarının karib ve civarında vaki arazi-i münbite ziraat ve mamuriyetten hali kalmakta ve bu suret hem hazine-i celileye ve hem de ahali-i meskuneye iras-ı hasar ve ziyan etmekte olduğu emr-i maaruf idi...¹⁵²⁵

Adana meclisi, Hüsnü Paşa'nın emrindeki birliklerle bu bölgede bir kış geçirmesiyle sağlanan ilerlemenin, askeri birliklerin çekilmesi halinde eski duruma döneceğinden ve hem göçebe aşiretlerin hem de Gavur dağı “ahali-i vahşiyyesinin” eskisi gibi saldırılarına tekrar başlamasından korkmaktadır. Bu nedenle, söz konusu askeri birliklerin, en azından kaydedilen ilerlemeler iyice yerleşene ve aşiretler iskân edilene kadar birkaç sene daha bu bölgede kalmaları istenmekteydi.¹⁵²⁶ Babıali, Adana meclisinin gönderdiği mazbatadan etkilenmiş görünmektedir. Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil

¹⁵²⁴ BOA., MVL., 681/11, lef 3, 5 Safer 1281 (10 Temmuz 1864). Benzer içerikte bir başka mazbata, 1865 yılının Ocak ayında, Maraş meclisi tarafından kaleme alınmış ve “esna-yı azimet ve avdetlerinde güzergahlarında bulunan ahali-i meskuneye gûna-gûn isal-i dest-i hasar ve mazrret eyleyen” Tecirli ve Bozdoğan aşiretlerinin, Maraş sancağındaki yaylaklarına gitmelerine izin verilmemesi sonucunda, halkın güven içerisinde tarım ve ticaretleriyle meşgul olabilmelerinin sağlanması nedeniyle Babıali'ye teşekkür edilmiştir. (BOA., MVL., 699/9, 26 Şaban 1281 (24 Ocak 1865).)

¹⁵²⁵ BOA., MVL., 681/11, lef 3, 5 Safer 1281 (10 Temmuz 1864).

¹⁵²⁶ BOA., MVL., 681/11, lef 3, 5 Safer 1281 (10 Temmuz 1864).

Paşa, Adana meclisinden gelen mazbatayı leffen Seraskerliğe gönderdiği yazısında, Adana eyaletine yerleştirilen askeri birlikle sağlanan asayiş sonucunda, kaydedilen tarımsal gelişmeyi tekrarladıktan ve iktisadi ilerlemenin olumlu mali yansımalarını doğruladıktan sonra, “esbab-ı mamuriyetin ve def-i mazarrat-ı aşair” için askeri birliklerin Çukurova’da kalmalarının mümkün olup olmadığını sormuştur.¹⁵²⁷ Seraskerlikten verilen cevap ise Adana meclisinin beklentilerini karşılamamış ve devamlı surette Çukurova’da bulunması uygun bulunmamıştır.¹⁵²⁸ Fakat, artık, Çukurova’daki aşiretlerin savaştan çiftçiye, dağlı kabilelerin ovalıya dönüştürülmesi, bağımsız siyasal yapıların parçalanması, geçilmez dağ geçitlerine gerekli askeri birliklerin ve karakolların yapılmasının iktisadi gelişme açısından faydasına ikna edici yeterli delil bulunmaktaydı. Kozanoğulları’nın bölgeden sürülmesine, Çukurova aşiretlerinin iskânına ve hatta Gavurdağı’nın kontrol altına alınmasına dair planlar, 1864 yazında yapılmaya başlanmış, Kozandağı halkının çatışma yaşanmadan ikna edilmesi için nasıl bir söylem kullanılacağı dahi düşünölmeye başlanmıştı.¹⁵²⁹ Rudolph Wagemann da yapılması planlanan demiryolu için hazırladığı raporunu ve Çukurova’daki göçebeler iskân edilmesi gerektiğine dair lâyihasını tam da bu tarihlerde tamamlayarak Babiali’ye sunmuştur. Edhem Paşa, aşiretlerin iskânına dair lâyihayı çok önemli görerek, 28 Eylül 1864’te Sadrazam Fuad Paşa’ya sunmuştur.

Bağlı buldukları siyasal yapının çözölmesiyle, göçebeleri, iki temel üretim aracı olan hayvanlarından ya da meralarından mahrum bırakarak göç etmelerini gereksiz hale getirmek mümkündü. 1865 yılında göçebeleri iskân etmek ve Kozandağı ve Gavurdağı gibi bölgelerdeki bağımsız siyasal yapılara son vermek amacıyla kurulan Fırka-ı İslahiyye tarafından, göçebelerin yaylak ve kışlak meralarına el konulmuş, göç yolları üzerindeki zorunlu geçiş noktaları kapatılarak göç edebilmelerinin önüne geçilmiştir. Fakat, 1865 yılı öncesinde benzer birçok girişim siyasal yapının dağıtılmamış olması nedeniyle herhangi bir sonuç vermemiştir. Her şeyden önce, Fırka-ı İslahiye harekâtına

¹⁵²⁷ BOA., MVL., 681/11, lef 7, 3 Rebiülevvel 1281 (6 Ağustos 1864).

¹⁵²⁸ “...asakir-i merkumenin eyyam-ı şitada mahallerine iadesiyle ber-muceb-i karar birkaç seneler mevsim-i bahar hululünde Haleb’den vesair mevakiden oralara icabı mikdar asker sevk ve irsalı münasib olacağı gösterilmiş...” BOA., MVL., 681/11, lef 7, 3 Rebiülevvel 1281 (6 Ağustos 1864).

¹⁵²⁹ “Cebel-i mezbur ahalisine de matlub-ı ali kendilerinin refah ve rahat ve selametleri olub fakat Kozanzadelerin Dersaadet’e gönderilmeleri murad-ı ali olduğu tefhim olunsa ziyade harbe ve telef-i nüfusa hacet kalmayarak Kozanoğulları’nın derdest edilmesi memul olunur...” BOA., MVL., 663/72, 29 Zilhicce 1280 (5 Haziran 1864).

kadar, iskân girişimleri ve göçebelere yönelik mücadele yerel kaynaklara dayanarak yapılmaktaydı. Merkezi idarenin doğrudan müdahil olarak, göçebeleri iskân için özel bir ordu oluşturma yoluna gitmesi, Osmanlı tarihinde örneğine fazla rastlanmayan ve bu harekâta verilen önemi ortaya koyan bir girişimdir. İki alay süvari ve on beş tabur piyade birliğinden müteşekkil fırkanın yedi taburu, daha önce Karadağ'da savaşmış ve dağlık alanlarda muharebe konusunda tecrübeli birliklerden oluşmaktaydı.¹⁵³⁰ Bazı gazetelerde, Fırka-i Islahiye'nin harekâtı üzerine kaleme alınan makalelerde, Fırka'nın görevinin de Anadolu'nun kalbindeki Karadağ'a yönelik olduğu belirtilmekteydi.¹⁵³¹

Anlaşıldığı kadarıyla, pamuk tarımının geliştirilmesi konusunda büyük çaba gösteren İngiltere büyükelçiliği, yapılmakta olan harekâtın amacını bilmediği gibi, buna fazla önem de vermemiştir. Büyükelçinin yokluğunda vekil bulunan William Stuart, dışişleri bakanı Lord Russell'a, harekâta bir gözlemci gönderebileceğini bildirmesi üzerine, dışişleri bakanı bunu gereksiz bulmuştur. Diğer taraftan, harekâtın amacını öğrenmek için elçilik tercümanı Etienne Pisani'yi Sadrazam Fuad Paşa'ya göndermekten geri durmamıştır.¹⁵³² Fuad Paşa, Pisani'ye, harekattaki tek amacın, yağmacılık yapan ve çevredeki köyleri harap hale getiren yağmacılarla, dağlıları kontrol altına almak ve iskân etmek olduğunu söylemiştir. Aslına bakılırsa Fuad Paşa, şimdiye kadar anlattığımız meseleyi, detaylarına girmeden, tek cümleyle özetlemiştir. Son olarak Pisani, Sadrazam Fuad Paşa'nın, bu faydalı ıslahatın, İmparatorluğun bu bölgesini, köylüler ve yolcular için güvenli hale getireceği konusunda kendinden emin olduğunu belirtmekteydi.¹⁵³³

1865 yılının yaz aylarında Fırka-ı Islahiyye, harekâtına başladığı sırada, silahlı çatışmaya mahal vermeden kontrolü sağlamak için, genel affı da içeren bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname, Çukurova'nın verimliliğine dair çok önemli bir ifadeyi içermekteydi: “Sizler servet ve ma'muriyyetce memalik-i şahanenin en kabiliyetli olan yerlerinin ahalisi olup sizin dahi her gûne sa'adet-i hale mazhar u nail ve buralarca da

¹⁵³⁰ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 133-135); Yörük (2017: 34).

¹⁵³¹ *Levant Herald*, No. 10, 5 Nisan 1865: The Expedition to the Anti-Taurus.

¹⁵³² FO 78/1858, No. 237, William Stuart'tan Lord Russell'a, 26 Nisan 1865.

¹⁵³³ FO 78/1858, No. 237, William Stuart'tan Lord Russell'a, 26 Nisan 1865'e melfufen: Etienne Pisani'den William Stuart'a, 23 Nisan 1865.

asayiş u istirahatın mertebe-i matlube-i kemale vasıl olması arzu ve emel olunur.”¹⁵³⁴ Çok kısa bir süre içerisinde, yaz aylarının sonuna doğru, Fırka-i İslahiyye’nin üç dağ ve üç ovada yürüttüğü iskân¹⁵³⁵ ve ıslahat harekâtı başarıyla sona ermiş, göçebe aşiretler iskân edilmiş, dağlı kabileler ovalarda kurulan köy ve kasabalara yerleştirilmiş, siyasal yapı parçalanarak, aşiret şeflerinin kimisi bölgeden sürgün edilmiş, kimisi çeşitli küçük görevler aracılığıyla devlet içerisine dahil edilmiş ve meralar tarlaya dönüştürülmeye başlanmıştır.¹⁵³⁶ Harekata sivil idareci olarak nezaret eden ilmiye sınıfından Ahmed Cevdet Efendi, harekâtın ardından İstanbul’a döndüğünde, önce mülkiye silkine geçirilmiş ardından vezaret verilerek unvanı paşaya dönüştürülmüş ve yeni vilayet sistemine göre kurulan, Adana ve Maraş eyaletlerini de içeren Halep vilayetine vali tayin edilmiştir. Yalnızca birkaç ay sonra döndüğü Çukurova’daki değişim onu dahi şaşırtmıştır:

“...Kars-ı Zülkadriye’den kalkıp Sis’e gelirken üç saat kadar hep pamuk tarlaları içinden geldik. Sağ tarafımızda Kozan dağlarına ve solumuzda Cihan nehrine dek gözümüzün gördüğü kadar yerler hep mezru’ olup hava dahi misk kokuyordu (...) Geçen sene Fırka-i İslahiyye ile Çukurova’da gezilen mahallerde ceylan sürülerinden başka mücib-i inşirah-ı hatır olacak ve bu da sa’y-i beşerdir diyecek bir eser görülmemiş olduğu halde icraat-ı islahiyye semeresi olarak bu sene-i mübarekede taraf taraf mücedded karyeler ve cihet cihet pamuk tarlaları ve saman ve ot yığınları nazar-ı memnuniyyet ile görülmüştür”¹⁵³⁷

Ahmed Cevdet Paşa’nın sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla, iskân edilen aşiretler, fazla istekli olmasalar da tarım yapmaya zorlanmış gibidirler. Fakat işin asıl ilginç tarafı, tarıma başlattırılan aşiretlerin, pamuk tarımı yapıyor olmalarıdır. Bu durumun, pamuk tarımını teşvik çabaları kapsamında devlet tarafından ücretsiz pamuk tohumu dağıtılması ve aşiretlere ektirilmesi ile ilgili olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda, Fırka-i İslahiyye’nin gerçekleştirdiği Çukurova iskânının ardındaki harekete geçirici nedenin, Adana eyaletinin pamuk tarımında yakaladığı başarı ve Babıalı’nın, Çukurova’nın tamamını dünya ekonomisine açma çabasının bir ürünü olduğuna dair tezimizi güçlendirmektedir:

¹⁵³⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 138).

¹⁵³⁵ Bunlar Kozandağı, Gavurdağı, Kürtdağı ve Çukurova, Amik Ovası ve Dumzum Ovası’dır.

¹⁵³⁶ Fırka-i İslahiyye’nin yürüttüğü harekât çok detaylı bir şekilde Ahmed Cevdet Paşa (1986) ve Yörük (2017)’de anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. Gould (1973: 74-110); Halaçoğlu (1973).

¹⁵³⁷ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 205; 207).

“...Halbuki Kars kazasının müceddeden inşa olunan kasaba ve karyeleri ahali geçsen sene dağlardaki haneleri yıkılıp yakılıp da aşağı indirilerek ve göçebe takımından çadırları yırtılıp atılıp mahal be-mahal yerleştirilerek bir sene zarfında hem hane yaptırılmış ve hem de ziraate başlattırılmış olan kürd aşiretleri olup bu sene epeyce pamuk yetiştirmiş olduklarından bunları satıp da akçe lezzetini alırlar ve in-şa-Allahü te’ala bir sene dahi bu üzere geçip de emr-i temeddüne alışırlar ise artık ilerisini emniyet olunabilir ve devlet müceddeden bir ma’mur kıt’a kazanmış olur. Amma şimdiki halde henüz emr-i temeddün nedir daha bilmeyip mücerred geçen sene Fırka-i İslahiyye’nin tehdidiyle alınan hız üzerine gidilip arkaları boşlanmadığından bu halde devam ediyorlar ise de terk-i adet pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere cüz’i bahane arayıp hatta ba’zılarının Çukurova’da ettikleri pamukları güzel neş ü nema bularak kemale gelmiş olduğu halde bunu satıp da para kazanmağa alışmamış olduklarından Çukurova’da bunları hali üzere terk ile yaylaya gidip henüz avdet etmemiş olanları ihzar ile mahsullerinin kaldırılması için mahsus me’murlar ta’yin olunmuştur.”¹⁵³⁸

İskân harekâtından kısa bir süre sonra, Babıali tarafından Halep valisine hitaben kaleme alınan bir belgede, mamuriyetin sağlanabilmesinin ilk koşulunun asayişin sağlanması ve tarım alanlarının göçebe aşiretlerin tecavüzlerinden korunması olduğu belirtilmekteydi.¹⁵³⁹ Kozan meclisi tarafından kaleme alınan bir başka belgede, Ahmed Cevdet Paşa’dan yukarıda alıntılanan sözleri doğrulayan bilgiler verilmekteydi. Bir yıl öncesine kadar ekilmeden duran Kozan ve Kars-ı Zülkadriye kazaları arasında bulunan arazide, göçebelerin iskân edilmesinin ardından, iki kaza ahali tarafından büyük bir istek ve gayretle tarım yapılmaya başlandığı, göçebe saldırılarından korkan ahalinin kimsenin kasaba ve köyünden dışarı çıkamadığı halde iskânın ardından bir çocuğun dahi kıymetli eşyalarla ile birlikte Çukurova’yı bir uçtan diğer uca dolaşabildiği ve çiftçilerin çift aletlerini dahi çalınacağından korku duymadan geceleri tarlalarında bırakabildiklerinden bahsetmekteydi. Sağlanan güvenlik neticesinde, ahalinin tarım konusunda gösterdikleri gayretler devam ettiği takdirde birkaç yıla kadar Çukurova’da vahşi hayvanların dahi barınabileceği boş arazi kalmayacağı belirtilmekteydi.¹⁵⁴⁰ Çukurova’nın kaderi 1865’ten sonra, eskiye bir daha dönmek üzere değişim yoluna girmiştir.

Fırka-i İslahiye’nin iskân harekâtının büyük bir kısmını tamamlamasının ardından, girişilen bir başka önemli girişimin Erkan-ı Harbiye Binbaşlarından Ahmed Muhtar

¹⁵³⁸ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 208).

¹⁵³⁹ BOA., MVL., 1060/78, lef 5, 11 Şevval 1283 (16 Şubat 1867).

¹⁵⁴⁰ BOA., MVL., 1060/78, lef 2, 23 Şaban 1283 (11 Aralık 1866).

Bey'in Ayas ve Yurmurtalık limanları ile Karataş limanını tetkik etmek üzere gönderilmiş olmasıdır. Ahmed Muhtar Bey, söz konusu limanlar ve çevre arazilerin durumu üzerine detaylı bir rapor hazırlayarak, haritalarla birlikte 14 Aralık 1865 tarihinde tamamlayarak sunmuştur.¹⁵⁴¹ Muhtar Bey'in bildirdiğine göre, daha önceki emniyetsizlik nedeniyle harap ve terk olunan Ayas limanı, Fırka-i Islahiye'nin faaliyetlerinin ardından sağlanan emniyetle birlikte Ayas ve Yumurtalık limanları çevresindeki arazilere olan talep artmıştır. Her geçen yıl büyümekte olan Mersin Limanı'nın aksine Karataş ve Ayas limanları kışın gemilerin yanaşarak mal indirip yüklenmesi açısından çok daha uygundur. Üstelik, örneğin Karataş iskelesi Adana'ya Mersin Limanı'na kıyasla çok daha yakın bir mesafededir. Aynı şekilde, Çukurova'da üretilecek ürünlere de kısa bir mesafe içerisinde emtia ihracı için uygun bir çıkış noktası sunmaktadır. Bununla birlikte, Karataş veya Ayas limanlarının herhangi birisinin imar edilmesinin tek mahzuru, İskenderun ve Mersin limanlarının önemini azaltma ihtimalidir. Muhtar Bey'e göre, Karataş ve Ayas limanlarının canlandırılması meselesi, yalnızca Çukurova'nın hasılatı açısından düşünülmemelidir. Zira, Erzurum'dan Basra Körfezi'ne kadar büyük bir alanı kapsayacak iktisadi ilişkiler ağının önemli bir bölgesi haline gelecektir:

“...Basra körfezinden Birecik'e kadar Fırat nehrinden vapur işleyebileceğinden dahi Nizib ve Ayıntab civarlarından Maraş'a ve oradan dahi nehr-i Ceyhan'ın kangı tarafı intihâb olunur ise ol tarafından dağlık mahâllerde nehir boyunca giderek Çukurova'nın ortasından bi'l-mürûr Cihan'ın ol tarafı iskelesine yânî ya Ayas veyâ Karataş iskelesine kadar bir kol demir-yol suhûletle vücûde gelerek Hindistan iskeleleriyle Bağdad hakkında bir tarik-ı aksar olacağından ana göre intihâb olunması münâsib ise bu husûsda Ayas diğerine müreccah gibi görünür ve şu hâlde Anadolu ortasından hâlen ve maslahaten Erzurum'un eşedd-i ihtiyâc ile mühtâc bulunduğu şosenin dahi Maraş'dan veyâhud Adana'dan Haçın tarihiyle îmâl ü inşâ olunması ehemmi-i mehâmdan olduğu...”¹⁵⁴²

¹⁵⁴¹ Ahmed Muhtar Bey'in yaptığı incelemenin sonucunda kaleme aldığı tahririn sureti için bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1986: 191-195).

¹⁵⁴² Ahmed Cevdet Paşa (1986: 195).

SONUÇ

1865 yılındaki hareketin ardından göçebeler iskân edilmiş ve tarımsal üretim yaygınlaşmaya başlamış olmakla birlikte, ilerleyen dönemlerde bahsedilen gelişmeler düz bir çizgi halinde, sorunsuz bir biçimde ilerlememiştir. Her şeyden önce Fırka-i Islahiye'nin iskân harekâtının üzerinden henüz bir yıldan fazla bir zaman geçmemişken, 1866 yılının Haziran ayında Sadrazam Fuad Paşa'nın azliyle yerine gelen Rüşdi Paşa ve Meclis-i Vâlâ Reisliğine getirilen Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yürüttükleri mali sıkılaştırma politikaları Fırka-i Islahiye'nin yapmış ve yapmakta olduğu iskân politikası üzerinde de olumsuz tesirde bulunmuştur.¹⁵⁴³ Yeni oluşturulan kazalarda oluşturulmaya çalışılan kamu binalarına ayrılması gereken harcamalar, merkezi idare tarafından desteklenmemiştir. Adana ve Halep eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Haleb Vilayeti Valisi Ahmed Cevdet Paşa, henüz iskân edilmiş pek çok göçebe aşiretin bulunduğu bölgelerin nazik durumunun merkezi devlet tarafından uygulanan sıkılaştırma politikalarının kurbanı olmasından çekindiği anlaşılmaktadır:

“...Halbuki Kars kazasının müceddeden inşa olunan kasaba ve karyeleri ahali geçiren sene dağlardaki haneleri yıkılıp yakılıp da aşağı indirilerek ve göçebe takımından çadırları yırtılıp atılıp mahal be-mahal yerleştirilerek bir sene zarfında hem hane yaptırılmış ve hem de zira'ate başlattırılmış olan kürd aşiretleri olup bu sene epeyce pamuk yetiştirmiş olduklarından bunları satıp da akçe lezzetini alırlar ve in-şâ-Allahü te'âlâ bir sene dahi bu hâl üzere geçip de emr-i temeddüne alışırlar ise artık ilerisine emniyet olunabilir ve devlet müceddeden bir ma'mûr kıt'a kazanmış olur. Ammâ şimdiki hâlde henüz emr-i temeddün nedir daha bilmeyip mücerred geçen sene Fırka-i Islahiyye'nin tehdîdâtiyle alınan hız üzerine gidilip arkaları boşlanmadığından bu hâlde devâm ediyorlar ise de terk-i âdet pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere cüz'i bahâne arayıp (...) Hâl bu merkezde iken bir hükûmet konağı yapılmayıp devlet me'mûrlarının menzil-i temeddüne da'vet vâdîsinde Türkmenlere bıraktırmış olduğu çadırlarda mihmân olmalarına içlerinden ba'z-ı sebük-magzân buralarda hükûmetin te'essüsü matlûb olmamak ma'nâsını verip henüz zihinlerinde bâkî olan bedâvet ârzûsuna bununla takviyet vermekte ve bu cihetle hâne yapanların dahi çoğu ber-vech-i meşrûh temelli hâne inşasına çendân heves etmeyip sazdan ve kamyıştan huğlar inşasıyla iktifâ edip encâm-ı kâra intizâr etmekte ve: 'Bizi ev yapmak için icbâr ediyorlar. Temelli bir iş olsa ibtidâ devlet kendine bir ev yapardı' demekte oldukları kirâren işitildi.”¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴³ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 205-208).

¹⁵⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 208, 209).

Durumun hassasiyetine dair merkezi idareyi uyaran Ahmed Cevdet Paşa'nın kaygıları yersiz değildi. Zira, iskân edilen göçebe aşiretlerin tekrar göçebelige dönmek için fırsat kovaladıklarına şüphe bulunmamaktaydı. Nitekim bu aşiretlerin, özellikle 1870'lerden sonra tekrar göçebelige dönme çabası içerisine girdiği görülmüştür. Bütün bu geri çekilmelere ve dalgalı ilerlemeye karşılık, Çukurova'nın bir daha eski haline dönmesi söz konusu olmamıştır. Tarımsal üretime doğru düz bir çizgi üzerinde ilerlenmemiş olduğu kesin olmakla birlikte, birikerek ilerlenmekte olduğu da aynı oranda kesindir. Araştırmaların gösterdiği kadarıyla, valilerin kişisel çabaları, bölgedeki tarımsal gelişimi ve aşiretlerin iskânlarının devamlılığını sağlayan esasların başında gelmekteydi.¹⁵⁴⁵ Osmanlı İmparatorluğu son yıllarını yaşarken, Adana ve çevresi, İmparatorluğun en fazla ticarileşmiş tarımsal yapıya ve büyük tarımsal işletmelere sahip bölgesi haline gelmişti.¹⁵⁴⁶ On binlerce mevsimlik işgücünün, hasat mevsiminde bölgeye akın etmesinin yanı sıra, modern tarımda makineleşmenin en yoğun olarak kullanıldığı bölge haline gelmiştir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı verilerine göre, Adana bölgesi, İzmir'deki tarım makinesi ithalatının iki katından daha fazlasına erişmiştir.¹⁵⁴⁷

Modern tarihçiler tarafından Tanzimatçılar konusunda ileri sürülen iki argümanın daha fazla sorgulanması gerekmektedir. Bunlardan ilki, Tanzimatçıların salt politik bir pencereden Dünya'ya baktıklarını öne süren anlayıştır. İkincisi ise Osmanlı iktisadi yapısını liberalleştirmeye yönelik imzalanan her antlaşmanın ve yapılan her iktisadi reformun Batılı devletlerin dayatması ve zorlamasıyla gerçekleştiğidir. Belki bunlara bir üçüncü argüman daha eklenebilir: Dünya ekonomisine dahil edilen her bölgenin, iktisadi aktörler ve araçlarla dahil edildiği fikri. Kapitalizmin tarihinde sıklıkla rastladığımız gibi, iktisadi araçlar ve aktörler aracılığıyla, daha fazla genişlemenin sağlayamadığı durumlarda, cebir araçları iktisadın emrine girerek, onun önünü açmaktaydı. Benzer şekilde, Fırka-i İslahiyye olmadan, dönemin en gözde ticari tarım ürünü olan ve kapitalizmin şiddetle talep ettiği pamuğun üretiminin sadece iktisadi araçlara dayanılarak, Çukurova'nın göçebe aşiretlerinin hakimiyeti altında bulunan

¹⁵⁴⁵ Fırka-i İslahiyye'nin gerçekleştirdiği iskândan sonra bölgenin geçirdiği süreç için bkz. Gould (1973: 121-211); Toksöz (2010).

¹⁵⁴⁶ Pamuk (2005: 117); Toksöz (2010: 135; 160-168; 176-180).

¹⁵⁴⁷ Quataert (2008: 140, 141; 146-149). Ayrıca bkz. Toksöz (2010: 168-176; 182-188). Mersin limanının, 1869-1890 yılları arasındaki ticaret hacmi için bkz. Gould (1973: 198).

kısımlarına doğru genişlemesinin mümkün olmadığı görülmüştür. Çukurova'nın bu bölgesinin pamuk tarımı aracılığıyla dünya ekonomisine açılması, bunun faydasına inanan Tanzimatçıların projesiydi. Bu anlamda, Tanzimatçılar, büyük bir iktisadi potansiyeli, sonraki kuşakların tam anlamıyla gerçekliğe dönüştürmesi için, armağan etmiştir yahut daha doğru bir ifadeyle, sonraki kuşakların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Bu armağan Çukurova'nın dünya ekonomisine açılması amacıyla orada bulunan göçebe ve yerleşik yarı-bağımsız siyasal yapıların ortadan kaldırılmasıdır. Cumhuriyet dönemine kadar, göçebelerin Çukurova'dan tam anlamıyla tasfiyesi mümkün olmasa da savaşıcılıklarına ve siyasal yapılarına, bir daha geri dönüşü olmayacak şekilde büyük bir darbe vurulmuştur.

Avrupa'da askeri taktik ve teknikte yaşanan gelişmeler ve dönüşümler sonucunda, bireysel kahramanlık, cesaret ve güç yerine, bütünü bir oluşu yahut bireylerin, bütünü mutlak bir parçası olarak hareket edebildiği ölçüde önemli olduğu bir hareket ve savaş tarzı ön plana çıkmıştır. Hakim olan yeni tarzda, iyi nişan alabilen bireysel yetenekler yerini hızlı ve fakat toplulukla aynı anda ateş edebilmeye terk etmiştir. Savaş alanlarında bireyin gücü belki de tarihte ilk defa önemini kaybederek, artık güçlü veya güçsüz bireylerin oluşturduğu makine gibi hareket edebilen topluluk gücün odağını ve tanımını oluşturacaktır. Savaşlarda bireysel başarıların ödüllendiriliyor ve ön plana çıkarılıyor oluşu kuşkusuzdur, fakat bunlar yine de topluluğun parçası olarak hareket ederken ortaya çıkan veya ön plana çıkarılan başarılarından ibarettir. Her halükârda başarı bireyin değil topluluğundur. Bunun farklı bir örneğini üretim alanında görmekteyiz. Avrupa'da özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yavaş da olsa istikrarlı bir şekilde yayılmaya başlayan iş bölümüne dayalı ve bireysel üreticinin toplumsallaştırıldığı fabrika, bireysel yeteneğe dayalı zanaatçıların hakimiyet alanını daraltmaktaydı. Yeteneği önemsizleştiren ve bireyi standartlaştıran fabrika üretimine direnmeyi sürdürebilen zanaatçıların ürünleri, sanatsallaşıyor ve nostaljikleşiyordu. Bir başka deyişle, zanaatçının yeteneğine, hayal gücüne ve emeğine dayanan üretim, fabrika ürünleri karşısında fiyat avantajını koruyamaması sonucunda, genel kullanıma hitap etme yeteneğini gittikçe daha fazla kaybederek, görece lüks ve sergi ürünleri sınıfına doğru yol alarak sanatsallaşmaktaydı. Bireylerin büyük bir topluluk içerisine kişiselliğinden arındırılarak tipikleştirilmesinin farklı bir örneğini ulusların oluşumunda

da görmekteyiz. Ulus, grupları, cemaatleri ve bireyleri aşan, bütünleştiren, eriten, ortak bir çıkar doğrultusunda hareket eden, bireylerden oluşsa da onları aşan topluluk olarak tasavvur edilmiştir. Coğrafi temele dayandırılmaya çalışılarak, farklılıkları yok saymaya veyahut daha sıklıkla şahit olunduğu üzere yok etmeye odaklanmıştır. Üstelik bu toplumsal tasavvur, birey olarak insanın varlığının ideoloji haline getirildiği liberalizm çağında gerçekleşmekteydi. Fakat unutmamak gerekir ki, bu ideolojiye göre, bütün başarılı bireyler son kertede bütün bir toplumun mutluluğuna hizmet etmekteydi. Tam da bu nedenle birey ve bireyin özel mülkiyeti korunmalı, desteklenmeli, hakları devletin koruması altında olmalıydı.

Askeri, toplumsal ve iktisadi alanda “birey olarak bireyin” yerine, “toplum olarak bireyin” yerleştirilmeye çalışıldığı yeni bir toplumsal çağın başlangıcına, Osmanlı Devleti’nin ayak uydurmakta, daha doğru bir söylemle ayak uydurmaya çalışmakta çok geç kaldığını söylemek haksızlık, başarılı olabildiğini söyleyebilmek ise gerçeklerin inkârı olacaktır. Tımarlı sipahinin önemini kaybedişi, iltizam sisteminin yaygınlaşması bir bütün olarak Avrupa’da ortaya çıkan yeni askeri sisteme ayak uydurma çabasının göstergelerindedir. 17. yüzyıldan itibaren askeri alanda görülmeye başlanan dönüşümün diğer alanlara sirayet etmesi büyük oranda 19. yüzyılın bir ürünüdür. Fakat bu alanlarda Osmanlı Devleti’nin geç hareket ettiğini söyleyebilmek mümkün mü? Birinci bölümde anlatmaya çalıştığımız gibi, Avrupa’da da gelişmeler, farklı devletlerde farklı ritimlerle ilerlemekteydi. Ulusların oluşumu, ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru anlamlı bir şekilde kendini hissettirmeye ve anlamlı bir hale gelmeye başlamıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte başlayan hukukta dönüşüm, alt-grupların ve cemaatlerin ötesinde, karşısında eşit bireyleri görmek istediğini göstermekteydi. Bu, aynı zamanda, ilân edilen hukuki metinlerin İmparatorluğun tamamında geçerli olma iddiasında da kendisini göstermekteydi. Standart bir hukuk ve yönetim anlayışının zorunlu olarak dışına çıkıldığı durumlar olmakla birlikte, Tanzimat döneminin geçmişi farklı bölgeler için farklı kanunnameler uygulayabilme meselesini ortadan kaldırmaya çalıştığı söylenebilir. Örneğin, bu amaçla 1858 Arazi Kanunnamesi derlenmiş ve arazi konusunda, tek bir metin halinde İmparatorluğun her yerinde geçerli tek bir hukuki bütünlük meydana getirilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu açıdan ne denli zorlu bir coğrafya olduğunu vurgulamaktaydı: “Memalik-i Devlet-i

aliyye hiçbir devletin memalikine benzemez. (...) Bir vilayet diğer bir vilayete belki bir vilayetin bir sancağı diğer sancağına uymaz. Anın için devletçe mevzu' olan usulün her yerde muttarid olarak icrası na-kabildir.”¹⁵⁴⁸ Tanzimatçıların önceliği, bölge farklılıklarına uygun farklı yasal düzenlemeler hayata geçirmek olmasa da şartların dayatması sonucunda bölgelere özel kanunname ve nizamnameler çıkarıldığı görülebilmekteydi. Diğer yandan, yine, devletin güçsüzlüğü nedeniyle, doğrudan bireyi muhatap alamadığı, cemaatleri ve bölge ileri gelenlerini aracı olarak kullandığı doğrudur, fakat bunu hedeflemediği daha başından belliydi.

Bireylerin, ulus denilen tek bir üst-topluluğun parçası haline getirilmeye, askerin bireysel kahramanlığının başarının kriteri olmaktan çıktığı, zanaatkarın yok olmaya yüz tuttuğu bir çağda, bu dönüşüme meydan okuyacak ve üst-topluluğu tanımayan, onun parçası olmayı kabul etmeyen ve aynı zamanda bu süreci anlamlandıramayan cemaat, aşiret gibi alt-topluluklar Osmanlı İmparatorluğu'nda çok fazla sayıda mevcuttu. Bu mesele de yine büyük ölçüde zayıf devlet, büyük İmparatorluk sorunsalından kaynaklanmaktaydı. Küçük ve zayıf devlet, yönettiği bütün bir nüfusu dönüştürme kabiliyetinden ve gücünden yoksundu. Dolayısıyla standart ve tek bir hukuk, şiddetin tekelliğini meşrulaştırma ve bunu dayatabilme, bireyi doğrudan muhatap alma ve bireyleri büyük üst-topluluğun parçası haline getirme amaçlarını sekteye uğratabilecek pek çok engel ortadan kaldırılmıyordu. Engeller ortadan kaldırıldıktan sonra, birey açısından cemaat ve aşiret gibi ilksel topluluklar yerini, devletin tanımladığı bir üst-topluluğa bırakmalıydı. Bu da yine, devletin yapabilme kabiliyeti ve kapasitesiyle sınırlı bir meseledir. Tanzimat'ın başarmak istediklerinden bir tanesi, devletin “adına” ve “yerine” hareket eden araçları tamamen devletleştirme çabasıydı. II. Mahmud'un saltanatı sırasında pek çok ayanın askeri gücünün kırıldığı doğrudur, bununla birlikte, ayanların iktisadi güçleri ve toplum üzerindeki nüfuzlarının tamamen ortadan kaldırıldığı anlamına gelmemektedir. Zira 19. yüzyılın kalanında ayanlar halen bölgelerinde iktisadi olarak güçlü, toplum üzerinde etkin ve toplumu yönlendirme kapasitesine sahip kişiler olmaya devam etmekteydi. Tanzimat ise onların gücünü tamamen kırmak yerine, devlet yerine veya adına hareket eden kişiler olmaktan çıkararak devlet içinde eritmeye, devletleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin gücü göz önüne alındığında, tüm

¹⁵⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa (1986: 164).

İmparatorluğu kapsayacak ulusvari bir yapının oluşturulması uzak bir ihtimal olsa dahi, en azından tek bir hukuki yapının ve devletin kanunlarının olabildiğince çok yere ulaşması amacına erişebilme ümidi bulunmaktaydı. İmparatorluğu bir arada tutabilecek ana unsur olarak ise daha önce de belirtildiği üzere halkın mutluluğunun ve refahının sağlayıcısı olarak iktisadi gelişim ve doğal hakların garantisinin teminatı olarak devlet bulunmaktaydı. Doğal hakların garanti altına alınması ve iktisadi gelişimin önünün açılması, ulusvari tek bir topluluk yaratmasa dahi, İmparatorluğun varlığının devamını arzulayan ve çıkarını bunda gören topluluklar toplamı yaratabilirdi ve bu aşama için bu amaca ulaşmak son derece yeterli görülebilirdi.

Çalışmanın başından beri anlatılmaya çalışılan, Tanzimatçı ideolojinin girift yapısında önemli bir yer tutan Batı'da örneğine şahit oldukları modern devleti kurmak ve devamlılığını sağlamak ile tarımsal üretim, serbest ticaret, toplumsal refah, asayiş ve güçlü devlet arasında birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı düşünce Çukurova ve çevre dağlarının iskânı sırasında ortaya çıkmaktaydı. Avrupalı sömürgecilerin, Amerika'dan Hindistan'a, Afrika'dan Avusturalya'ya kadar dünyanın farklı yerlerinde sömürge haline getirdikleri "barbar" halkları "medenileştirme" misyonu, Osmanlı Devleti'nin de benimsemiş olduğu misyonla son derece benzerdir.¹⁵⁴⁹ Levant Herald gazetesinde de Halep'te gönüllü bir muhabir tarafından bu yönde bir makale yayınlanmış ve vahşi ve yarı yabani durumda yaşayan insanlar ile işlenmemiş bu topraklara medeniyetin bazı fikirlerinin gireceğini belirtilmiştir.¹⁵⁵⁰ Büyük bir coğrafyaya yayılmış olsa da döneminin şartlarına göre bir hayli küçük bir devlet olan Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinden farklı olarak medeniyeti, yüzlerce yıldır *de facto* olmasa da *de jure* hakimiyeti altında bulundurduğu farklı etnik ve dini kimliklere sahip halklara götürmeye çabalamakta, öz-kolonizasyonu hayata geçirmeye çalışmaktaydı.

Bu nedenle, Fırka-ı Islahiye'nin yapmış olduğu iskân ve devletin hakimiyetini tesis etme çabası, birçok çalışmada açıklandığı üzere, devletin salt bir merkezileşme

¹⁵⁴⁹ "...ahali ise zaten vahşi ve cahil ademler olarak...", "...nimet-i münteşire-i medeniyetten işbu dağları da hissedar eylemek..." BOA., İ.MMS., 30/1267, 22 Zilhicce 1281 (18 Mayıs 1865). "...havali-i merkume ahalisinin bir kısmı nimet-i medeniyetten mahrum olmak hasebiyle..." BOA., İ.MVL., 559/25130, lef 4, 21 Rebiülahir 1283 (2 Eylül 1866).

¹⁵⁵⁰ *Levant Herald*, No 20, 14 Haziran 1865.

çabasından, bu topluluklardan asker ve vergi amacını sağlamaya yönelik basit, tek boyutlu bir çabayla kısıtlanamayacak bir harekâttir. Bütün bu süreç, Tanzimatçıların iktisadi zihniyetinin önemli bir parçasını oluşturan, ideolojileri çerçevesinde atılmış bir adımdır. Üç verimli ova olan Çukurova, Amik ovası ve Dumum ovasını tarıma, ticarete ve dünya ekonomisine açmanın tek koşulu ovaları çevreleyen üç dağa, yani Kozandağı, Gavurdağı ve Kürtdağı'na hâkim siyasi yapıları ortadan kaldırmakla mümkün. Hem dağlardaki yerleşik kabilelerin hem de ovalardaki göçebe kabilelerin siyasal yapılarının önemli bir parçasını oluşturan savaşçılık ve yağmacılık ortadan kaldırılmadığı müddetçe tarımsal üretimin gelişimi kısıtlanacaktı. Fırka-ı Islahiye'nin harekâtından neredeyse yirmi yıl önce Adana valisi Hasan Hakkı Paşa, Çukurova'daki göçebe aşiretlerin iskân edilmesi gerekliliğini “kaffe-i ahali-i zir-destanın asayiş ve istirahatlarını ve teksir-i ziraat ve imar-ı mülk ve milleti müstelzim” olacağı şeklinde, Tanzimatçı iktisadi zihniyet ve ideolojinin temel öğeleriyle de örtüşecek şekilde açıklamaktaydı.¹⁵⁵¹ Bir başka deyişle, Çukurova gibi verimli bir ovanın dünya ekonomisine dahil edilebilmesinin, yalnızca iktisadi araçlara ve aktörlere dayanarak başarılabilmesi mümkün gözükmemekteydi. İktisadi aktörlerin önüne çıkan engeli kaldırmanın tek koşulu, kapitalizmin tarihinde sıkça görüldüğü üzere, şiddete başvurmaktan geçmekteydi. Şiddetin sonucu ise göçebeler açısından büyük bir yıkıma yol açmıştır. Çukurova'ya iskân edilen göçebeler arasında hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümler yüzde yirmi beş ilâ yüzde elli arasında değişmektedir.¹⁵⁵² Thomas More'un İngiltere'de yapılan koyun yetiştirmek amacıyla tarım arazilerinin meralara çevrilmesinin sonucunda köylülerin mülksüzleştirilmesi için kullandığı, koyunların insanları yediği tabiri,¹⁵⁵³ meraların tarımsal alanlara dönüştürülerek, pamuk tarımı için “çitlenmeye” başlandığı Çukurova'da tam tersi şeklinde gerçekleşmiştir.

¹⁵⁵¹ BOA., MVL., 5/21, 4 Rebiülahir 1262 (1 Nisan 1846).

¹⁵⁵² Andrew G. Gould'un ölüm oranlarına dair tahmini yüzde yirmi altıdır. Bu konudaki tartışma için bkz. Gould (1973: 167; 204-206).

¹⁵⁵³ Wood (2021: 127).

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.}AMD)

Sadaret Mukavelenameler (A.}DVN.MKL)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A.}MKT)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM)

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM)

Cevdet İktisat (C.İKTS)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT)

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)

Milli Emlak (MİL.E)

Meclis-i Vala (MVL)

Plan-Proje-Kroki (PLK.p)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

Yabancı Arşivler (YB.)

2. İngiltere Arşivi

Foreign Office (FO)

FO 78

FO 195

FO 881

3. Gazete ve Dergiler

The Levant Herald

The Cotton Supply Reporter

YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İncalcık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 57-88.

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

Ağır, Seven, “Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma”, *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, der. M. E. Özgür; A. Duman; A. Y. Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 49-92.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1953.

_____, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1960.

_____, *Tezâkir 21-39*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

_____, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

- Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. Ahmet Hezarfen, C: I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. IX*, yay. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâli İsyanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Akşin, Sina, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 133-143.
- Akyıldız, Ali, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)" *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15-39.
- _____, "Demiryolları ve Değişme: Batı Anadolu Örneği", *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005a, s. 41-58.
- _____, "Balkanlar'a Osmanlılardan Miras Bir Çağdaş Medeniyet Ürünü: Rusçuk-Varna Demiryolu", *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005b, s. 75-106.
- _____, "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastır Demiryolu", *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005c, s. 107-146.
- _____, "Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği", *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005d, s. 59-74.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 15-30.
- _____, "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012a: 45-80.
- _____, "Muhtar", *DİA*, C. 31, 2006, s. 51-53.
- _____, "Tercüme Odası", *DİA*, C. 40, 2011, s. 504-506.
- _____, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

- Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun*, C. I, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Armağan, Mustafa, *Osmanlı Geriledi mi?*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Atam, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- Aytekin, E. Attila, "Hukuk, Tarih, Tarihyazımı: 1858 Arazi Kanunnamesine Yönelik Yaklaşımlar", *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük*, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2022, s. 125-154.
- _____, "Tarımsal İlişkiler, Mülkiyet ve Hukuk: 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Analizi", *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük*, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2022a, s. 155-183.
- Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.
- _____, "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012: 303-351.
- _____, "The Economics of British Foreign Policy, 1825-50", *The Journal of Modern History*, C. 12, S. 4, 1940, s. 449-484.
- Balcı, Sezai, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- Barber, William J., *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. İhsan Durdu, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980: 805-872.
- _____, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 321-421.
- Barker, William Burckhardt, *Cilicia, Its Former History and Present State*, Richard Griffin and Company, Londra, 1862.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Baysun, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 723-756.
- Beaud, Michel, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

- Beckert, Sven, *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism*, Penguin Books, 2015.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Beydilli, Kemal, “Mustafa Reşid Paşa”, *DİA*, C. 31, 2006, s. 348-350.
- _____, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, S. 8, 1999, s. 25-64.
- Bilirli, Tahir, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul, 2016.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- Bulwer, Henry Lytton, *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston: With Selections From His Diaries and Correspondence*, Cilt 2, Leipzig, 1871.
- Burçak, Berrak, “Osmanlı Sefaret Müessesesi ve 18. Yüzyıl Osmanlı Tarihi: Göçek’e Bir Alternatif”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 175-180.
- Burke, Peter, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Clark, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncik-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 731-753.
- Collas, Bernard Camille, *1864’te Türkiye: Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi 5a: Hobbes-Locke*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Çadırcı, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 13-27.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Çağman, Engin, *III. Selim’e Sunulan Islahat Lâyhaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

- Çakır, Coşkun, “Tanzimat Dönemi’nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 50, Sayı: 1-4, 2000, s. 141-166.
- _____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çakmak, Diren, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Çetin, Emrah, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- Çınar, Ali Osman, *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic’in Sevânihü’l-Levâiyih’i ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.
- Çiçek, Kemal, “Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı”, *DİA*, C. 28, 2003, s. 463-464.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- de Madariaga, Isabel, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Phoenix, Londra, 2003.
- de Marmont, Auguste F. L. V., *The Present State of the Turkish Empire*, John Olivier, Londra, 1839.
- Demirci, Tuba; Somel, Akşin, “Control over Famine Body, Procreation and Public Health: Demography, Biopolitics and Abortion in the Ottoman Empire (1789-1908)”, *Journal of the History of Sexuality*, C. 17, S. 3, 2008, s. 377-420.
- Descartes, René, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dönmez, Ahmet, “Mustafa Reşid Paşa’nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu”, *The Pursuit of History*, S. 6, 2011, s. 1-20.
- _____, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Düstûr*, C. I, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1289.
- Dreyfus, Françoise, *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- du Velay, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978.
- Dursun, Selçuk, *Population Policies of the Ottoman State in the Tanzimat Era 1840-1870*, Sabancı Üniversitesi (Yüksek lisans Tezi), İstanbul, 2001.

- “Dünyada Nüfus Artışı ve Neticeleri”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1856*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 120-121.
- Düstûr*, c. I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289.
- Efe, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi (Doktora Tezi), Eskişehir, 2002.
- _____, “Tanzimat’ın Misyon ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltilmesi”, *Musa Çadircı’ya Armağan Yazılar*, ed. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012, s. 107-124.
- Eldem, Edhem, “İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, ed. E. Eldem; D. Goffman; B. Masters, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 152-230.
- Emrence, Cem, *Osmanlı Ortodoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ener, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova’ya) Bir Bakış*, Kayı Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- Engelhardt, E. P., *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı 1826’dan 1882’ye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Engels, Friedrich, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 2010.
- Engin, Vahdettin, “Rumeli Demiryolu”, *DİA*, C. 35, 2008, s. 235-237.
- _____, *Rumeli Demiryolları*, Marmara Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul, 1992.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, “Ahlat-ı Erbaa”, *DİA*, C. 2, 1989, s. 24.
- Erdoğan-Özünü, Emine, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVII)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli: Doç Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun, Serhat Küçük, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017: 127-136.
- Ermiş, Fatih, *A History of Ottoman Economic Thought: Developments Before the Nineteenth Century*, Routledge, London, 2014.
- Erol, Salih, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.
- Eyice, Semavi, “Karl Ambros Bernard”, *DİA*, C. 5, 1992, s. 520-521.

- Farley, Lewis, J., *The Resources of Turkey: Considered With Special Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman, Green, Longman ve Roberts, Londra, 1862.
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2, 1600-1914*, ed. Halil İnalçık; Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 543-757.
- Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018.
- Findley, Carter Vaughn, “Osmanlı Siyasal Devlet Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?” *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012: 491-502.
- Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma: Seçme Yazılar 3*, çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, *Deliliğin Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Frangakis-Syrett, Elena, “Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)”, *İzmir Unutulmuş Bir Kent mi? 1830-1930: Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 27-58.
- _____, “İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, der. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 101-120.
- Gabriel, Mary, *Aşk ve Kapital: Karl ile Jenny Marx ve Bir Devrimin Doğuşu*, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Siyaset Sanatı: Nushatü’s-Selâtin*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.
- Genç, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, C. 22, 2000, s. 154-158.
- _____, “Yed-i Vâhid”, *DİA*, C. 43, 2013, s. 378-383.
- _____, “A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity”, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 345-373.
- _____, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009a, s. 45-54.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009b, 55-69.

- _____, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik İlkeleri ve Temel Değerleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009c, s. 70-88.
- _____, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009d, s. 213-226.
- _____, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009e, s. 256-265.
- _____, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009f, s. 294-308.
- _____, “Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 46-58.
- Geyikdağı, Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gezer, Ömer; Yeşil, Fatih, “Osmanlı İmparatorluğu'nda ‘Sürat’ Topçuluğu I (1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma”, *Osmanlı Araştırmaları*, 52, 2018: 135-180.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, ed. E. Eldem; D. Goffman; B. Masters, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 88-151.
- Gould, Andrew Gordon, *Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885*, University of California (Doktora Tezi), Los Angeles, 1973.
- Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford University Press, New York, 1987.
- Görkem, İsmail, *Yeni Bilgiler Işığında Dadaloğlu Bütün Şiirleri*, E Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gratien, Christopher, *The Mountains Are Ours: Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia, 1856-1956*, Georgetown University (Doktora Tezi), Washington, 2015.
- Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân*, çev. Ülkün Tansel, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gümüşsoy, Emine Atılğan, *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

- Güner Özden, Selda, “Mehmed Ali Paşa Mısır’ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 54, S. 1, 2021, s. 1-29.
- Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İncelik; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 773-784.
- _____, “İstanbul’un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)”, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014a, s. 1-38.
- _____, “Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876”, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014b, s. 47-67.
- _____, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014c, s. 69-153.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- _____, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, 1973, s. 1-19.
- Hamilton, William John, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara, 2013.
- Heilbroner, Robert L., *İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*, çev. Ali Tartanoğlu, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- Hirschman, Albert O., *Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?*, çev. Barış Cezar, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı: 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- _____, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- Hughes, Ann, “1649 İngiliz Devrimi”, *Batı’da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*, der. David Parker, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 52-74.
- Hunt, E.K.; Lautzenheiser, Mark, *İktisadi Düşünce Tarihi: Eleştirel Bir Perspektif*, çev. Vedat Ulvi Aslan, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, I-II, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- İncelik, Halil, “Hüsrev Paşa, Koca”, *DİA*, C. 19, 1999, s. 41-45.

- _____, “İmtiyâzât”, *DİA*, C. 22, 2000, s. 245-252.
- _____, “Timar”, *DİA*, C. 41, 2012a, s. 168-172.
- _____, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012b, s. 31-56.
- _____, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012c, s. 89-110.
- _____, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012d, s. 169-195.
- _____, “When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets”, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 374-383.
- _____, “The Nature of Traditional Society: Turkey”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R. E. Ward; D. A. Rustow, Princeton University Press, Princeton, 1968, s. 42-63.
- _____, “Çifhane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu Batı: Makaleler II*, İstanbul, 2008, s. 96-110.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder; Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 15-34.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- İnalçık, Halil; Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Itzkowitz, Norman, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale ve Edwardsville, 1977: 15-26.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- Johnson, Noel D.; Koyama, Mark, “Tax Farming and The Origins of State Capacity in England and France”, *Explorations in Economic History*, Sayı: 51, 2014, s. 1-20.
- Kann, Robert, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, University of California Press, Berkeley, 1977.

- Karal, Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda Batı’nın Etkisi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalçık; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 133-143.
- _____, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1789)”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, 1940: 13-30.
- _____, *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- _____, “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750-1850)”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder; Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 121-130.
- Kâtip Çelebi, *Mizânü’l-Hakk Fî İhtiyârî’l-Ehakk*, çev. Orhan Şaik Gökyay; Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınları, 2008.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Kazgan, Gülten, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kennedy, C. M., “The Turks of Constantinople”, *Vocation Tourists and Notes of Travel in 1862-3*, ed. Francis Galton, Macmillan and Co., Londra, 1864, s. 77-118.
- Keskin, Ferda, “Büyük Kapatılma”, *Büyük Kapatılma: Seçme Yazılar 3*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11-19.
- Keskintaş, Orhan, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Keyder, Çağlar, “Dünya Ekonomisi İçinde Çin ve Osmanlı İmparatorluğu (Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek)”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 229-243.
- _____, “Proto-Endüstri ve Emperyalizm”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009a, s. 45-60.
- Keyder, Çağlar; İslamoğlu, Huricihan, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 193-227.
- Kınalı-zâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î*, çev. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

- Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kolay, Arif, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu: İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları (1863-1897)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Köksal Özyaşar, Yonca, *Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu: Ankara ve Edirne'den Bakış*, çev. Defne Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022.
- Kuran, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981.
- _____, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- _____, "The Cotton Famine and its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 160-169.
- Kurz, Heinz D., *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Hüsnü Bilir; Ekin Değirmenci, Heretik Yayınları, Ankara, 2020.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Mürur Tezkiresi", *DİA*, C. 32, 2006, s. 60-61.
- _____, "Avrupa Tüccarı", *DİA*, C. 4, 1991, s. 159-160.
- _____, "Baltalimanı Muahedesi", *DİA*, C. 5, 1992, s. 38-40.
- _____, "Osmanlılarda Gümrük", *DİA*, C. 14, 1996, s. 263-268.
- _____, "Hayriye Tüccarı", *DİA*, C. 17, 1998, s. 64-65.
- _____, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 1987, s. 481-520.
- _____, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Layard, Henry A., *Autobiography and Letters: From His Childhood Until His Appointment As H.M. Ambassador At Madrid*, C. I-II, John Murray, London, 1903.

- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1968.
- Lewis, Norman N., *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, Cambridge University Press, Londra, 1987.
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford, 1968.
- Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Mardin, Şerif, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi", *Siyasal ve Sosyal Bilimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2007, s. 51-116.
- _____, "Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler (Siyasi Batılılaşmamızda Üç Engel)", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2009a, s. 161-180.
- _____, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum'", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2009b, s. 21-34.
- _____, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2009c, s. 35-77.
- _____, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 145-165.
- _____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İletişim yayınları, İstanbul, 1998.
- Marx, Karl, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Seçme Yazışmalar I: 1844-1869*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1995.
- Masters, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, ed. E. Eldem; D. Goffman; B. Masters, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19-87.
- McFarlane, Charles, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, C. I-II, John Murray, Londra, 1850.
- McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2, 1600-1914*, ed. Halil İnalçık; Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 759-884.

McNally, David, *Political Economy and the Rise of Capitalism: A Reinterpretation*, University of California Press, Berkeley, 1990.

Mehmed Rauf, “Seyâhatnâme-i Avrupa”, *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa’da: Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası*, çev. ve haz. Fikret Turan, Timaş Yayınları, İstanbul, [1852] 2022, s. 129-173.

_____, “Avrupa Lâyihası”, *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa’da: Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası*, çev. ve haz. Fikret Turan, Timaş Yayınları, İstanbul, [1852a] 2022a, s. 173-185.

Mehmed Sa’id, “Fevâid-i Turuk”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 207-212.

Mehmet Sadık Paşa, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmet Sadık Paşa’nın Osmanlı Anıları*, çev. ve haz. Gülnar Kara, Kömen Yayınları, Konya, 2016.

Mehmed Sadık Rifat Paşa, “Rifat Paşa Merhumun Viyana’da İbtidaki Sefaretinde Avrupa’nın Ahvâline Dair Yazdığı Risaledir”, *Müntehabât-ı Asar*, C. II, Dikran Karabetyan Matbaası, 1291a, s. 1-12.

_____, “Tanzîmat-ı Hayriyyeye Dâir Memâlik-i Mahrûsaya Gönderilen Fermân-ı Aliyyenin Sûretidir Rifat Paşa Merhum Hariciye Müsteşarlığında Kaleme Almışdır”, *Müntehabât-ı Asar*, C. VI, Tatyos Divitçiyen Matbaası, İstanbul, 1291b, s. 2-7.

_____, “Tanzîm-i Umûr-ı Devlete ve Bazı Islâhata Dâir Rifat Paşa Merhumun Memuriyyet-i Mütenevviada Bulunduğu Evânda Ara Sıra Kaleme Alub Takdim İtmış Olduğu Bazı Lâyiha ve Mazbataların Suretleridir”, *Müntehabât-ı Asar*, C. IX, Ali Bey Matbaası, İstanbul, 1292.

_____, “İdâre-i Hükûmetin Bazı Kavâid-i Esâsiyyesini Mutazammın Risale”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 35-41.

_____, “Zeyt-i Risale-i Ahlâk”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988a, s. 45-53.

Mehmed Şerif, “Lüzûm-ı Sa’y ve Amel”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 224-226.

“Mekteblerin Islahı ve Tahsil Mecburiyeti Hakkında Meclis-i Umur-ı Nâfia’nın Lâyihası”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 15-18.

- Moltke, Helmuth von, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1960.
- Mordtmann, Andreas Davis, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Moore, Barrington, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Mustafa Sâmî Efendi, *Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sâmî Efendi ve Avrupa Risalesi*, haz. M. Fatih Andı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 177-182.
- Naff, Thomas, “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends”, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale ve Edwardsville, 1977: 88-107.
- Neale, F. A., *Eight Years in Syria, Palestine, and Asia Minor, from 1842 to 1850*, C. 2, Colburn and Co. Publishers, Londra, 1851.
- Newton, Charles T., *Travels and Discoveries in the Levant*, C. I, II, Day&Son, Londra, 1865.
- Noviçev, A. D., “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 353-367.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: ‘İslah-ı Sanayi Komisyonu’ Olayı”, *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi: Seçme Eserleri III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014a, s. 253-257.
- Öğreten, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîde Dair Askerî Lâyihalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Öğün, Tuncay, “Müsadere” *DİA*, C. 32, 2006, s. 67-68.

- Önsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, C 47, S. 185, 1983, s. 195-236.
- _____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988.
- Öz, Mehmet, “Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the Districts of Canik and Bozok”, *Archivum Ottomanicum*, 22, 2004, s. 159-71.
- _____, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özbek, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1739-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Özcan, Abdülkadir, “Redif”, *DİA*, C. 34, 2007, s. 524-526.
- Özçeri, Ece, *Displaying The Empire: A Search For Self Representation of The Ottoman Empire in The International Exhibitions of The Nineteenth Century*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Özel, Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17.-19. Yüzyıllar), *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 557-591.
- _____, “Şiddetin Egemenliği: 1550 ila 1700 Arasında Celaliler”, *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s. 245-268.
- _____, *Türkiye 1643: Goşa’nın Gözleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Pakâln, Mehmed Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, C. I, II, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.
- Pamuk, Şevket, “Fiyat Devriminin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yansımaları”, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumlar: Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007a, s. 77-101.
- _____, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007b.
- _____, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Pamuk, Şevket; Williamson, Jeffrey G., “Ottoman De-Industrialization, 1800-1913: Assessing the Shock, Its Impact and the Response”, *National Bureau of Economic Research Working Papers*, 2009.
- Parker, Geoffrey; Smith Lesley M., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Routledge, London, 2005.

- Pierson, Christopher, *Modern Devlet*, çev. Neşet Kutluğ, Burcu Erdoğan, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Poggi, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014a.
- Poroy, İbrahim İhsan, "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *International Journal of Middle East Studies*, C. 13, S. 2, 1981, s. 191-211.
- Ramsay, Agnes D., *19. Yüzyılın Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam*, çev. R. Ç. Oban; E. Uyanık, Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- Reid, John, *Turkey and the Turks: Being the Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1840.
- Richards, Alan R., "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 203-243.
- Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, 1600-1914*, ed. H. İnalcık; D. Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 885-1051.
- _____, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalcık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 729-740.
- _____, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Ricardo, David, *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Barış Zeren, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History*, C. 1, S. 4, 1929, s. 570-593.
- _____, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841: Part II, 1839-1841", *The Journal of Modern History*, C. 2, S. 2, 1930, s. 193-225.
- _____, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839", *The Journal of Modern History*, C. 2, S. 2, 1930a, s. 251-257.

- Rosen, Michael; Wolff Jonathan, *Siyasal Düşünce*, çev. Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Russ, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, çev. Özcan Doğan, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi III: Yeni Çağ*, çev. Muammer Sencer, Kitap Yayınları, İstanbul, 1970.
- Safvet Paşa, “Darülfünun’un Açılışı Dolayısıyla”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 145-149.
- Salahaddin, Mehmed, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, haz. Meliha Nur Çerçinli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, *DİA*, C. 29, 2004, s. 2-5.
- Sarılioğlu, İrşat, “Doğu Sorunu ve Britanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü, Koruma Politikasının Oluşumu”, *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 20, 2019, s. 2351-2380.
- _____, *Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara, 2017.
- Satlıgan, Nail, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2014.
- Say, Jean-Baptiste, *Politik Ekonomi İlmihali*, çev. Zübeyr Kavık, Liber Plus Yayınları, İstanbul, 2017.
- Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Saydam, Abdullah, “Nâmık Paşa”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 379-380.
- Schilcher, Linda, “Geç Osmanlı Suriye’inde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder; Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 186-212.
- Senior, Nassau W., *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, Londra, 1859.
- “Seyâhat-nâme-i Hümâyûn”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 295-298.

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa’nın Ahvaline Dair Risalesi”, *Liberal Düşünce*, S. 3, 1996, s. 115-124.
- _____, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İncalcık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 711-728.
- _____, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Shaw, Standford J.; Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, E Yayınları*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2006.
- Shields, Sarah D., “Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 23, S. 1, 1991, s. 19-37.
- Skene, Henry, *Rambles in the Deserts of Syria and Among the Turkomans and Bedaweens*, John Murray, Londra, 1864.
- Slade, Sir Adolphus, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, çev. ve haz. Candan Badem, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitim Modernleştirilmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 683-708.
- Sönmez, Ahmet, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İçin Bir İhtimalin Tartışılması: Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Kameralizm İlişkisi”, *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, der. M. E. Özgür; A. Duman; A. Y. Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 93-130.
- Speck, W. A., “1688: Siyasal Bir Devrim”, *Batı’da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*, der. David Parker, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 75-93.
- Stearn, Peter N., *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul, 2021.
- Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 777-857.

- Suphi Paşa, “Suphi Paşa Hazretleri’nin Lâyihası’ndan” *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 19-25.
- Sümer, Çağdaş, *Düzenini Arayan Osmanlı: Eski Rejimden Meşrutiyet’e Osmanlı’da Siyasal Çatışma ve Rejimler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2023.
- Sümer, Faruk, “Çukur-ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ankara, 1963.
- Şener, Abdüllatif, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 741-753.
- _____, “Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi,” *Sona Doğru Osmanlı, Osmanlı Ekonomisi Üzerine Yazılar*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007.
- _____, *Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması: Yayımlanan İlk Bütçeler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.
- Şenl, Nora, *Marie ve Marie: Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Şeref, Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Tabak, Faruk, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, der. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 143-164.
- Taşkesenlioğlu, Muhammed Yasin, *Kuruluşu, Yapısı ve Uygulamalarıyla Meclis-i Âli-i Tanzimat (1854-1861)*, Atatürk Üniversitesi (Doktora Tezi), Erzurum, 2014.
- Tekdemir, Aziz, *Ticaret Nezareti (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul, 2010.
- Tekeli, İlhan, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık; M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 525-539.
- Temperley, Harold, *England and the Near East the Crimea*, Routledge, New York, 2018.

- Tengirşenk, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 289-320.
- Thompson, James W., “Some Economic Factors in the Revocation of the Edict of Nantes”, *The American Historical Review*, C. 14, S. 1, 1908, s. 38-50.
- Toksöz, Meltem, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*, Brill, Leiden, 2010.
- _____, “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 209-226.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tristram, H.B., “A Winter Ride in Palestine”, *Vocation Tourists and Notes of Travel in 1862-1863*, Francis Galton (Ed.), Macmillan and Co., London, 1864, s. 1-48.
- Turan, Fikret (çev. ve haz.), *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa’da: Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.
- Turan, Fikret, *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz. Hayrettin Pınar; Fatih Yeşil, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel; Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Ubcini, M. A., *Türkiye 1850*, Cilt I, Tercüman Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- _____, *Türkiye 1850*, Cilt II, Tercüman Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- Uçman, Abdullah, “Encümen-i Dâniş”, *DİA*, C. 11, 1995, s. 176-178.
- Uludağ, Osman Şevki, “Tanzimat ve Hekimlik”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 967-977.
- Unan, Fahri, *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar: Kınalı-zâde Ali’nin Medîne-i Fâzıla’sı*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

- Ünver, A. Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 933-966.
- Vahan Efendi, “Fevâid-i Şirket”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 213-219.
- Wallerstein, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi II: Merkantilizm ve Dünya Avrupa Ekonomisinin Güçlendirilmesi 1600-1750*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- Watts, Isaac, *Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brook, Manchester, 1871.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008.
- White, Charles, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, C. I, II, III, Londra, 1845.
- _____, *İstanbul’da Üç Yıl: Türklerin Örf ve Âdetleri (1841-1844)*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2023.
- White, Sam, *Osmanlı’da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.
- Williamson, Jeffrey G., “Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms, Volatility and the Poor Periphery, 1782-1913”, *European Review of Economic History*, C. 12, S. 3, 2008, s. 355-391.
- Wood, Ellen Meikins, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.
- Wood, Ellen Meikins; Wood Neal, *İsyân Borusu: Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688*, çev. Fahri Bakırcı, Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- Yalçınkaya, M. Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 479-511.
- Yeşil, Fatih, “İstanbul’un İaşesinde Nizâm-ı Cedid: Zahire Nezâreti’nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s. 113-142.
- _____, “Kıyafet ve Devlet: 18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kıyafet Uygulamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 346-356.
- _____, “Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar”, *Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 79-97.
- _____, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, S. 24, Ankara, 2008, s. 223-240.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Yörük, Saim, *Fırka-i Islâhiye: Cevdet Paşa – Kozan ve Gâvur Dağı Ahvâline Dâir Lâyiha*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2017.